BEREND T. IVÁN - RÁNKI GYÖRGY

KÖZÉP-KELET-EURÓPA GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE A 19-20. SZÁZADBAN

Berend T. Iván—Ránki György

Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19—20. században

Berend T. Iván—Ránki György

Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19—20. században

Átdolgozott és bővített 2. kiadás

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó · Budapest 1976

© Berend T. Iván — Ránki György Budapest, 1976

ISBN 963 220 322 4

A kiadásért felel a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó igazgatója
A szerkesztésért felel: dr. Légrádi Istvánné
Műszaki vezető: Büchler Alfréd
Műszaki szerkesztő: Bertalanffy András
A védőburkoló- és kötésterv Murányi Zsuzsa munkája
Kiadványszám: K–3874. Formátum: A/5
Megjelent 45,25 ív terjedelemben, 4100 példányban,
Garamond betűtípusból 1976-ban
KG–2546–k–7679
76-10 – Szegedi Nyomda
Felelős vezető: Dobó József

Tartalomjegyzék

Előszó a második kiadáshoz 13

Előszó 15

Bevezetés 17

I. NEKILENDÜLÉS: ÁTMENET A MODERN TŐKÉS GAZDASÁGBA ÉS AZ IPARI FORRADALOM 27

1. *A modern gazdasági átalakulás és az ipari forradalom értelmezése* 29
A tőkés gazdaság kibontakozásának tényezői (29) Az ipari forradalom fogalmának értelmezése (34)

2. *A modern gazdasági fejlődés demográfiai előfeltételei* 41
Nyugat-Európa népesedési változásai (41) Új demográfiai jelenségek Közép- és Kelet-Európában (43) Kivándorlás (45) Az Osztrák–Magyar Monarchia demográfiai viszonyai (47) Iskolázottság, közoktatási rendszer (50)

3. *Agrárátalakulás és a tőkés agrárfejlődés kibontakozása* 55
Agrárforradalom mint az ipari forradalom előfeltétele (55) Az agrárforradalom tartalma (56) Agrárátalakulás a Habsburg Monarchiában (58) Jobbágyfelszabadítás Magyarországon (60) Jobbágyreformok a Lengyel Királyságban (61) Ag-

rárátalakulás a román fejedelemségben (63) Földbirtokviszonyok a Balkánon (66) Az agrárfejlődés közép- és kelet-európai típusai és a mezőgazdaság termelési-technikai fejlődése (69)

4. A modern bankrendszer és közlekedés kiépülése 91

Bankok és vasutak szerepe az ipari forradalomban Nyugat-Európában (92) Az osztrák–cseh bankrendszer kialakulása (93) A hitelszervezet fejlődése Magyarországon (97) A bankrendszer kezdetei a Balkánon (100) Közlekedés és gazdasági fejlődés (104) Az Osztrák–Magyar Monarchia vasúthálózata (105) A vasúthálózat jellege és funkciója a Balkánon (109)

5. Az állam szerepe 117

A probléma jelentkezése a történeti irodalomban (117) Az állam szerepe a nyugat-európai fejlődésben (118) Az állami ipartámogatás (123) Az állami beavatkozás szerepe a közép- és kelet-európai fejlődésben (128)

6. Beruházások és a külföldi tőke 131

Importált tőke a nyugat-európai ipari forradalomban (132) A nyugat-európai tőkeexport (133) A tőkeimport és -export egyensúlya az osztrák–cseh tartományokban (134) Az importált termelési tényezők szükségessége Közép- és Kelet-Európa más területein (137) A külföldi tőke szerepe Magyarországon (139) A külföldi tőke és a román olaj (147) A balkáni tőkebefektetések sajátossága (149)

7. A gyáripar kialakulása és a nemzetgazdaság modernizálódása 155

A gépi nagyipar kezdetei a Habsburg Birodalomban (155) Az osztrák–cseh területek iparosodása (160) A gyáripar lassú kibontakozása Magyarországon (167) A magyarországi iparosodás sajátosságai (175) Az Osztrák–Magyar Monarchia szerepe Európa gazdaságában (177) A magyar–lengyel–orosz típusú iparfejlődés (184) A gépi nagyipar megjelenése Romá-

niában (190) Iparfejlődés Szerbiában és Bulgáriában (193) Az ipari struktúra sajátosságai Közép- és Kelet-Európában (202) A nemzetgazdaság szerkezete és a gyáripar (203)

8. A modern tőkés fejlődés új jelenségei a századforduló előtt ... 209

A monopolkapitalizmus kialakulása (209) Kartellek az Osztrák–Magyar Monarchiában (210) A monopolista fejlődés és a magyar gazdaság (212) A finánctőke kialakulása (216) A monopolszervezetek szórványos megjelenése a Balkánon (221)

9. Népesség és társadalom 225

A nagybirtokos osztályok (227) A burzsoázia megerősödése (232) Sajátos középrétegek (237) A parasztság (241) A munkásosztály (247)

II. VÁLTOZÁSOK ÉS MEGREKEDÉS A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT 252

1. A háború következményei: felbomlás és újjárendezés 255

A versailles-i békerendszer és Közép- és Kelet-Európa átrendezése (255) Az osztrák–lengyel és magyar gazdaság kritikus helyzete (259) A háború utáni gazdaság a többi közép- és kelet-európai országban (261) A külkereskedelem új feltételei (263) Inflációk és pénzügyi helyzet (266) A vesztes országok jóvátételi kötelezettsége (271) Radikális földreform Jugoszláviában és Romániában (273) A mérsékelt lengyel és csehszlovák földreform (277) A földosztás elsikkadása Magyarországon (280) A nemzeti burzsoázia megerősödése: nacionalizálások (284) Inflációs konjunktúra és a béketermelésre való áttérés (289)

2. *A rekonstrukció és belső ellentmondásai* 293

Nacionalista gazdaságpolitika és vámkérdés (293) Az önálló vámrendszerek kiépítése és ezek jellege (297) A külkereskedelem irányváltozásai (301) A rekonstrukció tőkeigénye (303)

Az osztrák szanálás (306) Stabilizáció Magyarországon (307) Bulgária és a népszövetségi kölcsönök (309) A román és lengyel stabilizáció (311) Deflációs pénzpolitika (314) Külföldi kölcsönök Közép- és Kelet-Európa egyes országaiban (317) Az importált tőke felhasználása és hatása (323) A külföldi tőke pozíciói az iparban és hitelszervezetben Közép- és Kelet-Európa egyes országaiban (326) Külföldi tőke és a gazdasági fejlődés a húszas években (331) A mezőgazdasági termékek termelési, értékesítési problémái (334) Közép- és Kelet-Európa világgazdasági helyzetének változásai (338)

3. A világgazdasági válság hatása és az állami beavatkozási politika 341

A válság kirobbanása (341) Az agrárválság és hatása Közép- és Kelet-Európa agrárországaira (343) Külkereskedelem, fizetési mérleg és az agrárárak csökkenése (345) Agrárolló és hatása a paraszti tömegekre (348) A válság hatása a mezőgazdasági beruházásokra (351) Válság és művelés szerkezet (352) Az állami beavatkozás különböző formái a mezőgazdaságban (355) Az állami beavatkozás új formája, az értékesítés monopolizálása (357) Az ipari túltermelés és sajátosságai (359) Ipari válság Ausztriában és Csehszlovákiában (362) Pénzügyi és hitelválság (363) A hitelrendszer összeomlása és államcsőd veszélye (365) Az állami beavatkozás első lépései (368) Kötött devizagazdálkodás és burkolt valutaleértékelés (370) Állami beavatkozás a külkereskedelem és a termelés szabályozása terén (373) Bilateralizmus és klíringrendszer (375)

4. A német gazdasági térhódítás; a közép- és kelet-európai „nagytérgazdaság" 377

Hitler hatalomra jutása Németországban és a náci gazdaságpolitika (377) A Neuer Plan és a német külkereskedelempolitika Közép- és Kelet-Európában (379) Az 1934. évi német–magyar kereskedelmi pótegyezmény (383) Külkereskedelmi egyezmény a többi délkelet-európai országgal (388) A márka túlértékelése és hatása a kereskedelmi kapcsola-

tokra (389) Német klíringtartozások (391) Németország vezető szerepe Délkelet-Európa külkereskedelmében (394) Az Anschluss és Csehszlovákia feldarabolásának hatása; Németország monopolhelyzete a délkelet-európai térségben (397)

5. Agrártermelés és a mezőgazdaság szerepe 401

Az agrártermelés sajátos feltételei; a tengerentúli országok betörése az európai piacra (401) A látens mezőgazdasági válság okai (403) Munkaerő-befektetés mint növekedési tényező Kelet-Európában (405) A mezőgazdasági túlnépesedés pozitív és negatív társadalmi-gazdasági következményei (408) A művelés alatt álló földterület kiterjesztése mint a termelés növelésének egyik tényezője (410) A növekedés harmadik tényezője – a nem beruházásigényes fejlesztési tényezők (412) A termelési struktúra különbözősége az egyes országok és a Balkán között, ezek okai (414) A korszerű művelésszerkezet kialakulása (415) Az állattenyésztés és szántóföldi termelés arányának alakulása (417) A gépesítés szerepe Nyugat- és Kelet-Európában (418) Műtrágya-felhasználás (422) A termelékenység alakulása; összevetése Nyugat-Európával (423) A terméshozamok eltérésének vizsgálata Nyugat-Európában, Közép-Kelet-Európában és a tengerentúli országokban (425) Az állattenyésztés fejlődése (428) A háború előtti mezőgazdasági termelési színvonallal való összehasonlítás (430) A mezőgazdasági termelés sajátosságainak összefoglalása (432)

6. Iparosítási kísérlet: eredmények és kudarc 435

A háború hatása a térség országainak iparára (435) Az iparcentrikus gazdaságpolitika szükségességét indokoló tényezők (436) Az iparfejlődést nehezítő körülmények (437) Korlátozott importhelyettesítő iparosítás (438) Az ipari elmaradottság csökkenése a fejlett országokkal szemben (439) Ipari termelés Jugoszláviában (441) A román iparfejlődés (444) Bulgária iparfejlődése (446) Magyarország iparfejlődése a megváltozott földrajzi, történelmi körülmények között (449) Lengyelország iparfejlődésének sajátos körülményei (452) Ipar-

fejlődés Csehszlovákiában (456) Az osztrák ipar fejlődése (460) Az iparszerkezet változása Közép-Kelet-Európában (463) A nagy- és kisipar aránya, fejlődési sajátosságaik (466) A nagyipar koncentrációja és kartellizációja (468) A banktőke szerepe az iparfejlődésben (472) A külföldi tőke szerepe (474) Közép-Kelet-Európa helye Európa ipari termelésében (477) Az importhelyettesítő iparosítás eredményei (479)

7. A gazdasági élet egyéb ágai; költségvetés, külkereskedelem; a nemzetgazdaság növekedése és szerkezeti változásai 483

A közlekedési hálózat kiépítésének jelentősége (483) A vasútépítés alakulása (485) Motorizálási mutató Közép-Kelet-Európában (486) Az állam szerepe a közlekedés és a hírközlés fejlesztésében (489) A külföldi tőke szerepe az infrastruktúrában (491) Az állami adósságok alakulása (493) Közép-Kelet-Európa külkereskedelme (494) Csehszlovákia külkereskedelmének alakulása (495) Ausztria külkereskedelmének alakulása (497) Közép-Kelet-Európa többi országát jellemző külkereskedelmi sajátosságok (499) Magyarország külkereskedelme, nagyság és szerkezet (501) Lengyelország külkereskedelmének általános jellemzése (503) Románia külkereskedelme (506) A jugoszláv külkereskedelem nagysága, szerkezete (508) A bolgár külkereskedelem jellemzése (509) A külkereskedelem hatása a nemzetgazdaság fejlődésére (512) A nemzeti jövedelem termelése, megoszlása népgazdasági ágak szerint (514) A nemzeti jövedelem termelésének, megoszlásának összehasonlítása a fejlett tőkésországokkal (523)

8. Népesség és társadalom 527

Gyors demográfiai fejlődés (527) Vegyes nemzetiségi, vallási összetétel (528) Az osztrák és csehszlovák társadalmak struktúrája (531) A lengyel, magyar, illetve román társadalom tagolódása és fejlődési sajátosságai (535) A balkáni országok típusa (554)

9. *A német hadigazdaság rendszerében* 561

A közép- és kelet-európai hadigazdaság három típusa (562) A Német Birodalomba bekebelezett Ausztria és a cseh területek (563) A hadiipari ágak erős fellendülése a német konszernek uralma jegyében (565) A csatlósországok szerepe a német gazdasági tervekben (568) A mezőgazdaság helyzete és az agrárexport (570) Nyersanyagforrások a német hadigazdaság szolgálatában (573) Egyes hadiipari ágak kifejlesztése (575) Német eladósodás (579) A leigázott Lengyelország és Jugoszlávia gazdaságának feldúlása és kifosztása (581) Közép- és Kelet-Európa országainak háborús kárai (585)

III. HELYREÁLLÍTÁS ÉS TŐKEKISAJÁTÍTÁS A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN 1945–1949 589

A második világháború után kialakult új politikai helyzet (591) Földreform – a társadalmi-gazdasági átalakulás első legfontosabb lépése (592) Tőkekorlátozás, részleges államosítás, vagyonkisajátítás (596) Sajátos államkapitalista viszonyok kialakulása Magyarországon (599) 1947–48; a döntő politikai fordulat hatása a gazdasági életre – államosítás (602) A tervezés formái Nyugat-Európában és Kelet-Európában (603) Az első tervek jellemzői (604) UNRRA-segélyek, szállítások (605) Külföldi hitelek (606) Szovjet hitelek (608) Kereskedelem a Szovjetunióval (609) A háborús jóvátétel fizetése és szerepe a gazdasági élet megindításában (610) Szovjet vegyesvállalatok létesítése (612) Az inflációs pénzpolitika jelentősége (614) Újjáépítést gyorsító tényezők a kelet-európai országokban (616) A nemzetgazdaság szerkezetének átalakulása (618) Az ipar ágazati struktúrájának megváltozása (619)

Bibliográfiai összefoglalás 623
Táblázatok jegyzéke 685
Név- és tárgymutató 691
Содержание 711
Inhaltsverzeichnis 717

Előszó a második kiadáshoz

Hat éve jelent meg könyvünk első kiadása, s a kis példányszámban közreadott kötet gyorsan elfogyott. Ez önmagában is indokolta volna a második kiadást. Néhány évig mégsem tartottuk ezt szükségesnek, mivel az első kézirat nyomdába adását követően úgyszólván azonnal tovább dolgoztunk a témán. Ezt részben kötetünk amerikai (majd ennek nyomán most készülő olaszországi) kiadása is elkerülhetetlenné tette. Kiegészítéseket készítettünk, sőt a vizsgálatba bevontuk a második világháborút követő helyreállítás és tőkekisajátítás korszakát is. Megkezdtük a kelet-európai társadalmi fejlődés problémáinak kutatását, aminek alapján erről a témáról két összefoglaló fejezetet illeszthettünk kötetünk I. és II. részéhez, s munkánk korábbi kizárólagos gazdaságtörténeti jellegét közelíthettük a gazdaság- és társadalomtörténethez. A legjelentősebb munkálatokat mégis a két világháború közötti gazdasági fejlődés kérdésköreiben végeztük. Ezt előmozdította, hogy időközben mindkettőnket meghívtak az Oxfordi Egyetem kiadásában készülő, kétkötetes, két világháború közötti kelet-európai gazdaságtörténeti összefoglalás megírásában való közreműködésre. Az általunk ez utóbbi munkálat keretében írott fejezeteket jelen kötetünk újabb kiadásánál ugyancsak felhasználhattuk, sőt a hasznosított szakirodalom körébe bevonhattuk az említett, készülő kötet számos előtanulmányát is.

Mindezek alapján úgy látjuk, hogy megérett az idő kötetünk második, s ezúttal már lényegesen bővített kiadására. Az első kiadáshoz képest mindenekelőtt hat újonnan beillesztett fejezetre

szeretnénk felhívni olvasóink figyelmét, ami mellett természetesen számos kisebb-nagyobb korrekciót, kiegészítést végeztünk az eredeti szövegben is, és természetszerűleg felfrissítettük, kiegészítettük a bibliográfiai összefoglalást is.

Ennek ellenére ezúttal is megismételhetjük a hat és fél éve írott első előszó záró bekezdését: „Munkánkat azonban mégsem kutatásaink, még kevésbé a téma lezárásának tekintjük, hanem olyan kiinduló kísérletnek, amellyel hozzá szeretnénk járulni Közép- és Kelet-Európa gazdaságtörténetének további összehasonlító kutatásaihoz, és a kibontakozó-fejlődő modern marxista gazdaságtörténeti szemlélet előrehaladásához." Az elmúlt években nagy előrehaladás történt ugyan ebben az irányban, a program azonban még változatlanul aktuálisnak tűnik.

Budapest, 1975 szeptember.

BEREND T. IVÁN–RÁNKI GYÖRGY

Előszó

Munkánk az első kísérlet Közép- és Kelet-Európa modernkori gazdaságtörténetének összefoglaló feldolgozására.

Nem titkoljuk, hogy mennyire riasztott bennünket a hasonló jellegű vállalkozások teljes hiánya. Mégis évek óta foglalkoztatott a téma, és merült fel bennünk ismételten ilyen jellegű munka megírásának gondolata.

Az elhatározást végül is két tényező érlelte meg. Egyrészt jelenünk égető gazdasági, de tegyük hozzá politikai problémái, amelyek újból és újból aláhúzzák, hogy mennyire elválaszthatatlan egymástól Közép- és Kelet-Európa népeinek sorsa, milyen szoros kölcsönhatásban van gazdasági fejlődésük, a különbségek ellenére is mennyire hasonlóak problémáik, amelyekkel történelmük során szembe kell nézniük. De ösztönzést kaptunk a társadalomtudományok és ezen belül a gazdaságtörténeti diszciplína fejlődéséből is. A tudományos szemléletnek ugyanis ma már elengedhetetlen követelményévé vált a történeti és különösen a gazdaságtörténeti folyamatok nemzetközi összehasonlítás jegyében történő vizsgálata. Annak felismerése, hogy az egyes országok fejlődésének folyamatait sem lehet önmagukban igazán megérteni, s az összehasonlító módszer, a marxista komparatisztika az egyes országok fejlődéstörténete ábrázolásának legeredményesebb módszere.

Mindez a kutatás és feldolgozás módját is meghatározta számunkra. Nem a térség egyes országainak részletes gazdaságtörténetét akartuk kidolgozni és egymás mellé helyezve kötetbe foglalni. A fő folyamatok vizsgálatára törekedtünk, a fő típusokat akartuk

megrajzolni, a különbségekben is az azonosságokat kutatva, az azonosságokban is vizsgálva a különbségeket.

E kötet közreadásával nemcsak a témára vonatkozó, 1965-ben megkezdett kutatómunkát zárjuk le, de úgy érezzük, hogy a magyar kapitalizmus történetének feltárására irányuló, mintegy két évtizedes tevékenységünkben is szakaszhatárhoz jutottunk.

Munkánkat azonban mégsem kutatásaink, még kevésbé a téma lezárásának tekintjük, hanem olyan kiinduló kísérletnek, amellyel hozzá szeretnénk járulni Közép- és Kelet-Európa gazdaságtörténetének további összehasonlító kutatásaihoz, és a kibontakozó-fejlődő modern marxista gazdaságtörténeti szemlélet előrehaladásához.

Budapest, 1969 március

Berend T. Iván–Ránki György

Bevezetés

A tőkés gazdaság kialakulásának és fejlődésének közép- és kelet-európai történetét vizsgálva mindenekelőtt a munkánkban vizsgált terület földrajzi határait kell megvonnunk, és tisztáznunk kell menynyiben és milyen értelemben tekinthető e régió történeti egységnek.

Közép- és Kelet-Európa kiterjedt térséget ölel fel, legszélesebb értelmezésében magában foglalja Németországtól az Urálig, a Keleti-tengertől az Adriáig és a Fekete-tengerig terjedő hatalmas területeket, beleértve a Duna völgyét és a Balkán félszigetet is. Az általunk vizsgált térség határait azonban szűkebben vontuk meg. Vizsgálódásunkat az Osztrák–Magyar Monarchiára, illetve annak utódállamaira, Lengyelországra és a balkáni országokra összpontosítjuk, utóbbiak közül elhagyva a sajátosan mediterrán jellegű Görögországot. Amikor könyvünk lapjain a továbbiakban Közép- és Kelet-Európát említjük, mindig ezt a térséget értjük alatta.

A választott terület a leszűkítés ellenére is hatalmas, földrajzilag is sok vonatkozásban eltérő. Mégis Közép- és Kelet-Európa országai számos közös földrajzi vonást mutatnak, amelyek bizonyos történeti körülmények között hasonló jelentőséget nyertek, és befolyást gyakoroltak a térség országainak helyzetére és fejlődésére. Ezen a ponton azonban már a történeti körülmények jelentősége kívánkozik az első helyre. Minden, viszonylagosan állandónak tekinthető földrajzi különbség ellenére ugyanis a történelemben találjuk meg azt az alapvető tényezőt, amely Közép- és Kelet-Európát végül is a fejlődésnek más, a kontinens nyugati területeitől eltérő útjára vezette. Közép- és Kelet-Európa éppen ezért számunkra elsősorban történeti

fogalom, tartalmát mindenekelőtt a történeti-gazdasági fejlődés sajátos útja adja meg.

A történelmileg kialakuló sajátosságok természetszerűleg igen messze nyúlnak vissza, s úgyszólván attól az időszaktól végig kísérhetők, mióta a térségben jelenleg élő népek itt teremtettek maguknak hazát és alapítottak államot. A népvándorlás utolsó hullámaival formált Közép- és Kelet-Európa, habár hamarosan igyekezett alkalmazkodni és felzárkózni a Nyugat-Európában több évszázaddal korábban kialakult és ekkor már virágzó feudalizmus rendszeréhez, jórészt átvette annak intézményeit, mégis lényeges eltéréseket testesített meg, és sok vonatkozásban eltérő sajátosságokat mutatott. Az eltérések, a különbségek megítélésében a nézetek jelentősen megoszlanak. Vannak akik a termelési viszonyok fő fejlődési tendenciáinak azonos irányait hangsúlyozva a 13–15. századi Kelet- és Nyugat-Európa között elsősorban a fejlettség mennyiségi különbségeit emelik ki. Mások viszont úgy vélik, hogy Kelet-Európa kezdettől más jellegű fejlődési utat követett, amit a térség egyes zónáiban a feudális rend és az ázsiai termelési mód elemeinek sajátos keveredése határozott meg, s egészében az antik rabszolgatartó, valamint barbár társadalmak sajátos ötvözeteként létrejött nyugati feudalizmushoz képest a barbár társadalmak elemeinek domináns szerepe révén formált kezdettől sajátos fejlődési típust. Bármily jelentőséget tulajdonítsunk is a korai fejlődési különbözőségeknek, a modern kelet-európai gazdasági-társadalmi jelenség kialakulásában döntő szerepet játszott a modern világgazdaság kialakulásának 16. századtól meginduló folyamata és ennek keretében Nyugat- és Kelet-Európa sajátos összekapcsolódása, illetve fejlődési tendenciáinak különválása.

Európa nyugati területeinek helyzete Amerika felfedezésével gyökeresen megváltozott. A fő kereskedelmi útvonalak a szárazföldről és a Földközi-tengerről az Atlanti-óceánra helyeződtek át, a világkereskedelem struktúrája átalakult, új cikkek kerültek előtérbe és hatalmas nemesfém kincsek áramlottak Nyugat-Európába. Mindezzel összefüggésben a feudális agrárviszonyok már korábban meginduló felbomlása, a jobbágyság intézményének fokozatos eltűnése – elsősorban Angliában –, a 16. századtól nagy lendületet nyer. Megindul

a szűk helyi piacok rohamos kitágulása, nemzeti, sőt világpiaci méretűvé bővülése. A gyorsan fejlődő árutermelés talaján a nyugat-európai agrárviszonyokat mindinkább két fő típus kialakulása jellemzi: a feudális járadék korábbi uralkodó természetbeni formájával szemben a járadékot egyre inkább pénzben szolgáltató, személyileg szabad, telkét szilárdan birtokló paraszt (a francia censitaire), illetve a parasztgazdaságból kiemelkedő vagyonos elemek, a már tőkés földjáradékot szolgáltató bérlők (Anglia). A járadékformák átalakulása csak kiindulása és kifejezése annak a gyökeresen átalakuló agrárstruktúrának, amely elsősorban a 16–18. századi Angliát jellemzi. Ennek keretében nagyrészt eltűnik a parasztoknak, a közvetlen termelőknek saját munkán alapuló földtulajdona, és helyét a zömében bérleti gazdálkodáson alapuló tőkés nagyüzem foglalja el. Franciaországban viszont a modern átalakulás kontinentális változataként, egészen a 18. század végéig fennmarad a földesúri földtulajdon, de ennek ellenére a paraszti földhasználat joga rendkívül széles, úgyszólván a szabad értékesítés és öröklés lehetőségéig terjed, és ezáltal a parasztgazdaság válik a kibontakozó mezőgazdasági árutermelés fő hordozójává.

A mezőgazdaság átalakulása, a régi jobbágyi viszonyok fellazulása vagy eltűnése az árutermelés talaján azért nyer egyre erőteljesebb lendületet, mert az európai kontinens nyugati területein ezen folyamatokkal egyidelűleg játszódik le a társadalmi munkamegosztás új fejlődési vonásaként az ipar nagy átalakulása, az ipari árutermelés fellendülése: a manufaktúra ipar kialakulása. Az egykorú ipari árutermelés városi céhes vagy falusi kézműipari formái a növekvő szükségletek feszítő hatására, s nem kevésbé a gyorsan felhalmozódó pénztőkék ipari befektetése nyomán felbomlanak. Angliában és Franciaországban a kézi munkára alapozott, de koncentrált, a tradicionális termelési folyamatot felbontó és belső munkamegosztást megvalósító ipari nagyüzemek terjednek el, ami új fejezetet nyit a városi fejlődés történetében is. Mindez a nyugat-európai országokban a 16–17. századot a régi termelési viszonyok felbomlása és az új tőkés termelési viszonyok erőteljes kibontakozása időszakává avatja. A fejlődő ipar, a virágzó kereskedelem, az átalakuló mezőgazda-

ság, az előretörő városiasodás és a városi polgárság megerősödése olyan alapokat teremt, amelyen – a feudális széttagoltság és a partikuláris megosztottság helyett – felépülhet a centralizált államhatalom, amelynek keretei és intézkedései mind több kedvező feltételt nyújtanak a modern gazdaság további kibontakozásához.

A kelet-európai országok sem egyidejűleg, sem késedelmeskedve nem tudnak a nyugati fejlődési útra lépni. Mindazok a tényezők, amelyek nyugaton az előbb jellemzett folyamatokat megindították, keleten vagy hiányoztak, vagy éppen ellentétes formában éreztették hatásukat. Amerika felfedezése, a világkereskedelmi utak eltolódása a szárazföldről és a Földközi-tengerről az Atlanti-óceánra, a kereskedelem szerkezetének megváltozása és mindaz, amiről szóltunk, és ami erőteljes lökéseket adott a nemzetgazdaság egészének átalakulásához Angliában és más nyugat-európai országokban, a kontinens keleti területeit egyszeriben a fejlődés fő útjaitól távol eső, a világkereskedelem áramából kikerülő periferiális területté degradálta. Ehhez járult, hogy a Nyugat-Európában megvalósuló centralizált, majd mindinkább nemzetivé váló önálló államhatalom körülményei helyett Közép- és Kelet-Európa jelentős területén – mindenekelőtt a Balkán félszigeten – az önálló államiság lehetőségei éppen ekkor szűnnek meg, hogy hosszú időre, éppen arra a sorsdöntő három évszázadra, amelyet Nyugat-Európa viszonylatában az előbb említett történelmi átalakulás jellemzett, a török hódításnak nyisson utat. A török uralom és ennek következményei – bár a leghosszabb ideig és a legsúlyosabb formában a balkáni országokra nehezedtek – mégsem korlátozódtak a félszigetre, hiszen a 16. század közepe táján Magyarország középső és déli területei is megszállás alá kerültek, s másfél évszázadon át a meg nem szállt országrészek is állandó háborúskodás színterévé váltak. A török támadás hatásai azonban még a határterületeken is messze túlnyúltak, s jelentős szerepet játszottak Közép- és Kelet-Európa politikai térképének átalakulásában. Ez az a kor, amikor a korábbi önálló államok helyét hatalmas birodalmak formálódása – illetve e folyamat meggyorsulása – váltja fel. A közvetlen török hatásra mi sem utalhat jobban, mint Habsburg Ferdinánd meghívása a magyar királyság töröktől meg nem

szállt területeinek trónjára, ami a közép-európai Habsburg-birodalom kialakulásának fontos állomását képezte. Az önálló államok, később az önálló nemzeti keretek hiánya majdnem általános jelenséggé vált ezen területek 15–16. századot követő történeti útjában.

Mindezen feltételek alakítják ki Kelet-Európának a 16. századtól Nyugat-Európától gyökeresen eltérő fejlődését. Mindezen hatások akadályozzák, fékezik a régi feudális viszonyok felbomlását, a mezőgazdaság átalakulását, az ipari-városi fejlődés nyugati útjainak követését, s hozzájárulnak a tradicionális viszonyok, az elmaradottság konzerválásához, több évszázados stagnációt idéznek elő, a modernizálódásnak csak rendkívül gyenge, lassú keresztültörését teszik lehetővé. Kelet-Európa általános elkanyarodása nyugattól a terület egészére vonatkozik. Mégis lényeges különbségek észlelhetők a térség török által megszállt délkelet-európai vidékek, valamint Közép- és Kelet-Európa egyéb területei között. A térség e két világosan elválasztható területén a feudális megrekedés és a nyugattól való elmaradás mértéke annyira különbözött, hogy ez már nem csupán mennyiségi tényezőt jelentett, hanem a Nyugat-Európától eltérő fejlődésvonalon belül két különböző fejlődési típust hozott létre.

Az ozmán birodalomba bekebelezett délkelet-európai területekre rendkívüli súllyal nehezedett a katonai elnyomás és a kíméletlen török sarcolási rendszer. A hódítók ez esetben nem csupán rátelepedtek a leigázott országokra – mint Európa más, önállóságát vesztett országai esetében –, hanem teljesen át is alakították gazdasági-társadalmi rendszerüket. A megszállt területeken részben eltűntek, részben konzerválódtak a hagyományos osztály- és gazdasági formák, a kiépült a jellegzetes török feudalizmus rendszere. E rendszer legfőbb vonása az állam maximális centralizáltsága, a föld hűbéri tulajdonának az állam kezében történő összpontosítására építve. Mindezek hatására a földesúri–jobbágy viszony egészen speciálisan alakult, mivel a szultán által kijelölt török hűbérbirtokosoknak csupán az állam által kijelölt ellenőrző és az állam által meghatározott hasznot biztosító funkciója volt. Ebben a rendszerben a paraszti tömegek tulajdonképpen állami parasztok, akik az uralkodó jobbágyai; a földesúr valójában nem tulajdonos, hanem állami tisztviselő, az

örökbirtoklás vagy különösen az öröklés minden lehetősége nélkül. A különösen elmaradott vidék tengerében a közvetlenül szultáni fennhatóság alatt álló városok fejlődése is sajátos utakra fordult. A városok fejlődése megrekedt, nem válhattak a céhes iparból kibontakozó ipari nagyüzemek bölcsőivé, a kezdetleges középkori ipari formák konzerválása mellett főként csak az agrárfejlődés – a faluhoz képest – viszonylag szabadabb lehetőségeit biztosíthatták. Az ún. mezővárosok, amelyekben a munkamegosztást csupán a kézművesipar keretéig valósították meg, egyre inkább elmaradtak a nyugat-európai városfejlődéstől.

Ha figyelembe vesszük, hogy a török feudalizmus rendszerében nem fejlődött ki még a nagybirtok árutermelése sem, hogy a városfejlődés megrekedt, illetve rendkívül lassú, kerülő utakra szorult. hogy az állami adó- és pénzügyi rendszer szerfelett harácsoló és kizsákmányoló volt, akkor nyilvánvaló, hogy a Balkánon a társadalmi-gazdasági fejlődés nemcsak egyszerűen megrekedt, hanem jelentősen visszahanyatlott, és ebben a kezdetleges formában merevedett meg évszázadokra. A török feudalizmus jellegéből ugyanis nemcsak elmaradottsága következett, hanem rendkívüli merevsége, mindenféle hatásra való alacsony reagálóképessége is. A 15–16. századtól kibontakozó általános európai fejlődés tehát Európa töröktől megszállt területein úgyszólván semmiféle hatást nem válthatott ki. A török típusú feudalizmus és a tőkés fejlődés kibékíthetetlen, fel nem oldható antagonizmust jelentett. A modern fejlődés lehetőségei csaknem teljesen megbénultak, s a 18–19. század fordulója körül a tőkés fejlődés kínosan-keservesen megjelenő minimuma sem talál támogatásra, hanem éppen ellenkezőleg, beleütközik a parazita harácsoló rendszer mindent elzáró gátjaiba.

Közép- és Kelet-Európa más területein a kép korántsem ilyen kedvezőtlen. Ha a már említett sajátos viszonyok a 15–16. század fordulójától itt is elkerülhetetlenül térítették el a fejlődés útját nyugattól, ha itt is megakadályozták a régi jobbágyi, feudális viszonyok felbomlását, a mezőgazdaság átalakulását és az ipari-városi fejlődés nyugat-európai útjainak követését, az eltérés mértéke és jellege mégis lényeges szintkülönbségek megerősödésére utal Délkelet-Euró-

pához képest is. A közép- és kelet-európai országokban, a török hódoltsági területek határvonaláig ugyanis a nyugattól való elkanyarodás nem a török típusú feudalizmus kiépítése és konzerválódása, hanem az ún. második jobbágyság rendszerének kialakulása formájában ment végbe. Az Elba folyótól keletre fekvő területek 16–18. századi sajátos fejlődési útját Engels közismert kifejezésével élve, ezért „a jobbágyság második kiadásának' nevezhetjük. A 15. században itt is fellazulásnak induló jobbágyi kötöttségek újból megmerevednek, a feudális járadék munka (robot) és természetbeni formái helyett lassanként eluralkodó pénzjáradék ismételten háttérbe szorul, megszűnik, hogy helyét a jobbágyi rendszer korábbi szakaszára emlékeztető, a jobbágyi kötöttségeket ismét megszilárdító formáknak adja át. Valóban a jobbágyság második kiadása ez, hiszen a felszínen jelentkező, legjellegzetesebb megnyilvánulásait éppen azokban a törvényekben ismerhetjük fel, amelyek a 16–17. században egymást követik, és erősítik a porosz, magyar vagy orosz területeken, megszüntetve a parasztok szabad költözködési jogát, visszaállítva szigorú röghöz kötését. Mindez nem pusztán jogi változás, még csak nem is az ez idő tájt lejátszódó hatalmas erejű, egész országrészekre kiterjedő és háborúvá terebélyesedő német–magyar–lengyel–cseh–orosz parasztfelkelések megtorlása volt, hanem olyan társadalmi folyamat, amely a legszorosabban kapcsolódott a gazdálkodás újabb kelet-európai útjainak követelményeihez. Amíg Nyugat-Európában a kedvező feltételek hatására paraszti vagy tőkés bérleti keretekben bontakozhat ki a mezőgazdasági árutermelés, és kapcsolódhat egybe a városi-nagyipari fejlődés fellendülésével, addig Kelet-Európa e perifériára került területein a tőkés előrehaladás lehetőségei nem jönnek létre, a kereskedelem elsatnyul, jelentős tőkefelhalmozás nem következik be, s inkább csak a gyorsan fejlődő nyugat-európai piac gyakorol hatást Kelet-Európa gazdaságára. A jobbágyok ismételt röghöz kötését a földesurak számára mindenekelőtt a jobbágyi munkaerővel dolgozó nagybirtok munkaerő-szükségletének biztosítása indokolja. A 15. századra kialakult nagybirtokosok ugyanis a nyugatias gazdálkodási forma – amelyben a birtokos tulajdonában levő földet a jobbágyok birtokolják, és fejlődő áruter-

melő tevékenységük alapján a föld használatáért pénzjáradékot fizetnek – helyett fokozatosan visszaállítják a néhány évszázaddal korábban jellemző hatalmas földesúri majorságok (allodiumok) rendszerét. Ebben a földesúri földtulajdon és földbirtoklás (használat) egybeesik, s a majorságok megművelését a feudális gazdaságon kívüli kényszer alapján a robotoló jobbágyok végzik. A tőkés útra térő paraszti vagy tőkés bérlő által kialakított, bérmunkára alapozott árutermelés nyugati tendenciájával szemben tehát – amelynek Kelet-Európában csak elszigetelt nyomai ismerhetők fel – a robotoltató földesúri nagybirtok árutermelése bontakozik ki.

A bontakozó tőkés fejlődés útjának eltorlaszolása, a jobbágyság intézményének megszilárdulása és az árutermelő földesúri nagybirtok megerősödése a városok helyzetét is erősen befolyásolja. A földesurak politikailag és gazdaságilag egyaránt a városi polgárság fölé kerekednek, és visszaszorítják fejlődését. A városok megrekednek a céhes ipar fejlettségi szintjén. Ettől az időtől a városi fejlődés fő útja nem az iparosodásra alapozódik, hanem éppen az agrár jellegű mezővárosi fejlődésnek ad ösztönzést. A társadalmi munkamegosztás tehát alacsony fokú marad. A városokban található ipar gyenge, és a szűk körre korlátozódó kereskedelmi tőke képtelen eljutni az ipari vállalkozásig. A városok tehát megmaradnak középkori állapotukban és nélkülözik a tőkés városi fejlődés jellegzetes dinamizmusát.

A városok fejlődésének gyengesége, részleges mezőgazdasági önellátásuk, vagyis a városi piacok szűk terjedelme ugyanakkor visszahat a földesúri árutermelésre is, és korlátozza a mezőgazdaság természetes belső piacát. E tekintetben a vizsgált térség különböző országai között volt valamelyes szintkülönbség, hiszen a cseh területek városainak eredményesebb iparosodása határozottan elüt a magyar városok mezőgazdasági struktúrájától és szélesebb belső piacot teremt a mezőgazdasági árutermelésnek. S ha az egyes országok között a városi-belsőpiaci szint eltérései tűnnek fel, nem kevésbé fontos színárnyalatot teremt a tengeri szállítás nyújtotta kedvező lehetőség a balti országok, Lengyelország és a keletnémet fejedelemségek számára. Az olcsó vízi szállítás ugyanis biztos összeköt-

tetést teremtett a nyugat-európai külső piacokkal, és kibővítette az értékesítés lehetőségét. Mindez az árutermelés nagyobb fejlődési lendületét alapozta meg. Végső soron azonban a fennálló különbségek ellenére a közép- és kelet-európai országok nagybirtokos árutermelése mindenhol elsősorban a külső piacokra alapozva jöhetett létre.

A 16. és 18. század között tehát – szemben a nyugat-európai fejlődéssel – Közép- és Kelet-Európa töröktől meg nem szállt területein még nem beszélhetünk a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet koráról, hanem valamiféle sajátos kései feudalizmusról. A középkori viszonyok felbomlása helyett azok megszilárdulása figyelhető meg. Mindez azonban nem olyan formában és körülmények között történt, ahogy a Balkánon, a török típusú feudalizmus jegyében. A kelet-európai fejlődés elkanyarodása nyugattól konzerválta ugyan az elmaradott viszonyokat, lefékezte a gazdasági fejlődés ütemét, de korántsem teremtett oly merev és fejlődésképtelen rendszert, mint a török megszállta területeken. A második jobbágyság és a tőkés fejlődés ugyan ellentétben voltak egymással, de nem kibékithetetlen, feloldhatatlan antagonizmus formájában. Olyan ellentétről volt szó, amelynek két pólusa kölcsönösen feltételezte egymást, amelyet a kialakuló tőkés világgazdaság egységbe kötött, s amely ki sem alakulhatott volna a tőkés világgazdaság létrejötte nélkül. A kifejlődő nyugat-európai tőkés gazdaság ugyanis igényelte a kelet-európai árutermelő majorsági gazdálkodás terménykínálatát, keresletével maga ösztönözte azt. A korai feudális rendszerre emlékeztető vonások újraélesztése, a kései feudalizmus közép- és kelet-európai megmerevedése ellenére a térség éppen a tőkés világgazdasági rendszer perifériájaként kapcsolódik a tőkés világgazdaság centrumává váló Nyugat-Európához.

A tőkés világgazdaság fejlődésjegyei és hatásai ebből következően feltartóztathatatlanul hatják át és befolyásolják a régió egész további fejlődését. A nyugat-európai gazdasági fejlődés előrehaladása, a nagyipar térhódítása, majd az ipari forradalomnak a 18. század végén és a 19. század első felében lejátszódó folyamatai végül is nem maradtak hatástalanok Kelet-Európa országaira. Ezek a gazdaságok tudtak reagálni a fejlettebb területekről érkező ha-

tásokra, s ezért a jobbágyság második kiadásának rendszere végül is nemcsak a modern gazdasági fejlődés gátját képezte, hanem – s főként a 18. század végétől, utolsó harmadától kezdve, a 19. század folyamán – a modern tőkés fejlődés sajátos útjává is vált. Ez az út – a hasonlatnál maradva – természetesen kerülő út volt, kövezetlen, göröngyös, ami az előrehaladást nagyon körülményessé, lassúvá tette. Ennek ellenére azonban mégiscsak megindulhatott a mezőgazdaság fokozatos modernizálása, a bérmunkára alapozott mezőgazdasági árutermelés kialakulása, a robotoltató földesúri üzemnek tőkés nagyüzemmé való fokozatos és ellentmondásoktól terhelt átalakulása. A 19. század elejére tehát Kelet-Európa egyes területein mégiscsak kialakulóban voltak a tőkés társadalmi-gazdasági keretek, beköszöntött a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet kora.

I.

Nekilendülés: Átmenet a modern tőkés gazdaságba és az ipari forradalom

1. A modern gazdasági átalakulás és az ipari forradalom értelmezése

A modern tőkés viszonyok fokozatos kialakulásának a 16. századig visszanyúló folyamata Európa nyugati területein, valamint Kelet-Európa ettől elkanyarodó fejlődésmenete a 18. század végéig ellentétes tendenciákat mutatott, de a 18. század végétől éppen a nyugati hatások és a belső változások talaján Közép- és Kelet-Európa is megindult az átmenet sajátos útján. Az átmenet, a modern tőkés gazdaság kialakulásának több évszázados nyugati fejlődésmenetével szemben az általunk vizsgált térségben majdnem hogy egyetlen századra, a 19. századra esett, pontosabban a 18. század végétől az első világháború kirobbanásáig terjedő periódust ölelte fel. Ebben a történelmileg viszonylag rövid időszakban láthatjuk kibontakozni és sajátosan, felemásan, többnyire befejezetlenül lezárulni azokat a fejlődési mozzanatokat, amelyek a modern tőkés gazdaság kibontakozásának nyugati jelenségét kifejlett formákban meghatározták.

Melyek voltak a tőkés gazdaság kibontakozásának legfőbb tényezői, folyamatai? Mindenekelőtt az árutermelés előrehaladása, amely a társadalmi munkamegosztás bázisára, ezen belül a városiasodás előrehaladására épült, s együtt járt a társadalmi struktúra átalakulásával, a gazdaságon kívüli kényszerre alapozott jobbágy–földesúri kapcsolat felbomlásával, a bérmunkarendszer térhódításával. E fejlődés, ha rendkívül lassan is, már a tradicionális gazdasági-társadalmi keretek között megindul, ha a megcsontosodott régi jogi és intézményes formák fennmaradásukkal súlyos korlátokat is szabnak az előrehaladásnak. Az új, tőkés üzemszervezési formák megjelenése, robot helyett a bérmunkarendszer kezdetei, a nagybirtok

utat törő tőkés árutermelése biztosította az új jelenségek fokozatos térhódítását a mezőgazdaságban Közép- és Kelet-Európa számos országában. A török uralom alatt álló Balkánon pedig a török katonai hatalom megingása a gazdasági struktúra elavultságát is egyre nyilvánvalóbbá tette, és kezdetleges reformok és engedmények sorozatával nyitott utat a tőkés viszonyok gyenge sarjadásához. A török feudális iga nyomása alól valamelyest mentesülő, megkönnyebbülő balkáni parasztgazdaságban is megjelennek tehát a tőkés árutermelés kezdetei.

A 18. század végétől meginduló tőkésedés mezőgazdasági mozzanatai ezekben az évtizedekben együtt jártak az ipar meginduló fellendülésével. A 19. század első felében már Európa keleti-délkeleti területein is megindul az ipari árutermelés, amely szétfeszíti a céhes kereteket (ahol ilyen egyáltalán volt) vagy a paraszti háziipar kezdetleges formáit. Megjelennek a nagyobb munkás létszámmal dolgozó városi műhelyek, amelyekben sokszor ugyanazon ipari munkafolyamatokat egymás mellett végzik az egyetlen tulajdonos által alkalmazott mesterek, de megjelennek, néha a városban, de sokkal gyakrabban vidéken a háziipar bázisára, a paraszti házimunka termékeinek felvásárlására épülő ipari üzemek is, amelyek már az ipari munka folyamatát mozzanatokra osztva a modern iparűzés, új, helyi munkamegosztásos formáit teremtik meg. Ezek az ún. manufaktúrák a 18. század végétől már Közép- és Kelet-Európa fejlettebb országaiban nemegyszer a több száz, sőt ezres munkáslétszámot is elérték.

E kétirányú mezőgazdasági és ipari előrehaladás kölcsönösen egyengeti egymás útját, kölcsönösen piacot teremt a másik ágazat számára az országokon belül, és egyben újabb ösztönzést ad a külkereskedelemnek is. A meginduló tőkésedés tehát újabb feszítő igényeket támaszt, a szállítás jobb lehetőségét sürgeti, a hitelezés modern formáit igényli. Annál is inkább, mivel talajt ad a gazdaság különösen mozgékony és egyre fontosabbá váló szereplői, a kereskedők jelentős térnyerésének. A mezőgazdaság és az ipar tőkés fejlődéséhez ugyanis egyre élénkülő kereskedelmi tevékenység kapcsolódik, s a helyi, valamint a nemzetközi áruszállítások az erősen

agrár exportra és ipari importra utalt országokban a tőkefelhalmozás egyik legfőbb lehetőségét éppen a kereskedelemben nyitották meg.

Mindezen gazdasági fejlődési mozzanatok, amelyek tehát a 19. század első felében már a térség gazdaságának fontos igényeivé váltak, egyre élesebben összeütköztek a magukat makacsul tartó, egyre anakronisztikusabbá váló tradicionális jogi és intézményes formákkal. A polgári birtokbírhatás lehetetlensége, a bányanyitás feudális jogrendje, s általában a nemesi előjogok érvényesülése, a polgári hitelezést akadályozó középkori jogszabályok, a jobbágyság járadékkötelezettsége, sőt elsődlegesen robotoló szolgáltatási formája, a zsidóság társadalmon kívülisége, a városok jogainak korlátozása, s mindmegannyi egyéb hűbéri intézmény és középkori jogszabály keresztezte a gazdaság tőkésedésének kibontakozását. Igaz, ezekben az évtizedekben a tőkésedés még túlságosan akadályozott és lassú volt, majdnem hogy a tradicionális ipari és mezőgazdasági formák tengerébe fulladt, semhogy ugyanolyan mértékben törhetett volna magának utat, amilyen mértékben a régi formák elégtelensége, a jobbágyrendszer Prokrusztész-ágyába szorított gazdasági rendszer csődje, fejlődésképtelensége nyilvánvalóvá vált. A csőd érzése éppen ezért sokkal erőteljesebben hatotta át a régi gazdasági-társadalmi formáció képviselőit, a nemesi, földesúri osztályokat, mint az új, feltörekvő osztályokat a változtatás igénye. A birtokosok által képviselt kiútkeresés nagyobb feszítő erőt teremtett, mint a megjelenő, de még szerény burzsoázia fellépése. Mindezt betetőzte a jobbágyparasztság egyre szélesedő és mélyülő tömegmozgalma, amely az átalakulás legfőbb bázisává vált. Ez kifejezésre juttatta, hogy a paraszti tömegek szenvedték meg leginkább a feudális rend csődjét, az előrehaladni alig tudó átalakulás kínjait.

A 19. század első felének gazdasági folyamatai, a modern gazdasági fejlődés kezdetei Közép- és Kelet-Európában is együttjártak a nemzeti állam igényének megjelenésével, gyors térhódításával. A nemzeti piac, a nemzeti keretek kialakításának törekvése a nyugati polgárosodás természetes velejárója volt és ezért a tőkésedés alapjában szabad történelmi útja vezetett el a polgári nemzeti államok

kialakulásához. Igaz, hogy az elsősorban külső piacra orientált és részleges mezőgazdasági tőkésedés elsődlegessége folytán a közép- és kelet-európai modernizálódás korántsem keltett olyan heves igényt a nemzeti piacok, az önálló nemzeti keretek erősítése iránt, mint az iparosodás, s a lassan tőkésedő nagybirtok nem válik a nemzeti törekvések olyan letéteményesévé, mint a nyugat-európai polgárság, a nacionalizmus és önálló nemzeti gondolat mégis egyre erősebben gyökeret ver a kontinens keleti felén is. A közép- és kelet-európai országok paradox képletet mutatnak: a tőkésedés lassú, ellentmondásos és felemás előrehaladása egyrészről megteremti a fejlettségnek azt a minimumát, ami a nemzeti törekvések bázisát képezheti, de sokkal inkább az készíti elő a talajt, hogy e fejlődés csupán korlátozott lehetett. Más szavakkal: ha nyugaton a polgárosodás előrehaladása szüli a polgári nemzeti államot, akkor keleten a polgárosodás előrehaladása mellett sokkal inkább annak gyengeségei, ellentmondásai, akadályoztatása játszik közre a nacionalizmus jelentkezésében, az önálló nemzeti törekvések megerősödésében. Azok a birtokos rétegek, amelyek már ráléptek a tőkés fejlődés útjára, eljutottak annak minimumáig, szükségszerűen szembekerültek gazdaságaik javításának, fellendítésének számtalan problémájával. Ugyanakkor szembekerültek azokkal az akadályokkal is, amelyek az országok gazdasági és társadalmi elmaradottságából fakadtak. A Nyugat-Európával való összehasonlítás, az elmaradottság, a szegénység érzése kelti fel bennük elsősorban a nacionalizmust. Ez erősíti bennük a modernizálás törekvését, s a modernizálás annál is inkább egybeeshet a nacionalizmus gondolatával, mivel az országok gazdasági, társadalmi elmaradottsága Európa e térségében szorosan összefüggött a nemzeti függetlenség teljes vagy részleges hiányával, a középkorból örökölt soknemzetiségű birodalmak uralmával.

A polgári átalakulás részét képező nemzeti törekvések tehát egybefonódva jelentkeznek a társadalmi-gazdasági keretek átalakításának igényével, és az egész 19. századi átalakulás legfőbb hajtóerejeként, állandóan felbukkanva, vereségeket szenvedve, majd eredményeket kivíva, különösen a század második felében határozzák meg a fejlődés egész menetét Közép- és Kelet-Európában. Az ellentmon-

dások robbanó ereje egyes országokban forradalmak kirobbanásáig, másokban, s leggyakrabban a részleges és fokozatos reformok szelepeinek szükségszerű megnyitásáig vezetnek. A megvalósulás szembetűnő különbségei, a megoldások nagy eltérései ellenére, a térség egészére a polgári átalakulás olykor akadozó és lassú, de egészében mégis összefüggő és meghatározó folyamata válik jellemzővé.

A gazdaság és társadalom modern tőkés fejlődése a 19. század első felében elvezetett tehát a tradicionális intézményes keretek és középkori jogszabályok szükségszerű felszámolásának követelményéhez. Bizonyos előzmények, részleges lépések után a század közepén, második harmadában forradalmak és felkelések, kikényszerített vagy felülről végrehajtott reformok sorozata oldotta meg, több vagy kevesebb ellentmondással, következetlenséggel és befejezetlenül a feladatot. Két, három évtized lefolyása alatt Közép- és Kelet-Európa térségében felszámolják a jobbágyság intézményét, megszüntetik a nemesi előjogokat, beleértve az adómentességet is, megteremtik a szabad birtokbírhatás lehetőségét és a polgári tulajdont, ami együttjárt a földesúri és paraszti földek szétválasztásával, az előbbiek egy részének az utóbbiakhoz csatolásával. Biztosítják a hitelezés polgári szabályainak érvényesülését és általában a modern polgári állam számos attributumát.

Ha a század első felének említett fejlődési tendenciái a század közepe táján elvezettek a modern polgári intézmények és jogalkotások átültetéséhez, úgy ennek – bár csak részleges és ellentmondásos – megvalósulása újabb, jelentős lendületet adott a gazdasági-társadalmi fejlődés kibontakozásához. Tulajdonképpen a forradalmak, felkelések és reformok nyomán teljesedik ki a 19. század második felében a mezőgazdaság modern tőkés átalakulása, s kapcsolódik egybe e folyamat az infrastruktúra, a modern hitelrendszer kiépülésével. A mezőgazdaság átalakulása pedig újabb ösztönzést és lehetőséget teremt az ipar korábban meginduló tőkés fejlődésének továbbhaladásához. A század első felének ún. ipari manufaktúrakorszaka után a század utolsó évtizedei és a 20. század eleje válnak a modern gépi nagyipar kiépülésének színterévé. Mindezen jelenségek azonban már az ipari forradalom kereteibe tartoznak; azon

széles gazdasági-társadalmi átalakulás kereteibe, amelyek a kapitalizmusba való átmenet történelmi folyamatait betetőzik.

Vizsgálódásaink során éppen erre az utóbbi folyamatra, az ipari forradalom kérdésére összpontosítjuk figyelmünket, mivel bármily nagy jelentősége is volt a modern tőkés agrárfejlődésnek a gazdaság és a társadalom tradicionális kereteit csak az ipari forradalom kibontakozása robbanthatja szét. A modern tőkés viszonyok kibontakozása, a feudális viszonyokból a tőkés rendszerbe való átmenet csakis az ipari forradalommal tetőződhet.

Éppen a kérdés jelentősége indokolja, hogy az ipari forradalom értelmezését, az átalakulásban játszott szerepét és jelentőségét külön is megvizsgáljuk.

Az ipari forradalom fogalmával először a 19. század első felében Louis Blanqui és John Stuart Mill munkáiban találkozunk. Használja a fogalmat a fiatal Friedrich Engels is a század negyvenes éveiben megjelent, az angol munkásosztály helyzetét vizsgáló könyvében. Könyvének bevezetését a következő szavakkal kezdi: „Az angol munkásosztály története a 18. század második felében, a gőzgép és a gyapotfeldolgozó gépek feltalálásával kezdődik. Mint tudjuk ezek a találmányok indították meg az ipari forradalmat, azt a forradalmat, amely egyszersmind az egész polgári társadalmat átalakította, s amelynek világtörténelmi jelentőségét csak most kezdik felismerni." Karl Marx A tőke 1867-ben megjelent első kötetében a fogalom úgyszólván általános használata mellett már a „Gépi berendezés és nagyipar" c. fejezet legnagyobb részét szánja az angol ipari forradalom gazdaságtörténeti leírására.

1887-ben, halála után jelent meg Arnold Toynbee híressé vált előadássorozata – Lectures on the Industrial Revolution of the 18th Century in England –, ami a történettudomány figyelmét a történeti folyamat iránt különösen felkeltette. Azóta e figyelem nemcsak hogy nem lankadt, de a gazdaságtörténeti érdeklődés növekedésével már úgyszólván könyvtárnyira duzzadt irodalmat teremtett. A modernkori gazdaságtörténet egyik kulcskérdését képező és sok oldalról megvilágított történeti probléma napjainkban ismételten az érdeklődés homlokterében áll. A tudomány érdeklődését érthetően táp-

lálja, hogy az iparosítás új világrészekre terjed ki, s számos korábban elmaradott ország új társadalmi berendezkedés keretei között keresi a gazdaság modernizálásának útjait. Egész kontinensek nagy gazdasági válaszútja, iparosodásának megindulása ösztönöz az ipari forradalom történeti útjának elemzésére.

Az ipari forradalom folyamataival foglalkozó gazdaságtörténeti irodalom a fogalom értelmezésének és használatának rendkívül gazdag, sokszínű változatát nyújtja. Mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy egyes kutatók magát a fogalmat szubjektívnek, a történeti valóságtól elrugaszkodottnak, illetve önkényes értelmezésének tekintik. Ellenzik az „ipari forradalom" kifejezést és hadakoznak használata ellen, részben általános történetfelfogásukból eredően, amely a „forradalom" fogalmát általában kerülni kívánja a történelemben, s még inkább a „forradalom" egyoldalú, túlzottan szűk értelmezése alapján. Utóbbiak csak akkor akarnak forradalmi folyamatról beszélni, ha hirtelen változással állnak szemben. Erről a talajról szegezik az „ipari revolúció" fogalomhasználatával szembe az „ipari evolúció" kifejezését és hangsúlyozzák a fejlődés elhúzódó, folyamatos jellegét. Ezen az alapon állapítják meg: „Ha visszatekintve azt látjuk, hogy a forradalom két évszázadig tartott, és további két évszázad készítette elő, ha okait és következményeit vizsgálva azt látjuk, hogy az emberiség háromnegyed részének tömegei még sokkal inkább farmerek és parasztok, mint ipari munkások, kételkedni kezdhetünk, vajon az ipari forradalom fogalma valóban használható volt-e alkalmazása idején." (G. Unwin: Studies on Economic History. London, 1927. 15. oldal.)

A szerzők egy csoportja tehát az ipari forradalmat az iparfejlődés általános fogalmával azonosítva történelmi jelentőségében és a társadalmi átalakulásban játszott szerepében erősen degradálja.

Természetesen jóval több azoknak a gazdaságtörténeti munkáknak a száma, amelyeknek szerzői elfogadják az ipari forradalom fogalomhasználatát. Ezek egy része azonban egyáltalán nem törekszik a fogalom tisztázására, más részük különböző, néha gyökeresen ellentétes értelmet kölcsönöz a fogalomnak, megint mások pedig csak árnyalatnyi megfogalmazásokban térnek el egymástól. Az ál-

láspontok gazdag sokaságában mégis kitapintható az a néhány fő tendencia, amelyeket – egyetértve D. C. Colemannel – három fő csoportba sorolhatunk. Az első csoportba tartoznak azok a szerzők, akik az ipari forradalmat abban a rendkívüli általános értelemben használják, hogy az ipar egyik vagy másik ágában gépeket alkalmaznak, technikai átalakulás játszódik le, ami a szerzők felfogása szerint forradalmasítja a termelési folyamatot. Ipari forradalomról beszélnek tehát minden olyan esetben is, amikor valamely iparág más iparágakra és a nemzetgazdaság egészére hatást egyáltalán nem gyakorló nagyobb belső technikai változása játszódik le. Erre az értelmezésre legismertebb példaként az angol E. M. Carus-Wilson 1941-ben közzétet híres cikkét, „Ipari forradalom a 13. században", idézhetjük, amely ipari forradalomnak ítéli az angol textiliparban a kallózás folyamatának korai gépesítését. Nyilvánvaló, hogy ez a felfogás az iparfejlődésben az „ipari forradalmak" sorozatát tételezi fel, ami végül is alig különbözik az ipari forradalom elvetésének szemléletétől.

A második csoportba sorolhatók azok, akik elvetik az ipari forradalom relativizálását, és a folyamatot úgy értelmezik, mint az ipar *egészét* átható, egészére jellemző átalakulást. Ebben az interpretációban az ipari forradalom olyan egyszeri történelmi szakasz, amelyben a korábbi túlnyomóan kézi erőre alapozott ipari termelést az ipar alapját képező bázis ágazatokban a gépek térhódítása, a gépi termelés váltja fel, ami egyidejűleg az ipar gyors fejlődését vonja maga után. Hangsúlyozni kell azonban, hogy e folyamatot nemcsak az egész ipar forradalmi átalakulásaként értékelik, hanem ugyanakkor úgyszólván kizárólag az ipar belső problémájaként tárgyalják. Ennek a szemléletnek egyik legmarkánsabb képviselője a szovjet S. G. Sztrumilin, aki az orosz vaskohászatról írott több kötetes munkájában és tanulmányaiban ebben az értelemben tárgyalja az orosz ipari forradalom folyamatát.

A gazdaságtörténészek harmadik csoportja abban a szélesebb felfogásban értelmezi az ipari forradalmat – anélkül, hogy ez általános történetszemléleti azonosságot tételezne fel –, amint azt a fogalom első értelmezése során Marx tette, vagy Toynbee – a kérdésre kon-

centrálva – részletesen is kifejtette. Marx kettős értelemben használta az ipari forradalom fogalmát. Egyrészt a gőz által forradalmasított iparágak és ezzel összefüggésben a gazdasági élet egészének hatalmas átalakulását értette ezen a fogalmon. „Az ipar és mezőgazdaság termelési módjában bekövetkezett forradalom azonban – állapítja meg – szükségessé tette a forradalmat a társadalmi termelési folyamat általános feltételeiben, azaz a közlekedési és szállító eszközökben is." Másrészt viszont használta a kifejezést a termelőerők fejlődése által előidézett társadalmi összefüggésekben, vagyis az ipari forradalom által megváltoztatott társadalmi viszonyok értelmében. Marx tehát végül is az ipari forradalmat, mint a technikai, ipari, egész nemzetgazdasági és társadalmi átalakulás egységét értelmezi. A szélesebb nemzetgazdasági-társadalmi értelmezés jellemezte Toynbee felfogását is. Előadásaiban egységben vizsgálta a 18–19. század fordulójának mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi, népességi, gazdaságpolitikai és elméleti változásait, s a nagy gazdasági-társadalmi átalakulás egészét nevezte – a folyamat legjellemzőbb vonását hangsúlyozandó – ipari forradalomnak.

A gazdaságtörténészek széles tábora Toynbee óta ez utóbbi értelmezésben fogta fel az ipari forradalom folyamatát. A megfogalmazás, a fogalomhasználat természetesen továbbra is sokszor eltérő. H. L. Beales ipari forradalomról írott könyvében olvasható fogalmazás szerint a folyamat „egy társadalmi rendszer vagy civilizáció átalakulását jelenti egy másikba". Ez a felfogás egybeesik az angol Ashton nézeteivel, a francia Bairoch álláspontjával, az amerikai Gerschenkron és Clough, illetőleg a szovjet Jatzunszky véleményével is. Hadd idézzük az angol Coleman egyik pregnáns megfogalmazását: „A folyamatot nem lehet leszűkíteni egyes iparágak bizonyos technikai vagy gazdasági újításaira, amelyek vagy fenntartják, vagy emelik a növekedési rátát, s ugyancsak nem tekinthető ipari forradalomnak, ha több iparágban tapasztalható a növekedési ráta általános emelkedése. Az ipari növekedés számszerű adatai és a puszta technikai változások mögé kell nézni, a változások valódi lényegére, amelyben a népesség növekedése, a nagyarányú és kiterjedt ipari beruházás és a tudománynak az iparban való alkalma-

zása figyelemreméltóan hatékony következményei a legfontosabbak az iparosítás gyors kumulatív folyamatának előidézésében. A fogalom ilyen értelmű használata ... ugyanúgy megfelel a klasszikus angol ipari forradalomnak, mint ahogy megfelelhet annak a folyamatnak jellemzésére is, amit manapság néha, mint Rostow professzor is, az iparosítás kibontakozásának (»take off«) neveznek." (D. C. Coleman: Industrial Growth and Industrial Revolution. Essays on Economic History. Ed. by E. M. Carus-Wilson, New York, 1961. 344–350. o.)

Eddigi fejtegetéseinkből is nyilvánvaló, hogy a felsorakoztatott nézetek közül magunk részéről a legutóbbihoz, a harmadik csoportban foglalthoz állunk legközelebb. Annál is inkább, mivel elfogadhatatlannak tartjuk, hogy a gazdaság és társadalom „ipari forradalom"-mal jelzett mélységesen forradalmi tartalmú átalakulását, mivel hosszabb történeti periódus alatt játszódott le, ne tekintsük a gazdaságtörténelem nagy forradalmának, elfogadhatatlannak tartjuk a folyamat minden leszűkítését; akár az ipar egészére vagy különösen egy-egy iparág belső technikai problémájára korlátozását. Nem tartjuk azonban teljesen kielégítőnek azt a megközelítést sem, amely ugyan széles értelmezésben a folyamatot nemcsak az ipar „belügyének" tekinti, hanem mint az egész nemzetgazdaságot – tehát mezőgazdaságtól, iparon, közlekedésen át a kereskedelemig stb. – átható jelenséget, de nem kapcsolja egybe e gazdasági folyamatot a valóságban vele szorosan összefüggő társadalmi folyamatokkal. A 18–19. századi gazdasági fejlődés ugyanis egyértelműen azt tanúsítja, hogy az új technikai és gazdasági előrehaladás, vagyis a termelőerők fejlődése előbb-utóbb az egész társadalmi-gazdasági keretet megváltoztatja, és a tradicionális középkori társadalmat modern tőkés társadalommá alakítja át, vagyis új termelési viszonyok kialakítására vezet. Ily módon tehát szoros korreláció áll fenn a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet és az ipari forradalom folyamatai között, amennyiben az utóbbi megindulása nélkül, a kapitalizmusba való átmenet nem válhat teljessé, ugyanúgy, ahogy a tőkés viszonyok kialakulása és felülkerekedése nélkül az ipari forradalom sem indulhat meg és nem hathatja át a gazdasági élet egé-

szét. A két folyamat összefüggését nem változtatja meg, hogy a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet fogalma inkább a folyamat társadalmi-gazdasági keretei, s az azt kifejező jogi és intézményes formák, vagyis a termelési viszonyok oldaláról fejezi ki az átalakulást, míg az ipari forradalom elsősorban a folyamat technikai-gazdasági oldala, vagyis a termelőerők aspektusából közelít. Minthogy nem változtatja meg a belső lényeget az sem, hogy a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időben jóval tágabb, s megelőzi az ipari forradalom korát, magában foglalva azt a nagy átmeneti időszakot is, amikor a termelőerők fejlődését az iparban még a manufaktúra-korszak kibontakozása jellemezte. Az ipari forradalom folyamata pedig nem zárul le a tőkés viszonyok lényegi felülkerekedésével, a társadalmi forradalom győzelmével.

Az ipari forradalomnak a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenettel szervesen összefüggő, legszélesebb értelmezéséből indulunk ki akkor, amikor – a továbbiakban – az átmenet, az ipari forradalom közép- és kelet-európai folyamatait kívánjuk vizsgálni.

Munkánk első részében, amely a közép- és kelet-európai modern gazdasági fejlődés 19. századi kezdeteitől az első világháborúig ívelő korszakot teszi vizsgálat tárgyává, nem utolsósorban éppen arra törekszünk, hogy feltárjuk az ipari forradalom közép- és kelet-európai menetének általános sajátosságait és megkíséreljük felvázolni a modern gazdaság kialakulásának ellentmondásos kelet-európai modelljét.

2. A modern gazdasági fejlődés demográfiai előfeltételei

A tőkés viszonyok kibontakozásának legdinamikusabb szakaszában, az ipari forradalom időszakában a gazdasági növekedés egyik velejárójaként – sajátos módon egyaránt mondhatjuk, hogy előfeltételeként és következményeként – rendkívül jelentős demográfiai változások játszódtak le. Nemritkán emlegetnek valamiféle „demográfiai forradalmat" is, ami valóban indokolt, hiszen a 18–19. században olyan átalakulás megy végbe, amire előzetesen évszázadok során sem volt példa. A változások legszembetűnőbb jele a népesség számának ugrásszerű emelkedése. Európa lakossága 1600-tól 1700-ig 14 millió fővel, 1700-tól 1800-ig 70 millióval gyarapodott, 1800-tól 1900-ig azonban a lakosság gyarapodása már 206 millió főre ugrott. Különösen szembetűnő, hogy egyetlen évszázad leforgása alatt Anglia lakossága 10,5 millió főről 38 millióra, közel négyszeresére emelkedett, Németországé 24,5 millióról 50,6 millióra, több mint kétszeresére, Belgiumban, Svédországban ugyancsak több mint kétszeresére, Franciaországban pedig közel kétszeresére növekszik a lélekszám. Az ipari forradalom kora előtt az átlagos népszaporulat inkább 0,5, mint 1% körül mozgott, a 19–20. századra viszont megközelítette a 2%-ot.

A népszaporulat beállott, ugrásszerű megnövekedését elsősorban a halálozási arányszámok hirtelen visszazuhanása idézte elő. Míg a születési arányszám pl. a legkirívóbb példát megtestesítő Angliában 1740 és 1830 között 37,7–36,6‰ között hullámzott, 1841 és 1850 között pedig egyenesen 32,6‰-re csökkent, addig a halálozási arányszáma az 1730-as évek 36‰ körüli arányáról az 1810-es évekre már

21‰-re, az első világháború előtt pedig egyenesen 14‰-re süllyedt. A kapitalizmus előtti társadalmak általában magas születési és halálozási aránya mellett időszakonként még súlyos járványok is tizedelték a lakosságot, s különlegesen kiugró halálozási csúcsokat idéztek elő. A takarmányozás bevezetésével megoldott téli húsellátás, a főzelékfogyasztás növekedése, a személyes higiénia, jobb építkezés, a folyóvíz használata és nem utolsósorban az orvostudomány és orvosi ellátás fejlődése, egyszóval a civilizáció vívmányai milliós tömegeket mentettek meg a korai haláltól. Ezeknek hatására mindenekelőtt a kiugró halálozási csúcsok tűntek el, majd megindult a halálozási arányszám süllyedése is. A változás drámai gyorsaságára mi sem mutat világosabban, minthogy az európai átlagos élettartam a római kortól 1800-ig úgyszólván alig változott, s az utóbbi időpontban is csak 25 év körül mozgott, az ezt követő évszázad lefolyása alatt viszont a 20. század elejére ugrásszerű emelkedés következett be: a várható átlagos élettartam 45 év körül mozog már. (1905-ben Németországban 45 év a férfi, 48 év a női átlag életkor, ugyanez a helyzet Franciaországban, 44 és 45 év a megfelelő adat Olaszországban.)

Bár a népesség gyarapodásának több oka volt, hatása a korabeli Európában egyirányú és egyértelmű volt a gazdaságra: előmozdította annak gyors növekedését. Előrehajtó feltétellé, ösztönző tényezővé vált. A népesség gyarapodása ugyanis a termelőerők fejlődésének fontos mozzanata, amely meghatározott feltételek közepette, a gazdasági fejlettség bizonyos szintjén és fejlettebb, egyben fejlődő társadalmi-gazdasági keretek között nagymértékben növelheti a munkaerőpiacot, elősegíti a munkaerő specializációját és ezen keresztül a termelékenység növekedését, lehetőséget ad az elsősorban munkaerő bevonásra alapozott, extenzív termelés növelésére, számos ország esetében jelentős élelmiszerimportot tesz szükségessé, és ezáltal az ipari export fokozására késztet. Mindezen hatások reakciója viszont éppen a házasságok számának növelésére, civilizáltabb, kulturáltabb életfeltételek biztosításával az életkor emelkedésére, egyszóval a lakosság létszámának további növekedésére vezet.

A demográfiai forradalomnak is nevezhető folyamat Európa nyu-

gati felén a nagy gazdasági átalakulás kísérő jelenségét képezte és az ipari forradalom immanens tényezőjévé vált.

Hogyan alakult a demográfia dinamizmusa Közép- és Kelet-Európában? A gazdasági fejlettség már említett különbségei azzal a konzekvenciával is jártak, hogy a modern statisztikai adatszolgáltatás lassabban épült ki, s a 19. század első felére, vagy a korábbi időszakokra csak szórványos adatok állnak rendelkezésre, de az évszázad második felére is gyakran hiányos és részleges adatokkal kell megelégednünk. Nem áll módunkban tehát a 18. és 19. századok demográfiai trendjeinek egybevetése, sőt az utóbbi században sem tudjuk az Angliára vagy Nyugat-Európára rendelkezésre álló adatok mélységével áttekinteni a változásokat. A főbb tények azonban mégis támpontot nyújtanak a folyamatok követéséhez.

Az 1. táblázat hiányos adatai alapján is nyilvánvaló, hogy a 19. század folyamán Közép- és Kelet-Európa országainak lakossággyarapodása nagyjából hasonló tendenciákat és növekedési ütemet mutat, mint Nyugat-Európáé. A lélekszám különösen gyors emelke-

1. táblázat

A népesség lélekszámának alakulása a 19. században

(millió főben)

Ország	1800 körül	1850	1865	1880	1910
Ausztria*	13,9**	17,6	19,9	22,1	28,4
Magyarország	9,3***	13,8	15,4****	15,7	20,9
Oroszország	35,5	68,5	73,6****	97,7	160,7
Bulgária	—	—	—	2,8	4,3
Románia.....	—	3,7*****	4,1	4,6	7,0
Szerbia	—	0,9	1,2	1,7	2,9

* A volt Habsburg, illetve Osztrák—Magyar Monarchia Lajtán túli területei.

** 1819—20. évi adat.

*** 1787. évi adat.

**** 1869. évi adat.

***** 1859. évi adat.

dése jellemző Oroszországra, s hozzátehetjük, ezen belül a Lengyel Királyságra is. Oroszország népessége mintegy négyszeresére nő, s a rendelkezésre álló lengyel adatok azt bizonyítják, hogy 1810-től 1910-ig a lakosság 3,3 millióról 12,1 millióra ugrik, vagyis ugyancsak közel megnégyszereződik, s az összes lengyel területre vonatkozó számítás szerint 1800 és 1910 között a lengyel népesség 9-ről 29 millióra nő, vagyis több mint háromszorosára emelkedik. Ez a növekedési ütem eléri a leggyorsabb angliai demográfiai növekedés mértékét. Az osztrák és a magyar adatok ugyan már jóval lassúbb növekedésre vetnek fényt, de a 19. század folyamán ezekben az országokban is mintegy megkétszereződik a lakosság lélekszáma, vagyis lényegében nem marad el a kontinens nyugati országainak népességgyarapodási üteme mögött. Ettől bizonyos mértékig eltérő képet kapunk a balkáni országok vonatkozásában.

A táblázat adatai csak a hatvanas évektől lejátszódó növekedést mutatják, ezek szerint nagyjából fél évszázad leforgása alatt a 20. század elejére ezekben az országokban is kb. megkétszereződik a népesség. A sajátos vonás tehát nem a végül is elért növekedési ütemben mutatható ki, hanem abban, hogy – a rendelkezésre álló számítások szerint – ez a növekedés nem a 19. század egészére jellemző, hanem az évszázad első felének lassú növekedése után csak a század második felére.

Szembetűnő (a 2. táblázat adatai alapján), hogy 1880-ig a balkáni országok átlagos évi népességnövekedése egyrészt – egyetlen kivételes évtizedet leszámítva – általában jelentősen elmarad az európai átlag mögött. (Az elmaradás egyes évtizedekben különösen kirívó. A század első harmadában pl. az európai átlag felét, harmadát éri csupán el.) Másrészt a növekedés abszolút értékei is alacsonyak, nem haladják meg a kapitalizmus előtti társadalmakra jellemző 0,5% körül szintet! Az 1880-as évektől viszont hirtelen ugrás következik be, ami egycsapásra Európa leggyorsabb népességi gyarapodását alakítja ki a Balkánon, az európai átlag fölé emelve ezen országok népszaporulatát. A növekedési ütem ezekben az évtizedekben az előző évtizedek kétszeresére ugrik, és meghaladja az 1%-os rátát.

2. táblázat

A lakosság évi átlagos növekedése

(1000 lakosra)

Megnevezés	1801—20	1821—30	1831—40	1841—50	1851—60	1861—70	1871—80	1881—90	1891—1900
Európai átlag	6,5	9,4	7,1	5,8	6,2	7,7	8,3	9,0	9,9
Ausztria—									
Magyarország ..	5,3	9,8	5,3	3,6	6,8	7,5	4,4	9,1	9,6
Balkán	4,2	3,3	6,3	6,3	5,2	6,2	4,6	11,0	10,5

A lakosságnövekedés adatainak vizsgálata során nagy figyelmet kell fordítanunk a *kivándorlás* jelenségére is. A lélekszám-növekedés előzőekben bemutatott adatai ugyanis magukon viselik az időközben lejátszódó kiáramlás következményeinek nyomait is. A 19–20. század fordulója körül számos közép- és kelet-európai ország úgyszólván legjellegzetesebb demográfiai jelenségeként ismeretes a nagyarányú kivándorlás.

Az Osztrák–Magyar Monarchia területéről már a 19. század utolsó évtizedeiben, majd különösen a századforduló után egyre nagyobb méreteket ölt a kiáramlás. A Monarchia osztrák tartományai (Magyarország nélküli területei) – elsősorban Galícia, Bukovina és Dalmácia – különösen nagy kivándorlási aránya következtében a Kelet-Európából történő kivándorlás egyik bázisává válnak. 1871 és 1910 között ezekről a területekről végül is 1,8 millió lakos távozik el, elsősorban a tengerentúlra, s végül is – a visszavándorlást is figyelembe véve – a tiszta veszteség is elérni az 1,3 millió főt. A 20. század elején a bekövetkezett lakossággyarapodás 28,4%-át csapolja le a kivándorlás. Ezekben az évtizedekben Magyarország is előkelő helyet foglal el a kivándorlási statisztikák lapjain. A 19. század utolsó évtizedeiben mintegy 0,5 millió, a 20. század elején másfél évtized lefolyása alatt 1,4 millió fő hagyja el az országot. A visszavándorlás figyelembevételével a tiszta veszteség

végül is 1,3–1,4 millió főt tesz ki. Az 1870-es évektől az I. világháborúig eltelt évtizedek során bekövetkezett népességszaporulatnak ez esetben is mintegy egyötödét, egynegyedét emészti fel a kivándorlás. Az 1000 lakosra jutó kivándoroltak száma átlag 3–5% között mozgott, kivéve az 1907–1909-es csúcsot, amikor 8–9%-ot ért el. A kivándorlók 68%-át az agrártársadalom, a mezőgazdasági munkások, cselédek, törpebirtokos kisparasztok adták a századforduló után.

Az Orosz Birodalomból – hadd tekintsünk ki szűkebb vizsgálódási területünkről – viszonylag kisebb kivándorlási folyamat tanúi lehetünk, hiszen 1871-től 1906-ig 1,5 millió kivándorlót mutatnak ki. (Nyilván a Szibériába irányuló település is gyengítette a kivándorlást.) Ebből legnagyobb tömegek a lengyel területekről távoznak a tengerentúlra. 1901 és 1913 között a Lengyel Királyságot elhagyó kivándorlók száma meghaladja az 1,1 millió főt. A lengyel kivándorlás tulajdonképpen a legnagyobb méretű kiáramlás Kelet-Európából, ha figyelembe vesszük a Németországhoz és az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó lengyel területeket is. Összesen mintegy 3,5 millió főre becsülik az első világháborúig terjedő időszak lengyel kivándorlási számát!

A balkáni országokból a századfordulóig még teljesen jelentéktelen a kivándorlás. A 20. század elején már ezen országok népszaporulatának is nagyobb hányadát emészti fel a kivándorlás, bár a kiáramlás korántsem ölt olyan méreteket, mint a lengyel területeken vagy Magyarországon. Ezek az országok ugyanis éppen elmaradottabb gazdasági-társadalmi fejlettségi szintjük következtében jóval kisebb társadalmi mobilitást mutatnak, amihez hozzájárul az agrárfejlődés sajátos balkáni útjának hatása, a parasztgazdaság uralkodó szerepének befolyása a lakosság helyhez kötöttségére, nagyfokú mozdulatlanságára.

A kivándorlás legnagyobb hulláma idején tehát Közép- és Kelet-Európából összesen mintegy 4–5 millió lakos távozik véglegesen külföldre, főként az Egyesült Államokba. Ez a létszám már a korszak vándormozgalmának legjelentősebb tényezőjévé vált. 1906-ban pl. az amerikai bevándorlók 26%-a az Osztrák–Magyar Monar-

chiából, 21%-a pedig az Orosz Birodalomból (beleértve a Lengyel Királyságot is) származott, s további 2–3%-ra becsülhető a balkáni országok részesedése. (1,1 millió összes bevándorlóból 44 ezer főt tettek ki a török, görög, bolgár, román és szerb állampolgárságúak. A török és görög bevándorlók számát az említett területekről kivándorlók mintegy felének ítélhetjük.) A 20. század eleji vándormozgalom legjelentősebb mozzanata, az Egyesült Államokba történő bevándorlás mintegy 50%-a tehát a közép- és kelet-európai országokból származott. Ez képezte természetesen a kelet-európai vándormozgalom csúcspontját. (Jellemző pl., hogy 1861 és 1870 között az amerikai bevándorlóknak mindössze 0,5%-a, 1871–1880 között 4,5–5%-a, 1881–1890 között 33%-a származott erről a területről.)

Egészében megállapítható tehát, hogy a tömeges kivándorlás főként a 19. század végén és még inkább a 20. század elején Közép- és Kelet-Európában – elsősorban az Osztrák–Magyar Monarchia elmaradottabb területei, közöttük Magyarország és a különböző birodalmakhoz tartozó lengyel területek révén – a népesség növekedésének is jelentős fékezőjévé vált.

A közép- és kelet-európai kivándorlási statisztikában azonban a 19. századi európai kivándorlási népmozgalomhoz képest semmi más sajátosság nem észlelhető, mint a folyamat időbeni eltolódása. A kelet-európai vándormozgalom ugyanis egyáltalán nem haladja meg az európai országok hasonló mozgalmát, sőt jelentősen elmarad a dél-európai (olasz–spanyol), angol vagy német kivándorlás méretei mögött. Az utóbbi azonban a 19. század korábbi évtizedeiben tetőzött, s a század végére, amikor keleten éppen fellendült és csúcsra ért a vándormozgalom, már elcsitult. 1820 és 1860 között csupán az észak-amerikai bevándorlás adatait figyelembe véve 2,8 millió kivándorló hagyja el a Brit Szigeteket, s 1,5 millió főt tesznek ki a német bevándorlók. Az Egyesült Államokba bevándorlók mintegy 84%-a kerül ki ebből a két forrásból. 1860 és 1890 között 3,5 millió, illetve 3 millió a megfelelő adat, ami az összes amerikai bevándorlók 62%-a. 1890-től az első világháborúig azonban a 2 milliós angol–ír és az 1 milliós német bevándorlás már csak az összes bevándorló 16%-át teszi ki.

A népmozgás legfőbb, összegező adatait figyelembe véve tehát a 19. században, pontosabban az első világháborúig terjedő időszakban a közép- és kelet-európai országok nagyjából hasonló demográfiai tendenciákat, hasonló népességnövekedési ütemet érnek el, mint Európa más országai. A legfőbb tendenciák hasonlósága ellenére már az eddigi tények is felhívják a figyelmet a folyamatok mögött meghúzódó sajátosságokra. A néhány országra vonatkozóan rendelkezésre álló adatok alapján kíséreljük meg ezeknek közelebbi vizsgálatát.

Ami Magyarországot illeti, mint korábbi adatainkból is kitűnik, az ország népessége 1869 és 1910 között 35%-kal növekedett. Ez a növekedés kétségtelenül elmarad a korszak legdinamikusabb népességgyarapodást mutató országai mögött. A magyarországi népességalakulást azonban ebben az időszakban befolyásolta az is, hogy éppen a hetvenes évek elején játszódik le az utolsó nagy járvány (kolera), amelynek közvetlen hatását minimálisan 0,5 millió ember elhalálozására becsülik a korabeli források. A népesség fejlődése 1869 és 1880 között tehát még a tradicionális gazdaságra jellemző fejlődési ütemet sem éri el, hanem lényegében stagnál. (Évi 0,13%-os növekedés.) 1880 után viszont a tényleges szaporodás 1% körül, sőt valamivel fölötte mozog. Sőt, tekintettel arra, hogy éppen a századforduló körül, illetve után éri el az országot a nagy kivándorlási hullám, a természetes szaporodás a tényleges szaporodást lényegesen túlhaladta, s az évi természetes gyarapodás 1880 és 1910 között – az időszak eleji létszámhoz viszonyítva – 1,3%-ra tehető. A gyarapodás forrásait illetően semmiféle speciális vonást nem fedezhetünk fel. A születési rátákban lényeges változás nem történt, bár bizonyos csökkenés nyilván az urbanizáció előrehaladása következtében tapasztalható. Az 1900–1910 között észlelhető 37‰ azonban még így is elég magas. A halálozási ráta ugyan csökkent, de a 25‰ a háború előtt mégis jelentősen magasabb, mint az európai országok többségében. Magyarázatát nyilvánvalóan az ország viszonylag elmaradt egészségügyi ellátásában, a túlságosan magas gyermekhalandóságban, a népbetegségként pusztító tbc-ben

kereshetjük. (1905-ben az európai nagyvárosok között Budapest első helyen állt a tüdővész elterjedtsége tekintetében.)

Nem mutat lényeges eltérést a tényleges népszaporodást illetően a magyarországi fejlődéstől Ausztria népességének alakulása sem. Egészében négy évtized alatt itt is 1% körül mozog az évi gyarapodás, amely 1870 és 1880 között a magyarországinál jóval magasabb, 1890 és 1910 között viszont valamivel alacsonyabb születési rátán alapul. A balkáni országok esetében viszont a századforduló körüli csúcs az évi 1,5%-os lakosságnövekedést is eléri. Ezekben az országokban a halálozási arányok nagyjából egybeesnek a magyar adatokkal, a születési ráta viszont még magasabb, s többnyire 40‰ körül mozgott. Még magasabb születési ráta jellemző Oroszországra, ahol – a lengyel területekkel együtt – a születési arány az 50‰-et is eléri.

A rendelkezésre álló adatok a várható átlagos élettartam növekedésére is fényt vetnek. Magyarországon csupán 1900 és 1910 között a férfilakosság esetében 36 évről 39-re, a nőknél 38-ról 40 évre emelkedett. A 60 éven felüli népesség aránya az összlakosságon belül az 1869. évi 5%-ról 1910-re 8,2%-ra nőtt. Ausztriában 1875-ben 31, illetve 34 év, 1905-ben 39, illetve 41 év a várható átlagos élettartam. Oroszországban az 1895. évi adatok 31, illetve 33 évben jelölik meg a várható átlagos élettartam szintjét. A balkáni országokban feltehetően az oroszországihoz hasonló, illetve attól valamelyest elmaradó élettartammal számolhatunk. Bár a rendelkezésre álló adatok nem teszik lehetővé a fejlődés menetének nyomon követését, s a balkáni országokra nem áll rendelkezésre még a fentiekhez hasonló számítás sem, mégis nyilvánvaló, hogy a 20. század elejére az élettartam Európa keleti területein is jelentősen megnövekedett, s elérte a 30–40 év közötti szintet. Ez nem jelentéktelen előrehaladás még a 19. század hatvanas, hetvenes éveihez képest sem, s nyilván még jelentősebb a század eleji, ismeretlen élettartamszinthez viszonyítva, még akkor is, ha a korábban említett átlagos európai 25 éves átlagszintet fogadjuk el Közép- és Kelet-Európára vonatkozóan is. Másrészt viszont szembetűnő a Nyugat-Európához képest fennálló elmaradás. A 30–40 év közötti közép- és kelet-eu-

rópai várható átlagos élettartammal szemben a nyugat-európai szint már a 45–50 év körül mozgott, tehát minimálisan 10 évvel magasabb volt.

A különbség nyilvánvalóan következik a gazdasági és kulturális fejlettség magasabb nyugat-európai fokából. Nem is annyira a magasabb nyugat-európai szint igényel azonban magyarázatot, mint inkább a viszonylag gyors növekedést mutató és viszonylag magas szintre emelkedő kelet-európai élettartam. A gazdaság, a civilizációs fejlettség szintkülönbsége ugyanis jóval nagyobb volt Európa két fele között, semmint ez az előző adatokból tükröződik. A demográfiai fejlődést azonban korántsem lehet egy-egy ország adott gazdasági fejlettségének, civilizációjának közvetlen függvényeként tekinteni. A halandóság csökkenésében pl. rendkívül fontos szerepet játszanak a civilizáció és kultúra általános vívmányai, amelyeket a magasabb fejlettségű országok termelnek ugyan ki, de amelyek továbbgyűrűznek elmaradottabb területekre is, ha az elmaradottság foka nem halad meg bizonyos mértéket. A közép- és kelet-európai országokban a 19. században végbement fejlődés már megteremtette azt a fejlettségi minimumot, ami lehetővé tette az emberiség nagy tudományos, civilizációs vívmányai egy részének befogadását.

Az átlagos élettartam megnövekedése, még ha mérsékeltebb ütemben is történt, mint Nyugat-Európában, fontos gazdasági következményekkel járt, hiszen a lakosság számszerű növekedése által előidézett mennyiségi munkaerőnövelő hatások mellett az életkor meghosszabbodása már fontos minőségi hatásokkal is jár: jelentősen megnöveli a nagyobb tapasztalattal rendelkező munkaerő számát, nagyobb munkaintenzitást s általában modernebb munkaszervezési s termelési lehetőségeket teremt. Ezzel függ össze, hogy a népesség 19. századi növekedésének, az élettartam meghosszabbodásának kiemelkedő demográfiai tendenciái együtt járnak a lakosság kultúrfokának ugyancsak ugrásszerű emelkedésével, aminek a halálozási ráta csökkenésére gyakorolt hatását már említettük. S ha a demográfiai változások hatásaként jelentkező mennyiségi elemek mellett már minőségi mozzanatokról is említést teszünk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ezekben az évtizedekben a megnövekedett

lakosság kultúrszintjének emelkedését előmozdító tömegoktatás, az írni-olvasni tudás gyors terjedésével járt, s e radikális átalakulás a rendelkezésre álló munkaerő hatékonyságát jelentősen növelte, a gépek alkalmazásának egyre lényegesebb feltételét képezte.

A 19. század elején Nyugat-Európa lakosságának még 60%-a írástudatlan volt. A 20. század elejére azonban a lakosságnak már csupán kicsiny hányada analfabéta: Franciaországban pl. 1900-ban 17%-a, Belgiumban 1866-ban a lakosságnak még mindig egyharmada, 1900-ban már csak egyötöde írástudatlan. Angliában és Hollandiában ugyanezekre az évekre már 1% alá süllyed arányuk, Németországban, Svájcban és a skandináv országokban az iskolaköteles lakosságnak már mindössze 1–2%-a analfabéta. A tömegoktatás elterjedése és az írni-olvasni tudás terjedése a közép- és kelet-európai országokban korántsem ért el ily forradalmi eredményeket.

Ausztriában a modern közoktatási rendszer kiépítésének első lépését Mária Terézia 1774. december 6-i rendelete jelentette, amelyben minden falut, illetve egyházi körzetet iskola létesítésére kötelezett. Többszöri átszervezés után a modern közoktatási rendszer kiépítésében az 1869-es rendelet jelentett fordulópontot, amely egyben a kötelező és szabad tömegoktatás bevezetését is jelentette 6–14 éves korig. 1880-ra az átszervezés mind a cseh, mind az osztrák területeken befejeződött, az iskolaköteles gyerekek 95–99%-a járt iskolába. Dalmáciában viszont az iskolaköteleseknek csupán 67%-a, Bukovinában pedig 36%-a kapott rendszeres oktatást. Mindenesetre a reformok következményeként az analfabetizmus gyorsan csökkent. A cislajtáni területeken, beleértve Galícia és Bukovina elmaradott részeit is, 1880-ban már a lakosságnak csak 1/3-a, 1900-ban pedig 25%-a nem tudott írni és olvasni. Az osztrák és cseh területek színvonala ugyanakkor jórészt elérte Nyugat-Európa oktatási szempontból legfejlettebb körzeteit. Ezeken a területeken a jól szervezett elemi oktatás mellett egy viszonylag széles körű és alapos középiskolai rendszer bontakozott ki, nagyjából hasonló mint Németországban, és az egyetemi képzés is felvette a versenyt Nyugat-Európa más országainak képzésével.

A modern magyar közoktatási rendszert természetesen nem lehet elválasztani a Habsburg-birodalom egészének iskolarendszerétől. Az első tényleges lépések itt is a 18–19. század fordulóján mutatkoznak, a fordulópontot pedig a kiegyezést követő rendelkezések jelentik. Az 1868-as törvény, amelyet báró Eötvös József vezetett be, Magyarországon is érvényesítette a szabad és kötelező oktatási rendszert a nyugat-európai elveknek megfelelően.

1870-ben alig volt több mint 14 ezer iskola és 18 ezer tanító, és a 2,2 millió iskolaköteles gyermeknek mintegy 50%-a járt iskolába. Az 1901-es tanévben viszont már a tankötelesek 82%-a tanult ténylegesen. Jóllehet az előrehaladás figyelemre méltó volt, és az analfabéták számának lényeges csökkenésével járt együtt (1869-ben 68%, 1910-ben pedig 33%), mégsem beszélhetünk magasabb oktatási színvonalról. Az oktatási lehetőségek korlátozottak voltak, amelyet jól mutat már az a tény is, hogy Magyarországon kétszer annyi tanuló jutott egy tanárra, mint Ausztriában.

A középiskolai színvonal tartalmában ugyan nem volt rossz, de meglehetősen szűk volt mind képzési irányát, mind a képzésben részt vett tanulókat illetően. A 20. század elején a 14–18 éves gyermekeknek csupán 4%-a járt középiskolába. Az egyetemekre a századforduló körül beiratkozott mintegy 10 ezer diák a felsőoktatás hosszú tradícióira és eredményére utal. Egyidejűleg azonban az egyetemi oktatás messzemenően nem igazodott a gazdasági élet modern követelményeihez. A diákok 66%-a joghallgató vagy teológus volt, csupán 8%-uk tanult orvostudományt és 14%-uk műszaki tudományokat.

Korántsem alakulhatott így a helyzet a Monarchia legelmaradottabb területén és az Orosz Birodalomban, vagy a Balkánon. Bosznia-Hercegovina területein pl. még 1908-ban is csak az iskolaköteles korban levők 15%-ának felvételére elegendő elemi iskola működik. Oroszország európai területein – Lengyelország nélkül – a századforduló körül a lakosság 70%-a írástudatlan. Szerbiában 1900-ban a lakosság 79%-a, Romániában ugyanebben az időpontban 78%-a, Bulgáriában pedig 72%-a (1910-ben 66%) írástudatlan, vagyis míg a közép-európai országok valamelyes távolságból

ugyan, de követik a nyugati tendenciákat, Oroszország és a balkáni államok 70–80%-os 20. század eleji analfabetizmusa még a 19. század eleji nyugat-európai szintnél is jóval elmaradottabb, középkori szintbe süppedt állapotokat tükröz.

A rendelkezésre álló hiányos adatok jól mutatják tehát, hogy a népességgyarapodás 19. századi kelet-európai üteme egészében nem mutat eltérést a nyugat-európai mértéktől. A növekedés komponensei azonban részben már eltérőek voltak. Igaz ugyanis, hogy az általunk vizsgált területen is a nagyjából változatlan születési ráta és a csökkenő halálozási arány közötti növekvő különbség válik a népességszaporulat legfőbb okává, e különbség azonban a fejlettség eltérő szintjén alakult ki. Míg nyugaton a halálozási ráta a 19. század eleji 36‰ körüli szintről a 20. század elejére átlagosan évi 15–20‰-re csökken, addig keleten a csökkenés jóval kisebb, s a szint nagyjából 25‰ körüli. Az, hogy a lakosságnövekedés a legelmaradottabb kelet- és délkelet-európai területeken is eléri az átlagos európai szintet, azért következhetett be, mert a 40–50‰ körüli születési arányszám legalább annyival magasabb volt az európai átlagnál, amennyivel a halálozási ráta is meghaladta azt. A születési arány ilyen magas szintje viszont nem a fejlettség, hanem bizonyos mértékig éppen a kapitalizmus előtti társadalmak és alacsonyabb civilizációs fok, az urbanizáció majdnem teljes hiányának következménye.

Végül a lakosság számszerű gyarapodása csak néhány középeurópai országban jár együtt a lakosság kulturális szintjének gyors emelkedésével, s nem következett be a Balkánon. Vagyis az utóbbi területen aligha teremthette meg a gazdaság modernizálásának elengedhetetlen kulturális hátterét.

3. Agrárátalakulás és a tőkés agrárfejlődés kibontakozása

A 19. századi „demográfiai forradalom" a társadalmi-gazdasági-kulturális átalakulás szövevényes összefüggései révén természetszerűen elképzelhetetlen lett volna, ha előzetesen vagy egyidejűleg nem kíséri a lakosság ellátását biztosító mezőgazdaság teljesítőképességének radikális megnövekedése. Ez utóbbi átalakulás, mivel a mezőgazdaság a 18. század végéig egész Európában a gazdaság domináns ágazata volt, minden gazdasági és társadalmi változás szükségszerű előfeltétele, illetve velejárója kellett, hogy legyen. A gazdaság általános modernizálódása, a tradicionális nemzetgazdasági szerkezet átalakítása nem mehetett végbe a mezőgazdaság gyökeres átalakulása nélkül. Nyilvánvaló, hogy a tőkés agrárfejlődés a legszorosabb összefüggésben áll a termelőerők általános fejlődésével és a modern gazdasági átalakulás, ezen belül az iparosodás belső alapvetésével. A modern agrárfejlődés hozzájárul a mezőgazdasági népesség nagy tömegeinek felszabadulásához a mezőgazdasági munka alól és átáramlásához a nem mezőgazdasági területekre. Ugyanakkor a korszerűsödő mezőgazdaság jóval kevesebb munkaerővel is alkalmassá vált a felduzzadt ipari centrumok ellátására. (Minthogy ezen ipari centrumok piaca nélkül a mezőgazdaság átalakulása, modernizálódása sem indulhatott volna meg.) Ebben az értelemben közismert, s P. Mantoux megállapítása óta a gazdaságtörténeti irodalomban rendkívül elterjedt az ipari forradalom agrármegalapozásának, egyesek fogalmazása szerint az „agrárforradalom"-nak mint az iparosítás előfeltételének hangsúlyozása.

A tőkés agrárátalakulás, az „agrárforradalom" tartalmát két, egy-

mással szorosan összefüggő folyamat lejátszódása alkotja. Egyrészt az agrárviszonyok, a földtulajdon-viszonyok (és annak jogi kifejezési formái) társadalmi jellegű változásai, másrészt az ezzel együtt kibontakozó – és egymást kölcsönhatásaival előrelendítő – művelési és technikai átalakulás, amely a mezőgazdasági művelés formáit, eszközeit modernizálja, termelési eredményeit ugársszerűen növeli.

Ezek az összekapcsolódó folyamatok Európában elsőként Angliában játszódnak le. Ezeknek a 18. századtól meginduló előzményeire éppen az ipari forradalom megindulásának összefüggésében már a bevezetésben utaltunk. A 18. század végére gyökeresen megszűnik a feudális földtulajdon, s az ehhez kapcsolódó közösségi gazdálkodás, az enclosure rendszer révén csaknem a föld egésze a tőkés földbirtokosok és nagybérlők kezére kerül. A mezőgazdasági termelés ugyanakkor a 18. század folyamán ugyancsak gyökeres változásokon megy keresztül. A háromnyomásos gazdálkodást már ekkor felváltja a modern vetésforgók alkalmazása és főként a modern, istállózó, takarmányozó állattartás uralkodóvá válása, ami megszüntette az állatállomány jelentős részének addig évente elkerülhetetlen levágását.

Franciaországban és általában az európai kontinens nyugati felén (kivéve Hollandiát, ahol az angliaihoz hasonlóan ugyancsak korábban játszódik le a modern átalakulás), bár a feudális kötöttségek már korábban is lazulóban voltak, a fordulatot csak a francia forradalom hozza meg. Ez szünteti meg a feudális földtulajdont és a föld legnagyobb részét a földet ténylegesen birtokló és megművelő parasztság polgári tulajdonává teszi. Franciaországban, Belgiumban, Németország nyugati területein (s nagyjából hasonló módon a skandináv országokban) tehát, eltérően az angliai úttól, a modern tőkés agrárfejlődés hordozójává a kisbirtokos parasztság válik. Ezekben az országokban is megindul az agrártermelés technikai átalakulása, bár a nagy változások itt jóval később, főként a 19. század közepétől csúcsosodnak. Ez időtől kezdve terjed el a kontinens nyugati országaiban a modern vetésforgó rendszere, a csatornázás, a talajjavítás, a hagyományos munkaeszközök minőségének jelentős

javulása pedig a termelékenység ugrásszerű növekedését vonja maga után.

Ezek a folyamatok időben már összefonódnak az ipar kibontakozó forradalmasodásával és a gazdaság minden területét átható radikális átalakulások részét képezik. A nyugat-európai mezőgazdasági forradalom azonban mégsem oldhatta meg e területek rendkívül gyors iparosodása által támasztott élelmiszerigényeket. A kontinens nyugati felének leggyorsabban fejlődő és legfejlettebb országai a 18–19. század fordulójától rohamléptekkel indulnak meg az ipari országgá válás útján, s gazdaságukban a mezőgazdaság – gyors átalakulása és fejlődése ellenére – fokozatosan veszít jelentőségéből, mígnem a 19. század közepe táján elvesztette domináns szerepét. Nyugat-Európa, amely már a korábbi manufaktúra ipar felvirágzása idején is agrár importra szorult, most sokkal inkább behozatal útján tudja csak fedezni szükségleteit.

Elsősorban ezek a hatások, a rendkívül megnövekedett piaci lehetőségek, és az agrárforradalmak nyugati példája gyakorolnak meghatározó befolyást a kontinens keleti felének elmaradottabb agrárországaira. Olyan kihívás volt ez, amely válaszra késztette a tradicionális gazdaság tespedtségéből kilépni addig még képtelen, de a tőkés átalakulás útján lassan, kínosan mégis már meginduló, az előrehaladás akadályaival már birokra kelt kelet-európai társadalmi-gazdasági rendszereket. Nyugat-Európa fejlődése a 19. század közepére a modern agrár átalakulás kelet-európai megindulásának egyik legfőbb tényezőjévé válik.

Ez jut kifejezésre a kelet-európai társadalmi-gazdasági rendszerek éles és a megoldás elhúzódása miatt egyre jobban élező válságában. Ez tör utat azokban a reformtörekvésekben, amelyek már a 19. század első felében megjelennek s még általában – a szembenálló, visszahúzó kiváltságos földesúri osztályok ereje következtében – következetlen, vagy felemás részmegoldásokkal kísérleteznek. Mégis, mintegy lökésszerűen nyugatról keletre terjedve a 18. század végétől a 19. század második harmadáig részleges reformok, forradalmak, felkelések, általános szabályozások formájában Közép- és Kelet-Európában is megtörténik a jobbágyság és más tra-

dicionális intézmények megszüntetése, a feudális tulajdonviszonyok polgári tulajdonviszonyokká alakítása. Megindul a modern tőkés agrár átalakulás.

A Habsburg-birodalom nyugati (osztrák és cseh) tartományaiban a jobbágyfelszabadítás és az ezzel összefüggő feudális birtokviszonyok felszámolása az 1848-as forradalmi eseményekhez kapcsolódik. Előtörténetét, sőt magának a folyamatnak szerves részét képezik azonban már azok a rendeletek és intézkedések is, amelyeket Mária Terézia, s még inkább II. József bocsátanak ki.

A Mária Terézia-féle urbárium a második jobbágyság következtében mind korlátlanabbá váló földesúri robotigényeket próbálja valamelyest szabályozni. Ebben az időben a feudális viszonyoknak megfelelően elvben az egész földterület a földesurak tulajdonában áll, de ennek csak mintegy 40%-a volt dominicális, azaz földesúri kezelésben tartott földnek tekinthető. Az 1769-es patenst, amely megtiltotta a paraszti földterület csökkentését, ugyan jócskán áthágják, és az 1770-es évek legkülönbözőbb robotkorlátozó rendeletei sem hoznak még lényeges változást a jobbágyok helyzetében, de II. József jobbágyfelszabadító pátense megszünteti a személyi függést, és biztosítja a szabad költözködés és szabad pályaválasztás jogát, illetve lehetőségét. A paraszti öröklődés kötelezővé tételét, az egységes földadó bevezetését mind a paraszti polgári tulajdon kialakítása felé tett lépéseknek tekinthetjük, jóllehet II. József utolsó, 1789-ben kibocsátott rendeletét, amely a robot teljes felszámolását, s valamennyi jobbágyi szolgáltatás pénzbeni teljesítését írta volna elő, már nem valósították meg.

Ennek ellenére a 19. század első felében az osztrák tartományok többségében a robot már nem túlságosan jelentős, inkább a termény- és pénzszolgáltatás terheli a jobbágyot. A földek mintegy 2/3-át ténylegesen birtokló, a személyi függéstől megszabadult parasztság gazdálkodása – a számos feudális szolgáltatás ellenére is – már feltétlenül erősebb kapitalizálódást mutat. De még ekkor is a paraszti jövedelem 25–40%-át vették igénybe a különböző szolgáltatások. A tőkés viszonyok lassú térhódítása, a termelési eszközök és módszerek fejlődése nem utolsósorban erős paraszti differen-

ciálódásban, a földtelen zsellérek, illetve kis földdel rendelkező jobbágyok számának gyors gyarapodásában is tükröződik.

Bár egyes számítások szerint 1789 és 1847 között a mezőgazdasági termelés mintegy 70%-kal emelkedik, de a háromnyomásos rendszer uralma, a viszonylag csekély állatállomány, a gyenge terméshozam (4,5-szeres termés) s a hagyományos művelési ágak miatt a mezőgazdaság szintje a korabeli Európában nem volt magasnak mondható. Éppen ezért a harmincas és negyvenes években nem utolsósorban a mezőgazdasági termelés fejlődésének lassúsága veti fel újólag és újólag a jobbágyrendszer teljes felszámolásának szükségességét, legalábbis a szolgáltatások kötelező pénzbeli megváltása formájában. Természetes tehát, hogy az 1848-as forradalom általában a jobbágyfelszabadítást, s különösen a robotmegváltást a leggyorsabban megvalósítandó célkitűzések között jelöli meg. 1848 nyarán – midőn a parasztok gyakorlatilag már mindenütt beszüntették a földesúri szolgáltatásokat – a különböző osztrák és cseh tartományok gyűlésein még mindig csak részleges megoldások születtek, mígnem 1848. szeptember 7-én megszavazták a végleges jobbágyfelszabadító törvényt. A törvény megszüntette a jobbágyi viszonyt, s az abból származó valamennyi jogot és kötelezettséget. Jórészt nemcsak azokat a földeket juttatta a parasztok tulajdonába, amelyek már korábban is mint úrbéri (rusticalis) föld birtokukban volt, hanem a majorsági földek egy részét is a jobbágynak adta, ha azt a felszabadítás idején a jobbágy ténylegesen birtokolta. Nem kaptak viszont földet sem a zsellérek, sem a mezőgazdasági munkások. A jobbágyfelszabadítási törvény kimondta a kárpótlást, amelynek részleteit 1849-ben dolgozták ki. Ezek szerint bizonyos korábbi szolgáltatásokat megváltás nélkül töröltek el, azokért a szolgáltatásokért viszont, amelyek a földesurakat mint a jobbágytelek tulajdonosát illették, kárpótlás járt. Ezt részben az állam, részben a paraszt fizette, az utóbbi által fizetett összeg azonban nem haladhatta meg a paraszt kezébe került föld kataszteri értékének 40%-át.

A 19. század végére tehát az osztrák és cseh területeken viszony-

lag erős, de nem egyértelműen domináns nagybirtokrendszer alakult ki, illetve maradt fenn (lásd a 3. táblázatot).

3. táblázat

Az osztrák—cseh területek birtokstruktúrája a 19. század végén

Birtoknagyság hektárban	A gazdaságok %-ában	A földterület %-ában
0—5	71,8	66,9
5—100	27,5	
100—1000	0,6	15,6
1000—	0,1	17,5

Magyarországon a 16. századtól kialakuló és megszilárduló második jobbágyság keretében az agrárviszonyok fő tendenciáját a majorsági földek s az ezzel kapcsolatos robotigények állandó növekedése jellemzi. A magyarországi jobbágyság helyzetét először szintén a Mária Terézia-féle urbárium szabályozza a jobbágynak a földbirtokos majorosító törekvéseivel szembeni védelme és a robot korlátozása céljából. Az eredmény azonban meglehetősen részleges és ideiglenes volt, s tekintettel arra, hogy II. József legfontosabb jobbágyrendeletei Magyarországra csak részben terjedtek ki, itt még a 19. század első felében is jórészt fennállt a személyi függés rendszere.

Ebben az időben Magyarországon kettős tendenciát figyelhetünk meg. Egyfelől továbbra is erős a földesurak törekvése, különböző törvényes és törvénytelen eszközökkel majorsági földjeik kiterjesztésére, s a szükséges munkaerő biztosítása céljából a robot növelésére. Másfelől egyre jobban tapasztalják, hogy a robot alacsony termelékenysége miatt a jelentkező gabona-, majd gyapjúkonjunktúrát az árutermelő majorságok csak részben tudják kihasználni. Így a feudális viszonyok felszámolása nem csupán paraszti oldalról vetődik fel, de a birtokosok egy része is kereste a reform, a kivezető út lehetőségét. Ez a lehetőség részben még mindig a régi út, a robot-

növelés volt. Az 1830-as évektől azonban már a nemesi országgyűlés is foglalkozni kezdett a jobbágyi kötelezettségek részbeni megváltásának gondolatával. Az örökváltság azonban nem vált kötelezővé, a szabad megváltás lehetőségével pedig a magyarországi jobbágyok jelentéktelen töredéke tudott csak élni. A tárgyalások és ellentmondások zsákutcájából a magyarországi jobbágykérdést is az 1848-as forradalmak mozdították ki. 1848. március 18-án az országgyűlés elfogadta a jobbágyviszonyok felszámolására vonatkozó törvényjavaslatot, amelyet a földesúri jogkötöttség megszüntetésével és a kárpótlást kimondó törvénnyel kiegészítve áprilisban szentesítettek.

A törvény eltörölte a jobbágyi szolgáltatásokat, s ezzel együtt természetesen a parasztság tulajdonába adta a korábban birtokukban levő úrbéri földeket. Az addigi majorsági földeket azonban továbbra is a nagybirtokosok tulajdonában hagyták, s ezzel a jobbágyfelszabadítást a nagybirtokrendszer fennmaradása mellett hajtották végre. Nem teljesen megbízható számítás szerint a jobbágyfelszabadítás eredményeként a földterület 53%-a maradt a nagybirtokosok kezében. A parasztság jó része föld nélkül vagy jelentéktelen földterülettel került ki a nagy rendezésből. Ez az alapjában a nagybirtokosoknak kedvező megoldás kiegészült a feudális jogviszonyok számos kisebb-nagyobb maradványának átmentésével, s mindez meghatározta, hogy a tőkés agrárfejlődés Magyarországon is elsősorban a kapitalizálódó nagybirtok vezetésével történjék. A 19. század végi agrárstruktúra (lásd a 4. táblázatot) plasztikusan tanúsítja a nagybirtok és parasztgazdaság szerepét és arányát a magyar mezőgazdaságban.

Abban a 16–17. századtól megfigyelhető folyamatban, amelynek során a kelet-európai majorságok a fejlődő, városiasodó nyugat-európai országok gabonaszállítójává váltak, különösen nagy szerepet kaptak a lengyel területek, minthogy számukra a tengeri szállítás lehetősége az export kedvező feltételeit teremtette meg. Így a lengyel mezőgazdaság fejlődése – különösen a 19. században, amikor a kibontakozó ipari forradalom Nyugat-Európa mezőgazdasági szükségleteit fokozza – viszonylag gyors volt. A mezőgazdasági ter-

4. táblázat

Magyarország birtokstruktúrája 1895-ben

Birtoknagyság kat. holdban	Gazdaságok	Földterület
	az összes százalékában	
0—5	53,6	5,8
5—100	45,4	46,5
100—1000	0,8	15,4
1000—	0,2	32,3

melés és állatállomány bővülése mindenekelőtt a majorságokon alapult, amelyeknek területe 1807 után, midőn a parasztokat személyükben felszabadították, újabb és újabb földterületekkel bővült. Egyes számítások szerint 1816 és 1846 között különböző eljárásokkal a paraszti földek 40%-a került földesúri kézbe, s a további elkobzások eredményeként a hatvanas években a művelés alatt álló föld alig 16%-a volt már a parasztok birtokában.

A majorsági földek kiterjesztése növelte a nagybirtok robotigényét, de a robot mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt hamarosan elégtelennek bizonyult. A földesurak egyre inkább a bérmunka és a ledolgozás sajátos keverékét alakították ki. A nagyarányú exportlehetőségek az árutermelés és pénzgazdálkodás viszonylag magas fokát eredményezték, így a robot mellett eléggé elterjedt volt a pénzszolgáltatás is. Egyes adatok szerint az 1850-es években a parasztgazdaságok 40%-a pénzszolgáltatásra tért át. Ez azonban nem oldotta fel azt az ellentmondást, amely a feudális kötöttségek miatt fennállt, s amely különösen 1848 után éleződött ki, midőn a szomszédos Poroszországhoz, illetve Ausztriához tartozó lengyel területeken már megtörtént a jobbágyfelszabadítás. Súlyosbította a problémákat, hogy a lengyel parasztság körében még a régi viszonyok keretében is igen erős volt a differenciálódás, s a nagyszámú föld nélküli paraszt igen erőteljesen kapcsolódott be az agrárkérdés megoldásáért vívott harcba, nemcsak a különböző földesúri szolgáltatások eltörléséért, de a földesúri földek felosztásáért is.

Az 1861-es orosz jobbágyfelszabadítás után a helyzet még jobban kiéleződött, annál is inkább, mivel a feudális viszonyok felszámolásáért vívott küzdelem a lengyel területeken nemzeti függetlenségi harccal is egybekapcsolódott. Bár az 1863-ban kirobbant függetlenségi harc vezetői távolról sem voltak egységesek a feudalizmus felszámolásának radikalizmusában, az 1863. január 22-i dekrétum minden földet a paraszt tulajdonába kívánt adni, a hozzá kapcsolódó valamennyi szolgáltatás megszüntetésével együtt, s az addigi tulajdonosoknak csak állami kárpótlást helyezett kilátásba. Ez a terv a birtokos parasztokat maximálisan kielégíthette, a földnélkülieknek viszont nem sokat adott. A végrehajtás azonban a felkelés földesúri vezetőinek belső ellentéte miatt igen lassan haladt, s így sajátos módon a lengyel felkelést leverő orosz cár 1864. évi dekrétuma tette csupán valósággá. (Ebben a lengyel nemesség és parasztság szembeállítására irányuló tudatos törekvés mellett az is szerepet játszott, hogy Oroszországban 1861-ban ugyancsak jobbágyreformot hajtottak végre. Igaz, hogy ez a reform – amelynek részletes leírása nem tartozik munkánk keretébe – még mérsékeltebb volt és a földterületnek közel kétharmadát hagyta a nagybirtok kezén.) Az 1864-es rendelet minden földesúri szolgáltatást megszüntetett, s a paraszti birtokban levő földeket paraszti tulajdonba adta, sőt kimondta, hogy a parasztok az 1846 óta elkobzott földeket is igényelhetik, ami kb. 1 millió hektár földet jelentett a parasztoknak, emellett kárpótlás nélkül eltörölte valamennyi földesúri előjogot is. Jóllehet a rendelet végrehajtása során már tapasztalható a földesuraknak való kedvezés, a lengyel jobbágyfelszabadítás így is viszonylag radikális volt. 695 000 jobbágycsalád mintegy 4,4 millió hektár földhöz jutott, ebből 30% 2 hektáron aluli, 40% 2 és 9 hektár közötti, végül ismét 30% 9 hektár feletti földterülettel rendelkezett.

A 18. század végéig jórészt török uralom alatt álló dunai fejedelemségekben (a későbbi Romániában) viszonylag későn alakult ki a második jobbágyság intézménye. A majorsági gazdálkodás ugyan már a 17. században erősödik, de az ezzel kapcsolatos intézkedések, földelvétel, robot és egyéb szolgáltatások növelése főleg csak

a 18. század második felében tapasztalható. Amilyen mértékben megnyílnak a román bojárok és földesurak előtt a külföldi gabonapiacok, úgy igyekeznek majorsági földjeiket tovább terjesztve a parasztokat birtokuktól megfosztani és robotkötelezettségeiket növelni. A robotot – jóllehet a gyakorlatban ezt túllépték – 1775-ben még csupán évi 12 napban szabályozták, a 19. század elején már 43 napban állapították meg. A gyakorlat azonban ezt is annyira felülmúlta, hogy midőn 1831–32-ben az ún. Reglement Organique 68 napban összegezte a különböző robotkötelezettségeket, akkor az már inkább a robot korlátozását, semmint kiterjesztését célozta. A Reglement Organique – amelynek kibocsátását egyes szerzők a második jobbágyság teljes törvénybeiktatásaként értékelik – a szabad költözködés további korlátozásával, a majorsági földek növelésének számos rejtett lehetőségével rendkívül kedvezőtlen helyzetbe sodorta a parasztságot.

A Statutum szerint a földesúri föld 2/3-a illeti a parasztokat, s csak 1/3-ot tarthat meg a földesúr saját kezelésben, ezt a rendelkezést azonban többnyire áthágták. A földesurak robot és majorosító igénye ugyanis a kedvező értékesítési lehetőségekkel párhuzamosan emelkedett. Az 1829. évi drinápolyi béke után – amely a dunai fejedelemségek kereskedelmére érvényes korábbi török korlátozásokat felszámolta – a gabona exportlehetősége gyorsan bővült. (A fejedelemségek exportja 1831 és 1877 között több mint megkétszereződött, és erősen gyarapodott a gabonával bevetett terület is.) A gazdasági expanzió ezen eredményei azonban a parasztok helyzetét nem sokban befolyásolták, így a 19. század közepét számos parasztmozgalom, a jobbágyok és földesurak közötti összeütközés jellemzi. Az 1848-as forradalmi események hatására, különösen a gazdaságilag fejlettebb Havasalföldön, felvetik a jobbágyság felszabadítását.

A kérdés megvizsgálására alakult bizottság azonban nem jut túl a tanácskozásokon és javaslattételen. Az ötvenes évek során a parasztság súlyos helyzete, továbbá a jobbágyrendszer anakronisztikus volta egyaránt felhívja a román fejedelemségek nemzetközi helyzetével foglalkozó nagyhatalmak figyelmét, s a fejedelemségek helyze-

tét szabályozó 1859. évi párizsi konvenció 46. cikkelye előírja a jobbágyság megszüntetését. A kérdés azonban úgy jelentkezett: földdel vagy föld nélkül. A hatalmon levő földesurak természetesen az utóbbi megoldást szorgalmazták, s a hosszas tárgyalások – amelynek során a kormány az egyházi földeket szekularizálta – 1864-ben új agrártörvény kidolgozásához vezettek. A törvény szerint megszűnnek a régi feudális szolgáltatások, a parasztok az eddig birtokolt, illetve a törvényben biztosított föld tulajdonosaivá válnak. A törvény szerint a földesúri földek 2/3-át kellett volna a parasztoknak átengedni, s ezek a földek 30 évig a paraszttól elidegeníthetetlenek. A födesúr kötvényekben kap kárpótlást, amely egészében a paraszti szolgáltatás értékének 15-szörösével egyenlő.

A törvény végrehajtása során összesen 467 840 parasztcsalád 1 766 256 hektár földet kapott (ebből 1,19 millió hektár korábban bojári föld volt, 0,57 millió hektár pedig állami birtok). Ez azt jelentette, hogy a földesurak kezén maradt továbbra is a föld mintegy 60%-a, s természetesen a parasztoknak a rossz minőségű, szétszórt földeket juttatták.

Egészében a román jobbágyreform úgy szüntette meg a jobbágyságot, úgy indította el a mezőgazdaság kapitalizálódását, hogy a földbirtok jó részét a nagybirtokosok kezében hagyta és az 5. táblázatban tükröződő, rendkívül aránytalan birtokstruktúrát alakította ki.

A kapitalista mezőgazdaság kibontakozása tehát Romániában elsősorban az árutermelő nagybirtok vezetésével történik, s típusában inkább az ún. porosz utas fejlődésű országokhoz, semmint a balkáni országokhoz vált hasonlóvá.

Ha Lengyelországban és Magyarországon is volt kapcsolat a feudális viszonyok felszámolásáért és az állami függetlenségért vívott harc között, úgy Szerbiában és Bulgáriában ez a kettős folyamat szinte teljesen egybeesett. Ezekben az országokban ugyanis a feudalizmus kimondottan török intézmény volt. A török feudalizmus fölött csaknem nyomtalanul haladt el az idő, s a Balkánon nem alakult ki olyan árutermelő nagybirtok, amely a második jobbágyság viszonyait jellemezte. A súlyos feudális kizsákmányolás itt a ter-

5. táblázat

Románia birtokstruktúrája a 19. század végén

Birtoknagyság hektárban	Gazdaságok	Földterület
	az összes százalékában	
0—5	77,2	25,9
5—10	18,2	14,7
10—100	4,0	11,1
100—	0,6	48,3

melőerők legprimitívebb formáival párosult. A régi török feudalizmus felszámolása már a 18. század elején megindult, először az ún. szpáhi birtokokat szüntetik meg, de a török földbirtokrendszer másik fő tartópillére, a csiflik birtok még jóval tovább fennmarad. Szerbiában a török feudális rendszer lebontása jórészt 1815 és 1833 között történik. 1839-ben az ún. gulhanai Hatti sherif törvények a keresztény tulajdon védelméről szólva a földet nemcsak ténylegesen, de jogilag is a paraszt birtokába adják. A török földesuraktól elvett földekért közvetlenül nem fizetnek kártérítést, jóllehet a Szerbia által Törökországnak fizetett összeg egy része az elkobzott földekért fizetett kártérítést jelentette. Bizonyos fokig más volt a helyzet azokon a területeken, amelyek 1878 – a berlini kongresszus – után csatlakoztak Szerbiához. Itt a török feudalizmus ugyanis egészen a berlini kongresszusig fennállt, s még az 1858-ban kibocsátott török törvény a föld tulajdonjogát is ennek megfelelően szabályozta. 1878 után tehát itt kártalanítani kell a kisajátított török földesurakat, jóllehet ez is a szerb állam közvetítésével valósult meg. Szerbiában a török feudalizmus lebontása tehát a szerb paraszti osztály javára történt, s a kialakuló kapitalista agrárstruktúrát a parasztgazdaságok abszolút uralma jellemezte (6. táblázat).

Bár Bulgáriában a török uralom időben jóval tovább tartott, az elavult török feudalizmus lebontása a harmincas, negyvenes években itt is megindul. A szpáhi földbirtokos rendszer lebontását először a török állam kezdeményezte. A negyvenes években a szpáhi

birtokok – a nyugati bolgár területek kivételével – jórészt a török állam kezébe mentek át. Széles paraszti réteg alakult ki, amely csak az állam alá tartozott, szolgáltatásait pénzben a kincstárnak fizette, a robot jórészt megszűnt, bár a paraszt telkét nem tekinthette saját

6. táblázat

Szerbia birtokstruktúrája 1897-ben

Birtoknagyság hektárban	Gazdaságok	Földterület
	az összes százalékában	
0 — 5	52,8	62,1
5 —20	43,1	35,6
20—50	3,8	2,2
50—	0,3	0,1

tulajdonának. Ez az intézkedés azonban csak ideig-óráig mozdította elő a mezőgazdasági termelés emelkedését, s enyhítette a parasztság súlyos helyzetét. A török állam belső válsága súlyos pénzügyi helyzetet teremtett, amelynek zavarán az állam újabb és újabb adók kivetésével próbált úrrá lenni. Az adóterhek egyre nyomasztóbbá váltak, ezeknek a paraszti birtokosok mind kevésbé tudtak eleget tenni. A hetvenes évekre tehát ismét súlyos belső feszültség keletkezett, amely egyaránt tartalmazta az elavult társadalmi-gazdasági viszonyok, a töröktől való függés problémáit. Midőn 1878-ban a török–orosz háború következtében nemcsak a török földesurak, de a török parasztok jó része is elmenekült, a bolgár parasztok nemcsak a feudális viszonyok maradványaitól szabadulhattak, hanem könnyen juthattak új földterületekhez is. Azokon a vidékeken, ahol a török földesurak nem hagyták el a földeket, az új bolgár állam kényszerítette őket, hogy birtokaikat a parasztoknak adják át. Egészében tehát a nyolcvanas években a török feudális nagybirtok megszűnt, a föld legnagyobb része paraszti tulajdonba került, a mezőgazdaság kapitalista fejlődése Bulgáriában is a kisbirtokrendszerre alapozódott (lásd a 7. táblázatot).

7. táblázat

Bulgária birtokstruktúrája 1899-ben

Birtoknagyság hektárban	Gazdaságok	Földterület
	az összes százalékában	
0—10	67,3	49,0
10—100	32,6	44,5
100—	0,1	6,5

A 19. század első felében a meginduló tőkés agrárfejlődés ellentétbe került a középkorból fennmaradó tradicionális intézményekkel (elsősorban a jobbágyság rendszerével) és jogrendszerrel. Más tényezők, mindenekelőtt nyugat-európai hatások közrejátszásával együtt ez vezetett el a 19. század közepén, második harmadában a jobbágyfelszabadítás előzőekben összegezett intézkedéséig. A közép- és kelet-európai forradalmi mozgalmak, felkelések és reformok lényegében az évszázad második harmadában lebontották a modern tőkés fejlődés útját legerősebben eltorlaszoló feudális intézményeket, s bár azok maradványai a legtöbb országban életerőseknek bizonyultak, s továbbra is fékezték a gyors előrehaladást, alapjában mégis lehetővé tették a modern tőkés mezőgazdaság kialakulását. A jobbágyfelszabadítás és a hozzákapcsolódó egyéb intézményes és jogi változások minden közép- és kelet-európai országban megteremtik az átalakulás alapvető belső előfeltételeit, ami a kérdés társadalmi-gazdasági kereteit, a termelési viszonyok oldalát illeti. Ez azonban korántsem jelentheti azt, hogy azonnal és automatikusan létrejönnek a mezőgazdaság tőkés átalakulásának tényezői. Ehhez a piac kiszélesedése révén olyan gazdasági ösztönzők működésbe lépésére is szükség volt, amelyek a jobbágyfelszabadítással feltáruló lehetőségek gyors kiaknázására ösztönözték Közép- és Kelet-Európa mezőgazdaságát. A piaci ösztönzés csak ritka kivétellel, az erősen iparosodó osztrák és cseh területeken jelentkezhetett a megnövekvő ipari gócpontok, az előrehaladó urbanizáció hatásai révén. Kelet-

Európa országainak többségében – mint már utaltunk rá – a piaci ösztönzést a nyugat-európai piacok rohamos kitágulása szolgáltatta.

Nyugat-Európa már a manufaktúra korszakot is úgy éli át, az ipari forradalomhoz is úgy jut el, hogy Kelet-Európából nagy mezőgazdasági terménytömeget kap. Nyugat-Európa ipari forradalmának előrehaladásával, sőt lezajlásával a terménykereslet még nő, minden addiginál nagyobb piaci ösztönzést adva a kelet-európai mezőgazdasági árutermelésnek. E piaci lehetőségek kiaknázására a kelet-európai mezőgazdaság régi elmaradottságában nem volt képes Az agrárexportáló kelet-európai országok mezőgazdasága ugyanis korábbi exportképességét főként az olcsó jobbágyi munkaerő és a különlegesen alacsony belső fogyasztás révén biztosította. Ezekben a par excellence mezőgazdasági országokban a 19. század közepéig, harmadik harmadáig nem ment végbe a mezőgazdaság termelékenységének olyan emelkedése, amely lehetővé tette volna a jelentősen megnövekedett exportlehetőségek kielégítését. A mezőgazdaság középkori kézműves jellegéből való kivetkőzése és a modern termelőerőknek megfelelő átalakulási folyamata a megkövesedett jobbágyrendszer keretében nem haladhatott előre. A feudális intézmények megszüntetése azután kitárta a kaput a mezőgazdaság szükségelt modern átalakulása előtt.

S a kontinens keleti felén megkésve, a 19. század második felében valóban lejátszódik az agrárviszonyok gyökeres átalakulása. Tulajdonképpen ezekben az években hódít tért ezen országok mezőgazdaságában a bérmunka-rendszer, veszi kezdetét a gépek alkalmazása, váltják fel a régi feudális munkaszervezetet a tőkés üzemszervezés új formái. A jobbágyfelszabadítást követően Kelet-Európában általában negyed-fél évszázadra volt szükség a mezőgazdaság tőkés alapokra helyezéséhez. A kapitalizmus kialakulása feloldja a hagyományos gazdálkodás formáit, és átalakítja a mezőgazdaság szerkezetét. Ez a hatás jelentkezik a mezőgazdasági művelési ágak eltolódásában a szántóföld javára, továbbá a növénytermesztés és állattenyésztés egymáshoz való viszonyának megváltozásában. Mindez az agrotechnika fejlődésének következménye, és

a háromnyomásos gazdálkodás elhagyása, a modern vetésforgó bevezetése a legfontosabb kísérőjelenségei.

E folyamatok hasonlóan játszódnak le Európa keleti területein, mint nyugaton, de a hasonlóság korántsem jelent azonosságot. Az előfeltételek különbözőségei, amelyek részben a megelőző fejlődési utak, részben – s ezzel összefüggésben – a jobbágyfelszabadítás eltérő jellege és intézkedései radikalizmusának különböző fokából eredtek, figyelemre méltó differenciákat idéztek elő a jobbágyfelszabadítást követő tőkés agrárfejlődés útjában. Az említettek miatt a tőkés agrárfejlődésnek, a hasonlóságok talaján és ellenére, nagyjából – sok regionális változattal – két eltérő típusa alakult ki a vizsgált térségben.

Az egyik a közép- és kelet-európai változat, amely a Habsburg-birodalom (az Osztrák–Magyar Monarchia) országaira, az Orosz Birodalomra és Romániára volt jellemző, s amelyet a volt feudális földesúri tulajdon fokozatos tőkés gazdasággá alakulása jellemzett. Ezekben az országokban ugyanis, mint bemutattuk, a jobbágyfelszabadítás során a parasztság nagy tömegei föld nélkül, vagy kicsiny parcellákkal szabadultak fel, s a volt földesúri latifundiumok úgyszólván érintetlenül tulajdonosaik kezén maradtak. Csakhogy a jobbágyfelszabadítás után ezek a gazdaságok, amelyek már megelőzően is erős árutermelést folytattak, a tőkésedés számos elemét mutatták, s a robotoló gazdaságból fokozatosan bérmunkára alapozott tőkés gazdasággá alakultak. Ez az átalakulás – amelyet a német klasszikus gazdaságtörténeti irodalom az ún. Gutswirtschaft-ból kinövő agrárfejlődésként jellemzett, s amelyet az utóbbi évtizedek marxista gazdaságtörténete rendkívül behatóan vizsgálva, Lenin nyomán, az agrárfejlődés porosz útjaként határoz meg – a 19. század második felében játszódik le, teljesedik ki.

Az agrárfejlődés általános érvényű porosz útjának nem mond ellent, hogy a térség egyes országai között az alapvető hasonlóság ellenére is lényeges különbségek álltak fenn. Ezek a különbségek részben abból fakadtak, hogy akár az osztrák, akár a cseh, akár a magyar fejlődéshez viszonyítva az orosz agrárfejlődés akadályozottabb volt, s Oroszországban a 19. század végéig sem bontakozha-

tott igazán ki a modern mezőgazdaság, több és súlyosabb volt a tradicionális gazdaság maradványa. Viszont a 18. századi merkantilista protekcionizmus segítségével a gyorsabban iparosodó osztrák–cseh területeken az erős manufaktúra ipar, majd a gyorsabb, kiterjedtebb ipari forradalom következtében maga a földesúri nagybirtok gyorsabban haladhatott előre a tőkésedés útján, szabadabban, teljesebben bontakozhatott ki, mint Magyarországon. A nagybirtok mellett azonban a meglevő parasztgazdaságnak is jóval több lehetőség nyílott, s ez összehasonlíthatatlanul erősebb, életképesebb és virágzóbb parasztgazdaság kialakulását eredményezte, mint Magyarországon, Oroszországban vagy Romániában. Ehhez járult, hogy Ausztria egyes területein, főként a tiroli hegyvidéken a szabad paraszti fejlődés nyugati típusát is megfigyelhetjük, vagyis jelentős regionális specialitással is számolnunk kell, ami az osztrák agrárfejlődés nyugatias vonásait erősítve kelet és nyugat között bizonyos átmeneti színezetet kölcsönöz az ottani agrárfejlődés menetének. Az itt következőkben természetesen nem vállalkozhatunk e speciális vonások, fejlődési válfajok kimutatására. Kényszerűen megelégedve jelzésükkel, főként arra törekszünk, hogy a tőkés fejlődés előrehaladásának, elért szintjének fő tendenciáit mutassuk be.

A 19. század második felében – hol gyorsabb ütemben, hol vontatottabban – fokozatosan tűntek el a tradicionális munkaszervezés formái és adták át helyüket a modern tőkés formáknak. A közép- és kelet-európai országok többségében megkönnyítette e folyamatok kibontakozását, hogy a falusi földközösségek, a közös paraszti birtoklás, a földek időszakos újraosztása, a vetéskényszertől a kollektív paraszti munkaformákig terjedő hagyományos munkaszervezési keretek már korábban eltűntek vagy eltűnőben voltak. A Habsburg-birodalom legtöbb területén már a 18. század utolsó harmadában, Mária Terézia, majd II. József intézkedései nyomán véget vetnek az amúgy is bomlásnak induló földközösségek működésének. Az újrafelosztás megszüntetése, az állandó jobbágyi parcella védelme, majd a polgári birtokbírhatás és modern adózás elemeinek bevezetése nemcsak az osztrák, cseh és magyar területeken számolta fel e jellegzetesen tradicionális intézményt, de a 19. század elején már a

Monarchia legelmaradottabb vidékein is. Bukovinában pl. számos részintézkedés és reform után végül is az 1819. évi dekrétum szünteti meg a földközösségi formát. Majdnem hasonló volt a helyzet a Lengyel Királyságban is, ahol a földközösség már a jobbágyfelszabadítás körüli évekre elenyésző jelentőségűre zsugorodik, hiszen a parasztok által birtokolt földterületnek mindössze kb. 15%-ára terjedt ki. A lengyelországi helyzet egyébként majdnem egyedülálló volt a szláv területeken, ahol a földközösség (obscsina, mir, zadruga stb.) többnyire a 19. században is virágzott. Oroszország európai területein például a paraszti kézen levő földek mintegy 80%-án működik e tradicionális intézmény, amelynek halálharangját csak a sztolipini reformok húzzák meg a szabad kilépés jogának kimondása mellett a jogi és intézményes polgári reformok egész összefüggő rendszerével. Az első világháborúig eltelt években azonban az összes paraszti háztartásoknak nem egészen egyharmada hagyta csupán el az obscsinát. Itt – és a délszláv területeken, amire még visszatérünk – a tovább élő faluközösség a modern tőkés munkaszervezet térhódításának egészen a világháborúig súlyos akadálya volt. Akár eltűnt, akár részlegesen vagy általánosan fennmaradt is a földközösség tőkés viszonyok előtti intézménye, a tőkés fejlődés végül is megteremtette a neki megfelelő földtulajdont. „Az a forma – írja Marx A tőke III. kötetében (2. rész. 156.) –, amelyben a kezdődő tőkés termelési mód a földbirtokot találja, nem felel meg neki. A neki megfelelő formát ő maga teremti meg azzal, hogy a földművelést a tőke alá rendeli; ezzel azután a feudális földbirtok, a nemzetiségi tulajdon és a földközösséggel egybekapcsolt paraszti kistulajdon egyaránt a tőkés termelési módnak megfelelő formát ölt, bármilyen különbözőek is annak jogi formái."

A „tőkés termelési módnak megfelelő" munkaszervezési formákat a „tőke alá rendelt földművelés" természetesen csak fokozatosan tudta kialakítani. Egycsapásra még az addigi gazdálkodás alapját képező jobbágyi robotszolgáltatással sem tudott leszámolni, hanem átmeneti formákat kialakítva, annak maradványait építette be saját rendszerébe. A jobbágyfelszabadítás után föld nélkül maradt paraszti tömegek ugyan a bérmunkát vállaló munkaerő hatalmas tö-

megeit kínálták a robotszolgáltatás helyett, de a gazdaság általános fejlettségi szintjétől függően többé vagy kevésbé, hosszabb vagy rövidebb ideig hiányzott a bérmunka alkalmazásához szükséges tőke. Ez utóbbi ugyanis nemcsak a bérek kifizetéséhez szükséges összegeket jelenti, hanem a földesúri felszerelések beszerzését is, ami az addigi jobbágyi eszközökkel végzett robotmunka hirtelen elvesztése után nem mehetett végbe egyik napról a másikra. A munkaerejével szabadon rendelkező, de nincstelen, életlehetőségét másként biztosítani képtelen parasztság (különösen ahol az ipar csak jelentéktelen töredékük felszívására volt alkalmas) és az ingyen robottal már nem rendelkező, de bérmunkára még áttérni képtelen nagybirtok együttesen termeli ki az ún. ledolgozási rendszert. Ennek keretében kölcsönök nyújtása, részes föld juttatása és számos egyéb előzetes juttatás fejében a paraszt saját eszközeivel, igaerejével (ha ilyen birtokában volt), vagy a nagy mezőgazdasági munkák idején végzett ún. gyalogmunkával (aratás, kapálás stb.) művelte meg a földesúri földeket. A robotoló gazdaságból a tőkés bérmunkához átvezető jellegzetes átmeneti formák különösen erősen és hosszú ideig éltek Oroszországban és Romániában, de rövidebb átmeneti periódusokban – Magyarországon pl. az 1848. évi forradalom és az 1867. évi kiegyezés között – majd minden közép- és kelet-európai országban fontos szerepet játszottak.

Oroszországban az 1880-as években az európai terület 47 kormányzóságából 17-ben még túlnyomó volt a ledolgozási rendszer. Egyes források Magyarország esetében az 1850–60-as években általában a ledolgozás uralkodó helyzetéről adnak számot, ez azonban túlzottnak és kevésbé megalapozottnak látszik. Ami valóban bizonyított ezekre az évekre, az a ledolgozási munkaformák rendkívüli elterjedtsége a középbirtok kategóriájában és a ledolgozás kiegészítő alkalmazása a nagybirtokon a kapásnövények termelésében. A középbirtok kiterjedése és a kapásnövények elterjedtsége alapján közelebb állhat a valósághoz, ha a ledolgozás alkalmazását a művelt föld kb. egynegyedére becsüljük. 1867 után azonban ez az arány is rohamosan csökken. A nagybirtokról lényegében kiszorul a ledolgozás és a későbbiekben csupán az elmaradott középbirtokok

jellegzetességeként látjuk továbbélni. Ezzel szemben Romániában hasonlíthatatlanul nagyobb az átmeneti formák jelentősége. A 19. század végén is múlt és jelen sajátos keveredése jellemző a román falu képére. Hadd idézzük a kérdés autentikus kutatóját: „Az agrárrendszer a jobbágyság és kapitalizmus sajátos keveréke, amelyből a földesurak és bérlők mindkettő előnyeit biztosítani tudják, míg a parasztok mindkettő terheit viselik. A jobbágyságból a földesuraknak fennmaradt a szolgamunka minden lehetősége, anélkül, hogy bármiféle feudális kötelezettség hárulna rájuk. A tőkés rendszerből lehetőséget nyertek a munkaerővel való szabad alkudozásra, a szabad munkaerőpiac korlátai nélkül. A parasztok viszont alá vannak vetve a szolgamunka kötelezettségének, annak ellentétele, a földhöz való jog nélkül; a kapitalizmusból viszont rájuk hárul a bérmunkás-sors minden nehézsége, anélkül, hogy legalább munkaerejük valóban szabad értékesítésének lehetőségével rendelkeznének." (D. Mitrany: The Land and the Peasant in Rumania. Oxford. 1930. 80.)

A kiszolgáltatott román parasztok körében rendkívül elterjedt a mértéktelen eladósodás, amelyet – a ledolgozás jellegzetes formájaként – munkával kellett törleszteniük. Gyakori volt, hogy eladósodásuk 2–3 évi munkatörlesztésre kényszerítette őket.

Az átmenet ezen elemei tehát egyes országokban meglehetősen elterjedtek maradtak a 19–20. század fordulója körül is. Még ezekben az országokban sem akadályozták azonban meg a modern tőkés munkaszervezet kialakulásának legfontosabb elemeként megjelenő bérmunka térhódítását. Az Osztrák–Magyar Monarchia területén pedig az utóbbi folyamat még jóval gyorsabb, akadálytalanabb lehetett.

A tőkés gazdálkodás térhódítása, az átmeneti formák fokozatos kiküszöbölése természetesen elsősorban a tőkebefektetés függvénye volt. A gazdaság belső fejlettsége Közép- és Kelet-Európában nem tette lehetővé, hogy a szükséges tőkéket a belső felhalmozásból teremtsék elő. A legfejlettebb nyugat-európai országokban, elsősorban Angliában, de részben Hollandiában is olyan hatalmas tőkék halmozódtak fel egyes vállalkozók (kereskedők stb.) kezén, hogy a

modern tőkés mezőgazdaság kialakulásában központi figurává vált a tőkés nagybérlő, aki földjáradékot fizet a földbirtokosnak, s hatalmas befektetésekkel átalakítja a gazdálkodás egész módját. Angliában a 20. század elején a mezőgazdasági üzemeknek 88%-a volt bérlő kezén, s a földterületnek is mintegy 85–87%-át művelték a bérleti gazdálkodás keretében. Hollandiában a földterületnek közel fele volt bérlők birtokában.

A kontinens nyugati országainak többségében a bérlet már nem játszhatott ilyen nagy szerepet. A szükséges tőkéket nem lehetett ilyen mértékben egy-egy vállalkozó felhalmozott vagyona útján előteremteni. A tőkés bérlő szerepét ezért általában a sokkal személytelenebb bank tölti be, amely összegyűjtve a gazdaságban fellelhető tőkéket a mindenható jelzáloghitelezés útján látja el a mezőgazdaságot tőkével. A jelzálogrendszer rohamos fejlődése, kiterjedése a modern agrárfejlődés egyik vezérmotívumává vált a 19. századi Európában.

Közép- és Kelet-Európában – ebben az összefüggésben hasonlóan a kontinens nyugati feléhez – a bérlet bizonyos szerepet játszott ugyan, de nem jelenthette a tőkés fejlődés fő útját. Nem volt ritka jelenség, hogy a volt feudális földesúr nem maga tért át fokozatosan a gazdálkodás új módjára, hanem többségében tőkés nagybérlőnek engedte át földjét, járadék fejében. Az esetek többségében azonban a földbirtokosok nem gazdaságuk egészét adták bérbe, hanem csupán annak egy részét, hogy a bérbe adott területekért kapott járadékot az önkezelésben tartott földeken folytatott gazdálkodás fejlesztésére használják fel. Magyarországon a 19. század második felében az 500-tól 1000 kat. holdig terjedő középbirtokok 25%-át teljesen, 22,5%-ának pedig egy részét adták bérbe. Az 1000 kat. holdat meghaladó nagybirtokok 22%-át engedték át bérlőknek, további 18,6% esetében pedig a gazdaság egy részét adták bérbe.

Végül is az összes magyarországi földbirtok területének nem egészen egyötödét művelték bérleti gazdaságok keretében.

Más kelet-európai országokban a bérletek kisebb szerepet játszottak. Németország keleti területein még a bérletek szempontjából legkiemelkedőbb Mecklenburgban is a 200 hektáron felüli bir-

tokok 70%-án önkezelésű gazdálkodás folyt. Oroszországban pedig, annak ellenére, hogy a reform után a nyolcvanas évek közepéig az európai kormányzóságokban a bérleti földek aránya 25%-kal, a feketeföld övezetben pedig 50%-kal nőtt, a bérletek szerepe úgyszólván teljesen jelentéktelen maradt.

Az agrárfejlődés porosz–orosz típusa útját járó országok sorában egészen sajátos helyzet tanúi lehetünk a bérleti gazdálkodás esetében Romániában. A 100 hektárt meghaladó gazdaságok 3,8 millió hektár területéből ugyanis a századforduló körül 2,3 millió hektáron, vagyis kereken a birtokok területének 60%-án bérlők gazdálkodtak. A 3000 hektár területet meghaladó legnagyobb birtokok esetében a bérletek kiterjedése egyenesen 73%-ot tett ki. A romániai bérleti gazdálkodás azonban lényegesen eltért az európai, sőt a közép- és kelet-európai bérlettípustól. A földek zömét ugyanis nem nagy vállalkozók bérelték, hogy azután a modern tőkés nagyüzemi gazdálkodás meghonosítói legyenek. A tőkés fejlődés általános elmaradása folytán nem jött ugyanis létre olyan tőkeerővel rendelkező kereskedői vagy egyéb tőkés réteg, amely erre alkalmassá és hajlandóvá vált. Ezzel szemben a földbirtokosok különösen erősen szenvedtek a modernizáláshoz szükséges tőke hiányától. Földjük jelentős részét önkezelésben képtelenek voltak bérmunkával, saját felszereléssel, géppel megművelni. Ezért a romániai bérletrendszer tulajdonképpen az átmeneti gazdálkodás jellegzetes és különösen kiterjedt megnyilvánulása volt: a bérletek többnyire úgy alakultak ki, hogy a földbirtokos bérbe adta földjét, vagy annak jelentős részét, de a spekuláns vagy bérlő maga sem kezdett gazdálkodni, hanem a földeket uzsorafeltételek között parasztoknak adta tovább. Egy húsz nagybirtokra kiterjedő vizsgálat a századforduló körül arra a meglepő eredményre vezetett, hogy e földek közel felét parasztoknak adták ki. (Ez részben Oroszországra is jellemző volt.)

Románia esetében sem beszélhetünk tehát a tőkés bérlet nagyobb kiterjedéséről, hanem a már tárgyalt átmeneti formák sajátos és rendkívül széles körű továbbéléséről.

A bérleti rendszernél Közép- és Kelet-Európában jóval fontosabb szerepet játszott a kontinentális gyakorlatnak megfelelően a *jelzá-*

loghitel. A bankok hitelező tevékenységének hatása legerőteljesebben a közép-európai területeken, az Osztrák–Magyar Monarchia országaiban vált meghatározóvá! Ausztriában (a cseh területeket is figyelembe véve), valamint Magyarországon a 19. század második felében a jelzálogállomány rohamosan emelkedik. Ausztriában 1858-ban a jelzáloghitel-állomány 2,2, 1889-ben 7,2, 1907-ben pedig 13,4 milliárd koronát tett ki. Magyarországon ugyanezen időszakban a következő összegeket tette ki a jelzáloghitelezés: 1858-ban 0,1 milliárd, 1889-ben 0,9, 1907-ben pedig 2,8 milliárd koronát. A jelzáloghiteleknek kb. 30%-át házakra, 70%-át földbirtokra folyósították. A fél évszázad leforgása alatt, több mint hatszorosára emelkedő osztrák és sokszorosára ugró – csupán a századforduló körül is több mint megháromszorozódó – magyar jelzáloghitelezés önmagában is mutatja a bankhitelek jelentőségének rendkívüli emelkedését a mezőgazdaság tőkeellátásában. A gyors emelkedés mellett különösen szemléletessé teszi a jelzáloghitelezés szerepét, ha a hitelek összegét a szántóterület értékével vetjük össze. Ez esetben a 20. század elején Magyarországon a földbirtokra folyósított bankhitelek összege a szántóterület értékének egyharmada, 40%-a körül mozgott! Ausztriában ez az arány még magasabb volt. A nagybirtok különlegesen nagyarányú eladósodása azt mutatja, hogy a mezőgazdaság tőkeellátása a bankhitelek révén, ha ez nem is volt érvényes a parasztgazdaságra, lényegében megoldódott, s a földbirtokosok ez úton hozzájutottak a gazdaság modernizálásához szükséges tőkékhez. Nem állítható azonban ez sem Oroszországra, sem Romániára. Ez utóbbi országokban a felhalmozás és bankfinanszírozás alacsonyabb színvonala következtében a mezőgazdaság rendelkezésére bocsátott tőke összehasonlíthatatlanul kevesebb volt. Oroszországban a századforduló körül a jelzáloghitelek összege a magántulajdonban volt földek értékének csak egyhatoda körül mozgott, Romániában pedig még egy tizedét sem érte el. Oroszországban az 1870-es években 353 millió, a századforduló körül 1,2 milliárd rubelre rúgott, viszont a 20. század elején az obscsina megszüntetésével 3,5 milliárd rubelre emelkedett a jelzáloghitel-állomány. Ezek az adatok most más oldalról erősítik meg tehát az eddigiekben ész-

lelteket: a tőkés gazdálkodásra való áttérés hátrányosabb feltételei, a kedvezőtlenebb tőkeellátás jelentősen hozzájárult a tradicionális intézmények továbbéléséhez, az obscsina változatlanul nagy szerepéhez, az átmeneti formák: a ledolgozási rendszer, a paraszti földbérlet stb. különösen életerős és hosszantartó uralmához.

A térség országaiban tehát különböző mértékben és szintén a belső felhalmozás és jelzáloghitelek segítségével, kisebb részben a tőkés bérleti rendszer kiegészítő alkalmazásával az első világháborúig terjedő évtizedekben végül is lejátszódik a mezőgazdaság modern tőkés alapokra helyezése. E folyamatot leginkább a bérmunka térhódítása és a gépek elterjedése alapján mérhetjük.

Az európai Oroszországban pl. a ledolgozás különböző típusainak továbbélése ellenére, a 19. század utolsó évtizedeitől gyorsan hódít a bérmunka, s a század végére már mintegy 3,5 millió főre emelkedet a mezőgazdasági munkások száma, mégis az egész parasztságnak csak kb. egyötöde vállalt bérmunkát.

Az 1848. évi forradalmat követően Magyaországon már jóval gyorsabb az előrehaladás. Miután a jobbágyok mintegy 60%-a föld nélkül, vagy jelentéktelen parcellával, esetleg házbirtokkal szabadult fel, s a földbirtokmegoszlás a világháborúig eltelt több mint fél évszázad során sem változott, a föld nélkül felszabadult parasztság földhöz jutása csak ritka kivétel lehetett, semmiképpen sem tömeges jelenség. A föld nélkül szabadult 1,1 millió család a 19. század második felében bérmunkássá válik. A folyamat természetesen lassan halad előre. A kiegyezést követően azonban a nagy bankhitelekhez, osztrák kölcsönhöz jutó nagybirtokon rohamosan terjed a bérmunka, s ezt mozdítja elő a hatalmas közmunkák, vízszabályozási, út- és vasútépítési tevékenység révén földmunkássá, bérmunkássá váló agrárnépesség bevonása is. A századforduló idejéig a nagybirtok cselédeinek és a mezőgazdasági munkásoknak a száma gyorsabban növekedett, mint a lakosság létszáma általában. Míg az utóbbi az 1850 és 1900 közötti fél évszázadban 45%-ot tett ki, addig az előbbi, vagyis a mezőgazdasági bérmunkások számának növekedése közel 73%-os volt. (1900-ra – csak a keresőket számítva – 1,9 millió fő.) A 19. század második felében tehát nem-

csak a volt földnélküliek, de a lakosság egyéb rétegei, így a töredék parcellákkal rendelkezők is a mezőgazdasági bérmunkások közé kerültek. Az agrárlakosságnak végül is Magyarországon 39%-a bérmunkás volt.

Az osztrák és cseh területeken a földnélküli parasztság viszonylag nagyobb részét szívta fel az ipar, de a mezőgazdaságban maradt földnélküliek bérmunkássá válása is jóval gyorsabban játszódik le. A földdel nem rendelkező és az iparban el nem helyezkedő paraszti lakosság a 19. század második felében bérmunkássá válik, s 1900-ban az osztrák (szűk értelemben vett osztrák területeket figyelembe véve) agrárlakosság 30%-a, a cseh agrárlakosságnak pedig 36%-a élt bérmunkából.

A bérmunka elterjedése, a modern tőkés munkaszervezet kialakulásának e központi tényezője, mint már utaltunk rá, szorosan összefüggött a földesúri felszerelések beszerzésével. Ennek a 19. század második felében már legkifejezőbb mutatója a *gépek* megjelenése és elterjedése volt. A Monarchia nyugati felében természetesen korábban, már az ötvenes években megjelentek a gépek. Néhány hazai üzem mellett, amelyek száma az ötvenes években gyorsan növekedett, főleg angol behozatalból és angol lerakatokkal látták el a hazai szükségletet. A cséplőgépeken kívül gyorsan terjedt a vetőgépek, a gőzekék, valamint más gépek és eszközök alkalmazása is.

Magyarországon 1863-ban a mezőgazdaságban még úgyszólván egyáltalán nem alkalmaztak gépeket. Az első átfogó statisztikai felmérés mindössze 194 gőzgépet talál (1600 lóerő teljesítménnyel) a magyar mezőgazdaságban. Nem egészen egy évtized leforgása után 1871-ben a gőzgépek száma már közel 3 ezer darab (30 800 lóerő kapacitással), amiből mindössze 7 db a gőzekék száma, míg 2416 gőzcséplő és 504 egyéb gőzgép működött. A lóvontatású vetőgépek száma megközelítette a 7 ezer db-ot, a cséplőké pedig meghaladta a 3 ezer db-ot. Ezek mellett 1800 db lóvontatású arató- és kaszálógép érdemel még említést.

1895-re – a következő, s a világháborúig utolsó nagy mezőgazdasági összeírás idejére – a gőzekék száma 7-ről 159-re ugrott, a

gőzcséplőké több mint 3,5-szeresére emelkedett (8920 db), az egyéb gőzgépek száma pedig közel megkétszereződött (982 db). A lóvontatású vetőgépek állománya közel hétszeresére (44 ezer db fölé), a cséplőké pedig tizenötszörösére (majdnem 47 ezer db-ra) ugrott. A lóvontatású aratógépek és kaszálógépek állománynövekedése közel háromszoros volt. (Számuk majdnem 5 ezer db-ra nőtt.) A 20. század elején bekövetkezett további előrehaladásról csak részleges adatok állnak rendelkezésünkre. Ezekből kitűnik, hogy a gőzcséplőgépek száma az első világháború küszöbére elérte a 20 ezer db-ot, s ezzel a cséplés 90%-át már gőzgéppel végezték. Következtetni lehet a géppark gyors növekedésére abból is, hogy a mezőgazdasági gépbehozatal a 20. század első évtizedében több mint megkétszereződött az előbb hivatkozott összeírást megelőző évtizedhez képest. Ha figyelembe vesszük, hogy a hazai gyártás is gyors fellendülést mutat ez időszakban, nem túlzott a mezőgazdasági géppark további 2–2,5-szeresére növekedéséről beszélnünk.

A gépek alkalmazásának megjelenésére vet fényt Oroszországban, hogy 1869–72, valamint 1893–96 között a mezőgazdasági gépek behozatala hatszorosára ugrott. Egyidejűleg a belföldi mezőgazdasági gépgyártás is fellendült. 1862-ben még csupán 52, 1879-ben már 340 üzem állított elő mezőgazdasági gépeket Oroszországban. A gőzgépek száma 1871-ről 1901-re végül is 1351-ről 12 091 darabra emelkedett.

Romániában a 20. század elején 55 gőzeke, 4339 lokomobil és 4585 cséplőgép üzemelt. A gőzgépeken kívül mintegy 12 500 lóvontatású vetőgép fejezte ki a gépesítés megindulását.

A gépesítés színvonalára vet fényt a magyarországi és romániai adatok egybevetése a 8. táblázatban egyes nyugat-európai országok gépesítési szintjével.

A bérmunka és a gépek elterjedése, amely szükségszerűen együttjár az üzemszervezés új formáinak megjelenésével egyértelműen bizonyítják a korábban jobbágyi robotra alapozott nagybirtok tőkés üzemmé történő átalakulását.

A mezőgazdaság tőkés átalakulásának közép- és kelet-európai (porosz utas) változatától jelentős eltérést mutat a *délkelet-európai*,

8. táblázat

A mezőgazdaság gépesítési színvonala a századfordulón*

Ország	Gőzeke		Gőzcséplő		Vetőgép	
	db	1 gőzekére eső földterület, ha	ezer db	1 gőzcséplőre eső földterület, ha	ezer db	1 vetőgépre eső földterület, ha
Magyarország	159	50,54	8,9	945	44,0	153
Románia	55	99,6	4,6	1194	12,5	437
Franciaország	—	—	29,8	856	52,4	492
Németország	1696	16,9	25,9	111	169,5	170

* Magyarországra és Németországra 1895. évi, Romániára 1905. évi, Franciaországra 1892. évi adatok szerepelnek. (A gabonavetésterületet figyelembe véve.)

balkáni típusú agrárfejlődés. A 19. századi fejlődés vonásainak legfőbb kiindulása a jobbágyfelszabadítás gyökeresen eltérő jellegéből következett. Mivel a délszláv területeken – mint már bemutattuk – a feudális földbirtok azonos volt a megszálló török hatalom katonai-feudális rendszerével, a török uralom alól való felszabadulás a régi feudális nagybirtok teljes összeomlásával járt együtt. Az önállósuló Balkán-államokban a parasztok az összes föld tulajdonosává váltak, s ezáltal a 19. század hatvan-hetvenes éveire a parasztgazdaság uralma jellemzi ezen országok agrárviszonyait. „Itt találhatjuk meg tehát – állapítja meg a kelet-európai parasztság történetének egyik szakértője – az angliai fejlődésnek, ha úgy tetszik, tökéletes ellenpólusát: a felszívódott parasztság és a mindent elszívó nagybirtok helyett az eltűnt nagybirtok és a minden földet megragadó parasztság éles ellentéte jellemzi ezt." (Niederhauser E.: A parasztság Európában. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korábban, 1848–1914. c. kötetben. II. 657. Szerk.: Szabó István. Akadémiai Kiadó, 1965.)

A török feudális nagybirtok katonai-politikai hatásokra történő

lebontása a balkáni országokban azonban egyáltalán nem járt együtt a tradicionális gazdaság valamennyi formájának, intézményének megszűnésével. Másrészt a földek paraszti kézre juttatása távolról sem jelentette azt, hogy ugyanúgy megteremtődnek a mezőgazdasági, a paraszti birtokok tőkés fejlődésének feltételei, mint ahogy nyugaton e két folyamat együtt járt.

Az újonnan kialakult, feudális rendből kiszabadult parasztgazdaság tőkés fejlődése éppen ezért csak rendkívül lassan bontakozhatott ki. A modern gazdaságra való átállás ezeken a területeken a termelés, tőkefelhalmozás adott szintjén csak lassabb, vontatottabb lehetett, mint a nagybirtok tőkésedésére alapozott kelet-európai agrárfejlődés esetében. A parasztság birtoklási és gazdálkodási módja a török uralom alól való felszabadulás után hosszú ideig alig változott. Erre utal a falusi földközösség különösen erős elterjedtsége. A délszláv zadrugák az uralkodó szokásjognak megfelelően kollektív nagycsaládi tulajdont képeztek, a primitív gazdasági-társadalmi viszonyok jellegzetes, általános tulajdon és települési viszonyait megtestesítve. A zadrugához kapcsolódó önkéntesen vállalt közös munkaformák (közöttük az ún. moba és pozajmica) a hagyományos munkaszervezet és művelési mód konzerválójának bizonyul, mivel a fizetség és ellenszolgáltatás nélkül, egymás kisegítésére végzett közös paraszti munka akadályozta, feleslegessé, sőt lehetetlenné tette a bérmunka általános elterjedését.

A tradicionális intézmények 19. század közepén meginduló, előrehaladó bomlása ugyan egyre jobban tisztította az utat a tőkés viszonyok számára, eltűnésük csak a 20. század elejére következik be, ami a modern gazdálkodás nagyon lassú, fokozatos terjedésére utal.

A parasztgazdaság modernizálódásának, tőkés fejlődésének kínosan lassú előrehaladása abban is világos kifejezésre jutott, hogy a föld tulajdonjogát elnyert paraszt nem rendelkezett tőkével, és nem is tudott megfelelő hitelhez jutni a modernizálás megvalósításához. Modern tőkés hitel helyett a paraszt a középkori – néha 200%-os kamatot számító – uzsorahitel karmai között vergődött. Bulgáriára a 20. század elejére vonatkozó egyes felmérések szerint 1200 faluból 300 az egész, 400 pedig a fele termés értékéig eladósodott. Ezek a

hitelek azonban nem a gazdaság fejlesztését szolgálták, hanem a családok életfeltételeit voltak hivatva legalább a minimális szinten tartani, s terméstől termésig elnapolták, egyben konzerválták is a parasztság pénzügyi-gazdasági csődhelyzetét: az új termésből eredő bevétel a régi tartozások kiegyenlítésére folyt el, a felvett hitelekből az elmaradt szükséges kiadások hatalmas űrjeit igyekeztek betömni.

A rendkívül alacsony színvonalú piacgazdaságba még alig bekapcsolódó parasztbirtokot súlyosan terhelte az egyre növekvő mértékű adózás is. Részben a török földesuraktól elvett földekért kellett tetemes, sok esetben az alacsony színvonalon gazdálkodó parasztgazdaságok lehetőségeit meghaladó megváltást fizetni, részben viszont az újonnan kiépülő modern államapparátus növekvő terheit hárították a parasztokra. Bulgáriában például 1879 és 1911 között a parasztok jövedelmük 15–20%-át voltak kénytelenek adóba befizetni. Ez többnyire a parasztgazdaságok többségének súlyos eladósodásához, nem egy esetben tönkremeneteléhez vezetett, s egészében azt eredményezte, hogy a parasztgazdaság legjobb esetben is csak tengődött, többségük nem tudott eljutni a tényleges tőkés gazdálkodáshoz.

A hagyományos gazdálkodási mód jellegzetes kifejezéseként a parasztgazdaság által használt termelőeszközök a 20. század beköszöntével is az előző századok színvonalát idézték. Szerbiában a parasztgazdaságok közel egyharmadában egyáltalán nem volt állat, több mint 40%-uk egyáltalán nem rendelkezett szállítóeszközökkel. Bulgáriában összesen 155 db gőzcséplőgép üzemelt, ami azt jelentette, hogy egy-egy gépre 15 600 hektár szántóterület jutott. (Tizenötször annyi, mint Romániában.) A 257 db lóvontatású vetőgépre – egy-egy gépre 9400 ha szántóterület jutott – jóval több mint hússzorannyi földterület esett, mint a porosz utas agrárfejlődés legelmaradottabb szintjét képviselő Romániában. A gépek gyakorlatilag tehát még nem terjedtek el a délszláv mezőgazdaságban. Sőt, a világháborúig eltelt időszakban sem beszélhetünk a gépek elterjedéséről, hiszen még a vaseke sem tudta kiszorítani a faekét. 1900-ban Bulgáriában a parasztok által használt 435 ezer ekének alig több mint

10%-át tették csupán ki vasekék. 1910-re ugyan a vasekék száma jóval több mint megkétszereződött, de a 114 ezer db vaseke még mindig alig több mint egyötöde volt csupán a mezőgazdaságban használt összes ekének. Körülbelül hasonló volt a fa- és vasekék aránya Szerbiában is.

A jobb termelőeszközök használata, a tőkés gazdálkodás modernebb formáinak alkalmazása pedig annál is inkább követelménye lett volna a parasztgazdaságok felemelkedésének, mivel az új földterületek szerzésének lehetősége – művelés alatt nem álló területek útján – hamarosan lezárult, s a két balkáni parasztország gyorsan szaporodó lakossága a birtokterületek mind teljesebb széttöredezését, felaprózódását eredményezte. A demográfiai nyomás, a rendkívül magas születési arány, az igen gyenge városi és ipari felszívó hatás, különösen alacsony társadalmi mobilitás következményeként a mezőgazdasági lakosság abszolút száma gyorsan gyarapodott. Az örökösödési jog pedig a birtok valamennyi gyerek közti egyenlő felosztását írta elő. Az alacsony jövedelmű, többnyire az egyszerű árutermelés szintjét alig meghaladó törpe- és kisbirtok számát mindez gyorsan gyarapította. Ezek a birtokok még alig kapcsolódhattak be az árutermelésbe. Egyes adatok szerint a bulgáriai gazdaságok termelésének legfeljebb 30–40%-a került piacra. Szerbiában viszont a 10 hektáron aluli gazdaságok esetében mintegy 80% volt a termékeket előállító parasztcsaládok saját fogyasztásának aránya.

Ilyen körülmények között a balkáni paraszti birtokra alapozott mezőgazdaság egyáltalán nem biztosította ezen országok gyorsabb agrárfejlődését. Ellenkezőleg a mezőgazdasági termelés szintje jórészt alulmaradt a porosz utas agrárfejlődéshez képest, a patriarchális viszonyokból nehezebben bontakozott ki a falu; a tőkés fejlődés jóval lassabban, később indul meg, s lényegesebb előrelépést is inkább csak a századforduló után figyelhetünk meg.

A mezőgazdaságban lejátszódó – jelentős szintkülönbséget tükröző – változások, a tradicionális intézmények és gazdálkodási módok fokozatos eltűnése és a modern tőkés gazdálkodás, üzemszervezés, bérmunka és gépek térhódítása, vagy megjelenése kimozdí-

totta a közép- és kelet-európai országokat évszázados megrekedtségükből, és a mezőgazdasági termelés nagy fellendítésére vezetett. Az agrárkonjunktúra elsőként az osztrák–cseh területeken bontakozik ki a rohamosan bővülő belső piac alapján, de a nyugati területek – az Osztrák–Magyar Monarchia nyugati területeit is beleértve – iparosodásának előrehaladása olyan konjunkturális hatásokat teremt, amelyek a Monarchia keleti területei, valamint a kelet- és délkelet-európai országok mezőgazdasága iránt is nagy követelményeket támaszt vagy lehetőségeket biztosít. Mivel az osztrák–cseh mezőgazdaság gyors fejlődése ellenére is egyre kevésbé volt képes kielégíteni az iparosodás által támasztott igényeket, s e terület egyre inkább ipari jellegűvé válik, mezőgazdasági behozatalra szorul. Magyarország agrár szállító lehetőségei ugrásszerűen növekednek. A magyar agrártermények, az orosz–román–balkáni gabona, hús, gyümölcs és egyéb élelmiszerek úgyszólván korlátlan piacra találnak az ipari forradalom után ipari jellegűvé alakuló Nyugat-Európában.

Mindezek hatására az agrárfejlődés fellendülésének fontos jeleként a közép- és kelet-európai országokban gyorsan bővül a művelés alá vont területek terjedelme, növekszik a szántóterület, rohamosan csökken az ugarterületek aránya. Ausztriában a folyamat előrehaladását mutatja, hogy 1867 és 1894 között Felső-Ausztriában a szántóföldekből ugaron hagyott területek aránya 14,1%-ról 9%-ra, Alsó-Ausztriában 25,7%-ról 20,1%-ra, Csehországban pedig 17,4%-ról egyenesen 2,5%-ra, Morvaországban 14,8%-ról 3,4%-ra csökkent. Magyarországon 1873-ban a szántóterület 10,9 millió hektárt tett ki, 1906-ban már 13,5 milliót, s míg az első periódusban (1871 és 1875 között) a szántóterület 21,9%-a maradt ugaron, addig a 20. század elejére (1901 és 1905 között) az ugarterület aránya 10,5%-ra csökkent.

Romániában és különösen a balkáni országokban ezekben az évtizedekben az agrárfejlődés egyik legszembetűnőbb vonása a korábbi félnomád állattenyésztés felcserélése a földműveléssel, gabonatermeléssel. Kiugróan gyorsan nőtt tehát a művelt földterület mennyisége, a szántóföldek kiterjedése. Romániában ez már korábban is megfigyelhető, hiszen Moldvában pl. 1833 és 1859 kö-

zött a szántóföldek közel megkétszereződnek (440 ezer hektárról 800 ezer hektárra). A román fejedelemségekben a gabonával bevetett földterület már 1829-től 1840-ig tízszeresére növekszik. A vetésterületek gyors kibővülése a 19. század második felében is töretlen. A gabonával bevetett földterület az 1860-as 2,5 millió hektárról a századforduló után 5,2 millió hektárra emelkedett.

Szerbiában és Bulgáriában tulajdonképpen a 19. század második felében játszódik le a földművelésre való áttérés nagy fordulata. Az állattenyésztő gazdálkodás visszahanyatlásával (az ezer főre eső állatállományt számosállatban kifejezve az 1859. évben 1489 db-ra, 1895-re 695 db-ra becsülik), a szántóművelés rohamosan terjedt. A búzával bevetett terület az 1880. évi kereken 130 ezer hektárról a századforduló idejére kb. 400 ezer hektárra ugrott, s ugyanezen években több mint megkétszereződött a kukorica vetésterülete is. Bulgáriában a művelhető földterület az 1889. évi 5,6 millió hektárról 1912-re majdnem 8 millió hektárra bővült.

A szántóterület kiterjedését, az ugar csökkentését egyidejűleg a technikai fejlődés, az agrártechnológia előrehaladása kísérte. Az ugarterület lecsökkenése önmagában is részben annak következménye volt, hogy a 19. század közepén még a terület legfejlettebb országában, pl. Ausztriában is a középkorból öröklött háromnyomásos gazdálkodás volt elterjedve, a 20. század elejére viszont már széles körben hódítottak a modern művelési formák. A gépek – már bemutatott – alkalmazása mellett a trágyázás, a talajjavítás modern formái is megjelentek. A 19. század második felében alakul pl. ki a térség fejlettebb országaiban a rendszeres trágyakezelés és trágyázás (mint a modern istállózó állattartás velejárója). 1896-ban 1 kat. hold szántóföldre Magyarországon 18 kg istállótrágya jutott, ami az átlagos trágyaszükségletet figyelembe véve a kilenc évenkénti trágyázást tette lehetővé (a szükségesnek ítélt négy évenkénti ismétlés helyett). Az 1890-es években, Nyugat-Európához képest néhány évtized késéssel megjelenik a műtrágya alkalmazása is. A 20. század elején a nyugat-európai szinthez képest ugyan rendkívül elmaradva, már a fejlettebb gazdaságok rendszeres műtrágyahasználatát tükrözik az adatok. 1907-ben pl. Ausztriában 1 kat.

hold szántóföldre 17, Magyarországon 5, Oroszországban pedig 1,3 kg foszfor tartalmú műtrágya esett. (Belgiumban ugyanekkor 98, Angliában 83, Németországban 54 kg.) A műtrágya felhasználásának terjedése azonban tulajdonképpen csak ezekben az években figyelhető meg igazán. Magyarországon 1897–1901, 1902–1907 és 1907–1913 között a műtrágyafogyasztás először valamivel több mint kétszeresére, majd az utóbbi időpontban közel ötszörösére emelkedett.

Mindehhez járult még a kezdődő öntözés, folyamszabályozás, alagcsövezés stb. formában végrehajtott talajjavítások hatása is.

A vizsgált időszakban ezek hatására a szántótermelés kiterjedése az átlagos hozamok emelkedésével járt együtt. Romániában pl. a búza holdankénti átlaghozama 1881–85 között 5 mázsa, 1903–12 között már 6,7 mázsa volt (Bulgáriában 6,2, Szerbiában 5,2 mázsa), Magyarországon ugyanezen periódusban 6,3-ról 7,4 mázsára, Ausztriában 6,6-ról 7,7 mázsára, Oroszországban 3,4-ről 4,2 mázsára emelkedtek az átlagos terméshozamok.

A közép- és kelete-urópai országokban a szántóterület kiterjedése, a gazdálkodás és az agrártechnika fejlődése a gabonatermelés rohamos növekedésével járt együtt.

9. táblázat

Búza- és kukoricatermelés

(millió q-ban)

Ország	1880—84		1903—12	
	búza	kukorica	búza	kukorica
Ausztria (Csehországgal)	11,2	4,0	15,5	4,0
Magyarország	27,3	20,0	45,5	41,0
Oroszország	60,1	47,5	152,0	144,0
Románia	7,7	17,0*	22,3	23,0
Szerbia	1,1	4,8**	4,0	5,9
Bulgária	4,0	4,8***	10,6	6,4

* 1886—90. évi átlag.
** 1901. évi adat.
*** 1889. évi adat.

Az osztrák–cseh területeket kivéve a 19. század nyolcvanas éveitől tehát a 9. táblázat adatai alapján valóban rendkívül gyors termelésnövekedésről beszélhetünk. A búzatermelés mintegy három évtized leforgása alatt Magyarországon közel kétszeresére, Bulgáriában két és félszeresére, Romániában közel háromszorosára, Szerbiában pedig majdnem négyszeresére ugrott.

Korábbi évekre nem állnak rendelkezésünkre pontos összehasonlítható adatok, de a gabonatermelés szintje Oroszországban 1864–66 és 1885–94 között több mint 70%-kal nőtt. Ugyancsak ismeretes, hogy Lengyelország porosz kézben levő területein csupán az 1890-es évek első felétől következő másfél évtized leforgása alatt megkétszereződik a gabonatermelés és az első világháborúig még további 30%-os növekedés megy végbe.

A térség legtöbb országában a gyorsan fejlődő gabonatermelés játszotta a legfontosabb szerepet. Romániában egyenesen a szántóterület 90%-át foglalták el a gabonafélék, Oroszországban 80%-át, Magyarországon valamivel több mint 60%-át, Szerbiában és Bulgáriában, de még Csehországban is a szántóterület felén termeltek gabonát.

Egyes országokban azonban a kapásnövények és ipari növények termelése is jelentősen fejlődött. Csehországban a cukorrépa, Ausztriában, Oroszországban a burgonya, Bulgáriában a dohány stb. érdemel említést.

A szántóművelés mellett a mezőgazdasági fejlődés másik fontos tényezője a modern állattenyésztés kialakulása volt. Ezekben az évtizedekben a rideg állattartás mellett jelentősen elterjed az istállózás, a takarmánytermelésre alapozott jobb, értékesebb fajták kitenyésztésével, vagyis jelentős értéknövekedéssel kísért korszerű állattenyésztés. A végbement fejlődésnek csak megközelítő értékű – a minőségjavulást figyelmen kívül hagyó – mutatója az állatszámok jelentős növekedése. Erre utal, hogy Ausztriában 1850-től 1890-re a szarvasmarhák száma 5,1 millióról 8,6 millióra; 1910-re pedig 9,2 millió darabra, közel kétszeresére emelkedett. A sertésállomány ugyanezen periódusban 2,2 millióról 3,6, majd 6,4 millióra, közel háromszorosára ugrott. Magyarországon a szarvasmarha-

létszám 4,5 millióról 1895-re 6,7 millióra, majd 1910-re 7,3 millióra emelkedett. (Az egyidejű minőségjavulást tükrözi, hogy a kb. 35%-os áremelkedések mellett az állatállomány értéke a két utolsó időpont között megkétszereződött.) A sertésállomány hasonló növekedését mutatja az 1850. évi 4,9 milliós összlétszám 7,6 millióra duzzadása 1910-re.

A balkáni országokban, mint már utaltunk rá, a vizsgált évtizedek az állattenyésztés visszaszorulását mutatták az ekkor térthódító szántóföldi gazdálkodás mögött. Romániában a szarvasmarhalétszám 1860 és 1900 között pl. valamelyest csökkent, a sertésszám 1,1 millió db-ról 1,7 millióra emelkedett. Már utaltunk a folyamat hasonlóságára Szerbiában. Ennek ellenére az állattenyésztés a Balkán-országok mezőgazdaságának továbbra is legfontosabb ágazata maradt.

A 19–20. század fordulója körül az ezer lakosra jutó állatszám alakulása (lásd a 10. táblázatot) fényt vethet a közép- és keleteurópai országok állattenyésztésének szintjére és jelentőségére.

10. táblázat

1000 lakosra jutó állatszám

Ország	Szarvasmarha	Sertés	Juh	Ló
Ausztria	387	123	173	66
Magyarország	335	288	629	132
Olaszország	298	127	591	234
Románia	366	165	690	85
Szerbia	623	988	2516	—

A különösen kiemelkedő Szerbia mellett a térség úgyszólván minden országában az európai színvonal felett állt az állatsűrűség.

A mezőgazdaság modernizálása, a szántóföldi termelés és állattenyésztés nagyarányú emelkedése, mint már utaltunk rá, a legszorosabb kapcsolatban állt az agrártermények gyorsan növekvő és a

kelet-európai termelés jelentős hányadára rúgó exportjával. A közép- és kelet-európai országok búzatermelése az első világháború előtti években az európai búzatermelés 20, illetve Oroszországgal együtt mintegy 50%-át tette ki. A termelés jelentős hányadát külső piacokon értékesítették. 1909–1913 között a térség országainak gabonaexportja átlag évente 27 millió q-ra rúgott. Romániában pl. ezekben az években a búzatermelés több mint felét, a kukoricatermelés több mint egyharmadát exportálták. Magyarország búza- és búzalisztkivitele a termelés több mint egyharmadát tette ki. Az említett országok – Oroszország nélkül – a világ búzaexportjának 13%-át szolgáltatták.

Ugyancsak jelentős volt az állatkivitel is. Az egy főre jutó sertésszám tekintetében a világon első helyen álló, s a szarvasmarhaszámot illetően csak az Egyesült Államok és Dánia mögött elmaradó Szerbia állattermelésének nagy részét külföldi piacon helyezte el, s ugyancsak jelentős volt a román és magyar állatkivitel is.

A balkáni országok exportjában a mezőgazdasági termékek játszották a vezető szerepet, a kivitel mintegy 80%-át szolgáltatva. Oroszországban 73%, Magyarországon 58% a megfelelő arány.

A nyugat-európai ipari forradalom után markánsabbá váló európai munkamegosztás keretében a 19. század második felében, a 20. század elején megtett gyors közép- és kelet-európai agrárfejlődés eredményeként tehát a kontinens keleti országai éppen a mezőgazdaság terén mozdultak ki először a tradicionális gazdasági stagnációjukból, s érték el – bár nem kis különbségekkel – a dinamikus tőkés fejlődés szintjét. A modern tőkés gazdálkodás térhódítását képező gyors agrárfejlődés révén részben lépést tudtak tartani a kontinens nyugati területeinek megnövekedett importigényével, bár ezt csakis úgy érték el, hogy az általában alacsonyabb fejlettségi színvonal folytán különlegesen alacsony maradt a fogyasztás belső szintje.

Az agrártermelés és külkereskedelem eredményei mindenesetre a gazdaság egész növekedésének meghatározó tényezőivé váltak, a gazdaság más ágainak alapvető fejlődési lehetőségeit nyitották meg.

4. A modern bankrendszer és közlekedés kiépülése

A mezőgazdaság tőkés átalakulása a 19. század második felében, a 20. század elején Közép- és Kelet-Európában a legszorosabb kapcsolatban állt a modern bankrendszer és közlekedés kiépülésével. Korábban, a kontinens nyugati területein a két folyamat ennyire szorosan soha sem fonódott össze. Ez jórészt abból adódott, hogy keleten a modern agrárfejlődés kibontakozása egyrészt későbbre tolódott, másrészt főként külső indítékok (nyugati piacok) adták lendületét, s kölcsönözték exportra orientálódó jellegét.

A mezőgazdaság átalakulása Angliában (és részben Hollandiában) – mint utaltunk rá – jóval korábban zajlott le, semmint abban a modern bankrendszer vagy közlekedés szerepet játszhatott volna. Sőt, ezúttal még az ipari forradalom is megelőzte a közlekedés forradalmát. E körülmények az angliai helyzet egyedülálló vonásaiból eredtek. A gazdaság modern átalakulása, a közlekedés forradalmasodása nélkül játszódhatott le, mivel az átalakulás szállítási feltételeit az ország fekvése, a vízi szállítás lehetősége biztosította. A kicsiny szigetországban (s hasonló volt a helyzet Hollandiában is) nemcsak a partmenti hajózás révén nyílt olcsó közlekedési lehetőség, de a belső területekre is zavartalan vízi szállítást tett lehetővé az 1761-ben kiépített első csatornát követően kiterjedt csatornahálózat: 1800-ban már 1600 mérföld, 1835-re 2200 mérföld csatornahálózat és 1800 mérföld hajózható folyóút állt rendelkezésre.

A modern banktevékenység iránti szükséglet pedig azért nem jelentkezett oly feszítő erővel, mint máshol, mert egyrészt az átala-

kulás, s benne az ipari forradalom korai időpontja, a technikai fejlettség kezdetlegesebb szintje a beruházások iránti igényt ekkor még közel sem növelte oly mértékűvé, mint néhány évtized múltán a kontinens országaiban. Másrészt a tőkeigény kielégítésére Angliában bőséges lehetőséget nyújtott a kiterjedt tengeri kereskedelem, a gyarmatok kifosztása és már a manufaktúra korszakban kialakult „világ ipari műhelye" szerepe, s mindezek révén az egyedülállóan magas belső felhalmozás: az eredeti tőkefelhalmozás során felhalmozódott gazdagság. A felhalmozott tőkék mobilizálása pedig a kedvező fejlődési feltételek között könnyen volt lehetséges.

Az európai kontinens nyugati országaiban másként alakult a helyzet. A mezőgazdaság tőkés átalakulása, majd az ipari forradalom ezekben az esetekben nem előzte meg a közlekedés és a modern hitelrendszer kiépülését, sőt a mezőgazdaság és ipar forradalma nem is játszódhatott volna le ezen emeltyűk nélkül. Európa nyugati felén tehát párhuzamosan megy végbe a mezőgazdaság, az ipar, a közlekedés és a hitelrendszer forradalmasodása.

A mezőgazdaság nagy 19. századi fellendülésével és az ipari forradalom kibontakozásával nagyjából egyidőben, a század harmincas éveitől kezdve indul meg a modern közlekedési rendszer, a vasúthálózat kiépülése. Az 1830-ban megnyitott Liverpool–Manchester-vonal nemcsak Angliában jelentette a vasútkorszak beköszöntését. A kontinens nyugati országai sem maradtak el az új vívmány alkalmazása terén. Franciaországban 1832-ben nyitják meg a Lyon–Saint Etienne-vonalat, Belgiumban a következő év a vasút meghonosodásának időpontja. Németországban 1835-ben a Fürth–Nürnberg-vonal átadásával veszi kezdetét a vasutak gyors kiépítése. Ezekben az országokban az 1850-es évek végére a fő vonalak már felépültek; az 1850-ig épült vasutak 39%-a Angliára és Franciaországra, 53%-a pedig Németországra, Belgiumra, Hollandiára és az Egyesült Államokra esett. A következő évtizedben 20 és 65% a megfelelő arány, s még 1870-ig is az évtizedben épült vasutak kétharmada az említett országokra jutott. Ez egyben azt eredményezte, hogy Nyugat-Európában a hatvanas-hetvenes években lényegében befejeződött a vasúthálózat kiépítése.

Az első vonalak főként a bányavidékek és az ipar tömeges és olcsó szállítási igényeit szolgálták. A vasúthálózat azonban egyre inkább áthatotta a gazdaság egészét, s kölcsönhatásba került a gazdaság minden ágával és területével. A gazdaság modernizálódása ennek megfelelően már másként, a vasútkorszak körülményeihez alkalmazkodva, hasonlíthatatlanul nagyobb dimenziókban játszódik le. A kontinens nyugati országaiban ez bizonyos mértékig ellentétben állt a belső tőkefelhalmozás angliainál jóval gyengébb lehetőségeivel, a felhalmozott és befektethető tőkék kisebb mértékével. Éppen e viszonylagos elmaradottság kifejezője volt a modern bankrendszer létrejötte. A nagyobb tőkeigény és a kisebb felhalmozott gazdagság ellentétét ugyanis éppen a bankrendszer volt hivatva feloldani, összegyűjtve, koncentrálva és befektetve a mozgósítható tőkéket. A kontinens nyugati felének gazdasági forradalmában éppen ezért már meghatározó szerepet játszottak a bankok.

A modern bankrendszer születése, funkciója, a vasúti közlekedés elterjedése az Osztrák–Magyar Monarchia nyugati területein, a szorosabb értelemben vett Ausztriában és Csehországban sem időben, sem jellegében nem mutatott lényegbe vágó eltéréseket a kontinens nyugati országaihoz, különösen Németországhoz és Franciaországhoz képest. Ebben természetesen nem kis szerepet játszott az, hogy Bécs, mint a Habsburg-birodalom politikai, közigazgatási és pénzügyi központja nemcsak a Monarchiában, de Európában is fontos szerepet töltött be. Ennek megfelelően Bécsben már a 18. században fellelhetjük a korai bankok néhány reprezentánsát, amelyek főleg az udvar és a birodalom pénzügyi szükségleteinek ellátásával foglalatoskodtak. (Hadd említsük ezúttal csupán a Wiener Stadt Bank és az Universal Bankalität neveit.) Megjelennek, és a 19. század első felében már egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert – akár Németországban – a privát bankok és pénzváltók. Számuk 1847-ben már 92-re emelkedett. Tevékenységük a pénzváltáson túlmenően ekkor is főként az állami járadékok elhelyezésére irányul, s csak ritkábban terjednek ki a gazdaságnak nyújtott hitelekre. A rövid lejáratú hitel csekély, a termelési hitelek hiányoznak. Mégis ezen hitelszervezetből emelkedik ki néhány bankház, amelynek tevékenysége

azután hamarosan átvezet a modern hitelezés korszakába. Közöttük is egyre jelentősebbé válik a bécsi Rothschild-ház, amelyet 1826-ban alapoznak meg az európai Rothschild-bankok – Párizs, London, Frankfurt, Nápoly és Bécs – egyik ágaként. A bankrendszer középpontjában a Nemzeti Bank állott, amely stabil leszámítolási rátával és az állampapírokkal való foglalkozással inkább a pénzügyekre, semmint az egész gazdasági életre gyakorolt befolyást.

Az osztrák bankrendszer forradalmasodása, tradicionális hiteltevékenységének felcserélése a tőkés hitelezés jellegzetes formáival csakúgy a század közepére esik, mint Franciaországban és Németországban. A hatalmas hitelkereslet, amelyet a meglevő bankrendszer nem tudott kielégíteni, itt is kitermeli a crédit-mobilier-típusú bankok iránti igényt. S azokban az években, amikor Franciaországban megszületik a Crédit Mobilier, az Union Générale és a Banque de Paris et des Pays-Bas, s Németország a Preussisches Bank, a Schaafhausenscher Bankverein és a Darmstädter Bank alapítása nyomán kezd felzárkózni e folyamathoz, Ausztria is a modern bankrendszer születésének stádiumába jut. Ehhez eleinte a Pereira testvérek ajánlkoznak bábának, de végül is a befolyásos Rothschild-ház kerekedik felül. A Creditanstalt megalapítása (1855) nyitja meg az új szakaszt. A Bodencredit-Anstalt (1864) az Anglo–Österreichisches Bank (1864), a Wiener Bankverein (1869), az Union Bank (1870) és később a Länderbank jelzi a modern tőkés bankrendszer térhódításának útját. A vezető bankházak mellett gombamódra szaporodnak a helyi jellegű hitelintézetek, főként takarékpénztárak, amelyek fontos szerepet töltöttek be az országban rendelkezésre álló tőkék összegyűjtésében. A századforduló körül 63 részvénytársasági nagybank, 559 takarékpénztár és mintegy 5 ezer hitelszövetkezet alkotta az osztrák–cseh területek pénzintézeti hálózatát. (Ezekből Csehországban működött 20 nagybank, 152 takarékpénztár és mintegy 2270 hitelszövetkezet.)

A működő pénzintézetek alaptőkéje elérte az 510 millió koronát, a tartaléktőke-állomány pedig 500 milliót tett ki. Az 1 milliárd koronát valamelyest meghaladó saját tőkeállomány mellett a pénzintézeti hálózat által összegyűjtött takarékbetétek összege 3,8 milliárd

koronát tett ki. Az utóbbi adat különlegesen érdekes, mivel jól mutatja a kontinentális bankrendszer alapvető funkcióját. Nemcsak azt emelhetjük ki, hogy a betétállomány közel négyszer volt nagyobb a bankok saját tőkéjénél, de azt is, hogy a betétállomány növekedése képezte a pénzintézetek erősödésének legfőbb forrását. (1880-ban a a betétállomány csupán 1,5 milliárd koronát tett ki, 1890-ben pedig 2,6 milliárdot!) Érdemes ugyanakkor megemlíteni, hogy az ausztriai betétállomány összege a századforduló körül valamelyest, mintegy 10%-kal meghaladta a franciaországi betétállomány szintjét, háromszor akkora volt, mint az olaszországi, viszont a németországi pénzintézetek betétállományának csak kereken 40%-át érte el. Egészében az osztrák pénzintézetek teljes tőkeállománya 1873-ban 3,8 milliárd koronát tett ki; ez 1900-ra 11,2 milliárd, 1913-ra pedig 25,4 milliárd koronára emelkedett. (11. táblázat.)

11. táblázat

Részvénytársasági bankok az osztrák—cseh területeken

Év	Szám	Alaptőke	Vagyon
		millió korona	
1880	406	1255	3 954
1900	622	2010	8 371
1912	780	4171	19 946

Az osztrák–cseh bankrendszer fejlettsége és tőkeereje a gazdaság finanszírozásának legfőbb forrását képezte. Már működésük első szakaszában, az 1850–70-es években rendkívül aktív szerepet vállalnak a felvirágzó alapítási tevékenység terén, vagyis messze túllépnek a hagyományos bankhitelezés üzletkörén. Különösen a Rothschild-ház hatalmas közlekedési vállalkozásait emelhetjük ki, közöttük is a vezető Dunagőzhajózási Társaság szerepét. A fő vonalak – a Déli Vasút, az Elisabethbahn, Nordbahn és Ferdinandbahn – döntően a Credit-Anstalt finanszírozásával jöttek létre. A közvetlen állami kézben levő vasútépítési tevékenység 1854 után lényegében

a magánvállalkozás, a banktevékenység körébe megy át, s a nyolcvanas évekig, az államvasúti rendszer ismételt, s fokozódó előtérbe kerüléséig és elterjedéséig – a nagybankok működésének egyik legfőbb területét képezi. Az 1890-es évektől azután a banktevékenység egyre nagyobb mértékben kiterjed az ipari alapításokra is, ami az iparfejlődés igen fontos tényezőjévé válik. A Monarchia nyugati területein, Németországhoz hasonlóan vagy még annál is fokozottabb mértékben beszélhetünk a bankok elsődlegességéről a gazdaságfejlesztés, a modern gazdasági átalakulás terén. A híres osztrák „haute finance" a magángazdaság valóságos urává vált.

A legnagyobb bankcsoportok körül a háború előtt egyre növekvő ipari érdekeltségi hálózat bontakozott ki. A legnagyobb a Credit-Anstalt-csoport, a Wienerbankverein és a Niederösterreichische Escompte-Gesellschaft főként a nehézipar ágaiban – bányászat, kohászat, gépgyártás –, valamint a papír-, textil-, vegyi- és üvegiparban, a Länderbank, az Anglo–Österreichisches Bank és a Bodencredit-Anstalt pedig főként az újonnan kifejlődő vegyészet és villamossági iparban volt befolyásos. A pénzintézetek működési területei között a vizsgált periódusban mindvégig rendkívül fontos szerepet játszott a jelzáloghitelezés. A modernizálódó nagybirtok a modern tőkés hitelrendszer egész működésében középpontba állította a földbirtok finanszírozását.

A századforduló körül az osztrák–cseh pénzintézeti hálózat – beleértve a vidéki jelzálogintézeteket is – egész saját és idegen tőkeállományának több mint felére rúgott a jelzáloghitelek összege. (Annak mintegy kétharmadát, 70%-át földbirtokra folyósították.) A nagybankoknál viszont a jelzáloghitel szerepe már erősen csökkent.

Az osztrák–cseh területeket uraló banktőkén belül a századfordulóig lényegében Bécs vezető szerepe érvényesült. A bankok saját tőkeállományát figyelembe véve az osztrák–cseh bankok tőkeállományán belül 1900-ban 3:1 arányban dominált az osztrák tőke. A századforduló után a cseh tőke jelentős megerősödése és térhódítása jut kifejezésre a banktőkén belüli arányok lényeges eltolódásában. A világháború előtt az arány már 2:1-re módosult.

Magyarországon a modern bankrendszer kiépülése sok hasonlóságot mutat az előbb bemutatott folyamathoz.

A magyar bankrendszer az 1830-as években indul fejlődésnek. 1836-ban nagybirtokosok befizetésével alapítják meg a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületet, s ezt követően a legtöbb vidéki városban is megindul a takarékpénztárak alapítása. 1841-ben főként kereskedőtőkések Pesti Magyar Kereskedelmi Bank néven létrehozzák az első bankot is. 1848-ig 36 pénzintézet működik az országban. Az ötvenes évek stagnálása után a kiegyezés évtizedének elejétől újabb alapításokra kerül sor. 1860-ban már 80 pénzintézet van. A magyar bankrendszer fellendülésének igazi korszaka azonban az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezés után bontakozik ki. A helyi pénzintézetek, takarékpénztárak gomba módra szaporodnak, 1873-ra már 637 pénzintézet működik az országban. Ezek sorában azonban – magyar viszonylatban – már bankóriásokat is találunk. A Rothschild érdekeltségű Magyar Állami Hitelbank, az Angol–Magyar Bank, a Franco–Magyar Bank, a kisbirtokosok Országos Földhitelintézete valóságos nagybankokként működnek. Az 1873-as válság nagy megrázkódtatásokat okoz, és a legtöbb nagybank összeomlását vonja maga után, a nyolcvanas-kilencvenes években azonban újabb alapítási hullám önti el a vidéket és a fővárost, ami a századforduló idejére kétezer fölé emeli a pénzintézetek számát. A külföldi pénzcsoportok újabb nagy befektetései nyomán ismét megerősödik a nagybankok kicsiny csoportja. A Magyar Általános Hitelbank mellett a vezető nagybankok közé emelkedik a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, a Magyar Leszámítoló- és Pénzváltóbank és a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület.

A számszerű növekedés önmagában természetesen keveset mond, sokkal kifejezőbb a pénzintézetek tőkeállományának emelkedése. (Lásd a 12. táblázatot.)

A saját és idegen tőke állományának rohamos növekedése a 19. század második felében a finanszírozás legfőbb forrásává válik. A bankok és takarékpénztárak, amelyek a külföldi tőke mellett a kereskedelemben, iparban és mezőgazdaságban felhalmozott tőké-

12. táblázat

A magyarországi pénzintézetek saját és idegen tőkeállománya

(1000 K-ban)

Év	Alap- és tartaléktőke	Betétek	Összesen	Index 1848 = 100
1848	3 724	19 138	22 862	100
1867	28 874	143 126	172 000	750
1873	199 588	348 416	548 004	2 380
1880	192 734	610 524	803 258	3 500
1890	348 532	1 104 595	1 453 127	6 340
1900	833 381	1 773 631	2 607 012	11 380
1913	2 568 397	4 123 596	6 691 993	29 270

ket, a kisemberek megtakarításait összegyűjtve hatalmas összegekkel rendelkeznek, működésükkel elsősorban a mezőgazdaság érdekeit szolgálják. A pénzintézetek egyik vezető üzletágát a nagybirtok hitelellátását szolgáló jelzáloghitelezés képezte. 1848-ban a jelzáloghitelek összege 17 250 ezer koronát tett ki, 1867-ben 94 200 ezer koronát, 1873-ban 264 878 ezer, 1880-ban 374 754 ezer, 1890-ben 769 526 ezer s 1900-ban 1 668 346 ezer koronát. A jelzáloghitelek állománya tehát a 19. század második felében a pénzintézetek saját és idegen tőkéinek – az osztrák–cseh szintet is valamelyest meghaladva – általában 50–60%-át teszi ki. A jelzáloghitelekhez képest mindvégig alacsonyabb a bankok váltótárca-üzlete, vagyis kereskedelmi és ipari hitelezése.

A modern bankrendszer létrejöttére az Orosz Birodalomban az Osztrák–Magyar Monarchiához képest később került sor. Igaz, hogy a 18. századtól, az 1754. évi alapítású Kereskedelmi Bank létrejötte után már több kereskedőbank működik. Ezek hitelező tevékenysége azonban rendkívül szűkkörű, és lényegében nem lépi túl a középkori hiteltevékenység kereteit. A modern bankrendszer születése viszont csak a reform után figyelhető meg. 1860-ban alapítják meg az Orosz Bankot, amit négy évvel később az első modern kereskedelmi bank (Szt. Pétervári Kereskedelmi Bank) létrehozása kö-

vet. 1873-ban már 33 részvénytársasági bank működik. A hetvenes évekig megtett bankfejlődés eredményeként 1874-ben a bankok alaptőkéje 104 millió rubelt tesz ki. A századfordulóig bekövetkezett további előrehaladást mutatja, hogy 1900-ban az alaptőke-állomány 275 millióra emelkedett. A nagybankok mellett fontos szerepet játszott a takarékpénztári hálózat is, amelynek keretében 1880-ig 75, 1900-ra viszont már közel 1000 takarékpénztár működött. Betétállományuk ugyanezen időben 9 millióról 500 millióra ugrott. A vizsgált évtizedekben az orosz hitelszervezet tevékenysége is erősen a mezőgazdaságra koncentrálódott, s az 1860-ban alakult Orosz Bank kölcsöneiből még 1896-ban is a mezőgazdaság kapta a legnagyobb részt – 25,3 millió rubelt – az ipar pedig csak kevesebbel – 15,3 millióval – részesedett. Az összes hazai tőke által felvett kötvények 38%-a volt záloglevél. Az orosz bankrendszer is a századforduló után erősödik meg igazán. A bankbetétek összege 1913-ban már a 4,5 milliárd rubelt is eléri.

A lengyel bankhálózat kezdetei a napóleoni háborúk végén fellépő válság idejére nyúlnak vissza. Ekkor a földbirtok hitelproblémáinak megoldására a sziléziai „Landschaft"-ok mintájára létrejöttek az első földhiteltársaságok – 1821-ben Poznanban, 1825-ben a Lengyel Királyság területén – s 1828-ban alapítják meg a rendkívül aktív pénzügyi tevékenységet kifejtő, állami kézben levő Lengyel Bankot.

A részvénytársasági alapon működő modern bankhálózat kiépülése mégis a század hetvenes éveire esik. 1870-ben, 1871 és 72-ben egymást követően jönnek létre a Varsói Kereskedelmi Bank, valamint számos szövetkezeti alapon működő pénzintézet. (Hadd említsük meg közülük csupán az Ipari Hitelek Bankja, a Városi Hitelszövetkezet és a Łódzi Hitelszövetkezet neveit.) A világháború előtt a Lengyel Királyságban már 38 magánbank működik.

Közép- és Kelet-Európa országaiban tehát a modern bankrendszer születése és tevékenysége hasonlított a kontinentális pénzintézeti fejlődéshez. A gazdasági fejlettség különböző szintje azonban a hasonlóságok ellenére, figyelmen kívül nem hagyható különbségeket idézett elő. A legszembetűnőbb eltérés a bankok ha-

sonlíthatatlanul nagyobb, központi, kezdeményező szerepében jelentkezett. Az Angliához képest fennálló viszonylagos elmaradottság az európai kontinens nyugati országaiban a bankrendszer kiépülését és fontos szerepét hívta életre. A kontinentális Nyugat-Európával szemben is jelentkező elmaradottság Közép- és Kelet-Európában a finanszírozás belső, spontán lehetőségeit (önfinanszírozás) a mezőgazdaságban és az iparban egyaránt korlátozta, és ezáltal a banktevékenység jelentőségét önmagától fokozta. Nem is elégedhetünk meg azonban ennek összegező leszögezésével. Az Osztrák–Magyar Monarchia nyugati területeit kivéve ugyanis a bankok központi szerepe azért is domborodik ki különösképpen, mivel nyugathoz képest még egy sajátos különbség észlelhető. Ez esetben ugyanis – ismételjük, az osztrák és cseh területek kivételével – nem került sor a nemzetgazdaság legkülönbözőbb területeinek lényegében egyidejű, egymásra kölcsönösen befolyást gyakorló forradalmasodására. A kontinens nyugati országaiban a modern bankrendszer kibontakozása együtt járt a mezőgazdaság és az ipar nagyjából egyidejű forradalmasodásával. Kelet-Európában viszont egyoldalúan a mezőgazdaság fejlődése jelentette a nemzetgazdaság legdinamikusabb és meghatározó folyamatát, ami nem kapcsolódott egybe a belső gazdasági fejlődés mindent magával ragadó, széles folyamatával. Mivel a meginduló modern átalakulást is jórészt külső tényezők hívták életre, maga a mezőgazdaság átalakulása sem mehetett volna végbe a gazdaság más ágait fejlettségi szintben megelőző hitelszervezeti fejlődés nélkül. Az agrár érdekek és az ehhez kapcsolódó exportigények játszották tehát a vezető szerepet a modern bankrendszer életrehívásában.

A Balkán-félsziget országainak bankrendszere további jelentős fejlődési eltéréseket mutat az Osztrák–Magyar Monarchiához, vagy más kelet-európai országokhoz képest. Mindenekelőtt szembetűnő a modern bankrendszer kialakulásának jelentős késése is. A 19–20. század fordulója előtt Romániában, Szerbiában, vagy Bulgáriában még csak az első, úttörő lépéseket teszik meg. Kevés számú, kis tőkeerőt képviselő pénzintézet jön létre.

Romániában az első magánbankházak, közöttük a később híressé

vált Marmorosch Blank bankház, valamint a Banque Nationale Moldave, már az 1840-es években jönnek létre. A modern bankhálózat kiépülésének kezdeteit azonban csak későbbi alapítások jelzik. 1857-ben alapították Jasiban az első modern bankot, s főként a Nemzeti Bank 1860. évi megnyitása jelentett szakaszhatárt. A rendkívül lassú előrehaladást a hatvanas években néhány hazai és külföldi alapítás mozdította elő. Ezek sorában említést érdemel 1863-ban a Banca Românieі, 1865-ben az angol ellenőrzés alatt álló Ottoman Bank létrehozása. A magánbankok elterjedését mégis csak a nyolcvanas évek hozták meg. 1866 és 1880 között mindössze 4, sőt 1881 és 1900 között is csupán újabb 23 bank alakult. A századforduló után a világháborúig eltelt években viszont 197 hitelintézet jött létre, s ezek sorában találjuk a legjelentősebb román bankokat, közöttük a Banca Comercială Română-t (1907) és a Banca Românesască-t (1911).

A tőkeállomány ezekben az években, ismét főként a századforduló után, gyorsan nőtt. 1865-ben 10 millió lei, 1881-ben 22 millió lei a román pénzintézetek alaptőkeállománya, s az első nagyobb emelkedés a századfordulóra következik be, amikor eléri a 49 milliót. Ezt követően azonban az első világháború kirobbanásáig, különösen 1910 után gyorsul meg a fejlődés, a tőkeállomány megötszöröződik és eléri a 228 millió leit. A betétállomány erre az időszakra az alaptőkének közel kétszeresére ugrott, mintegy 450 millió leit tett ki. A növekedés gyors üteme sem feledtetheti természetesen, hogy ezek az összegek az Osztrák–Magyar Monarchia országainak banktőkéjéhez viszonyítva teljesen jelentéktelenek voltak. Nem a magas koncentrációra, hanem az elmaradottságra utal, hogy a 20. század elejére is csupán néhány valóban tőkeerős, jelentős, modern banktevékenységre alkalmas bank működött az országban. Az összes alaptőke felét, a betétállománynak pedig 70%-át mindössze két bank birtokolta.

Szerbiában 1869-ben jön létre a belgrádi Első Szerb Bank, amely két év múlva ugyan tönkremegy, de akkor már francia és osztrák közreműködéssel megalapítják a Szerb Hitelbankot, sőt 1883-ban a Nemzeti Bank is megkezdi működését. Hogy mennyire csupán kez-

deti lépésekről volt szó, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a nyolcvanas évek elejéig mindössze két bank működött az országban 3,3 millió dinár tőkeerővel. A tulajdonképpeni fellendülés tehát ez esetben is csak a 19. század végétől bontakozik ki. 1900-ban 80, 1912-ben már 187 bank működik, a tőkeállomány pedig 16,7 millióról 51,2 millió dinárra emelkedik. A legjelentősebb – külföldi alapítású – új intézmények sorából is kiemelhetjük a Francia–Szerb Bankot, valamint az Andrejevich-bankházat. A hazai tőke legfőbb vállalkozását a Belgrádi Kereskedelmi Bank alapítása jelentette. A tőkeerő önmagában gyors emelkedése azonban még Romániánál is alacsonyabb szinten játszódik le. Ezt a takarékbetét-állomány kicsiny mértéke is tanúsítja. Az 1910-es években a szerb pénzintézetekben felgyülemlett betétállomány mindössze 44 millió dinár körül mozgott. Jóllehet az összes vagyon, amely a századforduló körül 80 millió, 1905-ben 300 millió dinár volt, a háború előtt megközelítette a 700 millió dinárt. A kereskedő tőke azonban még annyira domináns, hogy a bankok fő tevékenysége is a terménykereskedők váltóinak leszámítolásában merült ki. Az iparnak némi hitelt nyújtottak, de a bankok tényleges ipari befektetéseire csak 1910 után került sor, néhány cementüzem, gőzfűrész-, textil- és húsfeldolgozóüzem esetében.

Bulgáriában 1876-ban jött létre az első részvénytársasági alapon működő bankház (Bank Napredak), de 1887-ig is mindössze 5 bank működött 26,4 millió leva alaptőkével. A modern pénzintézeti hálózat rendkívül lassú növekedésére utal, hogy a bankok száma 1900-ig 29-re, 1905-ig pedig 36-ra emelkedett, ami a tőkeerő közel megháromszorozódásával járt együtt.

A bankrendszer fejlődésének kétségkívül fontos állomása volt 1901-ben az első jelentősebb, külföldi tőkével alapított bank megjelenése (Bolgár Általános Bank). Ezt követően néhány nagyobb bankot is létrehoztak még, közöttük a Balkán Bankot, valamint a Leszámítoló- és Hitelbankot. A világháborúig már 52 bank tevékenykedett. A bulgáriai pénzintézeti hálózat, saját tőkeállománya a világháború előtti évekre már 100–150 millió leváig emelkedett, a

felhasznált idegen tőke pedig mintegy háromszorosa volt a saját tőkeállománynak.

A balkáni pénzintézeti fejlődés nemcsak később indult meg, s elmaradása a közép- és kelet-európai szinttől nemcsak mennyiségi jellegű, vagyis nem fejezhető ki egyszerűen a pénzintézetek világháborúig alacsonyabb számával és tőkeerejével. A Balkán bankrendszere összehasonlíthatatlanul gyengébb, elmaradottabb gazdasági talajra épült. S ha a külföldi tőke ezen injekciói a balkáni gazdaság erőtlen testébe alkalmasak is voltak a gazdasági vérkeringés felgyorsítására, nem vezettek olyan pénzintézeti hálózat kialakulására, amely a külső kezdeményezés nyomán csakhamar szervesen beleépül a gazdaság rendszerébe, s a finanszírozás mellett a felhalmozás meggyorsítójaként is központi szerepre emelkedik. A felhalmozás rendkívül korlátozott lehetőségei között, mint láttuk, a betétállomány elenyészően kicsiny maradt, nem játszhatott fontos szerepet a gazdaság finanszírozásában. A megszülető bankrendszer a századfordulóig még alig játszik szerepet a gazdaság modernizálódásában. Nem tudja kiszorítani a hitelezés jellegzetes középkori formáit, az uzsorát sem. Nem válik jelentőssé a vasútépítkezés és az ipar finanszírozásában. A tőkés gazdaság inkább csak kicsiny sziget, idegen test marad a feudális, sőt patriarchális gazdaság oly sok nyomát őrző balkáni társadalmi-gazdasági rendszerekben.

A bankok tevékenységének talán legfőbb területe az állami pénzügyek, az államháztartás és a külföldi pénzcsoportok közötti kapcsolat biztosítása volt. Legfőbb gazdasági jelentőségüket a mezőgazdaságban jelentkező hiteligények, legalábbis részleges kielégítése kölcsönözte. Tevékenységük – a mezőgazdaság terén – elsősorban a jelzáloghitelezés volt, s emellett – Romániában erősebben, mint Szerbiában, s különösen mint Bulgáriában – már megjelennek az ipar finanszírozásának, ipari érdekeltség vállalásnak modern banktevékenységi formái is. A századforduló utáni fellendülés ugyan már valóságos befolyásoló szerephez juttatja tehát a bankokat a Balkánon is, de a világháborúig eltelt rövid másfél évtized nem lehetett elég ahhoz, hogy a bankok európai jellegű központi jelentőségre tegyenek szert.

Ha a modern bankrendszer születése Közép- és Kelet-Európa országaiban úgyszólván elválaszthatatlan volt a terület agrárfejlődésétől, úgy hasonlóképpen a mezőgazdaság modernizálódása által támasztott igények, s különösen a külső piacokra alapozott tőkés agrárfejlődés szükségletei a modern közlekedés gyors megteremtését követelték. A közlekedés forradalmasodása, a vasutak elterjedése Nyugat-Európában olyan korszakban megy végbe, amikor az ipari forradalom eredményeként e területek ipari jellegűvé válnak, és növekszik mezőgazdasági importigényük. Ugyanakkor olyan korszakban is, mely a modern gyarmatbirodalom felépítése, az európai hatalmak kiélezett versenye, katonai blokkok formálódása jegyében állt. Mindez együttesen gazdasági, politikai és stratégiai jelentőséget kölcsönzött a modern vasúthálózat összeurópai kiterjesztésének, ami ráadásul kiváló üzleti befektetésnek is ígérkezett. A nagy közép- és kelet-európai birodalmak ugyanakkor maguk is elsőrendű politikai és stratégiai feladatot láttak a modern közlekedés kiépítésében, amellyel a birodalmak szorosabb egységét kívánták szolgálni. A vasútépítés ezért úgyszólván állami ügyként jelentkezik, s mindvégig jelentős – bár változó formájú – állami közreműködéssel folyik. Közép- és Kelet-Európa modern közlekedésének kiépülése tehát majdnem egyidőben indul meg mint nyugaton, vagy legalábbis sietve kapcsolódik ahhoz.

A vasútépítés megindulása annál is inkább jelentős volt a kelet-európai gazdasági élet számára, mivel itt a vasútépítést nem előzte meg az úthálózat lényeges feljavítása. Míg 1860-ban Angliában minden négyzetmérföldre 4,72, Franciaországban 4,84 mérföld út esett, addig Ausztriában csak 1,6, Oroszországban 0,01 mérföld, s nagyjából a balkáni országokra is azonos mennyiséggel számolhatunk. Jóllehet az útépítés a hatvanas évektől természetesen mindenütt növekszik, de mivel időben egybeesik már a vasútépítéssel, jelentősége jóval az utóbbi mögött marad. Egyrészt az útépítésnek nincs olyan közvetlen hatása a gazdasági élet más szektoraira, nem tölti be abban a formában a gazdasági élet multiplikátora szerepét, mint a vasútépítés, másrészt a korabeli szállításban is inkább csak a helyi

piacok összeköttetése szempontjából volt jelentős, így össznemzetgazdasági hatása kevésbé volt érzékelhető.

A vasútépítés dinamizmusa tehát messze háttérbe szorította a közlekedés modernizálásának más formáit, különösen a Habsburg-birodalomban, amelynek osztrák–cseh területein válnak az első kezdeményezések jelentőssé. Igaz, itt a vasútépítést az előbb említett általános gazdasági-politikai-katonai érdekek mellett a Közép- és Kelet-Európában egyedülállóan magas ipari fejlettség indítékai, a feldolgozó iparok, manufaktúra és gyári centrumok nyersanyag- és áruszállítási igényei is erőteljesen előmozdították.

Szinte az első német és francia vasútvonalakkal egyidőben születik meg a Habsburg-birodalom központjában is a döntés, egy eredetileg lóvasútnak szánt [Linz (Budweiss)–České-Budějovice] vonal gőzerejű vontatásra való átalakítására. A vasút jelentőségét és gazdasági fontosságát kívánták azzal is hangsúlyozni, hogy 1841-ben, midőn már 493 km hosszú sínpárt lefektettek, az addigi magánvasúti rendszer helyett a vasútépítést állami feladatnak deklarálták.

A negyvenes években tehát most már állami eszközökkel újabb 800 km vasútvonalat építettek ki. Igaz, mennyiségileg ez jócskán elmarad a korabeli francia 2500 km, a német 5400 és az angol 9300 km vonalhossztól, de Ausztria így is az első országok közé tartozott, ahol a közlekedés forradalmasodása megindult.

Az ötvenes évek súlyos állami pénzügyi nehézségei, s a nagy tőkés pénzcsoportok fokozódó igényei, hogy a vasútépítések lehetőségét a magánvállalkozások számára megszerezzék, arra indították az osztrák kormányt, hogy 1854-ben visszatérjen a magánvasúti rendszerre, s a szeptember 14-én nyilvánosságra hozott törvény értelmében a vasúti befektetésekre kamatgaranciával és egy sor egyéb állami kedvezménnyel is ösztönözze a vállalkozókat. A vasútépítés magánkézbe adása időben szinte teljesen egybeesett az osztrák hiteléletben a Credit-Anstalt megalakításával végbemenő jelentős fellendüléssel, így szinte természetesnek tűnhet, hogy az ötvenes évek második felének nagy vasútépítési hullámában – jóllehet az egyes koncessziók elnyeréséért a különböző tőkés csoportok igen éles harcot folytattak – elsősorban a Credit-Anstalt s a Rothschild-csoport

jeleskedett. Az ötvenes évekig az osztrák vasúti rendszer elsősorban a Bécs–Prága vonalra koncentrálódott, teljesen hiányzott viszont a tengerpart, az alpesi iparvidék bekapcsolása, valamint a morva iparvidéknek az Elba folyóval való összekapcsolása. 1856-ban két nagy jelentőségű terv realizálása indul meg: az első Bécs–Triest vonal kiépítése. Ezt a később déli vasút elnevezést nyert vonalat az állam először egy francia csoportnak adja el, de a Rothschild-csoport pénzügyi hatalma ekkor már oly erős volt a Habsburg-birodalomban, hogy sikerült rávennie a kormányt elhatározása megmásítására. 1858-ban a közel 2500 km hosszúságú, részben már ki is épített vonal koncessziója a Credit-Anstalt birtokába került. Nagyjából egyidőben épült meg a Bécs–Linz–Passau, illetve Salzburg vonal is, amely a nyugati országokhoz teremtette meg a kapcsolatot. A hatvanas évek első fele ugyan némi csökkenést jelent a vasútépítés ütemében, mivel az állampapírok alacsony árfolyama magas kamatokat eredményezett, amellyel a vasutak haszna nem tudta felvenni a versenyt, de a kiegyezéssel konszolidálódó viszonyok, a rekordtermés, az új alapítási láz a vasútépítés soha nem látott hullámát indította el, amelynek eredményeként 1872-re közel 10 000 km hosszúságban szelték át a Monarchia nyugati felét a sínpárok. Erre az időre épül ki az ún. Ferenc József vasút, amely Bécset a cseh iparvidékeken Pilzenen (Plzeň) keresztül a szász iparvidékkel köti egybe. Az 1873-as válság mint az egész gazdasági életben, a vasútépítésben is törést okozott. A hetvenes évek második felében szinte egyáltalán nem építenek új vonalakat, s a megépített vonalak is számos pénzügyi nehézséggel küszködnek.

Ez veti fel ismét a vasútépítés állami kézbevételét, részben a már meglevő vonalak államosítása, részben új vonalaknak állami erőforrásból való kiépítése útján. Így míg 1879-ben 11 379 km vonalból mindössze 950 km volt állami, 1890-ben, midőn már a fő vasúthálózat kiépítése befejeződött, 6600 km volt a 15 273 km-re tehető vonalból állami kezelésben. 1890-től az osztrák vasútépítés utolsó szakasza indul meg, amelynek középpontjában már a helyi vonalak állnak. Az 1910-ig épült mintegy 7500 km vonal szinte teljesen állami, sőt újabb államosítások révén az osztrák területek

22 981 km vonalából – amelyből 9542 km, azaz 41% épült a cseh területeken – már csak mintegy 4000 km, alig 20% volt magántársaságok tulajdonában.

A Habsburg Monarchia nyugati területein születő vasúti rendszer kiegészítéseként, birodalmi szempontokból és az élelmiszerimport igényeitől vezérelve, indul meg a magyarországi vasútépítés is. Az első vasútvonalat viszonylag korán, 1846-ban adják át a forgalomnak, azonban e mindössze 46 km-es szakaszt csak nagyon lassan követik újabb vonalak. Az 1850-es években, a magyar szabadságharc leverése után, megteremtik Bécs és Budapest vasúti összeköttetését, de jelentősebb építkezések főleg az évtized második felétől figyelhetők meg. 1866-ra végül is 2160 km hosszúságú vasúthálózat épült ki, amely az ország legfontosabb mezőgazdasági vidékeinek centrumait kötötte össze a fővárossal, és azon keresztül Béccsel. A Bécs–Pest–Szeged–Temesvár vonal a legfontosabb gabonatermő délvidéknek, a Bécs–Pest–Szolnok–Debrecen vonal pedig az állattenyésztés tiszántúli központjának bekapcsolását jelentette. Az osztrák–magyar kiegyezés előtt felépített Bécs központú vasutak olyannyira az osztrák vasúthálózat kiegészítései voltak, hogy azt a korabeli magyar polgárság erősen sérelmezte. „Amit az alkotmány visszaállítása előtti vasutakról mondani lehet – állapítja meg 1869. január 9-én a Pester Lloyd című újság – az, hogy nem érdemlik meg a vasúti rendszer vagy vasúthálózat nevet . . ., ahány vasút, annyi zsákutca, puszta kiágazásai a lajtántúli vasutaknak . . . Magyarországnak a külvilággal Bécsen és Triesten keresztül legyen kapcsolata." Az 1867. évi kiegyezés után a vasútépítés rendkívüli fellendülésének tanúi lehetünk. Magyarországon néhány év alatt – 1873-ig – a vasúthálózat hossza megháromszorozódik, eléri a 6,3 ezer km-t. Miután a nagy vasúti konjunktúra Magyarországon az ötvenes évek közepétől a hetvenes évek közepéig tart, s ezekre az évekre Bécs államilag támogatott (kamatgarancia) magánvasúti politikája érvényesült, a magyar vasutak is magánalapítások voltak. (Az 1873-ig megnyílt vasutaknak csak 16%-a volt állami.) A magánvasúti rendszer állami támogatása ez esetben is abban a formában jutott kifejezésre, hogy egy-egy vasútvonal állami engedélyezésekor, általában

90 évre, a befektetett tőke után, ha a kimutatott jövedelmezőség ezt nem érte volna el, 5%-o kamatot biztosított. A kiegyezés utáni években épültek ki a magyarországi vasutak fővonalai, s ezek között az első, ipari szempontból is figyelmet érdemlő vasútvonalak: 1867-ben a Pest–Hatvan–Salgótarján vonal, 1870-ben a Hatvan–Miskolc, majd a következő évben a Salgótarján–Losonc és a Miskolc–Bánréve vonalak. Ennek ellenére a fővonalak kiépítése idején a mintegy 300 km hosszúságú ipari vonal az összes vasúthálózatnak csak kb. 10%-át tette ki. A magyarországi vasútépítés néhány évi stagnáció után a nyolcvanas évek elejétől ismét nagy lendületet nyer, s a világháborúig terjedő időben kisebb megszakításokkal a helyiérdekű vonalak sűrű hálózata jön létre. 1900-ban már 17 ezer km, 1913-ban pedig több mint 22 ezer km hosszúságú vasúthálózat üzemelt már az országban.

Az Osztrák–Magyar Monarchia területén kiépített európai fejlettségű vasúti rendszer a közép- és kelet-európai országok legmagasabb színvonalát képviselte. Ha nem is ilyen fejlettségi szintre emelkedve, de a térség minden országában nagy lendületet nyer a vasútépítés.

Oroszországban a vasútépítés még a reform előtt, akkor főként stratégiai célokból indult meg. 1860-ig azonban mindössze 1,5 ezer km pályatestet építettek. A hatvanas évektől azonban Moszkva központtal megindult a fő vonalak gyors kiépítése. A Moszkva–Kurszk, Moszkva–Voronyezs és Moszkva–Nyizsnij-Novgorod vonalak üzembe helyezését követően a hetvenes évek építkezései, a Kurszk–Harkov–Odessza, a Harkov–Rosztov, a Cáricin–Riga, Moszkva–Jaroszlav, a Perm–Jekaterinburg további gyors előrehaladását biztosították. A nyolcvanas évek legfőbb vasútépítései már a nagy nyersanyag-lelőhelyek, bánya- és ipari központok bekapcsolását valósítják meg, amit jól mutat a Donyec-medence, Krivojrog, az Urál vasúti összeköttetésének megteremtése. 1890-re a vasúthálózat hossza már meghaladta a 29 ezer km-t. Az orosz vasútépítés első, az 1860–70-es években lejátszódó nagy fellendülési időszakát a kilencvenes évek második felétől újabb nagy építkezési hullám követi. Míg 1865 és 1875 között évente átlagosan 1500 km vasútvonalat

adtak át a forgalomnak, addig 1893 és 1897 között 2500 km-t. 1900-ra már 56 ezer km hosszúságú vasúthálózat épült ki.

A századforduló után az Orosz Birodalom területén további jelentős építkezések folytak, s végül is az első világháború előtti évekre (1913) már a vasúthálózat elérte a 70 ezer km-t. Számításaink szerint a mezőgazdasági árutermelés 40%-át szállították vasúton.

A lengyel területek vasúthálózatának kiépítése terén az első lépést a Wrocław–Mysłowice vonal 1847-es megnyitása – majd Krakkóig való kiterjesztése (1852) – jelenti. 1885-ben Varsót Béccsel, 1861-ben Lwów-val kötik össze, s 1912-re a Lengyel Királyság területén már 3748 km hosszúságú vasútvonal működik. Galíciában ugyanezen időre több mint 4 ezer km, a porosz Lengyelországban pedig több mint 12 ezer km vasúthálózat épül fel.

Romániaában 1869-ben készült el az első, nem egészen 200 km-es vasútvonal, de a nyolcvanas évek végéig a vasúthálózat hossza 2,5 ezer km-re növekedett. 1914–15-re a felépült vasútvonalak hossza elérte a 3,5 ezer km-t.

Romániában a vasútépítés a mezőgazdasági területeknek elsősorban a kikötőkkel való összekötését szolgálta, tekintettel arra, hogy az ország gazdasági életében elsősorban az agrárexport volt nagy jelentőségű.

A közép- és kelet-európai országok vasútrendszere a már említett birodalmi és stratégiai indítékok, s a külföldi kezdeményezések mellett és ellenére szerves összhangban állt az egyes országok gazdasági szükségleteivel, modern átalakulásával. Nem teljesen mondható ez el a balkáni országok esetében. A modern vasút megteremtése ugyan a Balkánon sem sokáig várat magára, s az 1860–70-es évektől lendületes vasútépítési tevékenység bontakozik ki. A modern közlekedés születése azonban e térségben sokkal inkább marad a külföldi stratégiai-politikai célkitűzések jegyében, sokkal inkább csupán az európai nagyhatalmak érdeke, mint bárhol másutt Kelet-Európában, s ezért jóval kevésbé nő össze az illető országok belső gazdasági átalakulásának ügyével. A balkáni vasutak kiépítésében ugyanis döntő szerepet játszott, hogy a nyugati hatalmak vasúti kapcsolatot akar-

tak létesíteni Törökországig, hogy ezzel szárazföldi összeköttetést teremtsenek a Közel-Kelet felé. Ennek jegyében egy angol szindikátus vállalkozásával a török kormány már a hatvanas években felépített egy vonalat a Duna mentén Várnától Ruszcsukig és Kusztendiltől nyugat felé. Ezt kívánták összekötni azután a közép-európai vasutakkal. Ennek érdekében Várnától az osztrák határig további mintegy 2,5 ezer km hosszúságú újabb vonalat kívántak felépíteni. A Hirsch báró vezette osztrák–francia társaság a török állam által garantált kilométerenként 8 ezer frank nyereség biztosítottsága mellett 1870-ben kezdte meg az építkezést. A balkáni országok önállósulása idejére azonban végül is csupán három különálló szakasz épült fel.

Európa és a Közel-Kelet vasúti összeköttetésének megteremtése most már az önálló balkáni országok bevonása nélkül lehetetlen volt. Így került azután sor 1883-ban Törökország és a három balkáni ország delegátusainak tárgyalására és megállapodására a kapcsolódó vonalak felépítéséről. 1888-ra az ún. Orientalische Eisenbahnen társaság égisze alatt létre is jött a kapcsolat Bécs és Konstantinápoly között. Az 1890-es évektől német és francia pénzcsoportok további vasútépítő tevékenysége teljesíti ki a balkáni vasúthálózatot. A Deutsche Bank macedon vasútvonala (Szalonikitől nyugatra, Monastirig) az Orientalische Eisenbahnen társaság hálózatát fejlesztette tovább. A francia Banque Imperiale Ottomane vezetésével viszont a Szalonikitől keletre eső tengerparti vonalat építették fel (550 km hosszúságban). A keleti vasutak élén a német terjeszkedési törekvések világos kifejezéseként 1913-ig a Deutsche Bank állott.

Döntően ezen építkezések nyomán jött létre a balkáni országok vasúthálózata. Szerbiában 1878-ban épült fel az első vasútvonal. 1880 és 1883 között 460 km hosszúságban épült ki az ország területén a Bécs–Konstantinápoly vonal Szerbiára eső szakasza. 1912-ig mindössze további 400 km, tönnyire keskenyvágányú vasútvonal épült. Bulgáriában az 1860-as évek első török–angol vállalkozása jelenti a vasút születését. Az ország vasúthálózatának gerincét ez esetben is a Bécs–Konstantinápoly vonal 697 km hosszúságú, Bulgáriára eső szakasza alkotta. 1885-től, a vasutak államosítása

után már állami vállalkozás formájában fejlesztik tovább a vasúthálózatot. 1912-re végül is 1948 km hosszúságú vasútvonal jött létre.

A vasútépítés hatalmas vállalkozása a tőkék mobilizálása szempontjából központi jelentőséget nyert. A vasutak hatalmas tőkeigényt támasztottak. Angliában a 19. század közepén egy mérföld vasútvonal kiépítése kereken 57 ezer fontba került, ami kirívóan magas volt, hiszen a német államokban 10–20 ezer font körül mozgott a vasutak mérföldje. A híres magyar keleti vasút építése idején a hetvenes években egy-egy mérföld felépítése mintegy 1 millió koronába került, ami 50 ezer font körül mozgott. E tőkék előteremtése egyéni vállalkozás formájában lehetetlen lett volna. Ezért vált a vasútépítés hatalmas nemzetközi konzorciumok tevékenységi területévé, s ezért volt nélkülözhetetlen az állam közreműködése: tőkebefektetés vagy kamatgarancia formájában. Ezek a körülmények azonban egyidejűleg a vasútépítkezést a 19. század második felének legkorruptabb üzletévé is tették. Egy-egy vonal felépítésére létrehozott társaság a megvesztegetés és panama melegágyává vált. Külön üzletágak alakultak ki az állami vasúti koncessziók „kijárására", az elnyert koncessziók kézbekerítésére.

Az osztrák–magyar kiegyezés után pl. a magyar parlament majdnem hogy a tőzsdénél is jövedelmezőbb üzleti lehetőséget nyújtott. Jellemző, hogy a vasúti koncessziók engedélyezésének gyakori tárgyalásai alkalmából a régi vágású, puritán Deák Ferenc mindig tüntetően elhagyta az üléstermet. A vasutak és a panama fogalma Közép- és Kelet-Európában ezekben az években majdnem azonosult. A magyar keleti vasút példája világos bizonyságát adja, hogy nem ok nélkül. A Nagyvárad–Kolozsvár–Brassó vasútvonal engedélyezésének ügye hat évig húzódott. A nagy versenyfutásból végül is 1868-ban Charles Warring angol vállalkozó került ki győztesen, mint kiderült azért, mert jó pártfogóra talált a földbirtokos kormánykörökben, a tervezett építési költség 4%-ának (6 millió korona!) felajánlása fejében. Az állami engedély különösen értékes volt, mert a befektetett tőke 7,5%-a erejéig vállalt kamatgaranciát. Ch. Warring azonban nem maga kezdett hozzá az építkezéshez, hanem az előnyös koncessziót az Angol–Osztrák Banknak adta el. Utóbbi

pedig létrehozta a Keleti Vasúttársaság Rt-t. A társaság igazgatóságában számos vezető magyar politikus és arisztokrata vett részt, s számukra már az alapítás 14 millió korona alapítási nyereséget hozott. Az építkezés lebonyolításával a társaság Warringot bízta meg, aki néhány év leforgása alatt a tervezett költségek 90%-ának elköltése után – mint egy vizsgálat kiderítette – a tervezett vonalnak még a felét sem építette meg. A sikkasztási botrány után – Warring a felelősségre vonás elől Törökországba szökött – a társaság kamatbiztosítási előleget felvéve folytatta az építkezést, s a finanszírozáshoz újabb államilag garantált kötvényeket bocsátott ki, ami végül is – a kötvények elhelyezhetetlensége miatt – a kötvények elzálogosítására, majd – miután képtelenek voltak a visszafizetésre – a tartozások állami megtérítésére vezetett. „A társaság élén álló egyének mind zsivány tolvajok – írta az egyik ellenzéki újság 1872-ben – az egész keleti vasút ügy nem egyéb lopásnál, amely lopás a kormány tudtával történik." (Szabadság, mint a nép zászlaja. 1872. 243. old.) További néhány év, újabb és újabb állami közbelépések után 1876-ban az állam megvásárolta a társaság részvényeit, s a bizonytalan társasági részvényekért a tulajdonosoknak 5%-ra szóló állampapírokkal fizetett. Az építkezést végül is az állam fejezte be.

A hatalmas nyerészkedés lehetőségét biztosító vasútépítkezés természetesen különösen csábította a tőkét és hozzájárult a kelet-európai vasúthálózat kiépítéséhez.

A vasúthálózat fejlettségét, a közép- és kelet-európai országok vasútsűrűségét a 13. táblázat alapján mérhetjük össze a térség egyes országai, illetve a nyugat-európai országok között.

A kelet-európai, balkáni vasútsűrűségi színvonal a kilencvenes években jelentősen elmaradt tehát ugyanazon időszak nyugati fejlettségétől, de lényegében megegyezett, vagy legalábbis rendkívül közel esett az 1860–70-es nyugat-európai vasútfejlettségi szinthez.

A nyugattal szemben az adott korszakban fennálló elmaradás ellenére tehát az összehasonlítás azt mutatja, hogy a közlekedés forradalmasodása a 19. század második felében játszódik le, illetve indul meg Közép- és Kelet-Európában.

13. táblázat

Vasútsűrűség 1850-ben és 1896—97-ben

Ország	1850		1896—97	
	100 ezer lakosra	100 km²-re	100 ezer lakosra	100 km²-re
	eső vasútvonalak hossza km-ben			
Anglia	39,3	3,4	86,0	10,8
Németország	16,6	1,1	91,0	8,8
Franciaország	8,5	0,6	106,0	7,6
Ausztria	7,8	0,5	70,0	5,8
Magyarország	1,7	0,1	86,6	4,8
Oroszország	1,0	0,01	33,3	0,8
Lengyel Királyság	—	—	29,3	2,9
Románia	0,0	0,0	46,3	2,2
Bulgária	0,0	0,0	29,0	1,0
Szerbia	0,0	0,0	25,0	1,2

A közép- és kelet-európai fejlettségi szint, mindenekelőtt ami a Monarchiát illeti, elég közel állt a nyugat-európaihoz. Ez arra utal, hogy ha néhány évtizeddel később is, mint a kontinens nyugati felén, de az egész birodalmat viszonylag sűrűn átfogó vasúthálózat épült ki, amely az egyes országokat gazdaságilag szinte teljesen (ha nem is azonos szinten) egybekapcsolta. A vasutak funkciója természetesen – mint arra már utaltunk – a mezőgazdaság modernizálódásával volt kapcsolatos. Erre utal, hogy pl. Oroszországban az első nagy vasútépítési hullám idején az 1860–70-es években a vasúton szállított áruk 30–40%-át tette ki a gabona, s ez az arány csak a századfordulón, a második építési fellendülés idején csökkent 20%-ra.

Magyarországon 1868 és 1872 között – ami ugyancsak az első vasútépítési fellendülési időszakra esik – az áruforgalom 35–40%-a volt gabona. 1897-re a csökkenés Magyarországon is jelentős, a gabonaszállítás a forgalom 20–25%-ára esik vissza. A mezőgazdasági konjunktúrával fennálló szoros összefüggés mellett azonban a vasút-

építés évtizedeken át az általános gazdasági fejlődés döntő tényezőjévé vált, hiszen a vasútvonalak építése – mint Nyugat-Európa vonatkozásában láttuk – a gazdaság egészére rendkívül nagy befolyást gyakorol különösen sokirányú piacteremtő konzekvenciáival. A vasutak kiépítéséhez szükséges hatalmas iparcikkszükségletet a közép- és kelet-európai országok ipara, különösen az első időszakban természetesen nem tudta kielégíteni. A vasútépítkezések kezdetén a felhasznált anyagok túlnyomó többségét importálták. A magyarországi vasútépítések során pl. a szükséges sínanyag legnagyobb részét külföldről hozták be az országba. A hetvenes évek végén állapították meg, hogy a felépített vonalhossz mindössze 20%-án fektettek le hazai gyártmányú síneket, míg 12%-án osztrák, 16%-án francia, 20%-án belga és 26%-án angol cégek által szállított síneket használtak. A bányászat, kohászat, valamint vasúti járműgyártás terén azonban a vasút hatalmas szükségletei olyan feszítő igényt támasztottak, amely szívóhatásával jelentős mértékben hozzájárult a nehézipar technikai forradalmasodásának megindulásához.

Piacteremtő hatásával a vasútépítés korántsem korlátozódik azonban a vasúti anyagokat gyártó, vagy azokkal közvetlen kapcsolatban álló területekre. Konjunktúrateremtő hatása áttételesen a gazdaság egészére kiterjed, s multiplikátor szerepet tölt be.

A 19. század második felének közép- és kelet-európai nagy vasútépítkezései tehát Ausztriában és a cseh területeken már az 1850-es évektől, Magyarországon a hatvanas évektől, Oroszországban pedig főként a kilencvenes évektől a tradicionális gazdaság átalakításának, a modern tőkés gazdaság minden ágazatra és területre áthatoló kibontakozásának fontos kiindulásává válnak.

A balkáni országoknál nem elegendő azonban a vasúthálózat viszonylagos fejletlenségére rámutatni, hiszen az a körülmény, hogy a vasutaknak jelentéktelen szerepük volt az ország gazdasági életében, nemcsak a közlekedéshálózat fejlettségét, illetve fejletlenségét érintette. Ha a nyugat-európai, sőt közép- és kelet-európai gazdaság gyors fejlődésének középpontjában évtizedeken át a vasútépítés, ill. a vasútépítés által indukált gazdasági folyamatok álltak, töltötték be a konjunktúra legfontosabb tényezőjének szerepét, a balkáni ország-

gok esetében a vasútépítés ilyen nemzetgazdasági jelentőségével nem találkozhatunk. A jórészt nemzetközi vonalakra korlátozódó vasúthálózat, ténylegesen még a belső piac teljes egybekapcsolását sem biztosítja, s még kevésbé tölti be azt az indukáló szerepet egy nagyarányú konjunktúra fő mozgatójaként, amelyet Nyugat-Európában, de a Monarchiában is tapasztalhattunk. Ily módon a gazdaság olyan erőteljes átalakulását sem idézi elő, nem tölti be ugyanazokat a funkciókat a növekedési folyamatban, maga is egyidőben kifejezője, illetve tényezője a gazdasági elmaradottságnak. Ezzel kapcsolatban elengedhetetlenül utalnunk kell azokra az átmenetileg érvényesülő negatív hatásokra is, hogy a vasútépítés nyomán megélénkülő árubehozatal az iparnak a 19. században megjelenő manufakturális és kézműipari formáit visszavetette. A vasútépítés közvetlen hatásaként tehát ipari konjunktúra helyett inkább visszaesést konstatálhatunk. A vasúthálózat ekkor még csak részben lát el belső funkciót, sokkal inkább a világgazdasággal való kapcsolat kiépítését szolgálja, s bevezeti a balkáni országokat abba a nemzetközi munkamegosztásba, amely részükre a mezőgazdasági cikkek nyugatra szállítását, illetőleg a nyugat-európai iparcikkek behozatalát jelenti. A vasúthálózat ilyen értelemben csak részben vitte előre a balkáni országok gazdaságát, nem ösztönözve kellően gyorsabb iparosodásra, a belső termelési tényezők fejlesztésére, gazdasági hatása egyoldalú és extravertált volt, egyes területeken előmozdítva a preindusztriális állapot felszámolását, más területeken viszont konzerválva.

5. Az állam szerepe

A modern tőkés gazdaságba való átmenet, a széles értelemben vett ipari forradalom folyamatának eddig vizsgált mozzanatai, a mezőgazdaság átalakulásától a bankrendszer és közlekedés kiépüléséig a fejlődés számos sajátos közép- és kelet-európai vonására hívták fel a figyelmet. A közlekedés forradalmasodása azonban már olyan kérdést érint, amelyet a gazdasági átalakulást tárgyaló gazdaságtörténeti irodalom nemegyszer a kelet-európai fejlődés központi és legfőbb sajátosságaként emel ki: nevezetesen az állam szerepét. Többek között ugyanis éppen az államnak a vasútrendszer kiépítésében vállalt közvetlen szerepe adott indítékot és érveket azon szemlélet kialakításához, hogy a modern gazdasági átalakulás egyik legsajátosabb kelet-európai vonását az állam fokozott tevékenységében véljék felismerni. Természetesen korántsem csak a közlekedés kérdéséről van szó. Az említett nézetek képviselői az állam meghatározó szerepét a széles értelemben vett ipari forradalom egészére értik. A. Gerschenkron, aki a gazdaságtörténeti irodalomban elsőként és legátfogóbban exponálta e problémát, a modern gazdasági átalakulás három fő típusát különbözteti meg Európában. Az angol út, melyet a magas fejlettség és belső tőkefelhalmozás talaján, teljesen spontán, külső tényezők indukálása nélkül létrejött folyamatot jellemez, képviselte az első típust. A második típus a kontinens nyugati országaira és Közép-Európa egyes országaira jellemző, s legfőbb sajátosságát a bankrendszer, a bank-finanszírozás kölcsönzi. „A kontinentális gyakorlatot, amely a bankrendszer útján történő ipari beruházásokat jelentette – állapítja meg a szerző – az elmaradott or-

országok speciális iparosítási eszközének kell tekinteni." (A. Gerschenkron: Economic Backwardness in Historical Perspective. Cambridge, 1962. 14. old.) Értelmezésében ugyanis a kontinens nyugati fele – ide sorolja Franciaországot, Németországot, Svájcot, Olaszországot, az Osztrák–Magyar Monarchia nyugati területeit – Angliával szemben már elmaradottságot mutatott, azonban az elmaradottságnak mérsékelt fokát. Ha Angliában a felhalmozás szintje oly magas volt, hogy lehetővé tette az átalakulás spontán folyamatait, a kontinens nyugati országaiban erre már nem volt lehetőség. A bankrendszer révén azonban összegyűjthetővé váltak a gazdaságokban fellelhető tőkék, és ezek befektetése indukálta a gazdaság modernizálását, ezen belül az iparosítás gyors előrehaladását.

Az átalakulás harmadik, Kelet- és Délkelet-Európára kiterjedő típusát – beleértve Oroszországot, Bulgáriát, az Osztrák–Magyar Monarchia keleti területeit, ebben Magyarországot is – a súlyosabb elmaradottság határozta meg. Ez utóbbi esetben ugyanis, már nem lett volna elég a meglevő tőkék összegyűjtése és befektetése, hanem a gazdasági eszközökön túl erőteljesebb beavatkozásra volt szükség. Az „orosz típusú iparosodás" legfőbb jellegzetessége tehát – e nézetek szerint – az erőteljes állami beavatkozás. „Az orosz típusú iparosítást az állam szerepe igen világosan megkülönbözteti német vagy osztrák ellenpárjától." (Gerschenkron: id. mű, 19. old.)

Egyetértve a gondolatmenet kiindulásával, amely az általános fejlődési feltételek speciális eltéréseire igyekszik rámutatni, ugyancsak elfogadható megközelítési lehetőségnek tűnik a fejlettség (tőkefelhalmozási képesség) szintjéből való kiindulás, s ezzel összefüggésbe állítva az iparosítás módszerében jelentkező eltérések számításba vétele. A harmadik, kelet- és délkelet-európai típus esetében azonban mégis vitatható az állami beavatkozás megkülönböztető és legfontosabb jegyként történő kiemelése. Egyrészt azt hiányolhatjuk, hogy az állam szerepét Gerschenkron és e nézet képviselői egyoldalúan vetik fel, ha csak a harmadik típus összefüggésében tárgyalják, s figyelmen kívül hagyják egyetemes szerepét. A modern gazdasági átalakulás folyamatában ugyanis egész Európában fontos szerepet játszott az állam, vagy közvetlenül az iparosításban (ahol az elő-

feltételek nem voltak eléggé kedvezőek), vagy közvetve, az iparosítás előfeltételeinek biztosításában. Ebből a szempontból természetesen mellékesnek kell tekintenünk, hogy Európa két eltérő fejlődési irányt képviselő területén az előbb említett különbségek időbeni eltérésekkel kapcsolódtak össze. Ahol az államnak közvetlenül az ipar fejlesztésébe kellett beavatkoznia, hogy a kedvezőtlen előfeltételeket ezzel mintegy ellensúlyozza, ott ez a beavatkozás a 19. században, a 20. század elején válik különösen jelentőssé. Ahol a beavatkozás indirekt formái az ipari forradalom előfeltételeinek kialakításához járulnak hozzá, ott e beavatkozás általában már a megelőző századokban megfigyelhető, hogy a 19. századra átadja helyét a szabadversenynek és az állam szerepét tagadó ideológiának és gyakorlatnak. A nyugati területeken főként az utóbbival találkozhatunk ugyan, ez azonban egyáltalán nem csökkenti az állam tevékenységének jelentőségét. Ki tagadhatná pl., hogy az iparosítást a belső felhalmozásból végrehajtó Angliában többek között éppen azért lehetett a belső felhalmozás szintje olyan magas, mert előzőleg az állam rendkívül aktívan beavatkozott a felhalmozás kedvező előfeltételeinek megteremtésébe. Közismert az Erzsébet-kori angol állam különleges szerepe a hajózás és kereskedelem fejlesztésében, gyarmatok szerzésében. De ebben az összefüggésben említhetjük az enclosure rendszer ismert folyamatait, az állam közvetlen beavatkozását annak előmozdításában, vagy akár a hírhedt szegénytörvényeket, amelyekkel elősegítették az ipar munkaerő-ellátását és a bérmunka szükséges fegyelmének kialakulását. Nemcsak Angliában, hanem a kontinens nyugati országaiban is az állami beavatkozás különböző megnyilvánulásai tűnnek szemünkbe. Ennek egyik leghíresebb példája a francia útrendszer állami kiépítése és különösen a merkantilista gazdaságpolitika intézkedései, a protekcionista védekezés biztosítása. Hasonló intézkedésekkel, főként Mária Terézia idejétől kezdve, a Habsburg Monarchiában is találkozhatunk.

Éppen ezen korai és erőteljes állami beavatkozás egyengette többek között a talajt Angliában és Nyugat-Európában az iparosodás kibontakozása előtt, s tette szükségtelenné a beavatkozás direkt formáit.

Kelet-Európában az állam gazdaságban játszott szerepe eltér a nyugat-európaitól. Nem kétséges, hogy az alacsony vagy alacsonyabb színvonalú kapitalista fejlettség, a külső verseny nagyobb szerepe és egy sor más gazdasági és társadalmi tényező következményeként az állami beavatkozás, ösztönzés valamilyen formája jóval gyakoribb volt itt, mint a kontinens másik felében. Mégis erős túlzás lenne az állam szerepét tekinteni a fejlődés legfőbb sajátosságának, egyedi tevékenységében találni a kor gazdasági fejlődésének kulcsproblémáját.

Közelebb kerülhetünk a valósághoz, ha azt az eltérést emeljük ki, hogy míg Európa nyugati felén a beavatkozásra általában korábban és közvetett formában került sor, vagyis az állami beavatkozás magának a tőkefelhalmozásnak lehetőségeit segítette elő, addig Kelet-Európában a beavatkozás időben később történt, módszereiben pedig közvetlenebb formákat öltött: a modern közlekedés kiépítésére és az iparosítás elősegítésére irányult. Ezen eltérés azonban csak akkor ad alapot az állam sajátosan fontos szerepének tételéhez, ha az eltérő formák (és időpont) mellett Kelet-Európában az állami beavatkozás *méretei* is különlegesek – ti. különlegesen nagyok lennének. Milyen méretű volt tehát a főként a közlekedés és ipar területére irányuló állami támogatótevékenység? Vegyük szemügyre mindenekelőtt a vasútépítés terén érvényesülő, már az előzőekben is érintett beavatkozási formákat.

A térség legtöbb országában, az Osztrák–Magyar Monarchia nyugati területein csakúgy mint Oroszországban a vasútépítkezés állami vállalkozás jegyében indult. Az 1841. december 23-i császári dekrétum ugyan állami feladatnak nyilvánította a vasútépítést, de 1854-ig, az államvasúti rendszer fenntartásáig mindössze 1355 km vasútvonal épült, legnagyobb részben (924 km) valóban állami tulajdonban. Ezt követően azonban Ausztria szakított az államvasúti rendszerrel, vagyis a tulajdonképpeni jelentős építkezés már magánvállalkozások jegyében zajlott. Ugyancsak utaltunk arra is, hogy Magyarországon lényegében akkor indult meg a vasúthálózat kiépítése, amikor Ausztria már szakított az államvasúti rendszerrel, így az építkezések eleve magántársaságok égisze alatt zajlottak. Az

1867-ig felépült 2158 km magánvasúttal szemben az állami vasutak hossza mindössze 125 km-t tett ki. Hasonló volt a helyzet Oroszországban is, ahol – az első 27 km-es Szentpétervár–Carszkojeszelo vonalat nem számítva – Miklós cár 1842. évi utasítása alapján ugyancsak állami eszközökkel indult meg a Pétervár–Moszkva vasútvonal építése is. A felépített vonalat azonban átadás után 1868-ban 20 évre egy részvénytársaságnak adták át üzemelésre. 1880-ban végül is az addig kiépített vonalak 99,7%-a magántársaságok kezében volt. Az állam szerepe ezekben az években sem volt azonban jelentéktelen, hiszen – mint bemutattuk – elsősorban a kamatgarancia vállalása formájában hozzájárult a vasútépítkezések finanszírozásához.

A vasútépítés első nagy hullámának végén, a modern közlekedés születési stádiumában – az első átmeneti évek után – Közép- és Kelet-Európában a magánvasúti rendszer dominált. Valamelyest eltérő volt a helyzet a balkáni országokban. Ezekben ugyanis a vasútépítkezés csak később indult meg, s – mint bemutattuk – lassan haladt előre. Az 1860–70-es években felépített nagyon kevés vasútvonal túlnyomóan magántársaságok vállalkozása alapján készült ezekben az országokban is. A tulajdonképpeni jelentősebb építkezések azonban a nyolcvanas évektől indulnak meg, s ez az évtized már egész Közép- és Kelet-Európában változást hoz a vasúti rendszerben, s az államvasutak térhódítása jegyében áll. Ausztriában és Magyarországon, valamint Oroszországban ezektől az évektől kerül sor az addig magánkézben levő vasutak államosítására, az új vonalak pedig már eleve többségükben állami vállalkozásként születnek.

Az Osztrák–Magyar Monarchia nyugati területeire vonatkozóan 1877. december 12-én születik meg az a törvény, amely szerint minden olyan vasútvonalat, amely az utolsó öt évben az állami kamatgarancia több mint 50%-át igénybe vette, állami tulajdonba vesznek. E rendelkezés világosan utal arra, hogy az 1873. évi súlyos gazdasági válság és különösen annak pénzügyi megrázkódtatásai adtak lökést az államvasúti rendszer visszaállításának. Az 1880-as évektől valóban nagy lendülettel halad előre a magánvasutak álla-

mosítása, s 1910-re a vasútvonalak mintegy 80%-a már állami tulajdonban volt. Magyarországon ugyancsak a válság nyomán bajba jutott vasúttársaságok állami szanálása indítja meg az államosítás folyamatát. A Tiszai Vasút 1880. évi államosítása jelentette azután a fordulatot az erőteljes államosítási politika irányában. A 20. század elején a több mint 15 ezer km hosszúságú állami vasutak mellett mintegy 3 ezer km magánvasút üzemelt csupán az országban. Oroszországban az 1878-ban kiküldött Baranov-bizottság előterjesztése nyomán 1881-ben történik meg a visszatérés az államvasúti rendszerhez. Az erőteljes államosítási politika nyomán az 1880-ban még úgyszólván százszázalékos magánvasút-rendszer helyett 1906-ban az orosz vasutaknak már csupán 32%-a volt magánkézen.

S amikor a közép- és kelet-európai országokban lejátszódik a fordulat az államvasúti rendszer térhódítása jegyében, akkor nyer nagyobb lendületet a balkáni vasútépítés is, most már ugyancsak az állam növekvő túlsúlyát mutatva. Romániában pl. 1888-ban szüntetik meg a magánvállalkozások szerepét, s veszi kézbe az állam teljesen a vasútépítési tevékenységet. Szerbiában az 1889 és 1892 közötti években vásárolja meg az állam az Orient Vasút részvényeit, s azt követően már kizárólag állami építkezések folynak. Bulgáriában 1885-ben államosítják az addig magántársaságok kezén levő vasutakat, hogy azt követően már csakis állami építkezésekre kerüljön sor. A balkáni vasútépítkezés jelentősebb szakasza tehát már az államvasúti rendszer uralmának idejével esett egybe.

Az állam szerepe mindezek alapján nyilvánvalóan igen fontos volt a közép- és kelet-európai országok közlekedésének forradalmasodásában. A kamatgarancia fizetése, majd az államosítások és államvasúti rendszer keretében történő vasútépítkezés is ezt bizonyítja. Egyrészt azonban még ezzel kapcsolatban is hangsúlyoznunk kell, hogy az állami beavatkozás ezen formái és módszerei sem kizárólag Kelet-Európára jellemzőek. Maga a kamatgarancia intézménye éppen a kontinentális nyugat-európai vasútépítés tapasztalataiból született. A különbség ez esetben az állami támogatás nagyobb méreteiben, szélesebb elterjedtségében (általános rendszerében) jelölhető meg. A vasutak államosítása pedig Anglia és Franciaország kivéte-

lével úgyszólván az egész kontinensen egyidőben terjedt el. Elsősorban Németországra utalhatunk, ahol a nyolcvanas évektől egész Európára hatást gyakorló erőteljes államosítás játszódik le. Belgiumban 1897-től, Olaszországban 1885-től, Dániában 1880-tól már törvények biztosítják az államvasutak térhódítását és a 20. század elejétől Hollandiában és Franciaországban is megindul a magánvasúti monopólium megbontása.

Másrészt, s ezt különösen fontosnak tartjuk, nemcsak azt szükséges kiemelni, hogy az állam vasúti tevékenysége nem tekinthető egyedülállónak a vizsgált térségben, hanem sokkal inkább azt, hogy a vasútépítésben játszott kétségkívül rendkívül fontos állami szerep Kelet-Európa országaiban teljesen érthetetlen lenne az államadósság problémájának vizsgálata nélkül. A közlekedés forradalmasítása érdekében kifejtett állami tevékenység alapját ugyanis az egyes kormányzatok által felvett külföldi hitelek alapozták meg. Az állam szerepe tehát – mint a következőkben részletesen visszatérünk rá – a külföldi pénzügyi források mozgósításában és biztosításában volt igen jelentős. Az állam ebben az összefüggésben a külföldi tőke közvetítőjének szerepét játszotta.

A közvetlen állami gazdaságfejlesztő tevékenység másik, s talán legjellegzetesebb kelet-európai jelensége az *állami ipartámogatás* volt. Kétségkívül sajátos állami beavatkozási formaként jelenik meg ugyanis a térség legtöbb országában a törvényhozás útján, állami eszközök felhasználásával végrehajtott ipartámogatás. Magyarországon 1881-ben bocsátották ki az első iparfejlesztési törvényt (1881. XLIV. tc.), amely 15 éves adómentességet biztosított mindazon gyáraknak, amelyek modern technikával vannak berendezve, s az országban addig nem gyártott cikkeket termelnek. A törvény néhány iparágban – az élelmezési iparban, mezőgazdasági gépgyártásban és textiliparban – a már működő, vagy létesülő új gyárak számára is biztosította a kedvezményt. 1882 és 1888 között azután 236 újonnan alapított és 187 már működő gyár vette igénybe az állami kedvezményeket.

A törvény által biztosított adómentességet élvező gyárak 81%-a

mezőgazdasági szeszfőzde volt, míg a textiliparban mindössze 3 gyár élvezhette a kedvezményeket.

1890-ben újabb törvény (XIII. tc.) bővítette ki az állami támogatás körét. Az addigi kedvezmények mellett bevezették pl. a kamatmentes állami hitelek folyósítását. (A törvény alapján mintegy 3 millió korona összegben.) Ezt követően pedig áttértek az állami szubvenciók rendszerére, amely a létesítendő gyár alaptőkéjének 1/10–1/3 részét tehette ki.

Az újabb törvény alapján továbbra is főként a szeszfőzés élvezte az állami kedvezmények előnyeit. A kedvezményeket igénybe vevő 360 gyár közül ekkor is 177 mezőgazdasági szeszfőzde volt.

Az állami ipartámogatási törvények alapján végül is 1881 és 1890 között évente átlag 126 ezer koronát, 1891–1898 között, a második ipartámogatási törvény alapján 487 ezer koronát folyósított az állam az iparfejlesztés támogatására.

Az állami iparpártolás nagy fellendülését azonban mégiscsak az újabb, 1899. évi harmadik ipartámogatási törvény nyitotta meg. A törvény alapján 1899 és 1906 között 9 év alatt kereken 9 millió korona állami szubvenciót folyósítottak. A kedvezményeket élvező 198 új gyárból 45 a textiliparban, 34 a vegyiparban, 37 pedig a vas- és gépiparban létesült. A kedvezményt elnyert mezőgazdasági szeszfőzdék száma már csupán 28-at tett ki.

A törvények sorát az 1907. évi III. tc. tetőzte be, az előzőeknél is szélesebb kaput nyitva az állami támogatáshoz. Ennek alapján a kormány lényegében szabad kezet kapott minden olyan cikk gyártásának támogatására, amelyhez „gazdasági érdek" fűződik, s az új alapítások mellett meglevő gyárak fejlesztését, bővítését is támogathatta. A törvény alapján a 15 évre folyósítható szubvenciók mellett a kereskedelmi miniszter felhatalmazást kapott, hogy az állam nevében részvényeket is jegyezhet a támogatást igénybe vevő gyárnál.

Az újabb törvény alapján már az első három évben 10,6 millió koronát folyósítottak az iparnak, vagyis többet, mint az előző törvény érvénye idején 9 év alatt összesen. Az egész időszakra 75 millió szubvenciót engedélyeztek, és 54 millió koronát fizettek ki, amelyből 38 millió korona jutott a gyáriparra. A szubvenciók

57%-a akkor már a textiliparra jutott, további 12%-kal részesült a vas- és gépipar s 6%-kal a vegyészet.

A fokozódó hatású ipartámogatási tevékenység Magyarország esetében rendkívül nyilvánvalóan összekapcsolódik a vámkérdés ügyével. Az 1870–80-as évek Európájában ismét megjelenik a védővámos elzárkózás, mint az eredményes gazdasági verseny elengedhetetlen eszköze. Az Osztrák–Magyar Monarchia 1887. évi vámtarifája átlagosan 15–30%-os vámvédelmet biztosított, ami azonban az 1891-es szerződések következtében egynegyeddel, egyötöddel csökkent. Az 1906. évi vámtarifa differenciált tételei több mint kétezer cikkre terjedtek ki, s míg 101 cikkre vámmentességet biztosítottak, 800 cikk esetében 10, 553 cikknél 10–20, 450 cikkre 20–40, s végül 260 cikkre 40% feletti értékvámot vetettek ki. Az Osztrák–Magyar Monarchián belül fennálló, és tíz évente újabb rendeletekkel megerősített közös vámterület azonban lehetetlenné tette, hogy Magyarország védővámokat alkalmazhasson saját határain. A Monarchiát körülvevő vámok viszont nem nyújtottak védelmet a magyar iparnak, hiszen a jóval fejlettebb osztrák–cseh ipari érdekekhez igazodtak. A magyar gazdaságpolitika tehát tudatosan nyúlt az önálló védővámok pótlásaként az ipartámogatási törvényekhez. Ez legvilágosabban az 1907. évi törvény kibocsátásakor mutatkozott meg. A minden addiginál jelentősebb kedvezményeket biztosító törvényt ugyanis akkor bocsátották ki, amikor az 1906. évi, tíz évente sorra kerülő gazdasági kiegyezési tárgyalások során rendkívül erős politikai ellenzéke támadt a közös vámterület fenntartásának, s már deklarálni kellett az önálló vámterület 1917. évi bevezetését. Ezzel egyidejűleg pedig az addiginál jóval hatékonyabb állami ipartámogatást is demonstrálni kívánták. „A hazai iparfejlesztésről szóló törvény – állapították meg az 1907. évi III. tc.-ket értékelve – hivatva lesz legalább némileg pótolni ama iparfejlesztő eszközt, amely máskülönben az önálló vámügy céltudatos alakításában és a vámterületnek az iparvédelemre való okszerű felhasználásában kínálkozik." (Az 1907. évi III. tc. Budapest. 1907.)

Hasonló volt a helyzet a balkáni országok esetében is. Az önálló balkáni államok megteremtését előmozdító nemzetközi egyezmények

gazdasági téren többé-kevésbé továbbra is megkötötték ezen államok kereskedelmi politikáját, és hosszú időre lehetetlenné tették, hogy a náluk összehasonlíthatatlanul erősebb európai hatalmakkal és szomszédaikkal szemben a vámpolitika azonos fegyvereivel éljenek. Bulgáriában pl. 1890-ig a régi török kereskedelmi egyezmények voltak érvényben és csak a kilencvenes évek közepén merülhetett fel az önálló igényeknek megfelelő vámpolitika lehetősége. A 20. század elejéig azonban alig volt előrehaladás. Szerbiában a nyolcvanas évek közepéig még az 1718. évi pozsareváci (pássarovitzi) béke előírása volt érvényben, amely szerint a legfontosabb kereskedelmi partner, Ausztria, illetve a Monarchia áruit legfeljebb 3% vámmal lehetett terhelni. A gazdasági viszonyok önmagukban is kényszerítő hatást gyakoroltak az elmaradottabb délkelet-európai országokra. Románia pl. az Osztrák–Magyar Monarchiával megkötött 1875. évi kereskedelmi egyezményben minden olyan árura, amelyet addig Románia nem termelt – vagyis az ipari termékek zömére – szabad behozatalt biztosított. Amikor 1886-ban ezen valamelyest változtatni kívántak, a Monarchia vámháborúval válaszolt. Hasonló volt a helyzet 1906-ban Szerbia esetében is.

A balkáni országok a 19. század végéig tehát csak alig nyúlhattak a védővámok fegyveréhez. Ez a körülmény – mint Magyarország esetében is – az állam direkt ipartámogató politikáját ösztönözte. Rendkívül jellemző, hogy az 1886-os vámrendelkezések és az ennek nyomán kirobbant vámháborút közvetlen követően, 1887-ben került sor az első romániai ipartámogató törvény kibocsátására. Ennek alapján minden 25-nél több munkást foglalkoztató (50 ezer lei alaptőkével rendelkező) vállalat adó-, vám- és tarifakedvezményt kap, ingyen telephely-juttatásban részesül és előjogot nyer állami vásárlásoknál. 1902-ben a létező 625 nagyüzemből 192 élvezte az állami támogatás kedvezményeit, 1911-ben már 495 üzem.

Az 1912. évben kibocsátott újabb ipartámogatási törvény kiszélesítette a támogatás mértékét, főként a belföldi nyersanyagokkal dolgozó vállalatok esetében, s a kedvezményeket a kisebb üzemekre is kiterjesztette.

Szerbiában 1893-ban bocsátják ki az első ipartámogatási tör-

vényt, de a valóban hatásos állami támogatás főként az 1898. évi törvény alapján bontakozik ki. Ennek értelmében minden legalább 50 munkással működő vállalat jogosult a vámmentes gép, építőanyag, nyersanyag és félgyártmány behozatalra, valamint adó- és tarifakedvezményben részesülhet. A kedvezményeket külföldi vállalatok számára is biztosították, ha a munkásoknak legalább fele szerb. Az 1910-ben működő 470 gyárból azonban csupán 94 üzem élvezte a kedvezményeket.

Bulgáriában az első, még általános és kevéssé hatékony ipartámogatási törvény 1894-ben jelenik meg, ezt azonban 1897-ben, majd 1905-ben és 1909-ben újabb törvények kibocsátása követi. Ezek alapján a más országokban már megismert szokásos adó-, vám- és tarifakedvezményeket nyújtottak, és elsőbbséget biztosítottak az állami rendelésekből. Egy 1909. évi felmérés szerint 266 üzem részesült állami támogatásban s ebből 100 élelmiszeripari, 61 pedig textilüzem volt.

Már az eddig felsorolt tények is nyilvánvalóvá teszik, hogy az ipartámogatási törvények valóban úgyszólván általános jelenségként mutatják az állam szerepét a kelet-európai gazdaságfejlesztésben. Az is vitathatatlanul kitűnik azonban, hogy az ipartámogatási törvények semmiképpen sem testesítik meg a beavatkozás különlegesen nagy jelentőségű, különlegesen kiemelkedő mértékű formáját. A felsorolt országokban végül is csupán néhány száz vállalat részesült állami juttatásban. Ez önmagában is bizonyító erejű. Magyarország és Bulgária esetében pedig azt is kimutathatjuk, hogy az állami támogatás formájában folyósított juttatások hogyan aránylanak az iparban invesztált tőkéhez és a termelés értékéhez. Magyarországon 1900 és 1914 között az állami ipartámogatás csúcspontját jelentő években a részvénytársasági iparvállalatokba fektetett tőke csak 800 millió koronával emelkedett, midőn a közvetlen állami támogatás 47 millió korona volt, vagyis az állami szubvenciók aránya az összes befektetés mindössze 5,9%-át tette ki. Az ipari termelésnek a két időpont közötti növekedéséhez viszonyítva a szubvenciók aránya csupán mintegy 2,5% volt.

Bulgáriában az említett ipartámogató törvények alapján folyósí-

tott juttatások az egész bulgáriai ipari invesztíció 4,3%-át tették ki, az ipari termeléshez való arányuk pedig 3,5%-ot. Ez utóbbi adatok alapján Gerschenkron – aki a számításokat végezte és közölte – maga is megállapítja, hogy az állami beavatkozás hatékonysága, az állam hozzájárulása az iparfejlesztéshez Bulgáriában legalábbis „szerény" volt. A valóságban azonban – mint a magyar adatok is mutatták – az ipartámogató intézkedések valódi hatása a térség más országaiban sem lépett túl e szerény kereteken.

Mindez azt mutatja, hogy az állami beavatkozás említett formái, látványos jellegük ellenére, nem játszottak döntő szerepet az iparfejlesztésben.

Mindezzel nem azt kívánjuk bizonyítani, hogy az állam ezen beavatkozási tevékenysége nem volt fontos. Az állami rendelések a gépiparban Magyarországon igen jelentősek. Sőt nyilvánvaló, hogy az állami szubvenciók hatását hibás lenne egyszerűen a folyósított összegek névértékével mérni, hiszen az állami támogatás olyan hivatalos garanciákat is nyújt, amelyek kedvezőbb hitelfeltételekben, addig rendelkezésre nem álló magánforrások megnyitásában is tovább gyűrűző hatást gyakorolnak. A valósághoz nyilván közelebb is áll annak feltételezése, hogy a kelet-európai országok állami ipartámogató tevékenysége a vasútépítéshez biztosított kamatgaranciáktól a századforduló körüli iparvállalat alapításig közvetlen befolyásánál sokkal fontosabb közvetett hatásokat gyakorolt a külföldi tőkére, jobb feltételekkel, s mintegy megnyugtató garanciával csábította befektetésekre. Megkockáztatható az a feltevés, hogy valamelyes összefüggés is lehet az ipartámogatási törvények kibocsátásának ideje és a nyugati tőke délkelet-európai érdeklődésének feltámadása között a századforduló körül.

Magyarország esetében pontosan kimutatható, hogy a 20. század eleji ipartámogatási törvények jelentős vonzerőt gyakoroltak az osztrák és cseh vállalkozókra magyarországi textilipari alapításokra. Míg 1870-től 1900-ig csak nem egészen 80, addig 1900-tól 1913-ig több mint 220 textilgyárat alapítottak Magyarországon, s mint a Gyáriparosok Országos Szövetségének egyik ülésén – 1908 májusában – némi túlzással megállapították, a textilgyárak 9/10 része külföldi

alapítású. „Az ipartörvény kibocsátása után – állapítja meg a hiteles szemtanú – a nagy osztrák textilgyárakat felkeresték és csábító ajánlatokkal felkeltették érdeklődésüket az ipari gyarmatosítás iránt. Rövid pár hét alatt Ausztriában számos gyárat kerestek fel budapesti ügyvédek, vidéki kereskedelmi kamarai elnökök, akik nagy szubvenciókat, adómentességet, tarifakedvezményt helyeztek kilátásba. Az osztrák gyárosok többsége elfogadta az ajánlatot: Magyarországon textilgyárat létesítenek." (R. Keller: Die Industrieförderung in Ungarn. Prag. 1906. 97.)

A bécsi Handelsministerium levéltárában tömegével találhatók az olyan iratok, mint amelyek pl. Karl Wolf bécsi gyáros ügyére vonatkoznak. A bécsi gyáros ugyanis 1900-ban – az 1898. évi ipartörvény alapján – 10 évre nyerte el a szerb állam által biztosított kedvezményeket kender és lenfonal termelő vállalat szerbiai alapítására. A kedvezmények alapján Wolf vámmentesen vihette be gépeit, valamint a szükséges festékanyagokat. Teljes adómentességet, ingyenes vízhasználatot, 25%-os vasúti tarifakedvezményt és illetékmentességet biztosítottak a létesítendő üzem számára. Ennek fejében azt írták elő, hogy a gyárat félmillió frank tőkével kell létrehozni, s öt éven belül 1 millió tőkeerejűre fejleszteni. Azt is előírták, hogy a munkásoknak legalább a fele szerb legyen.

Ez és a hasonló példák azt mutatják, hogy az ipartámogatási törvények – miként a kamatgarancia a vasutaknál – az ipari alapításokhoz is általános érvénnyel csábították a külföldi tőkét kelet- és délkelet-európai befektetésekre. Az állam beavatkozása tehát ez esetben is közvetlen összegszerű hatásánál jelentősebb befolyást gyakorolt a külföldi tőke becsalogatása formájában.

Ha mindezzel tehát elismerjük, hogy az állam fontos szerepet játszott a vizsgált terület modern gazdasági átalakulásában, mégis tagadnunk kell ezen szerepnek, mint a kelet-európai gazdaság modernizálódása legfőbb sajátosságának, típusmeghatározó jelentőségének tételét. Az állam más eszközökkel és formák között is, mint mindenhol, elősegítette az országok modernizálását, talán nem is annyira saját eszközeinek rendelkezésre bocsátásával, hiszen azok szűkösek voltak, mint inkább a befektetések csalogatásával, biztos-

ságának szavatolásával. De ez esetben hiba lenne a csalogatás módozatait elsőrendű sajátosságként kiemelnünk. Sokkal fontosabb, hogy *honnan* csalogathatta elő az állam a gazdaságba fektetett tőkéket. S éppen Gerschenkron európai iparosítási típus meghatározása nyomán emelhetjük ki azt a különösen fontos vonást, hogy míg Anglia speciális eszközök nélkül, különlegesen magas felhalmozási forrásaiból az iparosítás spontán kibontakozásának útját járhatta, míg a kontinens, angliaihoz képest elmaradottabb, de az elmaradottságnak csak mérsékelt fokát képviselő országai a bankrendszer segítségével össze tudták gyűjteni az országokban lappangó tőkéket, és ezzel biztosították a gazdaság beruházás szükségletét, addig Kelet-Európában már a bankok sem voltak elegendők – bár rendkívül fontos szerepet játszottak –, mert az országok az elmaradottság olyan fokát képviselték, amikor meglevő lappangó tőkék összegyűjtése sem hozhatott megoldást. A tőke mennyisége – az egyes országokban különböző mértékben – kevés, sőt egyes esetekben egészen elenyésző volt az átalakulás hatalmas igényeihez mérten.

Az elmaradottság ezen súlyosabb fokát az állam gazdasági tevékenysége önmagában természetesen nem ellensúlyozhatta. Az állami beavatkozás azonban kétségkívül fontos szerepet játszott a szükséges tőkeforrások mobilizálása, előteremtése terén. Hozzájárult, hogy a szükséges tőkéket tőkeimport, a külföldi tőke nagyarányú beáramlása útján biztosítsák. Nem az állam sajátos és különleges szerepe, hanem az állami tevékenység által legfeljebb elősegített, motivált tőkeimport tekinthető tehát a legfontosabb sajátosságnak, eltérésnek Európa más területeihez képest Kelet-Európában a gazdaság modern átalakulásában.

6. Beruházások és a külföldi tőke

Aligha lehet az európai kontinensen olyan országot találni, amelyben a modern tőkés viszonyok kialakulása idején ne játszottak volna szerepet az Európa fejlettebb területeiről importált termelési tényezők, elsősorban a tőke, a technika vagy akár a szakképzett munkaerő formájában. Európában tulajdonképpen csak az úttörő Angliát tekinthetjük olyan országnak, amely az ipari forradalom mindenre kiterjedő átalakulását, ha nem is a külső tényezőktől függetlenül, de nem importált termelési tényezőkkel tudta végrehajtani. A kontinens országaira ez már korántsem mondható el. Ezekben az országokban, ahol a felhalmozás és a termelőerők Angliához képest alacsonyabb fejlettségi szintjén indult meg az ipari forradalom Angliából kiinduló, újabb és újabb hullámokban továbbgyűrűző folyamata, úgyszólván általános érvénnyel jelentős szerepet játszott a fejlettebb, előbb tartó országok közreműködése. Franciaországban és Belgiumban elsősorban az angol tőke és technikai közreműködés töltött be ilyen szerepet, Németországban az angol és francia, Ausztriában pedig a francia mellett a német tőke tevékenysége is jelentős volt.

Az importált tényezők szerepe a modern gazdasági átalakulásban nemcsak annak következménye volt, hogy a kontinens országai, még a nyugati területeken is elmaradottak voltak Angliához képest, hanem ugyanakkor annak is, hogy a néhány évtizedes késés a technika időközben lezajlott fejlődése – éppen az angol ipari forradalom – következtében már az átalakulás más követelményeit támasztotta. Miután a kontinensen az ipari forradalom követelte átalakulás a

gazdaság minden területén úgyszólván egyidejűleg jelentkezett és a modernizálás a vasútkorszakban, annak jegyében következett be, a beruházások mértéke, tőkeigénye hasonlíthatatlanul megnövekedett. Hasonló folyamatok tanúi lehetünk azonban önmagában az iparban is, ahol az időközben megnövekedett üzemméretek, a kifejlődő újabb iparágak támasztanak magasabb tőkeigényt. Mindez azt eredményezte, hogy a 19. század közepe táján a kontinentális Nyugat-Európában a gazdasági növekedés magasabb beruházást kívánt, mint a 18–19. századforduló körüli Angliában, vagyis a gazdaság forradalmasodása magasabb tőke-koefficienst igényelt.

Mindez közrejátszott abban, hogy a nyugat-európai gazdasági átalakulás első szakaszában, különösen a modern közlekedési hálózat kiépítésében úgyszólván minden ország igénybe vett valamelyes külföldi tőkét. Franciaország főként az 1830-as években meginduló vasútépítkezései során használt angol tőkét. Az 1840-es évek végén a francia vasutakba addig befektetett 30 millió font majdnem felét, 14 millió fontot angol pénzcsoportok folyósították. Németországban a negyvenes évek vasútépítései képezték a francia tőke tevékenységének fontosabb területét, de az iparban és a bankügy terén is találkozunk külföldi kezdeményezésekkel. Svédországban és más skandináv országokban, főként a hatvanas évek tetemes külföldi államkölcsön-üzletei – a kötvények több mint felét helyezték el idegenben – teremtettek alapot a modern közlekedés kiépítéséhez.

Az ipari forradalom teljes kibontakozása idején azonban a külföldi tőke rendkívül hamar, általában egy-két évtizedes átmeneti tevékenység után visszavonult, s az említett országok beruházásait elsősorban már saját forrásból finanszírozták. Az ipari forradalom lezajlása nyomán pedig, már a 19. század utolsó évtizedeitől az európai kontinens nyugati országai maguk is egyre jelentősebb tőkeexportőrré válnak.

A fejlett tőkésországok tőkeexportja a 19. század végére egyre nagyobb jelentőséget nyer. Ez a legszorosabb összefüggésben állt a gazdaság belső szükségleteivel. Egyrészt azzal, hogy az ipari forradalom lejátszódása jelentősen megnövekedett szükségletet támaszt külső piacok, s nem kevésbé külföldi nyersanyagok és agrártermé-

kek importja iránt. Ehhez viszont nélkülözhetetlenül befektetésekre volt szükség az elmaradottabb területeken. Bányák nyitására, ültetvények létesítésére, vagy a mezőgazdasági országok szállítóképességének kölcsönök által elősegített növelésére, s természetesen mindenekelőtt modern közlekedésre, vasutakra, amelyek az addig elzárt, elérhetetlen területeket bekapcsolják a nemzetközi gazdaság vérkeringésébe. Másrészt viszont az ipari forradalom után felgyorsuló tőkés fejlődés, a vezető tőkés hatalmak esetében erre az időszakra a kapitalizmus érettségének oly fokára vezetett már el, ami a tőkekivitelt immanens szükségességgé tette.

A fejlett nyugat-európai tőkésországok tőkeexportáló tevékenysége mindenekelőtt a gyarmatokra irányult. Ebben Anglia vezetett, amely a 19. század közepi mérsékelt, s főleg Európába irányuló tőkekivitelével szemben éppen a század utolsó harmadában, tőkeexportja fellendülése idején fordul a gyarmatok felé. 1875 és 1913 között az európai angol befektetések abszolút mennyisége kb. a felére csökkent, míg más területekre irányuló befektetései megötszöröződtek. Míg 1854-ben az angol külföldi hitelek 60%-a ment Európába, addig 1913-ban már csak 6%-a.

A nyugat-európai tőkekivitel rendkívül fontos piacát képezte ugyanakkor Közép- és Kelet-Európa is. Míg az angol érdeklődés egyre erőteljesebben fordult a tengerentúli területek felé, addig Franciaország és Németország rohamosan növekvő külföldi befektetéseinek nagyobb része éppen Európa elmaradottabb országaiban talált piacra.

A francia tőkekihelyezés növekedése a 19. század utolsó harmadától rendkívül gyors ütemű volt. A második császárság idején folytatott jelentős tőkeexportáló tevékenységét megszakítva, a porosz–francia háborút követő első másfél évtizedben Franciaország alig hitelezett. Míg 1870-ben külföldi befektetéseinek összege 12–14 milliárd frank, addig 1880-ban 15, és 1890-ben is csak 20 milliárd. 1905-re azonban ez már 34, 1914-re pedig 45 milliárd frankra ugrott. Míg a 19. század közepén tehát a francia tőkeexport átlagosan évente csupán 82 millió frankot tett ki, s 1871-től 1885-ig az évente exportált tőke egészen jelentéktelen volt, addig a nyolcva-

nas évek közepétől a századfordulóig már 500, 1898-tól 1913-ig pedig 1350 milliót tett ki.

A német tőkekivitel hasonló tendenciát mutat. 1883-ban még csupán 5 milliárd márkát tett ki, ami 1893-ra 10–13 milliárdra emelkedik, 1914-re viszont ismét majdnem megkétszereződve eléri a 22–25 milliárdot.

A francia tőkekivitelnek kb. kétharmada, a német tőkekivitelnek pedig valamivel több mint fele Európába irányult. A Balkánra és az Osztrák–Magyar Monarchia területére befektetett francia tőkét mintegy 6 milliárd koronára, a német tőkét pedig 5 millárdra becsülhetjük.

Az ipari forradalom Angliából kiinduló és a kontinensen továbbgyűrűző hullámai Nyugat-Európa után igen hamar elérték Közép-Európa országait, s ezen belül a Habsburg-birodalom, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia Lajtán túli területeit. Ausztriában és Csehországban a nyugati fejlődéshez hasonlóan a tradicionális gazdaság felszámolásának, a modern tőkés átalakulásnak kezdetei a 18. század végére nyúlnak vissza, és a belső felhalmozás jelentős forrásaira támaszkodva közlekedésben és iparban egyaránt jelentős eredményeket tudtak felmutatni. Ennek ellenére az ipari forradalom kibontakozását jelentő nagy lökés hatalmas tőkeigényét a belső források nem elégíthették ki, s a finanszírozásban a nyugati, elsősorban a francia tőke játszott fontos szerepet. Az ötvenes évek osztrák gazdaságtörténetének egyik legjellegzetesebb mozzanata a Pereire testvérek hatalmas alapítási tevékenysége, amely főként a bank- és vasúthálózat kiépítésében vált kezdeményezővé. A Rothschild-ház mellett a legjelentősebb szerepet betöltő Credit-Anstalt alapításában a Crédit Mobilier és más francia bankházak működtek közre, s az angol tőke tevékenységét fémjelzi az Angol–Osztrák Bank megalapítása. Az osztrák államvasutak és a déli vasút vonalainak kiépítése elsősorban a francia tőke nevéhez fűződik. S az állam pénzügyi forrásainak jelentős részét is a párizsi pénzpiacon felvett államkölcsönök biztosították.

A későbbi évtizedek nagy alapításaitól sem maradt távol a külföldi tőke. A Länderbank megalapítása a Bontoux-csoport osztrák

vállalkozása, amelyet az Union Generale létrehozása után két évvel visznek keresztül. Ezzel egyben az osztrák iparban is olyan pozíciókra tesznek szert, mint az Alpine Montan Ges. és a Böhmische Montan Ges.

A francia tőke ezen újabb tevékenységével egyidőben már a német tőke is fontos szerephez jut az osztrák gazdaságban, főként a Rothschild-csoporttal szövődő mind erősebb kapcsolatok és az újonnan épített vasútvonalak finanszírozása révén.

A külföldi tőke szerepét az osztrák gazdaság finanszírozásában azonban nem azonosíthatjuk mechanikusan a kontinens nyugati felén tapasztalható jelenségekkel. Hiszen Franciaországban az angol, Németországban a francia tőke – amellett, hogy már a kezdeti időszakban is kisebb jelentőségű – az ipari forradalom kibontakoztatása, a nagy átalakulás megindulása után többé-kevésbé elvesztette jelentőségét, s jelentéktelen méretekre szorult vissza a belső tőkefelhalmozás ugrásszerűen bővülő forrásai mögött. Sőt, ezekben az országokban a gazdasági növekedés oly gyors ütemű volt, hogy nemcsak hamarosan nélkülözni tudták az importált termelési tényezőket, de maguk is a fejlődés oly fokára jutnak, hogy Anglia mellett a világ legfontosabb tőkeexportáló országaivá válnak. Ezzel szemben Ausztria a tőkefelhalmozás növekedése ellenére továbbra is megmarad az importtőkére ráutalt országok között, állami hitele, vasútépítése, de részben ipari befektetései, egész hitelügye továbbra is részben a frankfurti és párizsi tőzsdék, illetve azok pénzügyi urainak jóindulatától függött. Igaz, a sajátos osztrák gazdasági törvények következtében – amelyek inkább gátolták, mint segítették a részvénytársaságok alakítását, s így az egyéni vagy családi vállalkozásoknak még a századforduló körül is igen nagy súlyt biztosítottak – a gazdaság szféráiban a részvények és a kötvények megoszlása nem fejezi ki elégségesen a hazai és külföldi tőke tényleges szerepét a gazdaságban, mégis bizonyos fenntartásokkal elfogadható képet nyújt e tekintetben a 14. táblázat. Ez arra utal, hogy az országban kibocsátott kötvények és részvények tekintélyes hányada, mintegy 1/3-a még a századforduló körül is az országon kívül volt elhelyezve.

14. táblázat

A külföldi tőke szerepe az osztrák gazdaságban 1900-ban

Megnevezés	1. Az összes értékpapírok értéke ezer koronában	2. A külföldön elhelyezett értékpapírok értéke ezer koronában	2. rovat az 1. rovat %-ában
Államkölcsön-kötvények	8 741 415	2 697 497	30,8
Közületi kölcsönkötvények	772 734	80 116	10,4
Jelzálog és egyéb obligációk	2 320 172	77 026	3,3
Vasúti elsőbbségi kötvények	4 237 737	3 074 457	71,6
Egyéb közlekedési kötvények	75 448	29 217	38,7
Ipari obligációk	54 080	17 445	32,3
Egyéb kötvények	229 067	8 068	3,5
Közlekedési részvények	1 060 942	609 843	37,4
Bankrészvények	807 600	168 437	20,9
Biztosítóintézeti részvények	41 650	13 930	33,4
Ipari részvények	735 139	80 554	10,9
Összesen	19 075 984	6 856 590	35,0

A 14. táblázat világosan tanúsítja, hogy a külfölditőke-befektetések a 19. század végén még igen jelentősek, de ugyanakkor utal arra is, hogy jelentőségük már csökkent. Szembetűnő ugyanis, hogy az osztrák gazdaságban található külföldi tőke lényegében két területre koncentrálódik, az államkölcsönök és a közlekedés szféráira. A kereken 6,9 milliárd korona összes külföldi tőkéből 6,4 milliárd korona található ezeken a területeken. Ugyanakkor a hetvenes-nyolcvanas évek legfőbb új fejlődési területei, a bank- és iparügy már lényegében a külföldi tőkétől függetlenül növekednek. Ezt nemcsak az bizonyítja, hogy a bank és az ipari részvények elenyésző hányada található csak külföldön, s a magántársaságokat figyelembe véve (főként az iparban) a valóságos részarány még kisebb, hanem az is, hogy az összes külföldi befektetéseknek mindössze 3–4%-a esik csupán ezen területekre.

A külföldi tőke szerepe tehát Ausztriában, ha nem is tekinthető olyan átmeneti jellegűnek, mint a kontinens nyugati országaiban, mégis megállapítható az a hasonlóság, hogy a külföldi tőkét főként a modern gazdaság kibontakozásának indító periódusában vették igénybe; szerepe az infrastruktúra kiépítésének finanszírozásában dominál, míg a többi, s a fejlődés előrehaladásával egyre inkább dinamikussá váló ágazatokban csupán elenyésző jelentőségű. Az újabb kutatások arra utalnak, hogy a külföldi tőke relatív súlya egyenesen csökkent a századforduló után. Nemcsak az új tőkebefektetések nem tartottak lépést a nemzeti jövedelem növekedésével, hanem komoly értékpapír-repatriálás is volt.

Az osztrák–cseh fejlődés azonban nemcsak ennyiben mutat hasonlóságokat a tőkés gazdaság nyugat-európai növekedésével. Arra emlékeztet az a jelenség is, hogy az osztrák gazdaság fejlődése során igen hamar tőkeimportáló országból maga is tőkeexportálóvá válik. Hadd bocsássuk ezzel kapcsolatban is előre a fennálló jelentős különbségeket, főként azt, hogy Ausztria esetében nem egészen arról van szó, mint Franciaországban vagy Németországban, ahol a kezdeti tőkeimportot *felváltotta* az érett gazdaság tőkeexportja, hanem arról, hogy a szerepében erősen csökkenő tőkeimport *mellett* egyre jobban növekedett a tőkeexportáló tevékenység is. Másrészt Bécs tőkekivitele abban is jelentősen eltért a nyugat-európai országok tőkeexportjától, hogy legnagyobb része az Osztrák–Magyar Monarchia elmaradottabb országaiba, területeire irányult és csak viszonylag kicsiny részben a birodalmon kívüleső országokba. A 20. század elején fennálló mintegy 7 milliárd korona külföldi adósságteherrel szemben állt a Magyarországon befektetett 4,7 milliárd korona osztrák tőke, ami mellett kb. 0,5 milliárd vám külföldi, főként balkáni kihelyezést is számításba kell venni. (Mivel az utóbbi adat az 1903-as évre vonatkozik, a világháború előtti évekre inkább az 1 milliárd koronához közelítő külföldi tőkeelhelyezéssel számolhatunk.) Az itt közölt adatok értékelésénél mindenekelőtt szembetűnő, hogy az osztrák tőkekivitel összege a nyugat-európai országok hasonló adataival egybevetve rendkívül alacsony. Az egy lakosra eső tőkekivitel a világháború előtt Franciaországban 1250 frank, Né-

metországban 450 frank, Ausztriában viszont mindössze 180 frank. Ez az önmagában alacsony tőkeexport ugyanakkor nem érte el teljesen az Ausztriába behozott külföldi tőke összegét, s annak mintegy 80%-át tette csupán ki. Ausztria esetében tehát aligha beszélhetünk felgyülemlett tőkefeleslegekről. A tőke behozatala és kivitele lényegében egyensúlyban volt.

A külföldi tőkének a beruházásokban betöltött szerepe, illetve a tőkeexport és -import vonatkozásában tehát ugyanazt láthatjuk, amit a gazdaságfejlődés eddig vizsgált mozzanatait – a közlekedési, bankrendszer és a mezőgazdaság fejlődési területeit – illetően is megállapítottunk már: Ausztria sajátos átmeneti helyzetben volt a nyugat- és kelet-európai fejlődés között. Növekedése magán hordta a nyugatias fejlődés számos vonását, s ugyanakkor emlékeztetett a kelet-európai országok sajátos gazdasági alakzataira is, számos esetben jellegzetes közbenső helyet foglalva el kelet és nyugat között.

Gyökeresen eltérő képet mutatnak a kelet-európai országok, beleértve az Osztrák–Magyar Monarchia keleti területeit, Magyarországot is. Mint az állam szerepével kapcsolatosan már utaltunk rá, ezekben az országokban a gazdaság átalakításának hatalmas tőkeszükséglete kiáltó ellentétben állt a belső felhalmozás gyengeségével. Ez utóbbi nemcsak a gazdaság nagyobb elmaradottságának következménye volt, hanem azzal is összefüggésben állt, hogy a tradicionális gazdálkodás viszonyaiból öröklött nagybirtokrendszer részben a régi jellegzetes pazarló fogyasztás hagyományát is konzerválta, s ezért a gazdaság legfőbb ága a tőkefelhalmozás igen kicsiny forrása lehetett csupán. A különösen alacsony felhalmozási szint annál is elégtelenebb volt az ipari forradalom beruházási igényeihez képest, mivel ezen átalakulás különösen lassan indult meg. Ha már a kontinens nyugati és középső területein fekvő országok vonatkozásában is utaltunk az Angliához képest néhány évtizedes késés jelentőségére, az ebből adódó sokkal nagyobb tőkeigényre, úgy nyilvánvaló, hogy a későn meginduló kelet-európai modernizálódás tőkeszükséglete a teechnikai fejlődés, a technológiai előrehaladás nyomán még inkább emelkedett. Az infrastruktúra kiépítése olyan periódusban vette kezdetét, amikor az iparosodás még semmiféle for-

rást sem biztosított e hatalmas beruházásokhoz. Az iparban pedig a 19–20. század fordulója körül már összehasonlíthatatlanul nagyobb igények jelentkeztek. Ha Angliában – mint említettük – az egy munkásra eső beruházott tőke a 19. század elején egy munkás 4–5 hónapi fizetésének felelt meg, s Franciaországban néhány évtizeddel később 6–8 hónapi munkásfizetés értékével volt azonos, akkor a 19–20. század fordulója körül, az akkoriban fellendülő iparosítás során Magyarországon az egy munkásra eső gyáriparba beruházott tőke egy – a nyugat-európainál kétségkívül sokkal alacsonyabb bérezésű – munkás három és fél évi fizetésével volt azonos. Nyilván emelte az iparosodás költségeit, hogy a fejlettebb országokkal versenyre is kényszerültek. A szegényebb, csak alacsonyabb tőkefelhalmozásra képes országok tehát ipari forradalmuk kezdetén sokkal nagyobb feladatok elé kerültek, mint nyugat-európai elődeik. Ez vezetett azután oda, hogy a 19. század utolsó évtizedeinek nagyarányúvá növekedett nyugat-európai tőkeexportja vált a kelet-európai országok gazdasági átalakulásának legfőbb tényezőjévé.

Magyarországon, mint a Habsburg-birodalom, majd az Osztrák–Magyar Monarchia részén, már a 19. század közepétől nagy mennyiségű külföldi befektetéssel találkozhatunk. Közvetlenül az 1848. évi szabadságharc leverése után indulnak meg az első nagyobb osztrák befektetések, főként a vasút és hajózás, de ezzel kapcsolatosan a bányászat területén is. Az 1850-es évek folyamán a feketeszén-bányászat 100, a barnaszéntermelés 75%-a osztrák kézen volt, vagyis a szénbányászat megindítása lényegében osztrák tőkével történt. Hasonló volt a helyzet a cukoriparban is. Már ezek az adatok is felhívják a figyelmet a Magyarországra irányuló tőkeexport sajátos vonásaira, mindenekelőtt korai megindulására. Az osztrák tőke első nagy befektetései nemcsak hogy néhány évtizeddel megelőzték a nyugat nagy kelet-európai tőketevékenységét, de lényegében egybeestek az osztrák, német vagy skandináv területekre irányuló tőkebefektetéssel. Ugyanakkor a befektetések formái is lényegesen eltértek a korszakban általános közlekedési vagy államkölcsön-hitelezési gyakorlattól, amennyiben azok mellett meglepően

nagy szerepet játszott az ún. működő tőkebehozatal; az ipari alapítás is. Ezt természetesen az a sajátos helyzet magyarázza, hogy a Habsburg-birodalmon belül tulajdonképpen nem a szó igazi értelmében vett tőkekivitelről volt szó, hanem a birodalom fejlettebb központjának befektetéseiről a birodalom elmaradottabb területén. A közlekedési vonalak meginduló felépítéséhez ezért úgyszólván természetesen kapcsolódott a magyar vasutakhoz közel fekvő szénbányák megnyitása is. Jellemző módon a bányanyitás ugyanazon osztrák közlekedési vállalatok tevékenységéhez fűződik, amely vállalatok a közlekedés átalakítását megkezdték. Az Osztrák Államvasúttársaság nyitja meg pl. a dél-erdélyi feketeszénbányászatot és a Rothschild-kézben levő Dunagőzhajózási Társaság kezdi meg a pécsi feketeszén-medence feltárását. A cukorgyári alapítások indítékát viszont az szolgáltatta, hogy az osztrák gyárosok nemcsak késztermékeiket akarták átvinni a magyar piacra, de a különösen olcsó nyersanyag és munkabérlehetőségek már korán fióktelepek létesítésére ösztönözték őket.

A kiegyezést követő esztendők amint általában is a gazdasági élet nagy fellendülését indították el, úgy a Magyarországra irányuló külföldi tőkebefektetéseknek is új lendületet adtak. A hatvanas évek végének konjunktúráját, amelyet az 1873-as válságig óriási alapítási láz kísért nyomon, a külföldi tőkének a pénz- és értékpapírpiacra való tömeges beáramlása jellemezte. A fellendülő vasútépítés, az újonnan kiépülő magyar polgári államapparátus, s az ezzel együtt járó államkölcsönüzlet, a hitelszervezet gyors kiépülése, de bizonyos fokig a még egészében gyengén fejlődő ipar beruházásainak egy része is az importált tőkében talált fedezetet. Így ebben a rövid – de a gazdasági fejlődés szempontjából kétségtelenül igen jelentős – periódusban a mintegy 1,5 milliárd korona importált külföldi tőke ténylegesen 50%-kal meghaladta a belső tőkeakkumuláció eredményeit.

Igaz, a századfordulóig tartó periódusban ez az arány csökken, 1873 és 1900 között a belső források és külföldi befektetések a magyar gazdaság finanszírozásában 55:45 arányban határozhatók meg. A századforduló körül a kibocsátott magyar államkölcsön-

kötvények 62%-a, a vasúti kötvények 65%-a volt külföldi kézen, de a Magyarországra irányuló tőkekivitelben – különösen a nyolcvanas évektől – világosan észlelhető volt az a jellegzetes változás a vezető országok tőkeexportjában, amelyet a kapitalizmus új jelenségeivel kötünk egybe, s amelyet a hagyományos kölcsöntőkékkel szemben a működő tőkebefektetések szerepének növekedése jellemez. Így mindenekelőtt a magyarországi hitelrendszer, elsősorban a budapesti nagybankok újabb megerősödése elválaszthatatlan a külföldi tőketevékenységtől. A magyarországi hitelrendszer egyik bázisát, a Magyar Általános Hitelbankot még közvetlenül a kiegyezés után a bécsi Rothschild-csoport, s a Credit-Anstalt alapította, s ha a későbbiek folyamán a Hitelbank ugyan sokkal inkább önállósodott, semhogy egyszerűen a Credit-Anstalt leányvállalatának tekinthessük, de a Rothschildok, ill. a bécsi pénzcsoportok közvetlen részvényérdekeltsége és befolyása végig igen jelentős maradt. A nyolcvanas években a külföldi tőke, mindenekelőtt a Wiener Bankverein segítségével kerül a hitelélet élvonalába a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank. A külföldi hitelek és a befektetett részvénytőke teszi lehetővé, hogy a századforduló körül a magyar gazdasági élet másik centrumává váljék. A Leszámítoló Bank esetében – amely az ország harmadik legnagyobb hitelintézetévé vált – már az alapítás is osztrák tőkeérdekeltségre vezethető vissza, hiszen a hitelintézet születésénél a Länderbank bábáskodott. Így nagyjából elfogadható az a számítás, amely szerint a budapesti nagybankok részvényeinek legalább 55%-a külföldi tőkések tulajdonában található. Gyakoribbá váltak ebben az időszakban a külföldi tőke ipari befektetései. Számításaink szerint a korszak ipari beruházásainak mintegy felét származtathatjuk a külföldi tőke tevékenységéből. Figyelembe véve, hogy az ötvenes években domináns volt az ipari befektetésben a külföldi tőke szerepe, továbbá, hogy – mint ismeretes – egy-egy vállalat ellenőrzéséhez, abban meghatározó szerep biztosításához nemcsak a részvények egészének, de még olykor majoritásának birtoklása sem szükséges, elfogadható az a számítás, amely szerint 1900 körül a magyar gyáripar részvénytőkéjét 42%-ig

teljesen a külföldi tőke ellenőrizte, s további 18% külföldi tőkések és magyar tulajdonosok közös érdekeltségében volt.

Egészében a századfordulóig 1,5 milliárd korona külföldi tőke nyert befektetést a magyarországi vasúthálózatba, 2,2 milliárd értékű államkölcsönkötvényt vett át elsősorban az osztrák, de mind nagyobb mértékben a német és francia pénzpiac. Ez kiegészült mintegy 1 milliárdnyi községi kötvény, továbbá jelzáloglevél átvételével és mintegy 600 milliós bank- és ipari befektetéssel.

A századforduló után a külföldi tőke viszonylagos részesedése a gazdaság finanszírozásában kétségkívül erősen csökken. Az a nagy mennyiségű tőke, amely Magyarországra a 19. század utolsó harmadában beáramlott, indukálóan hatott a belső tőkeképződés megerősödésére, s szélesebb értelemben is a gazdaság fellendülésére. Ez a tőkeimport hozzájárult ahhoz, hogy a magyar gazdaság növekedése autonóm folyamattá változzon, s a belső termelési tényezők mindjobban képesek legyenek a gazdaság által igényelt tőkeszükséglet kielégítésére. Ez előmozdította, hogy később ne legyen a kezdeti fejlődési szakaszhoz hasonló mértékben importált tőkékre utalva.

A századforduló után a külföldi tőke viszonylagos csökkenésében az is szerepet játszott, hogy az infrastruktúra beruházásai csökkentek (1867–73 között 60%, 1873–1900 között 50%, 1900 után 40%), erősebb volt az iparban a viszonylag kevésbé tőkeigényes feldolgozó ipar növekedése, csökkent a tőkekoefficiens, s a beruházás aránya gyors növekedés mellett is, jobban összhangba került a belső tőkeképződéssel.

Ennek következtében a korábbinál viszonylag kevesebb, 1900–1913 között mintegy 1,75 milliárd korona új külföldi tőke áramlott az országba. Ennek már jelentéktelen töredékét képezték a helyiérdekű vasutakba, illetőleg államkölcsönkötvények átvételébe fektetet összegek. Ténylegesen 1 milliárdot a községi kötvények és záloglevelek átvételére fordítottak, közel 600 millióra rúgott viszont a bankokba és iparvállalatokba áramló új külföldi tőke. Ebben az időszakban már a magyar gazdaság finanszírozásában a külföldi tőke csupán 25%-kal részesedett. A magyarországi nagybankok tevékenysége is önállóbbá válik.

Egészében 1867 és 1914 között 6,8 milliárd korona külföldi tőke áramlott az országba, amely a magyarországi gazdaság fejlesztésére fordított befektetések 40%-át fedezte. A külföldi tőke még 1913-ban is kezében tartotta a magyar államadóssági kötvények 55, a még nem állami kézben levő vasúti elsőbbségi kötvények 44, a záloglevelek és községi kötvények 56%-át. Mindezekben az osztrák tőke mellett a német tőke előretörése tapasztalható. Ez utóbbi a vasúti kötvények 37, az államadóssági címletek 25–30%-át birtokolta. Mindez kiegészült a német tőke növekvő szerepével a magyarországi nagybankokban. A vezető magyarországi hitelintézetek

15. táblázat

A magyarországi beruházások arányai

Év	Külföldi tőke	Belső akkumuláció
	a magyarországi beruházások %-ában	
1867—1873	60	40
1873—1900	45	55
1900—1913	25	75

osztrák patrónusai mögött sorra megjelennek a német bankok is, így a Hitelbank mögött a Disconto Gesellschaft, a Kereskedelmi Bank mögött a Deutsche Bank, s a századforduló után megerősödő Magyar Bank a Darmstädter Bankkal kerül szoros, de nem egyenrangú üzleti viszonyba. Igaz, az iparban is csökken a külföldi tőke részesedése, a századforduló körüli 60%-ról 36%-ra, de egyes kulcsiparágakban, pl. a gépiparban, a bőriparban, a vegyészeti iparban így is több mint 50%-ot ellenőrzött, s döntő szerepe volt a bányászatban és kohászatban is.

Magyarországon tehát a modern gazdaság kialakulásának egész korszakában meghatározó szerepet játszott az osztrák tőke, s a belső felhalmozás önmagában mindvégig elégtelen maradt a gazdaság tő-

keszükségletének kielégítésére. Ha a külföldi tőke szerepének ez esetben is felismerhető csökkenése a 20. század elején már figyelmet érdemlő jelenséggé is vált, ez a csökkenés nem hasonlítható az ausztriaihoz. Ugyanúgy, ahogy a Magyarország részéről is megjelenő tőkekivitel sem hasonlítható ahhoz. Az Osztrák–Magyar Monarchia nagyhatalmi helyzetéből adódóan ugyanis a vezető magyar pénzcsoportoknak lehetőségük nyílt a német és osztrák nagybankok balkáni üzleteibe való bekapcsolódáshoz. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank pl. részesedést vállalt a bukaresti Marmorosch Blank Bankházban, valamint a Banque Générale de Bulgarie alapításában, a brăilai rizshántoló és cellulózegyár, a galaţi-i gőzmalom, a iaşi-i szövőgyár stb. alapításában is. A Magyar Általános Hitelbank a romániai államkölcsönök folyósításában és néhány ipari alapításban működött közre. A kicsiny „részestárs"-i szerep természetesen meglehetősen mérsékelt tőkekivitelt jelentett: a 20. század elején még 100 millió koronát sem, s 1913-ra is csupán 184 millió koronát tett ki a magyar tőkekivitel összege. Ennek mértékére utal, hogy a magyar tőkeexport a 20. század elején felvett külföldi hitelek összegének mintegy 5%-ára rúgott. A világháború előtt az összes magyar adósságteher 3%-át érte csupán el a Balkánra kihelyezett tőkék összege.

A külföldi tőke szerepe sok vonatkozásban hasonló volt Oroszországban is. Igaz, a tőkebeáramlás csak később indul meg, vesz nagy lendületet. Ez főként a francia tőke érdeklődésének megélénkülésével volt kapcsolatos. Az 1880-as évektől ugyanis az összes francia külföldi befektetéseknek kb. egynegyedét tették ki az oroszországi invesztíciók. A kilencvenes évektől rohamosan növekvő tőkebeáramlásra utal, hogy míg 1892-ben az orosz államadósságoknak csak 12%-a volt külföldön, addig 1907-ben már 51%-a. A magánvasutakba fektetett külföldi tőke már a kilencvenes évek elején is 85%-ra rúgott, a századfordulót követő első évtized végére ez már 93%-ra emelkedett. Az orosz gazdaság modernizálása elképzelhetetlen volt a külföldi tőkés csoportok jelentős közreműködése nélkül, hiszen a belső felhalmozás, mint Magyarországon is, elégtelen volt a sokoldalú beruházási szükséglet kielégítésére. Egyes számítá-

sok szerint az orosz gazdaság nagy fellendülési hulláma idején 1892 és 1908 között a nemzetgazdaság szükségleteinek mintegy 40%-át fedezte a belső felhalmozás. Ez alacsonyabb szintet tükröz a korabeli Magyarországhoz képest is, az utóbbihoz néhány évtizedes elmaradást mutatva. Az infrastruktúra kiépítése mellett a nyolcvanas-kilencvenes években éppen ezért a meginduló iparfejlődés is főként a külföldi befektetések eredménye lehetett. Az orosz kormány tudatos gazdaságpolitikájának tengelyében állt a külföldi tőke minél nagyobb arányú felhasználása a gazdaságfejlesztésben. „Szerencsétlenségünkre – írta Sz. Vitte pénzügyminiszter II. Miklós cárhoz benyújtott 1900 februári emlékiratában – hazánk éppen a megtakarítások által felhalmozott tőkékben nem elég gazdag... Ha az országnak nincs elég saját tőkéje, de mind az állam, mind az ipar haladéktalanul rászorul erre, akkor nincs más kiút ebből a helyzetből, mint a tőkét külföldről behozni... Tekintettel arra, hogy országunk tőkeszegény, és tekintettel arra, hogy a nemzeti jövedelem jelentős részét állami szükségletekre kell költeni,... rendkívül elmaradt iparunk szükséges fejlesztését nem lehet másként megvalósítani, mint a külföldi tőke közvetlen közreműködésével." S az ukrajnai szén- és vasipar, a bakui olajbányászat valóban ezekben az években nyer nagyobb lendületet. A részvénytársaságokba fektetett külföldi tőke 1861 és 1889 között 9,7 millió rubelről 198 millióra ugrott, 1900-ra pedig meghaladta a 900 millió rubelt. Egyes számítások szerint a bányászati és kohászati üzemek részvénytőkéjének 87,7%-a volt külföldi kézben. A gépiparban 48,8%, a faiparban 43%, a vegyészetben 34%, a textil- és papíriparban 19–19%, az élelmezési iparban 7% a megfelelő arány. A külföldi tőke részesedésére vonatkozóan rendelkezésre álló számítások ugyan eltérő összegeket tüntetnek fel, nagyjából azonban megegyeznek abban, hogy az orosz iparba befektetett tőkének közel fele külföldi kézen volt. 1893 és 1908 között az orosz iparba fektetett 3,8 milliárd rubelnek 47%-a közvetlenül vagy közvetve külföldről származott. 1913-ra az összes részvénytársaságokban levő külföldi tőke összege a századfordulóhoz képest több mint megkétszereződött és elérte a 2,1 milliárd rubelt. Jelentős növekedés figyelhető meg a bankhá-

lózatba fektetett külföldi részesedés terén is. 1889-ben az orosz bankok tőkéjének 25%-a, 1914-ben 33%-a volt külföldi kézen (16. táblázat).

16. táblázat

Az Oroszországban befektetett összes külföldi tőke

Év	Millió rubel
1861	547
1881	2662
1900	4732
1914	7634

Bár közvetlenül a világháború előtt – az 1893–1908-as évekhez képest – a belső felhalmozás szerepe már valamelyest növekedett, az orosz gazdaság modern átalakulásában a külföldi tőke vitathatatlanul meghatározó tényezőt képviselt.

Viszonylag későn, inkább csak a kilencvenes években de még határozottabban a századforduló után indult meg a tőkeexport a balkáni országok felé. Tekintettel arra, hogy az angol tőkeexport mind erősebben saját gyarmatai, illetve Európán kívüli országok felé fordult, a befektetéseket itt is – mint a Monarchiában – a másik két nagy tőkeexportáló ország folyósította. A jórészt csak a 19. század utolsó harmadában önállóvá váló, a tradicionális gazdaság állapotából alig kibontakozó államok tőkeképződése rendkívül alacsony fokon állt. Az alacsony megtakarítási ráta mellett a tőkés hitelszervezet teljes hiánya miatt, a nem elég mobil társadalmi és gazdasági struktúra következtében a belső erőforrásokat egyáltalán nem tudták mozgósítani, vagy alig volt meg a lehetősége, hogy a megtakarított összegek ténylegesen tőkévé váljanak, beruházásra kerüljenek, s jórészt mint uzsoratőke kerültek csupán felhasználásra. A polgári gazdaságnak ugyan potenciálisan adva voltak politikai, társadalmi és intézményes feltételei, de nem voltak meg a kellő

gazdasági feltételek, így a növekedéshez a termelési tényezők importja jóval nagyobb mértékben volt szükséges, mint Magyarországon. A modern gazdaság igényei azonban ezekben az országokban mindenekelőtt mint hatalmi stratégiai igények jelentkeztek. Vagy abban a formában, hogy a nagyhatalmak stratégiai szempontból szorgalmazták – mint láttuk – bizonyos vasútvonalak kiépítését, s ehhez a szükséges tőkét, technikát, gépeket, szakembereket hajlandók voltak rendelkezésre bocsátani, vagy úgy, hogy az önálló államiság bizonyos attributumai, az államháztartás – jórészt nem közvetlenül gazdasági eredetű – szükségletei követelték a külföldi tőkék igénybevételét.

A századforduló után a Balkánra irányuló külföldi tőketevékenység a modern imperialista világpolitikának is szerves részévé vált. A különböző nagyhatalmak – s ismét elsősorban Németország és Franciaország, de részben a Monarchia is – az ezeknek az országoknak nyújtott kölcsönöket, hiteleket a külpolitikával, befolyási övezetük, külpolitikai szövetségi rendszerük kiépítésével hozták szerves kapcsolatba. Így azt mondhatjuk, hogy a Balkánra irányuló tőkeexportban nagyobb szerepet játszottak a katonai és politikai szempontok, mint a gazdasági tényezők.

Mindez általában vonatkozott a balkáni országokra, s közöttük Romániára is, bár utóbbi még inkább átmenetet képezett a közép-kelet-európai és balkáni típusú gazdaság között, s ez az átmeneti helyzet a külföldi tőke tevékenységében is megnyilvánult.

A külföldi tőke tevékenységének egyik legfőbb formája Románia esetében is az államkölcsönök nyújtása volt. A legnagyobb összegű államkölcsönket a Balkánon éppen Románia vette fel. Először osztrák és német, a kilencvenes évektől pedig jelentős francia tőkecsoportok a századfordulóig már mintegy 1 milliárd, a világháború kirobbanásáig pedig 1,7 milliárd frank hitelt – 52%-ban Németország, 32%-ban pedig Franciaország – folyósítottak. A felvett hitelek több mint felét vasútépítésre (vagy magánvasutak megvásárlására) fordították, míg a hitelösszegek további egyharmada megoszlott a kikötő- és útépítések beruházásai, valamint a mezőgazdaság hitelezése között. A kölcsönöknek mindössze 20%-a szolgált

közvetlen katonai célokat. A Románia által felvett államkölcsönök befektetése tehát elsődlegesen gazdasági jellegű volt, s ezért visszafizetési problémák sem léptek fel. A kelet-európai külföldi tőketevékenységtől nagyobb eltérést mutat a működő tőke befektetése a román gazdaságba. Ez már a befektetések mértékéből is kitűnik. A 20. század elején működő közel 200 bank közül kiemelkedő, s az összes banktőke háromnegyede felett rendelkező 8 vezető nagybank közül csupán 3 létesült román tőkével. (Banca Agricolă, Banca de Scont és a Banca Românească). A többi vagy teljesen [pl. a Román Nemzeti Bank (Banca Națională), a Banca Generală Română és a Banca de Credit Român], vagy részben (mint a Banca Marmorosch Blank) külföldi tőke alapítása volt. A 8 nagybank 176,4 millió leit reprezentáló alap- és tartaléktőke-állományából 1914-ben 106,9 millió volt külföldi befektetés, ami mögött az ismert európai bankházak. a Disconto Gesellschaft, a Bleichröder Bank, a Länderbank, a Darmstädter és Berliner Handelsgesellschaft, a Deutsche Bank és a Crédit Mobilier álltak.

A román gyáripar pedig úgyszólván teljesen külföldi befektetések nyomán épült ki, amit jól mutat, hogy a századforduló körül a román ipari részvények kereken 92%-a volt külföldön. S a példátlanul magas arány még az első világháború küszöbén is csupán 80%-ra süllyedt.

A gazdasági befektetések esetében Románia már jellegzetes példaját mutatja a külföldi gazdasági érdekek úgyszólván áttétel nélküli érvényesítésének, a belső gazdasági fejlődéshez való viszonylag kevés kapcsolódásnak. A befektetések legnagyobb része ugyanis olyan kitermelő ágazatokba irányult, amelyek a gazdaság belső fejlődésével alig álltak kapcsolatban és a befektetők kereskedelmi tevékenységét, kiszállításait biztosították. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a román iparba 1914-ig befektetett összes tőke mintegy 60%-a az olajiparba koncentrálódott.

Ennek alapján a román olajiparba fektetett tőkének a világháború előtt csak 4,5%-a volt hazai, míg 27,5%-a német, 23,7%-a angol, 20%-a holland – 1905-ig a német részesedés még 65%-ot tett ki, míg az angol és holland részesedés csak 9%-ot – 10%-a

francia, 6,3%-a amerikai, 3,8%-a belga, 2%-a osztrák, s még valamelyes olasz és svájci érdekeltség is található volt. Nagyjából ugyanez a helyzet jellemezte a gáz- és villamosenergia-termelést is, ahol 95,5% és a cukoripart, ahol 94% volt a külföldi tőke aránya. Ezek mellett különösen magas volt a külföldi tőke részesedése a kohászatban, amelynek tőkeállománya 74%-ban külföldi kézen volt. Hasonló volt az arány a vegyészeti iparban (72,3%) és faiparban (70%).

Még egyértelműbb sajátosságokat mutatott a szerbiai és bulgáriai tőkeimport.

„Szerbia, mint önálló állam az 1878. évi berlini szerződés eredményeként született. Amikor az újszülött állam – írja a kérdés kiváló kutatója – először felnyitotta szemét, pillantása a bölcsőjét körülálló hitelezőkre esett." (H. Feis: Europe the World's Banker 1870–1917. New York, 1964.) E szellemes és találó megállapítást még azzal egészíthetjük ki, hogy az első kölcsönök még „embrionális korában" folytak be Szerbiába. Az 1867-es és 1876-os orosz kölcsönökre utalhatunk, amelyek a török birodalom elleni háború finanszírozását szolgálták. A hetvenes évek végétől, a nyolcvanas évek folyamán azután megindult a francia, német és osztrák hitelek áradata. Az első kölcsönök a vasútépítés nemzetközi ügyét szolgálták, hiszen a berlini egyezmény előírásai értelmében az említett hatalmak megkezdték a Bécs–Konstantinápoly vasútvonal szerbiai szakaszának építését, s ehhez a Länderbank és az Union Generale közös kölcsöne szolgáltatott alapot. Ezt követte 1885-ben és 1886-ban két újabb vasúti kölcsön. 1882-ben a sóbehozatal monopóliuma fejében a szerb állam hatalmas kölcsönt kap az Angol–Osztrák Banktól, amelyet fegyverkezésre fordít. Ugyanezen évben újabb kölcsönt vesznek fel a paraszti kézre juttatott török földek megváltásának fizetésére. Egy 1884. évi kölcsön az államháztartási deficit kiegyenlítését szolgálta, s a következő évben – a már említett vasúti kölcsön mellett – nagyobb arányú ún. dohánykölcsönt vesz fel az állam. 1895-ig Szerbia már több mint 350 millió frank hitelt halmozott fel.

A hatalmas hitelek törlesztési igényei – mintegy évi 17 millió

frank – meghaladták a szerb állam visszafizetési lehetőségeit, s ez pénzügyi csődbe sodorta az országot. A kiutat az 1895. évi újabb, ezúttal nagy konszolidációs hitelben keresték. A szanálási hitel feltételeként bocsátották ki az állami monopóliumok új adminisztrációját életbe léptető törvényt. Ennek megfelelően hatos tanácsot hoztak létre, amelynek két kinevezett szerb tagja, valamint a Nemzeti Bank elnöke és alelnöke mellett a kölcsönkötvény-tulajdonosok két megbízottja is képviselve volt. (A Banque Impériale Ottomane és a Berliner Handelsgesellschaft delegátusai.) E bizottság, s különösen annak francia delegátusa, jelentős szerephez jutott a szerb politikában. Felügyeletet gyakorolt az állami bevételek felett, s jogot nyert az állami monopólium-politika szabályozására. Az állam jövedelme felett ez időtől a kormány már nem rendelkezett szabadon, s ezáltal az államháztartás esetleges deficitjétől függetlenül biztosították a tartozások visszafizetését. Végül is Szerbia a világháború kirobbanásáig 26 kölcsönt vett fel, ebből 10-et függő adósságok rendezésére (316,5 millió dinár értékben), 8-at katonai célokra, fegyverkezésre (443,5 millió dinár értékben), és végül további 8 kölcsönt (304 millió dinár) gazdasági célokra.

Mindezen kölcsönöket magas, 7–8%-os kamatokkal terhelték, s különösen kedvezőtlen volt a kibocsátás rendkívül alacsony, átlagosan 72%-os árfolyama. Így azután a világháború küszöbén felhalmozott több mint 900 millió frank államadósság törlesztése a közkiadások 30%-át emésztette fel. E rendkívül súlyos terhet jelentő, nagyarányú eladósodás azonban végül is csak kevéssé szolgálta a szerb nemzetgazdaság fejlődését. A felvett kölcsönök zömét, mint láttuk, stratégiai-államháztartási célokra folyósították, s csupán 1904 és 1910 között volt jelentősebb a magánberuházás céljaira felvett külföldi hitel. A még egészében jelentéktelen szerb ipar néhány vállalata elsősorban ezeknek a befektetéseknek volt az eredménye. Így a vasipar első nagy vállalata (Smederevo Kohászati Kombinát) angol tőkével létesült, a majdanpeki rézbányákat a francia tőke alapította, hasonlóan francia tőke volt a szénbányászatban és cementiparban (az Industrie de la Houille et du Ciment Franco Serbe 1909-ben alakult). Igen erős volt a szénbányászatban a bel-

ga tőke is (Société des Mines et Charbonnages d'Alexinats, valamint Usines Minières et Fondieres Associes). Viszonylag jelentősebb volt a külföldi tőke érdeklődése más kitermelő ágazatok iránt. A bori rézbányák kiaknázására 1905-ben alakítják meg a Mines de Cuivre Saint Georges társaságot francia tőkés csoportok. A króm-, az ólom- és cinkbányászat viszont főleg az angol tőke érdeklődését váltotta ki. Jelentkezett még valamelyes külföldi tőke a vegyészeti iparban és faiparban is. Természetesen a feldolgozó ágazatok már távolról sem vonták magukra a külföldi tőkések figyelmét, egy-két német vagy osztrák tőkével létesült cukorgyárról csak közvetlenül a háború előtt adhatunk számot. Egészében a szerb gyáriparban található 470 üzemben mindössze 62 millió dinár beruházott tőke volt. Ha feltételezzük, hogy ennek több mint fele lehetett külföldi kézben – erre engednek következtetni a húszas évek pontosabb adatai –, akkor is a mintegy 30–35 millió dinár közvetlen tőkebefektetés még 3%-át sem teszi ki annak az összegnek, amelyet a külföldi tőke államkölcsönök formájában bocsátott Szerbia rendelkezésére.

Bulgáriában is hasonló külföldi tőketevékenységgel találkozhatunk. A legjelentősebb tőkebeáramlási formát itt is az államadósságok képezték. 1887-ben a bolgár államadósságok összege 26,4 millió frankot tett ki. 1888 és 1914 között azután 9 kölcsönt vettek fel, amelyek közül egyet-egyet London, Berlin és Pétervár, hármat-hármat Párizs és Bécs folyósított. 1900-ban az államkölcsönök összege már 205,5 milliót tett ki és 1914-re ez az összeg is több mint négyszeresére ugrott, elérte a 850 millió frankot.

A hatalmas és a Szerbiának folyósított hitelekhez hasonlóan kedvezőtlen feltételekkel rendelkezésre bocsátott összegek mintegy 40%-át az államháztartási deficit fedezésére és a hadsereg kiépítésére fordították. Hasonló összegeket fektetett az állam a vasútépítésbe, illetve a vasutak államosításába is. A Bécs–Konstantinápoly vonal Bulgáriára eső szakaszának kiépítését ugyanis – mint már említettük – a török kormány közreműködésével egy angol szindikátus kezdte meg, majd az 1883. évi megállapodás értelmében a Betriebsgesellschaft der Orientalischen Eisenbahnen, illetve

a mögötte álló Deutsche Bank. A nem gazdasági jellegű befektetések hatalmas pénzügyi terhet róttak Bulgáriára. Mivel a felvett kölcsönök nem elsősorban a gazdasági növekedést előmozdító befektetéseket növelték, a visszafizetés belső feltételei a nemzeti jövedelem megfelelő növekedéséből nem jöttek létre. A századforduló körül Szerbiához hasonlóan Bulgáriában is az állami bevételek 30%-át már a tartozás szolgáltatás emésztette fel.

A rohamosan növekvő tartozásállomány és a hitelek legnagyobb részének improduktív felhasználása következtében, miként Szerbia, Bulgária is igen hamar, már 1901-re a teljes pénzügyi kimerülés állapotába került. A Balkánon sorozatosan és hasonlóan ismétlődő pénzügyi állami csődöket kommentálva jegyzi meg a már idézett szerző: „Minden önálló állam elég kötelet vásárolhat, hogy fölakassza magát, ha eleget fizet érte." (H. Feis: i. m.) Amint a csődök, úgy a megoldási formák is hasonlóak voltak a balkáni országokban. Bulgária 1902-ben nagy konszolidációs hitelt vesz fel. Az összeget francia vezetés alatt álló pénzcsoport folyósítja – angol részvétellel –, s a visszafizetések biztosítékaként ez esetben is zálogul foglalják le az állami bevételeket. A nemzetközi, főként francia ellenőrzés az 1904, majd 1907. években felvett újabb hitelek révén még tovább erősödött. E két utóbbi kölcsön majoritása francia kézben volt. Míg a század elején Franciaország tehát úgyszólván teljhatalmú pénzügyi ura volt Bulgáriának, az 1909. évi kölcsön kapcsán már Ausztria, Anglia és Hollandia kerül előtérbe. 1912-ig Bulgária nem is kapott újabb francia hitelt, de ez utóbbi évben, orosz közbenjárásra újabb francia kölcsön folyik be az országba.

A Banque de Paris et des Pays Bas érdekeltsége dominált a bolgár kölcsönökben. Bulgária esetében tehát ismét a jellegzetesen politikai, katonai indítékú hitelezést és kölcsönfelhasználást figyelhetjük meg. A gazdasági jellegű befektetések szerepe egészen elenyésző volt. 1895-ig külföldi gazdasági beruházás lényegében nem történt, 1896 és 1905 között mindössze 15, 1906 és 1911 között pedig újabb 26,6 millió frank befektetésére került sor. A nem egészen 42 milliós magángazdasági befektetés tehát a több százmilliós államkölcsönösszegnek mindössze 5%-át tette ki. Az újonnan

keletkezett bankok (Banque Generale de Bulgarie, Credit Foncier Franco–Bulgar, Banque des Balkans) mind a párizsi hitelintézetek égisze alatt keletkeztek, és végig erős francia érdekeltséggel bírtak. Egészében a kölcsönök és az idegen működőtőke-befektetések 60%-a volt francia kézben.

E befektetések még úgyszólván egyáltalán nem érintették a bolgár ipart, s 1909-ig mindössze 13 nagyvállalatot alapítottak 15 millió frank tőkeerővel. Az egyik német–osztrák államkölcsön jellegzetes feltételeként azt is előírták, hogy a hitelek 20%-át német és osztrák iparcikkek vásárlására kell fordítani. A minimális külföldi befektetések főként a kereskedelem és hitelszervezet területére irányultak. Ezek sorában két francia, egy német és egy osztrák–magyar alapítású bank érdemel említést.

Vitathatatlan tehát, hogy a közép-európai és a balkáni külföldi tőkebefektetések jellege jelentősen eltért, különbözött egymástól, s az utóbbi erősebben magán viselte a gyarmati jellegű tőkebefektetések jegyeit, korántsem mozdítva ki ezen országok gazdaságát korábbi elmaradottságából, preindusztriális szintjéről. A balkáni országok esetében tehát nem figyelhetjük meg a külföldi tőkebefektetések Közép-Kelet-Európára jellemző azon hatását, hogy a tőkeimport a gazdaság mobilitását jelentősen fokozza, s ez a belső tőkeképződés felgyorsulására vezetve a gazdaság finanszírozásában a 20. század elején a külföldi tőkénél nagyobb szerepet biztosít a belső forrásoknak.

A fennálló lényeges különbségek ellenére a közép- és kelet-európai térség egészére meghatározó szerepet játszottak a külföldi tőke befektetései, amelyek a térség országainak egy részében közvetlenül befolyásolták a gazdaság modernizálásának megindulását a 19. század utolsó harmadától, más országokban, a Balkánon pedig közrejátszottak ezen átalakulás előfeltételeinek, sőt, a világháború előtt már első kezdeteinek kialakulásában.

7. A gyáripar kialakulása és a nemzetgazdaság modernizálódása

A 19. századi demográfiai fejlődéstől a modern agrárátalakuláson, a bankrendszer és infrastruktúra kiépülésén keresztül az állami iparpártolásig a közép- és kelet-európai fejlődés eddig vizsgált mozzanatai megteremtették a belső előfeltételeket a modern tőkés átalakulás központi jelentőségű folyamata, az ipar forradalmi átalakulása számára. A külföldi tőke behatolása nyomán indul azután meg a tradicionális ipari formák rohamos bomlása, a modern gépi nagyipar kiépülése. A gyáripar születése és fejlődése természetesen ugyanúgy lényeges különbségekkel játszódik le a közép- és kelet-európai országokban, mint a fejlődés egyéb, már vizsgált mozzanatai. A legkorábban és leggyorsaban az osztrák–cseh területek modern ipari átalakulása indult meg, s a viszonylag legkedvezőbb feltételek hatására a 20. század elejére az iparosodás itt emelkedik a legmagasabb színvonalra.

A Habsburg Monarchia nyugati tartományaiban már a 18. században a manufaktúraipar fellendülésének lehetünk tanúi. Mária Terézia és II. József tudatos merkantilista iparfejlesztő politikája nem utolsósorban államháztartási szempontokból kiindulva ösztönözte a manufaktúrák alapítását. Ezek a jórészt nemesi alapítású ipari üzemek, amelyeknek létesítésében Lotharingiai Ferenc, Mária Terézia férje is jeleskedett, különösen cseh területeken létesültek. A 18. század végén a textil- és üvegiparban, valamint a bányászatban találkozhatunk a legtöbb manufaktúrával. Az alapítók között a század végére egyre növekszik a polgári elemek száma. A gépek alkalmazásáról az első adat még 1797-ből áll rendelkezésre, ami-

kor is Josef Leitenberger egy angol fonógépet állít munkába textilüzemében, egyelőre vízmeghajtással. Az első valóságos gépi nagyüzem sem várat sokáig magára: 1801-ben létesít az angol John Thornton cseh területen, Pottendorfban gépekkel dolgozó pamutfonodát, amelyben 1805-ben több mint 18 ezer orsó működött, 1828-ra pedig ezeknek száma a 47 ezret is meghaladta. A 19. század első éveiben – 1807-ig – további hat, gépekkel dolgozó textilüzem létesült.

Az 1810-es évek végétől a gépek térhódítása a textilipar más ágaira is kiterjed. A fonodák után lassan a szövőgyárak gépesítése is megindul. 1816-ban alapítja meg Bécs mellett Phillippe de Girard az első mechanikus lenszövő üzemet, amely a következő évben meg is kezdi működését.

A textiliparral majdnem egyidőben veszi kezdetét a gépek alkalmazása a gépiparban is. A textilgépek előállításával kapcsolatban több gépi üzem létesül, ezek között is elsőként, 1802-ben Brünnben az Első Gyapjúfonógépgyár. 1815-ben Morvaországban egy angol mechanikus már megkísérli az első gőzgép megépítését is. Az ipar forradalmasodásának fontos jeleként 1821-ben a cseh területre eső Darovában első alkalommal használnak kokszot a kohászatban, s 1831-ben felépül az első kokszüzemű kemence is Witkowitzban, s ez együttjárt a modern kavaró eljárás alkalmazásával. A negyvenes évek közepén felállítják az első gőzkalapácsot is. A technikai újítások nyomán a vastermelés 1828 és 1850 között 73 ezer tonnáról 154 ezer tonnára nőtt. 1826-ban Prága környékén a papíriparban is bevezetik az első papírgyártó gépet, s a harmincas évek végéig további három gépi papírgyár létesül.

A gépek megjelenése megteremtette az ipar szénigényét és a fejlődésnek induló bányászat 1830 és 1850 között 184 ezerről 850 ezer tonnára növelte termelését. A gépi nagyipar fejlődését legkifejezőbben tükrözi a gőzgépek elterjedése. Az Ausztriában üzembehelyezett első, 1818-ban Angliából vásárolt gőzgép felállítását követően a következő években csak rendkívül lassan nőtt a gőzgépek száma. 1825-ben az első osztrák gyártmányú gőzgép is elkészült ugyan, de 1830-ig mindössze 11 db gőzgép működött az ország-

ban. A következő évtized folyamán újabb 30 db gőzgépet helyeztek üzembe. A negyvenes évek lendületesebb növekedése eredményeként 1852-ben már 903 gőzgépet írtak össze 12 114 lóerő teljesítőképességgel, s ebből közel 700 db (8,8 ezer lóerő) hazai gyártmány volt.

Az osztrák–cseh nagyipar első fellendülési szakaszát jól jellemző 1841. évi statisztikai összeírások meglehetősen pontos képet nyújtanak az ipar elért fejlettségi szintjéről. Ezek szerint a nagyipar termelése – a Habsburg-birodalomhoz tartozó Lombard-Velencével együtt – kereken 510,7 millió forintot tett ki, aminek 43,5%-át a textilipar állította elő. A kohászat és gépipar együttesen a termelés 11,1%-ával részesedett.

Ausztria ipari termelésének legnagyobb hányadát, 34%-át Csehország, 27%-át Lombard-Velence, 16%-át Alsó-Ausztria, 7,5%-át Galícia állította elő, míg az egyéb örökös tartományok részesedése 15,5%-ra rúgott.

Az osztrák nagyipar újabb – a 19. század első felére eső bevezető szakaszát követő – fellendülésére az 1848. évi forradalom nyomán kiteljesedő polgári átalakulás után, s különösen a hatvanas évek nagy alapítási periódusában került sor. A nagyipari fejlődés élén ekkor is a széles piacokra épülő, a Monarchia iparilag elmaradottabb területei, s benne a 15 milliós magyar piac ellátására is berendezkedő textilipar járt. Míg 1840-ben az osztrák–cseh textiliparban 35 ezer orsó kapacitás üzemelt, s 1850-ben 550 ezer orsó, addig 1880-ban – az ötvenes-hatvanas évek pamutkrízise során előálló súlyos visszaesés ellenére (1865-ben csupán 400 ezer orsó működött) – a pamutorsók száma már meghaladta az 1,6 milliót. Jelentős fellendülés színtere volt a gépipar is. Míg 1843 és 1845 között épült fel Wiener Neustadtban az első osztrák gyártmányú mozdony, addig 1870-re az időközben Bécsben felépült második gyárral együtt a havi mozdonygyártási kapacitás 15 db-ra emelkedett, s ez évben indították útjára az ezredik hazai gyártmányú mozdonyt. A vasipar fejlődésének történelmi eseménye 1863-ban a régi Schwarzenberg vasmű telepén az első Bessemer-kohó üzembehelyezése. A Bessemer-vas termelése a következő másfél évtized során megtíz-

szereződik. A széntermelés, amely 1850-ben 850 ezer tonnát tett ki, már 1867-ig 5,4 millió tonnára ugrik, 1880-ra pedig meghaladja a 14,3 millió tonnát.

Az átalakulás majd minden iparra kiterjed. Az ötvenes évek végén Aussigban megszületik a szódaipar. 1850 és 1870 között az üvegipar is teljesen átalakul, főként az új olvasztási eljárás, a Siemens–Halske forgókemence alkalmazása (1867) következtében. Az újabb és újabb találmányok többek között 40–50%-os tüzelőanyag-megtakarítást is eredményeztek. A kisebb iparágak gyári jellegűvé alakulásának jellegzetes megnyilvánulásaként az 1860–70-es évek között már a bőripar is megindul a gépi nagyiparrá válás útján a gőzgép és munkagépek alkalmazásával. 1873 után pedig már a bőrgyártás is egyre inkább a nagyüzemek tevékenységi körébe került.

Az 1873. évi első jelentős gazdasági válság a legtöbb területen megszakítja a dinamikus fejlődést, s erőteljes visszaesésre, számos területen hosszas stagnációra vezetett. Az 1865–1885 közötti két évtizedben az átlagos évi ipari termelési növekedés még így is 4,1%-ot tett ki, jelentősen meghaladva az előző negyedszázad (1841–1865) átlagos évi 2,25%-os fejlődési ütemét. Ez arra utal, hogy a hatvanas évek alapítási periódusában évente 8–10%-os termelésnövekedés jellemezte az osztrák–cseh területek iparfejlődését.

Az 1840-es évekkel záruló első iparosodási hullám, majd különösen a hatvan-hetvenes évek nagy alapítási periódusa az Osztrák–Magyar Monarchia nyugati területein az ipar forradalmasodására, a gépek térhódítására, a modern nagyipar kialakulására vezetett. Szemléletesen mutatkozik ez meg – mint a 17. táblázatból kitűnik – az iparban alkalmazott gőzgépek magas számában, az ipari termelés jelentős értékében.

A termelés bruttó értéke 1880-ban 2,4 milliárd koronát tett ki, vagyis 1840 és 1880 között az osztrák ipar termelése két és félszeresére nőtt.

A válság okozta megtorpanást követően csak a nyolcvanas években vette kezdetét az újabb fellendülés, amely a kilencvenes évektől teljesedett ki igazán jó konjunktúrává. Ezektől az évtizedektől Ausztria a gazdasági érettség stádiumába jut, és eléri a tartós nö-

17. táblázat

Az osztrák—cseh ipar 1880-ban*

Megnevezés	Erőgépek kapacitása (HP)	Munkáslétszám ezer főben	Nettó termelési érték millió koronában
Vas-, fém- és gépipar	69 022	77,4	134,0
Textilipar	63 918	204,4	333,8
Élelmiszeripar	93 555	149,2	360,8
Vegyészeti ipar	4 470	16,4	42,0
Építőanyag-ipar	8 151	51,7	67,8
Egyéb iparágak (papír-, bőr-, fa-, nyomdaipar stb.)	57 763	78,7	84,1
Összesen	296 879	577,8	1022,5

* A Statistik der österreichischen Industrie nach den Stande von Jahre 1880. Wien, 1884. alapján összeállított táblázatban az élelmiszeriparra vonatkozó adatokat a hasonló 1890. évre vonatkozó statisztika adatából vettük, tekintettel arra, hogy az 1880-as részben nem tartalmaz adatokat az iparágra, részben pedig pontatlan gyáripari kategóriával dolgozik. A nettó termelési értéket N. T. Gross: Industrialisation in Austria c. kéziratos disszertációjának számítása alapján közöljük.

vekedés állapotát. A 19. század utolsó évtizedeitől a világháborúig terjedő időszak ipari fejlődése Ausztriában továbbra is a fogyasztási iparok vezető szerepének jegyében játszódik. A növekedés fontos tényezője a textilipar lendületes kiterjedése. Az 1880-ban működő 1,6 millió pamutorsóval szemben 1902-ben 2,8 millió orsó üzemelt már; 1907-re számuk 3,6 millióra, 1914-re pedig 4,9 millióra ugrott.

Az egy főre eső gyapotfogyasztás 1908–1909-ben Ausztriában mintegy 6,2 kg-ot tett ki, ezzel jelentősen elmaradva ugyan a 16 kg-os angol fogyasztás mögött, de lényegében megközelítve a német (6,8 kg) és belga (6,6 kg), meghaladva a francia (5,4 kg) és olasz (4,9 kg) szintet. Az osztrák–cseh ipar egyik legfejlettebb, nemzet-

közileg is legversenyképesebb ága, a textilipar gyors növekedésében változatlanul szerepet játszott a Monarchia széles piacainak lehetősége. Az osztrák és cseh gyárak termelésük jelentős részét export útján értékesítették és a kivitel legnagyobb része, a gyapot- és pamutáruk 78,1%-a, a gyapjú- és gyapjúáruk 62,4%-a, a selyem- és selyemáruk 56,1%-a és a konfekcióáruk 56,6%-a az 1910-es évek elején is Magyarországon talált piacot. A textilipar mellett az ipari fejlődés tényezői sorában említést kell tennünk a papíriparról is, ahol a nyolcvanas évektől a termelés mintegy megnégyszereződött és a világ papírtermelésének 5,7%-át tette ki.

A fogyasztási iparok fejlődésének érdekes jelenségeként tűnik azonban szemünkbe, hogy a 19. század végétől lejátszódó iparfejlődésben a textilipar hagyományos szerepe mellett különösen fontossá válik az élelmezési ipar is. A cukor- és sörtermelés pl. 1890-től a világháborúig terjedő negyedszázad során mintegy megkétszereződik. Számos új, kisebb élelmezési ipari ágazat is kifejlődik, s mindez az iparág össztermelésben elfoglalt szerepének lényeges növekedésére vezetett.

A nehézipar korlátozottabb nyersanyag-lehetőségei folytán ez az iparág már nem érhette ugyan el a nyugat-európai országok hasonló iparágainak fejlettségi szintjét, s nem is tudott lépést tartani azokkal, az ipari fejlődésben mégis fontos szerepet játszott. Ennek eredményeit jelzi, hogy a kőszéntermelés az 1890. évi 8,9 millió tonnáról 1913-ra 16,4 millió tonnára emelkedett, a barnaszéntermelés pedig 15,3 millió tonnáról 27,4 millió tonnára. A nyersvastermelés az 1880. évi 320 ezer tonnáról 1900-ra 1,0 millió, 1913-ra pedig 1,75 millió tonnára emelkedett. Az egy főre eső nyersvastermelés Ausztriában a világháborúig megtett fejlődés ellenére sem érte el a 60 kg-ot, holott ugyanekkor Németországban már 250, Angliában 206 kg-ot tett ki.

Végezetül az ipari fejlődés emeltyűi sorában említhetjük az új iparágakat, ezek között is főként a vegyészetet és elektromos ipart. Ami az előbbit illeti, fontos szerepet játszott a galíciai olajmezőkre alapozott finomító ipar. A kőolajtermelés 1884-ben 57 ezer ton-

nára rúgott, 1900-ra viszont már 326 ezer, az 1909-es csúcsponton pedig 1,2 millió tonnát tett ki, ekkor a világtermelés 5%-át adta.

Az elektromos ipar részben az energiatermelés rohamos növekedése, részben az erre alapozott elektrotechnikai ipar kiépülése révén hódított tért. Ami az energiatermelést illeti, az osztrák Alpok vízesései kedvező energiabázist biztosítottak centrálék építésére. 1886-ban létesült az első villamos erőmű, 1910-ben már kb. 370 000 kW-ra becsülték a kiépített osztrák villamos művek teljesítményét. Az elektrotechnikai ipar főleg német vállalatok lerakatai révén fejlődött, de néhány jelentős saját találmány, a vasutak villamosításának igénye számos jelentős hazai tőkével létesített vállalatot is életre keltettek, s habár volumenében az elektrotechnikai ipar nem volt jelentős, technikai fejlettség, tőkekoncentráció, s versenyképesség szempontjából az élenjárók közé tartozott.

A 19. század végén kibontakozó, a 20. század elején kiteljesedő új konjunktúraszakasz ipari fellendülése idején lényeges területi átcsoportosulás megy végbe az iparban, Ausztria ipari termelésének mind nagyobb hányada helyeződött át cseh területekre. Ebben különböző okok játszottak közre: a kohászat esetében a korábban fa-, faszéntüzelésű osztrák alpesi kohók helyett a szén- és kokszbázis terelte cseh területre a nehézipar fontos ágait. A gyapotbehozatal irányának módosulása, az amerikai források előtérbe kerülése az elbai vízi szállítás révén a textilipar termelési költségeit is cseh területen tette kedvezőbbé, mint ahogy az előnyösebb vízi szállítás általában is kedvezett az utóbbi területeknek. Az élelmezési ipar esetében pedig a szélesebb mezőgazdasági bázis, főként a cukoripar feldolgozását alapozta meg Csehországban. Végül is, míg 1841-ben az örökös tartományok iparának 34%-a esett Cseh- és Morvaországra, addig az első világháború előtt a cseh területek részesedése meghaladta az 56%-ot, a szorosabban vett osztrák területeké viszont csak 30%-ot tett ki. A fennmaradó hányad Galícia és Bukovina (9%), valamint Dalmácia (nem egészen 5%) között oszlott meg. Ezen belül a bányászat és kohászat termelésének 64%-a esett cseh, 14%-a osztrák és 16%-a Galícia–Bukovina területére. A textilorsóknak mintegy 60%-a koncentrálódott Csehországba,

a cukortermelésnek több mint 90, a vastermelésnek 57%-a Csehországban található. A szorosabban vett osztrák területek három iparágban múlták csupán felül Cseh- és Morvaországot, a gépgyártásban, valamint a fa- és papíriparban.

A nyolcvanas években lassabban meginduló, s a kilencvenes évektől kiterjedő ipari konjunktúra tehát megsokszorozza az osztrák iparba fektetett tőkét (a háború előtt kb. 5 milliárd korona értékre becsülték), a felállított gépek számát, a foglalkoztatott munkaerő létszámát, a termelés értékét, s ezzel egyidejűleg természetesen az iparnak a nemzetgazdaságban elfoglalt helyét is.

Ezt a dinamikus fejlődést fejezik ki az osztrák gyáripar munkáslétszámának a 18. táblázatban foglalt adatai.

18. táblázat

Az osztrák ipar munkáslétszáma

Év	Munkáslétszám fő
1890 . .	845 946
1903 . .	1 471 331
1913	2 304 799

Sajnos nem rendelkezünk ugyanazon esztendőkre kielégítő munkaerő, gép és termelési statisztikával. A fejlődés, az előrehaladás bemutatására ezért az 1902-es üzemstatisztikának a felhasznált gépek teljesítményére, illetve az ipari termelésnek a háború előtti szintjét tükröző adataira támaszkodhatunk. Ez adhat csupán teljes képet a korszak jelentőségére vonatkozóan az ipari fejlődés szempontjából.

Az iparban alkalmazott gépek száma 1880 és 1902 között – a 19. táblázat tanúsága szerint – tobb mint megháromszorozódott, és kapacitásuk a századfordulóra $1^1/_2$ millió HP-re emelkedett.

Tekintettel arra, hogy a gyárak számára és a munkáslétszámra vonatkozó adatok a századfordulótól a világháborúig mintegy 70%

19. táblázat

Az osztrák gyáriparban alkalmazott gépek lóereje 1902-ben

Iparág	HP
Bányászat és kohászat	213 219
Vas- és gépipar	277 308
Textilipar	250 503
Élelmiszeripar	313 480
Vegyészeti ipar	45 966
Villamosenergia-termelés	162 790
Egyéb	208 507
Összesen	1 471 773

körüli növekedésről tanúskodnak, feltételezhető, hogy a háború előtt már 2,5 millió körül mozgott az osztrák gyáriparban alkalmazott lóerőteljesítmény.

Ami az ipari termelés növekedését illeti (20. táblázat), itt a növekedési ráta 1880 és 1911 között évi 3,5%-ra becsülhető.

20. táblázat

Az osztrák ipari termelés

Megnevezés	1880	1911
Nettó termelés millió K-ban	1 026	4 190
Lakosság ezer főben	21 982	28 516
Egy főre eső termelés változatlan áron K-ban	59,17	162,8

Más számítások szerint az osztrák ipari termelés 1880 és 1912 között több mint megháromszorozódott. Ha az 1900. évi termelést 100-nak vesszük, akkor 1880=44%, 1912=150%. Ez évi 3,6%-os

növekedést jelent. A különböző iparágak közül a vas- és gépipar mutatkozott a legdinamikusabbnak a gépipar 9,5%-os és vasfeldolgozó-ipar 7%-os emelkedésével.

A jelentősen megnövekedett termelés ágazatok közötti megoszlása a 21. táblázatban foglalt képet mutatta.

21. táblázat

Ausztria gyáripari termelése 1911-ben

(millió koronában)

Iparág	Nettó termelési érték	Bruttó termelési érték
Vas- és gépipar	828,2	1727,8
Textilipar	1035,2	2361,6
Élelmiszeripar	1074,6	2673,2
Vegyészeti ipar	412,7	771,2
Építőanyag-ipar	324,0	561,8
Egyéb iparágak	515,4	1305,3
Összesen	4190,1	9400,9

Bármennyire gyorsnak tekinthetjük a háború előtti másfél évtizedben az osztrák ipar fejlődését, s konstatálhatjuk azt is, hogy a növekedés üteme nagyjából lépést tartott a korabeli európai iparfejlődéssel, mégis az összehasonlítás Európa más ipari jellegű országaival nem az osztrák ipar javára, hanem kárára dőlne el. Az osztrák ipar egyre kevésbé tudott lépést tartani mindenekelőtt a nagy versenytárs, a német, de Európa többi vezető országának iparával. Az elmaradás jelensége oly szembetűnő volt, hogy már a korabeli gazdasági szakirodalmat is foglalkoztatta. E megállapítások elsősorban a nyersanyagellátási és szállítási nehézségek problémáit emelték ki. Kétségtelen, hogy ebben a korszakban egy-egy ország ipari fejlődését nagymértékben befolyásolta a szén és vasérc – az ipar átalakulásának döntő nyersanyaga – elhelyezkedése, egy-

máshoz való közelsége vagy távolsága. Az a körülmény, hogy a vasérc főleg az osztrák tartományokban és kisebb mértékben Magyarországon, a szén pedig Cseh- és Morvaföldön volt található, a költségek szempontjából nem jelentette az előfordulható variációk legkedvezőbbikét. Ausztria nem tartozott a nyersanyagban gazdag országok közé, s ez is befolyásolta az ipari termelés alakulását. Az is tény, hogy a többi nagyhatalomhoz képest a szállítás megoldása földrajzi okokból nehezebb volt, s tetemes költségekkel terhelte az új iparcikkeket. A tengeri kereskedelmi utaktól való távolság, a tengeri szállítás viszonylag csekély lehetősége megdrágította a termelést, s még a folyami szállítás lehetőségei is korlátozottak voltak. Nem kétséges azonban, hogy mindezen figyelemre méltó szempontok mellett is a belső piac viszonylagos – az említett körülményekkel is összefüggő, de azokon túlmenő – elmaradottságában láthatjuk inkább a fő motiváló tényezőt. A Monarchia nyugati felében ugyanis a városfejlődés gyengébb volt, mint általában a nyugati országokban, igazán nagy város a fővároson kívül csak elvétve akadt. A belső piac alacsonyabb szintje pl. a németországinál jóval alacsonyabb tőkefelhalmozásban is megmutatkozott. A városfejlődés gyengesége, a falusi piac elmaradottsága, a vidékre még rendkívül jellemző naturálgazdaság, az alacsony szintű vásárlóerő a belső piac alacsony színvonalát eredményezte. A belső piac alacsonyabb igényével magyarázható, hogy az osztrák területeken sem alakultak ki a tömegtermelés, a szériák olyan típusai, amelyek az ipari országokban ekkor már általánossá váltak, s ez többek között a viszonylag alacsony átlagos üzemnagyságban is tükröződött. Bonyolította a belső piac kérdését a birodalom soknemzetiségű jellege. A különböző nemzetiségek egymástól eltérő igénye, fogyasztási szokásai, nem utolsósorban kulturális színvonala a piac nagyságát is korlátozta. A Habsburg-birodalom társadalmi és szociális elmaradottságának is megvolt a gazdasági következménye. A vagyon és a rang még mindig inkább a földesurakhoz, az arisztokráciához kapcsolódott. A tőkefelhalmozást viszont az arisztokrácia és a nagybirtokosok pazarló fogyasztása erősen korlátozta, s a nekik juttatott kölcsönök jelentős összegeket vontak el a hasznos gazda-

sági befektetésektől. A munka termelékenysége sem érte el a nyugati országok szintjét és a legfontosabb fogyasztási mutatók összehasonlítása is (22. táblázat) Nyugat-Európa fölényét mutatja.

22. táblázat

Egy főre jutó fogyasztás 1907-ben

(kg-ban)

Megnevezés	Németország	Ausztria
Szén	2196,0	1417,4
Vas	145,0	45,0
Só	22,0	15,0
Cukor	16,7	13,5
Papír	19,4	10,1
Petróleum	17,8	5,4

Az osztrák ipar viszonylagos elmaradottságánál azonban azt is mérlegelnünk kell, hogy a korabeli Ausztrián csak a Monarchia nyugati részeit vagy a Reichsrathban képviselt összes tartományokat értjük-e. Utóbbiak ugyanis a Habsburgok által különböző időpontokban meghódított, s igen eltérő fejlettségi szinten álló, nyelvileg és történelmi hagyományaiban is igen eltérő türeletek konglomerátumát alkották és a gazdasági fejlettségnek a nyugati legfejlettebb és a keleti legfejletlenebb típusait egyesítették. Galícia, Bukovina, Dalmácia például az ún. osztrák területek 28 millió lakosából 11 milliót, azaz közel 40%-át összpontosította, az iparnak viszont mintegy 15%-a volt csupán itt. A Monarchia nyugati területei, a nyugati fejlődéshez legközelebb álló cseh és osztrák tartományok tehát egy főre számítva mintegy 30–40%-kal többet termeltek és fogyasztottak, mint az ún. osztrák területek összességükben. Jellegük, struktúrájuk tehát sokkal közelebb állt a nyugati típushoz, semmint azt a Monarchia osztrák részére vonatkozó átlagos számok kifejezik.

A Habsburg, majd az Osztrák–Magyar Monarchia keleti terüle-

tei, az ipari fejlődés lényegesen eltérő útját járták, szintjét képviselték. Az osztrák–cseh területekkel szemben mindenekelőtt az iparosodás jóval későbbi megindulása tűnik fel. Míg Ausztriában a 19. század első fele a modern nagyipar születésének és első fellendülésének periódusa, addig Magyarországon ugyanezen években még a bomló céhek uralják a terepet, s csupán az 1840. évi 17. tc. mondja ki a szabad gyáralapítás jogát, amit az 1843–44. évi országgyűlésen elfogadott rendelet, a nem nemesek „birtokbírhatási" joga tett teljessé. Míg az 1841. évi statisztikai összeírásból már a számottevő osztrák–cseh gyáripar képe bontakozik ki, addig az 1846. évi magyar statisztika szerint: „Mi jelenleg gyárainkat s más iparintézeteket illeti: ezek számát a papirosmalmokkal, üveghutákkal, hámorokkal együtt alig vihetjük 453-ra."

A gácsi posztógyárban felállított első gőzgép után a negyvenes évek elejéig csak egy cukorgyár, két vidéki posztó-, illetve vászonfestő üzem, továbbá két malom üzemeltetett gőzgépet. Az országban mindössze 9 gőzgép működött 100 lóerővel, de 52 lóerő az ipar területén kívül állt alkalmazásban. A széntüzelés még csak ritka kivétel volt ezekben az években. Az ipar legjelentősebb létesítményeit az 1838-as alapítású Pesti Hengermalom Társaság, s ugyanezen évtized alatt mintegy féltucat, főként nagybirtokokon létesített földesúri cukorgyári alapítás, kb. 100, ugyancsak földesúri vashámor, a negyvenes évek budai és pesti gépműhelyalapításai, néhány nagyobb fővárosi és főként ismét nagybirtokon létesített textilüzem képviselte.

Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc veresége után Magyarországra nehezedő abszolutisztikus elnyomás körülményei közepette az ötvenes évek sem voltak kedvezőek az iparosodás megindulásához. Az 1850–51-ben Ausztria és Magyarország között létrehozott közös vámterületen az osztrák tőkével meginduló vasútépítkezés nyomán mégis ekkor kezdődött meg a gépi nagyipar térhódítása. A lassú előnyomulás legfontosabb állomása ekkor a cukoripar kiépülése, amelyre – mint a külföldi tőke tevékenysége kapcsán már utaltunk rá – osztrák gyárosok alapításai révén kerülhetett sor. Ezekben az években indul fejlődésnek a szénbányászat is,

s az évtized végén, a hetvenes évek elején veszi kezdetét a legfontosabb magyarországi iparág, a malomipar gyors fellendülése. Mégis, az 1860-as évek elejéig legfeljebb a gépek sporadikus megjelenéséről beszélhetünk csupán. Az 1863-ban készített gépstatisztika adatai azt bizonyítják, hogy Magyarországon még mindig csak 480 gőzgép működött, összesen 8134 lóerő teljesítőképességgel. Nemcsak a gőzgépek rendkívül csekély számát tekinthetjük önmagában bizonyító tényezőnek, hanem azt a körülményt is, hogy a hatvanas évek elején alkalmazott gőzgéppark tulajdonképpen az ipar egyetlen területének meginduló gépesítését jelzi csupán. A 480 gőzgépből ugyanis 308 az élelmezési iparban található. A vas- és fémiparban viszont mindössze 83, a gépiparban 17, a faiparban pedig 29 gőzgép működött. Egész iparágak számára volt még ismeretlen ebben az időszakban a gőzgép. A textilipar 6, az építőanyagipar 2, a bőripar 1, a papíripar 7 gőzgépe különösen kirívóan mutatja ezt. A gép az 1860-as évek elejéig még nem hódította meg a magyar ipart.

Az ipari forradalom kibontakozása csupán a 19. század hatvanas éveinek végétől figyelhető meg. Ennek első eredményeit már az 1884-ben készült iparstatisztika is világosan mutatja. A nyolcvanas évek eleje nem csupán kényszerű, a statisztikai felvétel időpontja által diktált határ, hanem az ipari forradalom valóságos belső periódusvonala is. Az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezést közvetlenül megelőző, de főként az azt követő évek Magyarországon is erőteljes alapítási periódus kibontakozására vezettek. A már bemutatott, és főként ezen időszakra eső nagy bank- és vasúti alapítások mellett az ipar alapvető ágai is ekkor épülnek ki. Egymást követően létesülnek a főként Budapestre települő nagy malmok, ami a magyarországi kereskedőházak tulajdonosainak ipari alapító tevékenységével kapcsolatos. A magyar malomipar – mint az osztrák–cseh területek textiliparának ellenpárja – eleve a Monarchia széles piacaira rendezkedik be, s exportiparágként fejlődik ki. Kiviteli lehetőségeit biztosítja széles és olcsó nyersanyagbázisa mellett technikai fejlettsége is, amellyel a 19. század derekán, második felében egy ideig – a modern vashengerszék magyar találmánya és tömeg-

gyártása (Ganz gyár) révén – elsőbbséget élvezett a világpiacon. A budapesti nagy exportmalmok búzaőrlése 1867 és 1870 között megnégyszereződött (600 000, ill. 2 600 000 q) kapacitásuk (közel 6 millió q) pedig oly nagy mértékben növekedett, hogy Budapest Minneapolis után a világ második malomipari központjává vált. Az ugyancsak jól fejlődő cukor-, szesz- és söripar mellett a hatvanas-hetvenes évek ipari növekedésében a vasipar és a gépgyártás néhány ága játszott még közre. Főként a vasút igényeihez alkalmazkodó járműgyártás és a mezőgazdaság szerszám- és gépszükségletének ellátására kiépülő üzemek termelése volt jelentős. Mindezek alapján erős fellendülés mutatkozott a bányászatban és a kohászatban. A széntermelés 0,7 millió t-ról 1,63 millió t-ra, a vastermelés 107 ezer tonnáról 163 ezer tonnára növekedett. Mindez párosult még Budapest, az ország fővárosának gyors terjeszkedésével, amely az építőanyag-iparban támasztott komoly keresletet. Mindezek alapján a gépek térhódítása, a gőzgépek és lóerőteljesítményük viszonylag gyors számszerű növekedése játszódik le. 1884-ben a magyar iparban működő gőzgépek lóerőteljesítménye az 1863-as 8134-ről 63 869-re, majdnem nyolcszorosára ugrott. A lóerőkapacitás megoszlása azonban továbbra is rendkívül aránytalan. Az összes lóerőszámból 36 646 lóerő, vagyis a teljesítőképességnek közel 60%-a az élelmezési iparban található. Az élelmezési ipar gépparkja tehát különösen ugrásszerűen emelkedett: a két felmérés közötti két évtizedben több mint megtízszereződött. Az élelmezési iparban ezzel tulajdonképpen bekövetkezik a gépek térhódítása és a gépi termelés túlsúlyra jutása. A vezető malomiparban a kis jelentőségű, helyi malmoktól eltekintve, amelyek nem folytattak kereskedelmi tevékenységet, hanem a parasztoknak ún. vám (természetbeni részesedés) ellenében őrölték saját fogyasztásra szánt terményeiket, a gépi termelés vált uralkodóvá. Magyarországon 1880-ban 17,5 millió mázsa gabonát őröltek meg, s ebből 10 millió mázsát, 57%-ot a gőzmalmok. Az élelmezési ipar másik vezető ágazatában, a cukoriparban, főként a korábbi időszak létesítései nyomán lényegében teljessé vált a gépi termelés. Az iparág 17 vállalata a

kor szintjének megfelelő, modern technikai színvonalat képviselő gépi üzem volt.

Az ipari forradalom előrehaladása az élelmezési ipar mellett leginkább a vas- és fémipar területein konstatálható. Az iparágban alkalmazott gőzgépek teljesítőképessége az 1863-as 2442 lóerőről 1884-re 14 844 lóerőre, mintegy hatszorosára ugrott. A kohászat ezekben az években honosítja meg az ipari forradalom technikai vívmányait. Jellemző módon 1867-ig a magyarországi kohók – az egyetlen modern bánáti kohászati bázist leszámítva – faszéntüzelésűek, a kohók fúvóberendezéseit zömmel vízikerékkel üzemeltetik. A hetvenes években hódít tért azután a koksztüzelés, ami a Bessemer-eljárás meghonosításával kapcsolatos. Magyarországon 1868-ban helyezik üzembe az első, és 1875-ben a második Bessemer-konvertert. 1869-ben indul meg az acélgyártás, s 1873-ban épül fel az első Martin-kemence. Ezekben az években egymást követően szüntetik be a régi technikára alapozott, elavult olvasztókat. A nyolcvanas évek elejére a működő kohók száma 70-re csökkent, az egy évtizeddel korábbi 86-tal szemben, s korszerű technikával felszerelt öt nagyüzem állította elő az ország nyersvastermelésének 68%-át. A meglevő vas- és fémiparban tehát lényegében megtörténik az átállás. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy ebben az iparágban egyáltalán nem azonos a helyzet az élelmezési iparral. Az élelmiszeriparban ugyanis olyan szélességgel játszódik le az ipari forradalom, hogy az iparág a belső fogyasztás kielégítése mellett exportképessé válik. A vas- és fémiparban viszont rendkívül szűk bázison megy végbe a gépek térhódítása. Az egy főre eső nyersvastermelés 1882-ben alig haladja meg a 11 kg-ot, holott Ausztriában és Németországban már egy évtizeddel előbb is 18, illetve 55 kg-ot tett ki, Angliában pedig már negyedszázaddal előbb is 132 kg-ot. Az iparban található további mintegy 12 ezer lóerő teljesítőképességű géppark rendkívül szétaprózódott, s legfeljebb azt tükrözte, hogy ezekben az ágazatokban is megjelenik a gép, de a termelést még nem forradalmasította. Az ipari forradalom a magyar ipar legtöbb ágában az 1880-as évek elejéig éppen csak megkezdődött, de még nem bontakozott ki, nem játszódott le.

Az ipar technikai forradalmasodásának széles körű kibontakozására a 19. század utolsó évtizedeiben, a századforduló körül került sor. Ez a folyamat – mint láttuk – szerves összefüggésben állt az állami ipartámogatás megindulásával, de ennél is sokkal nagyobb mértékben a külföldi tőke megélénkülő és ipar felé forduló alapítási tevékenységével. Az 1873. évi válság okozta megtorpanás után a nyolcvanas évek elején kibontakozó új konjunktúrahullám mérföldkövei nagy külföldi alapítások: 1881-ben osztrák pénzcsoportok befektetéseivel kerül sor néhány régi, kicsiny vas- és szénbányavállalat egyesítésére és a fúziók során kialakuló, magyarországi mértékkel mérve, hatalmas vállalatok megalapítására. A Rimamurány–Salgótarjáni Vasműtársaság, az Északmagyarországi Kőszénbányatársaság, majd a Magyar Általános Kőszénbányatársaság létrehozása a vasipar és kohászat nagy fellendülését indítja meg. A barnaszéntermelés az 1880. évi 1 millió tonnáról 1900-ra 5,2 millióra, 1913-ra pedig 8,9 millió tonnára ugrott. A nyersvastermelés ugyanezen években 140 ezer tonnáról 455 ezer, majd 1913-ra 623 ezer tonnára ugrott, s az időközben meghonosodó acéltermelés az 1898. évi 364 ezer tonnáról a világháború előtti csúcsponton elérte a 800 ezer tonnát.

A kilencvenes évek végén fellendülő gépgyártási ágak továbbra is a hagyományos vasúti járműgyártás és mezőgazdasági gépgyártás voltak. Elsősorban ezek növekedését segítette gépparkjuk kapacitásának 161%-os bővülése, ami másfél évtized alatt a termelés több mint megkétszerezését alapozta meg.

A hagyományos nehézipari ágak számottevő fejlődése ellenére az iparosodás legfontosabb területét továbbra is az élelmezési ipar képezte. Igaz, hogy ebben az ágazatban a külföldi tőke viszonylag kisebb szerepet játszott, de éppen ide koncentrálódtak a belföldi felhalmozás eredményei. A malomipar változatlanul kulcspozícióban maradt, és ha a századforduló után fejlődési üteme lassult is, az iparfejlődés meghatározó tényezőjét jelentette. A parasztság saját szükségletére őrlő kicsiny, ún. vámmalmok termelését figyelmen kívül hagyva, a malomipar termelése 1898-ban 1,6 millió tonnát tett ki, 1913-ra pedig ez a mennyiség 50%-kal emelkedett, s elérte a

2,4 milliót. Mint a megelőző évtizedekben, ekkor is változatlanul a kivitel lehetőségei szolgáltattak alapot az állandó növekedéshez. A magyar lisztkivitel a századforduló körül évente átlagosan 6–700 ezer tonnát tett ki, a háború előtt pedig a 800 ezer tonnát is meghaladta. Míg a 19. század végén a kivitelnek mintegy egyötöde vámkülföldre irányult, 1907 után már 97–98%-ban az osztrák–cseh területek vették fel a magyar lisztet. A cukortermelés 1880-ban 32,6 ezer tonnára ugrott, s már 1898–99-re 198 ezer tonnára, 1912–13-ra pedig 591 ezer tonnára. A cukoripar tehát a magyar iparfejlődés egyedülállóan dinamikus ága volt, s a malomiparhoz hasonlóan az ipar kevés exportágazatához tartozott. Termelésének jelentékeny részét, a századfordulón 173 ezer tonnát, a háború előtt 422 ezer tonnát export útján értékesítettek.

Az élelmezési ipar fejlődésében a söripar is fontos tényező volt. A 427 ezer hektoliteres 1880. évi sörtermeléssel szemben a század végén 1,1 millió, a világháború előtt pedig 1,3 millió hektoliter sörtermelés állt.

A magyar iparfejlődés hagyományos területei, a nehézipar bizonyos ágazatai és az élelmezési ipar mellett a 19. század végén, s főként a 20. század elején az iparfejlődés meggyorsulásában és a nagyipar térhódításában néhány új ágazat is fontos szerepet játszott. Az újonnan fejlődésnek induló ágak között Magyarországon sajátos módon a modern iparfejlődés egyik legrégibb ága, a textilipar emelhető ki. A 19. század folyamán a közös monarchiai területen a jóval fejlettebb osztrák–cseh textilipar versenye mellett Magyarországon úgyszólván teljesen hiányzott ez az iparág. A 20. század elején azonban mégis kezdetét veszi a textilipar kiépítése, s a világháborúig terjedő években éppen a textilipar válik – a cukoriparral együtt – a leggyorsabban fejlődő ágazattá. Míg 1870-től 1900-ig mindössze 77 textilgyár alakult az országban, 1900-tól 1913-ig az újonnan létesített textilüzemek száma 222 volt. Az iparágban alkalmazott orsók száma ez utóbbi periódusban 110 ezerről 492 ezerre ugrott, s a termelés értéke megnégyszereződött.

Ha az ipar össztermelésén belül nem is emelkedhetett nagy jelentőségre, a legdinamikusabb ágazatok sorában néhány olyan új iparág

is megjelenik Magyarországon, amely valóban a technika új vívmányai alapján születik, amelyek terén más fejlettebb ipari ország sem rendelkezhetett több évtizedes előnnyel, s ezért a versenyképesség lehetősége is másként alakult, mint a tradicionális ágazatokban. Ilyen új terület volt az elektrotechnikai ipar, ahol néhány fontos találmány és gyártási eljárási szabadalom segítségével exportiparágként fejlődik fel az izzólámpagyártás, a villamosmotorok, a villanymozdonyok gyártása, s ilyen ágazat volt a 20. század elején születő magyar gyógyszervegyészet is.

Az említett ágazatok növekedése alapján végül is a nyolcvanas évek közepétől kibontakozó és a 20. század elején kiteljesedő ipari konjunktúra az ipari forradalom sajátos lejátszódására utal. A gépek elterjedése, a gépi nagyipar uralkodóvá válása a gépstatisztikák alapján is nyilvánvaló. 1884-től 1898-ig, az első legszélesebb körű ipari statisztikai felmérésig 63 869-ről 262 070 lóerőre, több mint négyszeresére emelkedik az ipar gépparkjának teljesítőképessége.

Most már valóban úgyszólván minden iparágban kialakul és vezető szerepre emelkedik a gépi termelés. Ezzel szoros összefüggésben ekkor jut túlsúlyra a nagyipar a kisiparral szemben az ipari termelésen belül. A századforduló idején az összes ipari termelésnek már 65–70%-át gépekkel dolgozó gyárak állítják elő.

Az ipari forradalom keretében lejátszódó átalakulást azonban mindezzel korántsem tekinthetjük lezártnak. Nem lehet ugyanis figyelmen kívül hagyni, hogy a gépek térhódítása a századfordulóig eltelt időszakban csak rendkívül szűk bázison, kicsiny termelőképességű gyáriparban megy végbe, vagyis, hogy egyes ipari ágazatok a századfordulóig még mindig jórészt hiányoztak, vagy a belső fogyasztásnak kicsiny hányadát elégíthették ki. Az ország textiláru-fogyasztásának pl. mintegy 85%-át csupán import útján fedezhették. Rendkívül nagyarányú volt a behozatal a gépipar legtöbb ágában, a vegyészeti cikkek terén stb. is. Az ipar valóságos forradalmasodásáról ezért a meglevő szűk ágazatok gépesedése alapján nagyon egyoldalú lenne beszélni. Az ipari forradalom ezen alapvető folyamatának kiteljesedése Magyarországon csak a 20. század elején, a világháborúig eltelt időszak során játszódik le. 1898 és 1913 kö-

zött, főként az 1906-tól kibontakozó konjunktúrahullám eredményeként a magyarországi gyáripar ugrásszerűen fejlődik. A gyárak száma 2747-ről 5521-re emelkedett, s az alkalmazott munkások száma 302 ezer főről 563 ezerre. A gyárakban az alkalmazott erőgépek teljesítménye 307 ezer lóerőről 930 ezer lóerőre, több mint háromszorosára ugrott.

A 19. század végétől bekövetkezett iparfejlődés képe rajzolódik ki a 23. táblázat adataiból:

23. táblázat

Magyarország gyáripara 1898—1913*

Iparág	Munkáslétszám ezer főben		Erőgépek kapacitása ezer HP-ben		Bruttó termelési érték millió koronában	
	1898	1913	1898	1913	1898	1913
Vas- és gépipar	80,5	122,5	87,9	153,7	351,2	805,1
Textilipar	17,3	57,3	12,9	56,9	73,9	242,0
Élelmiszeripar	46,1	77,1	70,0	169,9	645,9	1287,7
Vegyészeti ipar	12,1	25,5	9,4	31,9	83,8	242,0
Építőanyag-ipar	31,6	35,8	15,8	66,0	51,3	136,6
Egyéb iparágak	38,5	99,2	34,2	92,0	160,7	418,3
Összesen	226,1	417,4	230,2	570,4	1366,8	3131,7

* A bányászat és a villamosenergia-termelés adatai nélkül.

Az ipar gyors fejlődése természetesen még mindig nem jelentette azt, hogy az ipar vált volna a nemzetgazdaság fő szektorává, hogy a hazai ipar uralta volna az ipar akárcsak legdöntőbb ágazataiban is a belső piacot. Az iparcikk-behozatal ebben az időszakban is az import legjelentősebb tétele maradt, s pl. a leginkább elmaradott, bár a század elején leggyorsabban fejlődő, termelését megháromszorozó textilipar a világháború előtt is csupán a hazai szükséglet mintegy egyharmadának kielégítésére volt alkalmas. Ennek ellenére a mo-

dern gépi nagyipar egészében már fontos gazdasági tényezővé válik.

Egészében véve a kiegyezéstől az első világháborúig terjedő szakaszban évi 5% körülire lehet becsülni az ipari termelés növekedését.

Az Osztrák–Magyar Monarchia ipari fejlődését két eltérő terület – az osztrák–cseh területek és Magyarország – vonatkozásában tekintettük át. Ezt a fejlődés különbségei feltétlenül indokolják. Mégis – éppen az iparosodás szempontjából – elengedhetetlen, hogy az első világháborúig terjedő időszak közép- és kelet-európai ipari fejlődésénél utaljunk a Monarchia állami egységéből eredő hatásokra.

Ezek ugyanis a fejlettségi szintkülönbségek és fejlődési eltérések ellenére kölcsönös előnyöket és hátrányokat is jelentettek a Monarchiához tartozó országok számára, sajátos kapcsolatokat eredményeztek, sajátos gazdasági egységet formáltak. Az iparosodás a Monarchia keretébe tartozó országokban ugyanis eleve nem nemzeti keretek között indult meg, hanem sajátos nagy birodalmi integráció jegyében. A széles, 50 milliósra duzzadó birodalmi piac a Monarchiához tartozó országok számára mindenekelőtt módot adott arra, hogy gazdaságuk, s iparuk ne minden ágát fejlesszék, hanem korlátozott erőforrásaikat néhány területre koncentrálják. Így azután az ipar egyik vagy másik ágazata – mint pl. az osztrák–cseh textilipar, vagy a magyar malomipar esetében láthattuk – különösen kedvező fejlődési lehetőséghez jutott, ami egyben az egyes országok iparának erőteljes egyoldalúságával járt együtt, egy-egy ágazat kirívó gyengeségét, vagy egyenesen hiányát eredményezte (pl. a magyar textilipar esetében).

A monarchiai integráció iparon túlterjedő, de az ipart is érintő előnyei, amelyek a közös pénzrendszertől, a Monarchián kívüli külkereskedelem viszonylag kicsiny szerepétől, a devizaproblémák ismeretlenségéig terjedtek, amelyek megkönnyítették a gazdaság finanszírozását az elmaradottabb területen, és olcsó élelmiszer- és nyersanyag-forrásokat, védett és kiszolgáltatott piacokat biztosítottak a fejlettebb országoknak, kölcsönösen előnyös hatást gyakorol-

tak a Monarchiához tartozó országokra. Egyben sajátos előnyöket jelentettek az iparosodottabb Ausztria számára. A formailag egyenlő feltételeket biztosító közös piac ugyanis természetszerűen, a szabad verseny belső törvényei szerint az erősebbnek kedvezett. Ausztria annál is kedvezőbb helyzetbe került, mivel fejlettsége csak a Monarchián, illetve Kelet-Európa országainak relációjában jelentett fölényt, míg a nyugat-európai partnerek versenyével szemben, egyenlő feltételek között kevésbé állhatta volna meg helyét. „Az osztrák ipar teljesítőképessége nagymértékben attól függ – mondotta Neuman, az osztrák ipartanács egyik vezetője a tanács 1910. december 16-i ülésén –, hogy nagy fogyasztópiaccal rendelkezhessünk. Ha azonban a világpiac olyan okokból, amelyeknek ismertetésére most nem térek ki, mégsem áll rendelkezésünkre, úgy legalábbis az Osztrák–Magyar Monarchia piacára van szükségünk." (Verwaltungsarchiv. Wien. Handelsministerium. 123 – 1911. 695.)

Ugyanakkor Ausztria lehetetlenné tette, hogy az elmaradottabb területek iparosodottabb partnereikkel szemben a mesterséges védelem azon eszközeihez nyúljanak, amelyet a 19. század hetvenes-nyolcvanas éveitől úgyszólván egész Európa ismételten és egyre erősebben alkalmazott már – a vámvédelemhez. A formailag egyenlő előnyöket biztosító közös piacokon ezért szenvedniük kellett a fejlettebb partner gazdasági, ipari fölényéből származó hátrányokat, ami iparosításukat számos alapvető területen fékezte, akadályozta, s amikor egyrészt elősegítette a modern tőkés fejlődés fellendülését, egyben annak fékjeit is működésbe hozta, elmaradottsági elemeit konzerválta. Ez váltotta ki végül is azokat a magyar követeléseket, amelyek különösen a századforduló után az önálló vámterület igényében csúcsosodtak ki, s számos politikai csatározásban öltöttek testet.

A súlyos belső ellentétek ellenére a közép- és kelet-európai térségben, sőt általában Európában a Monarchia mint gazdasági egység léphetett fel, amely nemcsak azzal az előnnyel rendelkezett, hogy a különböző gazdasági fejlettségű és jellegű területei révén komplex gazdasági egységet alkotott, s úgyszólván mindenoldalú gazdaságot fejleszthetett ki, de összességében az iparon belül is az ipar úgy-

szólván minden ágát kibontakoztathatta. Ennyiben a Monarchia gazdasága az ipari nagyhatalmakra emlékeztetett, hiszen míg az első világháború előtt Anglia, Németország és Franciaország az európai ipari termelés 72%-át állította elő, s úgyszólván az ipari termelés minden területén vezető szerepet játszott – az európai széntermelés 93%-a, az acéltermelés 78%-a, a gépipari produkció 80%-a, a vegyészeti ipar 74%-a, a textilipar kapacitását tükröző gyapotfogyasztásnak pedig 73%-a esett ezen országokra –, addig Belgium főként csak nehézipara, Olaszország és Spanyolország textilipara, Svédország fa- és acélipara terén képviselt nemzetközi szempontból is magas színvonalat. A Monarchia viszonylagos elmaradottsága azonban, különösen a magas fejlettségű területekhez kapcsolódó elmaradott országok és tartományok révén a Monarchia ipari erejének korlátozottságában is testet öltött.

Míg az Osztrák–Magyar Monarchiában élt Európa lakosságának 15,6%-a, addig az európai ipari termelésnek csupán 6,3%-a esett a Monarchiára. Igaz, hogy e részesedéssel Anglia (27%), Németország (22%) és Franciaország (13%) után a negyedik helyet foglalta el az európai országok sorában az ipari termelés volumenét tekintve. Ez azonban korántsem biztosított valamiféle „második helyet" a Monarchiának, hiszen több más, s viszonylag kisebb európai ország is megközelítette termelési szintjét.

A Monarchia ipari pozícióját jól jellemzi, hogy a világháború küszöbén, mintegy 50 millió tonna széntermelése Európában mennyiségileg – Franciaországot is megelőzve – harmadik, fűtőértékét tekintve pedig ötödik helyen állt. Nyersvastermelése (2,4 millió tonna) az európai termelés 5,8%-át reprezentálta, s sorrendben az ötödik volt. 2,7 millió tonna acéltermelése az európai termelés 6,3 %-ával ugyancsak az ötödik helyen állt. A gyapotfonóorsók számát tekintve (4,9 millió) Anglia, Németország, Olaszország és Franciaország előzte meg.

A másik nagy kelet-európai hatalom, az Orosz Birodalom – amely nem képezi részletes vizsgálódásunk tárgyát – ipari fejlődésében az Osztrák–Magyar Monarchia keleti területeivel mutatott sok hasonlóságot. Oroszországban a 19. század első felében ugyancsak

szórványos első jelek utalnak a modern gépi nagyipar kialakulására. Igaz, hogy 1805-ben már működött az első, gőzgépet alkalmazó fonoda, és három évvel később felállítják az országban az első mechanikai szövőszéket is. Az 1830 és 1860 közötti években több iparágban, ezek között a kohászatban és a textiliparban, valamint a cukoriparban a modern iparfejlődés kezdeteit észlelhetjük, amit S. Sztrumilin fogalmazásával úgy ítélhetünk meg, hogy „... már a reform előtt a vezető iparágakban ki volt kövezve az út a teljes ipari forradalom lejátszódása számára a manufaktúra szakaszból a gyáriparba való átalakulásra." (Voproszi Isztorii 1961. 9. szám.) Mégis, az 1861. évi jobbágyfelszabadításig az átalakulás előtörténete indult meg, sőt 1861 és 1890 között is az ipari forradalomnak csak kiinduló periódusáról beszélhetünk. 1861-ben az iparvállalatok száma 14–15 ezerre tehető, amelyekben 850 ezer munkás dolgozott. Az orosz ipari termelés 1913. évi értékét 100-nak véve 1860-ban a termelés indexe még mindössze 8, de 1890-ben is csupán 27. A hetvenes évek második felében az iparban alkalmazott gőzgépek teljesítménye még csak 115 ezer lóerőt tett ki, s bár 1892-ig a gőzgépek száma megkétszereződött, kapacitásuk pedig háromszorosára emelkedett (345 ezer lóerő), még változatlanul rendkívül alacsony színvonalon állt. Az első valóságos ugrás a kilencvenes években játszódik le, amikor egyetlen évtized alatt az iparvállalatok száma ugyan csak 18%-kal emelkedett, de a gyári munkások létszáma 66%-kal, az ipari termelés pedig megkétszereződött. Az ipar erőgépparkjának teljesítőképessége 1890 és 1912 között, kereken két évtized leforgása alatt 345 ezer lóerőről közel négyszeresére, 1,2 millió lóerőre ugrik (24. táblázat).

A növekedés főként három iparág fejlődésére alapozódott. A különösen jelentős bányászatra és kohászatra, a textiliparra, valamint az élelmezési iparra. Ami az elsőt illeti, az összes ipari termelésnek 1887-ben 12,6%-át, 1908-ban pedig 16,9%-át a bányászat szolgáltatta. Az ipari termelésből pedig 16,9, illetve 18,6%-kal részesedett a vas- és fémipar. A nyolcvanas évek vége felé a többi iparág majdnem teljes hiányára vezethető vissza, hogy a bányászat nélküli ipari termelésből 31,6%-ot a textil-, 25,9%-ot pe-

24. táblázat

Oroszország gyáripari termelésének alakulása

Év	Millió rubel	Index
1890	1493	*100*
1900	3083	206
1913	6549	438

dig az élelmezési ipar állított elő. 1908-ra mindkét iparág gyors termelésnövekedése ellenére csökkent részesedésük az összes ipari termelésből – 26, illetve 18,7%-ra –, mivel a többi iparág kialakulása is viszonylag gyors ütemben ment végbe.

A világháborút megelőző években az orosz gazdaságnak a sztolipini reformot követő gyors fellendülése – Magyarországhoz hasonlóan – az ipar olyan kiterjedésére vezetett, ami a gépi alapokra helyezett nagyipart a gazdaságon belül már fontos tényezővé tette.

A Lengyel Királyság területén hasonló ütemben és színvonalon játszódik le az ipar térhódítása. A 19. század első felében, főként a parasztok 1807. évi emancipációja után, valamint az 1816 és 1823 között hozott, a külföldi kézműveseknek és gyárosoknak előjogokat biztosító rendeletek alapján már némi ipari megélénkülés volt észlelhető. Az Orosz- és Lengyelország közötti vámhatárok 1850. évi eltörlése, s egyidejűleg a vasútépítkezés megindulása az iparosodás kezdeteit alapozza meg. A hetvenes évek közepéig azonban mégsem került sor lényeges előrehaladásra. A gyárak száma 1877-ben még csak 8349 mindössze 91 ezer munkással. Ezt követően veszi azután kezdetét az iparosodás. 1895-re már közel 13 ezer gyár működött, s bár 1910-re a gyárak száma mintegy 2 ezerrel csökkent, éppen ezekre az évekre alakul ki a gépekkel legjobban felszerelt nagyüzemek korszaka. Ezt jól mutatja, hogy az első korszakban, míg a gyárak száma mintegy másfélszeresre nőtt, a munkáslétszám több mint kétszeresére (91 ezerről 206 ezerre) emelkedett, a második periódusban viszont a gyárak számának említett

csökkenésével egyidőben a munkáslétszám ismét közel megkétszereződött. A Lengyel Királyság nyugati területein, elsősorban Łodz, Czestochowa, Dabrowa és Sosnowiec környékén, valamint Varsóban főként jelentős textil- és élelmiszeripar, valamint a nehézipar bizonyos ágai erősödnek meg. A vezető textilipar az Orosz Birodalom piacaira alapozva, termelésének háromnegyed részét export útján értékesíthette. Még szembetűnőbb azonban, s a gépek térhódítását mindennél jobban mutatja, hogy a gyáripar termelésének értéke 1877 és 1895 között 274 millió frankról 739 millióra, majd 1910-re 2279 millióra ugrik, vagyis alig több mint három évtized leforgása alatt mintegy kilencszeresére bővül.

A Lengyel Királyság gyáriparának a világháború előtti fejlettségi szintjére utal a 25. táblázat.

25. táblázat

A Lengyel Királyság gyáripara 1910-ben

Iparág	Munkáslétszám ezer főben	Termelési érték millió frankban
Textilipar	175,7	1031,3
Élelmezési ipar	42,5	409,9
Bányászat, kohászat, vas- és gépipar	107,7	451,8
Építőanyag-ipar	23,1	80,6
Vegyészet	9,2	79,0
Egyéb iparágak	42,8	226,6
Összesen	401,0	2279,2

Az Osztrák–Magyar Monarchia és az Orosz Birodalom iparosodásának tényei után elkerülhetetlenül szembe kerülünk a fejlettség szintjének kérdésével.

Vajon Közép- és Kelet-Európa országaiban valóban olyan gazdasági átalakulás, modernizálódás játszódott-e le, vajon ezen átalakulás fontos elemét képező iparosodás olyan szintre emelke-

dett-e, amely alapot ad olyan értékítélet kialakítására, hogy az ipari forradalom folyamatának lejátszódásáról beeszélhetünk? Ezzel kapcsolatosan természetesen újólag utalnunk kell a bevezetésben már elmondottakra, arra, hogy az ipari forradalomnak azt az értelmezését valljuk, amely a folyamatot nem egy-egy iparág vagy az egész ipar technikai átalakulásaként magyarázza, hanem a nemzetgazdaság egészének széles körű, strukturális átalakulásaként értékeli. Ezen értelmezés alapján az előzőekben felsorakoztatott tények egyértelműen tanúsítják, hogy Közép- és Kelet-Európa térségében a 19. század utolsó harmadában valóban a gazdaság egészére kiható, minden ágát átalakító változások játszódtak le. A mezőgazdaság modern tőkés alapokra helyezése gyors ütemben halad előre, s egyidejűleg kiépül a modern bankrendszer és hitelezés. Ezek az évek válnak a modern közlekedés, vasúthálózat és általában az infrastruktúra gyors megteremtésének periódusává. S ha nem is egyforma mértékkel, egyazon szinten, de mégis a vizsgált országok mindegyikében megjelenik a modern gépi nagyipar, kialakul a termelési folyamat ciklikus ritmusa. Ezen országok egész gazdasági és társadalmi helyzete átalakult. Ez időtől ugyanis a nemzetgazdaság egészének mozgását már egyre erősebben befolyásolta az ipar, a gazdaság dinamizmusát az ipar fejlődése lényegesen meghatározta, a nemzetgazdaság legkülönbözőbb ágazatainak – a mezőgazdaságtól a külkereskedelemig – belső változásai mind összefüggésbe kerültek az iparral s ennek hatásait tükrözték. Ugyanúgy elválaszthatatlan az ipar térhódításától a társadalom szerkezetében lejátszódó minden változás, az urbanizáció, a munkásosztály kifejlődése, városi kispolgárság megnövekedése, s mindaz, ami a századforduló körül ezen országok társadalmában új elemeket teremt.

A Közép- és Kelet-Európára jellemző, s az ipari forradalom folyamatára egyértelműen utaló jelenségek általános érvényén belül külön ki kell emelnünk az Osztrák–Magyar Monarchia nyugati területeinek, a szorosan vett osztrák és cseh tartományoknak kérdését. Ez utóbbi területeken ugyanis, ha fejlődésüket és fejlettségüket befolyásolta is a földrajzi fekvésükből adódó, a történelmi útjukból következő helyzetük, széles közép- és kelet-európai birodalomhoz

tartozásuk, mezőgazdasági fejlődésüknek a nyugat-európaitól eltérő vonásai, a társadalmi átalakulás elmaradottabb jellege, s a kelet-európai fejlődésre emlékeztető több más, említett vonás, mégis a nyugat-európai kontinentális fejlődéshez képest inkább csak mennyiségi elmaradást mutatnak, semmint attól minőségileg eltérő típust testesítenének meg. Ezt nemcsak az támasztja alá, hogy az eddigiekben vizsgált fejlődési mozzanatok az osztrák–cseh területeken a kontinens nyugati feléhez képest nagyjából egyidejűleg játszódtak le, s azokhoz számos alapvető hasonlóságot mutatnak, hanem az is, hogy az első világháború előtti évekre fejlettségi szintjük is eléggé közel állt ahhoz.

A fejlettségi szint legfőbb, a 26. táblázatba foglalt mutatói egyértelműen tanúsítják ezt.

26. táblázat

A dolgozó lakosság foglalkozás szerinti megoszlása

(százalékban)

Ágazat	Németország 1907	Franciaország 1906	Osztrák tartományok 1910	Cseh tartományok 1910
Mezőgazdaság	33,1	42,5	42,3	38,1
Ipar	37,4	30,0	25,0	34,5
Kereskedelem és forgalom	11,6	14,0	13,5	10,7
Egyéb	17,9	13,5	19,2	16,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

A dolgozó lakosság foglalkozási megoszlásában jelentkező szembetűnő hasonlóság vonását megerősíti a legátfogóbb gazdasági mutatónak, a nemzeti jövedelem termelése ágazati megoszlásának (27. táblázat) hasonlósága a nyugat-európai országokhoz.

Az első világháború előtti években tehát Ausztria nemzeti jövedelmének mintegy egyharmadát produkálta a mezőgazdaság és 49%-át az ipar. Ha figyelembe vesszük, hogy a nemzeti jövede-

27. táblázat

Az osztrák nemzeti jövedelem megoszlása 1913-ban

Terület	A terület részesedése a nemzeti jövedelemből %-ban	Egy főre jutó nemzeti jövedelem K-ban
Ausztria	33,8	790
Cseh területek	42,8	630
Galícia	13,7	250
Dél-Tirol Triesszttel együtt	4,8	450
Szlovénia Dalmáciával együtt	3,3	300
Bukovina	1,6	300
	100,0	520

Forrás: Anton Kausel: Österreichs Volkseinkommen 1913 bis 1963. Monatsberichte des Österreichischen Institutes für Wirtschaftsforschung. 1963.

lemre vonatkozó adatokból nem tudjuk kiszűrni az Ausztriához tartozó elmaradott tartományok átlagot csökkentő adatait – az átlag kialakulásában ugyanis közrejátszott Galícia, Bukovina és Dalmácia gazdasága is, ahol a lakosság 80, illetve 85%-a 1910-ben a mezőgazdaságban dolgozott –, akkor nyilvánvaló, hogy a szorosabban vett osztrák–cseh területek gazdasági színvonala lényegében megfelelt a kontinentális nyugat-európai modell szintjének (28. táblázat).

28. táblázat

Ausztria nemzeti jövedelme 1911—1913-ban

(millió K-ban)

Mezőgazdaság	4,0
Bányászat, nagyipar és kisipar	6,1
Kereskedelem, közlekedés	1,9
Nettó külföldi jövedelmek	0,4
Összesen	12,4

A Monarchia nyugati felének külkereskedelme – jóllehet itt a cseh–osztrák területek különválasztása egyáltalán nem lehetséges – jórészt hasonló összefüggésekre utal. Ha a Monarchia egészének külkereskedelmét az áruösszetételt illetően nézzük, úgy 27%-os készárubehozatallal szemben 48% készárukivitelt tapasztalunk, de ezekben a számokban a nem Ausztriából származó magyarországi import, ill. a nem Ausztriába irányuló magyar export is benn-foglaltatik. Csak az osztrák területek külkereskedelmében a Magyarországra irányuló exportot számítva a kivitel 60%-a volt ipari gyártmány, 17%-a félgyártmány és 23%-a nyersanyag. (Ha csak a vámkülföldre irányuló exportot nézzük, úgy a késztermékek aránya 52%-ra csökken, viszont a Magyarországra irányuló kivitel 73%-a volt iparcikk.) Mindenesetre, még ha a legalacsonyabb összeget is vennők figyelembe, az is megerősíti a képet, amely egy viszonylag fejlett ipari területre jellemző, még akkor is, ha a külkereskedelem kifejezi az osztrák tartományok viszonylagos elmaradottságát is a legfejlettebb ipari nagyhatalmakhoz viszonyítva.

A magyar–lengyel–orosz típusú fejlődés természetesen már korántsem azonosítható ezzel a fejlődési-fejlettségi mintával. A lejátszódó, bemutatott folyamatok kétségtelenül lényeges eltérésekre utalnak. Az ipari forradalom kibontakozásának tényét azonban a térség ezen országaiban sem tekinthetjük kétségesnek. A 19. század utolsó harmadától kibontakozó ipari forradalom hatására lejátszódó gazdasági átalakulás legátfogóbb mutatójaként a nemzeti jövedelem növekedési üteme oly mértékben gyorsult meg, hogy már elérte a nyugat-európai ipari forradalmi periódus növekedési rátáját.

1860 és 1913 között Oroszországban – s ez magában foglalja a lengyel területek adatait is, amelyek külön nem állnak rendelkezésünkre – a nemzeti jövedelem évi átlagos növekedése már valamelyest meghaladta a 3%-ot. Magyarországon lényegében ugyanebben a periódusban a növekedés 3% felett volt. Ezeket az adatokat rendkívül fontosnak tartjuk. Jól mutatják ugyanis, hogy a kelet-európai országok egyik típusa az adott időszakban már elérte az ipari forradalom korára jellemző dinamizmust. Különböző számítások állnak rendelkezésre, amelyek lehetővé teszik a kelet-euró-

pai növekedési ráta egybevetését az ipari forradalom előtti és alatti Nyugat-Európával. Angliában az ipari forradalmat megelőző évtizedekben – 1700 és 1780 között – a nemzeti jövedelem átlagos évi növekedése S. Kuznets számításai szerint 0,5%-körül mozgott. Rendkívül jellemző módon ugyanezen években – W. Hoffman munkája nyomán ismeretes – az angol ipar termelése évente átlagosan ugyancsak 0,5–1%-kal nőtt. (Tegyük hozzá, hogy Németországban a 19. század közepét követő két évtizedben a nemzeti jövedelem növekedése évente átlagosan 1,8%-körül mozgott.) A jellegzetesen lassú ipari forradalom előtti gazdasági növekedés az ipari forradalom kibontakozásával rendkívül meggyorsult: az 1780-tól 1881-ig terjedő évszázadban Angliában a nemzeti jövedelem növekedési üteme 2,8%-ra ugrott, s ezen belül az ipari termelés évi növekedési rátája meghaladta a 3%-ot. A 19. század utolsó harmadától az első világháborúig terjedő évek orosz és magyar nemzeti jövedelem növekedési adatai tehát egyértelműen mutatják, hogy a gazdaság dinamizmusa a nyugat-európaival egybevetve nem az ipari forradalom kora előtti, hanem alatti dinamizmussal azonosítható. Még szemléletesebb, ha hozzátesszük, hogy a 3%-körüli nemzeti jövedelem növekedési ráta elsősorban az iparosodás következménye, pontosabban szólva, a modern gazdasági dinamizmust elsősorban éppen az ipar fejlődése kölcsönözte a nemzetgazdaságoknak. A nemzeti jövedelem növekedésénél ugyanis jóval gyorsabb volt az ipari termelés növekedése: Oroszországban az évi 3%-kal szemben 1860 és 1913 között évente átlag 5% (1862 és 1882 között 3,5%, 1882 és 1913 között 5,7%), Magyarországon a 3,2%-kal szemben 5,2%.

Az ipari forradalom korára jellemző fejlődési dinamizmus a világháború előtti évekre már jelentősen átalakította a gazdaság és társadalom szerkezetét. A végbement folyamatok jellemzésére legkifejezőbb mutatóként a lakosság foglalkozási megoszlásában, valamint a nemzeti jövedelem termelésének struktúrájában bekövetkezett változásokat sorakoztathatjuk fel. Oroszországban – s ez ismét a Lengyel Királysággal együtt értendő – az 1861. évi reform idején a lakosság több mint 90%-a a mezőgazdaságban keresett

megélhetést. A század utolsó harmadában kibontakozó ipari forradalom hatására az 1897. évi népszámlálás idején a mezőgazdasági népesség aránya 78%-ra csökkent. A századforduló után meggyorsuló előrehaladás következményeit a lakosság megoszlásában adatok híján nem mérhetjük le pontosan, a tendenciákra azonban világosan utal, hogy a városi lakosság aránya 1897 és 1913 között 16 millióról 28 millió főre emelkedett, s aránya az össznépességen belül 12%-ról 18%-ra nőtt. Ha a városi népesség növekedési ütemét – s ez megengedhető, mert minimális becslés – azonosnak tekintjük az ipari népesség növekedési ütemével, akkor az első világháború előtt az Orosz Birodalom lakosságának már csak valamivel több mint 70%-a dolgozott a mezőgazdaságban.

Magyarországon az első összeírás adatai szerint 1869-ben a lakosság több mint 75%-a dolgozott a mezőgazdaságban. Az 1900. évi népszámlálás idejére a mezőgazdasági népesség aránya 68%-ra, 1910-re pedig 64%-ra csökkent.

A lakosság foglalkozási megoszlása alapján nyert kép vitathatatlanná teszi, hogy az orosz–lengyel–magyar típusú közép- és keleteurópai fejlődés a 19. század utolsó harmadától az első világháborúig eltelt évtizedekben lényegesen átalakította ezen országok társadalmi szerkezetét. A hatvanas évek 80–90%-os túlsúlyú agrárnépessége az 1910-es évekre 60–70%-ra csökkent, s a korábban jelentéktelen iparforgalmi népesség a lakosság egyre növekvő, mind fontosabbá és kiterjedtebbé váló eleme lett.

A gazdaság és társadalom átalakulásának eddigi képét kiteljesíti a nemzeti jövedelem termelésében végbement változás egyértelmű tendenciája. A Magyarországra vonatkozó számítások szerint az 1867. évi kiegyezés idején a nemzeti jövedelemnek mintegy 80%-át a mezőgazdaság állította elő. A századforduló idejére ez az arány 64%-ra, a világháború előtti évekre 62%-ra csökkent. Ugyanekkor az ipar részesedése 15%-ról 28%-ra emelkedett.

Egyes újabb, a szolgáltatásokat is figyelembe vevő számítások a mezőgazdaság részesedését valamivel 50% alá becsülik, és az ipar részesedését 30%-ra teszik. Ez évi 3,2%-os növekedést takar, más számítások csak 2,4%-ra teszik az évi növekedést.

29. táblázat

A nemzeti jövedelem növekedése Magyarországon

Év	Millió korona	Index
1867	1180	100
1900	3497	296
1913	5064	429

Oroszországra vonatkozóan sajnos nem állnak rendelkezésre hasonló számítások, s a legkorábbi adatokat is erősen hozzávetőleges utólagos becslések szolgáltatják. Ezek szerint 1913-ban az orosz nemzeti jövedelem mintegy felét a mezőgazdaság és közel egynegyedét az ipar állította volna elő. Az utólagos nemzeti jövedelem becslések elkerülhetetlen hibalehetőségei itt nyilván különösen éreztetik hatásukat, hiszen a lakosság megoszlása alapján is bizonyos, hogy a világháború előtti Oroszországban a nemzeti jövedelemnek valamelyest nagyobb hányadát állította elő a mezőgazdaság és valamelyest kisebb részét az ipar, mint Magyarországon. Megerősíti ezt, hogy az egy főre eső ipari termelés a századforduló körül Oroszországban mintegy 15%-kal elmaradt a magyarországi szint mögött. Mindehhez még hozzá kell tenni, hogy az ipar részesedésének gyors növekedése az iparon belül együttjárt a nagyipar még gyorsabb térhódításával, s felülkerekedésével a kisiparral szemben. Magyarországon az 1910-es évekre az összes ipari munkásnak már több mint fele dolgozott gyárakban, s az ipari termelés mintegy 3/4 részét már a gépi nagyipar állította elő, s csupán 1/4-ét reprezentálta a kisipar. A Lengyel Királyság területén a századforduló körül hasonló arányok alakultak ki. A kisipar munkáslétszáma a kilencvenes évek közepén 140 ezer főt tett ki a 205 ezer gyári munkással szemben, s a kisipar 300–315 millió frankos termelési értéke a felét sem érte el a gyáripar 738 milliót kitevő termelésének. A világháború előtti adatok nyilvánvalóan a magyarországihoz még inkább közelálló szintet tükrözhetnének.

A rendelkezésre álló adatok kellő alapot adnak annak megállapításához, hogy Oroszországban, Lengyel- és Magyarországon az 1860-as évekhez képest, amikor a nemzeti jövedelemnek csupán jelentéktelen töredékét, egytizedét-egyhetedét állíthatta elő az ipar, a 20. század elejére a nemzeti jövedelem termelésében egynegyed körüli arányával már fontos tényezővé vált. A mezőgazdaság pedig jóval több mint háromnegyedes részarányáról kétharmad körüli szintre süllyedt vissza.

A gazdaság szerkezeti változásainak fontos barométereként ezen országok külkereskedelmi szerkezete is jól tükrözi a fejlettség elért szintjét és a gazdaság struktúrájának vonásait. 1913-ban a Monarchia egy főre eső külkereskedelme – az Ausztria és Magyarország közötti kereskedelmet nem számítva – csupán egynyolcadát tette ki az angol és egynegyedét a francia vagy német exportnak. A Monarchia külkereskedelme a világkereskedelem 3–4%-a körül mozgott, de részesedése csökkenő tendenciát mutatott. A külkereskedelem értéke a századfordulótól mintegy 40%-kal emelkedett, és a háború előtt erősen deficitessé vált.

Magyarország behozatalát a 19. század végéig elért szintnek megfelelően jól tükrözve több mint 70%-ban késztermékek tették ki, míg a nyersanyagok (21%), valamint félgyártmányok (9%) részesedése igen alacsony volt. 1913-ra a késztermékimport aránya jelentősen csökkent, de még ekkor is meghaladta az összbehozatal 60%-át. A nyersanyagok és félgyártmányok aránya pedig nem egészen 30%-ról több mint 38%-ra emelkedett. Már ezen arányváltozások önmagukban is a gazdaság modernizálódására vetnek fényt. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy az iparosodás nyomán nemcsak a nyersanyag és félgyártmány import emelkedett, de a késztermék-behozatal szerkezete is változást mutat. A késztermék-behozatal szerkezete is változást mutat. A késztermék-behozatal leggyorsabban emelkedő tételét ugyanis a vas-, fém- és gépipari cikkek képezték. Az 1882–1891. évek behozatalához képest a századfordulóra e cikkcsoport behozatala 92%-kal nőtt, az 1902–1911-es évek átlagában pedig már jóval több mint háromszorosára emelkedett, s végül is az összes készárubehozatal 7%-ról 13

%-ára nőtt. A kivitel struktúrája kevés változást mutatott. Az export valamivel több mint felét (1900-ban 54, 1913-ban 52%-át) főként mezőgazdasági nyersanyagok tették ki, míg a késztermékek aránya úgyszólván változatlanul 37–38% között mozgott. Az utóbbi tétel kétharmadát az élelmezési ipar termékei adták.

A feldolgozó ágazatok, fogyasztási iparok elmaradottságára utal, hogy számos fontos fa-, papír-, bőr- és textilipari nyersanyag kivitelével ugyanezen anyagok feldolgozott formában történő behozatala állott szemben. (A 83 millió koronás fakivitellel szemben pl. 46 milliós faáruimport.)

Az orosz külkereskedelem struktúrája, bár hasonló tendenciákat mutat, a magyarországinál valamelyest elmaradottabb szintet tükröz. A kivitel esetében a mezőgazdasági termékek domináns szerepe még egyértelműbb. Közvetlenül az első világháború előtt az export majdnem 74%-át mezőgazdasági cikkek képezték, míg az ipari nyersanyagok és félgyártmányok valamivel több mint 13, az ipari késztermékek valamivel kevesebb mint 13%-kal részesedtek. A behozatali cikkek túlnyomó többsége – a magyarországival lényegében megegyező mértékben – 1913-ban mintegy 60%-a ipari késztermék volt. Az összes importnak kb. 13%-a gépekből és ipari felszerelésekből állott.

Ezek az adatok a mezőgazdaság fennálló túlsúlya mellett már világosan utalnak az ipar előretörésére, az ipari késztermékek behozatalának visszaszorulására, s azon belül a gépbehozatal növekedésére. A kivitelben természetszerűen még alig játszott szerepet más, mint mezőgazdasági termék, vagy annak iparilag feldolgozott formája. Mindez a gazdaságban végbement lényeges átalakulások egyértelmű képét rajzolja elénk.

A közép- és kelet-európai fejlődés osztrák–cseh, vagy akár orosz–lengyel–magyar típusával szemben a balkáni országokban lejátszódott folyamatok – mint az eddigiek is egyértelműen mutatták – még nem vezettek hasonló átalakulásokra. Románia, Bulgária és Szerbia a századforduló körüli évekig még nem tudott kimozdulni a preindusztriális gazdaságra jellemző lassúságból, nem tudta elérni az ipari forradalomra jellemző dinamizmust. A gazda-

ság és társadalom struktúrája jellegzetes ipari forradalom előtti szintet mutatott. A rendkívül hiányos statisztikai források természetesen nem teszik lehetővé a kérdés mindenoldalú dokumentálását. A rendelkezésre álló adatok bizonyító ereje azonban így is kétségtelen. Szerbiára vonatkozóan pl. világosan jelzi a dinamizmus hiányát és a stagnációt az 1836-os felmérés egybevetése az 1900. évi népszámlálással. Ezek szerint ugyanis az első időpontban a lakosság 90%-a talált megélhetést a mezőgazdaságban, s az iparosok száma alig haladta meg a lakosság 5%-át. 1900-ban több mint hat évtized elteltével, s azon évek után, amikor számos közép- és kelet-európai országban megindult már a nagy átalakulás, Szerbia lakosságának továbbra is több mint 84%-a dolgozott a mezőgazdaságban, s az iparosok részaránya még mindig nem érte el a 7%-ot. A dinamizmus hiányára vetnek fényt a romániai adatok is, amelyek szerint a 19. század hatvanas éveitől a századfordulóig a városi lakosság részaránya az összlakosságon belül csak egyharmaddal nőtt.

A 20. század elején a balkáni országok gazdasága és társadalma éppen ezért kevés előrehaladást mutat. Ha Szerbiában a századforduló körül a lakosság több mint 84%-a még a mezőgazdaságban dolgozott, s 1910-ben mindössze 16 ezer bányász és gyári munkás található, úgy majdnem ugyanezen kép tárul elénk Bulgáriában is. Az 1905. évi népszámlálás szerint ugyanis ez esetben a mezőgazdasági népesség elérte a lakosság 82%-át, az ipari népesség pedig közel 16 ezer gyári munkással ugyancsak 7% körül mozgott. Románia fejlettségi szintje valamelyest kedvezőbb volt ennél, amit főként a meginduló olajkitermelés idézett elő. Jól mutatja ezt, hogy bár 1910-ben a lakosságnak mindössze 10%-a élt csak ipari foglalkozásból, az össztermelésnek mintegy egyötödét már az ipar reprezentálta.

A századforduló körül már a balkáni országokban is megjelenik a gépi nagyipar. A világháborúig terjedő periódusnak ez akkor is vitathatatlanul fontos fejlődési jelensége, ha a nagyipar szerepe a nemzetgazdaság egészében még alárendelt jelentőségű marad.

Romániában a 19. század közepéig csupán egy-egy gépet alkal-

mazó nagyipari üzem működött. Az 1863. évi felmérés 12 867 ipari műhelyt és üzemet talált az országban összesen 28,5 ezer munkással. Az üzemek több mint fele (6771) malom volt, s mindössze 171 üzemben használtak gőzgépet. Az ipari fellendülés a jobbágyfelszabadítást követően még mindig váratott magára. Az 1886-os összeírás idején is csupán 153 olyan iparvállalatot találtak az országban, amelyben több mint 25 munkást foglalkoztattak. A kézműves műhelyek szintjén tulajdonképpen két iparág kezdett csak túlemelkedni: a malom- és cukoripar.

A 19. század végén az iparosodás első, bevezető lépéseire főként a mezőgazdaság kedvező fellendülése nyomán került sor. Változatlanul főként a malom- és cukoriparban vette csak kezdetét az ipar átalakulása. 1902-ben így is csupán 625 nagyüzemet tartottak nyilván, összesen nem egészen 40 ezer munkással és 45 ezer lóerő teljesítőképességű erőgépekkel. Ez utóbbinak közel fele az élelmezési iparban koncentrálódott, ugyanúgy, ahogy a román iparba fektetett 232,7 millió lei tőkének is közel felét az élelmezési ágazatokba invesztálták. A többi iparág – talán az egyetlen faipar kivételével – úgyszólván hiányzott, illetve még meg sem indult a nagyiparrá válás útján.

A 20. század elején részben továbbra is a mezőgazdasági konjunktúra, de mindenekelőtt az olajkincs külföldi tőkével történő kitermelése ad nagyobb lendületet az iparnak. Mindez a gépek szélesebb körű alkalmazásával, a szénfogyasztás növekedésével – a széntermelés 1900-tól 1915-ig 100 ezerről 300 ezer tonnára emelkedett – az ipar több ágának nagyipari jellegű fejlődésével járt együtt. Megjelenik a nehézipar néhány reprezentánsa, az iparág azonban még az 1910-es évek elején az egyébként rendkívül alacsony hazai beruházási szükségletnek is csupán 10%-át képes kielégíteni. Megindul a villamos áram felhasználása is, amit 34 kisebb centrálé (40 ezer kW kapacitással) felépítése tett lehetővé. A textilipar első lépéseit jelzik azok a főként 1906 utáni új alapítások, amelyek a termelés 60%-os növekedésére vezettek a háborúig, főként a fonóiparban, s itt is a belföldi fogyasztásnak csak 12%-át kielégíteni képes termelőképességet eredményeztek.

30. táblázat

A román ipar fejlődése a 20. század elején

Iparág	1902		1915	
	munkáslétszám	gépek kapacitása HP-ben	munkáslétszám	gépek kapacitása HP-ben
Élelmezési ipar	9 810	18 990	7 607	42 111
Vas- és gépipar	7 226	2 902	8 163	9 670
Vegyészeti ipar	2 569	1 436	3 426	11 891
Faipar	6 752	6 247	14 121	21 596
Textilipar	2 346	1 745	6 678	9 082
Egyéb iparágak	8 622	13 891	13 475	21 491
Összesen	37 325	45 211	53 470	115 841

A 20. század elején megtett fejlődést és a háború előtt elért fejlettségi szintet mutatják a 30. táblázat adatai.

A munkáslétszám és gépi kapacitás lendületes századeleji növekedése tehát egyértelműen utal az ipari átalakulás megindulására. Ehhez még hozzátehetjük, hogy az ipar termelésének értéke a vizsgált időpontok között 232 millióról 547 millió leire, 136%-kal emelkedett. A fellendülés középpontjában az olajipar – a vegyészeti ipar legjelentősebb ága – állott. Ha a vas- és gépipar és a faipar gépi kapacitásának több mint megháromszorozódása, a textilipar gépparkjának több mint megötszöröződése szembetűnő is, mégis elsősorban a vegyészeti ipar gépparkjának mintegy megnyolcszorozódása a legkiugróbb növekedési jelenség. Még nyilvánvalóbb azonban az olajipar központi szerepe, ha figyelembe vesszük, hogy a román iparba fektetett tőke az 1902. évi 247 millió leiről 1915-re 637 millióra emelkedett, de ezen belül a vegyészetbe befektetett tőke 32 millióról 403 millió leire ugrott! Nemcsak a példátlanul gyors emelkedés, több mint tizenháromszorosra bővülő tőkeállomány érdemel figyelmet, hanem az a tény is, hogy a világháború előtt az összes ipari tőke közel kétharmada a vegyészetbe

koncentrálódott. Emögött az húzódott meg, hogy mint utaltunk rá, hatalmas külföldi befektetésekkel ezekben az években került sor a romániai olajbányászat kiépítésére. A német tőkével korábban létrehozott Steaua Română és a Royal Dutch Shell érdekeltségű Astra Română után az 1900-ban angol és belga tőkével létesített Telega Oil vállalat, az 1904. évi Aquila Franco Româna francia vállalkozás, a német alapítású Creditul Petrolifer és a Standard Oil által létesített Româno–Americana emelkedik ki. A legnagyobb nemzetközi olajmonopóliumok behatolása nyomán az olajkitermelés rendkívül gyorsan nőtt: 1901-ben 297,5 ezer tonnát, 1914-ben pedig már 1810,2 ezer tonnát tett ki. Ezzel a mennyiséggel Románia a világ ötödik legnagyobb olajtermelőjévé emelkedett. A kitermelt olaj túlnyomó többségét nyers állapotban szállították ki, de az említett társaságok – a háborúig 41 millió leies befektetéssel – megkezdik a finomítóipar kiépítését is. A legtöbb finomított termékből azonban Románia még behozatalra szorult.

A 20. század eleji sajátos román iparfejlődés tehát lényegesen eltért akár a magyar akár az orosz iparosodástól. Lendületét a külső hatások váltják ki, szűk kitermelő-export területre koncentrálják, s ha ennek hatásai kezdtek is már továbbgyűrűzni az ipar, illetve a nemzetgazdaság más területeire, még korántsem hatották át azokat, nem eredményezték az ipar forradalmasodását és a gazdaság modernizálódását.

Bulgáriában az ipar átalakulásának kései, gyenge kezdetei is csak az 1870-es évekre nyúlnak vissza. A hatvanas-hetvenes években csupán a kézművesipar bomlása veszi kezdetét, ami a modern közlekedés megszületésével, külföldi iparcikkek megjelenésével áll összefüggésben. A kézműipar később a török iparosok kivándorlása következtében is hanyatlik: 1880-ban még a kézművesek 25%-a török volt Bulgáriában, 1910-ben mintegy 200 ezer török iparos elvándorlása folytán már csak nem egészen 12%-a.

1878 előtt a nagyipart mindössze néhány gyár reprezentálta: négy posztógyár, egy-egy selyem- és üveggyár, két papírgyár, néhány malom és szeszfőzde. De nem változott lényegesen a helyzet a század végéig sem. 1894-ben összesen 500 ipari műhely és üzem

működött, mindössze 5732 munkással. Ebből mindössze 72 vállalat tekinthető nagyüzemnek 3 ezer munkással. Nagyüzem tulajdonképpen csak a gyapjú-, malom-, sör- és szesziparban működött, a többi iparág még teljesen kisipari szinten állott.

A századforduló körül is csak változatlanul kicsiny előrehaladásnak lehetünk tanúi. 1909-re a nagyüzemek száma több mint megháromszorozódik, de a 266 nagyüzemből, amelybe 66 millió leva tőkét invesztáltak, tulajdonképpen változatlanul csak két iparág reprezentálja a nagyipar megjelenését: az élelmiszer- és a textilipar. A nagyüzemek közül ugyanis 100 az előbbi, 61 az utóbbi iparágban működött, s az összes befektetett tőke 59,1%-a e két iparágban összpontosult. Az egyéb iparágak, amennyiben egyáltalán megjelent területükön a gépi nagyipar, csak néhány külföldi vállalkozást mutathattak fel. Az összes tőkebefektetések 21,4%-át kitevő külföldi invesztíciók néhány villamossági, bánya- és vegyészeti üzem alapítását szolgálták. Ezekben az ágazatokban a nagyüzemekbe fektetett tőke – a felsorolás sorrendjében – 95, 71, illetve 35%-át tették ki külföldi befektetések.

Bulgáriában az 1910-es évekig lényegében még nem hódított tért a nagyipar, csupán első, kezdeti megjelenéséről beszélhetünk. Az eddig felsorolt tények mellett erre utal, hogy a rendkívül alacsony ipari fogyasztásnak 1904-ben csupán mintegy ötödét, 1909-ben is nagyjából egyharmadát elégítette ki a hazai termelés. A nehézipar úgyszólván teljesen hiányzott, s az 1882. és 1911. évek között importált 151 millió leva értékű gép nem az iparosodásra jellemző összetételt mutatja, amikor is a beruházások gépigénye teszi ki az import jelentős részét. A behozott gépek 17%-a mezőgazdasági gép, 6%-a a jellegzetes kisiparra utaló varró- és kötőgép, és 14%-ot tett ki a mozdonyok és gőzgépek részesedése.

Az ipar forradalmasodásának első lépéseire utalnak a bulgáriai iparfejlődésnek a 31. táblázatban foglalt adatai.

A 15 ezer főt kitevő munkáslétszám és nem egészen 28 ezer lóerő kapacitású géppark tényei önmagukért beszélnek. Mégis figyelmet érdemel a 32. táblázatban szereplő – egyben a Balkánháborút megelőző – utolsó év adatainak részletesebb bemutatása.

31. táblázat

A bolgár ipar fejlődése a 20. század elején

Év	Üzemek száma	Befektetett tőke millió levában	Munkáslétszám	Gépek lóereje HP-ben	Termelési érték millió levában
1887	36	—	—	—	—
1894	72	10,9	3 027	—	—
1900	103	19,3	4 716	8 970*	32,8*
1907	206	53,9	7 646	—	41,6
1909	266	66,0	12 942	17 677	78,3
1911	345	91,1	15 886	27 885	122,5

* 1904. évi adat.

32. táblázat

A bolgár ipar 1911-ben

Iparág	Befektetett tőke millió levában	Munkáslétszám	Termelési érték millió levában
Bányászat és kohászat	11,5	4 176	11,1
Élelmezési ipar	36,6	3 126	67,4
Textilipar	15,9	4 267	21,4
Építőanyag-ipar	6,4	1 281	4,7
Vegyészet	3,4	655	1,2
Egyéb iparágak	17,3	2 381	16,7
Összesen	91,1	15 886	122,5

A háború előtt tehát csupán a gépi nagyipar egyes ágazatokban való első megjelenéséről adhatunk számot. A fejlődésnek indult ágak, elsősorban az élelmezési ipar, ez esetben is export jellegűek voltak, s jelentős mértékben a speciális dohányipar elsődlegességére alapultak.

A balkáni gazdaság átalános képletét mutatja a *szerb iparfejlődés* is. A nagyipar első lépéseinek késedelmeskedésére jellemzően Szer-

biában a céhek kialakulására is csak az 1816. évi felkelés után került sor. Bomlásuk a régi török piac eltűnésével, a modern kereskedelmi kapcsolatok révén behatoló, főként osztrák iparcikkekkel a század hetvenes-nyolcvanas éveiben indul meg. A gépi nagyipar első reprezentánsa az 1862. évben alapított első gőzmalom volt, s a következő években, 1880-ig néhány további gőzmalom, két-két gőzfűrésztelep és szeszfőzde, egy-egy öntöde és téglaégető képviseli a gyáripart.

A rendkívül gyenge belső felhalmozás a külföldi tőke érdektelensége, a piacok hiánya a nyolcvanas évekig egyáltalán nem mozdítja még ki a szerb gazdaságot hagyományos elmaradottságából.

A lassú megindulás lépései a nyolcvanas évektől néhány újabb alapításban öltenek testet. Az első – osztrák tőkével létesített – mechanikai szövőgyár megalapítása 1880-ban, az 1891-ben német tőkével alapított pamutszövőgyár, s az évtized végén létrehozott újabb pamut- és gyapjúszövőgyárak jelzik az előrehaladást.

1905-ben 153 malom, 14 gőzfűrésztelep, 9 szeszfőzde és 93 egyéb gyári jellegű üzem működött, összesen 36 millió dinár tőkebefektetéssel, s 29 millió értékű termeléssel. Ez utóbbi értékből 16 millió a malom- és 2 millió dinár a söripar termelése. Az adatok alapján még az élelmezési ipar nagyipari átalakulásáról sem beszélhetünk, hiszen pl. a cukoripar az első 1898. évi alapítás ellenére – a gyár gyors tönkremenése után – 1906-ig teljesen hiányzott. Ezt követően – főként német tőkével – került sor néhány alapításra.

Bár fában és ércben igen gazdag volt Szerbia, a néhány gőzfűrésztelepet leszámítva a kitermelő iparágak is úgyszólván teljesen hiányoztak, s a nyersanyagok feldolgozására egyáltalán nem került sor. Papíripar, bútoripar, fémipar és gépgyártás még nem jelent meg.

Szerbiában is csak a századforduló után kezdődik valamelyest erősebb iparosodás. Megindul igen csekély mértékben a vastermelés, fellendül a széntermelés (1898: 1 millió tonna, 1913: 3 millió tonna) és a színesércek kitermelése is. Olyan új iparágak, mint a cementipar (1900: 162 500 q, 1910: 1 675 500 q), s bizonyos vegyészeti ipar, üveggyártás indul fejlődésnek, s természetesen tovább

erősödik a textil- és élelmiszeripar is. 1910-ben már 470 gyári jellegű üzem működik, melynek ugyan közel fele még malom, a termelés viszont pár esztendő alatt több mint kétszeresére emelkedik (33. táblázat).

33. táblázat

A szerb ipar 1910-ben

Iparág	Befektetett tőke millió dinárban	Motorok HP teljesítménye	Munkáslétszám	Termelési érték millió dinárban
Bányászat, kohászat	12,3	4 866	3 426	3,4
Vas- és gépipar	8,9	8 154	861	14,0
Élelmezési ipar	24,8	6 987	3 974	41,8
Textilipar	4,4	1 200	2 044	6,0
Építőanyag-ipar	4,0	1 175	1 221	2,4
Vegyészet	2,7	473	333	2,1
Egyéb	4,9	1 175	2 236	4,7
Összesen	62,0	24 030	14 095	74,4

A szerb ipar fejlődése tehát sem jellegében, sem színvonalában nem tér el lényegesen a bolgártól, itt is csupán a kezdeteket tapasztalhatjuk a századforduló után, a bányászat és kohászat viszonylagos kiépülése viszont arra utal, hogy itt az iparfejlődés extravertált, a külföldi tőke nyersanyagellátásához kapcsolt jellege, illetve annak függvényeként való megindulása még fokozottabb.

A Balkán-országok gazdasági struktúráját tükröző eddigi adatokat jól kiegészítik a kisipar változatlanul uralkodó túlsúlyáról árulkodó tények. Bulgáriában az első világháború előtti években 440–500 millió levára becsülték az összes ipari termelés értékét, s ebből a gyáripar csak 120 milliós értéket termelt, vagyis az összes ipari termelésnek mindössze egynegyedét állította elő. Romániában ugyanezen években – 1911. évi adat alapján – az ipari munkásoknak (kereken 142 ezer fő) csaknem egyharmada (46 ezer fő) dolgozik a nagyiparban.

A Balkánon tehát még a közép- és kelet-európai ipari forradalom orosz–lengyel–magyar változata sem játszódott le. A jelentéktelen, nagyobbrészt változatlanul a kisipar, kézműipar túlsúlya által jellemzett ipari termelés, a mezőgazdaság nyomasztó, majdnem kizárólagos fölénye a nemzetgazdaságon belül nyilvánvalóvá teszi, hogy a gazdaság korábbiakban bemutatott lassan, főként a századfordulótól megfigyelhető modernizálódása, a gyárak megjelenése és főként az infrastruktúra, a modern bankhálózat kiépítésének kétségtelen eredményei az ipari forradalom kezdeteit, csupán induló, bevezető akkordjait jelentették.

Mindez a balkáni országok külkereskedelmi szerkezetében is világosan kifejezésre jutott. Románia esetében pl. a századforduló körül a behozatal 75%-át ipari késztermékek, a kivitelnek pedig 70%-át mezőgazdasági termékek képezték. Ehhez képest a világháborúig sem történik lényeges változás, legfeljebb a fa- és olajkivitel növekedése figyelhető meg. Bulgáriában 1908-ban a behozatal 60%-át három cikkcsoport – a textiláruk, valamint vas- és gépipari cikkek – tette ki. A kivitel úgyszólván kizárólag mezőgazdasági nyerstermékekből állott. Az ipari elmaradottságra jellemzően Szerbia századvégi kivitelében még az élelmezési ipar termékeinek részesedése is csupán 5%, s a kivitel majdnem teljes egészében mezőgazdasági nyerstermékekre épült.

A Balkán-országok külkereskedelmi struktúráját még teljesen az országok agrárjellege, a nagyipar majdnem teljes hiánya jellemezte.

Az iparfejlődésben és a mezőgazdaság átalakulásában fennálló lényeges különbségek ellenére a kelet-európai és balkáni fejlődés számos rokon vonása, tendenciáinak nem egy hasonlósága tűnhet szembe. A legfontosabb ezek közül kétségtelenül a gazdaság agrárjellege, mely a jobban, vagy kevésbé kifejlődött ipar helyzetét is alapjában befolyásolta, s amely a fejlődő ipar erősen mezőgazdasági színezetét Kelet-Európában úgyszólván általánossá tette.

A későn, jórészt nyugati tőkebefektetések közreműködésével megindúló iparfejlődés, az ipari forradalom kései kibontakozása ugyanis kirívó ágazati egyoldalúságot mutatott, mely az egyes kelet- és délkelet-európai országokban ugyan nagy eltérésekkel érvényesült,

34. táblázat

Közép-Kelet-Európa külkereskedelmének fejlődése 1850—1913 között, 1913-as dollárban (millió dollár)

Év	Export					Import				
	Ausztria	Magyarország	Szerbia	Románia	Bulgária	Ausztria	Magyarország	Szerbia	Románia	Bulgária
1850	50	30*	4,7	9,4	—	60	30*	2,5	5,6	—
1870	190	138	6,0	31,6	4,2**	207	134	5,6	14,2	6,4**
1890	309	212	9,2	55,0	14,2	244	194	7,6	72,4	16,9
1900	388	265	13,3	74,0***	10,8	339	222	10,8	58,2***	9,3
1913	800	381	23,4****	135,0	36,9****	864	415	23,1****	118,0	38,9****

Források:

Ausztriára: Aussenhandel und Zwischenverkehr der im Reichstrate vertretene Königreiche und Länder der heiligen ungarischer Krone in Jahre 1913, Vienna, 1914.

Magyarországra: S. Konek: A Magyar Birodalom Statisztikai Kézikönyve (Statistical Handbook of the Hungarian Empire), Budapest, 1875; Külkereskedelmi forgalmunk 1882—1913 (Foreign Trade of Hungary), Budapest, 1923.

Szerbiára: I. Z. Nestorović: Der Aussenhandel Serbiens, Leipzig, 1913; Statistika Spolasnie Trgovinie, 1912, Belgrade, 1913.

Romániára: M. Ströll: Die Handelspolitik der Balkanstaaten Rumänien, Serbien und Bulgarien, Schriften des Verienes für Socialpolitik. Band III. Leipzig, 1892; *Schmatz:* Grossrumänien, Gotha, 1921; Commercial external al Rumaniei en 1910. Bucharest, 1911.

Bulgáriára: W. K. Weiss-Bartenstein: Bulgariens Volkswirtschaft und ihre Entwicklungsmöglichkeiten, Berlin, 1918; *M. Ströll,* op. cit.: Statistique du commercu du Rogaum Bulgarie avec les pays entrangers pendant l'anne 1910, Sofia, 1911.

* 1847 ** 1879 *** 1901 **** 1911

35. táblázat

A külkereskedelem földrajzi megoszlása 1880—1913 között százalékban

Partner ország	Ausztria			
	export		import	
	1882	1913	1882	1913
Magyarország	36	37	35	31
Németország	42	25	43	27
Balkán államok	6-	7	5	3

Partner ország	Magyarország			
	export		import	
	1882	1913	1882	1913
Ausztria	68,6	72,6	84,0	71,5
Németország	15,9	6,4	5,2	10,0
Balkán államok	4,5	3,3	6,7	2,5

Partner ország	Románia				Bulgária				Szerbia			
	export		import		export		import		export		import	
	1876—1880	1906—1910	1876—1880	1906—1910	1886	1906—1910	1886	1906—1910	1879—1883	1906—1910	1879—1883	1906—1910
Osztrák—Magyar Monarchia	38,1	10,0	51,5	24,6	4,4	20,5	26,5	26,3	86,0	28,9	91,0*	34,4
Németország	0,3	7,8	8,9	33,9	—	16,8	3,3	17,2	—	24,8	—	32,0
Franciaország	12,9	6,4	8,9	5,3	22,8	5,4	6,0	6,5	—	3,3	—	3,8
Anglia	26,0	10,0	17,1	15,3	15,6	16,9	28,5	16,3	—	1,3	—	12,0
Törökország	10,6	4,2	4,2	3,6	37,9	14,1	17,5	13,1	5,4	14,8	3,6	5,4
Belgium	—	28,0	—	9,2	—	—	—	—	—	—	—	—

Források: lásd a 34. táblázaton.

* Boszniával.

36. táblázat

Közép-Kelet-Európa országainak 5 legfontosabb exporttermék

(az összes export százalékában)

Exporttermék	Magyarország	Románia	Szerbia	Bulgária
1. Gabona				
Ebből:	17,7	78,5	40,0	53,6
Búza	4,6	53,0	12,7	25,0
Kukorica	3,2	11,5	21,7	18,0
2. Liszt	12,5	1,5	3,4	9,0
3. Élő állat	20,1	1,0	11,0	5,6
4. Állati termékek	5,1	1,0	14,8	10,1
5. Gyümölcs	2,5	1,0	17,1	2,0
Összesen	57,9	83,0	87,3	80,3

Források: lásd a 34. táblázaton.

37. táblázat

A tíz legnagyobb búzaexportáló ország részesedése a világ exportjában 1910—1913 között

Ország	Mennyiség ezer t	A világ exportjának százalékában
Oroszország	4 000	22,8
Argentína	2 400	13,7
Kanada	2 200	12,6
Románia	1 450	8,3
India	1 400	8,0
USA	1 400	8,0
Hollandia	1 300	7,4
Ausztrália	1 200	6,8
Magyarország	450	2,6
Bulgária	120	0,7
A világ exportja összesen:	17 500	100,0

Forrás: A Nemzetközi Mezőgazdasági Intézet kiadványai és Világgazdasági idősorok. Budapest, 1967.

38. táblázat

A hét legfontosabb lisztexportáló ország részesedése a világ exportjában 1910—1913 között

Ország	Mennyiség ezer t	A világ exportjának százalékában
USA	1200	39,3
Magyarország	725	23,7
Kanada	350	11,4
Ausztrália	135	4,4
Argentína	120	3,8
Oroszország	100	3,2
Románia	90	2,9
A világ exportja összesen:	3058	100,0

Forrás: lásd a 37. táblázaton.

mégis általánosságban a textilipar viszonylag kisebb, az élelmiszeripar viszonylag nagyobb szerepében jelentkezett. Az ipar térhódítása Európa-szerte a legfontosabb tömegszükségleti cikkeket termelő iparágakban haladt leggyorsabban előre. Ezek az iparágak ugyanis széles fogyasztópiacra támaszkodva, a technikai nehézségek leküzdésének könnyebb lehetőségeivel, alacsonyabb tőkebefektetési igényekkel, alacsonyabb képzettségű munkásrétegek iránt támasztott kereslettel – vagyis a kiképzés jóval alacsonyabb költségeivel – egyben magas profitok biztosítását tették lehetővé. Mindez egyaránt vonatkozott a nem nehézipari területek két nagy ágára, a textiliparra és az élelmezési iparra. Hogy az egyes országokban azután melyik ágazat játszott nagyobb szerepet, azt számos, az ország gazdasági helyzetét meghatározó tényező döntötte el. Ezek között a rendelkezésre álló nyersanyagok jellege, a belső és külső piacokon jelentkező kereslet iránya, s nem utolsósorban az adott országgal konkurráló országok ipari színvonala és szerkezete.

Kétségtelen, hogy az ipari forradalom lejátszódása idején több országban, elsősorban Angliában és Franciaországban, de részben

Németországban is a textilipar játszotta a vezető szerepet. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a vezető szerep tulajdonképpen csak Angliában jelentette a textilipar abszolút túlsúlyát, ami az angol mezőgazdaság speciális fejlődésével – ez utóbbi ugyanis alig adott lehetőséget az élelmezési ipar kiépülésére, de annál inkább a gyapjúfeldolgozásra – még inkább Angliának a 19. századi tőkés fejlődésében játszott különleges szerepével kapcsolatos. Anglia a világ ipari műhelyeként textiliparát is kezdettől fogva a világszükséglet kielégítésére építette ki. Franciaországban és különösen Németországban a textilipar jelentős szerepe már korántsem volt egyértelmű ezen iparág abszolút túlsúlyával. Más nyugat-európai országokban, ezek sorában pl. Belgiumban, Dániában és Hollandiában az ipari fejlődés első időszakában már az élelmezési ipar részesedése a legnagyobb a gyáripari termelésben. A nemzetgazdaság erőteljesebb agrárszínezete – mely eleve kedvezőbb feltételeket teremtett az élelmezési iparnak – mellett ebben az irányban hatott, hogy a környező, részben korábban is iparosodott nagyhatalmak, mindenekelőtt Anglia nemcsak mezőgazdaságuk, de élelmezési iparuk számára is széles, gyorsan fejlődő felvevőpiacot kínált. A textilipar viszont nemcsak exportlehetőségek terén ütközött erőteljes versenybe, de még a belső piacon is nehéz küzdelemre kényszerült a szomszédos nagyhatalmak árucikkeivel. Az élelmezési ipar meghatározó szerepéről azonban egyik nyugat-európai ország esetében sem beszélhetünk. A 19. század második felére már minden esetben jelentős textilipar bontakozott ki, ha az ipari össztermelésben még nem is tudta elérni az élelmezési ipar részesedési arányát (39. táblázat).

39. táblázat

A textil- és élelmiszeripar részesedése az ipari termelésből

Iparág	Anglia	Franciaország	Németország	Belgium	Dánia
Textilipar	45	31	27	15	21
Élelmiszeripar	7	13	19	34	25

Figyelembe kell továbbá vennünk, hogy az ipari forradalom folyamatában számos esetben, különösen azokban az országokban, melyekben a 19. század közepére esik az iparosodás nagy fellendülése, már a nehézipar egyes ágai is fontos szerepet játszottak. A könnyűipar primátusa azonban a 19. század végéig még nem tört meg. 1895-ben Németországban 2,3:1, 1896-ban Belgiumban 1,7:1, Dániában 2,5:1, 1901-ben Franciaországban 2:1 volt a könnyű- és nehézipar aránya.

A 19. századi iparfejlődésben vezető szerepet játszó iparágak kérdését, mint az eddigiekből is kitűnik, főként egyetlen tényező, az ipari termelésben elfoglalt részarány, kvantitatív súly alapján közelítettük meg. Ezzel természetesen korántsem tagadjuk, hogy a vezető ágazat problémája jóval szélesebb körű, semmint azt csupán az ipari össztermelésben betöltött arányra egyszerűsíthetnénk. Ez utóbbi azonban önmagában is többet fejez ki, mint egyszerű mennyiségi mércét, hiszen általában éppen az vezet egyik, vagy másik iparág kiemelkedő súlyának kialakulására, hogy ez az ágazat futotta be a legdinamikusabb növekedési utat, és súlyával, fejlődésének impozáns ütemével és méreteivel egyaránt hatást gyakorolt az ipar többi ágára, a foglalkoztatottság, külkereskedelem, a nemzetgazdaság egészének alakulására. Éppen ezek a legkiemelkedőbb iparágak voltak tehát képesek olyan indukált folyamatok elindítására, melyek az egész gazdaságnak az ipari forradalom keretében történő átalakításához döntő lökést adtak.

Magyarországon az 1860–70-es években megfigyelt folyamatok továbbhaladása következtében a könnyű- és nehézipar arányát illetően nem mutatkozik éles eltérés a kontinens nyugati országaiban kialakult helyzethez képest. A 2,5:1-es könnyű- és nehézipari arány mindenképpen arra vall, hogy a későn iparosodás útjára lépő országokhoz hasonlóan Magyarországon sem jelentéktelen a nehézipar részesedése, vagyis az ipari forradalomban a nehézipar egyes ágai fontos szerepet játszottak. Az általános arányok mögött azonban mégis egészen speciális vonások is meghúzódtak. A könnyűipar vezető szerepe ugyanis Magyarországon az élelmezési ipar egyoldalú túlsúlyára épült. A századforduló idejére a gyáripari termelés 44

%-át egyedül az élelmezési ipar állította elő, míg a textilipar részesedése mindössze 5%-ot tett ki. E szélsőséges eltérés – amelynek okaira már korábban utaltunk – úgyszólván egyedülállónak tekinthető Európában.

Az élelmezési iparnak az ipari forradalomban játszott vezető szerepére utal, hogy még a 20. század elején is Oroszországban – 1913-ban – az ipari termelés 26%-a esett erre az iparágra, s csupán 22%-a a textil-, bőr- és ruházati iparra, Romániában – 1902-ben – 55, illetve 10, Bulgáriában pedig 1910-ben – 58, illetve 18% a megfelelő arány. Szerbiában 1910-ben a gyáripari termelés 55%-a esett az élelmiszeriparra s csupán 8% a textiliparra.

Az egyes országok esetében mutatkozó eltérések ellenére tehát a kelet-európai, balkáni területeken az ipari forradalom, a gyáripar kezdetei elsősorban az élelmezési ipar vezető szerepével, az ipari termelésben elfoglalt legnagyobb részesedésével járnak együtt. Mindez természetesen rendkívül korlátozta a kialakuló ipar hatását a nemzetgazdaság más ágazataira, hiszen az élelmezési ipar technológiai jellegéből eredően viszonylag kevesebb a más iparágakra gyakorolt szektorközi kihatása, s viszonylag alacsony munkaerőigénye következtében társadalmi átalakító hatása is jóval szerényebb, mint a textil-, vagy akár a nehézipari ágazatoké.

Közép- és Kelet-Európa térségében tehát a 19. század utolsó harmadától részben kibontakozott és lezajlott, részben pedig megindult, első kezdetéig jutott az ipari forradalom folyamata. E folyamat azonban nemcsak annyiban volt sajátos, hogy nagy vagy (a Balkánon) még nagyobb időbeni eltérést, késést mutatott Nyugat-Európához képest.

Ha az ipari forradalmat a már többször említett legszélesebb értelemben, a tőkés viszonyok kialakulási folyamatának szerves részeként tekintjük, úgy nyilvánvaló, hogy a 19–20. század fordulója körül végbement közép-, kelet-európai fejlődésre joggal alkalmazható az ipari forradalom kategóriája.

Megindult, illetve lejátszódott az ipari forradalom, amit a gazdasági növekedés dinamizmusa, az infrastruktúra kiépülése és a nemzetgazdaság szerkezetének átalakulása egyaránt tükrözött.

Ha azonban ezt a közép-, kelet-európai fejlődési folyamatot ipari forradalomként értékelhetjük is, ez korántsem jelentheti azt, hogy azonossági jelet tennénk, vagy tehetnénk a nyugat- és közép-, kelet-európai ipari forradalmak közé, hogy az utóbbit egyszerűen az előbbi kései kiadásának, másolatának foghatnánk fel. Közép- és Kelet-Európa sajátos helyzetében, sajátos fejlődési feltételei között az ipari forradalom más modelljét termelte ki, mint a kontinens nyugati fele. A gazdaság vizsgálata során már felhívtuk a figyelmet a számos területen mutatkozó eltérésre, közép- és kelet-európai specialitásra. Ezek között az ipari forradalom és a közlekedés forradalmasodása sajátos időbeni kapcsolatára, az ipar speciális ágazati szerkezetére, a külföldi tőke különleges szerepére a folyamat előrehaladásában. Az említett egyik vagy másik tényező természetesen nemcsak a közép-, kelet-európai ipari forradalom sajátos jellegének részleteire adhat magyarázatot, nemcsak színezi a folyamatot, de együttes hatásával végül is jelentősen megkülönbözteti az ipari forradalom nyugat-európai modelljétől. Minden eddig vizsgált sajátos tényező ugyanis lényegében egy irányba hatott: későn megkezdett, felemásan, ellentmondásosan véghez vitt, sőt valóban végig sem járt, valóban be sem fejezetten lezárult ipari forradalmi korszakot szült Közép- és Kelet-Európa legnagyobb területein.

Nyugat-Európában az ipari forradalom eredményeként a gazdaság és társadalom radikális átalakulása következett be. Történelmileg rövid idő alatt, mintegy robbanásszerűen alakult át a tradicionális gazdaság és társadalom modern gazdasággá és társadalommá! Néhány évtized leforgása alatt az ipar nemcsak dinamizmusával és nemzetgazdasági hatásaival, de súlyával, a gazdaságban betöltött közvetlen szerepével is meghatározóvá, a nemzetgazdaság legnagyobb ágává vált. Az ipari forradalmon átment Nyugat-Európa országai ipari országokká váltak. Ennek tényére már a korábbiakban is utaltunk, s anélkül, hogy most az ismert kérdés részletes bemutatására törekednénk, csupán néhány újabb tényt sorakoztatunk fel, olyanokat, melyek szemléletesen tükrözik, hogy Európa nyugati országai már a 19. század közepére, második harmadára kivetkőztek korábbi agrárjellegükből. Angliában, mint említettük,

az ipari népesség száma már abszolút túlsúlyra jutott, Hollandiában 1849-ben a mezőgazdasági népesség a lakosság 40%-át tette csupán ki, Franciaországban a nemzeti jövedelem termelésében a mezőgazdasági részesedés már nem érte el az 50%-ot. A közép-, kelet-európai országokban, a 20. század elejére felsorolt adatok világosan mutatják az utóbbi terület jó néhány évtizeddel később is fennálló lemaradását. Nem arról volt csupán szó, hogy még mindig nem ért végéhez az ipari forradalom korszaka, hanem arról, hogy az ipari forradalom nem idézett elő olyan változásokat, nem hatotta úgy át a gazdaság egészét, mint Nyugaton. Kelet-Európa országai továbbra is agrárországok maradtak, s igazuk van azoknak a szerzőknek – V. Jacunszkijra és R. Portalra utalhatunk –, akik Oroszország vonatkozásában kiemelik az átalakulás részlegességét, korlátozottságát, s az agrárjellegű vidék tengerében szigeteket képező, néhány körzetre szorítkozó ipar képét rajzolják fel.

A gazdasági növekedésre ható belső és külső tényezők ugyanis Közép- és Kelet-Európa legnagyobb területén nem idéztek elő olyan együttes feszítő hatásokat, nem termeltek ki olyan „kihívást", belső nekifeszülést, amelyre a robbanásszerű ipari forradalom és iparosodás, az országok ipari jellegűvé válása adta volna meg a választ, a feloldódást. Mint láttuk a Kelet-Európát ért „kihívás" sokkal inkább az általános európai viszonyokban rejlett, semmint a belső fejlődés szükségszerű feszültségében. Az ipari forradalmon túljutott és gyorsan iparosodó Nyugat-Európa egyre táguló agrárfelvevő piacai adnak nagy lökést Kelet-Európa középkori szinten stagnáló mezőgazdaságának modernizálásához és ezzel összefüggésben a modern infrastruktúra, bankrendszer kiépítéséhez. Az iparosodott Nyugat meghatározó szerepet játszó tőkebefektetéseivel, hiteleivel azután az ipar kiépülése is megindul, s bizonyos szintre emelkedik, de mindvégig igazodva a hitelezők, vagy külső vállalkozók nyersanyagkitermelési igényeihez, közlekedési-szállítási érdekeihez, s az ország fennmaradó agrár jellegéhez. Ennek következtében azután a közép- és kelet-európai országok belső gazdasági struktúrája változott, de nem változott meg gyökeresen, nemzetközi gazdasági kapcsolataik pedig lényegében nem módosultak, s továbbra is megmaradtak az iparosodottabb Nyugat agrár szállítójának szerepkörében.

8. A modern tőkés fejlődés új jelenségei a századforduló előtt

A 19. század végén a gazdasági élet fejlődésével párhuzamosan elsősorban a századvégi gazdasági fejlődés élén járó Németországban egyre több először csak a kapitalizmus szervezeti formáit érintő, de mindinkább az egész struktúrát átfogó új gazdasági jelenség kezdett mutatkozni. Első jeleit talán az 1873-as válságra, s az azt követő esztendőkre lehet visszavezetni, midőn a depresszió éveiben néhány az éles konkurrenciaharctól s a kedvezőtlen ár- és piacviszonyoktól különösen sújtott iparág, egyezményekkel igyekezett a konkurrenciát kiküszöbölni, s a piacon az egyezményhez csatlakozott vállalatoknak jobb helyzetet teremteni. Nemzeti méretekben az ilyen monopolszervezetek megalakítását kétségtelenül előmozdította a hetvenes évek végétől inaugurált védővámos politika is, bár erősen egyoldalú lenne ezen új tendenciák akár csak elsődleges okát ebben keresnünk. Éppen a legfejlettebb, iparilag legerősebb és legdinamikusabb országokban tapasztalható az új monopoljelenségek legszélesebb elterjedése, ami éppen arra utal, hogy e jelenségek elsősorban a kapitalizmus érettségének voltak a következményei, s különösen erősen jelentkeztek az erősen koncentrált vagy koncentrálható gazdasági ágazatokban. A monopolszervezetek bár különböző – de leginkább a kartell – formában Nyugat-Európa valamennyi országának gazdaságában fellelhetők voltak. Nem volt ennyire általános és egyértelmű az a másik rendkívül fontos új jelenség, melyet a korabeli irodalom, elsősorban Hilferding nyomán, a finánctőke elnevezéssel illetett. A finánctőke kialakulása azt a folyamatot fejezi ki, hogy a bankok, melyek korábban a gazdasági életben első-

sorban pénzközvetítő funkciókat töltöttek be, mindinkább az egész gazdasági élet uraivá váltak, az ipari, a kereskedelmi és banktőke, az utóbbi vezetésével mindinkább egybeolvad. A finánctőke kialakulásának klasszikus példáját Németország nyújtotta, ahol a vezető nagybankok elsősorban az ún. D bankok mindinkább összefonódtak a legnagyobb ipari vállalatokkal és a gazdasági élet legfontosabb kulcspozícióit mind teljesebben ellenőrzésük alá vonták.

Ha a kapitalizmus modern jelenségeit éppen a kapitalizmus érettségének következményeként fogjuk fel, joggal merül fel a kérdés, hogy Kelet-Európában, hol – mint előző fejtegetéseinkben részletesen dokumentálni igyekeztünk – a fejlődés jóval alacsonyabb szinten állott, egyáltalán tapasztalhatók-e ezek a jelenségek, s ha igen, milyen összefüggésben állnak a belső fejlődéssel, illetve a külső hatásokkal. Nem kétséges, Kelet-Európa különböző fejlődési övezetei a kérdésfeltevés jogosságát nem egyformán indokolják. A Monarchiában, illetőleg különösen annak nyugati felén, az osztrák–cseh területeken, ahol a fejlődés jórészt – ha attól némileg elmaradva is – a nyugati országokat követte, szinte Németországhoz hasonlóan az 1873-as válságot követően már találkozunk a monopolszervezetek első formáival. A korán jelentkező védővámos tendenciák, a belső piac viszonylagos gyengesége elsősorban a vasiparban vezetett korán, 1878-ban kartellalakuláshoz. Itt a természeti források korlátozottsága egyfelől, a modern technikával és technológiával együttjáró hatalmas tőkeigény másfelől könnyítette meg különösen a monopolhelyzet megteremtését. Ekkor még csak a hengerművek állapodtak meg sínkartell létesítésében, mely azután 1886-ban a vasipar többi ágára is kiterjedt. Az első becslések szerint 1880-ban már 4 kartell tevékenykedett a Lajtán túli területeken. Hamarosan azonban újabb és újabb ágazatokra terjeszkedett ki és 1890-ben már 18, 1900-ban viszont 57 kartellmegegyezést tartottak nyilván. Ez az 57 monopolszervezet már kiterjedt a vasiparra, fémiparra, a vegyészeti és textiliparra, az építőanyagiparra és az élelmiszeripar különböző ágazataira is. A kartellek kezdetleges formái még inkább csak egy-egy termék piacegyezményeit jelentették, vagy egységes árak megállapítása, vagy piacfelosztás, oly-

kor eladási feltételek szabályozása révén. Igazán jelentős, egyes iparágakat teljesen átfogó, az egész gazdaságot befolyásoló monopolszervezetek kialakulására és megszilárdulására azonban csak a századforduló után kerül sor, miután a kartellszervezetek számszerűleg ugrásszerűen gyarapodnak – 1905-ben 100, 1912-ben körülbelül 200 szervezetet tartanak számon – s most ezek már valamennyi iparágra kiterjednek. A legfontosabb kartellek élén a vezető bécsi nagybankok állnak. A vas, a cukor, a petróleum, a pamut, a szesz, a cement, a gépek és elektromos készülékek egyezménye közül számos azonban nemcsak a Monarchia nyugati felére terjedt ki, hanem a Monarchia egész területére, hiszen természetes volt, hogy a közös vámterület fennállása mellett tényleges monopolhelyzetet csak a piac egészére kiterjedő egyezség nyújthatott. Ebből következik, hogy a monopolszervezetek kialakulása Magyarországon is teljesen elválaszthatatlan a jelenségek monarchiai elterjedésétől.

Igaz, a kapitalizmus kialakulásának klasszikus menete a kisárutermeléstől vezet a nagyipar kifejlődéséhez, s ennek viszonylag hosszabb történeti szakasza után jut el az új modern formák megjelenéséig. Az a körülmény azonban, hogy a kapitalizmus szélesebb kibontakozása – mint láttuk – Magyarországon viszonylag később történt, s ez vonatkozik Délkelet-Európa más országaira is, számos folyamatot időben eltolva, egymáshoz való viszonyukban és formájukban torzultan idézett elő. Magyarországnak földrajzi fekvésénél fogva – Európa közepén – viszonylag szoros gazdasági kapcsolata volt a fejlett országokkal. Az Osztrák–Magyar Monarchia részeként – s a Monarchia, jóllehet elmaradt Nyugat-Európától, mégis a világ gazdasági szempontból fejlettebb területei közé tartozott – Magyarországon mindazon gazdasági folyamatok megjelentek, amelyek a Monarchia gazdaságilag fejlettebb részében mutatkoztak. Megjelentek annak ellenére, hogy erre a belső feltételek még nem értek meg teljesen. A magyar gazdasági fejlődés elmaradottabb volta ebben a vonatkozásban inkább mennyiségileg, a kartellek viszonylag csekélyebb számában – a világháború előtt mintegy 100 kartellegyezménnyel számolhatunk – semmint a jelenség későbbi feltűnésében realizálódott. Magyarországon is a hetvenes évek vé-

ge az első kartellegyezmény megkötésének időpontja, s itt az 1880 –90-es évek lassú bizonytalan fejlődését – a kartellek többsége még meglehetősen cseppfolyós állapotban van – csak a századforduló után követi a kartellszervezetek szélesebb elterjedése és megszilárdulása. Természetesen a magyarországi kartellalakulást a Monarchia egészének viszonyai többirányúan befolyásolták. Ha egyes iparágakban ugyanis – ahol a magyar ipar versenyképessége az osztrák piacon is éreztette hatását – az osztrák fél maga is a Monarchia egész területére kiterjedő ún. közös osztrák–magyar kartell megkötését szorgalmazta, más területeken, ahol ez a konkurrenciaképesség nem állt fenn, éppen ellenkező törekvés tapasztalható. Itt többnyire az osztrák gyárak elutasítottak minden magyar kezdeményezést, elzárkóztak a közös kartellek alakításától, hiszen így a magyar piacon befolyásuk erősebben érvényesülhetett, s a magyar gyárak vagy megelégedtek egymás közötti megegyezéssel, vagy más esetben, midőn ennek hatékonysága eleve jogos kételyeket támasztott, egyáltalán nem voltak képesek kartell létrehozására. A Monarchia sajátos dualista struktúrája, soknemzetiségű összetétele érvényesült tehát akkor, midőn közös kartellek mellett osztrák és magyar kartellek is működtek, sőt a nemzetiségi ellentétek fokozódása bizonyos cseh kartellegyezmények megkötéséhez vezettek, pl. 1910-ben a cseh bankkartell esetében.

A legjelentősebb monarchiai kartellek sorából a gazdasági életben legnagyobb szerepre emelkedő vas-, cukor- és petróleumkartellt emelhetjük ki.

A vaskartell létrehozása az 1873. évi válságot követő kiélezett konkurrenciaharc viszonyaihoz nyúlik vissza, amit 1878-ban a vezető osztrák–cseh vasművek – Witkowitzer Eisenwerk, Erzherzog Albrecht'sche Eisenwerke, Teplitzer Eisenwerk, Ternitzer Eisenwerk, Prager Eisenindustriegesellschaft, Hüttenberger Eisenwerkgesellschaft és a Steierische Eisenindustriegesellschaft – első kartellmegállapodása zárt le: a sínkartell létrehozása. A piacot felosztó kartellmegállapodás szolgált azután mintául a vasipar további kartellmegállapodásai számára. A nyolcvanas évek elejének részmegállapodásai után 1886-ban került sor a vasipar úgyszólván vala-

mennyi ágára kiterjedő átfogó vaskartell megszervezésére. A megállapodást aláíró vállalatok felosztották egymás között a piacot és egységes árakat határoztak meg. Az osztrák gyárak kartellszerződéséhez hasonló megállapodás jött létre a magyar vasgyárak között is 1879-ben, majd szilárdabb formában 1886-ban. Az osztrák és magyar gyárak kartelljei ezt követően egymással is megegyeztek. Az 1897. évi közös kartellegyezmény szerint pl. a magyar piacot már a magyarországi gyárak kapták meg, s az osztrák gyárak számára jóváhagyott magyarországi kiviteli kvótához hasonló, tehát egymást lényegében kölcsönösen kiegészítő ausztriai kiviteli lehetőséget szabtak meg.

A közös vaskartell 1900-ban válságos helyzetbe jutott, mivel egy német tőkés csoport az egyik magyarországi vasmű (Hernádvölgyi Vasmű) birtokában konkurrenciaharcba lépett a kartellel, de próbálkozásába belebukott. Ezt követően a legnagyobb magyar vasmű, a Rimamurány–Salgótarjáni Vasműtársaság Rt. vásárolta meg az említett cég részvényeit és annak révén harcba kezdett az osztrák gyárakkal termelési kontingensének felemeléséért. A kiélezett áralákínálások eszközével folytatott verseny, amikor a magyar vállalat dömping áron a cseh piacra igyekezett betörni és a rúdvas árát 20-ról 15,7 koronára szorította, vezetett azután 1900-ban az ausztriai és magyarországi gyárak kartellegyezményének felbontásához. Ezen századeleji epizód után azonban 1902-ben ismét helyreállt a béke, az Ausztriába szállítható vasmennyiség kvótáját több mint 40%-kal felemelték – az eredetileg kívánt közel háromszoros szinttel szemben – s a kartell szervezetét tovább szilárdították. A vaskartellen belül ugyanis kisebb termékek szerinti alcsoportokat hoztak létre, s a termelést az utolsó három év színvonala alapján osztották fel. Újabb cikkek gyártását egyidejűleg eltiltották. Az eredményes megállapodás az 1910-es évek heves vitáit váltotta ki az Osztrák–Magyar Monarchiában. A vaskartell árfelhajtó hatása ugyanis az egyéb iparágak megsarcolása kritikáját vonta maga után, amit a sajtó az iparfejlődés akadályaként is bírált. A vaskartell azonban e támadások ellenére a világháborúig az egyik legnagyobb gazdasági hatalmasság maradt a Monarchiában.

A vaskartellnél később, 1891-ben jött létre az osztrák–magyar *cukorkartell.* Először a nyerscukorgyárak, majd a finomítók léptek megegyezésre, majd 1897-ben a két kartell egymással is megállapodást kötött. A részt vevő vállalatok termelési kontingenseket állapítottak meg és megegyeztek az árakban. A kartell a brüsszeli konvenció után kisebb módosításokkal változatlanul tovább működött, s 1910-ig mintegy 50%-os áremelést hajtott végre.

Az osztrák–magyar *petróleumkartell* működése ugyancsak a kilencvenes évek elejére nyúlik vissza, amikor is az olajtermelők (1893), majd a finomítók léptek megállapodásra. Többszöri felbomlás és újjáalakulás után (1897, 1901) végül is 1903-ban jött létre a szilárdabb szervezeti keret 32 vállalat részvételével. A nyersolajtermelők ennek alapján megszervezték a Petrolea Kőolajipar Rt-t, kizárólagos közös eladási irodájukat, s a finomítók kötelezték magukat, hogy csak ettől szerzik be szükségleteiket. A kartell egyik fontos célkitűzését képezte exportpiacának bővítése, s ennek érdekében elsősorban a német piacot akarta meghódítani. Ebből a célból kezdtek tárgyalásokat a Standard Oil Companyval.

A tárgyalások eredménytelensége után 1904 januárjában az osztrák–magyar petróleumkartell közös exportvállalatot alapított és megkísérelt erővel betörni a Standard Oil német piacaira. Az amerikai tröszt felvette a kesztyűt, s nem késett a válasszal: 20 millió korona alaptőkével megalapította a Vacuum Oil Companyt és három olajfinomító üzemet létesített a Monarchia – ebből egyet Magyarország – területén. A kiéleződött versenyharc 1907-ben a petróleumkartell felbomlására vezetett. Csak az osztrák kormány határozott közbelépése segített.

Először nagyobb állami megrendelésekkel ismét életre segítették a nyersolajtermelő kartellt, majd felmondták a Standard Oil tarifakedvezményeit és iparvágányait.

Ezen a ponton lépett közbe a Deutsche Bank is, felajánlva az együttműködést a nagy európai olajcsoport létrehozására, amely eredményesen léphet fel az amerikai versennyel szemben. 1910. június 6-án kelt levelükben elhibázottnak ítélték, hogy az osztrák–

magyar petróleumkartell az amerikaiakkal akar tárgyalni. Ehelyett összefogást ajánlanak, annál is inkább, mivel az orosz és román olajiparban már jelentős érdekeltségeik vannak, s összefogás esetén együttesen eredménnyel léphetnének fel a Standard Oil ellen, megegyezést csikarva ki a piacok felosztására.

A német ajánlat jelentősen hozzájárult az említett állami akció kiteljesítéséhez, mivel helyzetük rendezése után akartak csak tárgyalásba kezdeni a németekkel. 1911-ben végül is a finomító kartell ismét megalakult.

A kiéleződő európai verseny néhány más iparágban is meggyorsította a kartell alakulását. Az újonnan kifejlődő elektrotechnikai iparban pl. az osztrák és magyar vállalatok több európai kartellegyezmény tagjaként is megjelentek. Ezek között említhető pl. az 1903-ban létrejött Verkaufsstelle der Vereinigung Glühlampenfabrication (VVG), melynek kötelékében német, svéd, olasz, svájci és holland vállalatok mellett ott találjuk a vezető osztrák és magyar gyárakat. Az AEG és Siemens gyárak 22,6–22,6%-os termelési kontingense mellett a magyar Egyesült Izzólámpa és Villamossági Gyár 11,3%-os részesedése megegyezett a Philips gyár részesedésével. Az elektrotechnikai egyezmény természetesen nem volt egyedülálló a nemzetközi kartellek sorában. 1913-ban 18 nemzetközi kartell hatásköre terjedt ki az Osztrák–Magyar Monarchiára. Természetesen elsősorban azok a kartellek, melyek a német monopolszervezetekkel voltak kapcsolatban, tekintettel arra, hogy éppen a német áru és tőkebehatolás volt ebben az időszakban a Monarchia területén a legerősebb.

Viszonylag jelentős kartellszervezetek működtek még a vagongyártás, a malom- és söripar, a bányászat, a téglagyártás stb. területén is.

Jóllehet voltak szindikátusi megállapodások, sőt trösztszerű képződmények is a monopolszervezetek között, a kartellforma legáltalánosabb elterjedtsége vitathatatlan volt. Ez nemcsak az erős német hatásban leli magyarázatát, nemcsak a Monarchia viszonylagos gazdasági elmaradottságából fakadt, de következett abból a sajátos helyzetből is, hogy mind Ausztriában, mind Magyarországon a

banktőke jóval fejlettebb volt az ipari tőkénél, nagyon sok esetben maguk a bankok álltak az iparvállalatok alapítása mögött, közvetlen közreműködésükkel születtek meg a nagy ipari vállalatok; az ipar mind erősebben a bankok függvényévé vált.

A bankok szerepe a kartellekben abban a formában is megnyilvánult, hogy maguk a bankok szorgalmazták a kartellek megalakulását, egyes iparágakban saját maguk átvették a kartellirodák szervezését. Sőt maguk a bankok is élenjártak a kartellalakításban, 1914-ben megalakítva az Österreichische Kontrollbankot. Ezt az intézményt az osztrák nagybankok kimondottan azzal a céllal alakították, hogy a kartellek ellenőrző szerve legyen, s vezesse a különböző szindikátusi ügyeket, a központi eladási és ellenőrzési szerveket, valamint elszámolja a kartelltagok eladásait, a piaci kvótákat stb. A nagybankok és a monopóliumok közötti kapcsolatot ezen intézmény megalakulása ugyanolyan egyértelműen tükrözi, mint ebben a kapcsolatban a nagybankok uralkodó helyzetét. Ez a domináns szerep jutott kifejezésre abban, hogy a bankok körül számos iparvállalatból álló konszernek formálódtak. Ezek a konszernek sok esetben bizonyos vertikális tröszt funkcióját is képesek voltak betölteni, hiszen az azonos bankokhoz tartozó különböző iparágakban tevékenykedő, formailag önálló vállalatok a koncentráció, kooperáció és a profitingadozás kiküszöbölésének sajátos formáját biztosították. Az osztrák bank és ipari tőke összefonódására vonatkozó kutatások szerint négy nagy finánctőkés csoport jegecesedett ki a bécsi bankok körül a 20. század elejére. A Creditanstalt vezette csoport, mely mögött természetesen a Rothschildok pénzügyi hatalma állott, és a Wiener Bankverein csoportja volt a két legjelentősebb, melyek körül komoly, szinte a gazdasági élet minden ágára kiterjedő ipari konszern alakult ki, de nem kétséges az Angol–Osztrák Bank, a Länderbank és az Unionbank vezette csoport, továbbá a Boden Creditanstalt fémjelezte konszern gazdasági jelentősége sem. Egyes bankok az ipar valamennyi ágára igyekeztek kiterjeszteni érdekeltségi körüket, mások inkább egyes iparágakban igyekeztek a legfontosabb nagyvállalatokban befolyást szerezni, s ezáltal az iparágat irányításuk, ellenőrzésük alá vonni. A Credit-

anstalt, Weiner Bankverein és a Niederösterreichische Escompte Gesellschaft mintegy 70 millió korona tőkeérdekeltséggel rendelkezett a bányászat, kohászat, továbbá a vas- és gépipar területén; szinte valamennyi nagyvállalat valamelyik bank konszernjéhez tartozott. (A Witkowitz, a Prager Eisenindustrie, a Siegl lokomotívgyár a Credintanstalthoz, az Alpine Montan Gesselschaft a Niederösterreichische Escompte Gesellschafthoz, a Böhmische Montan Gesellschaft a Wiener Bankvereinhoz.) A modern iparágak közül az elektromos és vegyészeti iparban az Angol–Osztrák Bank és a Länderbank rendelkezett erős befolyással, a textil- és élelmiszeripar nagy vállalatai pedig zömmel ismét a három legnagyobb bankhoz, valamint a Bodencreditanstalt vezette konszernhez csatlakoztak.

Egyes számítások szerint a 9 bécsi nagybankhoz tartozó ipari konszern az osztrák ipari részvénytársaságokba fektetett tőke mintegy 2/3-át ellenőrizte a világháború küszöbén. De hozzá kell tennünk, hogy a prágai Zivnostenská bank körül már kezdett kialakulni egy cseh finánctőkés csoport is.

A bécsi Hochfinanz-nak a felső csoportja természetesen az osztrák társadalom arisztokratikus struktúrájának megfelelően nem csupán a nagybankok és iparvállalatok vezetőit, de az egész osztrák arisztokrácia valamennyi ismert történelmi nevű családját magába olvasztotta. Az igazgatóságokban és felügyelőbizottságokban az osztrák arisztokrácia szinte teljes névsorát viszontláthatjuk, mintegy megtestesítve a nagybirtok és a Hochfinanz szoros gazdasági kapcsolatait.

Amint az Osztrák–Magyar Monarchia iparát az alapvető ágazatokban egyaránt jórészt közös kartellszervezetek szőtték át, úgy hasonlóan közösen találhatók meg a háttérben a monopóliumokat szervező, irányító bankcsoportok is.

Már korábban bemutattuk, hogy magyar bankrendszer az osztrák és részben egyéb külföldi befektetések nyomán a tőkés fejlettség belső szintjéhez viszonyítva korán különösen magas fejlettségi színvonalra emelkedik, s mintegy elsődleges szerepet játszik a gazdasági életben. Ezzel magyarázható, hogy a gazdaság viszonylag

elmaradottabb jellege ellenére a modern tőkés fejlődés Nyugat-Európához hasonló tendenciái alakultak ki az ipari és bankmonopóliumok összekapcsolódása, a finánctőke kialakulása terén is. Az iparban monopolhelyzetet élvező nagy vállalatok a 19–20. század fordulója körül, s főként a 20. század elején egyre szorosabban fonódnak össze a bankhálózat élén álló csoportokkal.

Az öt vezető magyarországi nagybank, a Magyar Általános Hitelbank, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, a Leszámítoló és Pénzváltóbank, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár, valamint a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt., gyorsan növekvő fiók- és leányvállalatai hálózat élén a pénzintézeti tőke mind nagyobb hányada fölött szerzett ellenőrzési lehetőséget. 1900-ra az összes hitelintézeti tőke 47 százalékát, 1913-ra pedig már több mint 57%-át uralták. A hitelezésben kivívott monopolhelyzet, valamint a 19. század végétől meginduló, erősödő ipari alapítási tevékenység nyomán a vezető bankcsoportok mind több iparvállalatban szereztek részvényérdekeltséget, s tettek szert uralmi pozícióra. A századforduló idején a nagybankok még csak az iparvállalatok mintegy 17%-át ellenőrizték. A világháború kirobbanása előtt azonban a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank csoportja 59 iparvállalatot (243 millió korona ipari alaptőke) ellenőrzött, a Magyar Általános Hitelbank 63 iparvállalatot (233 millió korona tőkeerővel), s végül is az öt bankcsoport együttesen 225 iparvállalat (711 millió korona részvénytőkével) ellenőrzését tartotta kezében, ami a magyarországi nagyipar 47%-át tette ki.

A hatalmas finánctőkés ipari-bankcsoportok élén meglehetősen szűk hazai tőkés csoport állt. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank és csoportja élén Lánczy Leó, a Chorin és Weiss Manfréd, valamint a Fellner család. A Magyar Általános Hitelbank élén az Ullmann és Kornfeld család. Természetesen nem kapunk helyes képet a magyar gazdasági életről, s a magyar társadalomról, ha a finánctőke problematikáját elválasztanók az ország gazdasági, politikai életében, államapparátusában, s ideológiájában jelentkező feudális maradványoktól. A földbirtok, melynek közel 50%-a nagybirtokosok kezében volt, a nagybirtokos osztály erős politikai hegemónia-

ja egyaránt feltételezte, hogy a finánctőke csúcsai a nagybirtokkal fonódjanak össze. A történelmi nevek képviselői tehát szép számban töltöttek be vezető tisztségeket a bankok, iparvállalatok élén. 1905-ben például 88 gróf és 64 báró tölt be különböző ipari, vasúti vagy bankvállalatokban igazgatósági és felügyelőbizottsági állást, sokan közülük nem is egyet. A gazdasági élet élére tehát ténylegesen az haute finance és az arisztokrácia sajátos csoportja került, ezek kezébe koncentrálódott a vagyon, s a vagyon feletti uralom nagy része.

A század elején még a magyar szociáldemokrata mozgalomban tevékenykedő Varga Jenő első, 1912-ben Budapesten kiadott, „A magyar kartellek" címet viselő közgazdasági munkájában a következő szavakkal összegezte ide vonatkozó fejtegetéseit: „Bátran merjük állítani, hogy a magyar nagyipar és nagybankok élén álló körülbelül 50 ember az összes tőke 20%-át bírja, de az összes tiszta jövedelem felét magának foglalja el."

A századforduló után tehát Magyarországon is megtalálhatók mindazon új jelenségek, melyeket a modern kapitalizmus Európaszerte kitermelt, s ezek nem csupán elszórt jelenségek voltak, hanem olyan tényezők, melyek legadekvátabban kifejezték a fejlődés lényegét és formáját. Ugyanakkor tekintettel arra, hogy ezen új formák a gazdaság bizonyos szféráira szűkültek, s a gazdaság viszonylag széles területei még a kapitalista fejlettség alacsonyabb színvonalán maradtak, azt mondhatjuk, hogy ezek az új formák bizonyos fokig felépítményi elemek voltak a régi alapon.

A magyar gazdaságot átható modern tőkés fejlődési jelenségek nyilván elválaszthatatlanok attól a körülménytől, hogy Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchia részeként belső fejlettségét megelőzően mintegy az ausztriai fejlődés közvetlen hatásaira is reagált. Vitathatatlan azonban, hogy a kelet-európai fejlődés századforduló körüli szintje már szilárd belső talajt adott a monopóliumok és finánctőke tevékenységének. Igaz ugyan, hogy a gazdaság fejlett ipari és pénzintézeti területei még inkább szigeteket képeztek az elmaradott, tradicionális gazdálkodás hagyományainak terhét is cipelő mezőgazdasági tengerben. Ezek a szigetek azonban

valóban a fejlettség viszonylag magas szintjét képviselték. A kelet-európai gazdaság ellentmondásosságát e tekintetben a magyarországinál még sokkal élesebben karakterizálja a modern tőkés fejlődés monopolista jelenségeit kitermelő orosz gazdaság. A falu sokszor kapitalizmus előtti állapotokat konzerváló mozdulatlansága jól összefért a nehézipart teljesen uraló hatalmas monopolszervezetekkel és az ipari és bankmonopóliumok összefonódásának előrehaladott folyamatával. Anélkül, hogy az orosz fejlődés vizsgálatába bocsátkoznánk, csak utalni szeretnénk e folyamat legjelentősebb tényeire. Oroszországban a vasipar kicsiny feldolgozó ágazatában (szeggyártás) 1886-ban jött létre az első kartellszervezet. A következő évben már sokkal fontosabb megállapodás született a cukorgyárak között. 1892-ben az olajipar vállalatai léptek megegyezésre. A kartellizálás igazi nagy fellendülésére mégis a 20. század elején került sor. Ekkor jön létre az orosz ipar két leghatalmasabb monopolszervezete, a vas- és fémipart kézben tartó Prodamet (1902) és a szénbányászatot monopolizáló Produgolj (1904). Ezeket követi a vasúti felszereléseket, vagonokat gyártó üzemek megállapodása. 1907 és 1909 között lényegében minden fontosabb iparágra kiterjedt a kartellek, szindikátusok befolyása. Minden fontosabb gyártási területen megszerveződtek a monopolszervezetek, melyek legtöbbször közös eladási irodákat létesítettek, termelési piacszabályozó megegyezések alapján működtek.

Az ipari monopóliumok a kilencvenes évektől ez esetben is a legszorosabb kapcsolatban álltak az erősen koncentrált banktőkével. 1914-ben az összes banktőke több mint 52%-át kézben tartó hét legnagyobb bank állt a legnagyobb ipari monopóliumok mögött. Egyes számítások szerint a nagybankok az ipar mintegy 40%-át ellenőrizték. Befolyásuk a kereskedelemben is igen jelentős, amit jól példáz, hogy az 1909. évi összes gabonaexport (a Nyikolajevszkij kikötőből) 35%-át bankok bonyolították le.

A 20. század eleji orosz gazdaságot tehát az ipar, hitelélet és a kereskedelem területén egyaránt áthatották a modern tőkés fejlődés új jelenségei. A századforduló körül kibontakozó fellendülés elvá-

laszthatatlan velejárója volt a monopóliumok elterjedése, valamint az ipari és bankmonopóliumok összefonódásának tendenciája.

A tradicionális gazdaságból még alig kibontakozó, az ipari forradalomnak inkább csupán bevezető akkordjainál tartó balkáni országok esetében a monopolista jelenségek előfordulása jóval szórványosabb, mint Magyarországon vagy Oroszországban. Romániában, bolgár földön, vagy a fiatal szerb állam területén nyilván még kevésbé lehet ezeket az új jelenségeket a szerves belső fejlődés eredményeként, a kapitalizmus érettségének jeleként elkönyvelni. Sokkal inkább arról van szó, hogy ezek az államok ténylegesen a századforduló körül kezdenek a világgazdaság rendszerébe beilleszkedni, s ez az idomulás mindig avval is jár, hogy a későnjövők azonnal átveszik az elsők gazdasági, technikai és technológiai eredményeit, de egyéb szervezeti formáit is.

De nehezen lehetne a három országot az új jelenségek elterjedtsége szempontjából egysíkúan kezelni. Romániában a másik két országhoz viszonyított ipari fejlettség, még inkább az a körülmény, hogy vezető iparága a petróleumipar révén a világpiaccal ténylegesen szerves kapcsolatban állt, inkább kedvezett a monopóliumok megalakulásának. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a petróleumipar maga is a világ legjobban monopolizált iparága volt, ahol jelentős nemzetközi konszernek és trösztök vívtak élethalálharcot a piac és nyersanyagforrások birtoklásáért. Maga a román petróleumipar is – mint láttuk – éppen a nemzetközi monopóliumok, nagy tőkés csoportok ellenőrzése alatt állott. Romániában a koncentráció is figyelemre méltó előrehaladást – ez egyébként a későnjövő országok iparfejlődésének sajátja – mutatott. A századforduló körül a 625 iparvállalat közül 53, azaz 8,4% a gyáripari állótőke 60%-át képviselte. Még a századforduló előtt alakul meg (1895-ben) az első kartellszervezet a malomiparban, hamarosan követi ezt az élelmiszeripar néhány más ága, a szesz-, a cukoripar, majd a papír, a cement, az üveg, s végül, de nem utolsósorban a petróleumipar. A Distribuţia szindikátus, mely a belső piacon végezte a petróleum romániai eladását, a legbefolyásosabb monopolszervezet volt.

Arról azonban, hogy az egész iparra és gazdasági életre már rányomták volna bélyegüket a monopóliumok, még nem beszélhetünk. Csupán néhány iparág, pl. a petróleum-, cukoripar esetében állapíthatjuk meg a teljes monopolizáltságot. Azoknak az iparágaknak termelése azonban, melyek még nem voltak monopolizálva, jóval jelentősebb, egyes számítások szerint az ipari termelés 2/3-ára rúgott. A monopóliumok egyébként, az ipar néhány ágától eltekintve, a gazdasági élet más szféráiban – közlekedés, külkereskedelem, mezőgazdaság – még nem tűnnek fel, ami ismét arra utal, hogy megjelenésüket és szerepüket nem szabad eltúlozni.

Talán erősebben mutatkoznak ezek az új jelenségek a hiteléletben, s ezzel kapcsolatban az ipari és banktőke bizonyos egybefonódásában. Többnyire ugyanis éppen ez volt a gazdasági életnek az idegen tőke által leginkább ellenőrzött területe. Éppen a nagybankok századforduló utáni kialakulásában domináns a német vagy monarchiai tőke. A kialakult román nagybankok pedig jórészt a fejlett tőkés országok üzleti gyakorlatát veszik át, rögtön az ipari konszernek kialakításának igényével lépnek fel, tevékenyen részt vesznek iparvállalatok alapításában, vagy részvénytársaságokká való átalakításában. A Nemzeti Bankon és az Agrárbankon kívül 7 nagybank uralta a gazdasági életet – többségük külföldi tőke alapításai – az alaptőke 61, a tartaléktőke 83%-át birtokolva. Ezek közül elsősorban a Marmorosch Blank és a Banca de Credit épített ki magának a tízes évekre komolyabb ipari érdekeltséget a textiliparban, s néhány más iparágban. A pár évvel a háború előtt alakult Banca Românească is gyorsan az ipar felé fordult. Így azon nagy iparvállalatok zöme, melyek nem álltak közvetlenül a külföldi tőke ellenőrzése alatt, a román nagybankokhoz tartoztak. Az ipari tőke és a banktőke ilyen egybefonódása az utóbbi hegemóniájával tehát a román gazdasági életben is tapasztalható már az első világháborút megelőző esztendőkben.

Bulgáriában 1898-ban alakul meg az első kartellszervezet. Ekkor a posztógyárosok megállapodnak az állami szállításokkal kapcsolatos verseny kiküszöbölésében és fix kontingensekben. Ezt követi a szeszkartell, majd néhány más iparág, pl. a dohányipar, a

lőporgyártás stb. megállapodásai. Ez utóbbi keretében már a kartellhez nem csatlakozott egyik gyárat közösen megvásárolják és termelését leállítják.

Kétségtelen viszont, hogy a bolgár gazdaságban a monopóliumokat még inkább efemer jelenségnek tekinthetjük, s a finánctőke formálódásáról is alig vannak adataink. Az a körülmény, hogy még 1911-ben is mindössze 76 ipari és kereskedelmi rt. működött az országban, mindössze 50 millió leva tőkével, arra utal, hogy néhány külföldi alapítású nagyvállalattól eltekintve, a hazai bank és ipari tőke még alig fonódott egybe, jóllehet a banktőke itt is jóval erősebb, mint az ipari.

A monopóliumok feltűnésének, a bankok ipari tevékenységének hasonló szórványos jelenségeiről adhatunk csak számot Szerbia vonatkozásában is.

Egészében tehát a balkáni országok esetében a modern kapitalizmusra jellemző formák megjelenését konstatálhatjuk. Okát azonban nem a belső fejlődés szükségszerű következményében, hanem ezen országoknak a világgazdaság láncolatába való fokozatos beilleszkedésében, az idegen – zömmel finánctőkés jellegű – tőkének a gazdaság fejlesztésében betöltött nagy szerepében, továbbá a hazai gazdaságban a bank és ipari tőke egyenlőtlen fejlődésében találhatjuk.

Mindennek következtében az új modern formák az elmaradott alacsony fejlettségű kapitalista gazdaság széles talaján a felépítményi elemek elszórt megnyilvánulásait, a fejlődés lényeges tendenciáját, de nem a gazdaságot ténylegesen átható új viszonyokat jelképezték.

9. Népesség és társadalom

Az a közel 75 millió ember, aki a századforduló után Európa e térségét benépesítette, a nyelvi, etnikai tarkaság egészen egyedülálló példáját szolgáltatta. Az éles kontraszt Nyugat-Európával szemben, ahol a polgári átalakulás az etnikai, nyelvi egységet jórészt – ha korántsem teljesen – összhangba hozta az állami egységgel, rendkívül szembetűnő. A tarkaság sajátos módon nem kizárólag a térség nagy birodalmait, s közelebbről nem csupán az Osztrák–Magyar Monarchiát jellemezte. Ha nem is azonos mértékben, de a Balkán félszigetnek és az ott formálódó államoknak is sajátja volt. Az Osztrák–Magyar Monarchia több mint 50 millió lakosából 44,1% tartozott a két uralkodó nemzethez, a némethez és a magyarhoz. Magyarországon a több mint 10 millió magyar csak Horvátország nélkül haladta meg a lakosság 50%-át, és az országban közel 3 millió román, több mint 2 millió német mellett közel 2 millió szlovák, 1,8 millió horvát, több mint 1 millió szerb élt. Mintegy félmillióra rúgott a kárpátukránok száma és jórészt ugyanennyire becsülték az egyéb töredék nemzetiségeket is. Az örökös tartományok lakosságából a közel 10 millió német csak a lakosság alig több mint egyharmadát tette ki, míg a 6,5 millió cseh, az 5 millió lengyel, a 3,5 millió ukrán, az 1,3 millió szlovák és a 800 000 szerb és horvát lakosság világosan utal a szláv többségre. Háromnegyedmillió olasz, negyedmillió román és több mint félmillió egyéb töredék nemzetiség egészítette ki a Lajtántúli területek népességét. Románia lakosságának mintegy 90%-a ugyan

román volt, de a további 10% a nyelv és etnikum terén rendkívül változatos volt: a némettől az oroszig, a bolgártól a csángóig.

Bulgária lakosságából mintegy 70% volt bolgár, 20% török, és a lakosság mintegy 10%-a megoszlott a legkülönbözőbb (román, görög, cigány, tatár) nemzetiségek között.

Szerbia 3 millió lakosából viszonylag döntő többség volt szerb, de itt is több mint 150 000 román, közel félszázezer cigány mellett még kilenc különböző töredék nemzetiség élt. Kiegészítették ezt a képet Montenegro, Albánia, valamint a török uralom alól éppen csak a háború előtt felszabadult Macedónia etnikailag és nyelvileg ugyancsak tarka területei.

A közép-kelet-európai országok vegyes nemzetiségű összetétele a modern gazdasági átalakulás társadalmi vetületeinek is sajátos színezetet adott. A nemzeti kérdés, valamint a nemzeti és nemzetiségi ellentétek különlegesen fontos szerepet játszottak. Mégis a gazdasági átalakulás, ha nem is egyenlő mértékben, de átalakította, vagy legalábbis új irányokba terelte a társadalmi szerkezet fejlődését és annak belső konfliktusait.

A kapitalizmus kibontakozásának legfőbb társadalmi következményeként Európa nyugati felén a volt feudális arisztokrácia vagy eltűnt, vagy gyökeresen megváltozott funkcióval illeszkedett az új keretekbe. A társadalom jellegét meghatározó, a gazdasági és politikai mozgástendenciákat irányító és szellemi életét alapjában befolyásoló uralkodó osztállyá a burzsoázia emelkedett. Ez a társadelmi erő nemcsak funkciójában volt új, nemcsak erejében és méreteiben haladta meg a korábbi városi polgárságot, de ebbe olvadtak bele, ehhez is idomultak a régi vezető rétegek megmaradt elemei, s ide törekedtek, kis csoportjaikban ide is emelkedtek fel az alsóbb osztályok és néprétegek feltörekvő elemei, csoportjai. Éppen ez a folyamat befolyásolta az új, polgári jellegű és orientáltságú középrétegek, a széles városi, polgári-kispolgári rétegek kialakulását.

Ezzel szemben a korábban a társadalom többségét kitevő jobbágyi-paraszti osztály létszámának rohamos apadása, a társadalom szerkezetében elfoglalt súlyának rendkívüli csökkenése következett

be, amit egyidejűleg az osztály keretének széthullása, a parasztság szélsőséges differenciálódása kísért.

A modern társadalom ugyan a legtöbb esetben jelentős paraszti tömegeket integrált magába, s ezek nem egy esetben a kispolgári-kistulajdonosi középrétegek fontos elemeit képviselték, a parasztság társadalmi súlya és szerepe mégis a legtöbb helyen állandóan és rohamosan csökkent.

Az új, a tőkés társadalom számbelileg legtekintélyesebb, gyorsan és állandóan fejlődő osztályává, a városi proletariátus, az ipari munkásság vált. Ez az erő képezte a burzsoázia mellett a társadalom másik alapvető osztályát. Centralizáltsága, szervezettsége, a termelési folyamatban betöltött központi szerepe és önálló politikai eszméi folytán a modern társadalom és a politika formálójává vált.

A modern társadalom kialakulásának ezek az alapvető folyamatai ragadták magukkal a kelet-európai országok évszázados társadalmi rendjét is, és jelölték ki a társadalom legfontosabb mozgástendenciáit. Mégis mindez oly nagy különbségekkel, egyedi sajátosságokkal bontakozott ki, hogy a 19. századi kelet-európai társadalmi átalakulás nemcsak lényegesen eltért a nyugat-európaitól, de máshol nem jelentkező, különleges társadalmi problémákat termelt ki és állított előtérbe.

Ha a közép-kelet-európai országok társadalmi fejlődése egészében és általában eltért a nyugat-európaitól, akkor világosan meg kell különböztetnünk az e térségre jellemző általános sajátosságokon belül megfigyelhető határozott különbségeket is. Társadalmi szempontból a térségen belüli különbségeket a legáltalánosabban úgy fogalmazhatjuk meg, hogy az egyik esetben olyan típusú társadalmakat találunk, amelyek kifejlett feudális osztálystruktúrával jutottak el a polgári átalakulásig; ezek az úgynevezett nemesi társadalmak, amelyek az átalakulás folyamatában sem tudták ledobni eredetük tojáshéját. A másik típushoz tartozók viszont nem rendelkeztek saját feudális vezetőréteggel, csonka társadalmukban lényegében csak az alávetett jobbágyparaszti osztályok léteztek, míg feudális uraik zömmel kívülről telepedtek rájuk (az Osztrák–Magyar Mo-

narchiában az osztrák és magyar földesurak, a balkáni országok esetében a török megszállók). A törökök balkáni veresége és visszahúzódása után az utóbbi országok társadalmi fejlődését a régi vezető-uralkodó társadalmi osztályok hiánya, s a nagyjából zárt, túlnyomóan paraszti társadalom tőkésedésének lassú kibontakozása jellemezte.

Ezekbe a – természetesen rendkívül általánosan jelzett – társadalomfejlődési vonalakba, már gazdasági fejlettségüknél fogva is, az osztrák–cseh területek viszonylag kevésbé illeszkedtek be. A modern polgári társadalom két alapvető osztálya a burzsoázia és a proletariátus itt számbeli súlyát, valamint gazdasági, politikai és ideológiai jelentőségét tekintve is inkább a nyugat-európai, mint a kelet-európai társadalomfejlődési típushoz állt közelebb. Azok a lényeges kelet-európai társadalomfejlődési sajátosságok, amelyek a nagybirtokos arisztokrácia fennmaradása, a lesüllyedő nemesség és a belőle formálódó középosztály, vagy a parasztság túlsúlya formájában jelentkeztek, mégis számos elemükben áthatották a Lajtán túli területek társadalmi viszonyait is, ha nem is kölcsönözhettek az osztrák–cseh társadalomnak alapvető kelet-európai sajátosságokat. Egyszóval úgy is fogalmazhatnánk, hogy az osztrák–cseh társadalom erősebben polgárosodott, s bizonyos vonatkozásban átmenetet testesített meg a kontinens nyugati és keleti felének társadalmai között.

Az arisztokrácia privilégiuma itt sokkal inkább fennmaradt, mint Nyugat-Európában, és a császári ház körüli politikai befolyása, a hadsereg irányítása elsősorban az ő kezében maradt, fenntartva ezen osztály társadalmi presztízsét, és átmentve szerteágazó hagyományait, külsőségeit is. Az élen maga a császári család – a főhercegek – állott szigorú exkluzivitással, bigott katolicizmussal, az udvari életet hagyományosan átfogó politikai intrikákkal. A nagybirtokok fennmaradása társadalmi következményeiben is kelet-európai jellegzetességeket kölcsönzött az osztrák–cseh területeknek, de – részben az ipari fejlődés gyorsasága következtében is – nem okozott olyan súlyos társadalmi problémákat, mint például Magyarországon. Azon a tényen azonban, hogy a nagybirtok lényegé-

ben fennmaradt, ez mit sem változtatott. A földnek mintegy 30%-a volt az osztrák nagybirtokosok kezén, és a bevezetett hitbizományi rendszer 1,2 millió hektár földet vont ki a szabad forgalomból. A cseh területeken 151 család birtokolta a föld 1/3-át, és a morva vidékeken 73 család kezében található a földterület egynegyede.

Schwarzenberg herceg vagy Liechtenstein herceg birtokai valóságos birodalmak voltak. A Schönborn, Stahrenberg, Windischgrätz vagy Lobkovitz családok is az arisztokrácia azon rétegét képviselték, amelynek földjei, kastélyai, vagyona és jövedelme még Ausztriában is az ancienne régime szimbóluma maradt.

Ha a vezető állami hivatalokat nézzük, akkor is inkább arisztokrata, mintsem polgári nevekkel találkozunk. 1905–1907-ben például a belügyminisztérium 34 vezető tisztviselőjéből 21 volt gróf és báró. A földművelésügyi minisztériumban 19-ből 8. A sort hosszan folytathatnánk. Az arisztokrácia tehát sokat átmentett a polgári forradalom előtti helyzetéből, annál is inkább, mivel az osztrák ún. kuriális választási rendszer is a földbirtokosoknak kedvezett. Társadalmi szokásaiban, életmódjában és a külsőségekben az arisztokrácia igyekezett messzemenően fenntartani régi exkluzív és parazita életmódját. Politikailag és gazdaságilag (birtokaik tőkés átalakítása, a vasúti spekulációkban, a bank- és iparvilágban vállalt érdekeltségek révén) ugyanakkor alkalmazkodtak is az új kapitalista viszonyokhoz, amelyeket az osztrák–cseh területeken mégis elsősorban a burzsoázia felemelkedése jellemzett. A középeurópai jelentőségű bécsi és prágai bankházak rendkívül jelentős fináncburzsoáziája, az osztrák és cseh nagyipar megizmosodása és birodalmi szerepe révén megerősödő nagyiparosság, a hatalmas birodalmat behálózó üzletalapítási vállalkozásokban meggazdagodó polgárság a 19. század közepétől meghatározó társadalmi erővé vált, és anyagi hatalma mellett egyre nagyobb befolyáshoz jutott a társadalmi és politikai élet minden területén.

Mindenképpen más volt a vezető osztályok összetétele a térség többi országában. Az uralkodó osztályok átalakulását vizsgálva Magyarországon és Romániában, de a lengyel területeken is a régi feudális elemek továbbélése volt a meghatározó, és ez az erő –

lassú alkalmazkodása, belső átalakulása ellenére is – ránehezedett az új társadalom formálódására. A Balkán-országokban az új vezető osztály lassú, az állami bürokráciával összekapcsolódó kialakulása volt a legjellegzetesebb vonás.

Bár a magyar 1848 és a román 1864 igen lényeges eltéréseket mutatott egymástól, annyiban mégis azonosak voltak, hogy a földtulajdon túlnyomó részét változatlanul a volt feudális uralkodó osztályok, a magyar arisztokrácia, illetve a román bojárok kezén hagyta. A magyar nagybirtokos osztály Magyarország földterületének még a századforduló körül is mintegy 45%-át tartotta kezében. Az 1860–70-es évektől kibontakozó agrárkonjunktúrát kihasználva, gazdaságilag megerősödött, birtokait bérmunka és gépek alkalmazásával korszerűsítette, és a kialakuló polgári államhatalom rendszerében, az Osztrák–Magyar Monarchia államapparátusában megőrizve politikai-igazgatási pozícióját, döntő tényező maradt. Mérvadó elitjét a több ezer, nemegyszer több százezer holdas latifundiális arisztokrácia alkotta. A földbirtokból eredő gazdasági hatalom mellett az arisztokrácia politikai befolyására utal az, hogy az ún. főrendi ház tagjainak 3/4-e, az országgyűlési képviselők 1/6-a, a miniszterelnökök, miniszterek és a helyi adminisztráció élén álló főispánok többsége soraikból került ki.

A tőkés fejlődés előrehaladásával a nagybirtokos arisztokrácia, éppen politikai és közigazgatási befolyása révén, egyre jobban összefonódott a bankok és a nagyipar érdekeltségével is. Alig akadt jelentősebb vállalat vagy intézmény, amely ne vonta volna be vezetésébe, igazgatóságába a jól hangzó történelmi nevek viselőit. 1905-ben a magyar részvénytársaságok igazgatóságában 88 gróf és 64 báró ült. A vezető arisztokrata családok tőkés érdekeltségeire jellemző, hogy a gróf Zichy család tagjai 34, a gróf Széchenyi család tagjai 29, az őrgróf Pallavicini család tagjai pedig 27 bank és iparvállalat vezetésében kaptak helyet.

Nem lenne azonban teljes a kép a nagybirtokos osztályról, ha figyelmen kívül hagynánk az úgynevezett ezerholdasok szélesebb táborát. Ez a réteg az úri társadalom tényleges vezetője volt. Nemcsak az agrárpolitika irányítója és a gazdaságpolitikát lénye-

gesen befolyásoló szervezetek hangadója, de a politikai boszorkánykonyhák, az úri kaszinók, valamint a megyei és helyi közigazgatási hatalom is ellenőrzésük alatt állt. Hagyományos, inkább nemesi, mint polgári életmódjuk, költekezéseik és mulatozásaik, társadalmi magatartásuk, amelynek jellegzetes szemléleti vonásaként nem vették emberszámba a parasztot, és megvetették a polgárt, nemcsak a társadalmi hierarchia változatlan fenntartásában, de erősen kasztszerű úri nemesi tudatuk és státusuk konzerválásában is érdekeltté tette őket.

Hasonlóan régi típusú vezető osztálynak tekinthetők Románia, jelentékeny részben a görög és örmény eredetű, de erre az időre már asszimilálódott nagybirtokos rétegei az ún. bojárok. Befolyásuk, vezető szerepük a hagyományokon túl elsősorban a kiterjedt, a különböző földreformtörekvések ellenére is a földterület közel 50%-át lefoglaló birtokaikra és az 1860–70-es évektől – a megnyílt világpiaci szállítási lehetőségek nyomán – kibontakozó mezőgazdasági konjunktúrára, anyagi hatalmuk megszilárdulására épült. De nemcsak a birtokrendszer biztosította a bojárok hatalmát, hanem a törvényhozás is, amely megalkotta a mezőgazdasági szerződésekre vonatkozó törvényt. Ennek alapján a mezőgazdasági munkást karhatalommal lehetett a munka elvégzésére kényszeríteni. A közigazgatás a törvényt a legnagyobb brutalitással hajtotta végre. A bojárok ebben a periódusban sem váltak tőkés vállalkozóvá. Az úgynevezett abszentizmus, vagyis hogy idejük nagy részét külföldön vagy a fővárosban töltötték, teljesen általános volt. Földjük nagy részét bérbe adták, de nem a tőkés bérleti rendszer szokásos formái között, hanem olyan spekuláns közvetítőknek, akik a földet uzsora feltételek mellett kis parcellákban tovább adták a földéhes parasztoknak. A bojárság nagyobb érdeklődést mutatott a politika iránt. A parlament, a politikai pártok és a helyi közigazgatás teljesen kezükben volt, s a formálisan uralkodó liberális politikai berendezkedés ellenére a komplikált és zavaros választási rendszer ténylegesen az egész politikai életet néhány vezető nagybirtokos család oligarchikus hatalma alá helyezte.

A lengyel nagybirtokos osztály a majorsági gazdálkodás, a feu-

dális rend késői megerősödésének szinte klasszikus haszonélvezője volt a 16–18. században. A lengyel állami függetlenség elvesztése, Lengyelország területének többszöri felosztása ugyan alapjában korlátozta politikai hatalmát, de gazdasági befolyásának alapját, a nagybirtokrendszert nem érintette. Nem érintette még akkor sem, ha francia hatásra a jobbágyok személyes függését már 1807-ben megszüntették. A lengyel nagybirtokos osztály a kapitalizmus gyenge fejlődése miatt, megfelelő polgárság hiányában a 19. század második felében is megmaradt a társadalom vezető osztályának és funkcióját, befolyását mint az idegen elnyomás elleni harc letéteményese is erősíthette. 1863 után a jobbágyszolgáltatások eltörlése csak a korábban is paraszti kézben levő földet adta a parasztoknak – bár nem utolsósorban az idegen elnyomás elleni harc társadalmi alapjának megteremtéséért azt következetesen –, így a nagybirtok gazdasági hatalma továbbra is fennmaradt, habár a nagybirtokosok kezében levő földterület az 1864-es 50%-ról a századforduló utánra 35%-ra csökkent. A kapitalizmussal kibontakozó mezőgazdasági konjunktúra azonban a nagybirtokosok egy részénél komoly tőkefelhalmozást eredményezett, így a társadalmi hierarchia további fenntartására, sőt stabilizálására törekvő nagybirtokos osztály meghatározott gazdasági alappal is rendelkezett. A lengyel területek vezető osztálya változatlanul a hagyományos lengyel arisztokrácia és nagybirtokos osztály maradt.

A kapitalizmus fejlődése azonban nemcsak abban éreztette hatását, hogy a feudális színezetét megőrzött régi birtokos osztályok alkalmazkodtak az új körülményekhez, s maguk is tőkésedtek, de egyben egyre inkább összekapcsolódtak az újonnan kifejlődött tőkés-polgári elemekkel. A polgárság fejlődése azonban korántsem csupán fokozati-mennyiségi eltéréseket tükrözött a közép-kelet-európai térségen belül. A fejlődés útjai is eltéréseket mutattak.

Ausztriában a polgárság fejlődése részben a hagyományos utat követte, a meggazdagodó véhmesterek, kereskedőtőkések, a városi telek- és házspekulánsok mellett már a 19. század első felében a banktőke (Rothschild) jelentette a legnagyobb hatalmat. A politikai és gazdasági liberalizmus a 19. század második felében a

burzsoázia további gazdagodását eredményezte, egyidejűleg a burzsoáziának osztállyá szerveződését, amely nem utolsósorban a régi erőkkel, az arisztokráciával és az állami bürokráciával való harcban, de ugyanakkor a velük kötött kompromisszumok útján ment végbe.

Jóllehet a közvetlen politikai vezetés arisztokrata rezervátuma fennmaradt, a század végére az osztrák burzsoázia olyan erős társadalmi osztállyá terebélyesedett, amely érdekeit minden vonatkozásban határozottan érvényesíteni tudta.

Nem kétséges, a bécsi banktőke vezető szerepe biztosított volt, annál is inkább, mivel a bankok az iparban is jelentős szerepet játszottak. A Rothschildok neve fémjelezte a nagytőke egyik csoportját, de mind a kézműiparból felemelkedők, mind a feltaláló vállalkozók, továbbá a részvénytársaságok vezető tisztviselői nagy számmal voltak találhatók a polgárság reprezentánsai között. 1861 után rendszeressé vált, hogy a képviseletekben és más fontos politikai testületekben a burzsoázia jelentős személyes képviselethez jutott. Egyre határozottabb szálak kapcsolták az osztrák burzsoáziát a híres vagy hírhedt nagy múltú osztrák állami bürokráciához is.

Igaz, a burzsoázia politikai erejét megosztotta egyrészt az osztrák burzsoáziának a talán lassabban, de határozottan izmosodó cseh polgársággal szemben éleződő ellentéte, másrészt a bécsi nagyburzsoázia és a kispolgárság szembenállása. Ugyanakkor a nagyburzsoázia gazdaságilag és politikailag összefonódott a volt nemesi uralkodó osztályokkal, s az utóbbiak tradicionális befolyása és hatalma révén megerősítette pozícióit. Jó néhányan nemesi vagy lovagi rangot nyerve, úgyszólván teljesen beolvadtak az arisztokráciába.

Az osztrák polgárság ereje nemcsak vagyonában, de tudásában is rejlett. Nem kétséges, abban, hogy Bécs a korabeli Európa kulturális és tudományos életének egyik centrumává vált, éppen az új, jórészt polgári, s részben a kisebbségekhez tartozó vagy éppen kettős értelemben is kisebbségi sorsú (nemzetiségi és zsidó) polgári eredetű értelmiség tudása, érzékeny művészi reagálása játszott nagy

szerepet. Ezeknek az elemeknek a száma pedig igen gyorsan növekedett.

A kereskedelem, bankügy és ipar révén kifejlődő burzsoázia a tőkés gazdaság kibontakozásának mindenütt természetes velejárója volt. Az egykori nemesi társadalmak esetében azonban kialakulásuk nemcsak kései és korlátozott lehetett csupán, de annyiban is jellegzetes eltérést mutatott Nyugat-Európától, hogy legszámosabb csoportjai a jórészt a társadalmi hierarchiába kívülről behatoló idegen eredetű elemekből rekrutálódott. A megelőző polgári fejlődés gyengesége, a nemesi elemek arisztokratikus elfordulása az üzleti tevékenységtől és a paraszti polgárosodás útjainak elzárása ezekben az országokban már a 18. századtól széles terepet biztosított az idegen – örmény, görög, zsidó, német – kereskedők és vállalkozók számára. Míg a görög tőkés elemek vagy asszimilálódtak (Románia), vagy átmeneti tevékenység után visszavándoroltak (Magyarország), a 19. század második felében a burzsoázia soraiban különösen a német és zsidó eredetű elemek domináltak.

Magyarországon részben hazai vagy betelepedett német nagyiparosok, többségében a szerény terménykereskedő, a pénzkölcsönző kezdetekből néhány évtized alatt bankárrá vagy nagyiparossá gazdagodott zsidó polgárcsaládok alkotják a nagyburzsoázia vezető magját. A pénzügyi és ipari vállalkozás csúcsain mintegy 50 család állt. Az arisztokrácia vagyonával vetekedő, de mindenképpen nagyobb mobil gazdasági hatalommal rendelkező csoport gazdasági erejével közvetlen politikai befolyása nem érhetett fel. Az államapparátusra, a kormányzásra befolyása inkább közvetett volt. A kormánypárt vezető gárdájával kiépített kapcsolatain, sajtóvállalatain, gazdasági szervezetein keresztül azonban határozottan érvényesült. A századforduló után legismertebb képviselőik már közvetlen politikai szerephez is jutottak, mind a parlamentben, mind a felsőházban, amit nyilván elősegített az, hogy szép számban kaptak nemesi oklevelet, bárói címet. Egyre erőteljesebben zárkóztak tehát fel a régi feudális eredetű vezető osztályhoz, és a tradicionális arisztokrata családok történelmi nevei mellé, az Eszterházyak, Zichyek, Palaviciniek mellé, felsorakoztak az ipari és

bankmágnások, a csepeli Weiss, a hatvani Deutsch, a Kornfeld vagy a Lánczy család, a Svájcból áttelepült Ganz vagy Haggenmacher, az osztrák Drasche vagy Fellner.

Lengyelországban, pontosabban a varsói nagyhercegség (ez került a felosztás során Oroszországhoz) területén a 19. század kezdetétől nagyjából 1863-ig terjedő időszakban formálódik a burzsoázia. Érdekes módon a folytonosság a késői feudalizmusban kialakult kereskedő- és iparosréteg, valamint az új burzsoázia között itt sokkal erősebb, mint Magyarország vagy Románia esetében, mint ahogy az arisztokrácia és a dzsentri is nagyobb szerepet töltött be a burzsoázia formálódásában.

A 19. század második felében a zsidó kiskereskedők és kisiparosok – akik itt is a mezőgazdasági cikkek kereskedelmét jórészt birtokolták – mind nagyobb számban tagozódtak be a formálódó modern nagyburzsoázia soraiba. A 19. század végén Varsó, Krakkó, Lodz gyárosai, nagykereskedői és bankárai jórészt már a különböző eredetű rétegek bizonyos egybeolvadását mutatják, és a korábbi inkább kereskedő burzsoáziát inkább ipari burzsoáziává változtatták. A külföldi tőke közvetett és közvetlen (főleg német tőkések) növekvő részvétele, valamint az orosz–lengyel burzsoázia pénzügyi és ipari kapcsolatai a burzsoáziát akkor is megerősítették, ha az önálló államiság hiánya károsan éreztette hatását, és az ország politikai, ideológiai vezetése nem a polgárság, hanem a nemzetibbnek tekintett arisztokrácia és dzsentri középosztály kezében volt.

A részben zsidó vagy külföldi eredetű nagyburzsoázia gazdasági felemelkedése Romániában is gyors volt. A kereskedő pénzkölcsönzők majd bérlők szerepe rohamosan nőtt, és olyan személyek, mint Jakob Marmorosch hamarosan a kialakuló román kapitalizmus szimbólumává váltak. Részben az alacsonyabb modernizálási stádium következtében az új román államban még tán erősebb volt a burzsoázia keretein belül a zsidóság szerepe, mint Magyarországon, Romániában azonban egészen az I. világháború befejezéséig a zsidóság ellen törvényes korlátozások érvényesültek, amelyek a burzsoáziát a gazdasági élet keretei között tartották. A politika

területéről és az ezzel kapcsolatos pályákról szinte teljesen ki voltak szorítva, és nem alakulhatott ki a nagybirtokos osztállyal, a hagyományos uralkodó osztállyal a magyarországihoz hasonlóan szoros üzleti vagy családi kapcsolat. A politikai és társadalmi élet tehát kizárólag az uralkodó bojárok monopóliuma maradt, mi több a birtokos osztály egy – az üzleti vállalkozások iránt nagyobb érdeklődést tanúsító – liberális csoportja (Brătianu, Costinescu) éppen állami politikai pozícióját kívánta felhasználni arra, hogy a századforduló után a gazdasági élet romanizálását hirdetve, e területen is erősebben megvesse lábát.

Magyarországon, Romániában és lengyel területeken tehát a feudális eredetű régi osztályok továbbélése és a melléjük felsorakozó, részben zsidó és külföldi eredetű burzsoázia sajátos kettőssége, alapérdekeiben közössé váló, mégis diszharmonikus együttélése jellemezte a társadalmi hierarchia csúcsait.

A Balkán országokban az új, zömmel alacsonyabb társadalmi rétegekből kiemelkedő uralkodó osztály csak lassan erősödött meg, és formálódása jórészt az egész perióduson át tartott.

Miután a saját nagybirtokos osztály hiánya mellett a hazai kereskedő réteg is meglehetősen gyenge volt, sőt a kézművesek is jórészt idegenek (Bulgáriában például törökök) voltak. A gazdaság lassú fejlődésével meginduló tőkésedés főként a paraszti polgárosodás útját tette lehetővé. Ez azonban lassú hosszadalmas folyamat lévén, az újonnan kialakult államokban sajátos uralkodó osztályok, vezető rétegek kialakulása számára egyengette a talajt. Kezdettől nagy szerephez jutottak ugyanis a szabadságharcokban részt vett tisztek, most katonai-közhivatali tisztségviselők, az új állam döntő hatalmi pozícióinak birtokosai, erősebben katonai-bürokratikus jelleget kölcsönözve a vezető rétegeknek. Ezeket egészítette azután ki a kisvárosi módosabb kereskedők és iparosok köréből, valamint a gazdag parasztság soraiból kiemelkedő politikusok rétege. Ezek már a török uralom idején is közvetítő szerepet töltöttek be a hatalom és a lakosság között, az új helyzetben pedig anyagilag a társadalom elitjévé, vezetőjévé és közvetlen politikai befolyásolójává is váltak. (A bolgár csorbadzsi réteg vagy a

szerb knézek.) Ezekben az évtizedekben a parasztgazdaság aprózódása mellett a gazdaságok 1–2%-a már az 50–100 hektár földterületet is elérte, ami ugyan jelentéktelen a magyar vagy román latifundiumokhoz képest, de komoly jelentősége volt a Balkánon.

A Balkán egyes területein még eddig sem jutott el a társadalmi fejlődés, hiszen Montenegróban a bomló nemzetségi-ősközösségi szervezet, a világháború küszöbén létrejött Albániában lényegében még törzsi szervezet működött, Bosznia-Hercegovinában pedig a török feudalizmus elemei konzerválódtak.

A fejlődési sajátosságok nemcsak az uralkodó osztályok jellegét és arculatát befolyásolták, de a *középrétegek* alakulását is. A tőkés fejlődés gyengesége e vonatkozásban mindenekelőtt abban jutott kifejezésre, hogy a társadalom kevésbé differenciálódott, a tőkés viszonyok kevésbé bomlasztották fel a lakosság legnagyobb tömegeit jelentő birtokos parasztságot, és ezért a kelet-európai társadalmak erőteljesen kisárutermelő-kispolgári jellegű társadalmi zömmel rendelkeztek. Ez a helyzet még a fejlődésben leginkább előrehaladt Magyarországon is fennállt, amikor a lakosság több mint felét ezek a középrétegek tették ki. A balkáni országokban az arány jóval nagyobb, s a társadalom túlnyomó többségét jelentette.

Ezen általános kelet–délkelet-európai sajátosság ellenére a térség országainak „középosztályai" jelentősen eltérő jellegzetességeket mutattak. A volt „nemesi társadalmak" esetében ugyanis az egykori feudális uralkodó osztályok fennmaradása és befolyása a középrétegek arculatát is meghatározta. Az egykor kiváltságos nemesség középső és alsóbb rétegei ugyanis a tőkés átalakulás hatására nemcsak nemesi előjogaikat vesztették el, hanem az ingyen jobbágymunka lehetőségét is. Ezek nélkül viszont megállíthatatlanul süllyedni kezdtek, és egy-két generáció leforgása alatt jelentős tömegeikben elvesztették földjeiket, hagyományos úri létalapjukat. A 19. század második fele ezért termelte ki Magyarországon a központi jelentőségű társadalmi jelenségek egyikeként a dzsentrikérdést.

1848-ban az úri középbirtokos társadalom még mintegy 30 ezer

családot számlált. 1867-ben már csak 15 ezer, a századforduló körül pedig mindössze 10 ezer család őrizte meg közülük földjét. A 20 ezer földjét vesztett középbirtokos család azonban mégis sajátos módon fenntartotta „nemesi" presztízsét, társadalmi rangját és befolyását. Nem utolsósorban családi-baráti kapcsolatai révén nem süllyedt az alsóbb néprétegek soraiba, hanem megőrizte úri jellegét. Nemesi mentalitással zárkózott el a polgári pályák, mindenekelőtt az üzleti élet elől, ezért nem is vált polgárrá. Olyan működési, megélhetési területekre orientálódott, amelyeken megőrizhette hatalmi és kiváltságos státusát. Így özönlötte el a dzsentri az államigazgatás felső és alsó posztjait, a közhivatalnoki és katonai pályákat. Az értelmiségi hivatások közül is csak azokat választotta, amelyek az államhatalommal való kapcsolat lehetőségét tartogatták: jogász lesz, de semmiképpen sem ügyvéd, hanem bíró vagy más köztisztviselő. Lenézte a tanári, elkerülte az orvosi pályát. 1875 és 1918 között a miniszterelnökség tisztviselőinek közel 1/3-a, a megyei hivataloknak országosan 2/3-a, a központi állami vezető hivataloknak pedig 1/3-a dzsentrikkel volt betöltve.

Egyre többen szorultak azonban a hivatali ranglétra alsóbb fokára is. A jelentéktelen kistisztviselői posztokból is úri pályát kreálva, a dzsentri családok sarjai görcsös igyekezettel próbáltak megkapaszkodni a „hivatal"-ban.

A századfordulóra a valóságban lesüllyedt, hivatali pályára szorult dzsentri vált a magyar középrétegek gerincévé, életmód- és tudatformáló erejévé. A dzsentri és a hozzákapcsolódó, beszédmódban, életformában, viselkedésben is őt utánzó elemek határozták meg azután a középrétegek arculatát.

A kapitalizmus fejlődése az Oroszországhoz tartozó lengyel területen szintén a régi nemesség és dzsentri hanyatlásához vezetett. Ez esetben azonban nem csupán a gazdasági folyamatok természetes következményeiről volt szó, hanem a cárizmus lengyelellenes politikájáról is, mely ezt a réteget különleges gazdasági és politikai üldözésnek tette ki. Tekintettel arra, hogy a hasonló magyar és román példától eltérően itt állami alkalmazottak sem lehettek, érthető, hogy az izmosodó, rendkívül erős nemzeti tudattal rendel-

kező értelmiségi középosztály zömmel soraikból verbuválódott (bár Lengyelországban is megjelenik a zsidó értelmiség). Ez az értelmiség jórészt a nemesi tradíciókhoz kapcsolódott, és mivel a burzsoázia gyenge, presztízs szempontjából az értelmiség nagyobb súlyú volt. A középosztály nemesi jellege bizonyos ambivalenciát eredményezett: a nagybirtok vezető rétegéhez való idomulás és nemzeti alapon a vele való azonosulás mellett jelentkezett bizonyos demokratikus arisztokráciaellenesség és a néphez való közeledés is.

Ha nem is ilyen súllyal, de a magyar (vagy lengyel) dzsentrihez hasonló úri középrétegek a *román* társadalomban is fontos szerepet játszottak.

A dzsentri léte és vezető pozíciója a társadalmi modernizálódás sajátos ellentmondásait tükrözte. A nagybirtok hegemóniájának árnyékában az államhoz kötődő dzsentri egészében erősen konzervatív elemmé vált. A létfeltételeit bomlasztó tőkés fejlődés sajátos retrográd antikapitalista elégedetlenséget támasztott benne, amit szélsőséges nacionalizmussal és antiszemitizmussal kapcsolt egybe.

A dzsentri antiszemitizmusának okai között nemcsak az uralkodó osztályokba gyorsan felemelkedett zsidó nagytőkével szembeni indulata játszott szerepet, hanem az is, hogy a középrétegek másik nagy és anyagilag tehetősebb csoportjaiban éppen a zsidó rétegek játszottak vezető szerepet.

Megindult ugyanis a tőkés ipari, kereskedelmi és bankfejlődés útján felkapaszkodó középburzsoázia, a polgári jellegű középrétegek kialakulása, és a szabad pályákon megélhetést találó polgári értelmiség fejlődése is. Ezek körében ugyancsak számottevő volt a zsidóság. Magyarországon a kiskereskedők mintegy fele, a kisiparosok jelentékeny része, az orvosok és ügyvédek 1/3-a–1/2-e körükből került ki.

Romániában a kispolgári középrétegek körében a dzsentri kisebb súlya és befolyása következtében még erősebb volt a zsidó elemek szerepe.

A Romániában élő zsidóság társadalmi struktúrája gyökeresen eltért a román lakosság szerkezeti tagolódásától. Az erősen falusi tagolódású román lakossággal szemben a romániai zsidók 80%-a

városokban élt, és a városi lakosság egyharmadát tette ki. Néhány moldvai város, pl. Iaşi esetében részesedésük az 50%-ot is meghaladta. Míg Románia lakosságának több mint 80%-a a mezőgazdaságban dolgozott, a zsidóknak csak 2,5%-a, ezzel szemben 80 %-uk az iparban és kereskedelemben volt található. A kereskedők egynegyede, az iparosok egyötöde volt zsidó. Egyes iparágakban azonban részesedésük 50–70% között mozgott. A szabad foglalkozású pályákon – amelyeknek gyarapodása éppen csak megindult a háború előtti Romániában – domináltak.

A tőkés fejlődés sajátos ellentétei ezért ezekben a társadalmakban gyakorta a „zsidókérdés" formájában jelentkeztek. Annak következtében, hogy a tőkés gazdaságban, a társadalom felső és középső rétegeiben, valamint a kifejlődő polgári kultúrában oly nagy szerepet játszott a zsidóság, a közfelfogás számára könnyen elfogadhatóvá tette a kapitalizmus és a polgári kultúra, illetve a liberalizmus azonosítását a zsidósággal. Ezen nem változtatott az sem, hogy a magyar zsidóság mintegy 35%-a proletár volt, a lengyel területeken pedig a proletariátus közel 1/3-a a zsidó lakosság köréből került ki, és hasonló volt a helyzet Romániában is. Hajlottak az ilyen nézetek befogadására a tőkés gazdaság és társadalom kispolgári, paraszti és proletár kárvallottai, a zsidó nagyvállalkozótól szorongatott kisiparos, a kapitalizmussal a zsidó nagybérlő, kereskedő vagy kocsmáros képében találkozó paraszt vagy munkás is. Előmozdította e nacionalista nézetek terjedését a zsidóság – különösen Galíciában és Romániában – lassú asszimilációja, különállásának tartósodása is.

Amennyivel gyengébb volt a nemesi dzsentri rétegek súlya a romániai „középosztályokban", annyival nagyobb volt a paraszti középrétegek, a birtokos, módosabb parasztok jelentősége. Ez a paraszti elem Magyarországon is fontos, de mindkét országban az a sajátos helyzet jellemző, hogy a nagybirtokrendszer léte és a nemesi társadalom hagyományai nem engedték kibontakozni a paraszti rétegeket, és a birtokos elemek sorában is állandóan a társadalom alsóbb, alárendelt tömegei közé szorították őket.

A balkáni országokban természetesen más volt a helyzet. A kö-

zéprétegek túlnyomó többsége paraszti jellegű, mezőgazdasági kisárutermelő, és e társadalmakban sem a dzsentri, sem az úgynevezett zsidókérdés nem jelentkezett. E paraszti középrétegek jellegükben gyökeresen különböztek más társadalmak zömében városi középrétegeitől. Szétszórt falusi megtelepedésük, a paraszti életforma általános jellegzetességeit mutató és más paraszti rétegekhez való hasonlóságuk, ami életformájukban, kulturális szintjükben is kifejezésre jutott, nem különítette el őket a társadalom más tömegeitől, és tulajdonképpen meghatározhatatlanul beolvadtak a paraszti társadalom többségébe. A háború előtt, nagyjából egyetlen generáció élettartamának leforgása során ugyanezekből a paraszti forrásokból kezdett kialakulni a szerb és a bolgár értelmiség is.

A kelet–délkelet-európai társadalmak legnagyobb horderejű – legnagyobb tömegeket érintő – sajátossága azonban általában a lakosság paraszti többségének fennmaradása volt. A paraszti lakosság aránya még a Monarchia nyugati felében is számottevő volt. A parasztok itt sem bővelkedtek a földben, hiszen a latifundiumok jó része fennmaradt. Súlyosbította a parasztok helyzetét az, hogy – különösen az osztrák gazdaságban – a föld igen kevéssé lehetett a megélhetés forrása. Viszont a gyorsabb iparosodás és néhány más speciális tényező következtében – bármennyire szegény volt is az osztrák vagy cseh paraszt – jóval kevesebb volt közöttük a teljesen föld nélküli agrárproletár, többen emelkedtek fel közülük a paraszti burzsoázia soraiba, vagy a nagyobb társadalmi mobilitás következtében más osztályokba. Azok is, akik maguk művelték földjüket – ha kultúrában, iskolázottságban nem is – anyagi helyzetükben különböztek a jellegzetes kelet-európai paraszttípustól. A magyar társadalom 60%-át, a román, szerb és bolgár társadalmak 80–85%-át a paraszti többség tette ki.

A paraszti népesség rétegződése ugyan már megindult, de jelentősebben csak Magyarországon és részben Romániában haladt előre. Ezekben az országokban a nagybirtokrendszer uralma és – főként Magyarországon – a tőkés fejlődés jelentősebb kibontakozása már a paraszti lakosság nagy tömegeit nincstelenné, prole-

tárrá süllyesztette. A magyar agrárlakosság mintegy 40%-a, családtagokkal együtt kereken 6 millió fő, vagyis az ország lakosságának mintegy 1/3-a földtelen agrárproletár volt. E hatalmas tömeg két, határozottan elkülöníthető csoportra tagolódott. A földtelenek közel 3/4-e, az ún. mezőgazdasági munkások, napszámosok, nem rendelkeztek állandó munkahellyel. A vándorló, állandó létbizonytalansággal sújtott, az év jelentős részében munkaalkalmat találni képtelen, nyomorgó tömeg részben a nagy vasútépítkezéseken, a földmunkáknál, a nagy nyári mezőgazdasági munkák idején a nagybirtokon vagy esetleg nagygazdáknál tudott – átlagosan évente kb. 200 napon – munkát találni. A másik, számban csekélyebb csoport, az uradalmi cselédek egy-egy nagybirtokon éltek állandó munkásként. Az uradalomtól állandó szállást, zömmel természetbeni juttatást, kis darab föld használatát, és főként biztos munkalehetőséget kapott cselédek úgyszólván a jobbágyi kötöttségek és kiszolgáltatottság körülményei között éltek, napi 14–16 órai munkájuk mellett asszonyaik, lányaik szabad prédának számítottak. A biztos létminimumért az emberi megaláztatás legkülönbözőbb formáitól szenvedtek.

Az agrárproletárokhoz nagyon közel álltak a létszámra nézve családtagokkal mintegy 3 millió főt számláló mezőgazdasági félproletár elemek, amelyek rendelkeztek ugyan némi, mintegy 2 hektárig terjedő földterülettel, de ebből nemcsak állandó megélhetést nem tudtak biztosítani, de gyakran – eszközök hiányában – a földet sem sikerült megművelniük. Életmódjukat inkább a saját birtok illúziója, semmint annak valóságos anyagi következménye alapozta meg. Saját és családtagjaik mezőgazdasági vagy ipari munkavállalása nélkül még jó termés esetén sem tudtak megélni.

A magyarországi parasztság mintegy 30%-a rendelkezett akkora földterülettel, hogy abból saját és családja munkaerejének kihasználásával önálló megélhetést biztosíthatott. E kisbirtokos tömeg tulajdonképpen a kispolgári kistulajdonosok kategóriáját gyarapította, de falusi életformája, kulturális elmaradottsága, társadalmi kivetettsége és szegényebb csoportjai esetében úgyszólván elhatá-

rolhatatlan átmeneti típusai a félproletár elemekhez megkülönböztetett, kedvezőtlen helyzetet teremtett számára.

Ez a birtokos paraszti réteg rendkívüli erőfeszítésekkel, közgazdaságilag fogalmazva újabb és újabb pótlólagos munkaráfordítással fejlesztette gazdaságát, és egyes régiókban, különösen az Alföldön intenzív agrárkultúrákat fejlesztett ki, sőt társadalmilag is emelkedni tudott. Anyagi színvonala a munkás és kispolgári életnívó között mozgott.

A parasztság differenciálódása nyomán mindössze 8–10%-ra tehető azoknak a felemelkedett paraszti elemeknek az aránya, akik már olyan földterületet halmoztak fel, amely számukra anyagi jólétet biztosított, és általában – különösen a nagy mezőgazdasági munkák idején, de esetleg állandóan is – idegen munkaerő alkalmazását tette szükségessé. Ezek a tehetősebb paraszti rétegek, miközben kizsákmányoló, kupeckedő, uzsorás falusi burzsoáziává formálódtak, maguk továbbra is kívül rekedtek az úri társadalom berkein. A nemesi társadalom maradványai és hagyományai paraszti létük folytán változatlanul az alacsonyabb elnyomott néprétegek közé sorolta őket, s erősítette a többi paraszti réteggel való összekapcsolódást falusi életformájuk, hasonló kulturális szintjük, ami végül is – étkezési szokásaiktól eltekintve – alig különböztette meg őket más paraszti rétegektől.

Romániában a birtokmegoszlás hasonlóságai alapján a parasztság rétegződése is sok szempontból hasonlóan alakult, mint Magyarországon. A tőkés fejlődés lassúbb előrehaladása és alacsonyabb szintje következtében mégis bizonyos különbségek figyelhetők meg. A fejlődés lemaradása ugyanis a parasztság rétegződésére is lassítóan hatott. Ezért a paraszti földtelenség Romániában nem öltött olyan méreteket, mint Magyarországon. Bár a földek fele a nagybirtokosok kezén található, a román parasztságnak csak 25%-a földtelen. Ezeknek egy része sem kényszerült azonban bérmunka vállalására. A román nagybirtok nagy részét ugyanis a földesúr egyáltalán nem művelte, hanem vállalkozóknak adta bérbe, akik viszont – a modern tőkés földbérlettől eltérően – ugyancsak nem gazdálkodtak, csak közvetítő szerepet játszottak, amennyiben

a bérelt földet kis parcellákban parasztoknak adták tovább, gyakorta éves megállapodások és többségében természetbeni fizetés ellenében. Ezen intézmény keretében a földtelenek mintegy 40%-a vállalt bérletet, és gyakorta birtokos paraszti életformában élt, bár jövedelme nyomorúságos volt, és létbizonytalansága további lesüllyedéssel fenyegette.

A viszonylag csekélyebb létszámú teljesen földtelen parasztság mellett különösen széles volt a félproletár, törpebirtokos rétegek aránya. A román parasztság 3/4-e 5 hektárnál kisebb földterülettel rendelkezett. Igaz ugyan, hogy ezek egy része is kiegészíthette földjét bérleti területekkel, de a művelés alacsony színvonala, az úgyszólván kizárólag extenzív gabonatermelés mellett, igás állat hiányában (az összes parasztgazdaság 44%-ában egyáltalán nem volt igásállat) ez a parasztkategória rendkívüli nyomorban és elmaradottságban, úgyszólván teljes analfabétizmusban, középkori állapotban élt. Aligha tekinthető véletlennek, hogy a 20. század egyetlen nagy parasztfelkelésére éppen Romániában kerül sor 1907-ben.

Romániában tehát rendkívül szűk volt a saját földterületből kistulajdonosi, kispolgári szinten megélni képes paraszti réteg. Valódi gazdagparasztság pedig még alig fejlődött ki. A 10–50 hektár közötti földterülettel rendelkező parasztcsaládok nemcsak hogy nem érték el az összes parasztcsaládok 3%-át sem, de ezeknek is csak felsőbb rétegeiben volt kialakulóban az európai értelemben vett nagygazda.

A lengyel királyságban is csupán a 60-as években vált teljessé a jobbágyfelszabadítás. Ekkor azonban az orosz hatalommal szemben a lengyel parasztok megnyerése érdekében viszonylag radikálisan kellett a fldtulajdon kérdését rendezni. Ezért az 1848-as magyar törvényekhez hasonlóan a paraszti birtokban levő földek paraszti tulajdonba kerültek. Viszont már a jobbágyfelszabadítás idején igen nagy volt a földnélküliek száma, mely a lakosság gyors szaporodása következtében tovább nőtt. Igaz, ezek részben tudtak bérmunkát találni, többek között a kapitalizálódó nagybirtokon közel 400 000 uradalmi cseléd, aki bérének 14%-át kapta csak pénzben, s hasonló nagyságú agrárproletariátus, már csak amerikai

kivándorlással, illetve németországi idénymunkával tudta életviszonyait biztosítani. Bár a parasztok birtokában levő földterület nőtt, mégis közel 1/5-üknek még 2 hektár alatti földje volt, és további 40% 9 hektárnál kevesebb földet művelt meg. Mint általában a nagybirtokos-nemesi eredetű polgári társadalmakban, Lengyelországban is a parasztság helyzetét különösen súlyossá tette, hogy nemcsak a nagybirtok fennmaradása és a gyors népszaporodás miatti földhiánnyal nemcsak a gazdasági fejlettség alacsony fokából is származó nyomorúságos életviszonyokkal kellett megküzdeni, de az úri társadalom kasztszerű elzárkózása folytán különleges társadalmi, politikai elnyomással is. Nemcsak a polgárosodás, de a társadalmi felemelkedés más lehetőségei (iskola, hivatal) is el voltak előle zárva, a társadalmi egyenlőségnek még a látszata sem volt tapasztalható.

A szerb és bolgár parasztság pedig még ennél is homogénebb, kevésbé differenciált tömeget alkotott. A meggazdagodott parasztság még elenyészően szűk csoportot képviselt. Bulgáriában a századfordulón mindössze 50 olyan parasztcsalád volt, amelynek kezén 250 hektárt meghaladó gazdaságok találhatók. A birtokosok meggazdagodott, kicsiny, az összes birtokos 0,1%-át kitevő rétege a földterületnek mindössze 5%-át tartotta kezében. Szerbiában mindössze 80 olyan gazdaság volt, amelynek területe meghaladta a 100 hektárt.

A legnagyobb tömegek kicsiny parcellákon gazdálkodtak, s bár a gazdaságok nagysága közötti különbségek természetszerűen vezettek bizonyos rétegződési különbségekre, ez mégsem idézett elő határozott differenciálódást. Annál is kevésbé, mivel a földterület zárt keretei között a népesség növekedésével általános tendenciaként haladt előre a parcellák osztódása, zsugorodása és a legnagyobb paraszti tömegek a századforduló körül egyaránt törpebirtokossá váltak. A parasztcsaládok 50–60%-a mindkét országban 5 hektár alatti földterülettel rendelkezett.

Éppen e telekaprózódás vezetett már az agrárproletariátus kialakulásához is. A földtelen parasztság azonban ugyanolyan kevéssé vált még le a birtokos parasztság egészéről, és proletarizálódott,

mint ahogyan a tehetősebb paraszti réteg sem tudott polgárosodni. Az esetek többségében a nagycsaládok tagjaként zsúfolódtak a földtelenek a kicsiny családi parcellákra, és képeztek részben latens munkanélküli tömeget, részben munkaerő-tartalékot az intenzív kultúrák kialakításához. Bulgáriában a földtelen önálló családok száma csupán néhány tízezerre rúgott, és a mezőgazdaságban foglalkoztatottak alig néhány százalékát tették ki, Szerbiában elérték a parasztgazdaságok 10%-át.

A falusi társadalom jellegzetes homogenitása és a törpeparcellás parasztgazdaság túlsúlya a tradicionális falusi társadalom középkori elemeit konzerválta. Ennek egyik legjellegzetesebb megnyilatkozásaként a 20. század elején – Európában egyedülálló módon – még tovább éltek a falusi földközösség szervezetei. A szerb zadrugák megőrizték a régi nagycsaládok társadalmi szervezetét. Zömükben mintegy 10 taggal, de néha 100 tagot is számlálva. A tulajdon ebben a közösségben nem a családfőhöz kapcsolódott, hanem az egész családi közösséghez. Ezek a jellegzetesen önellátó, nem piacra termelő közösségek a munka és elosztás teljes kollektivitását, a nagycsaládok minden tagjának egyenlő megélhetését biztosították (többek között éppen ez rejtette el a falusi munkanélküliséget, és akadályozta meg a földtelenek rétegének elkülönülését).

A 20. század elején azonban a bolgár és a szerb paraszti társadalom is szembe került a piac kihívásával, az árutermelés benyomulásának következményeivel. Az önellátó gazdaságok lassú bomlásnak indultak. Megjelentek a parasztgazdaságon kívül gyártott, vásárolt iparcikkek. A pénzgazdálkodás nyomán azonban – éppen a kicsiny földterület és a nagy létszámú családok léte mellett – egyre nagyobb méreteket ölt az eladósodás, amit a hitelezés ősi uzsoraformáit használva, főként a gazdagodó paraszti kereskedő elemek használtak ki. A balkáni falvakban a 100%-os kamat számított általánosnak.

Az ipari és mezőgazdasági munkamegosztás, az állami adó, a piacokat közel hozó vasút így termelte ki a 20. századra a város és a falu meghatározó társadalmi ellentétét, ami mintegy a régi paraszti–földesúri ellentét helyére lépett. A város jelentette a pa-

raszt számára az adót, a drága iparcikket, a csendőrök kivezényeltetését, a fiuk katonai behívását, a kereskedői uzsorát. Az egyszerű paraszt – mint Maximov bolgár író novelláiból is kirajzolódik – nem is észlelt különbséget a török időhöz képest, sőt terhei növekedtek, és a fölötte álló bürokrata-uzsorás uralkodó rétegek sokszor közvetlenebb, kellemetlenebb, nehezebb igát raktak vállaira, mint a török felsőbbség távolabbi, idegen nyelvet beszélő, más vallású képviselői.

A tőkés gazdasági átalakulás legdöntőbb társadalmi hatása a *munkásosztály* kialakulása, alapvető társadalmi erővé izmosodása volt, s ez a folyamat a kelet-európai átalakulást is jellemezte.

A Monarchia örökös tartományaiban a lakosság közel egyncgyede, de az osztrák és cseh területeken több mint 1/3-a dolgozott az iparban, vagyis méreteiben és jellegzetességében a nyugateurópaira emlékeztető ipari proletariátus kialakulására került sor. A kezdeti ipari proletár típusa itt is jórészt a textiliparban jelent meg, részben a háziiparból, részben a manufaktúrákból verbuválódott betanított és szakmunkásrétegek forrásaiból. Viszonylag nagy számban foglalkoztattak nőket, és a gyermekmunka is elterjedt volt. Később a nehézipar, különösen a bécsi, Bécs környéki, illetve prágai gépipar meghonosodása a nehézipari munkások rétegét gyarapította. Ezekben az iparágakban alakult ki az a hagyományos, jól képzett szakmunkásvezető-réteg, amely a kialakuló szakszervezeti és munkásmozgalom központi magjává és vezetőerejévé vált. Az osztrák ipar munkáslétszáma már az 1890-es években 1 millió körül járt, és a háború előtti, közel 2,5 milliós osztrák és cseh ipari proletariátus az angol, francia és német munkásosztály után számbelileg és szervezettségben is legjelentősebb volt Európában. Az 1902. évi statisztika szerint több mint egymillió munkás dolgozott az osztrák, 1,4 millió pedig a cseh–morva területek ipari üzemeiben.

A munkások nagyjából egyforma arányban oszlottak meg a kis- és nagyipar között. A gyári munkások közel egyharmada a textil- és ruházati iparban dolgozott, nagyjából azonos volt az alapanyaggyártás és a beruházási javakat termelő iparágak részesedése. A jól

szervezett vas- és gépipari munkások keresete mintegy 50%-kal haladta túl a nagyrészt tanulatlan munkást alkalmazó textil- vagy élelmiszeripari munkáskereseteket, vagy a bécsi szakmunkás keresete a galíciai tanulatlan munkás keresetét. A munkások életmódját igen nehéz közös nevezőre hozni, mégis az örökös tartományok munkásosztályának sikerült bizonyos politikai és gazdasági eredményeket kiharcolnia. Szociális vívmányok – a munkaidő és a munkakörülmények szabályozása – mellett a 20. század elejére az általános választójogot is sikerült kiharcolni, amely feltétlenül megerősítette a munkásosztály politikai súlyát. E folyamatok további erősödését kétségkívül hátráltatta az, hogy a munkásmozgalomban is jelentkezett a nemzeti szakadás, a cseh–német ellentét, s egyre inkább tért hódított a forradalmi gondolatot elvető ausztromarxizmus. A szociális vívmányok ellenére természetesen az osztrák és cseh területeken is igen rossz körülmények között élt a munkásosztály többsége. A Monarchia elmaradottabb tartományaiban azonban ennél súlyosabb állapotok, a kapitalizmus kezdeti szakaszában jellegzetes népbetegségek, nyomornegyedek voltak a jellemzőek.

A tőkésedés elmaradottsága folytán a társadalom szerkezetét gyökeresen átalakító változás, viszonylag jelentősebb méretű munkásosztály kialakulása a térség országai közül már csak *Magyarországon* játszódott le.

Jelentősebb ipari előzmények, erősebb manufaktúra ipar híján a 19. század közepén mindössze 23 ezer „gyárdolgost" számláltak, és a városi műhelyek munkásait, mestereit is figyelembe véve mintegy 100 ezer iparos működött az országban. Az ipar meginduló, majd nekilendülő fejlődése nyomán azonban éppen az ipari munkásság vált a leggyorsabban fejlődő, legdinamikusabb osztállyá a magyar társadalomban is. 1880-ban már mintegy 400 ezer munkást alkalmaztak az iparban, és ebből 110 ezret a gyárak. 1900-ban az ipari munkások összlétszáma már 700 ezerre rúgott, és ebből 300 ezer gyárakban dolgozott. Az 1910. évi népszámlálás idején viszont már 1 millió ipari munkásból 500 ezer volt található a gyáriparban. Nemcsak a növekedési ütem figye-

lemre méltó, hanem az a körülmény is, hogy az I. világháború előtti években a keresők 17%-a már az iparban talált megélhetést.

Az ipari munkásság tehát a társadalom jelentős osztályává vált, ha korántsem növekedett olyan méretűvé, mint Európa nyugati országaiban. Viszonylag szűkebb keretei mellett összetétele is számos sajátosságot mutatott. Mindenekelőtt azt említhetjük, hogy bár az 1910-es években a nagyipari munkásság túlsúlyra jutott az ipari munkásságon belül, a kisipari munkások aránya változatlanul magas maradt, megközelítette az összes ipari munkáslétszám felét. Sajátosan alakult azonban a nagyipari munkásság szerkezete is. Ez elsősorban abból adódott, hogy a magyar iparban az élelmiszeripar és bizonyos nehézipari (vasúti járműgyártás, mezőgazdasági gépgyártás stb.) ágak domináns szerepe mellett a könnyűipar munkaerőigényes ágazatai csupán elenyésző szerepet játszottak. Ebből adódóan igen alacsony volt a betanított munkások – textiliparra jellemző – aránya, és igen nagy igény jelentkezett a tanulatlan, gyakorta csak a malmok és cukorgyárak kampánymunkái idején alkalmazott munkaerő iránt. Ugyancsak ebből következett viszont az is, hogy a másik póluson a magasan kvalifikált szakmunka szerepe is jelentős volt.

A tanulatlan munkaerő iránt jelentkező igény természetesen könnyen talált kielégítést a hatalmas tömegű, munkaalkalmat nehezen találó mezőgazdasági nincstelenek köréből. A gyenge ipari előzmények folytán annál nehezebb volt azonban a szakmunkásszükséglet kielégítése. Ezt az első évtizedekben német és osztrák szakmunkások betelepítésével, alkalmazásával hidalták át. Az 1880-as években a magyar ipar központját képező Budapest nagyipari munkásainak 25%-a külföldről jött, a gépipari munkásoknak pedig 30%-a volt idegen. Jellemző, hogy az első magyar munkásújság is német nyelven jelent meg (Arbeiter Wochenkronik), mint ahogy az első munkásszervezetek, az első betegpénztári egyesületek is a német nyelvet használták.

Mindezzel – főként a textil- és más könnyűipari ágak hiányával – függött össze az, hogy az Angliára és más nyugati országokra is jellemző széles körű női és gyermekmunkát Magyarorszá-

gon kevésbé alkalmazták. A gyárak munkásainak csak 15%-a volt nő, a gyerekmunka pedig egészen elenyésző maradt.

A későn kifejlődő munkásosztály szociális körülményeit a századforduló elején is a különleges elmaradottság jellemezte. Magyarország azon kevés országok közé tartozott Európában, ahol még úgyszólván nem volt szociális törvényhozás. A munkaidőt törvényesen nem szabályozták, és a munkanap hossza átlagosan 10 óra körül mozgott, de a bányászatban a 12 órát is elérte. A gyári munkakörülmények kulturálatlanságáról az 1910-es évek gyárfelügyelői jelentései a hírhedt, korai angliai gyári viszonyokhoz hasonló képet festettek. Az európai átlagnál alacsonyabb reálkeresetek mellett – a szakmunkások sok szempontból sajátos, kivételezett rétegét leszámítva – a magyar munkásság rendkívül nyomorúságos helyzetben élt, amit különlegesen elmaradott jövedelemfelhasználási struktúrája is jelez: az átlagos magyar munkás keresetének 2/3-át élelmiszerekre költötte, vagyis az elemi létfenntartáson túl többet aligha biztosíthatott. Nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni azt, hogy az agrárnincstelenek hatalmas tengeréből kiemelkedő új, paraszti-falusi eredetű munkásoknak a város mégoly civilizálatlan lakás- és életkörülményei, a gyárak elmaradott munkaviszonyai és alacsony kereseti lehetőségei is anyagi és társadalmi emelkedést biztosítottak.

Tekintettel arra, hogy a lengyel területek különösen a századforduló előtt igen fontos szerepet töltöttek be Oroszország iparcikkel való ellátásában, az ipari proletariátus viszonylag hamar kialakult. 1869-ben 78 000 munkáslétszámban már megközelítette a 90 000 iparost, 1900-ban viszont a 300 000 munkás már kétszeresen túlhaladta az önálló iparosok számát. Az ipari proletariátus szakmánként, földrajzi és üzemi értelemben is erősen koncentrált volt. A bányászat, a vas- és gépipar, valamint a Lodz környéki textilipar a még erősen paraszti jellegű országban komoly munkáscentrumokat jelentett. Az üzemek erősen koncentráltak voltak, közel 70% dolgozott 50 munkásnál többet foglalkoztató üzemekben, igen rossz körülmények között: 10–11 órás munkaidőben, rossz munka- és életfeltételek között, alacsony bérekért.

A lengyel munkásosztály, amelyben ebben az időben a textilipar révén sokkal erősebb volt a női munka szerepe (mintegy 30%), mint más kelet-európai országokban, másfelől a képzett szakmunkás is (vas- és gépipar) igen fontos szerepet játszott, hamar tudatosodott, erős szocialista szervezkedést indított el, és az ország politikai életének jelentős faktorává vált.

Romániában, Szerbiában és Bulgáriában más volt a helyzet. A tőkés fejlődés erősebb akadályoztatása és alacsony színvonala nyomán ezekben az országokban már megindult, de még nem fejlődött valóban ki a modern nagyipari munkásság.

Szerbiában még 1910-ben is mindössze 16 ezer bányász és gyári munkás található, ami az összlakosság 1%-át sem érte el. Bulgáriában az 1905. évi népszámlálás a gyári ipari népesség létszámát ugyancsak 16 ezer főben jelölte meg, de az egyéb ipari foglalkozásúak figyelembevételével együtt is csak a lakosság 7%-a talált megélhetést az iparban.

A Balkán országaira tehát a 20. század elején csak kicsiny, éppen fejlődésnek indult, még kialakulatlan munkásosztály volt jellemző. Az ipari munkások zöme is szétszórt kisipari műhelyekben dolgozott, és az elenyésző létszámú nagyipari munkásság néhány délkelet-európai ország gazdasági fejlődése között fennállt. Ezen ezres vagy tízezres csoportja is csak félútig jutott a gyári munkássá válás útján. Az említett országok iparában ugyanis a termelés 50–60%-át az élelmiszeripar ágai állították elő, s a munkások 1/4-e–1/5-e az élelmiszeriparban dolgozott, gyakran olyan formában, hogy a nyári nagy mezőgazdasági munkák idején otthon, falujában tevékenykedett.

Az elmaradott munkaviszonyok a szociális ellátottság úgyszólván teljes hiánya és a rendkívül alacsony bérek a kialakuló munkásosztály helyzetét oly kedvezőtlenné formálták, hogy az ipar nem is gyakorolt vonzerőt a falusi munkaerő-felesleg számára. A Balkán társadalmát a munkásosztály még nem határozta meg.

II.

Változások és megrekedés a két világháború között

1. A háború következményei: felbomlás és újjárendezés

1914 nyarán a megelőző évtizedek rohamos gazdasági növekedése megszakadt. Az a 19. század közepétől tartó folyamat, amelyben a tradicionális gazdaság egész Európában, s ezen belül a kontinens keleti, délkeleti területein is a modern gazdaság kialakulásának ad fokozatosan helyet, a világháborúval ideiglenesen véget ért. Amikor felkorbácsolt nemzeti érzésekkel, nemzeti zászlók alatt az első lelkes katonai osztagok a frontokra indultak, még azt sem látta senki előre, hogy a „levelek lehullásával" nem ér véget a háború, hogyan is sejthette volna bárki, hogy a fegyvernyugvás után lényegesen megváltozott Európa és gyökeresen átalakult Kelet-Európa kerül ki a vér- és tűzözönből. Az első modern gépi háború már pusztán évekig tartó harci cselekményeivel is, feldúlta Európa jelentős részét, s elsősorban éppen az általunk vizsgált keleti területeit. A német, osztrák–magyar és orosz csapatok összeütközése a különböző birodalmakhoz tartozó lengyel területen, a balkáni hadműveletek, amelyek Románia és Szerbia területeit végigseperték, sőt ezen államok függetlenségének ideiglenes megszüntetésére is vezettek, az olasz front harcai egyaránt rendkívüli megrázkódtatásokat váltottak ki. Jelentőségében és hatásaiban nem maradt el emögött a modern háború okozta gazdasági kimerülés sem. A háború elején még teljesen ismeretlenek voltak a modern hadviselés gazdasági szükségletei és ezek a gazdasági élet olyan új gondjait támasztották, amelyek felkészületlenül érték az egyes országok gazdaságát csakúgy, mint a közgazdaságtudomány régi iskoláit, amelyek nagyrészt értetlenül és tanácstalanul nézték az

új fejleményeket. A súlyos gazdasági bajok talaján nőttek azután fel azok a társadalmi és politikai ellentétek, amelyek természetesen a háború előtti politikai-társadalmi és gazdasági rendszerek ellentmondásaiban gyökereztek, s amelyeknek különleges kiéleződéséhez a háború által felzaklatott társadalmi és politikai közállapotok járultak. Bár a közép- és kelet-európai országok ellentétes katonai blokkokhoz tartoztak, s ebből következően a győztes vagy vesztes fél oldalán kerültek ki a háborúból, 1917–18-ban helyzetük megegyezett abban, hogy gazdaságuk a legsúlyosabban dezorganizálódott, megoldhatatlan fűtő- és nyersanyaghiány, súlyos közellátási nehézségek, jegyrendszer és reménytelen tömegnyomor fokozta már forradalmi elégedetlenségig a hangulatot. Ez helyenként forradalmak kirobbanásáig, máshol csak tömegtüntetésekig, helyi megmozdulásokig jutott el. A forradalom a térség országai közül csupán Oroszországban változtatta meg radikálisan az addigi politikai-társadalmi és gazdasági berendezkedést, és vezetett új társadalmi-gazdasági rend kialakulására. Szovjetoroszország az első világháború után egyedül indult el új társadalmi-gazdasági rendszerének építése útján, s ezen a nagyhatalmak éles támadása és nyomása közepette, katonai támadásokat kivédve, gazdasági blokádot és teljes politikai elszigetelést elszenvedve haladt előre. Ebből következett, hogy jó ideig megszűnt a fejlődésbeli azonosság, az a szerves kölcsönhatás, amely Oroszország s a többi kelet- és délkelet-európai ország gazdasági fejlődése között fennállt. Ezen túlmenően a külkereskedelmi kapcsolatok is minimálisra csökkentek. A problémák már nem azonosak, a törvényszerűségek különbözőek, a kölcsönhatások – gazdasági értelemben – jelentéktelenek. Oroszország kiszakadva a tőkés világpiacból – attól függetlenül, annak ellenére fejlődik, Közép- és Kelet-Európa többi részét viszont a nemzetközi tőkés konjunktúraviszonyoktól való erős függés jellemezte. A következőkben még az előző fejezetekben alkalmazott kitekintés jellegű, utalásszerű összehasonlítástól is eltekinthetünk.

Forradalmak, s forradalmi mozgalmak a többi délkelet-európai országokban is voltak, annál is inkább, mivel társadalmi-gazdasági problémáik sok hasonlóságot mutattak Oroszországgal, de vagy rö-

vid idő után bukás lett a forradalmak osztályrésze, vagy az elégedetlenség, a feszülő energiák nem új társadalmi-gazdasági rend, hanem új nemzeti állami keret megteremtése irányában hatottak. Jóllehet a térképek átrajzolása, az új országhatárok kijelölése már a háború alatt megindult, megvalósítására, a gyakorlatba való átültetéshez és jogi szentesítéshez, aligha juthatott volna el a tömegmozgalmak aktív segítsége nélkül. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása s területén egyrészt az utódállamok kialakulása – az önálló Ausztria és Magyarország, az újonnan keletkezett Csehszlovákia – másrészt jelentékeny területeknek más államokhoz (Románia, Jugoszlávia) való csatolása, az orosz, német s a Habsburg-birodalomból kiváló független lengyel állam életrehívása, a hatalmi politikai viszonyokat, a gazdasági fejlődés körülményeit gyökeresen megváltoztatta Kelet-Európa népei számára.

Az Osztrák–Magyar Monarchia területén három önálló állam alakult: a kizárólag osztrák tartományokat magában foglaló Osztrák Köztársaság, a volt cseh és morva tartományokat, a volt Magyar Királyság északi, túlnyomóan szlovák lakta ún. Felvidékével egyesítő Csehszlovák Köztársaság, továbbá a régi Magyarország területének nem egészen egyharmadára zsugorodó Magyar Királyság. A volt osztrák tartományok közül Dalmácia, Szlovénia, valamint az annektált Bosznia-Hercegovina az új Szerb-Horvát-Szlovén (később Jugoszláv) Királysághoz került. A jugoszláv államba olvadt a korábbi magyar birodalomhoz tartozó Horvátország, valamint a Magyar Királyság egyes déli területei, mindenekelőtt az ún. Vajdaság, s a bolgár határkorrekciók révén csatolt területek, valamint Montenegro. Románia az osztrák tartományokból Bukovina egy részét, Magyarországból Erdélyt és az ún. partiumi határterületeket, valamint az Orosz Birodalomból Besszarábiát csatolta a korábbi Román Királysághoz. Az Osztrák–Magyar Monarchia területének egy részét, Galíciát és Bukovina egyes területeit foglalta magába az új Lengyel Királyság, amelynek magvát az orosz és német birodalmakból visszanyert régi területek képezték. E hatalmas területátrendezés – amelyről a 40. számú táblázat nyújt áttekintést – még kiegészült az Olasz- és Görögország javára történő kisebb területrendezésekkel.

A területi változások puszta regisztrálása is nyilvánvalóvá teszi, hogy a közép- és kelet-európai országok háború utáni gazdaságát lehetetlen a háború előtti gazdaságok egyszerű kontinuitásaként felfogni. Hatalmas birodalmak helyén önálló országok keletkezése, korábbi területi-gazdasági egységek megszűnése, a korábbinak egyharmadára zsugorodó, vagy éppen fordítva, kétszeresére, sőt háromszorosára duzzadó területek és lakosságszám, vagy éppen különböző birodalmakhoz tartozó, különböző fejlettségű területek összekapcsolásából újonnan születő államok gazdasága gyökeresen új helyzetet teremtett. Ez önmagában is hosszabb időt, úgyszólván történelmi

40. táblázat

Közép- és Kelet-Európa országai a világháború előtt és után

Ország	Terület km²-ben		Lakosság ezer főben	
	1914	1921	1914	1921
Osztrák—Magyar Monarchia ...	676 443*		51 390*	
Ausztria		85 533		6 536
Magyarország		92 607		7 800
Csehszlovákia		140 394		13 613
Bulgária	111 800	103 146	4 753	4 910
Románia	137 903	304 244	7 516	17 594
Jugoszlávia	87 300	248 987	4 548	12 017
Lengyelország		388 279		27 184

* Bosznia-Hercegovinával.

periódust igényelt volna az új körülményekhez való alkalmazkodáshoz, az egységes gazdasági egészként történő integrálódáshoz, az új fejlődési lehetőségek kialakulásához, és az állandó gazdasági növekedés eléréséhez. A történelem azonban nem csupán így tette fel a kérdést. A háború utáni újrarendezés támasztotta követelmények ugyanis olyan körülmények között jelentkeztek, amikor a háborús kimerültségtől visszahanyatlott gazdaságok, a hadigazdaságról béketermelésre való átállás önmagában is súlyos gondjai vártak megoldásra.

Mindezen kérdések együttes jelentkezése a rendkívül súlyos gazdasági káosz, sok esetben majdnem megoldhatatlannak tűnő zűrzavar és kilátástalanság helyzetét idézte elő.

A legsúlyosabb helyzet a legnagyobb megrázkódtatásokon átment Ausztriában, Magyarországon és Lengyelországban állt elő. A Monarchia volt osztrák tartományaiban már 1917-ben érezhető volt a gazdasági kimerülés. 1918 nyarán a gazdasági szakemberek egyértelműen megállapították: Ausztria gazdasági szempontból sem bír ki még egy háborús telet. A mezőgazdasági termelés a háború előttinek 50%-a körül mozgott, de az osztrák tartományok korábban sem voltak mezőgazdaságilag önellátók, mindig az importtól, elsősorban a magyarországi importtól függtek. Magyarország azonban nem tudott szállítani, hiszen saját belső igényeit sem tudta kielégíteni. A nyersanyaghiány miatt számos iparág csökkentette termelését, és azok az iparágak – szén- és vastermelés –, amelyek a hadviselés szempontjából különös súllyal estek latba, szintén a háború előtti termelési szint alá zuhantak. Az 1918 őszén megalakult fiatal Osztrák Köztársaság tehát katasztrofális gazdasági helyzetbe került. Élelem szinte alig volt az országban. A 10–15 dekás kenyér- és lisztfejadagok – Schuschnigg szavait használva – annál ugyan többet jelentettek, hogy a lakosság éhenhaljon, de annál kevesebbet, hogy éljen. Bécs tejfogyasztása 1919 elején 7%-a volt a háború előttinek. Az élelmezési segélyek legfeljebb a vegetálást biztosították, s a mezőgazdasági termelés 1920-ban sem haladta túl a háború előtti szint 50%-át.

A vasutak szénhiány miatt jórészt álltak. A kohókat nem tudták begyújtani. 1919 nyarán közel 200 000 főre becsülték az ipari munkanélküliséget. A Monarchia hatalmas háborús kiadásai már korábban inflációs folyamatot indítottak meg. A hadikölcsönök tömkelege a korona értékét már 1918 végére mintegy 1/3-ára devalválta. 1919-ben a helyzet csak tovább romlott. Megfosztva és az új helyzetben szinte elvágva a Monarchia többi részétől, a leromlott háborús gazdaság nem indult gyógyulásnak, a válság tovább mélyült. Ebben az időben az ipari termelés az 1913-as szint 1/3-át alig haladta túl.

Jórészt hasonló képet mutat Magyarország is. A munkaerőhiány, a lóállomány katonai igénybevétele és az állatállomány csökkenése a nemzeti jövedelem termelésében vezető szerepet játszó mezőgazdaság súlyos visszaesésére vezetett. A gabonafélék termelése az 1913. évi 71 millió mázsáról 1918-ra 42 millió mázsára, a kukoricáé 48 millióról 24 millió mázsára zuhant. Hasonló visszaesés következett be az iparban is. A fogyasztási iparokban, amelyeknek nyersanyag- és energiaellátását a hadiipar javára korlátozták, 1918-ra nem volt ritka a 60–70%-os termeléscsökkenés sem. De a hadi szükségletek kielégítése szempontjából döntő széntermelés is rohamosan hanyatlik: 1913-hoz képest a széntermelés már 1917-ben 17%-kal csökken. 1918-ra a vas- és acéltermelés a háború előtti felére zuhan.

1918-ra a gazdaság olyan mélypontra jutott, hogy már a hadsereg igényeit sem tudta többé kielégíteni, a hátország pedig a legsúlyosabb nélkülözésekre kényszerült. A hadi kiadások a háború éveiben termelt nemzeti jövedelem mintegy felét felemésztették, s fedezetüket fokozódó mértékben papírpénz kibocsátásával biztosították. Az infláció Magyarországon ugyanúgy elszabadult, mint Ausztriában.

A forradalmak átmeneti sikere a gazdasági nehézségeken természetesen mit sem változtatott, de az ellenforradalom 1919 őszi felülkerekedését követően a gazdasági káosz jelentősen elmélyült. Ehhez járult a Magyar Tanácsköztársaság ellen felvonult román hadsereg megszálló tevékenysége is, amely nem jelentéktelen gépleszerelésekkel, mezőgazdasági és ipari felszerelések, valamint áru- és nyersanyagkészletek kiszállításával járt.

Magyarország mezőgazdasági termelése végül is 1919-ben a háború előtti egyharmada és 1920-ban 50–60%-a körül mozgott. Az ipari termelés 1919 őszén a béketermelésnek mindössze 15–20%-át tette ki, de 1920-ban is csak 35–40% körüli szintig emelkedett.

Az újonnan megszülető *Lengyelország* súlyos helyzetét főként az idézte elő, hogy az első világháború legsúlyosabb csatái éppen e területet sújtották legjobban, s leghosszabban. A hat éven keresztül dúló frontharcok – az első világháború idején szokatlan és egyedülálló – hatalmas károsodást okoztak. Ez esetben tehát nem is a háborús kimerülés, legyengülés idézte elő a termelés dezorgani-

zációját, hanem a pusztulás. Az új Lengyelország területén 1,8 millió városi és falusi ház égett le, dőlt romba. A közlekedés veszteségeit jelzi, hogy a vasúti hidak, állomásépületek és vasúti műhelyek fele elpusztult, a volt orosz területek vasútjairól pedig úgyszólván az összes gördülőanyagot elszállították.

A mezőgazdaság károsodására utal a háború végén műveletlenül maradt közel 4,5 millió hektár szántóföld és a mintegy 2,4 millió hektárra rúgó erdőség kipusztítása, 2 millió darab szarvasmarha, 1 millió ló és 1,5 millió darab juh pusztulása.

A lengyel területek iparát is jelentékeny csapások érték. 4259 elektromos motort és gépet, több mint 3800 szerszámgépet, 98 ezer tonna súlyú különböző gyári felszerelést szállítottak el, s az ipar összes veszteségei elérték a 10 milliárd arany frank értéket. Lengyelország ipari termelése 1919-ben e területek háború előtti termelésének 20–30%-a körül mozgott.

Mindezek mellett figyelembe kell vennünk azt a teljes pénzügyi zűrzavart, amit a Lengyel Köztársaság létrehozásakor pusztán az érvényben levő különböző valuták egymásmellettisége – háromféle különböző értékű orosz rubel, osztrák korona, német márka és az ún. lengyel márka – okozott. A korábban különböző birodalmakhoz tartozó területek gazdasági szintkülönbsége, valamint e területek egymáshoz való gazdasági kapcsolatainak hiánya ugyancsak problémákat idézett elő. Az első világháború előtt a különböző lengyel területek egymás közötti kereskedelme összkereskedelmüknek csak 7,4%-át tette ki, míg megszálló hatalmaikkal folytatták kereskedelmük 84,5%-át és külfölddel 8,1%-át. Mindez kirajzolja előttünk Lengyelország kritikus gazdasági állapotát.

Súlyos veszteségek, károsodások és a termelés hanyatlása jellemezte természetesen a térség más országainak gazdaságát is. *Jugoszláviában* az egyoldalúan agrár jellegű területeken az ország csatatérré válása következtében már 1914–15 folyamán súlyos mezőgazdasági visszaesés következett be. 1915 őszétől azután a Monarchia katonai kormányzata nagy erőfeszítéseket tett a szerb mezőgazdaság export célokra történő fellendítésére, de így is csupán 1917-re sikerült megközelíteni a háború előtti szintet. A délszláv

területek katonai megsarcolása és a leromlott gazdasági viszonyok végül is 1919-re a délszláv mezőgazdaságban legfontosabb szerepet játszó állattenyésztés különösen súlyos visszavetésére vezetett. A legfőbb veszteség több mint 0,5 millió ló, 1,7 millió szarvasmarha, több mint 2,4 millió sertés, 6,3 millió juh és 1,2 millió kecske elvesztésével érte a jugoszláv gazdaságot, hiszen ez a hatalmas károsodás a sertés-, juh- és kecskeszám majdnem, vagy több mint felének, a lóállomány több mint egyharmadának, a szarvasmarhaállomány több mint egynegyedének pusztulását jelentette.

A háborúból legkedvezőbb helyzetben kikerült *Csehszlovákia* sem kerülhette el az átmeneti hanyatlást. Mindaz a háborús kimerülés és pénzromlás, ami 1917–18-ban a végnapjait élő Monarchiát jellemezte, természetszerűen a cseh és szlovák területekre is kiterjedt. A Csehszlovák Köztársaság megalakulása utáni hónapokban, 1918 végén az ipari termelés csak a háború előtti színvonal felét tette ki, de 1920-ra is csak 70%-ig emelkedett. (A fontosabb termékek közül az acéltermelés 78, a vastermelés 72, a cementtermelés 85%-on állt.) A csehszlovák gazdaság nagyobb ereje, a győztes országoknak osztályrészül jutó kedvezőbb pozíciója azonban a talpraállás könnyebb, gyorsabb lehetőségeit nyitotta meg. 1921-re, amikor az osztrák és magyar termelés még alig-alig tudott kiemelkedni válságos helyzetéből, a csehszlovák ipar már a háború előtti termelés 75–80%-át termelte, és ezen a talajon a pénzromlással is eredményesen tudtak szembefordulni.

Bulgária esetében a visszaesés legjelentősebb tényezőjeként a mezőgazdaság termelése a balkáni háború előtti évekhez képest (1908–1912 = 100) 1918-ra 57%-ra süllyedt vissza, de 1920-ra már a 80%-hoz közelített. Az ipari termelés, amelynek jelentősége természetesen rendkívül alárendelt volt, 1921-re ugyancsak 80%-ig emelkedett.

Románia háborús megpróbáltatásai, a megszálló hatalmak tevékenysége és kiszállításai által súlyosbítva a mezőgazdasági felszerelések 30%-ának, az állatállomány ennél is nagyobb hányadának pusztulására vezetett, s ez a mezőgazdaság termelőképességét erősen visszavetette. A háború előtti évek 2,5–2,9 millió tonna

gabona exportjával szemben 1919-ben csupán 0,9–1,7 millió tonna állt rendelkezésre. Az ipar visszaesésének legfőbb tényezőjeként az olajtermelés az 1912. évi 1,9 millió tonnáról 1919-re 0,9 millióra esett vissza, s 1920–21-ben is csak 1,1–1,2 millió körül mozgott. A megszállás következtében a román ipar termelése mintegy felére csökkent. A német, valamint az osztrák–magyar katonai megszálló hatóságok nagy mennyiségű vasúti gördülőanyagot foglaltak le, és szállítottak ki az országból.

A háború utáni években előállt termelési helyzet, főként a mezőgazdasági termelőképesség általános és súlyos hanyatlása a térség – többségében – agrárországainak külkereskedelmi lehetőségeit felborította. Ennek jellegzetes példájaként Magyarország egyszerűen elveszítette exportlehetőségét, s 1920-ban a háború előtt kivitt búza 0,1%-át, liszt 0,3%-át, állat 2,1%-át, hús 2,5%-át (1921-ben – az előző felsorolás sorrendjében – 7,4, 33, 20, illetve 78%-át) exportálták. Csupán a bor- és tollkivitel érte el, illetve haladta meg a háború előtti mennyiségeket. Végül is a magyar mezőgazdasági kivitel 1920-ban a háború előtti export értékének csupán 21%-át, 1921-ben pedig 41%-át tette ki. A hatalmas kiesést az ország gazdasági struktúrájából következően iparcikkekkel természetesen eleve nem lehetett volna pótolni, de erre az adott helyzetben annál is kevésbé kerülhetett sor, mert maga az ipari export is megcsappant: 1920-ban alig haladta meg a háború előtti 40%-át és 1921-ben is csak kereken 57%-ig emelkedett. A külkereskedelem fejlődését akadályozó bűvös kör jött létre: a gazdaság funkcionálásához, az ipar megindításához devizára, nyersanyagokra lett volna szükség, ezt csakis mezőgazdasági termékek exportja útján lehetett volna biztosítani, de erre sem volt mód, a kiesett agrár termékek helyét versenyképes iparcikkek exportja pótolhatta volna, ehhez viszont nyersanyag-importra lett volna szükség . . .

Nagyjából hasonló helyzetben voltak a Dunavölgy más agrárországai is. A külkereskedelem megbénulására utal, hogy a román import mennyisége az 1913. évi egyharmada alá süllyedt (1374,1 ezer tonnáról 413,9 ezer tonnára), az export pedig a háború előtti 4,6 millió tonnáról 109 ezer tonnára zsugorodott. A bolgár export

értéke az 1911. évi 184,6 millió leváról 1919-re 44,7 millióra, kevesebb mint egynegyedére csökkent és 1920-ban is csak 88,4 millióra, a háború előttinek nem egészen felére emelkedett. Az import ugyanekkor a háború előtti szint egyharmadán, illetve felén állt.

A külkereskedelmi bénultság a közép- és kelet-európai országokban katasztrofális gazdasági helyzetet idézett elő, hiszen a térség országai a legerősebben külkereskedelemre utalt, nyílt gazdasággal kerültek ki a világháborúból. Ez mindenekelőtt a régi birodalmi egységek széthullása következményeként állt elő. A volt Osztrák–Magyar Monarchia kebelében pl. az új Ausztria, Csehszlovákia, vagy Magyarország nem került szembe külkereskedelmi gondokkal, hiszen – mint a megelőző évtizedek vizsgálata során bemutattuk – az osztrák és cseh ipar termékeinek jelentős része, a textiláruk kivitelének mintegy háromnegyede a Monarchia agrár területén talált piacra; ugyanúgy az agrár területek termékeit – pl. a magyar gabonát, lisztet, a magyar kivitel több mint 80%-át – az osztrák–cseh területek vették fel. A tulajdonképpeni, vagyis a Monarchián kívüli külkereskedelem tehát viszonylag alárendelt szerepet játszott a Monarchia egységében megvalósuló minden oldalú gazdaság keretei között. Az új helyzetben a Monarchiát felváltó utódállamok a régi egységes gazdasági keretekből kiszakadva egyoldalú termelőkapacitásokkal rendelkeztek, egyik esetben azért, mert az ipar túlzottan nagy hányadát örökölték, de mezőgazdaságilag behozatalra szorultak, a másik esetben éppen a fordítottja következtében, de minden országra vonatkozóan azért, mert az új államhatárok között a korábban lényegében önellátásra alkalmas adottságokból csak egyoldalú források juthattak, számos nyersanyag eleve hiányzott. A szűk nemzeti piacokon tehát Csehszlovákia és Ausztria esetében az ipari, Magyarországon a mezőgazdasági export, az előbbi két országban a mezőgazdasági és számos ipari nyersanyag, Magyarországon viszont a legtöbb ipari nyersanyag, a beruházási javak importja elengedhetetlen feltételévé vált a gazdaság funkcionálásának. A külkereskedelem szerepe tehát az utódállamok nemzetgazdaságában ugrásszerűen megnőtt, ezek az országok egyaránt és nagymértékben külkereskedelemre utalt országokká

váltak. Hasonló volt a helyzet az Orosz Birodalom zárt gazdasági egységéből kiszakadt és az új Lengyelország magvát képező volt Lengyel Királyság vagy (az egyéb nagy birodalmi keretben illesztett s most az új Lengyelország integráns részét alkotó) más lengyel területek esetében is.

A balkáni országok elmaradottabb gazdasági szerkezete és egyes esetekben gazdagabb természeti adottságai nem tették létkérdéssé számukra a külkereskedelmet abban az értelemben, amint az előbb említett közép- és kelet-európai államoknál. A mezőgazdasági jelleg egyeduralma, a tradicionális gazdasági viszonyok erős maradványai – mint láttuk – még kisebb mértékben emelték ki a mezőgazdasági önellátás körülményeiből a terület országait. Ennek ellenére, ha nem statikusan, hanem dinamikusan szemléljük a külkereskedelem jelentőségét a Balkán-térségben, mégis arra a következtetésre juthatunk, hogy ha a gazdaság hagyományos funkcionálása szempontjából nem is volt elsőrendű jelentőségű a külkereskedelem, annál inkább az volt a továbbhaladás, a fejlődés oldaláról közelítve. Románia, Jugoszlávia és Bulgária esetében ugyanis éppen a gazdaság elmaradottabb jellegéből következett fokozott extravertáltsága, exportáló struktúrája, ami a belső tőkefelhalmozás úgyszólván legfontosabb lehetőségét adta. A különlegesen szűk belső piacok mellett éppen a külső piacok biztosították a felhalmozás fokozását, vagyis a fejlesztést szolgáló beruházások legfőbb belső forrását.

A külkereskedelem tehát – más és más szempontból ugyan – de a vizsgált terület minden országa számára a lét- és fejlődési lehetőség alapvető problémáját rejtette magában, bénultsága az országokat életlehetőségeikben is veszélyeztette.

A külkereskedelem problémájának új jelentkezése új módon vetette fel a tőkefelhalmozás problémáját is. A külkereskedelem jelentősége, a behozatal elengedhetetlen szükséglete és a kivitel rendkívül lecsökkent lehetősége ugyanis önmagában megnövelte a tőkeigényt a külkereskedelem finanszírozásának tételével. A megnövekedett igénnyel szemben azonban még az amúgy is hagyományosan alacsony felhalmozás is erősen lecsökkent a termelés visszaesése,

a meginduló, felgyorsuló pénzromlás következtében. A belső felhalmozás visszaesése a korábban viszonylag jelentős tőkeexportot folytató és a Monarchia elmaradottabb területeinek tőkeellátásában vezető szerepet játszó Ausztria esetében is rendkívül szembeötlő. A gazdasági kimerülés elkerülhetetlen velejárójaként eluralkodó infláció a pénztőkék jelentős részét megsemmisítette. Az 1918-ra – a háború előtti 3 milliárdról – már 42,6 milliárd koronára ugró bankjegyforgalom 1919-re meghaladta a 60, 1921-re pedig megközelítette a 200 milliárdot. 1922-re viszont már 4405 milliárdra ugrott. Az osztrák korona rohamos értékcsökkenésére vet fényt, hogy az ugrásszerűen növekvő bankjegymennyiség valóságos értéke rohamosan összezsugorodott. 1914-ben az osztrák korona és a svájci frank értéke és árfolyama azonos szinten állt. 1918 októberében 100 svájci frank már 227 osztrák koronának felelt meg, vagyis a háború alatt a svájci frankhoz képest a korona értéke mintegy felére süllyedt. 1919-re azonban már 2950, 1921-re 10 471, 1922-re pedig 13 289 korona felelt meg 100 svájci franknak. E rohamos pénzromlás a felhalmozott tőkék jelentős részét szétolvasztotta. A kihelyezések nagy része elveszett, a belső megtakarítások leapadtak, az állami bevételek lecsappantak, az egy főre eső adóteher a háború előtti 31 koronáról 4 koronára esett, 1919–20-ban 63, 1920–21-ben 58%-os költségvetési hiány állott fenn. A tőkefelhalmozás egyik fontos területe, a pénzintézetek betétállománya elenyészően kicsiny volt: 1913-ban 9 bécsi nagybank, valamint a fővárosi és vidéki takarékpénztárak betétállománya 2213,4 millió arany koronát tett ki. Ezzel szemben még 1923 januárjában is – aranyértékre számítva – csupán 8,7 milliós betétállomány állott! Az előrehaladás rendkívül lassúságára utal, hogy a betétek állaga még 1925 nyarán is csak a háború előtti szint 11%-áig emelkedett.

Az infláció még nagyobb méreteket öltött Magyarországon. A háború végére bekövetkezett pénzromlás ez esetben is mintegy 60%-ot tett ki. 1919 nyarán a korona értéke már a háború előttinek csupán 15%-án állt. A magyar pénzrendszer – a békeszerződésben előírt – elkülönítésére 1920 márciusában került sor, ekkor felülbélyegezték az Osztrák–Magyar Bank által kibocsátott bank-

jegyeket, s ezzel megteremtették a különálló magyar koronát. Ezt követően az értékromlás meggyorsult. 1921 augusztusában 17,3 milliárd korona névértékű bankjegy volt forgalomban, 1922 augusztusára ez 46,2 milliárdra, 1923 nyarán 399,5 milliárdra, s az infláció 1924 tavaszán elért csúcspontján (május) 2486,3 milliárdra ugrott. S ezzel párhuzamosan úgyszólván a nullára morzsolódott le a korona értéke.

A háború előtti azonos színvonallal és az 1918 októberi 227 koronás kurzussal szemben 1919 nyarán már 987, 1920 nyarán 3500, 1922 nyarán több mint 19 ezer, 1924 tavaszán pedig kereken 1,8 millió magyar korona értéke felelt meg 100 svájci franknak. Így azután a belső felhalmozás korábbi legfontosabb forrásai Magyarországon is eltorlaszolódtak. Míg a háború előtt a bankokban fekvő betétek, záloglevelek és más kötvények állománya elérte a 6,6 milliárd koronát, addig 1920 decemberére a pénz értékromlása folytán csupán 437 milliót tett ki. A bankok 1921. évi vagyona a mérlegadatok tükrében a háború előttinek csupán 8,1%-át érte el.

Az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamai közül egyedül Csehszlovákia tudta elkerülni a súlyos és elhúzódó inflációt és annak káros konzekvenciáit. A csehszlovák pénzreform végrehajtására, az önálló csehszlovák korona megalapozására már igen korán, 1919-ben sor került, amikor – a február 25-én kiadott rendeletnek megfelelően – lebélyegezték az osztrák bankjegyeket, s április 10-én a lebélyegzett bankjegyeket cseh koronára cserélték be, a beváltást egyben nagyarányú bankjegydézsmával összekapcsolva. Ennek során a korona értékét a háború előtti paritásra akarták visszaállítani, amit megkönnyített, hogy egyedülállóan korán, már 1920-ban sikerült megszüntetni az államháztartás deficitjét. A stabilizációs törekvés ugyan ekkor még nem sikerült, de az inflációt mégis keretek között tudták tartani. Míg 1919 áprilisában 100 cseh korona értéke 34 svájci frankkal volt egyenlő, addig a nyári hónapokban ez az érték 15–20 frankra süllyedt. A hanyatlás 1920 első hónapjaiban odáig vezetett, hogy 100 korona mindössze 5 svájci frankot ért. Ezt követően azonban lényegében két éven keresztül stagnálás, hullámzás figyelhető meg, mégpedig 7 frank körüli szin-

ten. Vannak hónapok, pl. 1920 nyarán, amikor ismét 10 frank fölé emelkedik az érték, de az 1921 őszi mélypont már nem süllyed 5 frank alatti szintre. Történik ez olyan körülmények között, amikor az osztrák és még inkább a magyar korona értékromlása állandó és rohamos. A néhány évi ingadozás után végül is 1922 elejétől sikerül a cseh korona stabilitását biztosítani; az év közepéig 100 cseh korona ismét 10 frank körüli értéken mozog. Az év második felében eléri a 16–17 frank körüli szintet, s 1923-ban mindvégig ezen áll. A gazdasági zűrzavar egyik legjellegzetesebb kifejezése és egyben elmélyítője, az infláció tehát Csehszlovákiában korántsem öltött olyan méreteket, mint Közép- és Kelet-Európa legtöbb országában, ez a talpraállás és fejlődés lehetőségeit jóval hamarabb nyitotta meg, mint másutt.

Ez természetesen sokkal inkább a csehszlovák gazdaság adottságaiból, belső fejlettségi szintjéből, vagyis erejéből, semmint egyszerűen az ország győztes státusából következett. Nem feledhetjük el ugyanis, hogy a volt Monarchia gazdasági potenciáljának aránytalanul nagy hányada esett az újonnan létrejött Csehszlovákiára. Bár több, eltérő számítás áll rendelkezésre, nagyjából egybehangzóan bizonyított, hogy a Monarchia nyugati területei ipari kapacitásának mintegy 70%-a az új Csehszlovákiába koncentrálódott. Ezen belül a feketeszénbányászat 75, a barnaszéntermelés 63%-a, a vasipar 60, a vegyészet 75%-a, a textilipar és építőipar 75–80%-a, az üveg- és cukoripar egyenesen több mint 90%-a maradt Csehszlovákiában. A csehszlovák gazdaság nagy belső ellentmondása a cseh, illetve szlovák és kárpátukrán területek kirívó gazdasági különbségéből származott. Míg az előbbi 40% ipari és 30% mezőgazdasági lakossággal bírt, az utóbbinál 16:62 volt ez az arány. Míg az előbbinél az írástudatlanság 2–3% körül mozgott, addig a szlovákoknál 15, a ruténok között egyenesen 50% volt. A cseh terület mezőgazdasági szempontból is összehasonlíthatatlanul gazdagabb volt, ami pedig az ipart illeti, annak alig 10%-a volt csak a szlovák területeken található, és úgy tűnt, hogy a területek iparosodása számára az új helyzet még kedvezőtlenebb, mint a háború előtti. A 13,6 millió lélekszámot számláló Csehszlovákia tehát a volt Monarchia

lakosságának alig több mint egynegyedével nyugat-európai fejlettségi szintű ipari kapacitásokkal, erős, exportképes iparral rendelkezett. A győztesek oldalán elfoglalt helye azután lehetőséget is biztosított ezen adottságainak gyors kiaknázására.

Nem tudta ezt ily sikeresen megtenni Románia, ahol egy arany lei értéke 1919-re 3,6 papír leire süllyedt, 1921-re már 17,2, 1922-re 28,5, az infláció csúcspontját jelentő 1924-ben pedig 40,2 papír leire. Bár a román pénzromlás mértéke jelentős volt, s a lei értéke a háború előtti szintnek mintegy 2%-ára zuhant, az infláció korántsem érte el az osztrák vagy magyar pénzromlás szintjét. Tőkepusztító következményei ennek arányában kisebbek voltak. A vesztes országok közé tartozó Bulgáriában az infláció mértéke még valamelyest enyhébb volt, mint a romániai. 1915-ben 369,8 millió leva volt forgalomban, s e mennyiség 1918-ra 2248,6 millióra ugrott. Ezt követően viszonylag mérsékelt ütemben a forgalomban levő pénzmennyiség 1924-ig állandóan emelkedett, s ekkor elérte a 4722 milliót. A leva értéke közben állandóan csökkent, s míg 1915-ben nagyjából egyenlő szinten állt a svájci frankkal, 1918-ban 100 frank már 166,5 levával volt egyenértékű, 1924-ben pedig 2505 levával.

A térség leghosszabban elhúzódó, legtovább bénítóan ható pénzromlási folyamata Lengyelországban játszódott le. Az önálló lengyel állam létrejötte után érvényben volt – a már említett – sokféle valuta helyén 1920-tól sikerül általános érvényre emelni a lengyel márkát, amelynek értéke azonban az ország háborús erőfeszítésétől gyorsítva, állandóan romlott. 1921 őszén megkísérelték az infláció megfékezését, de a próbálkozás kudarcba fulladt. A forgalomban levő bankjegymennyiség 1918 novemberében 150 ezer lengyel márkát tett ki, 1919 decemberében 5,3 millió, 1920 decemberében 49,4 millió, 1921 decemberében pedig 229,5 millió márkát. A pénzromlási folyamat gyorsaságát mutatja, hogy egy évvel később a forgalomban levő bankjegymennyiség elérte a 793,4 milliót, de a legszédületesebb infláció csak ezután bontakozott ki.

Jól tükrözik ezt a pénzforgalom 1923. és 1924. évi adatai. 1923 decemberében a bankjegyforgalom 125 372 millió márkát tett ki,

1924. április 30-án pedig 570 698 milliót. A lengyel márka dollár árfolyama pedig időközben az 1918 őszi szintről (8 márka = 1 dollárral) 1921 végére már töredékére olvadt (2922,5 márka = 1 dollár) és 1924 tavaszára a márka úgyszólván teljesen elveszítette értékét. (9,3 millió márka = 1 dollárral.) Az infláció egyre nagyobb hullámokat öltő folyamatával csak néhány évvel később próbáltak ismét szembefordulni. A Szejm 1924. január 11-én fogadta el a szanálás tervét, aminek alapján április 14-én bevezették az új, értékállónak tervezett zlotyt. Bár az államháztartás egyensúlyát szigorú adózással próbálták megteremteni, végül a második stabilizálási kísérlet is összeomlott. Az 1925. évi rossz termés, a tervezett adók egy részének behajthatatlansága, s különösen a valuta túl magas értékben történő stabilizálása már 1925 nyarától a zloty újra meginduló értékromlására vezetett.

A belső tőkefelhalmozást, illetve annak felhasználható hányadát csökkentették a háború olyan közvetlen következményei is, mint a háború éveiben felhalmozott tartozások visszafizetési kötelezettsége, ami főként a győztes államokra nehezedett és a jóvátételi kötelezettség, ami a vesztesekre hárult. Ami az első kategóriát illeti, különösen Jugoszlávia és Románia háborús tartozásai érdemelnek figyelmet. Jugoszlávia a háború éveiben a szövetséges győztes hatalmaktól 6,5 milliárd frank (16,4 milliárd dinár) hadi hitelt vett fel. Ennek nagyságát mutatja, hogy a régi Szerbia államadósságainak kiegyenlítetlen állománya, valamint a békeszerződés által Jugoszláviához csatolt területekre eső háború előtti, volt monarchiai tartozásállomány átöröklése összesen 3,2 milliárd dinár tartozásállományt tett csupán ki, s a Jugoszlávia által 1924-ig felvett első háború utáni kölcsönök – az 1922. évben folyósított 15,2 millió dolláros amerikai, a 300 millió frank értékű francia anyagvásárlási, az 1924 szeptemberi 3 millió dolláros újabb amerikai és a 150 millió frank francia vasútépítési hitel – összege is csak a 2 milliárd dinárhoz közelített.

Nem sokkal maradt el Románia 6 milliárd frankos háborús tartozása sem a jugoszláv hitelösszeg mögött.

Az esedékes tartozások visszafizetése súlyos tehertételként nehe-

zedett az adós országokra. A háború előtti évekből fennmaradó adósság tehertétele valamelyest a térség más országait is sújtotta. A háború előtti magyar államadósságokból 5,4 milliárd korona volt külföldi kézben. Ezen összegeknek a trianoni békeszerződés értelmében 48%-a, vagyis 2,59 milliárd korona esett a háború utáni Magyarországra. Miután a régi tartozások kétharmada koronára, illetve márkára szólt, az infláció éveiben ezek a tételek lényegében megsemmisültek. Végül is a Magyarországra eső teher 0,86 milliárd koronát tett ki. Magyarország esetében, amint a háborúból vesztesként kikerülő országokban általában, a jóvátétel rendezetlensége jelentette a súlyosabb problémát. Az ország egyes területeinek ideiglenes megszállása után került sor a jóvátétel összegének szabályozására. A békeszerződés értelmében kimondott jóvátételi kötelezettségnek az ország 1921 szeptemberétől tett eleget, amennyiben öt éven keresztül naponta 880 tonna szenet szállított Jugoszláviának. 1923 októberében született meg a jóvátételi bizottság határozata, ami 20 év alatt 200 millió aranykorona fizetésére kötelezte Magyarországot. Az első évekre azonban csak kisebb törlesztéseket írt elő, s ezért 1926-ig gyakorlatilag csak a jugoszláv szénszállításokban merült ki a törlesztés!

A fizetés módjáról elsősorban a Hágában folytatott tárgyalások nyomán végül is az évtized végéig Magyarország összesen mintegy 30 millió aranykorona értékű jóvátételt fizetett. A válság kirobbanása után a jóvátételi folyósítások megszűntek.

A térség országaiból Bulgáriát is jóvátételi kötelezettség sújtotta. A Neuilly-i békeszerződés 2,25 milliárd aranyfrankban határozta meg Bulgária jóvátételi kötelezettségét. Ennek teljesítése azonban lehetetlen volt. Az 1923. március 21-i jegyzőkönyv értelmében ezért a jóvátételi kötelezettséget úgy módosították, hogy Bulgáriát 60 év leforgása alatt 550 millió aranyfrank jóvátétel fizetésére kötelezték, míg 1700 millió frankot 30 éven belüli törlesztésre írtak elő. Ezt a második tételt azonban eleve elszámoltnak tekintették Bulgária különböző követelései (megszállási költségek, Németországnak történt fizetések stb.) fejében. Az 550 milliós jóvátételi összegből 1928-ig – míg a törlesztéseket folyósították – végül is összesen mintegy

30 milliót fizettek ki. Az előírások értelmében a folyósítások 10%-a frankban, 90%-a áruszállítások formájában nyert kiegyenlítést.

Ausztriára vonatkozóan ugyan a Saint Germain-i békeszerződés kimondta a jóvátételi kötelezettséget, a fizetendő jóvátételi összeget azonban sohasem állapították meg. A háború után a gazdaságot tehát lényegesen nem terhelte jóvátétel, a konszolidációt azonban mégis zavarta. A jóvátételi kötelezettségek ugyanis állandó Damoklész kardjaként lebegtek a vesztes országok gazdasága felett, fenyegették az államháztartás és a költségvetés egyensúlyát, bizonyos fokig pszichológiailag is gátolták a gazdasági rekonstrukciót, terhelték a tőkefelhalmozást, akadályozták a produktív beruházásokat. Egészében a térség országai – még akkor is, ha a kötelezettség pontos meghatározást nyert – nem teljesítettek jelentős jóvátételi szállításokat. A közel egy étivezeden át húzódó nagy politikai viták, a számtalan gazdasági tárgyalás, a legkülönbözőbb fizetési feltételek és tervek kidolgozásának szinte sziszifuszi munkája közvetlenül tehát nem terhelte túlságosan a veszteseket, s nem csoportosított át lényeges anyagi javakat a győztesek javára sem, inkább csak arra volt alkalmas, hogy állandó bizonytalanságban tartsa Közép- és Kelet-Európa országait, hogy ürügyet szolgáltasson soviniszta-revansista hangulatkeltésre, s a korszak gazdasági fejlődésének egyik koloncává váljék. Ezért érthető, hogy a csehszlovák államháztartás viszonylag kedvező helyzetében kétségtelen szerepet játszott az ország gazdasági fejlettsége mellett, hogy csupán a Monarchia háború előtti tartozásainak ráeső összege terhelte. Ez az összeg azonban nem növekedett háborús adósságokkal, s még kevésbé jóvátételi kötelezettséggel. Jóllehet a háború utáni lengyel gazdasági fejlődés gyökeresen különbözött a csehszlovákiaitól, a jóvátételi kötelezettségek és háborús adósságok hasonlóan nem terhelték a lengyel gazdaságot sem.

A közép- és kelet-európai országok háború utáni helyzetét számos egyéb tényező is kaotikussá tette. Elkerülhetetlen változások és átalakulások egész sora játszódott le, a gazdaság több területén a tulajdonviszonyok is változtak. Az átalakulások – még akkor is, ha a változás a fejlődést előmozdító hatású – átmenetileg mindenképpen

hozzájárultak az amúgy is dezorganizált gazdaság bizonytalanságának és labilitásának tényéhez.

A változások sorozatából különösen két mozzanatot szükséges kiemelni: a mezőgazdaságot érintő, a majd minden országra kiterjedő földreformokat, továbbá az ipar- és a hitelügy területén lejátszódó nacionalizálásokat.

A mezőgazdaság helyzetét bonyolultabbá tették a súlyos társadalmi feszültségek, a földtelenség és nyomor, amely Kelet-Európa legtöbb országát jellemezte. A szociális ellentmondásokat a háború különlegesen kiélezte. A földbirtokmegoszlás radikális átalakítása elkerülhetetlenné vált. Ezt a proletár forradalom oroszországi sikere, s ennek rendkívüli visszhangja és népszerűsége különösen sürgetővé tette. Felerősítette e hatásokat a korábban rendkívül elnyomott, tanulatlanságban tartott paraszti tömegek magatartásának változása is. A háború éveiben ugyanis a paraszti tömegek szervezettséget tanultak, és fel voltak fegyverezve. A paraszti tömegpártok jelentősen megerősödtek, s nem egy esetben kormányra is kerültek.

A földreform okai között ugyanakkor nem kis szerepet játszottak a Közép-Kelet-Európában lejátszódott területi változások is. Az újonnan létrejött államok ugyanis gyakorta rendkívül különböző földbirtokszerkezetű területekből álltak. Az új Jugoszláviában például a tradicionális szerb parasztgazdaság mellett Bosznia-Hercegovinában, Horvátországban és a Vajdaságban a latifundium-rendszer dominált; a háború előtt a földterület 40%-a a nagybirtok uralma alá tartozott. Egyes területeken a nagybirtok még megőrizte feudális jellegét, mint például a dalmáciai „kolonatus-rendszer", a macedon „csiflik" vagy a boszniai „kmet"-rendszer, ami a török uralom időszakából maradt fenn. Az azonos földbirtokmegoszlás kialakítása, a feudális maradványelemek felszámolása az új egységes Jugoszláviában nyilvánvalóan a földreform egyik döntő tényezőjévé vált.

Egyes országokban hasonló indító ok volt a nemzetiségi kérdés is. Az új Románia egyes területein, mint például Erdélyben és Besszarábiában a zömében román parasztság idegen nemzetiségű földbirtokosok uralma alatt állt. A helyzet hasonló volt Lengyelor-

ság, Szlovákia és Horvátország egyes területein is. A korábbi nemzetiségi elnyomás megtorlására való törekvés ez esetben maga is a földosztás egyik hajtóerejévé vált.

A háborút követő években a súlyos helyzetben levő dezorganizált mezőgazdaság talpraállásának végül is elengedhetetlen előfeltételévé vált a földbirtokmegoszlás átalakítása. Ezzel is összefüggött, hogy az új kormányok úgyszólván első rendelkezéseikkel és törvényeikkel éppen a földreform végrehajtását igyekeztek megalapozni.

Jugoszláviában a királyi régens, első proklamációjában 1918 végén jelentette be a földreformot és a feudális előjogok eltörlését.

1919. február 25-én kibocsátották a földreformról szóló törvényt, 1920 februárjában pedig speciális minisztériumot szerveztek a földbirtokreform végrehajtására. Az agrár struktúra egységesítése mellett az újonnan Jugoszláviához kapcsolt területek paraszti tömegeinek megnyerése is különös politikai jelentőséget kapott. Így azután már a reform végrehajtásának első hullámában, 1923 végéig 262 ezer hektár földet sajátítottak ki a nagybirtokból, és osztottak szét közel 211 ezer család között. A felosztott földek többségét ezekben az években a Vajdaságban kisajátított közel 136 ezer, a horvát-szlavóniai 69 ezer és a macedóniai 48 ezer hektár képezte.

Az elhúzódó, s az 1931., majd 1933. évi rendeletekkel kiterjesztett földreform végrehajtása tulajdonképpen a két világháború közötti egész periódusban folyamatban volt. Eredményeként – bizonyos területi eltérésekkel – minden 50–300 hektárt meghaladó birtokot felosztottak. 1934-ig egészében 1,6 millió hektár földet osztottak fel 535,6 ezer család között. A felosztott földek több mint felét a Bosznia-Hercegovinában kiosztott 0,88 millió hektár tette ki. Ezt követte a macedóniai 0,33 millió hektár, a vajdasági 0,19 millió hektár. Végül is a két világháború között összesen 2,48 millió hektárt juttattak 650 ezer parasztcsaládnak. Ebből 1,3 milliót Bosznia-Hercegovinában, 0,6 milliót Macedóniában, 0,2, illetve 0,3 millió hektárt a Vajdaságban és Horvátországban. A földreform radikalizmusa alkalmas volt a nagybirtokrendszer teljes felszámolására és a parasztgazdaság egész országra kiterjedő uralmának megalapozására. A földreform után ugyanis az 50 hektár földterületet meg-

haladó gazdaságok az összes gazdaság területének csupán 9,6%-át tették ki, s ezek jó részét is – egyharmadát – erdő borította.

A mezőgazdasági lakosság túlnépesedése következtében azonban a jugoszláv földreform súlyos ellentmondásba került. Miután minden parasztcsaládnak földet akartak juttatni, s az elmaradott feudális jellegű területeken a paraszti kézben, bérletben levő földeket valóságos birtokosaik tulajdonába adták, a földterület rendkívül szétaprózódott. Jól jellemzi ezt, hogy 1931-ben 671 ezer birtokos 2 hektáron aluli földdel rendelkezett az összes földterület 6,5%-ával, amiből mintegy 3,5 millió embernek kellett volna megélnie. Ha figyelembe vesszük, hogy nem volt sokkal kedvezőbb a helyzet a 2–5 hektáros törpebirtok kategória esetében sem (aminek átlagos birtokterülete 3,4 hektárt tett ki), s ebben a kategóriában is 676 ezer birtokot, tehát ugyancsak valamivel több, mint 3,5 millió embert kellett eltartani a földterület 21,5%-án, akkor nyilvánvaló, hogy a földreform utáni jugoszláv mezőgazdaságnak súlyosan nehéz gazdasági és társadalmi kérdésekkel kellett szembenéznie.

Ami a kártalanítást illeti, már az első, az 1919 áprilisi deklaráció megfogalmazta a parasztok által fizetendő kártérítés elvét. Ennek ellenére 1925. július 31-ig semmiféle pontos szabályozást nem bocsátottak ki. Az új rendelkezés pedig az ún. megegyezéses kártalanítást mondta ki, ami szerint a földhöz juttatott paraszt és a földbirtokos szabad megegyezésétől tette függővé a kártalanítást. 1933. június 24-ig az állam még a föld árát sem határozta meg. Ekkor azonban új rendelkezést hoztak, ami a hektáronkénti tiszta jövedelem alapján szabályozta a földárat, ami a piacon kialakult árak fele-harmada között mozgott. Mi több, a parasztok számára ekkor lehetővé tették a 30 éven keresztül történő részletfizetést is.

Romániában a gyulafehérvári gyűlés (1918. december 1.), valamint más korábbi követelések és elhatározások nyomán rendkívül hamar, már 1918. december 15-én megszületik az agrártörvény, amelyet 1921. július 17-én megerősítenek és kiterjesztenek. Az új Romániában nem jelentkezett a különböző területek agrárstruktúrájának eltérése, hiszen, legfeljebb kisebb arányeltérésekkel mind a régi Romániában, mind pedig az újonnan csatolt Besszarábiában és

Erdélyben egyaránt a nagybirtokrendszer uralma volt jellemző. A feszítő társadalmi-politikai ellentétek levezetésének szándéka, amelyhez hozzájárult az új területek nem román nagybirtokos rétegei erőteljes visszaszorításának törekvése is, mégis meglehetősen radikális földreform végrehajtására vezetett. A földreform törvény értelmében ugyanis területenként változóan 100–500 hektárban jelölték meg a földbirtok felső határát. Besszarábiában a legradikálisabb 100 hektáros felső határt alkalmazták (sőt eleinte minden 50 hektár feletti birtok felosztását elhatározták), s majdnem ilyen radikális volt az erdélyi reform is, ami csupán néhány nagyobb erdőbirtokot hagyott meg, mivel a föld-igénybevétel elsősorban a szántóterületekre terjedt ki. Az idegen nemzetiségű magyar, orosz stb. földbirtokos réteg megsemmisítéséhez még az a biztonsági intézkedés is hozzájárult, hogy a reformrendelkezések eleve kimondták a nem román állampolgárok, vagy a román határokon kívül élők földjének elkobzását.

A földreform során végül is 6,3 millió hektár földet sajátítottak ki, és ebből 3,5 millió hektárt juttattak közel 1,4 millió parasztcsaládnak. A fennmaradó területek egy részéből állami tartalékot (1,2 millió hektár) képeztek, más részét bérleti-telepítési célokra használták.

Végül is a földosztás utáni Romániában a 100 hektár feletti birtokok aránya rendkívül lecsökkent, az összes földterületnek 27%-át, a szántóterületnek pedig csupán 14%-át tette ki. Ezzel a középbirtok viszonylag szűk kategóriája mellett az ország mezőgazdaságának gyökeres strukturális átalakulásaként a parasztgazdaság vált uralkodóvá. Viszont 1930-ban még mindig 700 000 parasztot írtak össze föld nélkül, másrészt több mint 1 700 000 parasztgazdaság rendelkezett 3 ha alatti parcellával (az összes földterület 12%-a) és további 750 000 volt 3 és 5 hektár között, összesen tehát a parasztgazdaságok 75%-a volt a megélhetési birtokminimum alatt.

A földreform ugyanakkor kevésbé volt radikális a kártalanítást illetően. A földhöz juttatott parasztoknak ugyanis a föld értékének 20%-át azonnal meg kellett fizetniük. További 35%-át az állam vállalta magára, és a rendelkezések értelmében a fennmaradó 45%-

ra 20 éves részletfizetést biztosítottak a parasztoknak. A kártalanításról szóló 1918. december 13-i törvény egyidejűleg a föld árát is meghatározta, kimondva, hogy az 1911–1916 közötti évek átlagos földárait kell alapul venni. Az ár azonban nem haladhatta meg a terület földbérleti díjának húszszorosát (ezt az arányt azután az 1921. július 14-i törvény negyvenszeresre emelte). A kisajátított földért a tulajdonosoknak az állam fizetett, s a parasztok az állam adósaivá váltak.

A jugoszláv és román földosztáshoz mérten mérsékeltebb megoldást hozott a lengyel és csehszlovák földreform.

Lengyelország, mivel új államterülete jellegzetesen nagybirtokos-földesúri agrár-struktúrájú országrészekből került ki, az erős nagybirtok és földtelen parasztság országa volt. Egy 1921. évi összeírás szerint a 100 hektárt meghaladó birtokok az összes gazdaságnak csak 0,6%-át tették ki, de a földterület 43%-át foglalták le. Az agrárnépesség egyharmada, 7,5 millió paraszt viszont föld nélkül állt, további 50% (11,4 millió) kisgazda és csupán 17% önálló megélhetéshez megfelelő mennyiségű földdel rendelkező paraszttal szemben. A bevezetőben említett társadalmi-politikai okok itt különösen fontossá tették a kiáltó ellentmondások feloldását, de a birtokos osztályok ereje és konzervativizmusa csak állandóan megtorpanó, lelassuló gyakorlati intézkedésekig vezetett. A földreform törvényt 1919. július 10-én hozták létre, és a következő évben újabb törvénnyel helyezték hatályba. A politikai kényszerűség enyhülése után, 1921-et követően azonban a végrehajtás rendkívül lelassult és 1925. december 28-án újabb törvényre volt szükség a valóságos végrehajtás megindításához. Néhány év múlva, a válság idején ismét zátonyra fut a végrehajtás és csak 1935 után folytatják a parcellázást.

A lassú, elhúzódó végrehajtás alapjául szolgáló törvény önmagában eléggé radikálisan szabta meg a földbirtok felső határát, amennyiben a régi Lengyel Királyság területén 300 hektárt állapított meg, míg a német és osztrák birodalmakhoz tartozó lengyel területek esetében, itt is nyilvánvalóan az idegen nemzetiségű földbirtokosok radikális felszámolása érdekében 60–180 hektár között. Az

1925. évi földtörvény megszabta a földosztás ütemét is, mégpedig a következő évtized folyamán évente 200 ezer hektár parcellázásában.

Végül a két világháború között évente átlagosan 133 ezer hektár földet osztottak szét a parasztság között. Az 1919 és 1938 között felparcellázott 2,65 millió hektár a több mint 25 millió hektáros mezőgazdasági terület alig több mint 10%-át érintette csupán. Ez az aránya 1/3-ra emelkedik, ha a reform egyéb intézkedésének – elsősorban az 5,4 millió hektárra kiterjedő birtok konszolidációjának – hatásait is figyelembe vesszük. A nagybirtokhoz tartozó földeknek ezzel egynegyedét sajátították csupán ki, de továbbra is kezükön hagyták a művelhető földterületnek mintegy 20%-át. A 2,65 millió hektár felosztott földön 734,1 ezer új parasztgazdaságot létesítettek, míg 859 ezer meglevő parasztgazdaságot konszolidáltak 5,4 millió hektár földterülettel.

A parasztgazdaságok legnagyobb részét Lengyelország esetében is a közép- és kisbirtokok képezték. A 20%-os nagybirtokos részesedés mellett a művelhető földterület 65%-át a 20 hektár alatti gazdaságok tették ki, de ezen föld fele az 5 hektárnál kisebb területtel rendelkező gazdaságokhoz tartozott. A 20–100 hektáros gazdaságok az összes földterületnek csupán 10%-át foglalták el, míg 5%-ot a közös tulajdonban levő területek tettek ki.

A lengyelországi reform mérsékelt végrehajtása következtében a törvényben kisajátításra ítélt földekből még 1939-ben is 1 millió hektár maradt érintetlenül. Ez végül annál is kevésbé tudta megoldani a földkérdést, mert a paraszti lakosság rendkívül gyors szaporodása nagyobb mértékben növelte a földtelenek számát, mint ahogy a vontatott parcellázás azt csökkenteni volt képes. Míg két évtized folyamán évente átlagosan csak 133 ezer hektárt parcelláztak fel, az agrárnépesség átlagos évi gyarapodása 250 ezer főre rúgott.

A kártalanításra vonatkozó rendelkezések is hasonlóan mérsékeltek voltak. Az 1920. július 15-i törvény értelmében a föld árát a szabadpiaci ár felében határozták meg. Az állam hosszú lejáratú hiteleket is biztosított a földhözjuttatottaknak. Az 1925. december 28-i törvény azonban, miközben szabályozta az állami hi-

telek folyósítását, egyben felszabadította a földárakat, és a földbirtokos és földhözjuttatott szabad egyezkedésére bízta a kompenzációt. (Ez alól csak a német tulajdon volt kivétel, amelyet már 1920-ban a német jóvátétel részének tekintettek.)

A föld felosztásának kérdése Csehszlovákiában is a háború utáni gazdasági rendezés első feladatai közé került, jóllehet az agrárprobléma jelentősége itt messze elmaradt az eddig említett inkább agrárjellegű országok mögött. A két országrész, a cseh tartományok és Szlovákia egyesítése itt nem gyökeresen ellentétes mezőgazdasági struktúrákat illesztett egybe, hiszen a nagybirtok mindkét területen uralkodó mezőgazdasági típust alkotott. Míg viszont a nyugati részekre az erősen kapitalizált, fejlett mezőgazdasági nagybirtok volt jellemző, s e területek iparosodottsága következtében az agrárprobléma gazdasági és társadalmi jelentősége csekélyebb volt, addig Szlovákiában a nagybirtok területileg számottevőbb volt, fejlettségi szintje alacsonyabb fokon állt, s a földtelen, ugyanakkor az iparban foglalkozást nem találó parasztok nagy száma következtében a földkérdés jelentősége nagyobb volt.

A háborút követően meglehetősen radikális földreformot jelentettek be. Az 1919. április 16-i Kisajátítási Törvény kimondta minden 150 hektárt meghaladó mezőgazdasági és 250 hektárt meghaladó nem mezőgazdasági földbirtok kisajátítását. A törvény értelmében tehát a mezőgazdasági terület harmincnégy százaléka volt kisajátítható. A törvény végrehajtására Állami Földreform Hivatalt állítottak fel. 1920 januárjában és áprilisában két újabb törvényt bocsátottak ki a végrehajtás és kártalanítás szabályozására. A kormány azonban harminc évre tervezte a földreform végrehajtását. A földosztást csak 1922 és 1926 között kezdték meg, de 1931-ig a 100 hektárt meghaladó birtokokból mindössze 300 ezer hektár területet vettek igénybe. Ennek következtében Csehszlovákia még 1931-ben is változatlanul a nagybirtok hazája maradt. A 8,8 ezer 500 hektárt meghaladó nagybirtok, az összes gazdaság 0,5%-a uralta a földterület 40%-át. Ez egyben azt jelentette, hogy a gazdaságok 70%-a a földterületnek csak kevesebb, mint 16%-át foglalta le. Szlovákiában még ennél is kedvezőtlenebb volt

a helyzet, s a földterület felét a nagybirtok tartotta kezében. A harmincas években azonban a földreform új lendületet nyert, és 1937-ig végül is több mint 4 millió hektárt (ezen belül 1,3 millió hektár szántóterületet) sajátítottak ki és osztottak fel. Ezzel a földreform az összes földterület 29%-át, a mezőgazdasági területnek pedig 16%-át érintette. A kisbérlők, földnélküliek és törpebirtokosok kereken 790 ezer hektár földhöz jutottak (ebből 643 ezer hektár mezőgazdasági terület). Az északi területeken több mint 3 ezer, átlag 10–15 hektáros új gazdaságot hoztak létre telepítés útján. Az újraosztott földterület 2/3-án új parasztgazdaságokat létesítettek, 1/3-át pedig a meglevő gazdaságok kiegészítésére használták. Mintegy 2,3 ezer sajátos birtokot is létesítettek az agrárpárt exponensei számára (226 ezer hektár területen).

Habár a földreform 1730 földbirtokost érintett, a végrehajtás lassúsága következtében 1937-ig 2,3 millió hektár földterület (ebből 443 ezer hektár szántóföld) maradt a nagybirtok kezén. Ennek ellenére a második világháború küszöbén a nagybirtok szerepe jelentősen csökkent, és a szántóterületnek mindössze 1/6-át mentették át.

A földreform mérsékelt vonásait erősítette a kártalanítás magas összege is, amit a háború előtti földárak alapján állapítottak meg. Az 1920. április 8-i törvény értelmében az állami földhivatal minden jogosult igénylőnek juttathat földet, ha az fizetni tud érte. Igaz, hogy a bankok megfelelő hitelek azonnali biztosításával áthidalták a problémát. Ennek következtében azonban a 70 milliárd korona értékű parasztgazdaságok 30 milliárd korona tartozást halmoztak fel.

A környező országok földreformjai után Magyarországon – jóllehet a forradalmi mozgalmak leverését követően konzervatív, ellenforradalmi rendszer alakult ki – sem lehetett az egészségtelen birtokstruktúra problémájától eltekinteni. Annál is kevésbé, mivel maga az 1919-ben győzedelmes ellenforradalom is, nem utolsósorban a földreform jelszavaival igyekezett a parasztságot a földosztást elmulasztó Tanácsköztársaság ellen fordítani. A parasztság pedig 1919–20-ban megnövekedett politikai aktivitással – az 1920-as választáson a kisgazdapárt kapott többséget – állandóan szorgal-

mazta a földbirtokreformra vonatkozó törvényeket. A nagybirtokos osztály döntő politikai befolyása révén azonban végül is érvényesíteni tudta akaratát, s az 1920-ban megszületett földreform törvény nem állta az összehasonlítást még a környező országok legmérsékeltebb földreformjaival sem. Már a törvény indokolása is kimondta, hogy nem a nagybirtokrendszer megszüntetése a rendelkezés célja, csupán a földbirtokstruktúra javítása. Ellentétben tehát a többi reformmal, nem jelölt meg olyan általános földbirtoknagyságot, amelyen felül a földterület a reform céljaira igénybe vehető lett volna. Erősen korlátozta – különböző megkötésekkel – a földre igényjogosult parasztok számát. Így a magyar parlamentnek sikerült a korszak legmérsékeltebb földreformját megalkotnia, amely elvileg is csupán az ország művelhető földterületének 6%-át vette igénybe. A reform által megmozgatott 700 000 hektárra rúgó földterületnek csupán mintegy fele jelentette a nagybirtok csökkenését. Kereken 250 000 földnélküli kapott ugyanis fejenként átlag nem egészen 1 hektár földet. További mintegy 100 000 hektárt különböző közületi célokra, középgazdaságok vagy ún. vitézi birtokok létesítésére fordítottak. Az igénybe vett terület további részéből házhelyeket biztosítottak, másik részéből törpebirtokos parasztok földjét egészítették ki. Egészében a reform tehát nem sok változást hozott a magyarországi birtokviszonyokban. Az életképtelen parcella-tulajdonosok száma ugyan közel megkétszereződött, de Magyarország továbbra is megmaradt a középkori nagybirtokrendszer hazájának.

Az 1935-ös birtokstruktúra adatai arról tanúskodnak, hogy a földterület 40,9%-a továbbra is a nagybirtok tulajdonában maradt.

Hozzátehetjük, hogy a kártalanítás megoldása is rendkívül konzervatív volt. Az állam ugyanis nem avatkozott be a kártalanításba, és a parasztoknak általában még a piaci árnál is 30–40%-kal magasabb megváltási árat kellett fizetniük.

Mivel az újgazdák körülményei rendkívül kedvezőtlenek voltak (kétharmaduk nem rendelkezett állatokkal), jelentékeny részük hamarosan elvesztette újonnan kapott földjét. 1926 és 1938 között 67 ezer gazdaságot árvereztek el, ezeknek legnagyobb része újonnan létesült parasztgazdaság volt.

Bulgária, amelynek területében és gazdasági struktúrájában az I. világháború viszonylag legkevesebb változást hozott, már korábban is mint kisbirtokos paraszti ország volt számon tartva. Ennek ellenére 1921-ben az uralmon levő radikális parasztpolitikus, Sztanbuliskij kormánya további földosztásra határozta el magát. Az 1921-ben, illetve 1922-ben kibocsátott törvények általában 30, hegyekben 50 hektárban maximálták a magántulajdonban hagyható földterület nagyságát, s ezen felül megváltás fejében történő elkobzást rendeltek el. A rendelet a bolgár földterület 6%-át érintette, 173 000 parasztnak 133 000 hektár új földet juttatva.

Ez a folyamat összefüggött a Tráciából és Macedóniából menekültek áttelepülésével is az 1920-as években. A rendelkezések a kártalanítás elveit is tartalmazták. Az 1924. augusztus 1-i törvény szerint a földhöz juttatott parasztok az 1923. évi földárak felét voltak kötelesek megfizetni, mégpedig a földterület mértékétől függő progresszivitással. Az intézkedés még inkább megerősítette az ország kisparaszti jellegét. Az 1934-es népszámlálás 100 hektáron felül szinte egyáltalán nem talált birtokot magánkézben, de az 50 hektáron felüli földbirtokok is csupán a földterület 1,6%-át tették ki.

A földreform mellett Bulgáriában a spontán parcellázás is fontos szerepet játszott. Mivel a mezőgazdasági népesség létszáma gyorsan növekedett, az újonnan felnövekvő generációk nem juthattak másként földhöz, mint a meglevő birtokok feldarabolása útján. Az 5 hektárnál kisebb gazdaságok száma 1926 és 1934 között 31%-kal nőtt, miközben az általuk birtokolt földterület az összes föld 24%-áról 30%-ára emelkedett. A 10 hektárnál kisebb földterülettel rendelkező gazdaságok 1926-ban az összes földterület 50%-át, 1934-ben csaknem 67%-át birtokolták. A földtulajdon dekoncentrációja lényegesen befolyásolta a földbirtokmegoszlást, és megerősítette a kicsiny parcellák szerepét a bolgár vidéken.

A háborút követő földreformhullám tehát Közép- és Kelet-Európa országaiban jelentősen átalakította a földbirtokmegoszlást, és a térség egy részén egyértelműen megerősítette a parasztgazdaságok uralmát, részben azonnal a háború utáni években, részben fokoza-

tosan a két világháború közötti évtizedekben. A nagybirtok szerepe az egész térségben csökkent, egyes régiókban pedig teljesen megszűnt.

A nagy változások ellenére a kelet-európai földbirtokmegoszlás meglehetősen ellentmondásos maradt. Lengyelországban és Magyarországon a megmaradt nagybirtok továbbra is súlyos társadalmi és gazdasági problémák forrása maradt, ami fenntartotta a paraszti földtelenséget. A Balkán országokban a kicsiny töredékparcellák életképtelen, a megélhetés biztosítására alkalmatlan gazdaságok tömegét alkották. Egykorú számítások szerint csak az 5–15 hektár földterülettel rendelkező gazdaságok voltak alkalmasak a megfelelő működésre és a család megélhetésének szolid biztosítására. Ez a gazdaságtípus gyakorlatilag nem szorult idegen munkaerő alkalmazására, de el is tudta tartani a család minden tagját, és az önellátás mellett már piacra vihető felesleget is termelt. A balkáni parasztgazdaságok többsége azonban nem rendelkezett ekkora földterülettel. Jugoszláviában a gazdaságok 2/3-a, Bulgáriában 60%-a 5 hektárnál kevesebb földön működött. Hasonló volt a helyzet Romániában és a magyar parasztgazdaságok esetében is. Ezt csak tetézte, hogy részben a középkori faluközösségek maradványaként egy-egy parasztgazdaság területe számos kicsiny parcellára tagozódott. Bulgáriában a parasztgazdaságok átlagosan 13,2 parcellából álltak, s egy-egy parcella átlagos nagysága 0,4 hektárt tett ki. A jugoszláv falu hasonló képet mutatott. Ugyanez a vonás volt jellemző a lengyel parasztgazdaságok 47%-ára is. A parasztgazdaságok zöme tehát nem biztosított valóságos életlehetőségeket, de megóvott az éhenpusztulástól.

A földbirtokmegoszlás ugyancsak akadály volt a technikai, technológiai fejlődés útjában, mivel lehetetlenné tette a tőkefelhalmozást és a megfelelő beruházást.

A földreform ígérete és végrehajtása tehát azonnali következményeit tekintve nyilvánvalóan nagy lendületet adott a parasztságnak, és hozzájárult a háborús kimerültség és termeléshanyatlás leküzdéséhez, miközben a jól szervezett, fejlettebb nagybirtok szét-

osztása számos területen természetesen elkerülhetetlen termeléshanyatlással is járt.

A földreformok termelésre gyakorolt hatását összességében majdnem lehetetlen felmérni. A rövid és a hosszú lejáratú hatások is gyakorta eltérőek voltak. *D. Warriner* – a kérdés ismert szakértőjének – megállapítása szerint nem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy a földreform a fejlődés elengedhetetlen feltétele. Termelési hatására csupán azt állapította meg, hogy „az eredmény attól függ, mennyire tudják az új tulajdonosok intenzifikálni gazdaságukat, vagy nagyobb munkaráfordítás, vagy nagyobb munka- és tőkebefektetés révén. A kelet-európai tapasztalatokat mérlegelve csupán a legalapvetőbb termények termelésnövekedésében regisztrálható a reformok legfőbb eredménye." (*D. Warriner:* Land Reform and Economic Development. A Agriculture in Economic Development. Szerk. C. Eicher és L. Witt. New York, Toronto, London. 1964. c. kötetben. 275–288. old.)

E nézettel ellentétben azonban a történelem tanúsága azt bizonyítja, hogy nem létezett önálló termelési hatás, hanem sokkal inkább elválaszthatatlan, komplex gazdasági, társadalmi és politikai hatásokról beszélhetünk. Magától értetődik, hogy a reformok társadalmi és politikai hatásai nagyobb szerepet játszottak, mint a közvetlen gazdasági hatások, de éppen ezek közvetve nagy hatást gyakoroltak a gazdaságra is. Az ún. közvetlen gazdasági konzekvenciák ellentmondásossága ellenére tehát a földreformok a maguk összetett hatásaival nagy hatást gyakoroltak a két világháború közötti kelet-európai mezőgazdaságra. A földreformok, függetlenül közvetlen termelékenységi hatásuktól, mindenekelőtt a társadalmi magatartást, s nem utolsósorban a földéhes parasztság magatartását változtatták meg. Ebben az összefüggésben viszont a földreform minden társadalmi és mezőgazdasági haladás elengedhetetlenül szükséges feltétele volt.

A gazdaság legkülönbözőbb területén lejátszódó változások, átalakulások, egészében kaotikus állapotokat előidéző halmazából említést érdemelnek még a tőketulajdont lényegesen érintő változások is: az ún. ellenséges vagyonok kisajátítása által előidézett helyzet.

41. táblázat

A közép- és kelet-európai országok birtokstruktúrája a két világháború között

Birtoknagyság	Magyarország				Románia				Lengyelország			
	birtokok száma	%	birtokok területe ezer hektár	%	birtokok száma	%	birtokok területe ezer hektár	%	birtokok száma	%	birtokok területe ezer hektár	%
2, ill. 3 hektárig	1 142 294	71,5	1006	10,9	1 710 000	52,1	2 520	12,8	1 262 000	30,3	1 256	3,3
2—5 hektárig	200 341	12,5	840	9,2	750 000	22,9	3 015	15,2	1 398 000	33,4	4 944	13,0
5—50 hektárig	240 761	15,1	3070	33,5	795 000	24,2	7 850	39,8	1 501 000	36,0	15 616	41,3
50—100 hektárig	6 724	0,4	502	5,5	12 800	0,4	895	4,5				
100—500 hektárig	6 322	0,4	1576	17,2	9 500	0,3	2 095	10,6	15 000	0,3	9 780	25,8
500 hektár felett	1 644	0,1	2175	23,7	2 700	0,1	3 375	17,1				
Összesen	1 597 646	100,0	9169	100,0	3 280 000	100,0	19 750	100,0	4 178 000	100,0	37 879	100,0*

* Az összes terület 16,6%-át nem mezőgazdasági célokra használták.

41. táblázat folytatása

Birtoknagyság	Jugoszlávia				Bulgária				Csehszlovákia			
	birtokok száma	%	birtokok területe ezer hektár	%	birtokok száma	%	birtokok területe ezer hektár	%	birtokok száma	%	birtokok területe ezer hektár	%
2, ill. 3 hektárig	671 865	33,8	694	6,5	239 417	27,0	233	5,3	422 716	26,3	212,5	1,6
2—5 hektárig	676 284	34,0	2 288	21,5	319 688	36,1	1080	24,7	704 023	43,8	1 869,0	13,9
5—50 hektárig	630 619	31,8	6 642	62,4	325 203	36,8	2986	68,4	464 264	29,0	5 535,0	41,2
50—100 hektárig	5 156	0,3	338	3,2	561	0,1	69	1,6	7 302	0,4	505,0	3,7
100—500 hektárig	1 593	0,1	294	2,8	—	—	—	—	8 833	0,5	5 333,8	39,6
500 hektár felett	208	0,0	390	3,6	—	—	—	—				
Összesen ...	1 985 725	100,0	10 646	100,0	884 869	100,0	4368	100,0	1 607 138	100,0	13 455,3	100,0

A nacionalizálások elvi lehetőségét már a versailles-i, trianoni, saint-germaini békeszerződések is leszögezték. (A felsorolás sorrendjében a megfelelő békeszerződések 297., 232. és 249. paragrafusai.) E jogi alapon Csehszlovákiában, Jugoszláviában és Romániában már 1919-ben hozzáláttak a volt osztrák, magyar és német tőke tulajdonában levő vállalatok nacionalizálásának előkészítéséhez. Elsősorban a teljesen idegen érdekeltségű bankokat likvidálták, ahol pedig erős volt a külföldi részesedés, ott a részvények lebélyegzésével próbálták a részesedést csökkenteni. Emellett 1921-ben lefoglalták a külföldi letéteket is, de 1924-ben ezt ismét felszabadították. A különböző nosztrifikálási törvények kimondták, hogy a részvénytársaságok székhelye csak abban az országban lehet, ahol gyáraik, üzemeik vannak, és hogy az igazgatósági tagok legalább felének hazai állampolgárnak kell lennie.

Ezek az intézkedések különösen érzékenyen érintették Ausztriát és Magyarországot. Elegendő arra utalnunk, hogy az 1918-ban Bécsben székelő 459 részvénytársaságból, amelyek együttesen 3962 millió korona tőkeerővel rendelkeztek 132 részvénytársaság (1168 millió korona) üzemei, illetve vállalatai nem Ausztria területén működtek. A magyar nagybankok és iparvállalatok ugyancsak kiterjedt fiók és érdekeltségi hálózattal rendelkeztek a korábbi Magyarországhoz tartozó volt nemzetiségi területeken, Erdélyben, Szlovákiában, Horvátországban, sőt részben azokon túl is.

Bár a bejelentett nacionalizálások az osztrák és magyar tőkét igen erősen érintették, az eredeti tulajdonosok számos lehetőséget találtak a nacionalizálás elleni védekezésre. Úgyszólván általános módszerként játszották át pl. érdekeltségüket a rendelkezések által nem érintett partnereik kezére. Számos francia és csehszlovák bankház vállalkozott német és osztrák üzlettársak megsegítésére ebben a formában is. A magyar Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. 1919. november 18-i igazgatósági ülésén Chorin Ferenc, az igazgatóság elnöke a társaság erdélyi, román fennhatóság alá került bányaérdekeltségeire vonatkozóan kijelentette: „előnyös volna a társulat hajóját idegen lobogó alá helyezni", s a megoldást angol pénzcsoportok bevonásában látta. A Magyar Általános Hitelbank csehszlovák területre ke-

rült magnezitbányáit a francia Schneider-Creusot csoportnak adta át. Különböző osztrák és német csoportok a román Marmorosch bankban levő érdekeltségeiket a Banque de Paris et de Pays Bas-nek adták át. A Banca Comerciala Romana osztrák kézben található részvényeit a Wiener Bankverein a csehszlovák Zivnostenska Banknak játszotta át.

E mentő akciókkal a német–osztrák és magyar tulajdonosok korábbi érdekeltségeik egy részét védettség alá helyezték vagy nyugati partnereiknek adták át. Mégis bank és iparvállalati érdekeltségeik további jelentős részét nem tudták megmenteni a nemzeti önállóság jelszavaival előnyomuló helyi tőke nacionalizálási ambícióitól. A nacionalizálás természetesen hosszas tárgyalások, alkudozások útján, részlegesen haladhatott előre, s a radikális megoldásokat eleve akadályozta a teljes kártalanítás kötelezettsége. A vesztes országok pénzcsoportjai kezében található érdekeltségek jelentős része így átvándorolt a román, jugoszláv és csehszlovák bankcsoportok és ipari érdekeltségek tulajdonába. A négy legnagyobb román bank egyike, a német megszállás alatt a nemzeti bank funkcióit betöltő Banca Generala Româna korábban 60%-os német tőkeérdekeltsége végül is 20%-ra csökkent. A román olajiparban birtokolt 6%-os háború előtti hazai tőkeérdekeltséget a külföldi csoportok visszaszorításával már 1922-re 12–15%-ra növelték. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank (a két legnagyobb magyar bankház egyike) kiterjedt erdélyi érdekeltségi hálózatának jelentős részét adta el román csoportnak. A Marmorosch Blank bankház és a Banca Românească a magyar bankház érdekeltségében álló több iparvállalat, illetve azok jelentős részvénypakettjeit vette át. (Lugosi Textilipar Rt., a temesvári Kimmel Rt., a petrozsényi bányák, amelyeket az utóbb említett román bankház Petroşani Kőszénbánya néven román vezetés alá helyezett, a fennmaradó 50%-os magyar részesedés ellenére.) Ezek mellett román kézre adják a Tordai Cementgyárat, a Marta Automobilgyárat. Az Angol–Magyar Bank összes erdélyi és szlovákiai pénzintézeti érdekeltségét eladta, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank erdélyi fiók- és leányvállalati hálózatát a Banca de Credit Român vette át – a magyar bank bizonyos részesedésének fenntartá-

sával – és Erdélyi Bank és Takarékpénztár néven egyesítette. Úgyszólván általános jelenség, hogy az osztrák bankházak fiókjait a csehszlovák nagybankok vették át, pl. a Wiener Bankverein fiókhálózata a Vseobecna ceska bankovai jednota kezére kerül, a Merkur filiáléit a Ceske Komercni Banka veszi át, az Österreichische Länderbank hálózata pedig a Banka pro obchod a prumysl érdekeltségébe jut. A viszonylag mérsékelt jugoszláv nacionalizálások során ugyancsak főként fiókintézetek és néhány filiálé átvételére került sor, míg a régi érdekeltségek egy része inkább csak cégért változtatott, miközben a részvényérdekeltség megmaradt a régi tulajdonosok kezében.

Viszonylag hosszan sorolhatnánk a korábbi osztrák, illetve osztrák–magyar és magyar vállalatok neveit, amelyek főként román és jugoszláv, részben csehszlovák területen gazdát cseréltek. A tőketulajdonban lejátszódó változások a háború után későbbi hatásaiktól függetlenül mindenképpen a gazdasági bizonytalanság és zűrzavar egyik járulékos tényezőjévé váltak.

A háborút követő évek számos, a kaotikus helyzethez hozzájáruló változása és általában a fellépő gazdasági zavarok természetesen korántsem tekinthetők pusztán negatív, a normális gazdasági élethez való visszatérést hátráltató jelenségeknek. Ha a gazdasági káosz tényezői is voltak, egyben az újjárendeződés és talpraállás, a háború okozta kimerülés és dezorganizáció leküzdése, az új feltételekhez való alkalmazkodás tényezőivé is váltak. Különösen nyilvánvaló ez a földosztások jelentős része esetében – alapvető szociális hatásáról itt nem szólva –, hiszen a nagybirtok felszámolása vagy korlátozása több ország esetében számottevően szélesítette az országok belső piacát, s eredményeivel hozzájárult az intenzívebb agrárfejlődéshez.

A rekonstrukció, az újjárendeződés szempontjából a háború utáni gazdasági zavarok egyik legfőbb eleme, maga az infláció is hozzájárult a talpraálláshoz. Az infláció ugyanis, ideig-óráig áthidalhatta azt a súlyos problémát, amelyet a közép- és kelet-európai országokban a tőkehiány, az elégtelen belső tőkefelhalmozás, s a külső tőkekapcsolatok megszakítása okozott. A pénz rohamos elértéktelenedé-

se valamennyi országban sajátos inflációs konjunktúrát teremtett. A forgótőke, a takarékbetét-állomány ugyan jórészt megsemmisült, de velük együtt olvadtak le, váltak jelentéktelenné a régi adósságok is. A „Flucht zum Sachwerke" hulláma öntötte el az országokat, hiszen nemcsak a vagyonszerzésnek, de a vagyon, a tőke átmentésének is a beruházás alkotta egyetlen formáját. Az inflációban felboruló termelési költségek, amelyek bizonyos fix költségeket, így a munkabért úgyszólván a nullához hozták közel, szinte valamennyi beruházást kifizetődővé, gazdaságossá tettek, így fokozták a beruházási kedvet.

Az inflációs konjunktúrát nagymértékben elősegítette, hogy mindenekelőtt Magyarországon, ahol az infláció végső kifejlődésében nagy méreteket öltött, az állam a nagybankoknak óriási mennyiségben biztosított jegybankhiteleket, amelyeket jórészt valorizálatlanul kellett visszafizetniük. A bankok az olcsó vagy ingyen hiteleket jórészt beruházták, értéktelen papírért vásároltak gépeket, emeltek épületeket, gyűjtöttek nyersanyagkészleteket. A pénz áruba menekülésének hatására jelentkező különleges árukereslet kedvező értékesítési feltételeket teremtett, s a bécsi és budapesti bankárinfláció, az új vállalatok számának rohamos gyarapodása mutatta azokat az ellentmondásos jelenségeket, amelyek a háború utáni gazdasági leromlás éveiben a délkelet-európai államok gazdasági életében jelentkeztek. A tőzsdei spekuláció soha nem látott méreteket öltött, a pénz egy része ugyan aranyba vagy devizába menekült, de nagyarányú a részvénykibocsátás is. Milliárdokra – egyedül Magyarországon 500 milliárd K-ra – rúgott az újonnan kibocsátott részvények értéke. Ezek ugyan jórészt csak részvényfelhígítást fejeztek ki, de részben mégis a szükséges felújítások, anyagkészletek, gépek stb. beszerzésének forrását is alkották, így a béketermelésre való átállás tényezőivé is váltak. Az inflációnak ezen túlmenően nem csak a belső piacra volt hatása, de stimulálta az exportot is. Közismert, hogy rossz valutájú ország milyen exportelőnyökkel rendelkezik. Prohibitív hatást gyakorolt az importra is, egészében tehát valamennyi országban sajátos konjunktúrát teremtett, elősegítve, meggyorsítva a háborús veszteségek pótlását, számos új kapacitás üzembe he-

lyezését, vagy a háború előtti termelési szint elérését, illetőleg nem egy esetben annak túlhaladását. Ausztriában az infláció élékintő hatása mutatkozott meg abban, hogy 1919 és 1922 között a gyárak száma 6283-ról 7414-re emelkedett. A kisüzemeké ugyanebben az időszakban 56 189-ről 61 687-re, s a három esztendő alatt több mint 200 000 fővel 566 891-ről 781 888-ra nőtt a foglalkoztatott munkások száma. A konjunktúra természetesen a beruházási javak iránt teremtett legnagyobb keresletet. A vastermelés, amely 1920-ban a háború előtti szint 1/6-án mozgott, 1922-ben már több mint 50%-ot ért el, az acéltermelés pedig több mint 80%-ot ért el az 1913-as szinthez képest.

Magyarországon az inflációs konjunktúra a vas- és fémipar munkáslétszámát 1/3-dal, a gépiparét 25%-kal növelte, a termelési szintet pedig 1 esztendő alatt több mint megkétszerezve, a háború előtti 70%-ára emelte. A széntermelés már elérte a háború előtti szintet. Az egész gyáripar munkáslétszáma 35%-kal növekedett az infláció következtében, s a termelés növekedését is jórészt ilyen nagyságúra becsülhetjük. Az inflációs konjunktúra csúcspontján az ipari termelés egésze a háború előtti 75%-a körül mozgott.

Jugoszláviában az inflációs konjunktúra mindenekelőtt nagyarányú alapítási lázban csapódott le. 1919 és 1922 között több mint 500 új gyárvállalat alakult, amelyből az 1922-es csúcspont egyedül 157 új alapítást hozott. Az infláció időszakában egészében 25%-kal növekedett a beruházások volumene és 38%-kal a munkáslétszám.

Habár jóval rövidebb ideig, de éreztette hatását az infláció Csehszlovákiában is. Itt nem utolsósorban a magas inflációs árak ösztönözték a termelési költségek elfedésével az invesztációs tevékenységet, s egyes adatok szerint már 1921-re elérték a háború előtti ipari termelési szintet. 1921-ben azonban, hasonlóan a nyugati győztes hatalmak gazdasági életéhez, túltermelési válság bontakozott ki, amely mintegy 15–20%-kal visszavetette a termelést. Jóllehet a gazdasági élet rendezettségét tekintve, Csehszlovákia kirítt a többi, közép- és kelet-európai ország közül, a termelés volumenének állandó, folyamatos emelkedésére itt is csak a 20-as évek második felében került sor.

Az inflációs konjunktúra sem időben, sem méretben nem hatott egyformán a különböző országok gazdaságára, de egészében véve hozzájárult ahhoz, hogy valamennyi ország az inflációs szakasz végére ipari termelését a háború előtti szint mintegy 3/4-ére tudta feltornázni. 1922–23-ra tehát nagyrészt lezárulnak a háborút közvetlenül követő gazdasági káosz évei; lezárulnak akkor, amikor még egyetlen nemzetgazdaság sem tudott a normális növekedés állapotába visszazökkenni, egyetlen ország sem tudott még az új körülményekhez sem külső, sem belső struktúrájában igazodni. Mindez jórészt csupán a 20-as évek második felében történt meg, kapcsolódva a stabilizációhoz, a tőkeakkumuláció belső és külső forrásának rendezéséhez, új gazdaságpolitikai koncepciók kialakításához.

2. A rekonstrukció és belső ellentmondásai

A háború utáni évek gazdasági zűrzavara közepette, mint az előzőekben láttuk, a káosz nem egy tényezője már a rekonstrukció elemévé vált. A gyökeresen új helyzetbe került országok számára azonban a gazdasági talpraállás elképzelhetetlen volt tudatos rekonstrukciós gazdaságpolitika és ennek jegyében fogant állami cselekvés nélkül. Az új önálló országok uralkodó osztályai és kormánykörei országaik önálló politikai törekvései és érdekei szerint kívánták formálni gazdaságpolitikájukat. A gazdaságpolitikára ható erőtényezők sorából nyilvánvalóan különös figyelmet érdemel, hogy a kicsiny, többségükben 7–15 millió lakost számláló közép- és keleteurópai országok úgy indultak harcba önálló politikai és gazdasági létükért, hogy a korábban is feszítő nemzeti törekvések vezető politikai áramlattá, gazdaságpolitikai irányvonallá izmosodása jegyében léptek fel. A világháború előtt a nagy birodalmakhoz tartozó országok valóságos politikai és gazdasági sérelmei mellett az elmaradottabb területek fejletlenségének, a nemzetközi munkamegosztásban elszenvedett hátrányoknak, a gazdasági gyengeségnek és kiszolgáltatottságnak minden hatása úgy jelentkezett, mintha mindennek egyszerűen csak a nemzeti önállóság teljes vagy részleges hiánya lett volna az oka, mintha a minél szilárdabb nemzeti keretek kivívása vagy megerősítése, a fejlettebb partnerek minél teljesebb kirekesztése, vagyis a minél biztonságosabb nemzeti elzárkózás hozhatna csak gyógyírt e sebekre. A háborúval fellángoló nacionalista szenvedélyek, majd a régi birodalmi keretek széthullása, az új államok létrejötte, a háború nyomán fellépő nemzetközi forradalmi proletármoz-

galmak és forradalmak ellenhatásaként felerősödő nemzeti törekvések a legjobb talajt teremtették a gazdasági nacionalizmus érvényesítésére. Az objektív feltételek önmagukban is tágabb teret engedtek a súrlódási felületek növekedésének. A vámhatárok hossza Európában mintegy 6–7 ezer kilométerrel megnövekedett, s a korábbi 26 önálló gazdasági egység helyébe 38 lépett, a korábbi 12 pénzrendszer helyét 27 pénzrendszer váltotta fel. S mindez elsősorban Közép- és Kelet-Európában következett be. Egyedül a volt Osztrák–Magyar Monarchia területe most hét önálló vámterület között oszlott meg.

A háborút követő gazdasági káoszban az új közép- és kelet-európai államok egyik első törekvése az önállósulás „kihasználása", „lehetőségeinek realizálása" volt, amit a térség minden országában úgy értelmeztek, hogy a régi gazdasági szálakat minél teljesebben szét kívánták szakítani, minél teljesebben gazdaságuk önállóságát igyekeztek megalapozni.

Közép- és Kelet-Európa legnagyobb területei korábban szoros gazdasági szálakkal fonódtak össze. Vonatkozott ez mindenekelőtt az egyetlen birodalom keretébe tartozó országokra, amelyek minden belső ellentmondás ellenére, gazdasági szempontból sajátos egységeket testesítettek meg. De vonatkozott a nagyobb birodalmak és a környezetükben fekvő kis államok kapcsolatára is. Ebben ugyan nagy szerepet játszott a nagyhatalmak imperialista nyomása és gazdasági fölénye, amely nemcsak lehetetlenné tette a harmonikus gazdasági kapcsolatokat, de nemegyszer vámháborúig fajuló ellentéteket robbantott ki, mégis nem nélkülözhette a szomszédos országok természetes gazdasági egymásrautaltságából, kiegészítő szerepéből származó kapcsolatok jellegét. Ellentétek és összecsapások megrázkódtatásaival küzdve a háború előtt mégis kialakulhatott a közép-európai kereskedelmi szerződések rendszere. A háború után szétszakadt szálak összekötésére már csak jámbor óhajként hangzottak el időről időre jó tanácsok. A szövetséges hatalmak legfőbb tanácsának 1920. március 8-i határozata csakúgy hiába szögezte le az új viszonyok tarthatatlanságát, a barátságos együttműködés és korlátok nélküli árucsere szükségét az új államok között, amint az

1922 tavaszán összeült genuai konferencia is csak elvként fogalmazta meg, hogy „a világháború által okozott területi változásoknak a kereskedelem normális feltételeit csak a lehető legkisebb mértékben szabad megváltoztatniuk".

A konferenciákon megfogalmazott elvekkel szemben a történeti valóság a lehető legnagyobb mértékben megváltoztatta a kereskedelem normális feltételeit. Igaz, a háborút közvetlenül követően még nem történt formai változás a régi vámpolitikában. Az újonnan létrejött országok úgyszólván automatikusan vették át a háború előtti vámtarifákat, s léptették érvénybe azokat új határaikon. Ausztria, Csehszlovákia és Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchia 1906. évi autonóm vámtarifáját alkalmazta. Lengyelország a volt cári birodalom vámtarifáit, Románia és Jugoszlávia pedig a régi román, illetve szerb vámrendelkezéseket terjesztette ki az új országterületekre. A háború előtti vámtarifák természetesen más viszonyok között születtek és más kereskedelempolitikai érdekeket fejeztek ki, semhogy alkalmasak lehettek volna az új helyzetben. 1919-ben azonban gyakorlatilag nem is úgy jelentkezett a probléma, hogy a régi vámtarifák vajon alkalmasak-e, vagy sem. A helyzetet gyökeresen felborította ugyanis a minden országban kibontakozó – korábban már bemutatott – infláció! Ennek hatásaként ugyanis a legtöbb ország korábbi vámfalai leomoltak. Az Osztrák–Magyar Monarchia régi vámtételei pl. nem értékvámok voltak, hanem koronaösszegben megszabott súlyvámok. A pénz értékromlása nyomán a háború előtt 10–20, de néhány árucikk esetében 30–40%-os vámterhet jelentő tarifák jelentéktelen, formális 1–4%-os „védelmet" biztosíthattak csupán. Az áruforgalom szabályozására és a kívánt külkereskedelmi-gazdaságpolitikai célok elérésére tehát a vámtarifák úgyszólván alkalmatlanná váltak. Ezen nem változtatott az a versenyfutás sem, ami a pénz értékének romlása és a vámtételek között 1919 után megindult: az értékromlás hatására bevezetett vámpótlékok, újabb és újabb „felpénzek" alkalmazása nem tette lehetővé, hogy a vámtarifák összezsugorodását megakadályozzák. Jugoszláviában pl. a vámfelpénzek ellenére a régi tarifák mintegy

2/3-os szintje érvényesült csupán, Romániában pedig egyáltalán nem alkalmaztak vámfelpénzeket.

Hozzá kell tenni, hogy nem is tartották különösen fontosnak a vámtarifák hatékonyságát. Ha ugyanis az infláció szétrombolta a régi vámvédelmet, akkor hatásaival egyidejűleg ellenkező eredményeket is kiváltott. A lecsökkent vámtarifák helyett maga az elértéktelenedő pénz biztosította a nemzeti piacok védelmét. Az infláció ismert piacvédő hatásai mellett azonban a térség országainak többsége a háborúból fennmaradt radikális szabályozási eszközökhöz folyamodott, s 1919 és 1923–24 között – helyenként még tovább is – a külkereskedelmi-gazdaságpolitikai intézkedések legfőbb területét éppen a behozatali és kiviteli tilalmak képezték. Néhány országban úgyszólván közvetlenül a háború után léptették életbe, vagy tartották fenn a tilalmi intézkedéseket. Ausztriában igen nagy terjedelmű beviteli tilalmi jegyzék volt érvényben, amelyet az országban uralkodó általános áruhiány miatt ugyan rugalmasan kezeltek, s a vámhivataloknak adott felhatalmazás, számos áru bevitelének saját hatáskörükben történő eldöntését tette lehetővé. Kiviteli tilalmakat viszont csak nyersanyagokra és élelmiszerekre alkalmaztak. Csehszlovákiában 1923 közepéig főként az iparcikkek behozatalát korlátozták szigorúan kezelt tilalmakkal, amelyeken először a Franciaországgal és Ausztriával kötött kereskedelmi szerződések beviteli kontingensei ütöttek rést. Magyarországon a háború idejétől formailag érvényben levő tilalmi rendelkezéseket 1919 és 1921 között nem alkalmazták, s a legtöbb árucikket szabad behozatali listára helyezték. 1921 júliusában jelent azután meg az az új kormányrendelet, amely a behozatali szabad listát módosította, a tilalmak körét pedig – különösen az ipari késztermékek esetében – jelentősen kiszélesítette. A behozatali tilalmakat 1924 októberéig többszöri módosítás hatására tovább szaporították. Jugoszláviában 1923 októberéig voltak érvényben a tilalmak. Románia 1919 júliusában léptette életbe első tilalmi rendelkezéseit, főként a luxusáruk behozatalára vonatkozóan, s lényegében 1924-ig tartotta érvényben azokat.

A háborút követően tehát a közép- és kelet-európai országok nem

léptek a kereskedelempolitikai együttműködés útjára, hanem többnyire direkt állami beavatkozási eszközök tilalmi rendszabályok igénybevételével az elzárkózás útját választották. Az elzárkózási irányzatok ezekben az években egyre erősödtek, s indítékukat elsősorban politikai forrásból nyerték. Az új államok többek között ezen radikális intézkedéseiktől várták az országok gazdasági egységének kialakulását, vagy gazdaságuk önállósodását.

A tilalmi intézkedések éppen azért nem maradtak átmeneti jellegűek. Igaz, hogy ezeket a hadigazdaságra jellemző módszereket nem lehetett tartós gazdaságpolitikai fegyverként kezelni, de funkciójuk is főként abban állt, hogy áthidalják az új vámtarifák kidolgozásáig és életbeléptetéséig terjedő időszakot. A tilalmak tehát a húszas évek első felében végül is az új önálló vámtarifák előjátékát képezték. Az évtized közepére érlelődő gazdasági konszolidáció, a politikai-gazdasági viszonyok bekövetkező normalizálódása és nem utolsósorban a békeszerződések különböző tiltó intézkedéseinek lejárta megnyitotta a kapukat a háború utáni új gazdaságpolitika legfontosabb eszközeit képező új vámszabályozások bevezetése előtt. 1925. január 1-én lépett életbe az új osztrák vámtarifa, és – az előző hónapok részleges intézkedéseit követően – teljes terjedelmében az új magyar vámtarifa is. Jugoszlávia 1925 márciusában, Csehszlovákia 1926-ban, Románia pedig 1924 júniusában vezeti be új vámtarifáit, amelyeket azonban 1927-ben lényegesen átalakítanak, felemelnek. Bulgáriában 1922-ben dolgozzák ki az új vámtarifákat, amelyeket 1924-ben átdolgoznak és jelentősen felemelve véglegesítenek.

A háború előtt érvényben volt tarifákkal egybevetve az évtized közepe táján életbe léptetett új közép- és kelet-európai vámtarifák két szembetűnő különbséget mutatnak. Egyrészt a tételek számának rendkívüli megnövekedését, másrészt a vámok lényeges emelkedését.

A vámtarifák sokszor több ezer vámtétele (Magyarország esetében 2244 vámtételt tartalmazott az új vámtarifa) egyrészt a termelési-technikai fejlődés, a fokozódó specializáció igényét tükrözte, de önmagában is fontos tényezője volt a fokozódó elzárkózásnak.

A széles körű specializáció révén ugyanis eleve meg kívánták akadályozni, hogy a soron következő kereskedelmi szerződésekben megadott vámkedvezmények a szerződő feleken kívül a legnagyobb kedvezmény révén más partnerekre is kiterjedjen.

Az új vámtarifák általában jelentősen meghaladták a háború előtti mértéket. Románia esetében a korábban is magas 30% helyett mintegy 40%-os védelmet biztosítottak. A korábbi monarchiai vámvédelem mintegy 20%-os értékszintjével szemben a magyar vámtarifa átlagosan 30%-os védelmet biztosított, de a legfőbb importcikkek, a legnagyobb tömegben behozott ipari késztermékek esetében az 50%-ot is elérte. A jugoszláv védővámok a korábbi 10% körüli szintről 20–26%-ra emelkedtek és számos ipari fogyasztási cikk esetében 70–170% között mozogtak. A bolgár vámtételeket a háború előtti szinthez képest 100–300%-kal emelték, s minden területen, ahol hazai ipar működött, prohibitív védelmet biztosítottak.

Az átlagos vámszínvonalra és a vámtarifák nemzetközi összehasonlítására vonatkozóan több országos és nemzetközi számítás készült. Ezek közül talán az 1927. évi genfi gazdasági konferenciára, a Nemzetek Szövetségének gazdasági és pénzügyi osztálya által készített vámindexszámítások a legismertebbek. Bár ezen számítások is kimutatják a vámemelkedés általános tendenciáját, az adatok majdnem elfogadhatatlanul pontatlanok és közlésük inkább megtévesztene, semmint orientálna. Az átlagok kialakulásába ugyanis belejátszottak a formailag megszabott, de gyakorlatilag életbe nem léptetett, vagy forgalom hiányában szerepet nem játszó vámtételek is (mint pl. a mezőgazdasági importot nem folytató agrárországok agrárvédővámjai). Másrészt a számítások nem vehették figyelembe a tarifán kívüli szabályozások hatásait, így elsősorban az állategészségügyi rendszabályokét, amelyeket az agrár importáló országok alkalmaztak előszeretettel, s nemegyszer hatásosabban, mint magukat a vámtarifákat. (Az egészségügyi rendszabályok ürügyén gyakorlatilag nemegyszer behozatali tilalmat valósítottak meg.) Számos ország a vámtarifák életbe léptetése után ugyanakkor még fenntartott bizonyos direkt tilalmi intézkedéseket is.

A vámtarifák mértékének meghatározása azonban annál kevésbé

lehetséges, mivel a tarifák életbe léptetésekor a kormányok tudatosan törekedtek magasabb „harci" tarifák bevezetésére. Ezzel az eszközzel kívánták ugyanis az egyre jobban elburjánzó elzárkózás falait áttörni a partner országok esetében. Saját, magasabb vámvédelmükkel kompromisszumra akarták kényszeríteni a szomszédokat. A sorra kerülő kereskedelmi szerződések tárgyalásain azután valóban széles körű kölcsönös engedményeket tettek a közép- és kelet-európai országok, részben a nyugati partnereknek, részben egymásnak, s a legnagyobb kedvezmény elve révén a törvényekben foglalt vámtarifák mértékét általánosan is számottevően mérsékelték.

Az 1924 és 1927 között tömegesen megkötött kereskedelmi szerződések ugyan normalizálták a térség országai közötti gazdasági kapcsolatokat, de alapjában nem teremtették meg az országok közötti együttműködést, s nem törték meg az elzárkózási tendenciákat.

Erre már azért sem kerülhetett sor, mert a megállapodások az évtized második felében úgyszólván állandó mozgásban voltak, s változásaik gyakorta korrigálták a korábbi engedményeket. Ausztria pl. 1927. április 22-én hatályon kívül helyezte az 1921. évi osztrák–csehszlovák kereskedelmi szerződés kiegészítéseképpen 1926-ig létrejött három pótegyezményt, s az augusztus 10-én életbe léptetett új pótegyezmény hathatósabb védelmet biztosított számos osztrák termék számára; a textil, papír stb. árukra korábban tett engedményeket hatályon kívül helyezték. Ennek megfelelően csehszlovák részről is újabb emelésekre került sor. Az 1925. évi osztrák–jugoszláv szerződés 1928 júliusi revíziójához osztrák részről mintegy 50, jugoszláv oldalról 70 vámtételt emeltek, s számos korábbi vámleszállítást és lekötést helyeztek hatályon kívül. A változások egyik fontos mozzanataként éppen ezekben az években bontakozik ki a térség iparosodottabb országainak agrár-protekcionizmusa. Ausztria 1925-től az addig vámmentesen importálható gabonaneműekre mozgó vámskálát, a lisztre 3 aranykoronás vámpótlékot vetett ki, s számos tilalmat is érvényben tartott, ami pl. útját állta, hogy az Olaszországgal kötött megállapodásban tett bor- és szalámivám engedményt más országokra is kiterjesszék. Ezt követően azonban 1926 áprilisában az első, augusztusban a második és 1927 novemberében a harmadik

vámnovella tovább fokozta az agrárvédelmet. (A cukor vámtételét pl. közel 40%-kal, a liszt vámpótlékát 66%-kal, a haszon- és tenyészmarhát, a sertést – 110 kg-ig – 100%-kal, a sertészsír és szalonna vámját közel háromszorosára emelték.) Csehszlovákiában hasonlóképpen erősödtek az agrárelzárkózás törekvései, amelyek a gyakorlatban az 1930. évi lényeges gabona-, liszt-, állat- és húsvám emelésében csúcsosodtak ki. A csehszlovák lisztvámok végül is az érték 75–80%-áig emelkedtek. Mindennek hatását új őrlési-lisztkeverési törvény támasztotta alá. (Az őrlésekben külföldi búzát csak 25, rozsot csak 5%-ban használhattak fel.)

A Dunavölgy agrár országai hasonlóan egyre radikálisabb védelmet kerestek az osztrák és csehszlovák ipari termékek behozatala ellen. Jól mutatja ezt, hogy míg az Ausztriával való kereskedelemben Németország 14–17, Olaszország 16–21 és Csehszlovákia 21–30%-os átlagos tarifákat alkalmazott, addig Magyarország 30–40, Jugoszlávia 27–41, Lengyelország pedig egyenesen 49–67%-os maximális védelmet léptetett életbe.

A közép- és délkelet-európai országok elzárkózása és önálló nemzetgazdaságuk körülbástyázása természetesen minden külső partnerrel szemben védelmet jelentett. Csakhogy a valóságban ez a védelem mégsem volt egyenlő erejű mindenkivel szemben, s leghatározottabban éppen a szomszédos országokat sújtotta. Ez önmagától adódott, hiszen Európa e területein mind a mezőgazdaság, mind az ipar elmaradottabb technikával, drágábban termelt, mint a fejlett országokban, és a világpiacon nem bírta a versenyt az utóbbiakkal. Ha tehát formailag egyforma akadályt állítottak az osztrák vagy cseh határon minden külföldről származó gabonának és lisztnek, akkor az mégis súlyosabb, leküzdhetetlenebb akadálynak bizonyult a magyar termékek számára, mint a nagyobb szállítási költséggel terhelt amerikai gabonának. Ha a gépbehozatalt jelentősen megterhelték a balkáni országok határain megerősített vámterületek, akkor ez jobban sújtotta Ausztriát, mint pl. az angol vagy belga gyárakat.

Az önellátás jegyében kiépített védekezés tehát elkerülhetetlenül nagyobb távolságra taszította egymástól a közép- és kelet-európai országokat, mint a kelet- és nyugat-európai államokat. Rendkívül

jellemző, hogy Jugoszlávia külkereskedelme a szomszédos balkáni országokkal a háború utáni évtizedben mindvégig jelentéktelen, 1926 és 1930 között a kivitelnek csupán 9, a behozatalnak pedig 5%-át tette ki. S míg a szerb külkereskedelemben 2/3 és 3/4 közötti részesedéssel a világháború előtt az Osztrák–Magyar Monarchia volt a legjelentősebb partner, addig Jugoszlávia bevitelében 1929-ben Magyarország, Ausztria és Csehszlovákia részesedése együttesen 41%-ra, az exportban pedig 28% alá süllyedt. A korábban egységes gazdasági területet képező Osztrák–Magyar Monarchia utódállamai között is végérvényesen megszűntek a természetes kapcsolatok. A volt Monarchia osztrák és cseh területeiről 1913-ban Magyarországra szállított áruk értéke – a háború utáni területváltozásokat figyelembe véve – már 1924-re 60%-kal csökkent. Míg közvetlenül a háború után – még a régi gazdasági kapcsolatok jegyében – Csehszlovákia kivitelének még majdnem 52%-a a dunai államokba irányult, ez a kivitel 1924-re már 37%-ra, 1929-re pedig 31%-ra esett vissza. Hasonló volt a helyzet Ausztriában, ahol a kivitelnek még 1922-ben is több mint 42%-a irányult a dunai államokba, 1929-ben viszont már csak 34%-a. S hogy e folyamatok mennyire kölcsönösek voltak, azt jól mutatja, hogy a dunai országokba irányuló csehszlovák export radikális visszahanyatlásával egyidőben Csehszlovákia lisztszükségletének több mint a felét az 1920-as évek végére nem a szomszédos agrárországokból, hanem a tengerentúlról szerezte be. Ugyanez volt a helyzet Ausztriával, amely búzaszükségletének mintegy egyharmadát vásárolta már Amerikában, s egyidejűleg az agrár jellegű Kelet-Európában nem tudta eladni gépiparának termékeit. Magyarország és a balkáni országok jelentős mértékben francia és angol szerszámgépeket, textilgyári berendezéseket vásároltak. Az új Lengyelország, amelynek nagy területei korábban az Orosz Birodalomhoz tartoztak, s piacai úgyszólván túlnyomóan orosz területen voltak, most külkereskedelmének maximum 3–4%-át bonyolította le a Szovjetunióval. A Szovjetunió konzekvens kirekesztése a térség minden országának gazdaságpolitikáját jellemezte. Ezen politikai indítékú lépés oda vezetett, hogy Lengyelország mellett, ahhoz hasonlóan alacsony (maxi-

mum 1–2%) kereskedelmi forgalmat bonyolított le a Szovjetunióval Csehszlovákia is, míg a többi ország úgyszólván teljesen szüneteltette a kapcsolatokat.

A közép- és kelet-európai országok egymás közötti kereskedelme végül is a közvetlen szomszédság, a természetes lehetőségek és történelmi hagyományok ellenére rendkívül összezsugorodott. A dunai országok, amelyek a háború előtt azonos birodalom keretén belül vagy kívül kereskedelmük kétharmadát-háromnegyedét egymással folytatták, 1929-re kivitelüknek (36%) és behozataluknak (31%) már csupán mintegy egyharmadát bonyolították egymás között. A gazdasági kapcsolatok egyre inkább Európa nyugati területei irányába tolódtak.

A gazdaságpolitikát elárasztó nacionalista törekvések, amelyek a tradicionális kereskedelmi kapcsolatokat is meggyengítették – megszakították, nemcsak a külkereskedelmet befolyásolták, hanem a tőkekapcsolatokat, a külföldi tőke pozícióit is. Az önálló nemzetgazdaság célkitűzése ugyanis természetesen tartalmazta azt a követelést is, hogy a gazdaság uralmi pozícióit, amelyek az előző fejlődés sajátosságai folytán a legtöbb közép- és kelet-európai országban külföldi tőkés csoportok kezén voltak, az illető országok burzsoáziája a saját kezébe kaparintsa. Az önálló államiság és egyes esetekben a területi gyarapodásból eredő megerősödés lehetőségeit Európa e területén az addig általában gyenge, az erősebb partnerektől függő, azoknak kiszolgáltatott pénzügyi és ipari körök most igyekeztek saját javukra kamatoztatni. Könnyen tehették általános nemzeti üggyé, hogy jól hangzó nemzeti jelszavak zászlai alatt harcba induljanak országuk gazdasági uralmi posztjainak meghódításáért. Ennek legjellegzetesebb és legélesebb mozzanataként Romániában 1925-ben új bányatörvényt léptettek életbe, s ennek 32. és 33. paragrafusa kimondta, hogy bányakoncessziót csak román társaság nyerhet, a külföldi tőke részesedése pedig nem haladhatja meg a vállalkozás részvényérdekeltségének 40%-át. Az előírások a már működő bányatársaságokra is vonatkoztak. Ezeknek tíz éven belül kellett eleget tenni a rendelkezéseknek.

A nacionalista gazdaságpolitika azonban a tőkeellátás és befek-

tetések terén, ahol egyáltalán jelentkezett, csakhamar beleütközött a valóságos helyzetből fakadó nehézségekbe. Romániában öt évvel az említett törvény bevezetése után a rendelkezést hatályon kívül helyezik és a külföldi tőkének a hazaival egyenlő mozgási lehetőséget biztosítanak. Végül is a legtöbb országban – mint visszatérünk rá – megelégedtek a volt ellenséges országok állampolgárai vállalatai érdekeltsége korlátozásával.

A külföldi tőke általános visszaszorítása helyett a térség országai jórészt éppen a külföldi tőke közreműködésére építették rekonstrukciós elgondolásaikat.

A háborút követő első évek súlyos gazdasági megrázkódtatása és a Közép- és Kelet-Európa országait jellemző kaotikus állapotok – mint láttuk – már magukban rejtették az útkeresés, az új helyzethez való igazodás és kilábalás elemeit is. A térség országainak gazdasági konszolidációja, az új államok gazdasági erejének rekonstrukciója azonban pusztán belső forrásokra és lehetőségekre alapozva csak rendkívül lassan mehetett volna végbe. Ez annál is elkerülhetetlenebb volt, mivel ezeknek az országoknak nemcsak a háborús kimerülésen kellett úrrá lenniük, nemcsak a békegazdálkodásra való átállás feladataival kellett megbirkózniuk a rendkívül bonyolult új helyzetben, új országhatárok között, de mindezt olyan belső gazdasági erőkre építhették, amelyek korábban sem voltak elegendők, amelyek számos országban csak kiegészítették a kívülről származó forrásokat, de minden esetben csak a külső forrásokkal voltak elégségesek a gazdaság fejlődési szükségleteinek biztosításához. Ha a külföldi tőke már a dunavölgyi országok ipari forradalmához, modern tőkés átalakuláshoz is meghatározó mértékben járult hozzá, úgy nyilvánvaló, hogy a különösen nehéz helyzetben végrehajtható rekonstrukció is erősen elodázódott volna, ha külföldi források nem állnak rendelkezésre.

A közép- és kelet-európai országok gazdasági rekonstrukciója szempontjából éppen ezért nagy jelentőséget nyertek a világgazdaság általános konjunktúra változásai, a nagyhatalmak politikai és gazdaságpolitikai törekvései, egyszóval az, hogy mikor és mennyi-

ben vehetik igénybe a fejlettebb gazdaságú országok által rendelkezésre bocsátható eszközöket.

A háborút közvetlenül követő években külső tőkeforrások természetesen nem álltak rendelkezésre. Ez nemcsak azért volt így, mivel a térség nem egy országában hosszasabban elhúzódó politikai bizonytalanság, forradalmak, ellenforradalmak, hadviselés tette tartózkodóvá a régi hitelezőket, hanem azért is, mert a fejlett tőkés hatalmak maguk is súlyos politikai és gazdasági körülményekkel küzdöttek. Az Európa-szerte fellángoló forradalmi mozgalmak, heves sztrájkharcok és politikai válságok 1918 és 1921 között a győztes nagyhatalmakat is végigsöpörték. Néhány évre volt szükségük, hogy mindezen úrrá legyenek, s politikai helyzetüket a gazdaság konszolidálása alapján ismét megszilárdítsák. A győztes nagyhatalmak gazdasági konszolidációja viszonylag gyorsan megvalósulhatott, s 1922–24 között elsőként az Egyesült Államok, majd az európai hatalmak is új konjunktúra körülményei közé érkeznek. A háború utáni európai konjunktúra kialakulásában jelentősen közrejátszott a német gazdaság amerikai tőkével meginduló rekonstrukciója, s általában az amerikai tőke nagyarányú behatolása az európai gazdaságba. Európa helyzete lényegesen megváltozott a háború időszakában, hiszen az Egyesült Államok előretörése, legerősebb tőkés hatalommá izmosodása, valamint más tengerentúli országok gyorsuló iparosodása megtörte a korábbi európai ipari monopóliumot, új külkereskedelmi helyzetet teremtett, amihez Angliának, Franciaországnak és a többi fejlett nyugat-európai országnak alkalmazkodnia kellett. A háború utáni új technikai lehetőségek felhasználásával, elsősorban a villamosság tömeges alkalmazása és részben ehhez kapcsolódva a modern üzemszervezés módszereinek bevezetése, a tömegtermelés meghonosítása révén új exportképes ágazatokat építenek ki, termelésüket jelentősen modernizálják, összetételét átalakítják. Ezen változások kibontakozása alapozza meg a húszas évek európai prosperitását. Az Egyesült Államok ipari termelése 1920-ban több mint egy ötöddel meghaladta a háború előtti szintet, s Anglia és Olaszország is közelített már hozzá. Az 1921–22. években bekövetkező háború utáni túltermelési válság átmeneti

visszaesése után 1922 és 1924 között a termelés jelentős fellendülése következett már be. Anglia ugyan csak 1924 körül éri el ismét az 1920. évi, vagyis nagyjából a háború előtti szintet, Franciaország 1923-ban közelíti meg a háború előtti termelést, Belgium 1924-ben, s az európai ipari termelés egészében 1925-ben már valamelyest túlszárnyalja az 1913. évi termelés eredményeit. Az Egyesült Államok ebben az évben már másfélszer annyit termelt, mint a háború előtt.

Nyugat-Európa politikai és gazdasági stabilitásának visszanyerése a közép- és kelet-európai országok számára is új feltételeket teremtett. Különösen, mivel a stabilizálódás a győztes nagyhatalmak új politikai orientációjával járt együtt. A győztesek ugyanis saját politikai-hatalmi törekvéseik érvényre juttatása érdekében igen fontosnak tartották Közép- és Kelet-Európa országainak gazdasági és politikai stabilitását. Különösen az orosz proletárforradalom győzelme és a katonai intervenció kudarca, valamint a polgárháborúban a szovjet rendszer győzelme után. Saját, égető háború utáni gondjaikat leküzdve, és a bolsevik forradalom fegyveres leverésétől lemondva, tehát a nyugati hatalmak nagy figyelemmel fordultak a Szovjetunióval szomszédos vagy közelfekvő, a forradalmi mozgalmaktól részben megrázott, s gazdasági labilitásukkal, a forradalom terjedésének veszélyét állandósító közép- és kelet-európai országok felé. Ezt a politikai felismerést, pontosabban e felismerés gazdaságpolitikai konzekvenciáját talán legkorábban és legvilágosabban John M. Keynes fogalmazta meg: »A forradalom ellen Közép-Európában – írta 1919-ben „A béke gazdasági következményei" c. munkájában – az egyetlen valódi védekezés, ha a forradalom a kétségbeesett emberek számára sem kínál bármiféle lehetőséget a javulásra. Lehetséges, hogy a fél-éhezés lassú, hosszadalmas folyamata és az életszínvonal, életkörülmények fokozatos és állandó hanyatlása előtt állunk. Európa csődje és hanyatlása, ha engedjük ezt a folyamatot, hosszú távon mindenkit érinteni fog, ha nem is azonnal és a legélesebb formában.« (296. oldal.)

E veszély elhárítására Keynes megfogalmazta az európai fellendülés programját. Eszerint „az európai termelés ismételt fellen-

dülése rendkívül nehéz lenne az időleges külső közreműködés intézkedései nélkül. Éppen ezért a nemzetközi kölcsön híve vagyok". (283. oldal.) A kölcsönt pedig minden államnak, nemcsak a volt szövetségeseknek, de volt ellenségeknek is folyósítani javasolja. (287. oldal.)

A Keynes által kifejezett nézetek – beleértve könyvének hatását is a gazdaságpolitika formálására – jutottak azután érvényre pár év múltán a nagyhatalmak politikájában.

E politikát természetesen lényegesen motiválták azok az egyedi hatalmi törekvések is, amelyek a Németország veresége után előállott európai helyzet kiaknázásából eredtek. A háborúból legerősebb kontinentális hatalomként kikerülő Franciaország európai törekvéseiről van elsősorban szó. Ebben nem kis szerepet játszott a közép- és kelet-európai befolyási zóna megteremtése Németország túloldalán, s a volt német érdekszféra megszerzése a Balkánon. Az ilyen jellegű hatalmi eltolódások az európai erőegyensúly megóvására törekvő Angliát a német talpraállítás támogatására, és Franciaország kelet- és délkelet-európai lépéseinek bizonyos ellensúlyozására késztették. A háború utáni európai és világpolitika erővonalrendszerben tehát nyilvánvalóvá válik, hogy a háborút követő gazdasági káosz néhány éve után az európai politikai és gazdasági stabilizáció szerves részeként lépnek fel a régi és új nagyhatalmak, hitelezők, hogy közreműködjenek a megviselt és zilált dunavölgyi országok gazdasági rekonstrukciójában. Ennek kiinduló állomását jelentette a pénzügyi stabilizáció.

A közép- és kelet-európai stabilizáció egyik első láncszeme az *osztrák szanálás* volt. Ezt nemcsak az osztrák infláció méretei, hanem a gazdaság különlegesen súlyos állapota, az önálló Ausztria életképességének felmerülő problémája és az ebből eredő politikai veszélyek – nem utolsósorban az Anschluss lehetősége – indokolták. Éppen ezért már 1920 végén felmerült a külföldi kölcsön igénybevételének gondolata, ezt azonban akkor még nem sikerült realizálni. 1921-ben azonban már a Népszövetségbe tömörülő nagyhatalmak időszerűnek látják a közbelépést, s pénzügyi bizottságot küldenek Ausztriába. Ennek eredményeként írják alá 1922 október

4-én az ún. genfi jegyzőkönyvet, amely három részből állott. Az első rész Ausztria területi integritását, politikai, gazdasági és pénzügyi szuverenitását hangsúlyozta. A második rész 650 millió aranykorona kölcsön folyósítását teszi lehetővé, amelyet a négy aláíró – Anglia, Franciaország, Olaszország és Csehszlovákia – garantált és a Népszövetség égisze alatt részben nyújtott azzal a céllal, hogy két év leforgása alatt megszüntessék az államháztartás deficitjét, és visszafizessék az 1919 után felvett segélyeket. A szanálás végrehajtására – a jegyzőkönyvnek harmadik részében – az osztrák kormány radikális reformok végrehajtását vállalta, többek között a közigazgatási apparátus nagyarányú leépítését. Ugyancsak jóváhagyta a népszövetségi ellenőrző bizottság felállítását és egy ún. főbiztos tevékenységét. A kölcsön zálogaként fontos állami bevételeket – vám, dohánymonopólium és szükség esetén további bevételi források – kötöttek le. Mindezek alapján 1922 végén – az infláció szeptemberi mélypontja után, amikor egy aranykorona már 17 ezer papírkoronával volt egyenértékű – a fedezetlen bankjegy kibocsátását az osztrák kormány beszüntette, október–november hónapokban deflációs eszközökkel valamelyest feljavította a korona értékét. December folyamán egy aranykorona 14,5 ezer papírkorona értékre emelkedett, s 1923-ban ezen a színvonalon stabilizálódott. 1925. január 1-től azután kibocsátották az új pénzt, az aranyschillinget. 1 aranykorona 1,44 aranyschillinggel volt egyenértékű.

A magyar infláció a háború utáni első esztendőkben még nem tartott lépést az osztrák korona értékromlásával. Jóllehet a magyar gazdasági élet helyzetét sem lehetett lényegesen jobbnak tekinteni az osztrákénál, és az új területi követelményekhez való igazodás itt is évekig elhúzódott, az ország gazdasági életképessége – egyeseknél politikai célból, másoknál tényleges aggodalom alapján ez is felmerült – nem vált és nem is válhatott oly módon a nemzetközi politika problémájává, mint ez az Osztrák Köztársaság esetében történt. A stabilizáció kérdése tehát sem gazdasági, sem politikai szempontból nem volt annyira sürgős nemzetközi érdek, így csak a magyar kormány kérésére 1923-ban kerül a Népszövetség érdeklődési körébe, mikor a magyar kormány egyfelől a most már veszé-

lyessé váló infláció leküzdése céljából, másfelől nemzetközi politikai okokból szükségesnek látta, hogy Ausztriához hasonlóan a nagyhatalmaktól, illetve a Népszövetségtől kérjen pénzügyi segítséget.

Az infláció külső segítséggel történő leküzdése nem csak azért látszott kézenfekvőnek a magyar kormány számára, mivel 1921-ben belső kölcsön, illetve vagyonadó révén már történt stabilizációs kísérlet, amelynek kudarca után újabb kísérlet fölöslegesnek látszott, de azért is, mivel a magyar kormány a stabilizációt a jóvátétel rendezetlen kérdésével kívánta egybekötni. A kormányok ugyanis – a stabilizációs kölcsönök segítségével a jóvátétel fedezetére lekötött állami bevételek felszabadítását is el akarták érni, s ezzel további kölcsönök felvételének útját kívánták egyengetni. A magyar kormány mindezt szem előtt tartva 1923 tavaszán az angol pénzügyi körökkel folytatott tárgyalásokon biztosítékot kapott, hogy az angol pénzpiac hajlandó a magyar kölcsönt támogatni, amennyiben a tranzakció a Népszövetség politikai égisze alatt bonyolódik le, s a kölcsön biztosítékaként a jóvátételre lefoglalt zálogjogokat felszabadítják.

A kormány tehát 1923 áprilisában egy rövid lejáratú (40–50 millió) és egy hosszú lejáratú (550–650 millió aranykorona) kölcsönért folyamodott, egyidejűleg a jóvátételre lefoglalt zálogjogok felfüggesztését kérve. Hosszú diplomáciai csata indult meg, amelyben Anglia támogatásával sikerült elérni, hogy a kezdetben vonakodó francia kormány, valamint a kisantant országai is hozzájáruljanak a zálogjogok felfüggesztéséhez, valamint, hogy a felveendő kölcsönt ne terhelje semmiféle jóvátételi kötelezettség.

Mindezen diplomáciai előzmények után 1923 novemberében a Népszövetség delegációt küldött Magyarországra a gazdasági helyzet tanulmányozására, s ezzel egyidőben Londonban kidolgozták a Magyarországnak nyújtandó kölcsön tervét. A terv ugyan némi csalódást keltett, mivel a kért 650 millió helyett csupán 250 millió koronát hagyott jóvá, s a szanálás idejét 2 és 1/2 évben állapította meg. A delegáció bizonyos ajánlásokat dolgozott ki a kölcsön feltételeire, a valuta stabilizására és a követendő gazdaságpolitikára vonatkozóan. A kölcsön fedezetét Magyarország esetében is a vámbevételek, a dohány- és sójövedék, s más fogyasztási adók szolgál-

ták. Ausztriához hasonlóan ide is népszövetségi főmegbízottat küldtek, beleszólási joggal Magyarország egész pénzgazdálkodásába.

1924 tavaszán megkezdődtek a stabilizáció előkészületei. Először a valorizálatlan hitelek aranyesője szűnt meg. Néhány hónapos átmeneti időszak következett, amikor a hiteleket már sajátos valorizációs kulccsal (takarék korona) kellett visszafizetni. A bankóprés még működött, de már folyó kiadásokra nem vették igénybe. A korona értéke azonban 1924 májusáig tovább romlott, 1 aranykorona 17 866 papírkorona szinten elérte a mélypontot. Júliusban, amikor a stabilizáció megkezdődött, végül is az arany- és papírkorona arányát 1 : 17 000-ben állapították meg. Egyidejűleg felállították az új Nemzeti Bankot, amelyet rendszerében, a kormányhoz való viszonyában a nyugati Nemzeti Bankok mintájára alkottak meg.

A népszövetségi kölcsön kibocsátása 1924. június 26-án kezdődött. A kötvényeket alacsony kurzuson, magas kamatláb mellett viszonylag könnyen sikerült elhelyezni elsősorban a londoni, továbbá a New York-i tőzsdén. A befolyt összeg egy részét a deficit kiegyenlítésére fordították, de 1924 végén már kiderült, hogy az államháztartás tényleges bevételei az újonnan bevezetett adók segítségével túlhaladják a kiadásokat. A kölcsön nagy részét tehát már más célokra fordították. A stabilizáció Magyarországon is sikerült, és 1926-ban az új pénzegység a pengő (1 aranykorona = 1,16 pengő, 1 dollár = 5,5 pengő) bevezetése mintegy véglegessé tette a gazdaság rekonstrukciójának e fontos lépését.

A vizsgált térségben több más ország is népszövetségi kölcsönre alapozva teremtette meg államháztartásának egyensúlyát, és a pénz stabilitását. A nagyobb népszövetségi stabilizációs kölcsönök közül figyelmet érdemelnek a Görög- és Észtországnak, valamint Danzignak nyújtott hitelek. Ugyancsak szerepet játszott a népszövetségi kölcsön *Bulgária* esetében. A húszas évek folyamán Bulgária két népszövetségi kölcsönt vett fel. Az elsőt 1926-ban telepítési célokra, a másodikat 1928-ban kimondottan stabilizációs indítékkal. Bulgáriában az infláció, mint láttuk, korántsem volt olyan méretű, mint az eddig tárgyalt országokban. Az infláció megfékezésére már 1921-től megkezdték az előkészületeket, amit megkönnyített, hogy az

1921/22-es költségvetési évben a költségvetési hiányt sikerült kiküszöbölni. Ennek alapján már 1922 nyarán rendeletet bocsátottak ki, amely maximálta a forgalomba hozható bankjegyek mennyiségét. Ezt követően 1923 folyamán a pénzforgalomban csak lassú növekedés ment végbe, lényegében a megállapított határokon belül. A pénzmennyiség ekkortól már nem haladta meg a 3–4 milliárd leva közötti összeget. Az említett szabályozások azonban még nem zárták le a stabilizálás folyamatát, főként, mivel a jóvátételi terhek kérdésének megoldatlansága állandó bizonytalansági tényezőt jelentett.

Ez 1923 folyamán több nagy pénzérték-ingadozásban öltött testet. A leva árfolyamának rendezése érdekében 1923 decemberében bevezetik a kötött devizagazdálkodást, és egyidejűleg szabályozzák az új nemzetközi árfolyamot is. Eszerint 1 dollár 137 levával volt egyenértékű. 1923 decembere és 1928 vége között nagyjából ezt a szintet tudták fenntartani, amit elősegített az államháztartás egyensúlya és a pénzügyi mérlegben jelentkező kisebb hiányok belföldi forrásokból és kisebb kölcsönökből – ezek sorában különösen a 3,3 millió font sterling (16,2 millió dollár) összegű 1926. évi kölcsön emelhető ki – történő könnyű pótlási lehetősége.

A kialakított pénzügyi egyensúly ezekben az években azonban mindvégig hajszálon függött, és különösen fenyegető veszélyként jelentkezett a jóvátétel terheinek 1930-tól esedékes növekedése. A kifizetések a tervek szerint először kétszeresére, azután három-, illetve négyszeresére emelkedtek volna. A bolgár nemzetgazdaság bizonytalan és fenyegetett egyensúlyának megóvása érdekében már 1926-tól felmerült a Népszövetség közbelépésének gondolata. A helyzet felmérésére kiküldött pénzügyi bizottság ez esetben is kidolgozta a stabilizálás tervét, és feltételeit, amelyek között a Bolgár Nemzeti Bank státuszának szabályozása is szerepelt. 1927-ben elkészülnek az előkészületi munkák, létrejön a megállapodás nagyobb összegű hitel nyújtására. A kölcsön fontos mozzanata volt a bankrendszer modernizálása, amennyiben a régi állami bank helyén létrehozták a Nemzeti Bankot, amelyet modern európai mintára függetlenítettek az államtól, s az állam 1,5 millió font sterling összegben visszafizette

a banktól felvett kölcsönöket. További 650 ezer font sterling tőkével szilárdították meg a Bolgár Mezőgazdasági Bankot és a Bolgár Központi Szövetkezeti Bankot, amelyek átvették a Nemzeti Bank jelzáloghitelezési tevékenységét.

A népszövetségi kölcsön további jelentős részét, 1,1 millió fontot a költségvetés teljes stabilitásának biztosítására fordították, s 1,25 milliót a közlekedés – elsősorban a vasutak, részben az utak és kikötők – modernizálására.

Végül is az 1928 márciusában aláírt és a nemzetgyűlés által november 15-én jóváhagyott kölcsön összege – az áprilisi súlyos földrengés okozta károk helyreállítására megszavazott további 0,5 millió font sterling összeggel együtt – elérte az 5 millió fontot (26,9 millió dollárt), amelyet 7,5%-os kamat mellett, a vámjövedelmek zálogbavételével folyósítottak Bulgáriának. A stabilizáció folyamata ezzel lezárult. A korábbi korlátozásokat jórészt feloldották, a levát, amelynek árfolyamát az 1923-ban megállapítotthoz képest nem változtatták, ismét aranyalapra helyezték.

Jóllehet *Románia* a győztes államok közé tartozott, területileg jelentősen gyarapodott és nem fenyegette a jóvátétel veszélye sem, mégis 1919 után, mindenekelőtt a háborús terhek, valamint az ország átmeneti megszállásából származó gazdasági veszteségek következményeként viszonylag súlyos – Ausztria és Magyarország után a legsúlyosabb – infláció bontakozott ki. A terület és lélekszám megháromszorozódása is megnövelte az államháztartás kiadásait, így a fedezetlen bankjegykibocsátás vált az állami gazdaságpolitika legfőbb eszközévé. A forgalomban levő nem román, mindenekelőtt osztrák–magyar pénz beváltása – bár ez kényszer árfolyamon az új tartományok lakossága szempontjából kedvezőtlenül történt – is növelte a forgalomban levő pénz mennyiségét, amelynek tényleges értéke 1922-ig rohamosan csökkent. A következő évre ugyan valamelyest csökkent a lei elértéktelenedésének üteme – ebben nyilván nagy szerepet játszott az 1922-ben felvett 37 millió fontos angol–amerikai kölcsön –, 1924-re így is értékének 44-ed részére csökkent az aranylei, azaz 1 svájci frank 44,50 lei-jel volt egyenlő. A területi gyarapodással gazdasági erőforrásában sokszorosan megerősödő or-

ságnak, amely 1922 nyarán a külföldi hitelezőkkel szemben moratóriumot hirdetett, majd a külföldi követeléseket lefoglalta, 1925-re külső kölcsön nélkül – ez egyébként is ellentmondott volna az uralkodó nacionalista „mindent a magunk erejéből" jelszót hirdető gazdaságpolitikának – sikerült a stabilizáció első etapját megvalósítani. Ebben a szakaszban először a pénzügyminisztérium és a Nemzeti Bank között jött létre a megállapodás a fedezetlen bankjegykibocsátás fokozatos megszüntetéséért. Majd további megállapodás született az eddigi pénz-kibocsátásokról, azaz mindenekelőtt az államnak a Nemzeti Bankkal szemben fennálló tartozásainak rendezéséről, s erre külön likvidációs alapot létesítettek. Ezzel egyidőben 1925 májusától a tényleges infláció megszűnt, a lei értéke valamelyest emelkedett. Ha inflációról már nem is beszélhetünk, a lei ingadozása még nem szűnt meg, s az inflációt követő javulás után, az árfolyam 1926-ban ismét 1 svájci frank = 50 lei körül mozgott, 1927 körül az árfolyam ugyan csökkent, a végleges stabilizációt azonban itt is csak a második ütemmel, 1929-ben tudják végrehajtani, amikor is 34 leiben állapították meg a svájci frank árfolyamát, ami 166 leies dollárfolyamat jelentett. A végleges stabilizációban azonban már annak a 100 milliós kölcsönnek volt döntő szerepe, amelyet az 1928-ban hatalomra került új kormány – szakítva a nacionalista gazdaságpolitikával – vett fel, mindenekelőtt az amerikai pénzpiacon. A kölcsönt ugyan közvetlenül az állami monopolkassza vette fel, amely valamennyi állami monopólium jövedelmével rendelkezett, kivéve a gyufamonopóliumot. Ezt ugyanis a svéd gyufatröszt vette meg, 30 millió dollárt átvéve a 100 milliós kölcsönből. A kölcsön egy része, 23 millió dollár, a Nemzeti Bank helyzetének erősítésére szolgált, ami a stabilizációt véglegessé tette, legalábbis az 1931-es hitelválság kitöréséig.

Hasonlóan nem népszövetségi formában, de jelentős külföldi közreműködéssel, és ugyancsak meglehetősen elhúzódva került sor a *lengyel stabilizációra* is. Az infláció tárgyalása során már bemutattuk a pénz értékromlásának megállapítására tett sorozatos kísérleteket, az 1921. évi és az 1924. évi stabilizációs próbálkozásokat. Az első kísérlet még úgyszólván komolytalan próbálkozásnak tekint-

hető, ugyanúgy, mint Magyarországon. Az 1924-es szanálás viszont az értékét teljesen elveszítő lengyel márka (1 dollár = 9,3 millió márkával) további értékromlásának megfékezésére irányuló határozott próbálkozás volt. Az államháztartás egyensúlyát ez esetben belülről próbálták biztosítani, főként nagyarányú adóemelések és szigorú adófegyelem révén. A költségvetési deficit megszüntetésére alapozva 1924. április 14-én vezetik be az értékállónak tervezett új pénznemet, a zlotyt, amelyet a dollárhoz képest túl magas értéken (1 dollár = 5,18 zloty) állapítottak meg. Ugyanekkor hozták létre 100 millió zloty alaptőkével, részvénytársasági alapon a Lengyel Bankot is. A gazdaság belső labilitása, amit az 1925. évi rossz termés is elmélyített, a túl magas értéken történő stabilizálás, az államháztartás várt egyensúlyának megbomlása, az adók egy részének behajthatatlansága és a deflációs hatások a bizonytalan lábakon álló stabilizációt már 1925 nyarától ismét felborították: megindult a zloty értékromlása.

A lengyel kormány ekkor az amerikaiakhoz fordul és ennek nyomán E. Kammerer professzor vezetésével amerikai szakértő bizottság érkezik az országba, és dolgozza ki az újabb stabilizáció terveit. Eszerint mindenekelőtt rendezni kellett Lengyelország rendkívül bizonytalan pénzügyi és hitelrendszerét. A lengyel bankhálózat teljesen alkalmatlan volt a gazdaság finanszírozására. Javasolták a gyenge és immobil bankok egy részének felszámolását, más részének konszolidálását. Miután addig csak a Nemzeti Bank volt képes nagyobb hitelek folyósítására, néhány nagy részvénytársasági bank létrehozását sürgetik 30–40 millió zloty tőkeerővel, ami a rövid lejáratú hitelezési tevékenységet átvenné, s ezzel tehermentesítené az államot. A hitelezési háttér rendezésével egyidejűleg a stabilizáció fokozatos, háromlépcsős végrehajtását tanácsolták: a valóságos stabilizáció végrehajtását, ennek törvényes szentesítését és végül az aranyalapra történő átállás életbe léptetését. A fokozatosságot az előző kísérletek kudarca indokolta. A szanáláshoz szükséges pénzügyi, államháztartási egyensúly megteremtéséhez végül jelentős mértékben hozzájárult a lengyel kormány által felvett, legnagyobb részben amerikai eredetű 72 millió dolláros stabilizációs

hitel. Ezúttal a külkereskedelmi mérleg is kedvezőre fordult, amit főként az 1926. évi nagy angol szénbányász sztrájk nyomán előállt növekvő szénexport lehetősége idézett elő. Mindezek nyomán 1926 őszén végül is sikerült megállítani a zloty értékromlását és stabilizálni a pénzt. (Az új árfolyam: 1 dollár = 8,91 zloty.) A szanálás törvényesítésére csak 1927 októberében került sor.

A külföldi közreműködéssel végrehajtott stabilizációk a közép- és kelet-európai gazdasági rekonstrukció fontos láncszemét képezték. Az államháztartás és pénzügyek rendezése nemcsak a háború utáni gazdasági káosz felszámolására, a már politikai és gazdasági veszélyeket egyaránt magában rejtő infláció megszüntetésére volt hivatott, de egyidejűleg a belső felhalmozás normális körülményeinek biztosítására, a felhalmozás meggyorsítására is.

Ez utóbbi cél elérése azonban igen komoly akadályokba ütközött. A szanálások periódusában ugyanis mindenhol deflációs intézkedéseket alkalmaztak az új pénz értékállóságának biztosítására. A hosszan elhúzódó inflációk után tehát a térség országainak többségében 1–2 éves deflációs szakasz következett, amely ugyan a kitűzött cél szempontjából valóban hasznos volt, de súlyos megrázkódtatásokkal járó mellékhatásokat váltott ki. (Ennek a konjunktúrára gyakorolt hatásaira még visszatérünk.) Mindenesetre a deflációs pénzpolitika nem volt alkalmas a felhalmozás meggyorsítására. Általános pénzhiányt idézett elő, és az uzsora felvirágzására vezetett. Magyarországon pl. 1924 végén a legjobb váltókat 16–18%-kal, de a kevésbé jó váltókat 20–30%-kal számították le, s a szanálást követő mintegy két év folyamán, egészen 1926-ig 30–50%-os kamatra folyósítottak hitelt, vidéki pénzintézetek pedig – mint a szanálási törvény végrehajtását ellenőrző bizottság 1925. április 22-i ülésén megállapítást nyert – „vagy elzárkóznak a hitelnyújtástól, vagy 60–80%-os kamatot számítanak háromhónapos váltókölcsönért". Természetszerűen nem csupán magyarországi jelenségről van szó, hanem úgyszólván általános közép- és kelet-európai helyzetről. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy 1923–24 folyamán a Nemzeti Bank Ausztriában is 15%-os leszámítolási kamatlábat alkalmazott, a mezőgazdaságban a kamatterhek 25–45% között ingadoztak!

A húszas évek közepén, a stabilizációt követő Jugoszláviában a legnagyobb hitelt élvező ipari és kereskedelmi vállalatok is 16–24%-os kamatot fizettek a bankhitelek után. Lengyelországban ugyanezen években a hivatalos kamatláb évi 15%-ot tett ki.

A rendkívül drága hitel – amely úgyszólván lehetetlenné tette a produktív felhasználást – egyértelmű jele volt a súlyos tőke- és pénzhiánynak, ami korántsem csupán a deflációs pénzpolitika konzekvenciája volt. A defláció csak kiélezte azt az amúgy is fennálló tőke- és hitelhiányt, ami a felhalmozás gyengeségéből következett, s ami a háború utáni évtized közepén oda vezetett, hogy – mint Lengyelországban – a gazdaságban található működő tőke a háború előtti 20–25%-án állt csupán, és a bankokban felgyülemlett betétállomány a háború előtti készpénztőkének csupán 11%-át érte el. Hasonló volt a helyzet a térség más országaiban is. A Magyarországra vonatkozó részletes számítások tanúsága szerint a bankok betétállománya egy évvel a stabilizáció után a háború előtti 15–20%-át tette csupán ki. A bankok takarék- és folyószámlabetét állagait, a fix kamatozású kötvények állományát, a vállalati részvény- és tartaléktőke, valamint az államháztartási feleslegek adatait egyaránt figyelembe véve a stabilizáció után, a húszas évek második felének konjunktúra szakaszában a belső felhalmozás összegét évente átlagosan 450–500 millió pengőre tehetjük, ami – azonos országterületet alapul véve – a háború előtti felhalmozásnak csak mintegy 2/3-a.

A stabilizációt követően tehát a belső felhalmozás forrásai csak mérsékelten csörgedeztek, általában elmaradva a háború előtti felhalmozás mértékétől. Ha figyelembe vesszük, hogy a vizsgált országok többségében a háborút megelőző évek felhalmozási szintje is igen alacsony volt, s – mint láttuk – a gazdaság finanszírozásához önmagában elégtelen, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a húszas évek közepe táján végrehajtott pénzügyi stabilizációk, ha alkalmasak voltak is a gazdasági zűrzavar letisztítására, önmagukban nem oldhatták meg a gazdasági rekonstrukcióhoz szükséges belső gondokat, nem teremthették meg a talpraálláshoz szükséges színvonalú belső felhalmozás lehetőségét. A szanálások ezért nem annyira a

gazdaság normális funkcionálásának szakaszát nyitják meg, mint inkább bevezető akkordjait képezik egy különlegesen nagyarányú külföldi tőkebeáramlásnak, ami a gazdasági rekonstrukció finanszírozásának mindenhol fontos forrásává vált.

Azok a nagy horderejű változások, amelyek az első világháborút követően gyökeresen átrendezték a délkelet-európai hatalmi viszonyokat, nem múltak el hatástalanul a kontinens nyugati felének gazdaságai felett sem. Míg a kelet-európai adós országok a gazdasági fejlődésük biztosításához nem kisebb mértékben mint korábban voltak rászorulva a hitelező országok pénzpiacára, másfelől az sem volt másodlagos tényező, hogy a hitelező országok helyzete is erősen módosult a háborút követően. Az első világháború előtt három fő hitelező ország uralta a pénzpiacot. Anglia, amelynek kihelyezett tőkeállományát 18 milliárd dollárra becsülték, Franciaország, amely 8,7 milliárd dollárt és Németország, amely 5,6 milliárd dollárt kölcsönzött. Az Egyesült Államok ebben az időben még adós ország volt. A háború után viszont Németország megszűnt tőkét exportálni, sőt maga is külföldi tőkére szorult. Korábbi befektetéseit is jórészt elveszítette. Franciaország a háború alatt súlyosan eladósodott az Egyesült Államoknak. Kihelyezéseinek közel felét elveszítette, s így legalább annyira adós, mint hitelező országgá vált. Jóllehet exportált még tőkét, mennyiségben azonban ez jóval elmaradt a háború előtti szint mögött. Anglia tartotta még a háború előtti hitelező státuszt, de a fő hitelezővé, a világ gazdaságilag legerősebb hatalma, az Egyesült Államok vált. A pénzpiac helyzetében beállott változások ugyan valamennyi tőkeimportra szoruló ország gazdasági életét befolyásolták, de különösen Közép- és Kelet-Európának kellett szembenéznie az új helyzettel, hiszen ez a terület korábbi tőkeimportját éppen Németországból és Franciaországból biztosította, tehát azokból az államokból, amelyek az új körülmények között semmiképpen sem tudták volna az itteni tőkeigényeket kielégíteni. Súlyosbította a helyzetet, hogy a háború előtt – mint erre rámutattunk – Ausztria egyszerre volt tőkeimportáló és tőkeexportáló ország, s a két tétel nagyjából kiegyenlítette egymást, most viszont Ausztria is külföldi tőkére volt utalva.

A kelet-európai országok fokozott tőkeimport-szükségletükkel most tehát elsősorban két országhoz fordulhattak, még hozzá két olyan országhoz, amely korábban alig, vagy egyáltalán nem mutatott érdeklődést e terület gazdasági problémái iránt. Igaz, hogy a 20-as években Anglia az első világháború előttit jóval meghaladó mértékben eszközölt tőkebefektetéseket a közép- és a kelet-európai országokban, ugyanezt mondhatjuk az Egyesült Államokról is, és Franciaország hitelei is még elég jelentősek voltak, mégis a hitellehetőségek nem váltak semmiképpen sem kedvezőbbekké, mint a háború előtt.

A stabilizációk után úgy tűnt, hogy a hitelmonopólium szűkülése ellenére a kelet-európai országok nagy mennyiségű hitelhez jutnak, habár természetesen csak igen magas, 7%-os kamatfizetési kötelezettség mellett. (Ebben az időben a biztos kormánypapírok $3^1/_2$, illetve 4%-kal kamatoztak.) Igaz, ami a balkáni országokat illeti, ezek már a háború előtt is csak magas kamatok mellett juthattak hitelhez, tehát a kamatfeltételek csak Ausztria és Magyarország szempontjából váltak súlyosabbá.

1922, illetve 1924 után az új hitelező hatalmak vezető részesedésével indult tehát meg a kölcsönáradat Közép- és Kelet-Európa országaiba. *Ausztria* különösen nagyarányú népszövetségi stabilizációs kölcsöne után, ugyan hosszabb ideig nem került sor nagyméretű hosszú lejáratú hitel folyósítására, de a gazdaság finanszírozásában mégis fontos szerepet játszottak a beáramló külföldi hitelek. A szanálási kölcsön, amely – mint bemutattuk – igen nagyarányú volt és schillingre átszámítva közelített az egymilliárdos összeghez, méreténél fogva már eleve nemcsak szanálási, hanem gazdaságfejlesztési, beruházási célokat is szolgált. A felvett kölcsönnek csupán 63%-át fordították az államháztartás egyensúlyának biztosítására, és a fennmaradó 37%-ból fedezni tudták az állami beruházások tőkeszükségletét. Ez az összeg, mintegy 323 millió schilling, főként a vasutak villamosítási programjának szolgált forrásául. Újabb nagyobb állami invesztíciós hitel felvételének igénye 1927-től merült fel, aminek eredményeként végül is 1930-ban került sor az újabb nagy hitelakcióra. Ausztria 1930 márciusában foglalja törvénybe a

Bank für Internazionelle Zahlungsausgleich baseli bankház lebonyolításában, főként angol–amerikai pénzcsoportok által folyósított 725 millió schillingre szóló, 7%-os kölcsönt. Június folyamán, amikor 91%-os árfolyamon a kölcsön első részét ténylegesen kibocsátották, 394,8 millió schillinget helyeztek el, s az 1932. évre tervezett második kibocsátási aktusra az időközben kirobbant nemzetközi pénzügyi- és hitelválság következtében csak később kerülhetett sor.

Az 1922. és 1930. évi nagy állami hitelakciók között azonban igen nagy összegek áramlottak be az országba áruhitelek, nyersanyag és gépvásárlási kölcsönök, általában rövid lejáratú hitelek formájában. Ez utóbbi hitelek összege megközelítette az 1,3 milliárd schillinget, s az osztrák ipar működésének és fejlődésének fontos forrását képezték.

Figyelembe véve az 1920-ban felvett nemzetközi segélyek 800 millió schillinget kitevő összegét, valamint a háború előttről fennmaradt több mint 1 milliárd schilling összegű tartozásállományt, Ausztria adósság állománya 1932-ben 4251 millió schillingre rúgott, amiből 2575 millió hosszú lejáratú, 384 millió közép lejáratú és 1287 millió rövid lejáratú adósság formájában állott fenn. A húszas évek kölcsönáradatának lezárulása idején tehát az összes tartozásállomány több mint egynegyedét, a háború után felvett hiteleknek viszont közel felét a rövid lejáratú kölcsönök tették ki.

Magyarország stabilizációs kölcsönének összege, mint láttuk, az osztrák szanálási hitelnek mintegy 40%-át tette csupán ki. Mivel az államháztartás egyensúlyának biztosítása mellett a háború előtti tartozásállomány törlesztése önmagában a kölcsönösszeg felét emésztette fel, a gazdaság fejlesztésére, állami beruházásokra e hitelösszegből csak igen kevés jutott. Néhány hónappal a szanálás után az egyik magyar gazdasági szaklap nyomatékkal állapíthatta meg: „Mindaddig, amíg a külföldi tőkét a hitelmódozatok mellett gazdasági életünkbe bekapcsolni nem tudjuk, a magángazdaság gyökeres szanálásáról nem beszélhetünk... A népszövetségi kölcsön csak kezdet, amely után jönnie kell a további hitelműveletek egész sorozatának." (Magyar Pénzügy 1924. november 5.) A következő években valóban meg is indult a „további hitelműveletek egész so-

rozata". 1925-ben két hosszú lejáratú hitelakciót parafáltak. Az egyiket 48 magyar város vette fel 10 millió dollár értékben, a másikat a New York-i Liessmann & Co. folyósította 3 millió dollár összegben az egyik legnagyobb magyarországi vasüzem, a Rimamurányi Vasmű rekonstrukciójára. 1926-ban nyolc, 1927-ben kilenc, 1928-ban tizennégy hosszú lejáratú kölcsönügyletet bonyolítottak le. Ezek sorából kiemelkedett a magyar vármegyék által 1926-ban felvett 2,25 millió font sterling összegű hitel, amelyet a londoni N. M. Rothschild & Sons, Barring Brothers & Co. Ltd. és J. H. Schröder & Co. bankházak folyósítottak, továbbá a városok második kölcsönakciója, amely 6 millió dollárt tett ki. 1928 májusában bocsátották ki Londonban a 3,3 millió font sterling összegű Talbot kölcsönt, amelyből a magyar villamosenergia-termelést fejlesztették, távvezetéket építettek és végrehajtották az első – mintegy 200 km-es – vasútvonal villamosítását. Az évtized egyik legnagyobb kölcsönügylete végül az 1928 és 1929 folyamán folyósított ún. gyufakölcsön volt, amelyet a Svenska Tändstickes Aktiebolaget 36 millió dollár értékben folyósított a magyar kormánynak, a háború utáni földbirtokreform anyagi kihatásainak rendezésére, az érintett nagybirtokosok kártalanítására, ellenszolgáltatásként bevezetve a gyufamonopóliumot, és átengedve a magyar gyufaipart a svéd világtrösztnek. (A svéd csoport megvásárolta a legnagyobb, négy gyufagyárral rendelkező Szikra Magyar Gyújtógyárak Rt. részvénytöbbségét, s az általa felvásárolt gyufagyárakat ebbe a cégbe olvasztotta.)

Végül is 1924 és 1931 között Magyarország 1257 millió pengő hosszú lejáratú hitelt vett fel. Ausztriához hasonlóan azonban a beáramló hiteleknek csak egyik részét tették ki a hosszú lejáratú kölcsönök, és a húszas évek magyarországi hitelezéseiben nagyobb szerepet játszottak a rövid lejáratú hitelügyletek. Az áruhitelek és más közép és rövid lejáratú kölcsönök összege ugyanezen években 1738 millió pengőre emelkedett. A felvett kölcsönök kereken 60%-át tehát rövid és közép lejáratú hitelek képezték. Az 1931 nyári 4,3 milliárd pengős tartozásállományból végül is – a háború előtti tar-

tozások és az időközi törlesztések hatásaira – 45%-ot a hosszú lejáratú, 55%-ot az egyéb, főként rövid lejáratú hitelek tették ki.

A kölcsönáradat a nemzetközi stabilizációs hitelt csak igen későn, 1931-ben felvett *Jugoszláviát* is elöntötte. 1922-ben került sor az első, az amerikai Blair & Co. által 8%-os kamatra folyósított eredetileg 100 millió dollárra meghirdetett, de végül is 15 millió dollárban realizált hosszú lejáratú kölcsön felvételére, főként közlekedésfejlesztési célokra. A következő évben a francia kormány folyósított 300 millió frank összegű hitelt 5%-os kamatra, elsősorban hadfelszerelések vásárlására. 1927-ben ismét a Blair & Co. bankház lép fel, ezúttal 30 millió dollár hitelt folyósít. (Eredetileg ekkor is nagyobb, 45 millió dolláros hitelkeretről volt szó.) Magyarországhoz hasonlóan ugyancsak 1928-ban kötik meg a svéd gyufatröszt hitelügyletét. Ez esetben 22 millió dollár értékű (6,25%-os kamatra folyósított) hitel fejében szerezte meg a svéd cég a jugoszláv gyufamonopóliumot.

A hosszú lejáratú hitelakciók záróakkordját a már bemutatott nemzetközi stabilizációs hitel képezte, amelyet 1931-ben folyósítottak 1015 millió francia frank összegben.

Végül is a húszas évek közepétől a pénzügyi válság kirobbanásáig Jugoszlávia összesen 6,7 milliárd dinár külföldi hosszú lejáratú hitelt vett fel. A rövid lejáratú hitelek összege ez esetben is igen magas volt. A kölcsönök ezen formájának folyósítására csak az 1925. évi stabilizáció után került sor, és akkor is főként az 1927. és 1928-as években, amikor elsősorban az importtöbblet finanszírozása formájában több mint 3 milliárd dinár áramlott az országba. A vizsgált periódusban mindezek alapján mintegy 4–5 milliárdra becsülhetjük a rövid lejáratú hitelek összegét.

A húszas években felvett 11–12 milliárdos hitelek mellett Jugoszláviát – mint láttuk – erősen terhelték a háború előtti és főként külföldi háborús tartozások is. Mindezekkel együtt 1932-ben Jugoszlávia tartozásállománya 32,8 milliárd dinárt (kb. 580 millió dollár) tett ki, vagyis a húszas években felvett hitelek az összes tartozásnak csak mintegy egyharmadát érték el. Ebből következett,

hogy a tartozásállomány túlnyomó többsége ez esetben hosszú lejáratra szólt, s csak kb. egyhatoda volt rövid lejáratú.

Viszonylag kisebb volt az államkölcsönök szerepe *Romániában.* Kisebb, legalábbis abban az értelemben, hogy az ott uralkodó liberális párt elzárkózó „mindent a magunk erejéből" jelszavát hirdető gazdaságpolitikája nem kedvezett újabb kölcsönök felvételének. Így a román kölcsönök állománya a háború után – eltekintve a volt Monarchia ráeső háború előtti adósságaitól, továbbá néhány vasútvonal megváltásától, amelyek ugyan az adósságállományt új kölcsönök felvétele nélkül növelték – elsősorban az 1922-es 175 millió dolláros kölcsönnel gyarapodott. Ezt a főleg angol–amerikai pénzforrásokból kapott kölcsönt a külföldön található román kincstárjegyeknek 40 éves járadékká való átalakítására fordították, utána tényleges államkölcsön felvétel az 1929-es 100 millió dolláros, már az új gazdaságpolitikát inauguráló parasztpárti kormány hatalomra kerülésével esett egybe. Ezt hamarosan újabb 1,3 milliárd francia frankos (51 millió dollár) kölcsön követte. Ennek mintegy 1/6-át a mezőgazdaság fejlesztését segítő hitelintézet létesítésére kívánták fordítani és további 200 millió frankot produktív mezőgazdasági beruházásokra. További 40%-ot a vasút- és úthálózat fejlesztésére irányoztak elő, s viszonylag kisebb részt fordítottak az állami és államvasúti függő adósságok rendezésére.

Egészében a pénzügyi krízisig Románia kereken 320 millió dollár új hosszú lejáratú kölcsönt vett fel, s ezzel az összeggel, ami a háború után felvett új kölcsönöket illeti, a közép- és kelet-európai kölcsönt felvevő országok listájának alján helyezkedett el. (Nem állnak rendelkezésünkre adatok a rövid lejáratú román hitelek mennyiségéről, nem feltételezhető azonban, hogy ez a képet lényegesen módosítaná.)

Hasonlóan nem volt túl jelentős a stabilizációs kölcsönökön túlmenően, az államkölcsönök formájában történő külföldi tőkebeáramlás *Bulgáriában* sem. Jóllehet a régi kölcsönök átalakítása, s bizonyos vasútvonalak állami megváltása az államháztartás és a fizetési mérleg szempontjából az adósságállomány tényleges gyara-

podását jelentette, a külföldi tőke jórészt közvetlenül a magángazdaságba folyt.

Az állami kölcsönök közül az 1926-os kölcsön elsősorban a menekültek letelepítésére szolgált. 1919 és 1926 között ugyanis 220000 menekült telepedett le az új bolgár állam határai között. A kölcsönt itt is, mint annyi más esetben, angol–amerikai pénzcsoport adta, amely 16 millió dollárt folyósított. A Bulgária által felvett külföldi államkölcsönök összegét tehát mintegy 50 millió dollárra becsülhetjük. De a háború előtti hosszú lejáratú tartozásállományt, továbbá a jóvátétel s néhány egyéb kötelezettséget figyelembe véve 1930 végére a bolgár külső államadósság 22 milliárd levára (150 millió dollár) rúgott, amelynek több mint 50%-a háború utáni eredetű volt. Ezen túlmenően azonban a rövid lejáratú hitelek értékét 1931-re szintén mintegy 3,3 milliárd levára tették, amelyből 1,9 milliárd volt bankhitel.

Csehszlovákiában, ahol a gazdasági fejlődés magasabb szintjén a tőkefelhalmozás üteme és mértéke jelentősen túlhaladta a többi délkelet-európai országét, a húszas évek második felében jóval kisebb tőkeimportra volt szükség a gazdaság finanszírozásához. Külföldi államkölcsönt inkább csak közvetlenül a háború utáni években vettek fel, így 1922-ben Angliától 50 millió dollár értékben, amely részben invesztíciót, részben korábbi élelmiszersegélyek, továbbá függő adósságok visszafizetését szolgálta. Ugyanebben az évben Prága városa is felvett egy 15 millió dollár értékű kölcsönt, angol–amerikai bankoktól, a városi villanyhálózat kibővítésére. A húszas évek második felében az államháztartás egyensúlyban volt, s egyéb szükségleteket is főleg belső kölcsönből fedeztek. Nagyobb külföldi kölcsönre csak a válság éveiben került sor, amikor is 60 millió frankos kölcsönt a párizsi pénzpiacon realizáltak. Mindennek következtében Csehszlovákiában az az egyedülálló helyzet tapasztalható, hogy az állami kölcsönök 75–80%-a belföldi kölcsön volt, s csak 20–25%-a származott külföldről. Ez a többi délkelet-európai országtól eltérő helyzetre utalt. Természetesen az egyéb rövid és hosszú lejáratú hitelek tekintetében Csehszlovákia is végső soron a nemzetközileg adós, tehát tőkeimportáló országok közé tartozott,

de a húszas évek második felében Csehszlovákia erősen csökkentette külföldi adósságát, mindenekelőtt a korábban külföldön található részvények és értékpapírok visszavásárlása révén.

42. táblázat

A külföldi eladósodás Közép-Kelet-Európában 1931-ben

Ország	Összes adósság millió dollárban	Egy főre eső adósság dollárban
Ausztria	508	60
Bulgária	139	23
Csehszlovákia	396	27
Lengyelország	865	35
Magyarország	733	64
Románia	1023	57
Jugoszlávia	635	46

Egészében áttekintve a húszas években a közép-kelet-európai országoknak biztosított külföldi tőke mennyiségét, arra a következtetésre juthatunk, hogy ez összegszerűen feltétlenül túlhaladta a háború előtti tőkeimport mértékét. Túlhaladta összességében, s még inkább évi átlagban tekintve. Joggal vetődhet fel tehát az a kérdés: ha a 19. század végétől meginduló gyors gazdasági fejlődést nagymértékben a külföldi tőkebeáramlás indukáló hatásának tulajdonítottuk, vajon a tőkebeáramlás ezen új nagy hulláma most mennyiben válhatott új nagy növekedési szakasz kiindulópontjává. A húszas évek második felében kétségtelenül valamennyi országban tapasztalhatunk gazdasági fellendülést, ennek eredményei azonban távolról sincsenek arányban a beáramló külföldi tőke mennyiségével, az ebből származó nagyfokú eladósodás súlyos terheivel.

Mi volt az oka annak, hogy a külföldi kölcsönök áradata nem töltötte be többé a kellő ösztönző szerepet. Részben a gazdasági feltételek általános különbsége, a két konjunktúra-szakasz – a 20. század elején igen nagy fellendülés, a húszas évek második felében

mérsékelt javulás – erősen eltérő jellege magyarázza ezt. De ezen túlmenően figyelembe kell vennünk, hogy a kölcsönök többségét rendkívül kedvezőtlen feltételek mellett bocsátották a délkelet-európai országok rendelkezésére. Az alacsony kibocsátási és átvételi árfolyamok, a kölcsönök névértékéből eleve mintegy 11–12% hasznot biztosítottak a hitelező pénzcsoportoknak. A kamatterhek általában 7–10% körül mozogtak. Mindez igen nagy terhet jelentett a felvevő országok gazdaságára, s hamarosan olyan helyzet állt elő, hogy az esedékes törlesztési és kamatterhek tették szükségessé újabb kölcsönök felvételét.

A kedvezőtlen feltételek súlyos pénzügyi következményei főként azért éreztették erősen hatásukat, mivel a kölcsönök összege a nemzetgazdaság teherbíróképességéhez mérten, a felhasználás módjait figyelembe véve, túlzottan magas volt.

Már a 30-as években eszközölt vizsgálat helyesen állapította meg, hogy: „A külföldi tőke, amelyet Európa újjáépítésére használtak, igen kívánatos és szükséges volt, de végső soron az az összeg, amelyet erre a területre küldtek, nagyobb volt annál, mint amennyit az adósok visszafizetni remélhettek... Az Európába befektetett tőke jelentős részét nagymértékben improduktív célokra használták fel, ez ugyan a kölcsönző ország életszínvonalát javította, de nem idézett elő olyan javulást az ország export iparainak hatékonyságában, hogy képessé váljanak eleget tenni az adósságaikból származó fizetési kötelezettségeknek." (The Problem of International Investment. A Report by a Study Group of Members of the Royal Institute of International Affairs. London, 1937.)

A kérdés tehát úgy merült fel, vajon a kölcsönök felhasználása olyan produktív beruházásokra történik-e, amelyek viszonylag gyors gazdasági növekedést indukálva, a kölcsön terhét meghaladó nemzeti-jövedelem-emelkedést eredményeznek. Már a kölcsönök felsorolása során jeleztük azonban, hogy a felvett összegeknek többnyire csak kisebb hányadát fordították produktív célokra: villamosításra, a közlekedés és hírközlés fejlesztésére; nagyobb része régebbi adósságok konvertálását, az államháztartás más – olykor szociális – kiadásainak fedezését, vagy egyszerűen fogyasztási célokat szolgált.

(Nem is említve a kölcsönök azon hányadát, amely a korrupció csatornáin folyt el.) Rendelkezésünkre állnak a pontos számítások a Magyarország által felvett kölcsönök felhasználásáról. Ezek szerint produktív termelő beruházásokra csupán a felvett hitelek 20%-át fordították. A termeléssel összefüggésben nem álló építkezésekre, közegészségügyi és közoktatási célokra ruháztak be további 15%-ot. Ezzel szemben 40% kellett a tartozások visszafizetésére – beleértve a háború előtti adósság törlesztését is. További 25%-ra tehetjük viszont a kölcsönök azon részét, amelyet végső soron fogyasztási célokra használtak. Az államapparátus bővítése, a hadikiadások és luxusépítkezések, ezek szerint egyidőben szerepelnek a kölcsönök felhasználási tételei között. Ilyen körülmények között érthető, hogy a súlyos adósságteher és a nemzetgazdasági haszon egyáltalán nem állt összhangban és sokkal inkább az erős pénzügyi függés árnyoldalai váltak érezhetővé. Magyarország példája ez esetben távolról sem kirívó. Nem kétséges, hogy részletes vizsgálatok a többi országban is jórészt hasonló arányokra vetnének fényt, mint ahogy ha nem is részletes számítással alátámasztva, de hasonló megállapításra jut a román és a jugoszláv irodalom is.

A húszas évek nyugati hitelpolitikáját és a felvett kölcsönök gazdaságilag sajátosan kedvezőtlen felhasználását tehát egyáltalán nem kezelhetjük tisztán gazdasági kérdésként, és nyilván hiba lenne, ha pusztán, vagy akár főként a tőkekivitel általános sajátosságaiból és hatásaiból igyekeznénk magyarázatokat keresni. Azoknak a szerzőknek van igazuk, akik a háború utáni kölcsönök kimondottan politikai céljait állítják előtérbe. Az erre vonatkozó érveket, sőt a fogalmazást is olyan autentikus személyiségtől kölcsönözhetjük, mint Sir William Goode-tól, aki a húszas években a magyar kormány pénzügyi tanácsadójaként közvetítő szerepet töltött be a magyar kormány és a londoni pénzcsoportok között. Goode a Times-nak küldött egyik levelében (már 1925. október 12-én) egyértelműen leszögezte, hogy az európai pénzügyi segítség elsősorban politikai célokat szolgál Közép- és Kelet-Európában. „Az élelmiszerek képezik az egyetlen tényleges alapot, amelyre a kormányok hatalmukat

felépíthették. Ha ezt a segélyt nem adták volna, akkor Ausztria és valószínűleg több más ország is Oroszország útját követte volna."

Miután az évtized második felében kiterebélyesedő, bemutatott hitelezési tevékenység főként politikai indítékokból eredt, és politikai célokat szolgált, a rendkívül jelentőssé vált nyugati hitelezési tevékenységet korántsem kísérte a nyugati pénzcsoportok hasonló mértékű érdeklődése a térség országainak gazdaságába eszközölhető befektetések iránt. Bár a működő tőke kivitele a hitelezés fontos kiegészítője volt, és az alacsony színvonalú belső felhalmozás mellett mindenütt jelentékeny szerepet játszott a gazdaság finanszírozásában, mégis a működő tőke befektetései az állam- és egyéb kölcsönökhöz képest összegszerűen kisebb szerepet játszottak. A vezető hitelező, tőkeexportáló hatalmak ugyanis, mint említettük, elsősorban az Egyesült Államok és Anglia nem érdeklődtek intenzíven a közép- és kelet-európai gazdasági pozíciók iránt. A térségben hagyományosan a német–francia tőke rendelkezett jelentős bank- és iparvállalati érdekeltséggel. A háború után viszont a német befektetések lehetősége majdnem teljesen elesett, a francia pozíciók növelésének lehetőségei is alatta maradtak a közvetlenül háborút követő várakozásoknak.

A háború utáni valósághoz ugyanakkor hozzátartozott, hogy mind a francia, mind a német tőke melengetett olyan elgondolásokat, hogy Közép- és Kelet-Európában jelentősen kiterjesztve gazdasági pozícióit – Franciaország esetében – ezzel teljesítse ki megnövekedett politikai befolyását és kontinentális vezető szerepét, illetve – Németország esetében – a kelet-európai gazdasági pozíciók megkaparintásával keressen vigaszt elveszített tengerentúli érdekeltségeiért és egyben további, későbbi térhódítása biztos kiinduló bázisát teremtse meg. A háborút követő években tehát a messze néző francia és német tervek felröppenésének lehettünk tanúi. Ezek azonban – ismét főként politikai okokból, többek között ellentétes és ellensúlyozó francia, illeve angol lépések nyomán – hamar összeomlottak.

A világháborúban elszenvedett vereség következtében a német tőke a korábbi évtizedekben megszerzett tőkepozícióit elveszítette;

tőkebefektetései mintegy 60%-át a győztes hatalmak elkobozták, a fennmaradó rész hatalmas értékveszteségei következtében végül is a háború előtti szint 1/10-ére csökkent. A háborút követően, megtépázott gazdasági-hatalmi helyzetük ellenére, a vezető német pénzcsoportok lépéseket tesznek megrendült pozícióik megszilárdítására, s főként közép- és kelet-európai bázisuk kiszélesítésére. Ennek a törekvésnek egyik mozzanataként 1920 májusában létrehozták a Magyar–Német Bankot, amely mögött az Észak-Afrikából kiszorult Mannesmann-csoport állott. A bankot – mint a Dresdner Bank fennmaradt irattári anyaga is dokumentálja – előretolt hídfőállásnak tekintették, amely Magyarország mellett a balkáni országokban lett volna hivatva a német ipari érdekek pénzügyi alátámasztására. A magyarországi bankalapítást egyidejűleg a Mannesmann-csoport csehszlovákiai és bulgáriai lépései kísérték érdekeltségi hálózat kiépítésére. A németországi infláció nagy haszonélvezője, a Vereinigte Stahlwerke megszervezője, Stinnes pedig az európai vas- és szénhegemónia megszervezésén munkálkodva törekszik az osztrák–csehszlovák és magyar vezető kohászati vállalatok kézbe kaparintására, ami 1922 tavaszán a magyar Rimamuránvi Vasmű Rt. piacon levő részvényeinek hirtelen összevásárlása révén botrányt robbantott ki és a törekvés kudarcára vezetett. Stinnes 1923 elején folytatott magyarországi tárgyalásai során ugyancsak újabb messzebbmenő tervek körvonalai bontakoznak ki. A közép- és kelet-európai piacokra való behatolás útját egyengetve próbált megfelelő bank- és ipari pozíciókat szerezni és lépéseket tett a magyarországi bauxitkutatások kezdeményezésére is. A Ferro-Vas- és Érckereskedelmi Rt. megvásárlása, az Alumíniumérc Bánya- és Ipari Rt.-vel (az Angol–Magyar Bank közvetítésével) kiépített kapcsolat a dunántúli bauxitkutatások fellendülésére és rövidesen Európa egyik legjelentősebb bauxit-lelőhelyének feltárására vezetett. A Deutsche Bank a mangánbányászat néhány vállalatának felvásárlásával tesz kezdeményező lépéseket.

A húszas évek elejének német kísérletei azonban hamarosan zátonyra futottak. A Ruhr-konfliktus során 1923-ban elszenvedett vereség után a német tőke ismét visszavonulásra kényszerült, s né-

hány vállalattól eltekintve, főként az 1920 után megszerzett újabb pozíciókat is feladta. (A Magyar–Német Bank is megszűnt.)

A német gazdasági expanziós terveket, elsősorban francia nyomásra és Németország politikai helyzete következtében, hamarosan fel kellett adni, azok csupán rövid epizódot jelentettek a háború utáni tőketevékenység történetében.

Tartósabb nyomokat hagyott a győztes és szilárd kontinentális hatalmi pozíciókat birtokló Franciország tőkés csoportjainak kísérlete. Bázist teremtettek ehhez a háború előtt megszerzett és a háború után is fennmaradó kelet- és délkelet-európai tőkepozíciók. Ezekhez néhány fontosabb új érdekeltséget is sikerült szerezniük. Az osztrák Länder Bank pl. ezekben az években kerül a Banque de Paris et des Pay Bas érdekeltségébe, a legnagyobb magyar bankvállalat, a Magyar Általános Hitelbank részvényeinek pedig egyötödét szerzi meg a Schneider–Creusot pénzcsoport. Ugyanez a francia csoport vásárolja meg a brassói és kolozsvári üzemekkel rendelkező romániai Vulkán Gépgyár Rt.-ot. Más francia tőkecsoportok több más iparágban vásárolnak részvényeket Romániában, benyomulva az olajiparba is. Ez utóbbi iparágban a háború előtt a francia érdekeltség csupán 5%-ot tett ki, 1931-re viszont a franciák érdekeltsége a román olajiparban 16%-ra nőtt. A háború után megszerzett gazdasági pozíciókkal a francia tőkeérdekeltség eléggé számottevővé vált a térség több országában. Lengyelországban pl. 1933. január 1-én a részvénytársaságokba fektetett összes külföldi tőke 24%-a francia kézben volt, s ez jelentette a legnagyobb külföldi érdekeltségi csoportot. Bulgáriában 24%-os részesedéssel Franciaország a második helyen állt Belgium mögött (33%). Jugoszláviában az angol tőkével egyenlő mértékben, Romániában az angol tőke mögött második helyen találjuk a francia tőkét.

Hozzá kell azonban tenni, hogy a háború utáni lehetőségek a vezető francia pénzcsoportok számára kezdetben még többet kínáltak, és ezt mohó étvággyal igyekeztek is kihasználni. Jellemző erre a törekvésre, hogy 1920 áprilisában a Schneider–Creusot csoport ajánlatot tett a magyar kormánynak a magyar államvasutak és vala-

mennyi, az állam által kezelt magánvasút 90 évre szóló bérbevételére. A tárgyalások során igényt tartottak a vasút szénellátását szolgáló bányákra, a magyar állam tulajdonát képező két nagy vas- és gépgyárra, a Magyar Államvasutak Gépgyára disógyőri és budapesti telepeire. A puszta felsorolás is joggal táplálhatja azt a gyanút, hogy ez esetben nem elsősorban a hagyományos tőkekihelyezések hasznára volt éhes a francia tőke, hanem politikai-hatalmi befolyását is igyekezett gazdaságilag megalapozni a közlekedés és a bázisiparok fontos területeinek monopolizálásával. A francia terveket politikai nyomással a kontinentális erőegyensúly felborulását féltő Anglia kontrakarírozta és mind Magyarországon, mind a Dunavölgy más államaiban korlátozta. Nem lehet vitás, hogy a már bemutatott angol hitelezési tevékenység indítékai között is ott szerepelt a francia gazdasági tevékenység ellensúlyozására irányuló törekvés.

Nem kevésbé politikai érdekek ösztönözték a háborúból a győztesek oldalán kikerült *Olaszországot* is, hogy a német vetélytárs kiszorulását kihasználva növelje befolyását Kelet- és Délkelet-Európában.

A milánói Banca Comerciala Italiana pl. a román, jugoszláv és magyar faipar jelentős részére igyekezett rátenni a kezét. A Camillo Castiglione vezetésével szervezett nemzetközi csoport megvásárolta a 32, főként erdélyi és horvátországi faipari vállalattal rendelkező holding társaságot, a Fabank Rt.-t, és létrehozta belőle a magyarországi és romániai Foresta Rt.-t, továbbá a jugoszláviai OFA holdingot. A korábban másodrendű pénzintézetek – a Magyar Fakereskedők Hitelintézete és a Magyar Országos Bank – megvásárlása és egyesítése útján ugyanezen olasz csoport hozta létre a Magyar–Olasz Bankot 1920-ban, és emelte a magyar nagybankok sorába befektetéseivel. Olasz tőketevékenység jelentkezett a lodzi lengyel textiliparban és bankvállalkozások terén. A Bulgáriában befektetett külföldi tőke 5%-a olasz kézben található.

A hatalmi-befolyási törekvésektől vezérelt tőketevékenység a háború utáni években Közép- és Kelet-Európa gazdaságában egymást váltó, illetve kiegészítő német–francia–olasz kísérletezésekben je-

lentkezett, de nagy térhódításra ezekben az években egyik ország részéről sem kerülhetett sor.

A képet természetesen nem módosítja, hogy az osztrák és csehszlovák tőke, de részben a magyar pénzcsoportok is igyekeztek fenntartani érdekeltségeik egy részét, s ezekben még reinvesztíciókra is sor került. Az osztrák–csehszlovák–magyar tőketevékenység legfőbb területe azonban a volt Monarchiára szorítkozott.

A vizsgált terület gazdaságában végül a húszas évek nagy hiteleinek folyósítása mellett az angol–amerikai tőke is megjelenik alapítóként, részvényvásárló-finanszírozó tevékenységgel. Ez főként néhány új iparágban (elektrotechnikai ipar) fűződik az illető országok nemzetközi társaságokat kézben tartó csoportjaihoz. A magyar elektrotechnikai ipar egyik legjelentősebb vállalata, a Ganz-gyár újonnan kibocsátott részvényeinek nagy részét a General Electric veszi át, s ugyancsak amerikai tőkebefektetéssel önállósítják és fejlesztik fel a magyarországi Egyesült Izzólámpagyár Rt. telefongyári részlegét Standard Villamossági Rt. néven. A magyar folyamhajózást monopolizáló részvénytársaság új angol érdekeltsége, valamint a Marconi Wireless Telegraph Co. Ltd. vezetése alatt álló pénzcsoport vezetésével létrehozott Angol–Magyar Bank, amely nem utolsósorban a British Overseas Bank újabb befektetései nyomán emelkedik a legnagyobb bankok sorába, világosan jelzik az angol–amerikai befektetések irányát. Romániában olyan lényeges pozíciók kerültek angol kézre, mint a dunahajózás, s a délerdélyi bányászati-kohászati-gépipari bázisba 1922-ben behatol a Wickers cég. A térnyerés egyik legfontosabb mozzanataként emelhetjük ki, hogy az angol tőke részesedése a román olajiparban 6%-ról 10%-ra emelkedett. Lengyelországban a külföldi eredetű banktőke 13%-a volt angol kézen és az új, főként néhány nagy olaj- és cinkbányatársaságba koncentrálódó amerikai befektetések révén a lengyel részvénytársaságokba fektetett tőke 22%-a amerikai kézben található! Ugyancsak jelentős pozíciókat birtokoltak az angol–amerikai csoportok a jugoszláv fémbányászatban. Bulgáriában viszont szerepük elenyésző, az iparban pl. a nagyobb amerikai részesedés sem éri el az iparba fektetett külföldi tőke 3%-át.

A nagyarányú hitelek mellett, ha azok mértékétől jelentősen el is maradva, a térség legtöbb országában számottevő külföldi működő tőketevékenység járult hozzá a gazdaságok finanszírozásához. A külföldi tőke szerepe tehát a háborút közvetlenül követő néhány év átmeneti kiesése után a húszas évek folyamán ismét jelentőssé vált, s a közép- és kelet-európai országok belső tőkefelhalmozása mellett a finanszírozás lényeges kiegészítő forrását képezte.

A kutatások jelenlegi szintje nem teszi lehetővé, hogy a külföldi tőke szerepének pontosan kvantifikált képe felrajzolható legyen. Jelenleg még nem tudjuk a térség minden országára kimutatni a külföldi tőke részesedésének mértékét a gazdaság finanszírozásában. Néhány támpont azonban mégis lehetőséget nyújt a kérdés megközelítésére.

Részletes adatokkal rendelkezünk a *magyar* gazdaság finanszírozására vonatkozóan. Számításaink szerint a stabilizációtól a gazdasági válság kirobbanásáig 2 milliárd pengő értékű (kb. 400 millió dollár) hosszú és rövid lejáratú hitel, valamint mintegy 300–400 millió pengő (60–80 millió dollár) működő tőkebefektetésre került sor Magyarországon. Ugyanezen években a belső tőkefelhalmozás összege – takarék- és folyószámlabetétek állományát, a részvénytőke gyarapodását, a különböző kötvényekbe fektetett összegeket, a mezőgazdaság és ipar önfinanszírozásában kicsapódó tőkéket és az államháztartás feleslegeit figyelembe véve – 2,4 milliárd pengőt tett ki. 1924 és 1929 között tehát az országban felhalmozódott tőkék összege lényegében megegyezett a külföldről beáramló tőkék mennyiségével! (A működő tőke szerényebb mértéke, valamint a hitelek legnagyobb részének improduktív felhasználása folytán a beruházás már közel sem játszott ilyen nagy szerepet a külföldi tőke, s a vizsgált években a magyar gazdaságba invesztált tőke 75%-a eredt belföldi, s csupán 25%-a külső forrásokból.)

A magyar gazdasághoz képest kedvezőtlenebb helyzetet mutató, kevésbé funkcionáló *lengyel* gazdaságra vonatkozóan nem állnak ugyan rendelkezésünkre pontos és az egész periódusra készített számítások, de feltétlenül tájékoztató értékkel rendelkeznek a Lengyel Gazdaságkutató Intézetnek az 1929. évre szóló számításai.

Ezek szerint az országban felhalmozódó 1700 millió zloty értékű tőkével szemben a behozott külföldi tőke összege elérte a 2120 millió zlotyt, vagyis a belső felhalmozás és a külföldi tőke aránya kereken 45:55 volt. Bár az adat csak egyetlen év tőkemérlegét mutatja, de arányaiban nagyjából elfogadhatónak tűnik a húszas évek egészére is. (A külföldi tőke részesedése Lengyelország iparában is jóval nagyobb volt, mint Magyarországon, és az évtized végén elérte a lengyel ipari tőke 40%-át. Ezek a befektetések pedig csupán a külföldi tőkebefektetések egyötödét tették ki, míg további egyötödét a bankokba és kereskedelmi vállalatokba fektették, 40 %-át pedig az államnak és közületeknek folyósított hitelek tették ki.)

Miután a balkáni országokban a belső tőkefelhalmozás tradicionálisan jelentősen alacsonyabb volt, mint a közép- és kelet-európai országokban, közel járunk a valósághoz, ha arra a következtetésre jutunk, hogy az alacsonyabb összegű külföldi befektetések Délkelet-Európa országai esetében is nagyjából hasonló, vagy magasabb részarányt tettek ki az utóbbi országok gazdaságának finanszírozásában. Ezt támasztja alá, hogy a húszas évek végén a külföldi tőke részesedése a balkáni országok államadósságaiban és részvénytőke-állományában kiemelkedően magas. Románia esetében az államadóssági kötvények 89%-át helyezték el külföldön, Jugoszláviában 82%-át, s ugyanakkor a részvénytőke 44%-a volt külföldi kézen. Bulgáriában az államadósságok 72%-a, a részvénytőkének pedig 48%-a.

Általában elmondhatjuk tehát, hogy a közép- és kelet-európai országok többségében a háborút követő évtizedekben a gazdaság finanszírozásában a belső felhalmozáshoz képest a külföldi tőke 50–70% között részesedett. Ez alól Ausztria sem képezett kivételt, habár ott a külföldi működő tőkebefektetéseknek korábban sem voltak jelentős hagyományai és a háború után sem alakultak ki számottevő új hullámai. A legyengült, stagnáló gazdaság megcsappant tőkefelhalmozási képességéhez mérten azonban a térség országai közül éppen az Ausztriának folyósított legnagyobb külföldi hitelek alakították ki ezen új arányokat.

Kivételt tehát csupán Csehszlovákia jelentett, amely nem vett igénybe nagyobb összegű külföldi tőkét, s ugyanakkor a belső felhalmozás kedvező lehetőségeivel rendelkezett. A tőkemérleg ezért pozitívan alakulhatott, s Csehszlovákia a húszas években jelentősebb mértékben vásárolt vissza külföldről korábban ott elhelyezett részvényeket és kötvényeket is. 1925 és 1931 között az értékpapírforgalom állandó passzív egyenleget mutatott, vagyis Csehszlovákia minden évben több értékpapírt vásárolt külföldről (főként repatriált vállalatok részvényeit), mint amennyi értékpapírt ott elhelyezett. Az említett hét év folyamán végül is 3,9 milliárd korona (150–160 millió dollár) értékű vásárlási többlet állt elő. Az önálló Csehszlovákia gazdaságában tehát a külföldi tőke lényegében nem játszott szerepet.

A közép- és kelet-európai országok fő gazdasági célkitűzése tehát független nemzetgazdaság megteremtésére már abban az értelemben is csődöt mondott, hogy legfeljebb belső piacukon tudták a külföldi áruk versenyét korlátozni, de a tőkeellátást illetően továbbra is erősen a külföldi tőkére voltak ráutalva. Jelentkezett azonban ez a sikertelenség abban is, hogy a külföldi tőke nagyarányú bevonása s az eladósodás ellenére sem tudták a gazdasági fejlődést érdemlegesen meggyorsítani, gazdaságukat szilárdabbá, kiegyensúlyozottabbá tenni, belső arányait a fejlettebb szektorok – mindenekelőtt az ipar – javára érdemlegesen módosítani.

Kétségtelen tény, hogy a húszas évek második felében az európai konjunktúra hullámai Közép- és Kelet-Európára is kiterjedtek s a háborút követő esztendők zűrzavara után, ezek az évek a gazdasági élet megszilárdulásának, a gazdasági fellendülésnek az évei. Mégis az alig 4–5 esztendeig tartó fellendülés nem tud eleget tenni a különböző országok kormányai részéről jelentkező iparosítási igényeknek. Ha a nemzetközi körülmények, a külföldi kölcsönök, a viszonylag jó agrárárak a fejlődésre gyorsítóan hatottak is, arra, hogy ezt a gazdasági növekedést átütő erejűvé tegyék, nem voltak elegendők. Mik voltak azok a tényezők, amelyek erősen fékezték a gazdasági növekedést? A tőkehiányra, így az alacsony belső tőkefelhalmozásra, amelyet nem kétséges, az infláció, majd a szinte

minden országban fellépő deflációs időszak nem segített elő, már utaltunk. Hasonlóan nem kedvezett átmenetileg a tőkefelhalmozás menetének, a társadalmi, szociális szempontból oly égető földosztás, s evvel kapcsolatban a mezőgazdasági termelés visszaesése és stagnálása sem. De sajátos módon a mezőgazdaság fékező szerepét ott még inkább tapasztaljuk, ahol – mint Magyarországon – éppen a földosztás hiánya, a nagybirtokrendszer fennmaradása mellett jelentkezik a mezőgazdaság fejlődésképtelensége.

A külföldi tőkeimport viszont már azért sem hidalhatta át a belső tőkefelhalmozás gyengeségéből származó nehézségeket, mivel egyfelől – mint láttuk – viszonylag csekély része ment ténylegesen produktív beruházásokba, másrészt kamat- és törlesztési terhei meghaladták ezen országok teherbíró képességét. Ilyenformán a húszas évek második felének konjunkturális tényezőit jóval gyengébbnek tekinthetjük a századforduló után mutatkozó másfél évtized konjunktúrájánál, már a tőkefelhalmozás szempontjából is.

De nem hagyhatunk figyelmen kívül további tényezőket sem. Egyrészt egyes államokban nem zárult le még a húszas évek második felében sem az új helyzethez való gazdasági igazodás folyamata, s itt a konjunktúra jórészt csak a háború előtti termelési szint eléréséhez elegendő (Lengyelország). Másrészt a nacionalizmus jegyében fogant gazdaságfejlesztési koncepció további ellentmondásokat tartalmazott. A magas vámokkal védett ipar termelése természetesen erősen nehezedett a belső piacra, így a konjunktúra jobbára csak a belső piac relatív kiterjedésével járt együtt, ténylegesen a fogyasztás, a reálbér stb. többnyire alatta maradt a háború előtti szintnek, így a termelés a piac oldaláról sem kapta meg a kellő ösztönzést. A számszerűleg is kis belső piac a maga alacsony keresletével még súlyosbította azt az ellentmondást, amely az ésszerű gazdasági kapcsolatok lazításából, a specializáció, a termelési költségek tényezőjének, s a kooperációnak figyelmen kívül hagyásából származott. Így, ha egyes országok esetében az ipari fejlődés indexét illetően érdemleges előrehaladásról is számolhatunk be, az távolról sem jellemezte a nemzetgazdaság egészének helyzetét, új ellentmondást teremtett, illetve élezett ki a fejlődő ipar és a stag-

náló mezőgazdaság között, ami az alapjában agrárjellegű országokban igen erős társadalmi és politikai feszültség előidézőjévé vált.

A közép- és kelet-európai országok gazdasági fellendülését alapjában befolyásolta az a tény is, hogy – Csehszlovákia kivételével – egyetlen ország ipari előrehaladása sem esett egybe a modern termelés technikai feltételeiben jelentkező változásokkal. A húszas évek második felében az ipari fellendülés alapjait a fejlett országokban az ún. racionalizálás képezte, amely a termelés módszereinek, az üzemszervezésnek átalakítására és új technika széles körű alkalmazására épült. A villamosság, a motorizálás és a tömegtermelés új formái a világháború utáni első évtizedben vonulnak be a fejlett országok iparába. Ami az első kettőt illeti, igaz ugyan, hogy azok már korábbi találmányok, de valóban széles körű alkalmazásukra csak most került sor. Ebben néhány újabb találmány is szerepet játszott. Az elektromosság ipari alkalmazásának új lehetőségeit teremtette meg a villamosenergia-termelés szénigényét felére csökkentő találmány; valamint a magasfeszültségű távvezetékrendszer fejlődése, amely rendkívül kiszélesítette a villamos energia felhasználási rádiusát. Ami a motorizálást illeti, elsősorban az autóközlekedés elterjedésének az iparra gyakorolt hatására kell utalnunk. A villamosmotor széles körű alkalmazása pedig a mechanizáció rugalmas, gyors kiterjedését segítette. Technikailag főként ezek az újítások játszottak közre a modern üzemszervezés alkalmazásának fontos ténye mellett a tömegtermelés kiépítésénél. Mindezek a technikai, technológiai folyamatok, a villamos energia bizonyos fokú elterjedésétől eltekintve, Közép- és Kelet-Európát még alig érintik.

A gazdasági fejlődés, az iparosítás olyan ágazatokra (textilipar stb.) koncentrálódik, amelyek nyugaton a 19. században töltötték be a vezető szektor szerepét.

A háború megrázkódtatásait az európai piaci viszonyok fokozatosan kiheverték, és viszonylag kedvező feltételeket biztosítottak. Az első világháború után az európai külkereskedelem nem fejlődött olyan gyorsan, mint a századforduló után (1900 és 1913 között 50%-kal), de 1929-ben már túlhaladta (ha csak 1%-kal is) az

1913. évi szintet. Az európai gabonafogyasztás azonban, ami az 1905 előtti negyedszázad során 25%-kal emelkedett, az 1910 utáni negyedszázadban teljes stagnációt mutatott. A növekvő nehézségek ellenére azonban a piaci körülmények viszonylag kedvező feltételeket teremtettek a külkereskedelem számára. Különösen a kedvező áralakulás segítette elő a fejlődést. A húszas évek végén ugyanis a világpiacon ipari árolló alakult ki, mivel az agrárárak növekedése meghaladta az iparcikkek áremelkedését. A mezőgazdasági exportőr országok tehát kedvező helyzetbe kerültek. A jugoszláv Nemzeti Bank jelentése szerint például az ország exportcikkeinek árindexe 14,3%-kal, az importcikkek árindexe viszont csak 8,6%-kal emelkedett 1926 és 1929 között. A belső piacon is hasonló tendencia érvényesült. Romániában 1927-ben a mezőgazdasági termények árindexe – az 1922. évi szintet tekintve bázisnak – 106,7, 1928-ban pedig 118,6 volt, miközben a mezőgazdaság által fogyasztott iparcikkek árindexe ugyanezen években csak 97,1, illetve 99,3 volt.

Ugyanakkor azonban elengedhetetlen követelményként jelentkezett a változott piaci viszonyokhoz való alkalmazkodás, főként a fő gabonafélék termelésének helyettesítése más növényekkel és terményekkel, amelyek iránt nagyobb kereslet jelentkezett.

Az értékesítési lehetőségek javulása éreztette hatását a termelés fejlődésére. Csehszlovákia, amely önellátásra törekedett, 1920 és 1929 között megkétszerezte búzatermelését (7,2-ről 14,4 millió mázsára). Lengyelországban a kritikus háború utáni éveket követően a búzatermelés kereken háromszorosára nőtt.

Bulgária kivételével, ahol a búzatermelés növekedése – 8,2-ről 13,4 millió tonnára – mérsékelt volt, Magyarországon, Romániában és Jugoszláviában 1920 és 1928 között a búzatermelés általában 2–3-szorosára emelkedett.

A háborút követő mélypontról történő kiemelkedés ellenére a mezőgazdaság már nem vált a kelet-európai gazdaság olyan dinamikus növekedési tényezőjévé, mint a háború előtt. A viszonylagos prosperitás csúcspontján, 1928-ban a termelési színvonal alig haladta meg a háború előtti szintet. Ez alól csupán Csehszlovákia

képez kivételt. A háború előtt a cseh- és morvaországi búzaátlaghozamok hektáronként 17,7 mázsát tettek ki. A háború végére ez a szint felére esett vissza. A húszas évek végére azonban a csehszlovák átlag – ami már az eredetileg jóval alacsonyabb szlovákiai szintet is magába foglalta – 18,6 mázsával túlhaladta a korábbi cseh–morva színvonalat is. Magyarországon a gabonafélék 1925–1929 közötti termelési értéke 3%-kal haladta meg az 1910–1913. évi szintet, miközben az átlagos hozamok – ugyanúgy mint Lengyelországban – 2%-kal elmaradtak a háború előtti szint mögött. A Balkán országokban a hét fő termény termelési színvonala 13%-kal el is maradt a háború előtti csúcs mögött.

Az állattenyésztést illetően a stagnáció vagy rendkívül mérsékelt fejlődés volt jellemző. Csehszlovákiában a szarvasmarha-állomány stagnált, a ló- és sertésállomány valamelyest meghaladta a háború előtti szintet. Magyarországon a szarvasmarha- és juhállomány jelentősebben csökkent, a sertés- és lóállomány stagnált. Lengyelországban a juhállomány kivételével valamelyest kedvezőbb fejlődés volt megfigyelhető. Ez mondható el a Balkán országokra is, ahol 1928-ban – Svennilson számításai szerint – a sertésállomány 37, a szarvasmarha-állomány pedig 15%-kal haladta meg az 1913. évi szintet.

Mindent figyelembe véve a húszas évek viszonylag kedvező konjunktúrája is csak meglehetősen mérsékelt mezőgazdasági fejlődést eredményezett.

Kedvezőbb volt az ipari fejlődés képe. Az országok túlnyomó többsége már 1926-ban túlhaladta a háború előtti termelési szintet, s 1929-ig az ipari termelés indexe a húszas évek első feléhez képest elég meredeken felfelé haladt. 1929-ben már csupán Lengyelország ipari termelése maradt el a háború előtti szint mögött. Ezzel szemben az igen gyorsan fejlődő Csehszlovákia közel 50, Ausztria 18%-kal, Románia 37%-kal, Magyarország pedig 12%-kal termelt több iparcikket, mint a háború előtt. Bulgária és Jugoszlávia ipari termelése pedig mintegy 70, illetve 40%-kal lehetett az 1913-as szint fölött.

Mindezekből az adatokból két következtetést vonhatunk le.

Először is a három, viszonylag gyorsabb iparfejlődést mutató, elmaradottabb balkáni ország fejlődési üteme is jelentősen elmarad háború előtti növekedési üteme mögött. Ami Magyarországot, Ausztriát és Lengyelországot illeti, itt a fejlődés üteme az átlagos európai növekedési ütem (1929-ben 27%-kal volt nagyobb az európai ipari termelés a háború előttinél) mögött is elmaradt. A húszas évek gazdasági fejlődése tehát nem tudta produkálni azt a fejlődési dinamizmust, amely a századforduló után Közép- és Kelet-Európa gazdasági előrehaladását jellemezte. S ha a századforduló után egyes országoknál az ipari forradalom folyamatát – annak lezárása nélkül –, más országok esetében az ipari forradalom megalapozását konstatáltuk, úgy a húszas évek fejlődése Magyarország és Lengyelország esetében nem ad lényeges impulzust az ipari forradalom lezárásához, a balkáni országok esetében pedig még mindig nem lépi túl lényegében a megalapozó szakaszt.

A húszas évek gazdasági fejlődéséből a másik következtetést Közép- és Kelet-Európának a világgazdaságban elfoglaló helyét illetően kell levonnunk. Az a gazdasági munkamegosztás, amelyet az ipari forradalom az iparos nyugat és a mezőgazdasági kelet között létrehozott, s amely Európa két része közötti jelentős gazdasági szintkülönbségben realizálódott, a 20. század elején két fontos tendenciát mutatott. Egyrészt úgy tűnt, hogy a munkamegosztás egyoldalú előnyei csökkenőben vannak, s Nyugat-Európa a maga fejlődésébe vonja Közép- és Kelet-Európát is, másrészt hogy a fejlődésbe bekapcsolódó országok gazdaságuk modernizálásával képesek lesznek elmaradottságuk viszonylagos csökkentésére. A húszas évek fejlődése már egyiket sem erősítette ezen tendenciáknak. Egyrészt hiába kölcsönzött nagy mennyiségű tőkét nyugat, a gazdaság egészének fejlesztésére ez már nem volt elegendő, s a munkamegosztás régi mechanizmusa már jóval gyengébben funkcionált. Másrészt a közép- és kelet-európai gazdaságok fejlődése már a különbségek viszonylagos csökkentésére sem volt elegendő. Közép- és Kelet-Európa tőke, piac, technika szempontjából még jobban elmaradt, mint korábban.

A húszas évek konjunktúráját tehát joggal tekinthetjük rekonst-

rukciós folyamatnak. Rekonstrukciónak, elsősorban abban az értelemben, hogy csupán a háborúk, az új politikai és gazdasági helyzetből származó zűrzavarok leküzdése történt meg, a háború előtti szintet rekonstruálták, a növekedés önfenntartó menetét érték el, anélkül azonban, hogy ez a növekedési folyamat hosszantartóan rendszeressé tudott volna válni. Mindössze 2–3 olyan esztendőt találunk, amikor a növekedési folyamat zavartalanul érvényesül, hogy azután annál élesebben szakadjon meg, omoljon össze a rekonstrukció minden eredménye az 1929-ben kitört válság következtében.

3. A világgazdasági válság hatása és az állami beavatkozási politika

A nemzetközi konjunktúra alig néhány éves periódusát soha nem látott hevességgel szakította félbe az 1929 októberi New York-i tőzsdekrach-hal látványosan kirobbant túltermelési válság. A háború utáni súlyos helyzetből alig hogy magához tért európai gazdaság addigi történetének egyik legnagyobb megrázkódtatása elé nézett. A vezető gazdasági hatalmak háború alatt és után felfutott termelőképessége éles ellentmondásba került a felvevő piacok viszonylagos korlátozottságaival, ami hatalmas áreséseket, sőt az ipari termelés zuhanását vonta maga után. A konjunktúra csúcspontját jelentő 1929-es évhez képest a visszaesés mélypontján, 1932-ben az Egyesült Államok ipari termelése 46, Németországé 40, Franciaországé több mint 30, Angliáé pedig mintegy 16%-kal esett vissza. A válság különös mélységét mutatja, hogy ugyanezen években a legalapvetőbb cikkek, a szén-, nyersvas és acéltermelés – a válságtól nem sújtott Szovjetunió nélkül számított világgazdaságban – 31, 65, illetve 61%-kal csökkent, s a fogyasztási cikkeket gyártó iparok mintegy 10%-os átlagos visszaesésével szemben a termelési eszközöket gyártó iparok közel 40%-kal hanyatlottak.

Mindez tömegméretű munkanélküliségre vezetett. Angliában a munkaerő létszámának 22%-a nem talált alkalmazásra, Németországban közel 44%-a. 1933 márciusában a tőkés világban 30 millióra emelkedett a munkanélküliek száma, ami családtagokkal együtt mintegy 100 millió embert tett kenyértelenné. A rendkívül hosszan, mintegy 4 évig tartó válság idején az ipari túltermelés hatásai átgyűrűztek a gazdaság úgyszólván minden területére. Az ipar

visszahanyatlása és a tömeges munkanélküliség a mezőgazdaság felvevőpiacait is tovább zsugorította. A mezőgazdaság első világháború után krónikussá vált értékesítési nehézségei és a húszas évek végén, már az ipari válságot megelőző, bontakozó krízise ezzel különlegesen elmélyült. A harmincas évek elején példátlan áresések pusztítottak. A búza világpiaci ára pl. a liverpooli tőzsde árfolyama szerint több mint 50%-kal esett. A világpiaci gabonaárak azonban 1934-ben már alig haladták meg a válság előtti árszint egyharmadát, a világpiaci húsárak 40%-ra hanyatlottak vissza, s a mezőgazdasági termékek átlagos árindexe is alig volt több az 1929. évi egyharmadánál (37%). Ez a példátlan értékesítési válságra utaló árzsugorodás nem egy-egy év kirívó visszaeséseként jelentkezett, hiszen 1931 és 1937 között a mezőgazdasági árak mindvégig a válság előtti szint 37–54%-a között mozogtak.

A mezőgazdaság speciális jellegéből következően a válság e területen csak kisebb mértékben, sőt egyes ágazatokban egyáltalán nem jelentkezett a termelés csökkenése formájában. A megtermelt és eladatlan készletek jelentős részét a nagy exportáló országokban megsemmisítették. Egyes becslések szerint csupán 1934-ben több mint 1 millió vagon gabonát, 267 vagon kávét, 250 millió kg cukrot, 28 millió kg húst semmisítettek meg.

A harmincas évek elején bekövetkezett általános hanyatlás eredményeként végül is a vezető tőkés országok nemzeti jövedelme – legkevésbé Franciaországban és Angliában, legnagyobb mértékben az Egyesült Államokban és Németországban – egytizeddel-egyharmaddal csökkent.

A termelés súlyos visszaesése az árrendszer felborulása talaján a válság hamarosan átterjedt a hitel-, valuta- és állampénzügyek területére is. A lecsökkent termelés és árzuhanások mellett a finanszírozás addigi rendszere szükségszerűen csődbe jutott, az adósok képtelenek voltak a bankhitelek visszafizetésére, s az egyes nemzetgazdaságok keretében lejátszódó pénzügyi megrázkódtatások a nemzetközi pénzügyi és hitelkapcsolatokra is átterjedtek. A hosszú lejáratra kihelyezett nagyarányú hitelek mobilizálása természetesen lehetetlen volt, de a rövid lejáratú hiteleket, amelyek részben a

kereskedelmi forgalom meghitelezéséhez kapcsolódtak, lázas sietséggel felmondták. 1931 tavaszán-nyarán, talán leglátványosabban ez év júniusában Németországban az egész pénzügyi és hitelrendszer csődbe jutott. Európa legnagyobb bankházai mély válságba jutottak, a bécsi Creditanstalt a csőd szélére került. A nemzetközi pénzügyi kapcsolatok viharos válságára utal, hogy a rövid lejáratú hitelek összege 1931 és 1933 között 56%-kal csökkent.

A pénzügyi és hitelválság soha nem látott méreteket öltött: az államcsőd fenyegető réme, a korábbi hitelkapcsolatok teljes megszakadása, radikális intézkedések és valutareformok megrázkódtatásai kerültek napirendre.

A világgazdaság e jellegzetes konjunktúraváltozása a legközvetlenebbül és legsúlyosabban hatott ki a közép- és kelet-európai országok gazdasági helyzetére. Ez részben elkerülhetetlenül következett a gazdasági kapcsolatok európai, illetve világpiaci összefüggéseiből, s különösen a közép- és kelet-európai országok sajátos helyzetéből. Ezen állítás első fele nem kíván magyarázatot. Második felére vonatkozóan pedig arra utalhatunk, hogy a háborút követő évtized gazdasági rekonstrukciója – mint korábban bemutattuk – a nacionalista gazdaságpolitika mellett főként két tényezőre épülhetett, a kedvező világpiaci agrárárakra, valamint a rendkívül nagyarányú nyugati tőkeimportra. 1929 után, a világgazdasági válság legszembetűnőbb vonásai közül most éppen azt emelhetjük ki, hogy a világpiaci agrárárak összezsugorodtak, a hitelkapcsolatok pedig – 1931-től kezdve – megszakadtak, a tőkeexport úgyszólván egyik napról a másikra megszűnt. A legfőbb közép- és kelet-európai konjunktúratényezők tehát nemcsak eltűntek, de visszájára is fordultak, különösen súlyos helyzetet idézve elő a térség országaiban.

Az agrárválság az ipari válságtól eltérően nem eredményezte a termelés csökkentését. Sem a magyarországi nagybirtok, sem a balkáni parasztgazdaság nem a termelés csökkenésével próbált az eladási nehézségeken úrrá lenni. A vetésterület csökkenése így egyetlen országban sem volt tapasztalható, amint hogy a terméseredmények változását is legfeljebb az időjárás okozta ingadozásokkal ma-

gyarázhatjuk. Az agrárválság végeredményben tehát a közép- és kelet-európai országokban három fő kérdésben jelentkezett: 1. az agrárárak csökkenésének, s az ezzel kapcsolatos jövedelemkiesés problémájában; 2. az ipari és agrárárak egyenlőtlen alakulásából származó agrárolló kérdésében, amely a mezőgazdaság és az ipar szektorális kapcsolatainak felborulását, s ezzel kapcsolatban súlyos társadalmi feszültséget idézett elő; 3. a külső piacok összeszűkülésének kérdésében s ezzel összefüggésben az ország fizetési és külkereskedelmi mérlegének súlyos egyensúlyzavarában.

Az agrárárak csökkenése pár év alatt katasztrofális volt. 1932–33-ban az agrártermékek túlnyomó többségének árai – mint a 43. táblázatból kitűnik – az 1929-es árak egyharmada és fele között mozogtak.

43. táblázat

Néhány főbb termék ára a válság időszakában

Év	Magyarország			Románia		
	búza	rozs	kukorica	búza	rozs	kukorica
1929	100	100	100	100	100	100
1930	87	63	59	63	50	46
1931	72	87	63	39	52	34
1932	77	85	59	54	53	30
1933	62	50	32	63	33	26

Az árak csökkenése Csehszlovákiában és Magyarországon 1928 utolsó hónapjaiban, Jugoszláviában 1929 nyarán indult meg, s a folyamat rendkívül felgyorsult a következő években. A mezőgazdasági termékek nagykereskedelmi árai 1928 és 1933 között mintegy 50%-kal csökkentek Csehszlovákiában (az állati termékek árai ugyanezen idő alatt egyharmaddal estek). Jugoszláviában 50, illetve 47%, Magyarországon 54 és 48%, Lengyelországban közel kétharmad (a rozs ára 68, a sertés ára 66%-kal csökkent) és Romániában 50% volt a mezőgazdasági árak hanyatlásának mértéke.

A belső piac összeomlása ugyanakkor együtt járt az exportlehe-

tőségek csökkenésével. A román állatexport 45, a búzaexport 55%-kal csökkent. 1929 és 1932 között a jugoszláv kivitel mennyisége (ezer tonnában) 54%-kal csökkent. A magyar agrárkivitel 1934-ben 27%-kal maradt el az 1929. évi szint mögött, s a bolgár szarvasmarha-kivitel mélypontján 86%-kal maradt el a válság előtti szint mögött.

Mivel az exportárak hanyatlása gyorsabb volt, mint az export mennyiségi csökkenése, a külkereskedelmi bevételek jobban csökkentek, mint az export mennyisége. Romániában pl. az export mennyisége 42%-kal, az exportbevételek azonban 73%-kal csökkentek 1929 és 1934 között. Változatlan áron számítva, ugyanezen években a magyar mezőgazdasági export 27%-kal esett vissza, folyó árakon azonban a bevétel csökkenése elérte a 60%-ot. Len-

1929 = 100

Bulgária			Jugoszlávia		
búza	rozs	kukorica	búza	rozs	kukorica
100	—	100	100	—	100
47	—	51	55	—	31
45	—	46	57	—	29
34	—	37	67	—	29
34	—	25	44	—	26

gyelország ugyan tonnában számítva 28%-kal többet exportált, mint a válság előtt, a mezőgazdasági kivitelből származó bevétele azonban 56%-kal esett vissza 1928 és 1932 között.

A zömében mezőgazdasági cikkekből álló export értéke a harmincas évek elejének mélypontján 1929-hez viszonyítva a térség agrár-, agráripari országaiban a válság előtti szint egyharmadára, 40%-ára estek vissza.

A mezőgazdaság válságát súlyosbította, hogy az ipari árak csökkenése mérsékeltebb volt, és ezért az agrárolló jelentősen szétnyílt. Ez a belső és a világpiaci ármozgásra egyaránt jellemző volt. Míg

44. táblázat

Az export értéke a válság időszakában

Év	Románia	Magyarország	Jugoszlávia	Lengyelország	Bulgária
1929	100	100	100	100	100
1930	75	88	86	86	96
1931	50	55	60	52	92
1932	44	32	39	38	53
1933	42	38	42	34	44
1934	47	39	50	34	41

a nyersanyagok ára 60, a mezőgazdasági cikkeké 58%-kal hanyatlott a világpiacon, addig az ipari árak 50%-kal estek vissza. A mezőgazdasági országokban az ármozgás még kedvezőtlenebb volt. Jól illusztrálja ezt Románia példája (45. táblázat).

45. táblázat

A mezőgazdasági termékek és a mezőgazdaságban használt ipari termékek árindexeinek alakulása Romániában 1929—1937 között

Év	Mezőgazdasági termékek árindexe	A mezőgazdaságban használt iparcikkek árindexe
1929	100,0	100,0
1930	68,2	98,0
1931	50,8	86,6
1932	47,7	80,9
1933	44,9	81,1
1934	44,1	82,6
1935	48,4	90,2
1936	54,0	95,4
1937	64,0	101,8

Forrás: V. H. Madgearu: Evolutia Economici Românesti. Bucuresti, 1940. 80. old.

A mezőgazdasági és ipari árak csökkenése Jugoszláviában 33%-kal, Lengyelországban 22%-kal növelte az agrárollót. Egy lengyel paraszt 1927–28-ban 3,6 kg rozs árából vehetett 1 kg cukrot. Ehhez 1934–35-ben 9,5 kg rozsra volt szüksége. Egy eke vásárlásához a válság előtt 100 kg rozsot kellett eladnia, a harmincas évek közepén viszont 270 kg-ot.

Igen szemléletes a magyarországi ármozgás is. 1928-ra – 1913-hoz viszonyítva – az ipari árak 6%-kal gyorsabban emelkedtek, mint a mezőgazdasági árak. A 6%-os olló azonban 1930-ra 47%-ra, 1933-ra pedig egyenesen 70%-ra nyílt!

A kelet-európai országok belső piacán az árak alakulása kedvezőbb volt az ipari termékek számára, mint az iparosodott országokban. Németországban pl. az importcikkek ára 55%-kal csökkent, s ezzel szemben az exportcikkek ára csak 35%-os visszaesést mutatott. Angliában 54, illetve 43% a megfelelő arány. A vizsgált térségben ehhez hasonló ármozgás csak Ausztriában és Csehszlovákiában volt megfigyelhető. Míg az osztrák és csehszlovák importcikkek ára például 51, illetve 52%-kal csökkent, az exportcikkek ára csupán 43, illetve 35%-kal mérséklődött. A térség többi országában éppen ellentétes folyamatok bontakoztak ki. Magyarországon az import- és exportárak között, az utóbbiak rovására, 13%-os különbség keletkezett. Ennek következtében az importált áruk értéke még erőteljesebben csökkent, mint az export. Az import átlagos színvonala a húszas évek végének szintjéhez képest 1/3–1/4-ére esett vissza.

A súlyos válság, miközben megrázta az országok gazdaságát, a paraszti tömegeket a legsúlyosabb nyomorba döntötte. A paraszti jövedelmek Romániában közel 58%-kal, Lengyelországban 59%-kal, Magyarországon 36%-kal csökkentek. A paraszti vásárlóerő rendkívül lecsökkent. Bulgária mezőgazdasági lakossága 1929-ben az ország lakossága által szerzett jövedelmek 60%-át kereste; a válság következtében 1934-ben – a lakosság 78%-át kitevő agrárnépesség – a jövedelmeknek csupán 50%-át kapta. Lengyelországban 1929 és 1935 között, miközben a nem mezőgazdasági népesség jövedelme 50%-kal csökent, az agrárlakosság jövedelme 62%-

kal esett vissza. A megélhetési költségekhez viszonyítva a parasztcsaládok jövedelmi szintje 1932–33-ban Magyarországon a válság előtti színvonal 67%-át érte el, Lengyelországban 66%-át, Jugoszláviában 47%-át és Romániában mindössze 30%-át.

46 táblázat

A külkereskedelmi ár- és cserearányok változása

Év	Csehszlovákia			Jugoszlávia		
	export-	import-	Terms of trade	export-	import-	Terms of trade
	árak			árak		
1929	97,1	99 5	0 98	106,2	93,9	1,13
1930	90,3	85,2	1,07	93,6	82,0	1,14
1931	78,3	67,7	1,16	57,1	65,0	0,88
1932	72,4	58,1	1,25	57 1	65,0	0,88
1933	67,2	53,1	1,27	46,3	59,4	0,78
1934	72,6	55,3	1 32	50,0	55,3	0,90

Mindennek kovetkeztében egyre nagyobb méreteket oltott a paraszti eladósodás. Bulgáriában az adósságok összege 1930-ban az évi mezőgazdasági bevételnek csupán egytizedét tette ki, 1934-ben pedig már elérte a jovedelmek 45%-át. A román mezőgazdasági adósságok összege 1932-ben 52 milliárd leit (312 millió dollár)

47 táblazat

Az import értéke a válság időszakában

Év	Románia	Magyar-ország	Jugo-szlavia	Lengyel-ország	Bulgária
1929	100	100	100	100	100
1930	71	77	92	68	55
1931	53	51	63	47	56
1932	40	31	38	27	42
1933	39	29	38	26	24
1934	48	32	47	25	24

tett ki, s ebből 37 milliárd (222 millió dollár) a 100 hektár alatti parasztgazdaságokra esett. Magyarországon az adósságállomány elérte a jövedelmek 80%-át. Jugoszláviában az adósságok összege 1933-ban már meghaladta a 6,8 milliárd dinárt (közel 120 millió

Év	Magyarország			Románia		
	export-	import-	Terms of trade	export-	import-	Terms of trade
	árak			árak		
1929	91,9	102,9	0,89	100,0	100,0	1,00
1930	82,4	94,5	0,87	70,2	94,5	0,74
1931	69,0	84,0	0,82	46,2	82,9	0,56
1932	58,0	70,7	0,82	42,1	67,4	0,62
1933	46,0	58,9	0,78	39,7	66,4	0,60
1934	48,6	53,2	0,91	39,4	67,3	0,59

dollár), és a parasztgazdaságok egyharmada eladósodott. Csupán a kamatok összege elérte a parasztgazdaságok nettó termelési értékének 50–80%-át. Az adósságteher meghaladta a 18 milliárd dinár (413 millió dollár) értékű 1936. évi mezőgazdasági jövedelmek egyharmadát. A lengyel mezőgazdasági minisztérium jelentése szerint a parasztgazdaságok adósságterhe 1933-ban elérte a 4,3 milliárd zlotyt (620 millió dollár). Ebben az egyetlen évben az esedékes visszafizetések, törlesztések összege 2,2 milliárdra (317 millió dollár) rúgott, holott a tiszta pénzjövedelmek összege nem haladta meg az 1,5 milliárd zlotyt (216 millió dollár).

A súlyos árcsökkenésből előállt reménytelen helyzet a különböző birtokkategóriákat és paraszti rétegeket nem egyformán sújtotta. A mezőgazdasági áresések és a szélesedő agrárolló, paradox módon éppen a piacra alig, vagy egyáltalán nem termelő szegényparaszti rétegeket sújtotta leginkább. Első pillantásra ugyan az önellátó, feleslegekkel nem rendelkező parasztgazdaságot az áresések nem is érintik. A gyakorlatban azonban a puszta önellátást éppen csak,

vagy nem is teljesen biztosító kicsiny parcellával rendelkező parasztcsaládoknak az aratást követően értékesíteniük kell termésük egy részét, hogy meg tudják fizetni az adót, hogy beszerezzék a legszükségesebb iparcikkeket, még ha jóval kevesebbet is tudnak vásárolni, mint amire szükségük lenne. Bármily nyomorúságos körülmények között éltek is, de mégis voltak pénzkiadásaik a gyerekek iskolázásával kapcsolatban, fizettek valamennyi egyházi adót stb. Nem utolsósorban az aratás után törleszteniük kellett a vegyeskereskedésben télen és tavasszal hitelre vásárolt cikkek utáni tartozást is. A legnagyobb nyomorban, törpe parcellákon élő parasztcsaládok is kénytelenek voltak tehát a piacon értékesíteni terményeik egy részét. Mi több, azonnal aratás után kényszerültek az eladásra, hogy kötelezettségeiknek eleget tehessenek, néha azonban már karácsony táján, de húsvét körül elkerülhetetlenül élelmiszervásárlásra szorultak. Ennek következtében a legszegényebb birtokos paraszti rétegek még erősebben érezték az áresések hatását, mint jobb módú társaik. Őket ugyanis az évközi árváltozások is jobban sújtották. A jugoszláviai Vajdaságban például 1929 szeptemberében 100 kg búzáért 190–195 dinárt fizettek, 1930 február és április között azonban 242–250 dinárt. Azokat a parasztcsaládokat tehát, amelyek az aratás után adták el „feleslegeiket", és a következő tavasszal drágábban kényszerültek élelmiszert vásárolni, még külön 27%-os veszteség sújtotta.

Növekvő számú árverés, éhség és példátlan nyomorúság jellemezte a paraszti lakosság legnagyobb tömegeinek helyzetét a válság éveiben.

A súlyos piaci válság és árzuhanás, a parasztgazdaságok tízezreinek tönkre jutása csaknem teljesen leállította az előzőleg is lassú mezőgazdasági fejlődést. E hatás annál is erőteljesebb volt, mivel a térség országainak mezőgazdasága a válság előtt is meglehetősen bizonytalan helyzetben volt. Úgyszólván egyik ország sem tudott még maradéktalanul alkalmazkodni a háború után kialakult új helyzethez, több ország még be sem fejezte a mezőgazdaság földreform utáni újjászervezését. A válság kirobbanása idején Jugoszlá-

via, Csehszlovákia, Lengyelország és Románia a földreform végrehajtásának kellős közepén volt még.

A válság következtében azonnal megszűntek a mezőgazdasági beruházások. A nagybirtokosok és a parasztgazdaságok ugyanis egyaránt a kiadások csökkentésével igyekeztek ellensúlyozni az áreséseket. Úgyszólván teljesen leállt például a mezőgazdaság gépesítése. Még Csehszlovákia sem tudta fenntartani a mezőgazdasági beruházások korábbi szintjét. A javított földek kiterjedése 1930-ban a megelőző évi 42 ezer hektárról 7,2 ezer hektárra zsugorodott. A gépek és felszerelések vásárlására fordított összegek 50%-kal csökkentek. A műtrágya-felhasználás 1929 és 1933 között 48%-kal esett vissza. Magyarországon teljesen megállt a traktorok számának korábban megfigyelhető emelkedése. 1938-ban a traktorok száma éppen csak hogy meghaladta a válság előtti csúcspontot (6957 darab). A modern motoros cséplőgépek száma – ami az 1920-as években kétszeresére emelkedett – stagnált (1938-ban 10 800 darab). A műtrágya-felhasználás a minimumra csökkent. A válság előtti holdanként 12 kg körüli csúcsfogyasztáshoz képest nemcsak az 1933. évi 1,5 kg, de az 1938-as mintegy 4 kg-os fogyasztás is rendkívül alacsony volt, alig több mint az első világháború előtti fogyasztás fele. Ugyanerre a folyamatra utal a mezőgazdasági gépimport radikális csökkenése Jugoszláviában. A cséplőgép-behozatal 1932 és 1935 között a válság előtti évek (1927–1930) 2%-ára zuhant. Az aratógépek importja a válság előttinek 8, illetve 3%-át tette ki. 1928 és 1930 között három év alatt 30 ezer tonna mezőgazdasági gépet és felszerelést importáltak, ezzel szemben 1932 és 1937 között, hat év alatt csupán 8 ezer tonnát. A 2–50 hektár területtel rendelkező lengyel parasztgazdaságokról készített érdekes felmérés azt mutatja, hogy a műtrágya-vásárlásra fordított kiadások hektáronként 13-ról 3 zlotyra estek, míg a gép és felszerelés vásárlására a válság előtti 9 zloty helyett csak 2 zlotyt költöttek. A talajjavító munkálatok úgyszólván leálltak. Míg 1927 és 1931 között 143 ezer hektár földterületet javítottak fel, addig 1932 és 1937 között mindössze 4 ezer hektárt.

Hozzátehetjük, hogy nem csupán az új beruházások szűntek meg,

de még a rendelkezésre álló géppark kihasználása is jelentősen csökkent. Az 1930-as évek Magyarországán a rendelkezésre álló mezőgazdasági gépeknek csupán 2/3-át üzemeltették. A rendkívül olcsóvá vált munkaerő nem tette kifizetődővé a gépek üzemeltetését. Jugoszláviában a munkaalkalmak növelése érdekében egyenesen betiltották a traktorok alkalmazását.

A művelés szerkezete is nagyon ellentmondásos változásokat mutatott. Kétségkívül megfigyelhetők a modernebb művelési szerkezet irányában tett lépések. Ez jut többek között kifejezésre a zöldségtermelés arányának növekedésében Jugoszláviában (az 1920-as évek 1,2–1,3%-os arányáról 5,7%-ra való emelkedésében az 1930-as években), vagy a szőlő-, gyümölcs- és zöldségtermelés térhódításában Bulgáriában és részben Magyarországon. Ezt a folyamatot részben állami intézkedések is segítették, mint például az olajosmagvak termelése esetében Jugoszláviában (1932-től), illetve Csehszlovákiában (1935–1936-tól).

Ugyanakkor az ipari növények eredetileg is csekély részesedése csökkent. Ez részben állami korlátozások hatására következett be. Amerikai mintára ugyanis a kelet-európai államok is korlátozták az ipari növények vetésterületét. Így például Magyarországon és Jugoszláviában korlátozták a dohány és még inkább a cukorrépa vetésterületét. Bulgáriában a vetésterület 20 ezer hektárról a harmincas évek közepére 2–7 ezer hektárra, Magyarországon 70–80 ezer hektárról 43 ezer hektárra csökkent. Romániában a cukorrépa vetésterülete 1931–32-ben az 1926–27. évi szint 1/4-ére szűkült. Jugoszláviában a válság legrosszabb éveiben csupán a válság előtti 1/3-át érte el.

A harmincas években tehát az egyoldalú művelési szerkezet vonásai erősödtek a gabonatermelés kiterjedésével.

Az általános gazdasági-társadalmi összeomlás elhárítása sürgős és radikális intézkedéseket követelt. Ilyen körülmények között, elsősorban a parasztgazdaságok tízezrei tönkremenésének megakadályozása és a mezőgazdaság hanyatlásának elhárítása érdekében a kormányok különböző intézkedéseket foganatosítottak.

Ezekben az években az európai agrár importáló országokban

igen hatásos állami beavatkozás bontakozott ki. Közép- és Kelet-Európa országai közül azonban csupán Ausztria és Csehszlovákia élhettek az importáló országokban kialakult importkorlátozó állami módszerekkel. Csehszlovákia 1930-ban tette meg az első lépéseket. 1931-ben minisztériumok közötti bizottságot állítottak fel a búza- és lisztimport korlátozására. Az 1933. június 10-én életbe léptetett rendelkezéssel megháromszorozták a mezőgazdasági cikkek, főként az importban döntő szerepet játszó búza vámtételeit. Kiegészítésképpen kontingensrendszert vezettek be, meghatározva a behozható áruk mennyiségét.

Ezzel egyidejűleg intézkedéseket hoztak a hazai termelés ösztönzésére. 1932 őszén a „Centrokooperatív" irányítása alatt álló szövetkezetek kaptak jogot a búza és rozs értékesítésére és tárolására. Ehhez 500 millió koronás (15 millió dollár) állami hitelt folyósítottak. Az állammal történt megegyezés alapján a Centrokooperatív 1934 júliusában létrehozta a Csehszlovák Gabona Rt.-t és ezen keresztül árszabályozó tevékenységet végzett. Ennek nyomán a búza ára 10%-kal, a rozsé 72%-kal, az árpáé 28%-kal, a zab ára pedig 79%-kal emelkedett 1936 júliusáig. A társaság forgalma az 1934–35. évi 7 milliárd koronáról 1936–37-re 11 milliárdra emelkedett. A magas árszínvonal tartására ezekben az években mintegy 300 millió koronás (1,2 millió dollár) vesztesége volt a társaságnak. Végül is olyan mértékű búzatermelés-növekedés következett be, hogy a termés egy részét az állam export útján értékesítette, s 1935 júniusától a búza vetésterületét 8%-kal korlátozták.

1933 áprilisában állami támogatással állat- és állati termék értékesítési szindikátust is létrehoztak. Ugyanebben az évben mezőgazdasági tanácsot állítottak fel, hogy az állandóan figyelemmel kísérve a mezőgazdaság helyzetét, szükség esetén azonnali javaslatokat tehessen.

A térség agrár exportáló országaiban természetesen nem követhették ezt az utat. Az állami beavatkozás azonban itt is igen fontos volt. Az állam legfőbb törekvése nem a hazai termelés ösztönzésére, hanem versenyképességének növelésére irányult. A ter-

melés közvetlen szabályozására vonatkozó intézkedések meglehetősen szűkkörűek voltak. 1931 után történtek bizonyos lépések a mezőgazdasági technológia fejlesztésére, például növénynemesítés útján. A búzanemesítés jelentős eredményekre vezetett Magyarországon. 1935-re a búzával bevetett terület 2/3-án nemesített fajtákat termeltek. Az egyéb közvetlen termelésszabályozó intézkedések – mint például a dohány és más ipari növények termelésének már említett korlátozása az ipari válsággal összefüggésben – nem játszottak fontos szerepet Kelet-Európában.

Az állami beavatkozásnak ezekben az országokban két fő területe volt: az eladósodott gazdaságok támogatása, illetve az adósságok rendezésében való közreműködés, másrészt a mezőgazdasági termékek értékesítésének monopolizálása, és ezen keresztül az állami ártámogatás és exportösztönzés megvalósítása.

Ami az első területet illeti, az annál is fontosabb volt, mivel a gazdaságok jelentős része a csőd szélén állt. Magyarországon 1931-ben, 1933-ban és 1935-ben újabb és újabb intézkedések szabályozták a mezőgazdasági tartozások ügyét. A kormány bizonyos birtokkategóriákat – az eladósodás mértékétől függően – törvényileg védetté nyilvánított, aminek következtében a 10 holdnál kisebb földterülettel rendelkező gazdaságok 22%-a és a 100 holdnál nagyobb gazdaságok 62%-a menekült meg az elárverezéstől. A tartozások visszafizetését részben meghosszabbították, részben állami forrásokból fedezték. 1933 és 1935 között 32,5 millió pengőt, 1935 és 1937 között 75,6 millió pengőt fizetett ki az állam a mezőgazdasági hitelezőknek.

A nagybirtok támogatására és a parasztgazdaság terheinek csökkentésére a lengyel kormány 1930-ban 200 millió zloty (22 millió dollár) adótartozást és kölcsönt engedett el. A Bank Akceptacyjny alapításával 1933-ban az állam átvette a rövid lejáratú hiteleket és 1938-ig 500 millió zlotyt fizetett ki. 1934 szeptemberében általános moratóriumot léptettek életbe. A kormány mintegy 50%-kal csökkentette az adósságokat, a hektáronkénti adósságterhet – a birtoknagyságtól függően – 205–256 zlotyban maximálva, a tényleges 300–500 zloty hektáronkénti eladósodással szemben.

Jugoszláviában három fontos intézkedést hoztak. 1932 áprilisában a 75 hektárnál kisebb gazdaságok adósságainak visszafizetésére általános moratóriumot rendeltek el. A falusi adósságokat ezzel 12 év folyamán, 4, illetve 6%-os kamatteherrel (magán-, illetve bankhitel esetében) visszafizethető hosszú lejáratú hitelekké alakították át. 1935 júniusában azután a kormány a földadót 1/3-dal csökkentette. Ezt követően 1936 szeptemberében elrendelték az 50 hektár (illetve családi gazdaságok esetén a 100 hektár) alatti gazdaságok tartozásainak felszámolását. Ez oly formában történt, hogy az adósság felét az állam vállalta magára, és a Privilegovana Agrarna Banka útján a következő 14 év folyamán biztosította a visszafizetést. Ezzel több mint 654 ezer gazdaság mintegy 2,75 milliárd dinár (63 millió dollár) tartozásától szabadult meg.

A bolgár kormány 1933 áprilisában ötéves moratóriumot léptetett életbe, és egyidejűleg csökkentette a kamatterheket is. A moratórium időtartama alatt az 50 hektárnál kisebb gazdaságok 1%-os, a nagyobbak 3%-os kamatot fizettek. A 10 hektár alatti gazdaságok tartozásállományát 50%-kal mérsékelték.

Romániában az 1934-ben kibocsátott törvény értelmében az 52 milliárd lei (312 millió dollár) mezőgazdasági tartozásállományt 50%-kal csökkentették, és a kamatot egyidejűleg 3%-ban maximálták. A maradék tartozást 2 és 17 év között kellett visszafizetni. A hitelezők kártalanítása érdekében az állam magára vállalta az egyébként behajthatatlan tartozások felének visszafizetését.

A harmincas évek elején és közepén hozott felsorolt intézkedések a gazdaságok nagy tömegét mentették meg az elárverezéstől.

A tartozások visszafizetésének rendezése azonban önmagában még nem volt elegendő a gazdaságok csődjének elhárításához. További intézkedésekre is szükség volt. Ezek az intézkedések az értékesítés monopolizálásával lényeges ártámogatást és szélesebb exportpiacokat biztosítottak.

Magyarországon 1930 júliusában tették meg ez irányban az első lépéseket, amikor az agrárárak rohamos csökkenésének ellensúlyozására bevezették az ún. bolettarendszert, ami négy évig volt érvényben. Ennek értelmében minden eladott mázsa gabonához 3–6

pengő ártámogatást biztosított az állam, amikor előírta, hogy a vevő a piaci ár kifizetése mellett mázsánként 1–1 bolettát (ennek értéke 3–6 pengő között változott a jelzett években) is köteles volt fizetni, amit azután az eladó az adófizetésnél használhatott fel.

Ez azonban csak a kezdet volt. Az állami beavatkozás újabb hulláma 1934-től bontakozott ki. Az állam ekkor tért rá az értékesítés monopolizálására. Félig állami szövetkezetek útján monopolizálta az agrártermények kereskedelmi tevékenységét. A Hangya Szövetkezet – amely 1934 és 1938 között kilencszeresére növelte forgalmát – 70%-ban állami tulajdont képezett, a Futura Rt. teljes egészében állami tulajdonban volt. Ezek és más hasonló intézmények kizárólagos jogot nyertek bizonyos mezőgazdasági termények adásvételére, főként exportjára. A második világháború küszöbére az export 80–85%-a ezeken a félállami szervezeteken keresztül bonyolódott le. A piaci monopolizálás útján az állam bevezette a minimális árak rendszerét, s ezzel fokozatos áremelkedést biztosított.

Mindez összefüggésben állt a Németországgal megkötött kereskedelmi egyezménnyel.

A helyzet hasonló volt a térség többi országában is. Jugoszláviában a piac monopolizálására 1930-ban hozták létre az állami kézben levő Privilegovana akcionarsko društvo (Prizad) intézményét, ami főként a búza exportjával foglalkozott. 1931 júniusától a Prizad elnyerte a rozs, kukorica, árpa és liszt értékesítésének monopóliumát is. A magasabb árak biztosítása érdekében a Prizad jelentős deficittel dolgozott. 1930 és 1933 között 4,6 millió mázsa búzát vásárolt 965 millió dinárért, és ezt 621 millióért értékesítette, vagyis 36%-os veszteséggel. Az exportmonopóliumot ugyan 1933-ban megszüntették, de az 1934 májusában Németországgal megkötött kereskedelmi egyezmény után erőteljes állami ellenőrzést vezettek be, s ez a búza mellett más mezőgazdasági termények, az olajosmagvakra és a gyümölcsre is kiterjedt.

Az Ipari és Kereskedelemügyi Minisztérium keretében speciális részleget hoztak létre az állat és állati termékek értékesítésének monopolizálására. Bár ez az intézmény önmaga nem foglalkozott

értékesítéssel, de a más országok által biztosított kvótákat elosztotta a regisztrált exportőrök között, és időszakonként megszabta az egyes termékek árát. Ha egyes termények esetében többletbevételt sikerült biztosítani, akkor azt lefölözte más terményekexporttámogatására.

A szövetkezetek is nagy szerepet játszottak az értékesítésben, ha nem is olyan mértékben, mint Csehszlovákiában vagy különösen Bulgáriában. 1938-ban Jugoszláviában 10 832 mezőgazdasági szövetkezet működött, 1,4 millió taggal. Ezek közül a legfontosabb és legeredményesebb az 1165 termelő- és értékesítő szövetkezet volt. Az egyik legbefolyásosabb szövetkezet a Horvát Parasztpárt által 1935 júliusában alapított Gospodarska Sloga volt, amelyhez a horvát parasztgazdaságok egyharmada csatlakozott. 1936 februárjától e szövetkezet hatékony minimumárakat biztosított a szarvasmarha felvásárlásban. Egy másik eredményes szövetkezet az Agraria volt, amelyet a vajdasági Sváb-Német Kultúrszövetség még 1922-ben hozott létre; gép- és műtrágyavásárlással, közös értékesítéssel foglalkozott (és ezzel összefüggésben a harmincas évektől a náci penetráció eszközévé vált).

Bulgáriában 1930. december 26-án hozták létre a Directia Chranoisnós-t, a gabona kereskedelmi igazgatóságot, ami monopolizálta a gabona és olajosmagvak exportját. A dohány- és rózsaexport jogát a Bolgár Mezőgazdasági Szövetkezeti Bank kapta meg. Ezek az intézmények szabályozó szerepet játszottak a belső piacon. Az állam a világpiaci árnál 75–80%-kal többet fizetett a búzáért és a rozsért, és a növekvő exportdeficitet a belső árszint emeléséből fedezték. A mezőgazdasági szövetkezetek a második világháború előtt a külkereskedelem 8%-át bonyolították le.

Romániában az állami kereskedelmi szervezetet 1930-ban hozták létre, majd 1931-ben törvényileg is megerősítették. A búzaexport hivatala és az állat és állati termékeket értékesítő szindikátus centralizálta a mezőgazdasági termékek felvásárlását és exportját. Az állam minden vagon exportált búza után 10 000 lei (60 dollár) prémiumot fizetett. 1933-ban bevezették a minimális ár rendszerét is, és az e célra életre hívott állami bizottság szubvencio-

nálta a gabonaárakat. 1935-től radikálisabb intézkedéseket hoztak. Az 1935. április 17-i törvény felhatalmazta a kormányt a búza, a gyapjú és más termények árának valorizálására. Az exportra termelő nagybirtokok és a módosabb parasztgazdaságok támogatását jelentette az exportprémiumok folyamatos fizetése. 1931 és 1937 között 2,5 milliárd leit (több mint 19 millió dollárt) folyósítottak ilyen célra.

Lengyelországban a gabona exportáló cégek szövetsége 1929-ben jött létre, s exporttámogatással igyekezett befolyásolni az áralakulást, széles körű állami beavatkozás azonban nem épült ki.

A piac monopolizálása és az exporttámogatás tette lehetővé azt, hogy a kelet-európai országok exportőrjei a világpiaci árakon értékesíthették az illető országok terményeit, amelyeknek önköltsége általában meghaladta a világpiaci árakat. Az ártámogatás tehát nem csupán többletjövedelmet, de növekvő exportlehetőséget is biztosított.

Mindezek az intézkedések nemcsak a válság átvészelését segítették elő, hanem végül is hozzájárultak a mezőgazdaság mérsékelt fejlődéséhez is. Természetesen más tényezők is hozzájárultak a talpraálláshoz. 1934-ben és 1936-ban nagy szárazság csökkentette a világ agrártermelését. 1934-ben például Európa, Amerika és Ausztrália búzatermelése 16%-kal elmaradt az előző négy év átlaga mögött. Ugyanakkor a német háborús készülődés megváltoztatta az európai piaci viszonyokat is. Ehhez járult a lassan talpraálló ipari termelés hatása. A harmincas évek elejének mélypontja után a foglalkoztatás és fogyasztás lassan elérte a válság előtti színvonalat. Mindez a belső piac bővülését jelentette.

A gazdasági világválság hatása tehát lassanként megszűnt, az exportlehetőségek bővültek, s ez magával vonta a termelés lassú növekedését is.

E hatások azonban a legszorosabban összekapcsolódtak a válság *ipari* megnyilvánulásaival. Az importcsökkenés, mivel korábban legnagyobbrészt ipari készáruk importjáról volt szó, önmagában is a belső felvevőpiac korlátozódására utal. Másrészt – mint még visszatérünk rá – éppen az ipar belső válságának enyhítését kíván-

ták előmozdítani az ipari behozatal mérséklésével. A közép- és kelet-európai agrár-ipari és agrárországok gazdasági helyzetét természetesen elsődlegesen az agrárválság határozta meg. S ha ipari termelésük jórészt alárendelt is volt agrártermelésükhöz és belső ipari fogyasztásukhoz képest, gazdasági helyzetükre s további előrehaladásukra nagy befolyást gyakorolt az iparra is átterjedő válság.

A balkáni országok esetében az ipari túltermelés természetesen nem ölthetett nagy arányokat, hiszen a kapacitások viszonylag jelentéktelenek voltak, s a fogyasztás csökkenését számos területen könnyen ellensúlyozhatta az ipari behozatal korlátozása. Ennek ellenére Romániában jelentősebb ipari túltermelés és termeléscsökkenés következett be néhány jellegzetes beruházási iparban. A cementtermelés és az épület-faáruk gyártása 40–50%-kal, a vasáruk termelése több mint egyharmaddal, a széntermelés 37%-kal hanyatlott. A legtöbb ipari fogyasztási cikk termelése viszont csupán mérsékelten csökkent, a papíré 10–17%-kal, a pamutáruké pedig – az egyetlen 1932-es év kivételével, amikor a rossz termés folytán 25%-os csökkenés volt – 10–25%-kal emelkedett. Hasonlóan nőtt a bőripar termelése is. Az egészében alacsony feldolgozó ipari termelés hanyatlását viszont nagymértékben ellensúlyozta a kőolajtermelés fokozása. Az olajtermelés 1932-re már több mint másfélszeresen, 1933-ra pedig közel kétszeresen haladja meg a válság előtti szintet. A növekvő kőolaj-kitermelés volt hivatva ugyanis pótolni az agrárexport csökkenéséből keletkező hiányokat. A román kőolajexport mennyisége ezért a termelésnél is nagyobb mértékben növekedett, s az 1929. évi 2881 ezer tonnáról 1934-re 6547 ezer tonnára, két és negyedszeresére ugrott. (Igaz, a kivitelből származó pénzbevételek ennek ellenére csökkentek, s az 1929-es 9,6 milliárd lei helyett csak 7,2 milliárd leit tettek ki.) A román ipar termelése végül is egészében a válság előtti csúcsponthoz képest csupán mérsékelten, 11%-kal csökkent, de mindössze az 1932-es évben maradt el az 1929-es szint mögött, míg a többi években vagy azonos, vagy valamelyest magasabb szinten állt.

Sok hasonlóságot mutat a jugoszláv és a bolgár ipar helyzete is. Jugoszláviában a széntermelés jelentősebb 25% körüli lecsökkenése

és a vasérctermelés átmeneti szünetelése a bányászati termelést egészében mégis csak mérsékelten csökkenti, a színesfém-kitermelés fejlődése következtében a bányászati termelés végül is a válság előtti évekhez viszonyítva csak mintegy 10%-kal esett vissza. A visszaesés 1931–32. évi mélypontján a jugoszláv ipar egészében 17%-kal termelt kevesebbet, mint a válság előtt. 1933-ra azonban az ipar helyzete már javult, és a legtöbb vonatkozásban kedvezőbbé vált, mint a válság előtti években. Az 1928. és 1933. évekre rendelkezésre álló összehasonlító adatok szerint az ipari munkahelyek száma már 10, az összes ipari beruházás értéke pedig ugyancsak mintegy 10%-kal nőtt. Romániához hasonlóan tehát a jugoszláv ipart is csak mérsékelten és rövid ideig sújtották a világgazdasági válság hatásai.

Sokkal súlyosabb megrázkódtatásokat szenvedtek a térség agráripari országai, Magyarország és Lengyelország. Ezekben az országokban a nemzetgazdaságban nagyobb szerepet játszó ipar maga is tartós, súlyos válságba jut.

A magyar ipar válság által legélesebben sújtott ágai a termelési javakat előállító iparok, elsősorban a vas- és fémipar, az építőanyagipar, a gépgyártás együttes termelése az 1932-es mélyponton a válság előtti szint 52%-ára esett vissza. (Ezen belül a gépgyártás termelése 45%-ra, a nyersvastermelés 10%-ra, a vasérctermelés 20%-ra zuhant!)

A fogyasztási iparok termelésalakulása sajátos képet mutatott. A textil-, bőr- és papíripar termelése ugyanis, mint a balkáni országokban, legfeljebb kisebb átmeneti ingadozást mutat, de a válság éveiben is emelkedik, 1933-ban 10%-kal meghaladja az 1929. évit. Ezzel szemben a nagy súlyú élelmezési ipar, részben még meglevő export-lehetőségeinek elvesztése következtében megsínylette a válságot, és termelése mintegy 20%-kal csökkent.

Miután a vegyészet és villamosenergia-termelés fejlődése is válságmentes volt, végül is önmagában súlyos, a balkáni mértéket meghaladó, de az ipari országok mértékétől elmaradó, átlagosan 24%-os ipari termeléshanyatlás következett be. Mindez az ipari munkanélküliség tömeges méreteivel járt együtt. 1932-ig már 30%-

kal csökkent a foglalkoztatottak száma és a teljes munkanélküliség több mint 200 ezer munkást tett kenyértelenné.

Az ipar válsága önmagában is hosszú volt, 1929 őszén kezdődött, s az 1932-es mélypont után az ipari termelés még évekig nem érte el a válság előtti szintet. Erre csak 1936-ban került sor, amikor is az ipari termelés már 3%-kal meghaladta az 1929. évit.

Hasonló folyamatok tanúi lehetünk *Lengyelországban* is. Ez esetben is a termelési eszközök termelése szenved legtöbbet, s a válság előtti csúcsponthoz képest az 1932-es mélypontig 43,4%-os visszaesés következik be. A válság elmélyüléséhez hozzájárult, hogy a lengyel gazdaság és export fontos ágazata a szénbányászat nemzetközileg különösen kedvezőtlen piaci hatások közé került. A lengyel széntermelés ennek hatására a válság előtti 46,2 millió tonnáról 1933-ra 27,3 millió tonnára, több mint 40%-kal esett vissza. Súlyosabb volt a vasérckitermelés helyzete, ami 1932-ben a válság előtti termelés 11%-át, a nyersvas- és acéltermelés pedig 37%-át érte csupán el.

A fogyasztási iparok általában mérsékeltebb visszaesése ez esetben is megfigyelhető, főként a papír- és a bőripar vonatkozásában.

Egészében azonban a lengyel ipar válsága igen súlyos volt, mélyebb mint a magyarországi, amit jól mutat, hogy az ipari beruházási tevékenység a válság előtti egyharmadára süllyed, az ipari termelés pedig egészében 37%-kal csökken. A válság súlyos hatását mutatja az ipari munkanélküliség rendkívüli felduzzadása: az 1929. évi 766,9 ezer ipari munkással szemben 1933-ban már csupán 458,9 ezer ipari munkás volt alkalmazásban, vagyis a munkáslétszám 40%-kal csökkent.

Az ipari válság ez esetben is hosszan elhúzódott, a termelés 1936-ban csak megközelítette a válság előtti szintet (94%), s csupán 1937-ben sikerült elérni, sőt ekkor már 10,7%-kal túl is szárnyalni azt.

Az ipari válság legsúlyosabb hatását azonban Közép- és Kelet-Európa ipari országaiban, Ausztriában és Csehszlovákiában figyelhettük meg.

Ausztria esetében az ipari válságot különösen súlyossá tette, hogy

a húszas évek folyamán az osztrák gazdaság tulajdonképpen nem tudta megtalálni az új helyzet kulcsát, gazdasága igen labilis volt, ipara rendkívül erősen exportigényes, s a világgazdasági válság súlyos egyensúlyzavarai nagy megrázkódtatásokat váltottak ki. Az osztrák ipar vezető ágazatai közül az Európa-szerte legnagyobb visszaesést szenvedő nehézipari, gépipari ágak helyzete volt a legválságosabb. A vasérctermelés 19,3 millió mázsáról 3,1 millió mázsára esett vissza, az öntöttvas-gyártás úgyszólván teljesen megszűnt, a nyersvas-termelés 437 ezer tonnáról 87 ezer tonnára zuhant. Az acéltermelés a válság éveiben egyharmadára süllyedt.

A nehézipari ágak mindenhol jelentős visszaesése mellett azonban súlyosan válságos helyzetbe jutott az osztrák könnyűipar is. Miután az osztrák ipar ezen ágazatai is jórészt külső piacokon értékesítették termékeiket, s a válságtól védekező ipari importáló országok lázas igyekezettel zárták el a külföldi áruk útját, az osztrák könnyűipari ágak is elvesztették piacuk jelentős részét. A térség agrár-, agráripari országaihoz képest ezért jóval nagyobb méreteket ölt a termelés csökkenése. A pamutfonaltermelés 23 millió tonnáról 17 millióra, mintegy egynegyedével, a papírtermelés 229 ezer tonnáról 201 ezer tonnára, kereken 15%-kal hanyatlik.

A termelési javakat és félgyártmányokat (beleértve a pamutfonalat is) gyártó iparágak forgalma több mint 40%-kal, a fogyasztási iparcikkek forgalma pedig 20–25%-kal csökkent. A külkereskedelem fontos szerepe következtében végül is az osztrák ipar termelése az 1929. évi szinthez képest 1930-ra 9, 1931-re 31, az 1932-es mélypontra pedig egyenesen 40%-kal csökkent. A válság mélypontján a válság előtti ipari munkanélküliség (192 ezer fő) 1933-ra több mint megkétszereződik és 406 ezerre emelkedik, ami a munkások mintegy 25%-át tette ki.

A válság mélységére utal egyedülállóan tartós elhúzódása, ami még az évtized végére sem mutat igazi kibontakozást: 1936-ban, amikor a legtöbb válság által sújtott ország eléri a válság előtti termelési szintet, az osztrák ipar még mindig egyötöddel kevesebbet termel, mint 1929-ben, s a termelési szint még 1937 elején is 13%-kal marad el a válság előttitől. Ez utóbbi szintet csak az év

tavaszán éri el. Ennek megfelelően a munkanélküliek száma is lassan mérséklődik csupán, 1937-ben is 321 ezer főt tett ki, vagyis az ipari munkások mintegy 20%-át.

Hasonló folyamatok játszódtak le a csehszlovák ipar esetében is. A nehézipar általános hanyatlása, a beruházás szünetelésével kapcsolatos visszaesése ez esetben is együttjárt az exportra kiépített fogyasztási iparok, főként a textil- és üvegipar súlyos válságával.

A nehéziparban előállott helyzetet egyértelműen jelzi a kőszéntermelés 16,5 millió tonnáról 10,5 millió tonnára (35%-os) csökkenése, a barnaszéntermelés 22,6 millió tonnáról 15,1 millióra – mintegy egyharmados – hanyatlása, a koksztermelésnek pedig 60%-os visszaesése. A nyersvas- és acéltermelés a válság alatt egyaránt kereken 65–65%-kal esett vissza. A csehszlovák fémipar a válság 1932. évi mélypontján egészében 60%-kal termelt kevesebbet, mint 1929-ben. A gépipar helyzetére utal, hogy pl. az autógyártás 1930. évi 17 ezer db-os teljesítménye 1934-re 9 ezerre esik.

A könnyűipari ágak ugyancsak mély válságára utal, hogy a textilipar termelése 36, az üvegiparé pedig 52%-kal csökkent.

Végül is a csehszlovák ipar termelése az 1929. évi szinthez képest a válság mélypontján 40%-kal maradt el, ami ez esetben is a legsúlyosabb munkanélküliséggel járt együtt. Míg 1929-ben mindössze 50 ezer munkanélkülit tartottak nyilván, addig 1932-ben a munkanélküliek száma 738 ezer főre emelkedett, s ezzel meghaladta az összes ipari munkásság egyharmadát. (Az üvegipar munkásainak 1933 elején egyenesen 75%-a maradt állás nélkül!)

A mezőgazdasági és ipari válság összefonódó hatásait a térség minden országában különösen elmélyítette a túltermelés talaján 1931 nyarán kirobbant *pénzügyi és hitelválság*.

Az 1929 és 1930 folyamán egyre súlyosabb méreteket öltő ipari és mezőgazdasági válság ellenére a nemzetközi pénzügyi és hitelkapcsolatok változatlanul fennálltak, amit az is elősegített, hogy a hitelezők nemegyszer újabb rövid vagy közép lejáratú hitellel siettek adósaik fizető- és termelőképességének fenntartására. 1931-től azonban a mélyülő válság körülményei között a pénzügyi és hitel-

kapcsolatok is összekuszálódtak. A válság által sújtott adós országok fizetőképessége egyre inkább kérdésessé vált, s a hitelezők kihelyezéseiket féltve, nem voltak hajlandók újabb hitelezésekre. A két legnagyobb hitelező hatalom tőkeexportja az 1930. évi 1356 millió dollárról 1931-re 300 millióra, 1932-re pedig 30 millióra esett.

Az újabb hitelek kiesése rendkívül súlyos helyzetbe hozta az adós országokat, amelyeknek jelentős része olyan hatalmas tartozásállományt halmozott fel, hogy az évente esedékes törlesztés és kamatfizetés is csak az újabb kölcsönök révén volt lehetséges. A húszas évek végén a legtöbb közép- és kelet-európai országban az évente esedékes törlesztési összeg már meghaladta az újonnan felvett hitelek összegét – Magyarországon pl. 1929-ben a kamat és törlesztés összege 16%-kal haladta meg az új hitelek összegét – s az új hitelek felét a régi tartozások törlesztésére fordították. Különösen drámai formában jelentkezett a hitelezés megtagadásának hatása Németország esetében. A korábbi hitelek visszafizetése mellett, a jelentős jóvátételi teher fizetésére is kötelezett Németország ugyanis képtelen volt eleget tenni kötelezettségeinek. 1931 tavaszán Németország pénzügyi megrendülése láttán a hitelezők oly tömegesen vonták vissza hitelezéseiket, hogy a német jegybank arany- és devizakészlete csaknem teljesen kimerült. A német nagybankok a fizetésképtelenség szélére kerültek. Rendkívüli intézkedésekre volt szükség, s ezért a kormány 1931. július 13-án kétnapos bankzárlatot rendelt el.

A német pénzügyi és bankrendszer csődje a legközvetlenebb kihatással volt az osztrák bank- és hitelrendszerre is. A háború után amúgy is rendkívül meggyengült osztrák hitelrendszer összeomlása már tulajdonképpen a válság kezdetén megindul a Bodencredit Anstalt 1929-es csődjével. A túlságosan nagy hosszú lejáratú hitelállományt felhalmozó bankot akkor még a Creditanstalt megmentette az összeomlástól. A következő évek súlyos megrázkódtatásai azonban az utóbbi pénzintézet-óriást sem kímélték, s az 1931 májusában közzé tett mérleg már 400 millió schilling veszteséget tüntetett fel. A Creditanstalt nyílt fizetésképtelenségi bejelentése a

bank központi szerepe folytán az egész osztrák pénzügyi rendszert megrázta. A Nemzeti Bank igyekezett ugyan fenntartani az egyensúlyt, és váltók leszámítolásával finanszírozni a gazdaság igényeit. 1931 májusában, egyetlen hónap alatt a Nemzeti Bank váltó-állománya 69,5 millió schillingről 451,3 millióra duzzadt. Mivel egyidejűleg deviza- és aranykészleteit is egyre inkább igénybe vették a kifizetések, és május folyamán több mint 100 millió schillinggel csökkentek tartalékai, a schilling fedezete rohamosan csökkent, s a május eleji 83,5%-os szintről a hónap végére 57,1%-ra zuhant. A következő hónapokban a deviza- és aranykiáramlás rohamosan fokozódott, október elejéig már az 500 millió schillinget is meghaladva. 1931 folyamán több mint 1 milliárd schilling hitelt vontak vissza az országból. Ez már nemcsak egy bank, de az egész osztrák pénzügyi és hitelrendszer küszöbön álló összeomlását jelezte.

A nemzetközi pénzügyi és hitelkapcsolatok összefonódásai révén a pénzügyi válság felgyorsulva gyűrűzött tovább. A bécsi Creditanstalt, az osztrák Rothschild-ház megrendülése a legközvetlenebbül rántotta magával a budapesti Rothschild érdekeltséget, a Magyar Általános Hitelbankot is. 1931 tavaszán a magyar kormány 40 millió pengős azonnali hitelnyújtása azonban átsegítette a bankot a közvetlen nehézségeken. A bécsi Creditanstalt és csoportjának összeomlása Közép- és Kelet-Európa egész bankrendszerét megrázkódtatta, s alapjaiban ingatta meg a megelőző évtized hitelezési bank- és pénzügyi rendszerét, Közép- és Kelet-Európa szanálási koncepcióját.

Sem a legnagyobb osztrák, sem a legtekintélyesebb magyar hitelintézet megmentése az összeomlástól nem hidalta át azokat az egyre súlyosabbá váló nehézségeket, amelyeket a pénzügyi válság kibontakozása jelentett. Mindenekelőtt a hitelek további felmondásáról volt szó, s ennek jelentőségét akkor értjük meg, ha áttekintjük (48. táblázat adatai) a közép- és kelet-európai államok pénzügyi helyzetét és külföldi adósságállományát a pénzügyi válság küszöbén.

1931 tavaszától, nyarától a német és osztrák csődök után a külföldi hitelezők minden felmondható hitelt azonnal visszavontak.

48. táblázat

A közép- és kelet-európai országok pénzügyi helyzete

Megnevezés	Magyarország	Ausztria	Csehszlovákia	Jugoszlávia	Románia
Belföldi államadósság millió dollárban....	28	42	965	88	111
Összes külföldi adósság millió dollárban....	733	508	396	635	1023
Évi kamatszolgálat millió dollárban....	50	45	21	25	40
Egy főre eső külföldi adósság, dollárban .	64	60	23	47	57
Fejenkénti nemzeti jövedelem dollárban..	115	190	181	86	81

A Magyar Nemzeti Bank május 1 és július 13 között 200 millió pengő (40 millió dollár) értékű aranyat és devizát fizetett ki, ami meghaladta az április végi egész érc- és devizakészlet értékét, s a kifizetés csakis úgy volt lehetséges, hogy a Magyar Nemzeti Bank a Nemzetközi Fizetések Bankjához és a nagy európai jegybankokhoz fordult gyorssegélyért, s egyidejűleg 5 millió font értékű kincstárjegyet bocsátott ki. Lengyelország 1930-ban és 1931-ben 933 millió zloty (kereken 115 millió dollár) rövid lejáratú hitelt fizetett vissza.

Ausztria 1931-ben összesen 1 milliárd schilling (közel 110 millió dollár), többségében rövid lejáratú hitelt fizetett vissza, s az osztrák arany- és devizakészletek is rohamosan leolvadtak: az eredeti 930 millióról az 1931. évi visszafizetések után 318 millióra, s 1932 júliusáig mindössze 114 millió schillingre. A valuta aranyfedezete 84%-ról 25%-ra esett.

Csehszlovákiából 1931-ben kb. 60 millió dollár rövid lejáratú hitelt vontak vissza, s közel azonos összegre rúgtak befagyott külföldi követelései.

Romániából 1931-ben 1800 millió lei rövid lejáratú hitelt vontak vissza, s a Román Nemzeti Bank mintegy 20 millió dollár ér-

tékű arany- és devizakészletét veszítette el. Ennek következtében az 1929-ben még 40 millió dollár körül mozgó arany- és devizatartalékok 1933-ra végül is 1,5 millió dollárra zuhantak. A román lei arany- és devizafedezete 52%-ról 37%-ra süllyedt.

Jugoszláviából ugyanezen hónapokban 1,5 milliárd dinár (mintegy 30 millió dollár) hitelt vontak vissza.

1932-re az állami kiadások legnagyobb tételét a hiteltörlesztések tették ki. Ezek emésztették fel a kiadások 35%-át Bulgáriában, 27%-át Romániában és 21%-át Jugoszláviában.

Ugyanakkor az egyes országok pénzintézeti hálózata is súlyos veszteségeket szenvedett. Az 1930 és 1934 között felére olvadt jugoszláv betétállomány (10,3-ról 5,4 milliárd dinárra) a bankok több mint felét (az összes pénzintézeti részvénytőke 48%-ával) fizetésképtelenné tette. A bolgár bankrendszer válságát jelzi a Banque de Sofia csődje és számos pénzintézeti fúzió.

A vizsgált országok közül csupán Csehszlovákia képezett kivételt. A többi közép- és kelet-európai országgal ellentétben Csehszlovákia esetében éppen azt állapítottuk meg, hogy a háborút követő évtizedben nem vált adós országgá, sőt korábbi tartozásai fokozatos törlesztése mellett a külföldi kézen levő értékpapír- és kötvény-állomány egy részét is visszavásárolja. Ugyanakkor Csehszlovákia, főleg a kereskedelmi forgalom, az áruszállítások meghitelezése formájában maga is viszonylag kiterjedt hitelezési tevékenységet folytatott.

Csehszlovákia esetében – mindebből következően – a pénzügyi válság nem olyan hatásokkal jelentkezett, mint a legtöbb közép-kelet-európai országban, nem a pénzügyi csőd és fizetésképtelenség kritikus állapotát váltotta ki. A kihelyezések befagyásából származó veszteségek, a passzívvá váló külkereskedelmi mérleg természetesen ez esetben is súlyos veszteségeket rejtett magában, és az államháztartás egyensúlyának megteremtése érdekében foganatosított radikális intézkedéseket tett szükségessé. Ezek az intézkedések azonban általában megmaradtak a hagyományos keretek között, és az államháztartás kiadásainak erőteljes csökkentése, az adó és más (vám) bevételek növelése érdekében hozott intézkedések mellett

főként az ipari export hathatós (évi 600 millió korona összeggel) támogatása és erőteljes agrárvédelem, a mezőgazdasági termelés ösztönzése lépéseiben öltött testet. Csehszlovákia a külkereskedelmi problémák áthidalására végül is a nyugati országokban alkalmazott valutaleértékelés lépéséig jut el: 1934-ben kerül sor a korona 16%-os leértékelésére.

A közép- és kelet-európai országok többségének pénzügyi helyzete úgyszólván teljesen összeomlott. A válság hullámai a térség majd minden országát, azok gazdaságának minden területét elöntötték.

Az 1929–1933. évi világgazdasági válság, különösen az 1931 nyarán kirobbant pénzügyi és hitelválság után az egész világon rendkívül súlyos méreteket öltött, s a vezető hatalmak gazdaságára is rendkívüli csapást mért. A közép- és kelet-európai országok esetében azonban mégis többről volt szó. A térség többségében agrár, vagy agráripari jellegű országait nemcsak megrázta, visszavetette a válság, hanem úgyszólván gazdasági létalapjukban támadta meg, annál is inkább, mivel mint súlyosan eladósodott országok egyidejűleg a csőd, a nemzetközi fizetésképtelenség katasztrofális állapotába kerültek, és egyik napról a másikra kellett lemondaniuk gazdaságuk finanszírozásában addig fontos szerepet játszó külföldi hitelekről.

A Dunavölgy országainak gazdaságában tehát teljesen új helyzet alakult ki, új problémák jelentkeztek, amelyeket az addig szokásos, vagy ismert eszközökkel megoldani lehetetlen volt. 1931 nyarán azonnali és radikális intézkedések váltak szükségessé a teljes gazdasági összeomlás megakadályozására.

Az 1931 júliusi német bankzárlat nyomán a közép-kelet-európai országok egymást követően, illetve egyidejűleg folyamodnak az elsőként Németországban alkalmazott módszerekhez, az erőteljes állami beavatkozás különféle lépéseihez.

A július 13-i német bankzárlat bejelentését követő órákban a magyar kormány éjszakai minisztertanácson határozta el háromnapos bankzárlat életbeléptetését, már július 14-től. Amikor a bankok 17-én ismételten megnyitották kapuikat, már az életbe léptetett

rendkívüli intézkedések egész sorozata teremtett új helyzetet. A betevők ugyanis hiába ostromolták volna a bankokat, az e nap reggelétől érvénybe lépő – s a legkritikusabb hetekben fenntartott – rendelkezés értelmében a takarék- és folyószámlabetéteknek csupán 5%-át, de legfeljebb 1000 pengőt lehetett visszafizetni. Sokkal nagyobb jelentősége volt azonban a német mintára, egyidejűleg bevezetett kötött devizagazdálkodási rendelkezésnek. Ennek értelmében megszüntették a nemzeti valuta szabad átváltását külföldi fizetőeszközre, egyben minden külföldi fizetőeszközben történő fizetést csak a Nemzeti Bank útján és engedélyével lehetett teljesíteni. A kötött devizagazdálkodás azonban nem csupán a pénzforgalom terén teremtett új helyzetet, hanem a külkereskedelemben is lényeges változást hozott, amennyiben bevezetése után minden export és import ügylet csakis a Nemzeti Bank engedélye esetén volt lebonyolítható, s ezáltal az egész külkereskedelmi tevékenység állami ellenőrzés alá került, további szabályozó intézkedések lehetőségét teremtve ezáltal meg.

A kötött devizagazdálkodás hatásait volt hivatva kiegészíteni, hogy a magyar kormány egyoldalúan beszüntette a külfölddel szemben fennálló állami tartozások visszafizetését, s a magánadósok számára is megtiltotta azt. 1931 novemberében ezt a helyzetet legalizálta a létrehozott Külföldi Hitelek Országos Bizottsága által a külföldi hitelezőkkel lefolytatott tárgyalások és megkötött hitelrögzítő megállapodások. 1931. december 22-én az addig vállalt kamattörlesztéseket is leállították, s teljes transzfermoratóriumot rendeltek el. Ezt követően a magyar adósok (az állam és magánosok egyaránt) esedékes törlesztéseiket a Nemzeti Bank mellett létrehozott Külföldi Hitelezők Alapjába fizették be pengőben, s a transzfermoratórium 1933 végi feloldása után sem került sor deviza-kifizetésekre. A hitelezők, a kötött devizagazdálkodásnak megfelelően csakis Magyarországon használhatták fel pengőben felgyülemlő követeléseiket. E lépés jelentőségére utal, hogy az 1931. évi tartozásállomány évi tőke- és kamattörlesztése 300 millió pengőt tett ki, ami megközelítette a kivitel teljes évi értékét. Végül is a harmincas évek folyamán – még az 1937. évi, a törlesztéseket valamelyest

felemelő megállapodás értelmében is – átlagosan maximálisan 50 millió pengőt fizettek ki. A rendkívüli intézkedésekkel tehát hatalmas összegeket tartottak az országban, és biztosították a fizetési és külkereskedelmi mérleg, valamint az államháztartás egyensúlyát.

Mindezen intézkedések nemcsak a válság legkritikusabb éveiben fenntartott kényszer rendszabályok voltak a harmincas években. Ezt nemcsak az bizonyítja, hogy az előzőekben felsorolt intézkedések érvényét – kisebb, s a jelen keretek között figyelmen kívül hagyható módosításokkal – a háborúig fenntartották, s azt követően a hadigazdaság sokkal átfogóbb szabályozási rendszerének elemévé tették, hanem az is, hogy a beavatkozó intézkedések körét még kiszélesítették. A legfontosabb további intézkedést 1932–33 fordulójától a felárrendszer bevezetése képezte.

A felárrendszer bevezetése egybeesett a válság utolsó időszakában, illetve a válságot követő években világszerte széles körben végrehajtott valutaleértékelési intézkedésekkel. A válság éveiben megrendült valuták konszolidálása mellett a valutaleértékelések a piacok kiszélesítéséért folytatott verseny fontos fegyverévé váltak. Nyilvánvaló, hogy ilyen hatásos fegyverek alkalmazására nemcsak a nagyhatalmaknak volt szüksége, hanem a különösen megrendült közép-kelet-európai gazdaságoknak is. Alkalmazása azonban ez utóbbi országok esetében mégis sok veszélyt rejtett magában, az érdekelt országok hatalmas eladósodottsága következtében. A széles körű valutaleértékelési hullám ugyanis a hitelező országok kihelyezett tőkéinek egy részét automatikusan megsemmisítette. Az angol font, amerikai dollár és francia frank leértékelése a fontban, dollárban és frankban folyósított hiteleket a leértékelések arányában csökkentette. Magyarország tartozásállományának pl. 1/3-a megsemmisült. A saját nemzeti valuta leértékelése ebben a helyzetben károsan ellensúlyozta volna a hitelezők által végrehajtott leértékelések hatását. Éppen ezért Németország és mintájára néhány más közép- és kelet-európai adós ország sem élt a valutaleértékelés eszközével. Ennek ellenére természetesen nem akartak lemondani a leértékelés külkereskedelemre előnyös, versenyképességet fokozó hatásairól sem. Az áthidaló megoldást az ún. felárrendszer jelentette. Az

egyes valuták pengőben történő kifizetésénél a valuta hivatalos árfolyamán túl, magasabb pengőösszeget fizettek. 1935-ig nem is alakult ki egységes, egyes külföldi valutákhoz kapcsolódó felárrendszer, hanem a felár mértéke egyes árucikkek és piacok szerint változott. Átlagosan azonban a felárrendszer kb. 20–40% pengőleértékelésnek felelt meg. 1935 után viszont a túlságosan bonyolult és kiterjedt rendszert – kb. 500 féle felár volt érvényben – módosították és egyszerűsítették, egyidejűleg egységes, egyes valutákhoz rögzített felárkulcsot állapítottak meg, amelyben a legmagasabb felárat – mintegy 50%-ot – az ún. szabaddevizájú országok valutái élvezték. A felárrendszer formájában érvényesülő valutaleértékelésnek érezhetően előnyös hatása volt az import csökkenésére és az export fokozására, egészében tehát a külkereskedelmi mérleg kedvezőbbé tételére. Eszközeiben, módszereiben többé-kevésbé hasonlított a magyarországi gyakorlathoz a többi közép- és kelet-európai ország valutakontrollja is. Ausztriában 1931 őszétől 1932 elejéig a legteljesebb szigor uralkodott a valutaellenőrzésben, s minden 1000 schilling feletti értékű külföldi üzletet csakis a Nemzeti Bankon keresztül lehetett lebonyolítani. Ausztriában azonban, tekintettel arra, hogy az ellenőrzés pénzügyi hatása a vártnál kisebb volt, az ellenőrzés szigorúságát 1932 elején csökkentették, egyes fő export termékekre speciális, ún. privátkompenzációs rendszert vezettek be, amely esetben a Nemzeti Bank szerepe csak a felár megállapítására korlátozódott. 1932 végére a valutaellenőrzés legfontosabb intézkedéseit megszüntetik, 1934-ben pedig újra szabályozzák az arany és a schilling viszonyát, ami lényegében mintegy 22%-os leértékelés hivatalos beismerésének felelt meg.

Csehszlovákiában ugyan szintén bevezették a kötött devizagazdálkodást, de a külföldi tartozások fizetésének felfüggesztésére nem került sor. A Csehszlovák Nemzeti Bank deflációs politikával igyekezett a belső és nemzetközi árszintet egyensúlyban tartani, a külkereskedelmi mérleget pedig a korona leértékelésével tették ismét aktívvá.

Anélkül, hogy a szabályozások részleteibe bocsátkoznánk, utalnunk kell arra, hogy mutatis mutandis, jórészt azonos intézkedése-

ket találunk Jugoszláviában és Romániában is, ahol a valutaellenőrzést szintén burkolt árak és országok szerinti felárakkal kapcsolták egybe. Ez Romániánál átlag 38, Jugoszláviánál 28% leértékelést jelentett, amelyet a dinárra vonatkozóan 1937-től legalizáltak. Románia 1932 decemberében vezeti be a transzfermoratóriumot, ideiglenes megegyezést kötve, hogy 1933 március 31-ig szüneteltesse a törlesztést, majd a moratóriumot újabb egyezménnyel 1935. március 31-ig, illetve 1936 végéig meghosszabbítják.

Jugoszlávia csupán a rövid lejáratú hitelekre kötött ún. Stillhalte egyezményt, továbbá francia kölcsönének törlesztését szüneteltette egy esztendőre.

Bulgária 1932-ben csak a törlesztési kötelezettség 50, majd 1933-ban 40%-át transzferálta, később az arányt 25%-ra szállította le.

A válság nyomán tehát hasonló vonásokat mutató és hasonló eszközöket alkalmazó állami beavatkozási rendszer épült ki a térség országaiban. Lényegesebb eltérést csak Lengyelország esetében figyelhetünk meg. A konzervatív gazdaságpolitikát alkalmazó Kwiatowski kormányzat ugyanis a válság idején és azt követően, egészen 1936 áprilisáig semmiféle korlátozó beavatkozásra nem vállalkozott, sőt fenntartotta a zloty aranyszintjét, valamint az esedékes tartozástörlesztés folyósítását. A válság kezdetétől 1935 végéig a Lengyelországból külföldre transzferált összegek – profit, törlesztés, kamat stb. formájában – elérték a 4,8 milliárd zlotyt (közel 500 millió dollár), s ennek következtében a lengyel Nemzeti Bank arany- és devizakészlete az 1929. évi szint egyharmadára süllyedt. A háború utáni infláció súlyos megrázkódtatása és az első pénzügyi stabilizáció gyors összeomlása a lengyel gazdaságpolitikusokat különösen tartózkodóvá tette, s még a válság alatt is a pénz felértékelés és deflációs politika módszereihez való ragaszkodást erősítette. (A válság éveiben a leszámítolási ráta pl. a világpiacon általában 5% körül mozgó szintről 2–4%-ra süllyedt, Lengyelországban azonban 1932-ig 7% felett maradt.)

1936 tavaszára azonban oly mértékben éleződött ki a pénzügyi krízis, hogy a beavatkozásmentesség fenntartása már lehetetlenné vált. A lengyel kormány ezért egyrészt megállapodást kötött a hi-

telezőkkel, másrészt felfüggesztette a kamat transzferálást és valutaszabályozási politikára tért át.

Az addigi gazdaságpolitika ellentéteként a harmincas évek közepétől az állami beavatkozás rendkívül kiterjedt, és a gazdaság úgyszólván minden területét átható rendszere épült ki. Az agrárországokra jellemző parasztvédő, mezőgazdaságot támogató intézkedései mellett az állami beavatkozás legerőteljesebb formájaként a tervezés törekvései is megjelentek. Ennek középpontjában az ún. Központi Ipari Terület, a Varsó–Krakkó–Lvov-i háromszög erőteljes és korszerű iparosítása állt. A beavatkozás lehetőségét nagyban erősítette, hogy a lengyel gazdaság jelentős része az állam tulajdonában volt, s a beavatkozás erősödése többek között éppen az állami szektor erősítésének formájában ment végbe. A harmincas évek végére a lengyel állam mintegy 100 iparvállalattal rendelkezett, ez magában foglalta az egész fegyverkezési ipart, a vegyészeti ipar 80%-át, a vasipar 40%-át és az egyéb fémipar 50%-át. A közlekedés – a légi közlekedés egészen, a kereskedelmi hajózás 95, a vasutak 93%-ban – állami tulajdona mellett a lengyel bankhálózat legerősebb központi magját is az állami bankok képezték.

Az állami beavatkozás új jellegzetes formái jelentek meg a külkereskedelem és termelés-szabályozás területén is. Mindezek azonban sokkal általánosabban alkalmazott módszerek voltak, semmint a húszas évek második felének lengyelországi jelenségeként kezelhetnénk őket.

A válság nyomán kibontakozó, eddig említett beavatkozási formák ugyanis hatásosságuk ellenére sem voltak elegendőek az előállott gazdasági zavarok leküzdéséhez. Fokozott piacvédelemre és ugyanakkor export ösztönzésre volt szükség a katasztrofális külkereskedelmi és fizetési mérleg rendezéséhez.

Ezeket a célokat szolgálták a sorozatos és úgyszólván az egész világot elöntő vámszigorító intézkedések. 1933-ban Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország foganatosít vámemeléseket. A csehszlovák agrárvám emelés mértékére utal a búzavámok megháromszorozása. Ausztria 1930 és 1934 között kétszeresére emeli a bú-

zavámokat és nagyjából hasonló mértékben az egyéb agrárvámtételeket is.

A tradicionális vámintézkedések azonban egyre kisebb szerepet játszottak. A hazai iparcikkpiac hathatós védelmét pl. a magyar kormány nem elsősorban az ipari vámok emelésével oldotta meg, hanem az egyes árukra életbe léptetett behozatali tilalmakkal. 1933 elejére már úgyszólván minden külföldi készáru importja tilalom alá esett, és csak külön kormányengedély esetén volt lehetséges. Egyes számítások szerint az ipari késztermékek állami eszközökkel történt kiszorítása a belső felvevőpiacot a belföldi ipar számára több mint 10%-kal bővítette, míg a gyáripari termékek magyarországi piaca 1932-re 38%-kal zsugorodott össze, a magyar gyáripar belföldi eladásai csak 26%-kal csökkentek.

A behozatali tilalmak visszaállítása, vagy alkalmazásuk kiszélesítése természetesen a térség más országaira is jellemző volt. S ezekben az években terjed el a külkereskedelmi kapcsolatok új módszereként a *kontingentálási rendszer* is. Az egyes országok gazdasági kormányzata ennek keretében pontosan meghatározva, hogy az egyes árucikkekből milyen mennyiség importálható, s az így megszabott alapkontingenst partner államonként rész-kontingensekre bontották.

Bulgáriában – bizonyos kivételektől eltekintve – az importkontingensek a válság előtti szint 50%-a körül mozogtak.

Ausztriában és Csehszlovákiában a behozatali kontingenseket főleg agrárcikkekre vetették ki, s még azokra az országokra is alkalmazták, ahol Ausztriának és Csehszlovákiának befagyott követelései voltak.

Az államilag meghatározott, kontingentált külkereskedelem lebonyolítása a legtöbb országban monopolizált és részben állami érdekeltségű vagy támogatást élvező külkereskedelmi szervezetek kezében volt. Jugoszláviában 1930-tól az állami támogatással létrehozott Prizad monopolizálta a gabonakereskedelmet, Bulgáriában ugyanezen évben jött létre a Gabonavásárlási Igazgatóság, amely intervenciós vásárlásaival belföldi árszabályozó és külkereskedelmi monopolizáló szerepet töltött be. Romániában és Lengyelországban

egyaránt állami értékesítő szervezetet teremtettek, Magyarországon a belföldi gabona értékesítését befolyásoló állami ártámogatási (boletta) rendszer mellett, a különböző exportcikkek értékesítésére létrehozott, államilag támogatott, monopol joggal felruházott ún. egykezek alakultak.

Az állami beavatkozás nyomán a gazdaság működési módjában meginduló átalakulások köre mindezzel még korántsem merült ki. Az exporttámogatás különböző módszerei, az egyes mezőgazdasági termékek, főként bizonyos ipari növények termelés-szabályozása mindmegannyi részlete volt a gazdálkodási módszerek változásának. Anélkül, hogy ezen szerteágazó részintézkedések vizsgálatába bocsátkoznánk, a válság nyomán lejátszódó folyamatok közül befejezésül hadd utaljunk csupán a klíringrendszer széles körű elterjedésére a közép- és kelet-európai országok nemzetközi kereskedelmi kapcsolataiban. A válság idején fellépő és a továbbiakban is mindvégig fennálló súlyos devizahiány ugyanis a külkereskedelem régi módszereit is sok vonatkozásban lehetetlenné tette. A szabad devizaforgalom megszűnése, a térség országai kereskedelmi ügyleteinek új megoldásokkal való elősegítését sürgette. Erre szolgáltak a harmincas évek elejétől megjelenő és elszaporodó klíringmegállapodások, amelyek a külkereskedelmi forgalmat a kölcsönös, egymást lényegében kiegyenlítő áruszállítások alapjára helyezve a devizafizetést a klíringkülönbözet kiegyenlítésének szűk körére szorította vissza.

A klíringrendszer a nemzetközi fizetési nehézségekből és a devizahiányból származott, bevezetésére a nemzeti bankok 1931-es prágai konferenciáján dr. Reisch, az Osztrák Nemzeti Bank elnöke tett először javaslatot. Az első lépés, kezdetben inkább technikai jelleggel, s nemzeti bankoknál kumulatív számlák létesítése lett volna. A klíringrendszer azonban eleve magában rejtette a multilaterális nemzetközi kereskedelemnek a kétoldalú kereskedelmi kapcsolatok irányába való átalakulásának tendenciáját. A klíring keretében ugyanis az egyik ország exportját a másik országnak az adott országból származó importja határozta meg. Ennek szükségszerű következménye volt, hogy a klíringrendszer hamarosan to-

vább épült és az országok közötti valamennyi fizetési forgalomra is kiterjedt.

A közép- és kelet-európai országok egymás közötti, valamint Németországgal és Olaszországgal lebonyolított külkereskedelmi forgalma hamarosan klíringalapra helyeződött át (49. táblázat).

49. táblázat

A klíring alapon folytatott külkereskedelem az összes forgalom %-ában 1938-ban*

Ország	Behozatal	Kivitel
Bulgária	86,7	88,0
Magyarország	85,9	83,0
Románia	82,5	72,9
Jugoszlávia	76,4	79,5

* A klíring speciális változatait is figyelembe véve.

Jugoszlávia 1932 januárjában köti meg első kliringegyezményét Ausztriával, 1934 májusában Németországgal, s végül is a harmincas évek második felében a jugoszláv külkereskedelem 73–75%-a már kliringegyezmények keretében bonyolódott. Ausztria Jugoszlávia mellett klíringegyezményt kötött Svájccal, Magyarországgal, Olaszországgal és Bulgáriával is. A klíringrendszer elterjedésében fontos szerepet játszott Németország, amely 1932-ben mind a hat délkelet-európai állammal klíringegyezményt kötött. Magyarország is egyre erőteljesebben csoportosította át külkereskedelmét a klíring elszámolási rendszert alkalmazó országok felé, s 1935-ben már külkereskedelmének több mint 63%-át klíringegyezmények keretében folytatta.

Mindezen módszerváltozások, a kereskedelempolitika átalakulása a válságot követő években a legszorosabb összefüggésben állt Közép- és Kelet-Európa országainak politikai és gazdaságtörténetét meghatározó német térhódítással, a hitleri Németország „Lebensraum" politikájával.

4. A német gazdasági térhódítás; a közép- és kelet-európai „nagytérgazdaság"

A súlyos megrázkódtatásokat okozó válság nyomán kibontakozó átalakulások, s ezek sorában a harmincas évek állami beavatkozási politikájának is különlegesen fontos tényezője volt Közép- és Kelet-Európa térségében a nemzeti szocializmus németországi győzelmét követően kialakult új európai helyzet, a hitleri Németország színre lépése. 1933 januárja után a náci világuralmi tervek jegyében megindult a német gazdaság átalakítása, és egyidejűleg új orientáció bontakozott ki a Németországtól keletre, délkeletre eső országokkal való gazdasági kapcsolatok terén is. A nagy intenzitással megvalósított náci elgondolások sok vonatkozásban lényegesen érintették a közép- és kelet-európai országokat, és erőteljesen áthatották azok további gazdasági helyzetét. E hatások bemutatása elkerülhetetlenné teszi a náci német gazdaságpolitika legfőbb törekvéseinek rövid jellemzését.

A náci-párt korlátlan uralmának kiépülése Németországban lehetővé tette, hogy meginduljon az ország gazdaságának átszervezése, háborús átállítása. A náci munkalehetőség-teremtő program 1933-as intézkedései után, amelyek részben már közvetve összefüggésben álltak a katonai előkészítéssel, 1934 nyarán indult meg a hitleri Németországban a nagyarányú fegyverkezés. A fegyverkezési program a modern háború szükségleteinek megfelelően nem csupán a szorosabban vett fegyverkezési iparokat érintette, hanem a gazdasági élet egészét, az ipart, a mezőgazdaságot, a hiteléletet és a külkereskedelmet stb. egyaránt. A gazdaság háborús termelésre való átállítása a fasiszta államnak a gazdasági életbe történő minden

korábbit meghaladó mértékű beavatkozását vonta maga után. Éppen a hitleri Németországban épült ki legkorábban a háborús jellegű állami beavatkozás rendszere. A német monopoltőke számára rendkívül nagy konjunktúrát teremtő állami beavatkozás 1934 közepétől főként három területre összpontosult: az iparnak nyújtott hatalmas közvetlen és közvetett katonai megrendelésekre; a gazdaság autarchiás kiépítésére; s a külkereskedelem és a nemzetközi fizetési forgalom legerőteljesebb irányítására. Ez utóbbi két terület tartalmazza az ún. gazdasági felfegyverkezés legfőbb mozzanatait. Míg az autarchiás gazdaságpolitikával a német gazdaságot módszeresen igyekeztek a háború esetén el nem érhető nyersanyagforrásoktól függetleníteni, addig a külkereskedelmi és fizetési forgalom szigorú állami ellenőrzése részben az autarchiás politika kiegészítője volt, részben viszont a külkereskedelem és a fizetési mérleg rendkívül súlyos problémáinak megoldására szolgált.

A külkereskedelem szigorú állami ellenőrzése nélkül az autarchiás politikát sem érvényesíthették volna, hiszen az autarchia a külkereskedelem vonatkozásában egyrészt a behozatal csökkentését, másrészt a külkereskedelmi forgalom jelentős területi változását feltételezte. Bár a külkereskedelem állami ellenőrzése szerves részét képezte a háborús gazdaság kiépítésének, az autarchiának, az adott pillanatban elsősorban az igen nagy deficitet kimutató külkereskedelem és fizetési mérleg helyzetén igyekezett könnyíteni. A külkereskedelmi és fizetési helyzet ugyanis Németországban 1934 tavaszára ért a legválságosabb szakaszába. A fizetési mérleg helyzetét a kibontakozó állami beruházási politika, valamint a két legfőbb világkereskedő országban, Angliában és az Egyesült Államokban végrehajtott valutaleértékelés súlyosbította. Ehhez járult, hogy évek óta első ízben a külkereskedelmi forgalom is passzívvá vált; 1934 második negyedében a kereskedelmi mérleg deficitje meghaladta a 160 millió márkát.

A gazdasági fegyverkezés és a külkereskedelmi nehézségek egyidejű megoldására született meg 1934 szeptemberében a Schacht-féle „Neuer Plan", amely a náci háborúelőkészítő politikát a nemzetközi gazdasági kapcsolatok oldaláról igyekezett alátámasztani.

A „Neuer Plan" a külkereskedelem és a nemzetközi fizetési forgalom teljes állami irányítását valósította meg, s lényegében a következő alapelveken nyugodott: a gazdaság háborús átállítását szem előtt tartó náci kormányszervek erőteljesen korlátozták a behozatal mennyiségét, megszabták az összbehozatal volumenét. A külkereskedelmi forgalmat, a korábbi kereskedelmi elvekkel gyökeresen szakítva, a legtöbb kereskedelmi partnerrel a bilaterális, kétoldalú kereskedelmi és fizetési egyezményekre alapozták. A „Neuer Plan" legfőbb alapelve az volt, hogy Németország a lehetőségek szerint azon államoktól vásároljon, amelyek ellenértékül nem valutát kérnek, hanem német árukat fogadnak el. A behozatal előbbiekben jelzett módosítása természetesen együttjárt a kivitel állami szabályozásával, a kompenzációs üzletek útján történő kivitel támogatásával, a nyílt és burkolt exportpremizáló rendszer megvalósításával.

A „Neuer Plan" rendszere alkalmas volt a náci gazdasági program támogatására. A behozatal meghatározott területeinek korlátozása maga után vonta a stratégiailag fontos cikkek belföldi gyártásának fellendülését. Ugyanakkor a rendelkezésre álló anyagi eszközökkel való szigorú takarékoskodás jegyében – hogy a belső erőforrásokat maximálisan állíthassák a háborús készülődés, fegyverkezés szolgálatába –, a behozatalt a katonai szempontokból legfontosabb és Németországban kellő mennyiségben elő nem teremthető nyersanyagokra és élelmiszerekre korlátozta. A bilaterális elv széles körű megvalósítása, s ezen belül a német áruszállításokkal történő fizetés segítségével a Schacht-i gazdaságpolitika megoldotta a devizaproblémát, ami a hadigazdálkodás elsőrendű előfeltétele volt, hiszen devizakiadásaikat rendkívül leszűkítve, a rendelkezésre álló devizakészleteket a más módon be nem szerezhető katonai nyersanyagok vásárlására fordíthatták.

A „Neuer Plan" külkereskedelmi és fizetési rendszere a fasiszta Németország külkereskedelmét automatikusan Kelet- és Délkelet-Európa, az ún. Südostraum irányába terelte. A náci gazdaságpolitika a közép- és kelet-európai országokat, főként politikai megfontolásból két eltérő jellegű területként kezelte, Ausztriát a Birodalom

szerves részének tekintette és a cseh területekre is igényt tartott, Magyarország és a balkáni országok viszont, a Südostraum-nak nevezett térség a náci tervekben elsősorban a gazdasági penetráció területét képezte, magában foglalva a politikai alárendelés és függés kiépítésének célkitűzését. A Südostraum (Délkelet-Európa) országai – használjuk a továbbiakban ezt a fogalmat – eleinte a német hadigazdaság kiépítésének legfontosabb külföldi nyersanyagbázisaként szolgáltak. A szigorú ellenőrzéssel biztosított új német kereskedelempolitikai elvek ugyanis rendkívül elszigetelték a német gazdaságot, hiszen a nyugat-európai és tengerentúli államok sem a bilaterizmust, sem az áruelszámolási rendszert nem fogadták el, s ilyen alapon nem is voltak hajlandók kereskedni. Ezzel szemben a Schacht-féle gazdaságpolitika rendkívül alkalmas volt a délkelet-európai államokkal való gazdasági kapcsolatok elmélyítésére. Délkelet-Európának korábban is nagy szerepe volt a német gazdaságpolitikában, s ezen országok piacainak meghódítási törekvése már az 1920-as években is jelentkezett a német tervekben. A „Neuer Plan"-nak megfelelően azonban e területet a német háborús gazdaság szerves kiegészítőjének tekintették.

Milyen tényezők alapján építhetett a náci német gazdaságpolitika a Südostraumra? Mindenekelőtt azért, mivel a zömében agrár jellegű államok súlyos gazdasági helyzetükben legfőbb problémájuknak az agrártermékek értékesítési nehézségeit látták. Nem volt kétséges – s ezt már a korábbi évek tapasztalatai is mutatták –, hogy ezen országok minden olyan kezdeményezést, amely agrártermékeik értékesítését előmozdítja, örömmel fogadnak. Már ez is megteremtette előfeltételeit, hogy a dunai országok a kereskedelem kétoldalúsításának, a németek által hirdetett elvét elfogadják. Ha figyelembe vesszük ugyanakkor, hogy – mint adós államokat – Németország mellett éppen ezen országokat sújtotta legerősebben a pénz- és hitelválság, hogy súlyos valutáris problémákkal küszködve ezek az országok vezették be a kötött devizagazdálkodást, úgy érthető, hogy a bilaterális, áruelszámolásra épülő kereskedelmi forgalom számukra is előnyösnek tűnt.

A délkelet-európai országok rendelkeztek azokkal az élelmiszer-

és nyersanyagfeleslegekkel – jugoszláv gabona és színesfémek, román kukorica és olaj, magyar hús, zsír, gabona és bauxit, bolgár dohány stb. –, amelyekre a német hadigazdálkodásnak már a fegyverkezés időszakában is szüksége volt, s a későbbiekben még inkább lehetett.

Ezek az államok területileg közel voltak Németországhoz, szárazföldi úton tudták megközelíteni őket, s így az eljövendő háború esetén nem kellett attól tartani, hogy a forrásokat tengeri blokáddal elvághatják. A Dunavölgy országait tehát gazdasági és stratégiai szempontból egyaránt biztos tartalékának tekintette a náci Németország. Ezen országokkal kapcsolatos elgondolásaik valóraváltását az is elősegítette, hogy Németország mint nagyhatalom, politikai nyomást is gyakorolhatott ezen országokra. Bár ebben az időben még csak Magyarország állt a hitleri Németország oldalán, számíthattak arra, hogy a többi kis, gazdaságilag és politikailag gyenge állam felett – többek között éppen a szoros gazdasági kapcsolatokon keresztül – politikai befolyást szereznek.

Mindebből világosan látható, hogy a „Neuer Plan"-nal megindított új gazdaságpolitika nemcsak abban az értelemben szolgálta a német világuralmi tervet, hogy elősegítette a háborús felkészülést, hanem oly módon is, hogy megkezdte a Südostraum hozzáláncolását a német gazdasághoz, bekapcsolásukat a német „Grossraumwirtschaft" kereteibe. Hogy a „Neuer Plan" ezt a célt is szolgálja, afelől a német kormánykörök nem hagytak kétséget. 1934-ben írják: »miután a belső német gazdasági tér tervszerű kiépítése, amely a nemzetiszocialista államvezetés első kormányzati évének legfontosabb feladata volt, megtörtént, most már eljött az ideje, hogy a német gazdaságnak a szervesen kialakuló „Nagytérgazdaságba" való beillesztését tekintsük legfontosabb gazdaságpolitikai feladatunknak«. (Hans Ernst Posse államtitkár „Möglichkeiten der Grossraumwirtshaft" c. a Die nationale Wirtschaft 2. évfolyamában megjelent cikke.)

A náci gazdaságpolitika új irányzata 1934 közepétől épült ki egységes rendszerré, de elemei, illetve elképzelései már korábban is áthatották a német külkereskedelempolitikát. A délkelet-európai

országokkal szemben érvényesülő merev agrár-elzárkózás lazításának jelei már 1933 őszén mutatkoztak. A német külügyminisztérium gazdaságpolitikai osztályának vezetői ekkor jelzik először, hogy a magyar mezőgazdasági kivitelt bizonyos burkolt premizálási rendszer segítségével hajlandók elősegíteni. A Berlinben tárgyaló magyar kereskedelmi küldöttség vezetője bizalmas feljegyzésben arról is beszámol, hogy Papen alkancellár és a külügyminisztérium gazdaságpolitikai osztályának magyar ügyekkel foglalkozó főtisztviselője, Waldeck értésére is adta: „most üssük a német vasat, mert meleg, s olyan a helyzet, hogy a német kormánytól mindent el tudunk érni, olyat is, amiről eddig szó sem lehetett".

1933 novemberében sor került a német–magyar vegyes bizottság létrehozására, s még a hónap végén megkezdődtek az előzetes tárgyalások is.

A terjeszkedő náci gazdaságpolitika kibontakozása talaján, az 1933–1934 fordulójára kialakult tényleges politikai helyzettől indíttatva 1934 január és február hónapokban sor került a német–magyar kereskedelmi tárgyalásokra, s azok eredményeként megállapodás aláírására.

Illetékes német kormányszervek 1934 januárjában hozták a döntést: „Németország szándéka – állapítják meg – a megkötendő szerződésben abban áll, hogy a magyar gazdaságot az árucsere fokozásával szorosan és elválaszthatatlanul a némethez kapcsolják." (Deutsches Zentral Archiv Potsdam. Ausswärtiges Amt. Abt. II. 41 288.) Elvi jelentőségű határozatot hoznak, hogy szakítva a korábbi külkereskedelmi elvekkel, nem a szerződésszerű, nyilvános vámmérséklések eszközét alkalmazzák, mivel az más országokra is átáramlana, hanem új, vámvisszatérítési formában teszik lehetővé a magyar mezőgazdasági cikkek németországi importját. A magas agrárvámokat fenntartva, egyedül Magyarország számára adnak import-engedményt, vállalva, hogy a vámok egy részét állami pénzből visszatérítik. E célra 15 millió márkás kormány-alapot létesítenek. Február 21-én aláírták a megállapodást, amely az 1931-es kereskedelmi szerződés második pótegyezményeként április 1-től lépett életbe.

A második pótegyezmény 1. és 2. cikkelyében megállapítja, hogy a német kormány kompenzáció és klíring keretében vállalja a magyar kivitel előmozdítását, a magyar kormány pedig tekintetbe veszi a német behozatali érdekeket. Ennek megvalósításaként az első világháború óta első ízben került sor olyan német–magyar megállapodásra, amely jelentős magyar agrárkiviteli lehetőségeket teremtett Németország felé. A német kormány 1934-re kötelezte magát 50 000 tonna búza, 75 000 tonna takarmánygabona (árpa és tengeri), 6000 db vágómarha, 3000 tonna sertéshús, 1500 tonna szalonna, 3000 tonna disznózsír átvételére. Az egyezmény értelmében német részről figyelemre méltó tételek átvételét vállalták hüvelyesekből, aprómagvakból, vajból, tojásból stb. is.

Az 1934-es második pótegyezmény azonban nemcsak kiviteli kontingenseket biztosított a magyar mezőgazdaság számára, hanem a korábbi kereskedelmi megállapodások gyakorlatától eltérően, a januárban született elvi döntésnek megfelelően a kontingens rendszer kiviteli térítési rendszerrel egészült ki. A térítési rendszer azt jelentette, hogy a magyar kormány évente 22 millió pengőt fordíthatott a Németországba exportált mezőgazdasági cikkek ártámogatására. Ilyen körülmények között az ártámogatásban részesülő cikkek nemcsak versenyképessé váltak a német piacon, de ez a rendszer egyben a világpiaci árszínvonalnál kedvezőbb értékesítési lehetőséget biztosított a magyar nagybirtoknak. A Németországba exportált búza minden mázsája után az állam 4,2–5,5, a kukorica után 4, a vágómarha után 27, a szalonna után 56, a disznózsírhoz 74 pengő stb. ártámogatást fizetett. Egészében ez a gabonaféléknél évente 6,5 millió, az olajosmagvaknál 2 millió, a szalonna és disznózsírnál 8,5 millió, az egyéb termékeknél 5 millió pengő kiviteli térítést jelentett.

A magyar kormány által kifizetett exporttámogatást a német állam visszatérítette, vagyis a német kormány saját anyagi eszközeiből nyújtott térítései tették lehetővé a kiviteli kontingensek kihasználását.

A német engedmények fejében a magyar kormány a német iparcikkbehozatalt akadályozó intézkedéseket mérsékelte, illetve hatály-

talanította. Mindenekelőtt az 1934-es megállapodás léptette életbe, most már gyakorlatilag is, teljes mértékben azokat a vámkedvezményeket, amelyeket korábban, már az 1931. évi kereskedelmi egyezményben rögzítettek. Ez elsősorban a papírárukra, textíliákra, fémárukra, gépekre és a fogyasztási cikkek egész sorára terjedt ki. A vámkedvezmények mértéke a 20–30%-ot is elérte. Ennél is fontosabb volt azonban a behozatali tilalmak felfüggesztése, és szabad behozatali kontingensek nyújtása számos olyan árufajtánál, amelyből 1931 óta szinte egyáltalán nem adtak behozatali engedélyt. Behozatali kontingenst biztosítottak pl. fonalakra, pamutszövetekre, cipőre, gépekre.

Az 1934. évi februári új kereskedelmi megállapodást márciusban új fizetési egyezmény egészítette ki. Eszerint a német importőrök a vásárolt magyar árucikkek ellenértékét márkában a Magyar Nemzeti Bank javára a Reichsbankhoz fizették be. A Reichsbank a kiszállított magyar árufajták szerint külön számlán kezelte a hozzá beérkezett összegeket. Ezen összegekből folyósította a Magyar Nemzeti Bank a német exportőröknek magyarországi szállításaik ellenértékét.

Változatlanul fenntartották a klíringelszámolás azon rendszerét, amely szerint a magyar export ellenértékének nem teljes összege, hanem csupán 90%-a szolgált a német áruszállítások fedezésére, a fennmaradó 10% pedig az ún. conto ordinario-n állt a Magyar Nemzeti Bank szabad rendelkezésére. A megállapodás szerint a 10%-os összeg nem az áruelszámolások célját szolgálta, hanem egyéb devizát igénylő vásárlásokra fordíthatták. Az új megállapodás a conto ordinario-t két részre osztotta, az ún. „unbeschränkte freie Quote"-ra, amely a conto ordinario fix összegben, 2 millió márkában meghatározott részét tette ki. A 2 millió márkás összegért a Magyar Nemzeti Bank nemes devizát vásárolhatott, amely bármely célra felhasználható volt. A conto ordinario-n a 10% fennmaradó nagyobb része, az ún. „beschränkte freie Quote"-n halmozódott fel. Ezen összegeket a megállapodás értelmében a kereskedelmi szerződésben nem szereplő német nyersanyagok vagy tranzit-

áruk, vagyis ugyancsak devizát igénylő cikkek vásárlására használhatták fel.

Az 1934-es februári megállapodás a várakozásokat is meghazudtoló módon növelte meg a magyar–német kereskedelmi forgalmat. Ugrásszerűen megnövekedett a magyar mezőgazdasági kivitel. A zsír és szalonna kivitel több mint hússzorosára, a szarvasmarha több mint hétszeresére, a gyapjú több mint hatszorosára, a hüvelyesek több mint négyszeresére, a vaj kivitele több mint háromszorosára nőtt. Egészében a magyar kivitel 1933-ról 1934-re több mint megkétszereződött, értéke több mint 46 millió pengővel emelkedett, és megközelítette a 90 milliós szintet.

Míg a magyar kivitel értékemelkedése messze túlhaladta az előzetes várakozásokat, addig a német ipari behozatal növekedése messze alatta maradt annak, s értéke az előző évhez képest mindössze 2 millió pengővel növekedve alig haladta meg a 63 millió pengőt.

Mint az előbbi adatok mutatják, 1934-ben nemcsak rendkívül nagyarányú emelkedés következett be a Németországba irányuló magyar kivitelben, hanem az első világháború óta először a magyar–német külkereskedelmi forgalom évi mérlege magyar részről jelentős aktívummal zárult. A magyar kivitelben Németország részesedése az előző évi 11,2%-ról 1934-ben 22,2%-ra ugrott.

A német kormánykörök a Délkelet-Európa felé irányuló új gazdaságpolitikát, s ezen belül az új, 1934-es magyar–német megállapodást Németország és a Südostraumban található kis államok kölcsönös egymásra utaltságának és gazdasági kiegészítésének bizonyítékaként állították be. Politikájukat a nehéz gazdasági helyzetben levő kis államoknak nyújtott „nagylelkű baráti engedménynek" igyekeztek feltüntetni. A náci politikusok és az egész német közgazdasági irodalom nagy propagandával terjesztett nézeteit fogalmazta meg pl. Ernst Wagemann, a német Gazdaságkutató Intézet elnöke, aki „Der Neue Balkan" c. könyvében arról ír, hogy a megszorult helyzetben levő országoknak „. . . ki nyújthatta volna inkább kezét, mint Németország", hogy a német segítségnyújtás révén Németország a délkelet-európai államokat is „viharos fejlődésé-

nek uszályába vonta". A németek által hirdetett álláspont még élesebb megfogalmazást nyert a következőkben: „Németország volt az egyetlen ipari állam, amely a délkelet-európai agrárországok támogatására nagylelkű módon előnyben részesítette és megsokszorozta ezen országok termékeinek átvételét." (Hermann Gross: Die wirtschaftliche Bedeutung Südosteuropas für das Deutsche Reich, Stuttgart–Berlin 1938. 18. oldal.)

Kétségtelen, hogy az 1934-es szerződés célja elsősorban az agresszív német politikai törekvések megalapozása volt. Ez azonban egyáltalán nem jelentette azt, hogy a náci kormány e lépést ne kötötte volna egybe közvetlen gazdasági érdekeinek biztosításával. Távolabbi politikai céljaikat úgy akarták elérni, hogy a délkelet-európai országok erőforrásait már az adott helyzetben is maximálisan kihasználva, fegyverkezési politikájuk szolgálatába állíthassák.

Ami a piacnyújtást illeti, utaltunk már Németország rendkívül kedvezőtlen kereskedelem- és devizapolitikai helyzetére, amely mindinkább lehetetlenné tette, hogy agrár behozatali szükségleteit a korábbi évekhez hasonlóan a tengerentúli országokból szerezze be. Hiába volt ezen országokból származó termények ára jóval alacsonyabb, azok beszerzéséhez legnagyobbrészt devizára lett volna szükség, amellyel Németország csak korlátozottan rendelkezett, s a meglevő devizakészleteit, illetve forrásait a fegyverkezés számára, stratégiai jelentőségű nyersanyagok vásárlására tartotta fenn. Németország szükségszerűen mindinkább azokra az országokra volt ráutalva élelmiszerszükségletének beszerzésénél, amelyek hajlandók voltak kétoldalú klíringelszámolás keretében szállításaik fejében német iparcikkeket átvenni. Már ebből is következik, hogy a náci kormánykörök készsége a magyar mezőgazdasági árufeleslegek átvételére az 1934-es megállapodás keretében egyáltalán nem gazdasági engedékenységből, hanem a német gazdaság elsőrendű érdekéből is eredt.

Éppen az előbbi mozzanat helyezi más megvilágításba az árproblémákat is. Míg a húszas években a német vásárlásoknál elsődleges szerepet az árkérdés játszotta, addig a változott viszonyok között a náci kormány számára az árak jelentősége háttérbe szorult

a devizaprobléma mögött. A német gazdaság számára nem az volt az előnyösebb, ha olcsóbban vásárolhatnak, s ez mint gazdaságpolitikai elv, megfogalmazást is nyert, hanem az, ha vásárlásaikat kompenzációs alapon, valuta nélkül eszközölhették. Az agrártermékeknek magasabb árakon történő megvásárlása a délkelet-európai országokban éppen a devizakiadások kiküszöbölése által, az adott helyzetben közvetlen gazdasági szempontból is a legelőnyösebb volt Németország számára.

A kérdés megítélése szempontjából ugyanakkor egyáltalán nem elhanyagolható, milyen forrásokból származott az az ártámogatás, amely a világpiaci áraknál magasabb átvételi árszínvonal fedezetéül szolgált. A szerződés adataiból ismeretes, hogy 22 millió pengőre rúgott az az összeg, amelyet az 1934-es esztendőre kiviteli térítés címén a német kormány magára vállalt. Ez az összeg azonban ténylegesen nem terhelte a német gazdaságot. A náci kormány ugyanis a magyar mezőgazdasági kivitel premizálását rendkívül ügyesen kötötte össze a Magyarországon befagyasztott német követelések mobilizálásával. A német kormány 1934-ben a Magyarországon befagyasztott mintegy 60 millió pengős német követelésekből teremtette meg a magyar agrárkivitel premizálásához szükséges pénzügyi alapot. A német nagytőkések örömmel vették, hogy a német kormány a számukra jórészt értéktelennek tűnő követeléseket készpénzért – bár a névleges értéknél 25%-kal alacsonyabban – megvette.

Bár a német kormány a befagyasztott német követelések megvásárlására 17 millió márkát fordított, ez teljes egészében a magyarországi követelésekkel rendelkező német üzleti körökhöz jutott, tehát nem külföldre fizették ki. Másrészt pedig a kormány – e nemzetgazdasági méretekben tényleges veszteséget nem jelentő – kiadásai is megtérültek, mivel a kiviteli visszatérítéssel fellendített külkereskedelmi forgalom kb. 10 millió márka vámbevételi többletet eredményezett. Ha még figyelembe vesszük, hogy a mezőgazdasági cikkek átvétele fejében a klíring keretében Magyarországra exportált német iparcikkeket exporttámogatás nélkül, a világpiacinál magasabb áron tudták értékesíteni, úgy egyértelműen világossá

válik, hogy a német kormány ténylegesen nem vállalt anyagi áldozatot az 1934-es kereskedelmi pótegyezménnyel.

Az 1934 februárjában Magyarországgal aláírt megállapodás volt az első, de csakhamar követték ezt hasonló jellegű szerződések a többi délkelet-európai állammal. A német–magyar szerződés tehát a náci „Grossraumwirtschaft" politika gyakorlati megindítása volt, prototípusa a „nagytérgazdaságra" orientálódó szerződéseknek.

A német behatolás sikere – az alkalmazott német eszközöktől függetlenül – attól is függött, milyen erős volt a szembenálló ország tárgyalási pozíciója, mennyire rendelkeztek olyan termékekkel, amelyek más piacokon is kelendőek, menyire voltak képesek árstruktúrájukat az új helyzethez igazítani.

Ebből következett, hogy a gyengébb országokban a német gazdasági behatolás sokkal erősebb lehetett. (Meg kell jegyeznünk, hogy bizonyos külpolitikai aspektusok is befolyásolták a gazdasági kapcsolatok mélységét.)

Bulgáriában a német külkereskedelmi részesedés már a válság előtt igen tekintélyes volt, a válság alatt tovább növekedett. Az 1933 februári német–bolgár kereskedelmi szerződésben a németek jelentős tarifakedvezményeket adtak a bolgár félnek, cserébe viszont a bolgár mezőgazdaságnak a német piac igényeihez igazodó fokozódó specializálását kérték. Főleg ipari és takarmánynövények és bizonyos állati termékek szállítását, ami, tekintettel arra, hogy a bolgár export sohasem volt egyoldalúan gabonaorientációjú, könnyebben megvalósítható volt. Néhány év alatt az ilyen jellegű termények vetésterülete erősen megnövekedett, s Németország a túlértékelt valutával mindent könnyen megvett. Ennek eredményeként a német részesedés a bolgár exportból 1929 és 1938 között 29,4%-ról 43,1%-ra, az importból 23,2%-ról 54%-ra emelkedett.

Románia és Jugoszlávia tárgyalási pozíciója Németországgal szemben természetesen erősebb volt, mivel sokoldalúbb és változatosabb gazdasági erőforrásokkal rendelkeztek, mint Bulgária. Románia petróleumkincse és a tengeri szállítás lehetősége folytán, hagyományosan Nyugat-Európára orientált gabonakereskedelme érdemel ebben az összefüggésben figyelmet.

Románia hagyományosan német piacra szállított kiviteli cikkeit azonban a válság időszakában erősen érintették a német beviteli korlátozások. A Németországgal folytatott kereskedelem részesedése majdnem 1/3-ára csökkent. A világgazdasági válság éveiben kritikussá vált értékesítési lehetőségek Románia helyzetét is megingatták, külkereskedelmi kiszolgáltatottságát fokozták. Mindennél világosabban bizonyította ezt a Németországgal 1935 márciusában megkötött gazdasági egyezmény. Ennek következtében a kereskedelmi forgalom ismét emelkedett, s 1937-ben a forgalom 27%-ával elérte a válság előtti szintet. Német részről itt is elsősorban olajosmagvak, szója stb. termelését és szállítását kívánták, s nem is eredmény nélkül.

Jugoszlávia pozícióját a színes ércek erősítették, de ez még annyira sem jelentett szilárd támaszt, mint az olaj Románia esetében. A Németországgal folytatott jugoszláv külkereskedelem a válság előtt eléggé jelentéktelen volt (8,5%). Az agrár termékek értékesítésének válsága azonban a túlnyomóan mezőgazdasági exportra képes országot a kivitel növelése minden lehetőségének megragadására késztette. A különböző német kereskedelmi kedvezmények, és magasabb árak ezért a harmincas évek elején egyre nagyobb vonzerőt gyakoroltak. A német vásárlások különösen az 1934 májusi gazdasági egyezmény megkötése után fokozódtak, s mindinkább kiterjedtek a fegyverkezéshez fontos színesércekre is. A forgalom erőteljes növekedésére utal, hogy 1935-ben már 500 millió dinár klíringtöbblet jelentkezett Jugoszlávia javára. A Németországgal folytatott kereskedelem növekedése önmagában is egyre erősebben kapcsolta a térség országait Németországhoz. Miután a kereskedelem klíringegyezmények rendszerében épült ki, a délkelet-európai országok kereskedelmileg egyre inkább elszigetelődtek a világpiactól, s ezért még inkább kiszolgáltatottá váltak a valutáját gyakorlatilag felértékelő Németországtól.

Németország hivatalosan nem értékelte le valutáját, s a klíringegyezményekben általában megkövetelte, hogy a márka és a délkelet-európai országok valutája közti paritást a márka régi aranyalapját figyelembe véve állapítsák meg. Tekintettel arra, hogy a

márka belső vásárlóereje a válság alatt és után erősen csökkent, ez a márka túlértékelésével, illetve a többi valuták leértékelésével volt egyértelmű.

A német gazdaság vezetői tisztában voltak azzal, hogy délkelet-európai országok számára a túlértékelt márka milyen gazdasági következményekkel jár. Álláspontjukat azonban Schacht, a Nemzeti Bank elnöke világosan megfogalmazta: „... az érdekelt külföldi államok minden körülmények között szívesebben adnak el ún. negociabilis valuta, mint márka ellenében; ha tehát a német piacra adnak el, úgy ezt azért teszik, mert erre quasi kényszerülve vannak; ha pedig kényszerülve vannak, úgy áraikban igazodni tartoznak és fognak is a német rendelkezésekhez". (Magyar Országos Levéltár, Külügyminisztérium. Gazdaságpolitikai osztály, Német dosszié. 642. A berlini magyar követség 1935. június 15-i bizalmas jelentése.)

Németország, elvileg Bulgária, Magyarország és Románia esetében egyaránt kikötötte az eredeti valuta paritás fenntartását, a valóságban azonban csak Bulgária tartotta magát ehhez az előíráshoz. (1 márka = 33 leva.) A többi ország a német rosszallás ellenére is igyekezett figyelembe venni a márka értékcsökkenését. A Magyarországon alkalmazott 18%-os márka felár azonban még így is a márka túlértékelését jelentette.

Románia a márkával kapcsolatos bizonyos fokú szabad forgalom biztosításával óhajtotta a márka reális értékelését elérni. Ez részben sikerült, de német nyomásra a szabad forgalmat 1936-ban megszüntették. Ekkor azonban már hivatalosan is elismerték a márka bizonyos értékveszteségét.

A jugoszláv klíringegyezmény is a hivatalos rátán alapult, de hamarosan olyan mértékű klíringadósságok halmozódtak fel, hogy a Jugoszláv Nemzeti Bank kénytelen volt az ún. privát klíringet bevezetni – az importálók közvetlenül megvehették kliringcsekk révén az exportőrök követelését –, amely körülbelül 25%-os értékveszteséget jelentett a márka árfolyamában.

Mindezek ellenére a márkát általában túlértékelték, s ez Németország számára kedvezően befolyásolta a délkelet-európai országok

külkereskedelmét. Elméletileg úgy tűnne, hogy az importtöbblettel küszködő Németországnak a márka alacsonyabb árfolyama lett volna előnyösebb, hiszen a túlértékelés import prémiumként s export gátlóként hatott. De, mint utaltunk rá, Németország egyáltalán nem ellenezte, hogy importtöbblete legyen a klíringországokkal.

A mesterséges márka árfolyam könnyebbé tette ugyanis, hogy a nemzeti valutákban magasabb árat kapjanak a Németországba exportálók, mintha a normális ráta alakult volna ki. Emellett a németek még sok esetben így is a nemzetközi árszintnél magasabb árakat fizettek, hogy evvel is maguk felé tereljék a délkelet-európai országokat. Ugyanakkor a klíringegyezmények, valamint Németország nagyhatalmi pozíciója s politikai befolyása folytán, nem kellett attól tartania, hogy a túlértékelt márka ténylegesen csökkenti exportját. Annak ellenére, hogy a német exportárak, amelyek a válság előtt alacsonyabb szinten álltak, mint például az angol export árszínvonala, a 30-as években már 12–20%-kal meghaladták azt, mégis a német kiviteli cikkeket a dunavölgyi országok nagyrészt a németek által kívánt mennyiségben vették át, hiszen ez volt a módja a klíring-egyensúly megteremtésének.

A pillanatnyi német érdekek szempontjából azt is előnyösnek tartották, ha átmenetileg jelentős különbség alakul ki az export- és importszint között. A gyakorlat éppen azt tanúsítja, hogy külkereskedelmi mérlegük minden relációban passzívvá vált.

Az a körülmény, hogy Németországnak új helyzetében szükségszerűen növelni kellett kereskedelmét a klíringelszámolásban levő délkelet-európai államokkal, hogy ezen országokat fokozott mértékben akarták nyersanyagforrásként igénybe venni, önmagában még egyáltalán nem magyarázza a német kereskedelmi mérleg passzívumát. Annál kevésbé, mivel 1933 előtt éppen ezen országokban jelentős kereskedelmi aktívumot értek el. A növekvő élelmiszer- és nyersanyagimportot megfelelően emelkedő ipari exporttal fedezhették volna. Erre azonban nem került sor.

Már 1934 végén világossá vált, hogy a klíringszámlákon jelentős német árutartozások halmozódnak fel, amelyek Magyarország esetében egyes időszakokban elérték a 14–15 millió pengőt is. „A

márkaösszegeknek ezen felszaporodása – állapították meg – a németeknek nálunk eszközölt forszírozott vásárlásaira vezethető vissza." (Magyar Országos Levéltár. Külügyminisztérium. Gazdaságpolitikai osztály. Német dosszié. 642. I-3-A. 16–23. 1934. okt. 3-i vegyesbizottsági tárgyalásokról szóló jelentés.) 1935 elejétől az év őszéig a német tartozás valamelyest csökkent, szeptemberben a 9 millió pengőt sem érte el, majd a nagymértékben növekvő állat- és húskiszállítás következtében ismét fokozódott. A német–magyar külkereskedelmi forgalomban 1934 és 1936 között, három év alatt 46 millió pengő, áruszállításokkal ki nem egyenlített német tartozás halmozódott fel.

A délkelet-európai államokból általában jelentősen megnövekedett importot Németország egyetlen esetben sem fedezte áruexportjával; a német klíringtartozások 1936 végén 463 millió márkát tettek ki, s ezeknek nagyobb része a délkelet-európai államokból származott. A húszas évek nyugati hiteleiből származó német árueladósodás nyugat felől délkeletre tolódott el.

A náci gazdaságpolitika vezetői több alkalommal is foglalkoztak a délkelet-európai államokkal folytatott kereskedelmük passzivitásával, s a nyilvánosság előtt ismételten kijelentették, mint pl. Hjalmar Schacht 1935-ös lipcsei beszédében: „A német kormány árutartozásait nem növelni akarja, de ellenkezőleg, mindent elkövet, hogy ezen árutartozások német árukivitel útján mielőbb törleszthetők legyenek." A valóságban azonban – e hangzatos nyilatkozatok ellenére – nem volt igaz, hogy a délkelet-európai államoktól származó agrárbehozatalt ki akarták volna egyenlíteni ipari kivitellel! Az állandóan fenntartott német árutartozásoknak ugyanis meghatározott és fontos szerepük volt a német újrafelfegyverzés finanszírozásában.

A náci gazdaságpolitika rendszerében az újrafelfegyverzés finanszírozása már a harmincas években sem korlátozódott csupán belső forrásokra. A nehézipari termelés nagyarányú fokozása és a lakosság fogyasztásának korlátozása mellett már ekkor is fontos szerepet játszott a német tőkefelhalmozás külföldi országok rovására történő meggyorsítása. Ennek egyik oldalát képezte, hogy megtagad-

ták a korábban felvett tetemes kölcsönök törlesztését és kamatterheinek fizetését, másrészt kereskedelmi partnereiket igyekeztek kihasználni. A német árutartozások tudatos felhalmozása éppen ez utóbbi törekvéssel állt szoros kapcsolatban. A harmincas években ugyanis Németország semmi módon sem tudott külföldi kölcsönöket szerezni. A tőkeimportra azonban, éppen gyorsütemű háborús készülődésük következtében, nagy szükségük volt. Ilyen körülmények között merült fel az áruklíring-hitelek felhalmozása, mint a tőkeimport sajátos; de Németország számára ez időben egyedül lehetséges módja. 1933 előtt a német kereskedelmi mérleg aktív volt, a fizetési mérleg viszont a jóvátétel és a tőkevisszavonások stb. következtében passzív. 1934 után a Neuer Plan keretében megváltozott a helyzet. A fegyverkezés követelményei a külkereskedelmi mérleget passzívvá tették, s ennek, valamint az egyéb fizetési kötelezettségek deficitjének kiegyenlítésére csakis a klíringszámlán felgyülemlett, s lényegében rövid lejáratú hitelekként jelentkező árutartozások szolgálhattak fedezetül. Ez annál is kedvezőbb volt Németország számára, mivel ez a kölcsönfelvétel burkolt, kamatokkal sem terhelt formáját jelentette. Ez utóbbi mozzanattal szoros kapcsolatban áll, hogy a náci gazdasági vezetők mindenáron leplezni igyekeztek a német árutartozások valódi jellegét. Valójában tehát az történt, hogy a gazdaságilag fejletlenebb, a válság által különösen erősen sújtott délkelet-európai országok, amelyeknek a náci propaganda szerint Németország nyújtott nagylelkű támogatást, segítették saját erőforrásaikból rövid lejáratú hitelek formájában a náci újrafelfegyverkezést.

A második világháború küszöbére a náci gazdaságpolitika a Südostraum valamennyi államát német gazdasági befolyás alá vonta. Az a törekvés, hogy a délkelet-európai országokat a német gazdaság vagy pontosabban hadigazdaság élelmiszer- és nyersanyagbázisává építsék ki; s ezen keresztül készítsék elő beillesztésüket a német „Grosswirtschaftraum"-ba, lényegében eredménnyel járt. A német gazdaságpolitikának sikerült rendszeresen növelni a délkelet-európai országokkal folytatott külkereskedelmet, mint ezt az 50. táblázat adatai is mutatják.

50. táblázat

Németország külkereskedelme Délkelet-Európával*

Év	Kivitel		Behozatal	
	millió M-ban	%-ban	millió M-ban	%-ban
1929	585,0	4,3	516,1	3,8
1933	154,3	2,8	138,5	4,7
1934	170,6	3,9	248,2	5,6
1935	252,6	5,9	319,1	7,7
1936	374,9	7,4	386,9	9,2
1937	555,7	9,4	574,0	10,5
1938	553,3	10,4	536,0	9,9

* Magyarország, Románia, Jugoszlávia és Bulgária adatai.

Míg az egész német külkereskedelem 1937-ben az 1929-es külkereskedelmi értéknek csupán 40%-át tette ki, addig a Délkelet-Európával folytatott külkereskedelem elérte az 1929-es év színvonalát, mennyiségileg pedig – a végbement árcsökkenéseket figyelembe véve – jelentősen túl is haladta azt. Ezek az adatok már önmagukban is fényt vetnek a német külkereskedelem területi átcsoportosulására (lásd az 51. táblázatot), amely a náci gazdaságpolitika következtében végbement.

A táblázat adatai mutatják, hogy 1929-hez viszonyítva Hitler hatalomra jutása után a német külkereskedelem éppen Délkelet-Európa viszonylatában növelte súlyát, mintegy tükrözve, hogy a német gazdasági „élettér" kiépítése terén ezen országokban érték el a legnagyobb eredményt.

A délkelet-európai országok százalékszerű részesedésének növekedése a német külkereskedelemben közel sem fejezi ki ezen országok ugrásszerűen megnövekedett szerepét a német gazdaság élelmiszer- és néhány fontos stratégiai jelentőségű nyersanyagellátásában. Ez utóbbit mutatja be az 52. táblázat.

Látható, hogy valamennyi fontos mezőgazdasági cikk és néhány, a hadigazdasághoz elengedhetetlenül fontos nyersanyag behozatala tekintetében rendkívül megnövekedett a kelet- és délkelet-európai

51. táblázat

A német külkereskedelem területi átcsoportosulása*

Terület	Részesedés a behozatalban %-ban				Részesedés a kivitelben %-ban			
	1929	1932	1935	1937	1929	1932	1935	1937
Délkelet-Európa	4,3	3,5	5,9	9,4	3,8	5,0	7,7	10,5
Közel-Kelet	1,4	1,3	3,4	3,6	1,4	2,5	3,8	7,0
Latin-Amerika	7,3	4,1	9,1	11,0	11,4	9,6	13,1	15,5
Észak-Európa	10,2	9,4	11,4	10,2	7,3	6,4	9,9	10,4
Nyugat-Európa	26,2	31,9	26,1	22,6	15,7	15,1	14,1	12,1
Anglia	9,7	7,8	8,8	7,3	6,4	5,5	6,2	5,7
Egyesült Államok	7,4	4,9	4,0	3,5	13,3	12,7	5,8	5,2
Egyéb	33,5	37,1	31,3	32,4	40,7	43,2	39,4	33,6

* Vierteljahrshefte zur Wirtschaftsforschung des Institut für Konjukturforschung. 1939/40. Heft. 1. 75, 77.

52. táblázat

A délkelet-európai országok részesedése néhány fontos cikk németországi importjában

Megnevezés	Százalékban	
	1929	1937
Búza	2,4	36,9
Árpa	37,4	80,5
Kukorica	6,8	32,9
Tojás	17,3	24,3
Gyümölcs	24,5	35,0
Hús	7,0	35,0
Szarvasmarha	9,6	18,8
Sertés	0,0	21,0
Zsír, szalonna	0,1	31,0
Dohány	47,8	61,3
Épületfa	24,5	35,0
Bauxit	37,2	62,1
Ércek	2,9	28,9

áruk szerepe. Ha ez fontos volt a német import számára, úgy magától értetődik, hogy még sokkal jelentősebb volt az exportáló kis országok szempontjából. A délkelet-európai államok külkereskedelmében – mint az 53. táblázat adatai tanúsítják – Németország meghatározó szerepre emelkedett.

53. táblázat

Németország szerepe a délkelet-európai államok külkereskedelmében

Ország	Németországba irányuló kivitel az összkivitel %-ában			Németországból származó behozatal az összes behozatal %-ában		
	1929	1933	1937	1929	1933	1937
Bulgária	29,9	36,0	43,1	22,2	38,2	54,8
Magyarország	11,7	11,2	24,1	20,0	19,6	26,2
Románia	27,6	16,6	19,2	24,1	18,6	28,9
Jugoszlávia	8,5	13,9	21,7	15,6	13,2	32,4

Németország rendkívüli mértékben megnövekedett szerepe Délkelet-Európa külkereskedelmében világosan mutatja, mily nagymértékben sikerült a náci gazdaságpolitikának ezen országok gazdaságát a világpiactól elszakítani, és a német piachoz láncolni. 1937-re Németország nemcsak az első világháború után elvesztett pozícióit tudta visszahódítani a külkereskedelem útján, hanem azt jelentősen túlhaladó gazdasági befolyásra tett szert a térség országaiban.

Mint a gazdasági fejlődés menetében annyiszor, ez esetben is lényeges eltérést figyelhetünk meg Csehszlovákia és Ausztria esetében. Ezen országok eltérő gazdasági struktúrája eleve kevesebb lehetőséget nyújtott a náci „nagytérgazdaság" elveinek érvényesítésére. Nem kínálkozott az agrárfeleslegek átvétele útján történő térhódítás lehetősége és a Dunavölgy két iparosodott jellegű országával való kereskedelmi kapcsolatra általában kevés lehetőség nyílott. Legfeljebb néhány ipari nyersanyag és alapanyag német vá-

sárlásai képeztek kivételt. Mindehhez járult az eltérő politikai helyzet, amely a harmincas évek német és osztrák, valamint csehszlovák gazdasági kapcsolatokban végül is nem a közeledés, hanem éppen az eltávolodás tendenciáit erősítette. Míg Ausztria kivitelének a húszas évek második felében 27–28%-a, behozatalának pedig 17–21%-a bonyolódott Németországgal, addig 1933-ra ezek az arányok 16, illetve 20, 1937-re pedig 15, illetve 16%-ra hanyatlottak. Még erőteljesebben érvényesült e tendencia Csehszlovákia esetében. A németországi kivitel 23–25%-ról csökkent 20 (1933), majd 15%-ra (1937). A Németországból eredő import korábbi 21–24%-os részaránya pedig 20 (1933), sőt 15%-ra (1937) süllyed.

A hitleri Németország ezen országokkal szemben más módszerekhez folyamodott. A politikai puccskísérletekig terjedő nyílt nyomás és katonai zsarolás, a gazdasági blokád, az osztrák gazdaság számára fontos német idegenforgalom leállítása, a külkereskedelmi forgalom korlátozása, és a korábbi exportpiacok elhódítása, s ezzel – Ausztria esetében – az ország gazdasági csőd felé taszítása, mind megtalálható volt a német fegyvertárban.

Ausztria és Csehszlovákia azonban a hitleri tervekben – mint utaltunk rá – nem egyszerűen a német nagytérgazdaságba illeszkedő, német befolyási zónába vont területként szerepelt, hanem a terjeszkedés, bekebelezés közvetlen programjaként. 1938–39-ben az Anschluss és a müncheni egyezmény, majd az önálló csehszlovák állam felszámolásának tragikus eseménysorozatai zárták le a harmincas években módszeresen előkészített náci agressziós politika első fejezetét. 1938 és 1939 tavasza azonban egyben új fejezetet is nyitott a német terjeszkedési politika történetében. Ebben nem kis szerepet játszott, hogy Ausztria és Csehszlovákia jelentős területeinek bekebelezése rendkívül megerősítette Németország európai pozícióit, s ezen belül különösen a délkelet-európai államok feletti befolyását.

1939-re a Duna-völgy térségében fekvő országokat Németország már a gazdasági befolyás acélbilincseivel kapcsolta magához. A harmincas években módszeresen felnövelt kereskedelmi kapcsolatok most ugrásszerűen tovább erősödtek, és Németország abszolút túl-

súlyának kialakulására vezetnek a térség országainak külkereskedelmében. (Lásd az 54. táblázatban.)

54. táblázat

A délkelet-európai országok Németországgal folytatott külkereskedelmének alakulása

Ország	A Németországba irányuló kivitel az összes kivitel %-ában		A Németországból származó behozatal az összes behozatal %-ában	
	1937	1939	1937	1939
Bulgária	43,1	71,1	54,8	69,5
Magyarország	24,1	52,4	26,2	52,5
Románia	19,2	43,1	28,9	56,1
Jugoszlávia	21,7	45,9	32,4	53,2

Az Anschluss végrehajtása és Csehszlovákia felszámolása után azonban már nem csupán az ugrásszerűen megnövekedett külkereskedelmi kapcsolatok erősítették a német gazdasági hegemóniát, hanem a megkaparintott, részben még az Osztrák–Magyar Monarchia idejéből származó, részben újabb keletű osztrák és cseh tőkeérdekeltségek révén a hitleri Németország jelentős ipari és bank-pozícióik urává vált. Magyarország esetében a német tőkecsoportok az összes bánya- és iparvállalatba fektetett 900 millió pengő részvénytőkéből 125 milliót tettek ki, vagyis 13–14% körül mozogtak. (Az összes külföldi befektetésnek ez viszont már több mint 50%-át tette ki.) Ezzel Németország vált a legjelentősebb tőkeérdekeltséget kézben tartó hatalommá Magyarországon, a magyar ipar külföldi kézen levő részvénytőkéjének (25%) több mint felét birtokolva.

Jugoszláviában a német tőke korábban jelentéktelen volt, de 1937–38-ra néhány jugoszláv vállalat finanszírozásában közvetlenül is részt vett. (Természetesen bányakincsek kiaknázására vonatkozóan.) Még fontosabb volt az osztrák és csehszlovák érdekeltségek bekebelezése. Osztrák tőkerészvények és hitelek formájában igen szerteágazó befektetésekkel bírt a jugoszláv gazdaságban, a cseh

tőke pedig különösen a textiliparban volt érdekelt. 1939-ben a német ellenőrzésű tőkebefektetés 800 millió dinárra (15 millió dollár) rúgott, az összes külföldi tőkebefektetés mintegy 10%-ára.

Bulgáriában a háború előtt a német tőke az összes külföldi tőke 5,2%-át tette ki, az osztrák és cseh érdekeltségek bekebelezése révén ez 13,4%-ra nőtt, s ezzel a belga és svájci érdekeltségek után a harmadik helyre emelkedett. A hitelintézetek mellett különösen a kiépülő nehéziparban vált erőssé a német tőkeérdekeltség.

Az Anschlusst, valamint a müncheni egyezményt követően Németország újabb nagy kampányt indított, hogy tovább növelje gazdasági befolyását ezen a területen. Az igények most már nem csupán mennyiségi szempontból fokozódtak. A valutaárfolyam végleges rögzítése, a németeknek még jobban megfelelő árstruktúra kialakítása mellett most már az egész terület gazdaságának német igényeknek megfelelő átszervezése merült fel.

Az új német törekvések – amelyet Funk gazdasági miniszter fejtett ki – középpontjában hosszú lejáratú egyezmények megkötése állott, amellyel véglegesen a külkereskedelem legnagyobb részét magukhoz láncolták volna, ugyanakkor azt is felvetették, hogy Németország felvegye és reexportálja ezen országok terményfeleslegeinek további részét is. Igaz, a délkelet-európai országok, még a gazdaságilag leginkább Németországtól függő Bulgária sem fogadta el ezt a tervet, mégis az újabb kereskedelmi megállapodások során nem jelentéktelen koncessziókat sikerült a németeknek ismét kizsarolniuk. Románia felemelte a márka árfolyamát, ígéretet tett, hogy németországi exportja nem esik a korábbi együttes német, csehszlovák és osztrák exportszint alá, továbbá, hogy a kivitelben növeli az olaj arányát. 1939 tavaszán pedig az újabb egyezmény már a teljes gazdasági alárendelés jegyében született. Németország szinte teljes külkereskedelmi monopóliumot nyert, a román mezőgazdaság német igényű átállítása hivatalos megerősítést kapott. Románia ásványi kincseinek további feltárására közös német–román vállalatokat létesítettek. Emellett biztosították a német tőke és vállalkozás szabad tevékenységét Romániában, mindenekelőtt azonban azon iparágakban, amelyeket a németek jogosnak, nemzeti iparnak

tekintettek, amelyek fejlesztését továbbra is engedélyezték. Németország mind Romániának, mind Jugoszláviának beruházási és fegyverkezési hiteleket helyezett kilátásba, ténylegesen ezeket jobbik esetben a Csehszlovákiában talált hadianyagból fedezték, vagy pedig az illető ország nemzeti bankjára hárították át.

Magyarországgal 1939 februárjában indultak meg az új kereskedelmi tárgyalások. A magyar delegáció vezetője a külügyminiszterhez küldött beszámoló feljegyzésében a német álláspontot a következőkben jellemezte: „Általában megállapítható volt az a tendencia, hogy Magyarországot nyerstermelő ország nívójára óhajtanák leszállítani." (Magyar Országos Levéltár. Külügyminisztérium. Gazdaságpolitikai osztály. 1939. Res. 30.) Ez a tendencia legplasztikusabban abban a memorandumban fogalmazódott meg, amelyet a németek a magyar gazdaságpolitikával kapcsolatban juttattak el a magyar kormányhoz. A memorandum első része a magyar mezőgazdaság kérdésével foglalkozott. A német álláspont itt abban csúcsosodott ki, hogy „a magyar mezőgazdaságnak az eddiginél erősebben a német piac szükségleteihez kell igazodnia". Ez alatt azt értették, hogy a magyar mezőgazdaság főleg olyan cikkekben növelje termelését (olajosmagvak, búza, zsiradék, takarmánynövények), amire a németeknek szüksége van. Az ipar kérdésével foglalkozott a memorandum második része. Ennek kifejező címe: „A magyar ipari termelés hozzáigazítása a német kiviteli szükségletekhez." A memorandum e részében rámutatnak a német–magyar gazdasági kapcsolat német oldalról kívánt fejlesztésének elveire, aminek alapját az képezte, hogy Magyarországon csak a mezőgazdaság és az élelmezési ipar fejlesztése célszerű. A memorandum határozottan követelte a magyar behozatali vámok eltörlését, a magyar gyáraknak nyújtott állami adó- és hitelkedvezmények megszüntetését is.

Az 1939-ben megkötött újabb kereskedelmi egyezmények már a leplezetlen diktatúra, a feltétlen német hegemónia jegyében jöttek létre, s bevezető akkordjai voltak annak a háború éveiben kiteljesedő folyamatnak, amelyben a náci Németország úgyszólván elnyelte, saját hadigazdasága részévé degradálta a délkelet-európai országok gazdaságát.

5. Agrártermelés és a mezőgazdaság szerepe

A termelési folyamat ciklusáról előzőekben rajzolt kép már önmagában is a világpiacon lejátszódott radikális átalakulásra utal a piac- és árviszonyok, valamint a fogyasztási szokások tekintetében, amelyek meghatározták a mezőgazdaság helyzetét. A két világháború között különösen az európai mezőgazdaságban új helyzet keletkezett. Az új feltételek legfőbb vonásait összegezve Kelet-Európa mezőgazdaságában, mindenekelőtt az agrárfejlődés néhány világtendenciájára kell utalni az összehasonlítás lehetősége érdekében.

A változások elsősorban a világháború, ill. a háborút követő évek, vagyis az európai mezőgazdasági termelés súlyos hanyatlásának tényeihez nyúlnak vissza. A súlyos élelmiszerhiány és a növekvő szükségletek rohamos áremelkedésekre vezettek. A búza ára, amely az első világháborút megelőző évtizedben csak enyhén emelkedett (1913 = 100, 1899 = 75), a háború után ugrásszerűen nőtt (1920 = 250). A speciális konjunktúra lehetőségeit kihasználva, a tengerentúli mezőgazdasági termelés (amely már előzetesen is meglehetős gyors növekedést mutatott) rendkívüli mértékben megnövekedett. A gabonával bevetett terület Kanadában 132%-kal, Ausztráliában 68%-kal, Argentínában 27%-kal és az Egyesült Államokban 22%-kal nagyobb volt a háborút követő évtizedben, mint a háború előtti években. Az előbb említett négy ország búzaexportja több mint kétszeresére nőtt, míg a rozs, kukorica és más fő szántóföldi termékek kivitele négy-ötszörösen haladta meg a háború előtti színvonalat. A szarvasmarha és juhállomány 10, ill. 20%-kal emel-

kedett az említett négy országban. A húskivitel azonban, részben néhány technikai újítás (hűtőhajók) és a közlekedés gyors fejlődése révén még gyorsabban emelkedett: az Egyesült Államok esetében 41, Argentína esetében 122%-kal.

Mindezek következtében az európai piacok telítődtek a tengerentúli mezőgazdasági termékekkel. Ez olyan időszakban következett be, amikor az európai termelés mélypontjára zuhant, és a kelet-európai hagyományosan agrár exportáló országok még saját magukat sem tudták ellátni. A kelet-európai országok exportkapacitása annak ellenére, hogy egy idő után ezek az országok kiheverték a háborús kimerülés következményeit, sohasem érte el ismét a háború előtti színvonalat. Oroszország és a dunai országok évi átlagban 6,1 millió tonna búzát exportáltak 1909 és 1913 között, de átlagos évi exportjuk 1926 és 1930 között csupán 1,5 millió tonnát tett ki.

A háborút követő gazdasági talpraállás eredményeként azonban a világtermelés hamarosan túlszárnyalta a tényleges fogyasztás szintjét. Ebben nem kis szerepet játszott a fogyasztási szokások átalakulása. Különösen a gabonafogyasztás trendje mutat hirtelen törést. 1881–1890, valamint 1901–1905 között a világ búza- és rozsfogyasztása összességében 25%-kal emelkedett, ami az egy főre eső fogyasztás 8%-os emelkedését eredményezte. A világtendenciák vizsgálata azonban egyértelműen mutatja, hogy a gabonafogyasztás egy bizonyos szint elérését követően nem emelkedik tovább. Ezt a színvonalat a világháború előtt csak Anglia és Franciaország érte el, a háborút követő évtizedekben azonban minden nyugat- és észak-európai ország eljutott ehhez a ponthoz. Ebből következően az európai fogyasztás 1910–1913 és 1934–38 között ellentétes tendenciát mutat, mint a háború előtti periódusban. Az összfogyasztás mindössze 3%-kal emelkedett, miközben az egy főre jutó fogyasztás már 9%-kal csökkent. (Németország, Franciaország, Belgium és Hollandia esetében ez a csökkenés már egyenesen 20%-ot tett ki, és Európában csupán egyetlen régióban, Kelet-Európában figyelhetünk meg továbbra is növekvő gabonafogyasztást.)

A világtermelés erőteljes növekedése tehát a fogyasztás stagnációjával járt együtt, ami mind nagyobb eladhatatlan készletek felhalmozódására vezetett. Egyes becslések szerint az eladhatatlan gabonakészletek mennyisége 1925-ben 38,7 millió q-t, 1927-ben 51,4 millió q-t, 1929-ben pedig 122,5 millió q-t tett ki a négy legnagyobb tengerentúli exportáló országban. Ha a tengerentúli exportáló országok búza, cukor, kávé, gyapot, selyem és nyersgumi készleteinek aggregát indexét az 1923–25. évek átlagában 100-nak tekintjük, a készletek volumene 1931-ben már 277 pontra emelkedett. Végül is 1934–38 között is a nyugat-európai országok gabonamérlegében mindössze 5 millió tonnányi hiány jelentkezett, ami viszont a kelet-európai termelés volumenének mindössze egytizedével volt egyenlő.

A piaci helyzet gyakori áringadozásokra vezetett. Az árak 1913 és 1920 között bekövetkező gyors emelkedését éles áresés követte 1923-ig, majd mérsékelt növekedést figyelhettünk meg 1925-ig. Ezt követően 1931-ig az árak rendkívüli zuhanást mutattak, majd a következő évtizedben lényeges áremelkedések következtek be (55. táblázat).

55. táblázat

A búza árindexe

Év	Index 1913 = 100
1899	75
1913	100
1920	250
1923	130
1925	170
1931	60
1938	130

A háború utáni áringadozás, amely olyan kilengéseket mutatott, mint az árak 2,5-szeresére emelkedése, majd 1/3-ára hanyatlása,

amit ismét az árak megkétszereződése követett, éles ellentétben állt a világháború előtti viszonylag stabil agrárárakkal szemben.

Az agrárárak labilitásának új jelensége különösen azért volt pusztító hatású, mivel a mezőgazdaság lassabban, nehézkesebben tud alkalmazkodni a változó piaci feltételekhez, mint az ipar.

Mindez látens mezőgazdasági válságot idézett elő, amely a két világháború közötti időszak egészét jellemezte. Az egyes országok vagy régiók reagálása azonban nagyon változó volt.

A nyugat-európai országok, amelyek többségükben mezőgazdasági importőrök voltak, jelentékeny előrehaladást tudtak biztosítani belső piacaik védelmével és a hazai termelés ösztönzése révén. Az európai kontinens nyugati országainak nettó importja az 5 fő gabonaféléből az 1909–1913 közötti 16,4 millió tonnáról 1934–1938 között 10,5 millió tonnára, vagyis több mint egyharmadával csökkent.

Nyugat-Európa mezőgazdasági importőr országait az agrártermelés produktivitásának, a hozamok növekedésének és jelentős termelésistruktúra-korszerűsödésnek fontos eredményei jellemezték. Szükségtelen hangsúlyozni természetesen, hogy a két világháború közötti fejlődéshez már elő volt készítve a talaj. Ebben a régióban már a világháború előtti 2–3 évtized során példátlan strukturális korszerűsödés játszódott le az agrártermelésben. Ezt az átalakulást a mezőgazdaság intenzifikálása, növekvő produktivitása, a zöldség- és gyümölcstermelés részarányának jelentős növekedése és nem utolsósorban az állattenyésztés gyors fejlődése jellemezte, amely utóbbit a takarmánytermelés nagyarányú növekedése alapozta meg.

Az exportőr országok azonban nem követhették ezt az utat. A mezőgazdasági termelés fejlődését már a világháború előtti szakaszában az extenzív fejlődés, a szántóterület kiterjesztése jellemezte, miközben nagyjából konzerválódtak az alacsony terméshozamok és a szántóművelés hagyományosan egyoldalú szerkezete. A két világháború közötti piac- és árviszonyok azután minden továbbfejlődést megállítottak, és általában egy viszonylag hosszú stagnációs időszakot eredményeztek. A kedvezőtlen feltételek között nagy erőfeszítésekre volt szükség a meglevő termelési és termelékenységi színvonal fenntartásához is. A kedvezőtlen körülmé-

nyek ellenére a kelet-európai parasztság rendkívül szívós erőfeszítései és részben bizonyos állami intézkedések mégis több területen fontos eredményekre vezettek. Ezt elsősorban a Balkán-országokkal kapcsolatban mondhatjuk el. Ezek nemcsak stabilizálták a már elért termelési színvonalat, de lényeges lépéseket tettek előre a modern tőkés átalakulás útján, habár ezek az eredmények inkább egy korábbi, 19. századi fejlődés jellegzetességeit viselték magukon, s nem a korabeli Európa modern agrárfejlődési tendenciáit képviselték.

A kelet-európai mezőgazdaság fejlődésének egyik legellentmondásosabb tényezője a *munkaerő-befektetés.* Ez a növekedési tényező a mezőgazdaságban független volt a piac- és árviszonyoktól, és nem befolyásolták a növekedési ciklusok sem. A két világháború közötti években Nyugat-Európában a mezőgazdaságba bevont munkaerő további létszámnövelése már megállt, sőt a munkaerőlétszám állandó mérsékelt csökkenést mutatott. A Kelet-Európa nélkül számított európai mezőgazdaság férfi munkaerőlétszáma 1920-ban 28 millió főt tett ki, s ez a létszám 1930-ra 27,5, 1940-re pedig 27,3 millióra csökkent. Kelet-Európában ellentétes folyamatot láthatunk, amennyiben a férfi munkaerőlétszám ugyanezen években 17,5, 18,9, illetve 20 millió főre – vagyis kereken 15%-kal – emelkedett.

A munkaerőlétszám növekedése azonban ellentmondásos növekedési tényezőnek ítélhető Kelet-Európa mezőgazdaságában. Elsősorban azért, mivel a falvakban már előzőleg is hatalmas tömegű népességfelesleg található. *J. Tomasevich* rendkívül egyszerű számítási módszerét alkalmazva (1 főre 1,25 hektár, vagyis 100 hektáronként 80 fő) a balkáni országokban hatalmas, valójában fel nem használt munkaerőtömeg található: Romániában a mezőgazdasági népesség 25%-a, Bulgáriában 27%-a, Jugoszláviában pedig 41%-a bizonyult feleslegesnek. A következő évtizedek népesedésnövekedése ugyanakkor meglehetősen gyors volt ahhoz, hogy túlhaladja a foglalkoztatási lehetőségek növekedését a régióban. A két világháború közötti gazdaság legdinamikusabb ágát reprezentáló gyáripar nem növekedett olyan mértékben, hogy fel tudta volna szívni

a lakosságnövekedésből előállt munkaerőtöbbletet. Ez még a 30-as évek legjobb konjunktúra éveire is jellemző volt.

Az ipar csupán a térség fejlettebb országaiban és a legkedvezőbb években tudta felszívni a népességnövekedést. A Balkánon azonban az aktív népesség növekedésének csupán kevesebb mint 1/4-ét szívta fel az ipar.

56. táblázat

Foglalkoztatottság és az aktív népesség növekedése a délkelet-európai országokban

Évi átlag 1935—37 között	Bulgária	Jugoszlávia	Románia	Magyarország
	1000 főben			
A foglalkoztatottság növekedése az iparban és a bányászatban ..	10	30	30	35
Az aktív népesség növekedése ...	45	135	140	30

Hozzá kell azonban tenni, hogy a falusi népességfelesleg mérése a valóságban aligha lehetséges. A parasztság nagy része talált valamiféle munkalehetőséget a falvakban, legalábbis az év bizonyos részében, tavasszal és nyáron. A parasztgazdaságok és parasztcsaládok elfedik a foglalkoztatáshiány valóságos méreteit. Ennek ellenére sokféle, különböző, sőt néha ellentmondásos számítás áll rendelkezésre, amely – igaz, igen eltérő mértékű – tömeges foglalkoztatáshiányt tükröz. *Tomasevich* számításai szerint 1921 és 1936 között a népességfelesleg Bulgáriában (27-ről 25%-ra) és Romániában (25-ről 21%-ra) csökkent, Jugoszláviában azonban valamelyest növekedett (41-ről 43%-ra). Ezek az átlagos számok azonban még el is leplezik az említett országok legelmaradottabb területeinek különösen kritikus helyzetét. A 43%-os jugoszláv átlag, amely önmagában is hatalmas méretű foglalkoztatáshiányra utal, úgy alakult ki, hogy a legelmaradottabb körzetekben, pl. Drava

Banovinaban 58%, Zetaban 66% és Primorjeben 68% volt a megfelelő arány. Ugyanakkor azonban Dunav Banovinaban az össznépességnek mindössze 2%-a nem talált foglalkoztatást.

Vannak bizonyos becslések, amelyek szerint egy-egy mezőgazdasági munkás Magyarországon évente mindössze 105 munkanapot dolgozott és 1926-ban mintegy 720 000, 1938-ban pedig 1,1 millió férfi munkaerőegységet lehetett volna kivonni a munkából a földművelés károsodása nélkül, a meglevő technológia használatát feltételezve. Ezek szerint a mezőgazdasági munkaerőnek a valóságban csupán nem több mint 50–55%-át foglalkoztatták.

Sok olyan számítást ismerünk, amelyek többé-kevésbé hasonló eredményekre vezettek. *D. Warriner* híres könyvében írja: „Kelet-Európa egészében az agrártúlnépesedés a mezőgazdasági népesség egynegyedét-egyharmadát teszi ki". *P. Rosenstein-Rodan* mintegy 20–25 millió teljes vagy részleges munkanélküliről beszél az összesen 100–110 milliós kelet-délkelet-európai össznépesség esetében. *K. Mandelbaum* becslése szerint az aktív falusi munkaerő 20–27%-a bizonyult feleslegesnek. *W. Moore* Csehszlovákia, Magyarország, Lengyelország, Jugoszlávia, Románia és Bulgária mintegy 60 milliónyi agrárnépességének 25%-ára teszi a mezőgazdasági munkanélküliséget.

Olyan számítások is rendelkezésünkre állnak, amelyek a tényleges mezőgazdasági népességet azzal a feltételezett agrárnépességi létszámmal vetik egybe, amely az európai mezőgazdasági produktivitás színvonalán lenne szükséges a kelet-európai országokban. Ebben az esetben Csehszlovákiában 5%-kal több mezőgazdasági munkaerőre lett volna szükség, az országon belül azonban Szlovákiában 39, Kárpát-Ukrajnában pedig egyenesen 58% népességfelesleg jelentkezett volna. Ugyanezen számítások szerint az európai termelékenységi szint mellett Magyarországon a falusi népesség 22%-a, Romániában és Lengyelországban 51%-a, Bulgáriában 53%-a, Jugoszláviában pedig 61%-a vált volna feleslegessé. A 30-as évek elején tehát a közép-kelet-európai országokban a mezőgazdasági népesség mintegy fele bizonyult volna feleslegesnek.

Mindezek nyomán arra a következtetésre juthatnánk, hogy a

munkaerő-befektetés nem lehetett a mezőgazdasági növekedés valóságos tényezője Kelet-Európában. A foglalkoztatáshiány példátlan nyomort és éhezést okozott Kelet-Európa falvaiban. Nyilvánvalóan ez volt az egyik legfontosabb társadalmi probléma a térség országaiban. Hozzátehetjük, hogy a tömeges foglalkoztatáshiány súlyos akadályt állított a technikai fejlődés és a termelékenységnövelés útjába is. A nagy tömegben rendelkezésre álló munkaerő ugyanis lenyomta a béreket, ami az emberi munkaerő gépekkel történő helyettesítését túlzottan költségessé és feleslegessé tette. A termelési költségek csökkentésének fő útja a nagybirtokon ilyen körülmények között a társadalmilag és gazdaságilag egyaránt legkárosabb módszer, a bércsökkentés maradt, míg a parasztgazdaságban csupán a családi fogyasztás önkizsaroló útját választhatták. A mezőgazdasági túlnépesedés sokrétű társadalmi-gazdasági következményei közül talán a tőkefelhalmozásra gyakorolt hatását tekinthetjük az egyik legfontosabb mozzanatnak. A balkáni paraszti országokban ez volt egyik legfontosabb oka a tőkefelhalmozás alacsony színvonalának. A túlnépesedés esetében ugyanis egy egységnyi földre több fogyasztó és rosszabb termelő-fogyasztó arány jut, ami határozottan csökkenti a felhalmozási és beruházási képességet. Ebben az értelemben a túlnépesedés a fejlődés egyik legfőbb akadályává válik.

Ennek ellenére nagyon egyoldalú lenne a mezőgazdasági túlnépesedés ilyen irányú hatásainak hangsúlyozása, mint azt egyes gazdaságtörténészek teszik, anélkül, hogy említenék az érem másik oldalát. A hatalmas mezőgazdasági munkaerőtömeg és a rendelkezésre álló munkaerő növekvő létszáma, ha számos vonatkozásban pusztító hatású is volt, mégis egyidejűleg a korszerűsödés és intenzifikálás fontos forrásává is vált. A pozitív hatások természetesen nagyrészt a társadalmi hagyományok és szokások, valamint a parasztság kulturális színvonalának függvényei voltak. Ugyanazon mértékű túlnépesedés bizonyos régiókban nyomort és a gazdálkodás hanyatlását váltotta ki, míg más területeken erőteljes ösztönzést adott a maximális munkaerő-felhasználásra alapozott intenzív kertgazdaság kifejlesztéséhez, s ezek a régiók közötti különbségek néha

ugyanazon országban is megfigyelhetők. A minél több munkaerő bekapcsolására alapozott intenzív kultúrák kifejlődését figyelhetjük meg a magyarországi Dunántúl vagy a jugoszláviai Vajdaság német paraszti lakossága körében. Ezeken a területeken a német kisebbséghez tartozó parasztcsaládok jelentékeny része vált jómódúvá. Hasonló jelenség figyelhető meg a magyar Nagyalföld egyes területein, ahol sajátos történeti előzményekkel is kapcsolatosan magas kulturális és politikai szintet képviselő paraszti lakosság igen inztenzív kultúrákat honosított meg (hagymások), és a kisparcellákat birtokló népes családok számára is viszonylag magas életszínvonalat tudott biztosítani. Ez a magatartás talán még jellemzőbb volt a bolgár parasztság jelentékeny részére. A bolgár kertészek Kelet-Európa más országaiban is különleges elismerést és státuszt vívtak ki (a bolgár kertészek jelentős szerepet játszottak pl. Budapest zöldségellátásában is, Csepel-sziget északi részén folytatott intenzív kertészkedésük révén). Bulgária rendkívül túlnépesedett, igen kicsiny parasztgazdaságainak nagy része kimeríthetetlen munkaerő-tartalékokra támaszkodva tudta megteremteni világhírre emelkedett intenzív mezőgazdaságát és a két világháború között korszerűsíteni a művelés szerkezetét (különleges szerepet adva olyan speciális termékek mint a dohány, a bor, a főzelék, a rózsa stb. termelésének).

Jugoszláviában és Romániában a népességnövekedés szükségessé tette és elő is segítette (nagyobb munkaerő-ráfordítás révén) a munkaigényesebb kukoricatermelés növekedését. Lengyelországban a megnövekedett mezőgazdasági munkaerő-ráfordítás az állattenyésztés fejlődésében realizálódott, bár az ország középső, keleti és déli régióiban az önellátó, elmaradott, még háromnyomásos rendszert alkalmazó parasztgazdaságok működtek. A piacra termelő parasztgazdaságban azonban jelentős volt az állattenyésztés szerepe, ezek a gazdaságok Lengyelországban jövedelmeik négyötödét állattenyésztésből biztosították.

A túlnépesedés vagy a rejtett foglalkoztatáshiány tehát csak akkor lett volna termelési-gazdasági következményeiben egyértelműen pusztító hatású, ha a parasztgazdaság működését modern tőkés attitűd jellemezte volna, vagyis ha pótlólagos munkabefektetéseket

csak a marginális produktivitás meghatározó szintjén eszközöltek volna. Mivel rejtett foglalkoztatáshiány esetén a mezőgazdasági munka marginális produktivitása nullával egyenlő, meggyökeresedett profitszemlélet esetén a következmények egyértelműen és határozottan károsak lettek volna. A kelet-európai és különösen a balkáni parasztgazdaságot azonban egyáltalán nem jellemezte egészében ez a fajta modern tőkés attitűd, vagy legalábbis csak nagyon ellentmondásos formákban. A parasztgazdaság számos régi tradicionális attitűdöt is megőrzött, amelyeknek továbbélése nyomán az újabb munkaerő-felhasználást nem feltétlenül befolyásolta a marginális produktivitás. Ezek a körülmények egyszerre segítették elfedni és ugyanakkor részben produktív módon felhasználni is a falusi népességfelesleget, és bizonyos káros következmények ellenére – mint az előbbiekben is utaltunk rá, és mint még visszatérünk tárgyalására – hozzájárult a mezőgazdasági termelés kiterjesztéséhez és intenzifikálásához.

A hatalmas munkaerő-tartalékok és a növekvő munkaerő-ráfordítás jelentette a legfontosabb feltételét és mozgató erejét a másik döntő mezőgazdasági ráfordítási tényezőnek: *a művelés alatt álló földterület kiterjesztésének.* A mezőgazdasági termelés fejlődésének ez a legegyszerűbb tényezője a fejlett Nyugat-Európában főként a 19. században játszott meghatározó szerepet az agrártermelés forradalmasodásában. A tengerentúli mezőgazdasági exportőr országokban ez a folyamat a világháború végéig tartott.

A két világháború közötti időszakban azonban sem a nyugat-európai importőr országok (összesen 16 ország), sem a tengerentúli exportőrök (a 4 fő exportőr országot számítva) nem növelték a művelés alatt álló földterületüket. A 7 fő szántóföldi terméket figyelembe véve, a művelés alatt álló földterület 1920–24 és 1935–38 között Nyugat-Európában mindössze 5, a tengerentúlon pedig csupán 1%-kal növekedett. (Ez utóbbi csoportokban az Egyesült Államokban a művelt földterület lényegesen csökkent, míg Argentínában és Ausztráliában még növekedés volt tapasztalható.) Összegezve megállapítható, hogy a művelés alatt álló földterület kiterjesztése Nyugaton nem tekinthető többé növekedési tényezőnek.

Kelet-Európában ennek éppen az ellenkezőjét figyelhetjük meg. A művelt földterület 1920–24 és 1935–38 között jelentősen bővült. A 6 vizsgált közép-kelet-európai országban a 7 fő terménnyel bevetett földterület több mint 23%-kal növekedett. Jellegzetes módon Ausztria (3,8%), Csehszlovákia (8,3%) és Magyarország (12,2%) messze elmaradt a kelet-európai átlagtól, míg Bulgária (22%) és Románia (24,4%) nagyjából az átlag körül mozgott, ezzel szemben Jugoszlávia (33,3%) és Lengyelország (36,6%) a szántóművelés kiterjesztésének legnagyobb mértékét mutatták.

Ez a folyamat tehát meglehetősen sajátos volt, és egyáltalán nem mutatott hasonlóságot az európai vagy amerikai fejlődési tendenciákhoz. Az okokat természetszerűen az elmaradottság sajátos „tartalékában" kereshetjük. Az ugarterületek aránya, amely Nyugaton már minimálisra zsugorodott, Kelet-Európában és különösen a Balkánon még a világháború előtt is igen magas volt. Az 1907–11-es évek átlagában a földterület 31%-a maradt műveletlenül Bulgáriában, s ez az arány 1938–39-re 19%-ra csökkent (ami még mindig igen magas). Jugoszláviában az ugarterületek aránya a 20-as évek elején a földterület 14%-át is meghaladta. A 20-as évek közepétől ez az arány csökkent, és 1934–38 között 5,7%-ra esett vissza. A Jugoszlávián belüli szélsőséges regionális különbségeknek megfelelően az országos átlagszám mögött ez esetben is rendkívül nagy egyenlőtlenségek húzódnak meg. A legfejlettebb megyékben az ugarterület majdnem eltűnt (Dunavban 0,3, Dravaban 0,7, Szavaban 2,4%), míg Vardarban 1934–38 között is 14,4%, Vrbasban pedig 23,6% volt az ugarterület. Még a fejlettebb Magyarországon is 60%-kal csökkent az ugarterület aránya a két világháború között, s a 30-as évek végére a művelt földterület 2%-ára esett vissza.

Mindent egybevéve, megállapíthatjuk, hogy a művelés alatt álló földterület kiterjesztése, ha egyáltalán nem is tekinthető a mezőgazdasági fejlődés 20. századra jellemző tényezőjének Kelet-Európában, a növekedés egyik legfontosabb tényezője volt. A kelet-európai országok ugyanis ezekben az évtizedekben részben a 19. században elmaradt fejlődési folyamatokat pótolták.

A harmadik növekedési tényező, amellyel foglalkozunk, szoros

kapcsolatban állt a pótlólagos munkaerő-ráfordítással és a művelt földterület kiterjesztésével. E harmadik csoportba soroljuk azokat a nem beruházásigényes fejlesztési tényezőket, amelyek a művelés fejlettebb módjában, s a termelési struktúra korszerűsítésében öltenek testet. Mai kifejezéssel bizonyos know–how „befektetésekről" is beszélhetnénk.

Első pillanatra a kelet-európai mezőgazdasági termelés strukturális változásainak fő tendenciája meglehetősen negatív képet mutat, mivel a hagyományos termékkel bevetett földterület tovább növekedett. A gabonával (búza, rozs, zab és árpa) bevetett földterület csökkent Ausztriában (9,7%-kal), igen kevéssé növekedett Magyarországon és Romániában (8, ill. 7%-kal) az 1910-es évektől, illetve a 20-as évek elejétől a 30-as évek végéig terjedő évtizedekben. Igen nagyarányú azonban a növekedés Bulgáriában és Jugoszláviában (1/5, ill. 1/4) és még nagyobb Lengyelországban (1/3) és Csehszlovákiában (csaknem 1/2). A kapásnövényekkel bevetett földterület Csehszlovákia egyedüli kivételével, ahol a kukoricával, burgonyával és cukorrépával bevetett terület majdnem stagnált, a vizsgált periódus első és utolsó fél évtizede között még gyorsabb növekedést mutatott. Ausztriában, Bulgáriában és Magyarországon a kapásnövényekkel bevetett földterület kereken 1/5-ével, Lengyelországban és Jugoszláviában csaknem 40%-kal és Romániában kereken 50%-kal növekedett. A kapásnövényekkel bevetett földterület részaránya a gabonaterületekhez képest általában megnövekedett. A kapások és a gabona közötti arány lényegében csak Bulgáriában és Lengyelországban maradt változatlan, ezzel szemben Csehszlovákiában radikális változás történt a gabonafélék javára. A térség több országában azonban a kapásnövények térnyeréséről beszélhetünk. Romániában és Jugoszláviában a 30-as évek végén a kapásnövényekkel bevetett földterület már a gabonával bevetett területek 90%-át is elérte. Magyarországon ez az arány valamivel több mint 50%-ot tett ki.

Mindezek a változások alig érintették a kelet-európai országok szántóművelésének jellegzetes egyoldalúságát. A művelt terület túlnyomó többsége gabonával és kapásokkal volt bevetve. 1934–38

között ezek a termények foglalták le a szántóterület 80–84%-át Magyarországon, Romániában és Jugoszláviában, mintegy 75%-át Ausztriában és 70%-át Lengyelországban. A művelési struktúra merevségét mutatja a búza, rozs, árpa és zab termelésének csaknem változatlan részesedése a 7 fő termény sorában (57. táblázat).

57. táblázat

A gabonafélék részesedése a szántóföldi művelésben Kelet-Európában, százalékban

Ország	Az összes szántóterület %-ában	
	1920—24	1935—38
Bulgária	71	72
Csehszlovákia	74	77
Jugoszlávia	53	52
Lengyelország	77	77
Magyarország	69	66
Románia	62	54

A gabonafélék túlnyomó, sőt sokszor növekvő részesedése a szántóföldi művelésben nem tekinthető valóságos előrehaladásnak, sőt nyilvánvalóan ez a jelenség éppen a stagnáció egyik kifejezése. Ugyanakkor azt is hozzá kell tenni, hogy az ilyen általánosítás mégsem fejezheti ki jól a valóságos folyamatokat. Az a tény pl., hogy a búzával bevetett földterület 1920–24 és 1935–38 között 47%-kal növekedett, a cukorrépával bevetett földterület viszont 30%-kal csökkent Csehszlovákiában, látszólag a mezőgazdasági hanyatlás, a szántóművelés külterjesebb szintjére való visszaesés meglepő jelenségének tűnhet. A valóságban azonban ez mégsem tekinthető valamiféle hanyatlásnak, hanem a mezőgazdasági önellátás elérésére való szívós törekvés eredménye volt, ami a két világháború közötti körülményeket figyelembe véve, a csehszlovák gazdaság számára kétségkívül előnyökkel járt.

Még nagyobb hiba lenne, ha a balkáni országok esetében a 20. századi Nyugat-Európa értékpremisszáit vennénk kiindulásként. A

mezőgazdasági fejlődés, amint a gazdaság színvonala általában is, a Balkánon a fejlettség korábbi szintjét reprezentálta. Ha tehát ezeket a folyamatokat (pl. a gabonatermelés növelését) elmaradott, vagy éppen retrográd tendenciáknak minősítenénk, akkor teljesen elvont és alkalmatlan mércét használnánk a fejlődés megítélésére. Jugoszlávia esete világosan mutatja pl., hogy a szántóföldi művelés gyors kiterjedése tulajdonképpen csak annak a korszerűsödési folyamatnak a folytatása volt, amely a századforduló körül indult meg, s amelyet a félnomád állattenyésztés szántóföldi műveléssel való fokozatos felváltása jellemzett. Ez volt az oka, amiért a búzával és a kukoricával bevetett földterületek 40, illetve 42%-kal, vagyis ugrásszerűen növekedtek. Ez adja magyarázatát, hogy a kukoricával bevetett földterület növekedése miért haladta meg 3,5-szeresen e növekedés világátlagát.

Realisztikusabb hangsúlyozni tehát, hogy a balkáni mezőgazdasági fejlődés sok vonatkozásban a szántóföldi művelésre való rohamos áttérés folyamatait tükrözte, s ezért a 20. századi fejlettség színvonalán önmagában „elmaradott" vagy „retrográd" tendenciák tulajdonképpen a mezőgazdaság korszerűsödésének azt a jól ismert útját mutatta, amely Nyugat- és Közép-Európára a 19. században volt jellemző.

A gabona és kapásnövények növekvő vetésterülete tehát ellentétesen értékelhető Nyugat-, ill. Kelet-Európában, hiszen ez utóbbi terület jelentékeny részén ez fontos fejlődési tényezőnek tekinthető, és a modern szántóművelés szélesebb körű alkalmazásával volt egyértelmű.

Ugyanakkor az is megállapítható, hogy a modern szántóföldi művelés néhány, 20. századra jellemző eleme is megjelent a művelési struktúra fejlődése nyomán. Ez az előrehaladás leginkább Ausztriában figyelhető meg.

A gabonafélék vetésterületének mintegy 10%-os csökkenésével párhuzamosan a cukorrépa vetésterülete közel kétszeresére, a takarmánynövényeké mintegy 1/3-dal, a zöldségféléké pedig közel 50%-kal növekedett. A gyümölcsfák száma csupán 1930 és 1938 között 13 000 darabról 34 000 darab fölé emelkedett. (A kapás-

növények vetésterülete is mintegy 25%-kal bővült.) Ez esetben sem egyszerűen a modern fejlődési tendenciák követéséről volt azonban szó, hanem sokkal inkább az önellátási törekvések más körülmények között érvényesülő megnyilvánulásáról. Hadd ragadjuk ki a cukorrépa-termelés példáját. A korábbi Monarchia Lajtán-túli területeinek erős, exportorientált cukoripara a cseh–morva területeken összpontosult. Ezért a Monarchia felbomlása után Csehszlovákia értékesítési gondokkal küzdött, Ausztria viszont jelentős tengerentúli importot bonyolított le. Ebből a helyzetből nyilvánvalóan következett az, hogy Ausztria igyekezett kiépíteni cukoriparát, és növelte a cukorrépa termelését, Csehszlovákiában viszont a korábbi szinthez képest visszaesés mutatkozott.

A korszerű művelésszerkezeti előrehaladás a térség többi országában azonban meglehetősen korlátozott volt. Az ipari növények, az olajosmagvak, a takarmánynövények termelése kevéssé fejlődött, és kicsiny részesedést mutatott a szántóművelésben. (Magyarországon pl. a 100 hektár alatti birtokkategóriákban a szántóföld 12%-án, a 100 hektár feletti gazdaságokban pedig a szántóföld 26%-án vetettek ipari és takarmánynövényeket.) 1934–38 között az ipari növények (beleértve a cukorrépát is) termelése Lengyelországban csupán a szántóföld 2%-át tette ki, Jugoszláviában pedig a kerti és takarmánynövényeket is ideértve, alig több mint 12%-át.

Ha a szántóföldi művelés szerkezete nem is mutatott radikális változásokat, mégis előrehaladást figyelhetünk meg a nagyobb munkaráfordítást igénylő növények termelése terén. A gyümölcsfák száma pl. Magyarországon igen gyors mértékben növekedett, és a harmincas évekre egy lakosra már 4 gyümölcsfa jutott. A legnagyobb előrehaladás a sárgabarack, az őszibarack és az alma termelésében történt. A kerti növényekkel bevetett földterület 57%-kal, a zöldség- és főzelékfélék vetésterülete 37%-kal nőtt. Hasonló tendenciák jellemezték a jugoszláv mezőgazdaságot is. A kerti növények termelése a két világháború között a bevetett terület 1,2–1,3%-áról 5,7%-ra emelkedett. Az ilyen irányú fejlődés többé-kevésbé a térség minden országát jellemezte. Egyes szerzők Bulgária esetén egyenesen a termelési szerkezet radikális átalakulásáról beszélnek hang-

súlyozva, hogy még az első világháború előtt a ország szántóterületén túlnyomórészt gabonaféléket termeltek, a két világháború között ez a helyzet teljesen megváltozott. Az előrehaladás valóban jelentős. A dohánytermelés már a húszas évek közepén tízszer nagyobb volt, mint az 1910-es években, és a nagy válság előtti bolgár kivitel 40%-át a dohány és a dohányáruk tették ki. A bortermelés a 20-as években megkétszereződött, és további fejlődés figyelhető meg a világgazdasági válság kritikus éveiben is. A borexport pl. az 1928. évi 200 000 hl-ről 1932-re 6,5 millió hl-re ugrott. Az ipari növények, a gyümölcs- és főzelékfélék termelésének gyors fejlődése világosan mutatja, hogy a bolgár mezőgazdaság az erőteljesen munkaerőigényes termelési ágazatok felé fordult. A fejlődés e tagadhatatlan tényei ugyanakkor mégsem eredményeztek radikális szerkezeti változásokat a bolgár szántóművelésben. Míg az ipari növényekkel bevetett földterület az 1907–11. évi 0,5%-ról 1938–39-re a szántóterület 7%-ára emelkedett, a főzelékfélék és gyümölcs termelésére használt földterület pedig 2,8-ról 5%-ra nőtt, a gabonával és más hagyományos növényekkel bevetett földterület 63%-ról 66%-ra nőtt. (Ez azért volt lehetséges, mivel az ugarterület, mint említettük, rendkívüli mértékben csökkent.) Mindezek nyomán tehát korántsem beszélhetünk a bolgár mezőgazdaság gyökeres szerkezeti korszerűsödéséről.

Hozzátehetjük, hogy a 20. századi értelemben vett szerkezeti korszerűsödés lassúsága nemcsak a mezőgazdaság belső körülményeiből következett. Az intenzifikálást az ipar elmaradottsága is akadályozta. Pl. az élelmiszeripar, amely általában a kelet-európai országok iparának legerősebb ága volt, változatlanul az első világháború előtti piaci lehetőségekhez alkalmazkodó szerkezetet mutatott, elsősorban a malom-, a cukor- és szeszipar túlnyomó részesedésével. Az élelmiszeripar modern ágai jórészt hiányoztak. A konzerv- és tartósítóipar gyermekcipőben járt, a modern légi és országúti szállítás, a hűtővagonok és teherautók, sőt a megfelelő raktározási kapacitás is legnagyobbrészt hiányzott. Mindezek akadályozták a mezőgazdaság modern szerkezeti átalakulását is. A gazdag termések

idején a gyümölcs- és zöldségtermés nagy része tönkrement, vagy állatokkal etették fel.

Igen kicsiny változás ment végbe a szántóművelés és az állattenyésztés egymáshoz való arányában is. Az állatállomány nem növekedett eléggé ahhoz, hogy lényegesebb változásokra vezessen (e kérdés dokumentálására a mezőgazdasági termelés vizsgálatánál még visszatérünk). Ennek ellenére a balkáni országokban az állatállomány hagyományosan nagyobb létszáma, ami a századforduló körül még jórészt a modern szántóművelés hiányából eredő elmaradottság jele volt, a szántóművelés előzőekben bemutatott gyors kiterjedése idején, a két világháború között a fejlettebb mezőgazdasági termelési szerkezet kialakulásának egyik tényezőjévé vált. Egyes jugoszláv becslések szerint az 1920-as években az összes mezőgazdasági termelés kereken 55%-a a növénytermelésből, 45%-a pedig az állattenyésztésből származott. (A növénytermelésen belül a gabonafélék aránya 56%-ot tett ki, míg a gyümölcs- és szőlőtermelés 23,5%-ot.) Ezzel ellentétben az állattenyésztés legkisebb aránya a mezőgazdasági termelésben Magyarországon látható, ahol az összes termelésnek csupán 1/3-át tette ki. Az állatsűrűséget tekintve – a 100 km² mezőgazdasági területre eső állatszám alapján számolva – a magyarországi színvonal a csehszlovák színvonalnak csupán kevesebb mint felét érte el. A lengyel szint 57%-kal volt magasabb. Egyes számítások szerint a mezőgazdasági termelésnek Csehszlovákiában és Lengyelországban mintegy 60%-a, Romániában és Bulgáriában 40–45%-a származott az állattenyésztésből.

Az osztrák mezőgazdaság sajátos adottságai – alpesi legelők – következtében Ausztria agrártermelési szerkezete különlegesen korszerű lehetett, amennyiben 1937-ben a termelés értékének több mint 2/3-át az állattenyésztés állította elő. (A mezőgazdasági termelés közel egynegyedét egyedül a tejtermelés tette ki, míg a gabonatermelés értéke alig haladta meg az agrártermelés egytizedét.)

Annak ellenére, hogy a kelet-európai mezőgazdaságban nem történt látványos szerkezeti korszerűsödés, a modern tőkés agrártechnológia jóval szélesebb körű alkalmazására került sor, mint az első

világháború előtt, és a 20. századi értelemben vett szerkezeti korszerűsödés mérsékelt előrehaladásáról is beszélhetünk.

Az előzőekben vizsgált ráfordítási elemek – munkaerő, föld, know–how – nagy szerepet játszottak a kelet-európai mezőgazdaság fejlesztésében, mivel sokkal inkább munkaerő-, mint tőkeigényes ráfordítást jelentettek. A modern tőkeintenzív technikai ráfordítás területén sokkal kevesebb történt.

A két világháború közötti mezőgazdasági fejlődés egyik legfontosabb eredménye a fejlett mezőgazdasággal rendelkező országokban a munkafolyamatok *gépesítésének* előrehaladása volt. A nyugat-európai és tengerentúli mezőgazdaság egyik legjellegzetesebb mozzanata a traktor meghonosodása volt. Az exportra berendezkedett amerikai mezőgazdaságban az adott körülmények között a termelés fejlesztése helyett egyik legfontosabb törekvés a termelési költségek csökkentésére irányult. Ezzel összefüggésben a traktorok száma az Egyesült Államokban és Kanadában már 1930-ban meghaladta az 1 millió db-ot, és ez a mennyiség 1939-ig újabb 60%-kal növekedett. Ez utóbbi évben egy traktorra 138 hektár megművelt földterület jutott. Európában 1930-ig csupán Anglia tudta követni ezt az utat, és 1939-re nagyjából elérte az észak-amerikai színvonalat. Néhány kisebb nyugat-európai ország (Svájc, Svédország) közvetlenül a második világháború küszöbén érte el az angol színvonalat. Más országokban ez a szint jóval alacsonyabb volt. Ennek ellenére Európa összességében igen jelentős előrehaladást ért el a 30-as években. Szemben az 1930. évi egy traktorra jutó 1277 hektár szántóterülettel, 1939-re ez az arány 1 traktor/615 hektárra emelkedett.

A gépesítés modern fejlesztési tényezője, a traktor csupán jelentéktelen szerepet játszott Kelet-Európa mezőgazdaságában. Az első világháború előtt úgyszólván egyáltalán nem használtak traktorokat. A két világháború között és főként a 20-as évek második felében azonban a traktor megjelenése reprezentálta a legnagyobb technikai előrehaladást. A mintegy 270 000 db-ot számláló 1938. évi európai traktorállományból kb. 7000 db jutott Magyarországra, 6000 db Csehszlovákiára, 5700 db Romániára, 2–3000 db Lengyelországra,

Jugoszláviára és Bulgáriára és valamivel több mint 1000 darab Ausztriára.

A traktorral való ellátottság színvonala – egy traktorra jutó szántóföldben számolva (kereken 1750 hektár/traktor) – nagyjából csupán az európai átlag 1/3-át tette ki, de a fejlett nyugat-európai szint ennél mintegy 13-szor magasabb volt.

Sajátságos módon az egyes kelet-európai országok traktorral való ellátottságának színvonala nem volt mindig szoros korrelációban a gazdaság általános fejlettségével. Néhány szembetűnő kivétel is adódott. Jól mutatják ezt az 58. táblázat adatai.

58. táblázat

Egy traktorra jutó szántóterület hektárban 1939. január 1-én

Ország	Hektár
Magyarország	829
Csehszlovákia	920
Bulgária	1433
Ausztria	1920
Románia	2493
Jugoszlávia	3435
Lengyelország	8400

Mindez azt mutatja, hogy a traktorok térhódításának csak első, kezdeti lépései történtek meg Kelet-Európában, sőt a térség néhány országában csupán a traktorok sporadikus megjelenéséről beszélhetünk. Az átlagszámok azonban – s ez korrigálja is az előzőekben megrajzolt képet – súlyos elmaradásokat lepleznek le. Az átlagokból pl. nem tűnik ki, hogy Lengyelországban úgyszólván kizárólag csak a nagybirtokon használtak traktort, és a térség más országaiban is leginkább csak a nagyobb méretű gazdaságokban található gép. Jugoszláviában pl. főként a vajdasági, szlovéniai és srijemi nagyobb gazdaságokban találhattunk traktort, míg Drinaban 219 000 parasztgazdaságban mindössze 22 darab traktort számláltak. Az or-

szágon belüli regionális különbségeket jól szemlélteti az a tény, hogy a Száva–Duna vonaltól délre összesen 100 traktor üzemelt Jugoszláviában. Ez azt jelentette, hogy a kelet-európai falvak parasztjainak hatalmas tömegei gyakran még a második világháború előtti években sem láthattak életükben egyetlen traktort sem.

Bár a traktorellátottság igen alacsony volt az osztrák mezőgazdaságban is, a két világháború közötti időszakban jelentős előrehaladás figyelhető meg a gépesítés terén. A század eleji szinthez képest 1930-ra a cséplőgépek száma megkétszereződött, a vetőgépek száma 8 ezerről 37 ezerre, a tejcentrifugáké pedig 6 ezerről 128 ezerre ugrott. 1930–1939 között a mezőgazdaságban alkalmazott erőgépek lóerő-kapacitása 339 ezerről 574 ezerre, ezen belül az elektromotorok teljesítőképessége kétszeresére emelkedett. Ezer hektár mezőgazdasági területre 1930-ban 80 lóerő, 1939-ben már 139 lóerő teljesítőképesség jutott.

Általában azonban csak rendkívül mérsékelt technikai fejlődés játszódott le.

A cséplésen kívül más mezőgazdasági műveletek gépesítése úgyszólván alig haladt előre. A legtöbb műveletet változatlanul kézi erővel végezték. Magyarországon pl. még a 30-as években is a 100 holdnál nagyobb gazdaságokban egy aratógépre mintegy ezer hektár szántóterület jutott, vagyis a gabonával bevetett terület legfeljebb 15%-án arathattak géppel a nagyüzemekben. A vetés, aratás és más műveletek gépesítése lényegében meg sem indult Romániában, Jugoszláviában és Bulgáriában.

A balkáni országokban legnagyobbrészt középkori jellegű mezőgazdasági szerszámokat és felszereléseket használtak. A legnagyobb fejlődés a román mezőgazdaság szerszámokkal való ellátottságában az ekék számának gyors növekedése volt, az 1927. évi 168 439 db-ról 1939-re 2 264 977 db-ra. Ennek ellenére a hivatalos statisztikák azt bizonyítják, hogy mintegy 1 millió parasztgazdaságnak még ekéje sem volt a második világháború küszöbén. Románia különböző területeiről válogatott 33 falura vonatkozó reprezentatív felmérés azt mutatja, hogy csupán minden második gazdaságban találtak egy ekét, és csak minden második vagy harmadik gazdaság-

ban volt egy kasza. A mezőgazdasági gépek számának növekedése (a cséplőgépek száma 50%-kal, a vetőgépeké mintegy 59%-kal emelkedett a 20-as évek közepétől a 30-as évek végére) korántsem elégíthette ki a román mezőgazdaság gépekkel és felszerelésekkel való ellátásának valóságos igényeit.

A jugoszláv mezőgazdaság technikai színvonala a romániainál is elmaradottabb volt. A mezőgazdasági gépek használata tulajdonképpen még nem is került napirendre, a fejlődés folyamatát sokkal inkább a középkori faekének vasekével történő felváltása jellemezte, de még ez is csak Szlovéniában, Horvát-Szlavóniában, a Vajdaságban és Szerbia északi területein következett be. Ezzel szemben az ország legelmaradottabb vidékein minden egyes vasekére 10 – vasalkatrész nélküli – faeke jutott. Egyes szakértők megállapították: „Vannak területek ezen a vidéken, ahol egy vaseke még ritkaságszámba megy." Átlagosan a vasekék száma közel másfélszerese volt a faekék mennyiségének (az összes eke csaknem 58%-át tették ki), ennek ellenére azonban a használatban levő ekék csaknem 1/4-e továbbra is 300 000 db vasalkatrész nélküli faeke volt. Bulgáriában még kedvezőtlenebb volt az arány, hiszen 1936-ban 254 000 vasekét és 450 000 faekét használtak. Az országban alig több mint 30 000 vetőgép és kereken 4000 cséplőgép működött, s ez utóbbi a cséplési munkák mintegy felének gépesítését jelenthette csupán. Az aratást hagyományos módon változatlanul sarlóval végezték.

A meglevő kevés gép és felszerelés kihasználását is erősen rontotta az alkalmazott típusok és modellek rendkívül sokfélesége. A gépeket és felszereléseket különböző országokból importálták, ahol a gépgyárak kis szériában állították elő a mezőgazdasági gépeket, sőt a legtöbb gyár egyedi rendelésekre néhány darabos szállításokat is vállalt. Egy második világháborút követő vizsgálat azt mutatta, hogy Jugoszláviában 88-féle traktortípus, 79-féle traktoreke, 74-féle aratógép és 143 különböző típusú cséplőgép volt használatban. Mindez erősen akadályozta az alkatrésszel való ellátottságot és a megfelelő karbantartást. Ennek következtében a meglevő géppark és felszerelés jelentékeny része állandóan használaton kívül állt.

Egyes becslések szerint a magyarországi traktorpark 1/3-át nem használták, vagy, mivel járóképtelenek voltak, csupán meghajtómotorként üzemeltették.

A mezőgazdaság másik korszerű fejlesztési ráfordítási tényezője a *műtrágya-felhasználás* volt. A századforduló körül – mintegy két évtizedes kísérleti szakasz eredményeként – a termelési eljárások tökéletesebben kifejlődtek, és a nyugat-európai országok az első világháború előtt már jelentős mennyiségű műtrágyát használtak. Ez a folyamat azonban éppencsak érintette a kelet-európai országokat, igen mérsékelt fejlődést eredményezve a cseh területeken és Magyarországon, úgyszólván minden hatás nélkül a térség más országaiban. A két világháború közötti Nyugat-Európában éppen a műtárgya-felhasználás idézte elő a mezőgazdasági technológia és termelékenység legjelentékenyebb fejlődését. Kelet-Európában azonban nem így történt. Igaz ugyan, hogy a 20-as évek végéig a háború előttihez képest a műtrágyafogyasztás Magyarországon 4-szeresére, Jugoszláviában 3-szorosára emelkedett, Lengyelországban elérte a hektáronkénti 5 kg-os szintet. Ezt követően azonban a túltermelési válság hatására a fogyasztás Magyarországon a válság előtti szint 1/3-ára, Jugoszláviában pedig kevesebb mint felére esett vissza. Mindent egybevéve, 1936–38 között, hatóanyagban számolva, Magyarországon hektáronként 2 kg, Jugoszláviában 1 kg, Lengyelországban kevesebb mint 2 kg, Bulgáriában 1,8 kg, Romániában 0,2 kg műtrágyát használtak, szemben a kontinens nyugati országaiban kialakult hektáronkénti 100–300 kg-os műtrágya-felhasználással.

A regionális különbségek ebben az esetben is szembetűnőek. A jugoszláv átlagadat pl. úgy alakult ki, hogy tartalmazta Szlovénia és a Vajdaság piacra termelő gazdaságainak műtrágya-felhasználását, míg a Száva–Duna vonaltól délre a műtrágya gyakorlatilag teljesen ismeretlen volt.

Egyéb vegyi anyagok használata jórészt ugyancsak ismeretlen volt a kelet-európai országok többségében. A különböző vegyszeres növényvédő módszerek csupán a nagybirtokok egy részén és a piacra termelő parasztgazdaságok kicsiny szigetein voltak ismertek. Ez alól

egyetlen kivétel a rézgálic és szulfur használata a szőlőgazdálkodásban. (Az ún. San-José-kór pl. 1922–32 között a gyümölcstermő korban levő szilvafák 1/3-át kipusztította Jugoszláviában.) A proteinben gazdag takarmányok (olajpogácsa stb.) alkalmazása, ami Nyugat-Európában az állattenyésztés termelékenységét úgyszólván forradalmasította, éppen csak megjelent Kelet-Európában, és leginkább néhány mintagazdaságban, gazdagparaszti birtokon vagy nagybirtokon terjedt el.

A 20. század első felére jellemző technikai-technológiai változások tehát Kelet-Európa mezőgazdaságát csak igen mérsékelten érintették.

Összefoglalva megállapítható, hogy a modern fejlesztési-ráfordítási tényezőkkel szemben főként a 19. századra jellemző fejlesztési tényezők befolyásolták a mezőgazdaság fejlődését a két világháború között. Az elért előrehaladás legnagyobbrészt ezekből a tényezőkből fakadt, míg a világtendenciák mögötti növekvő lemaradás és az elmaradottság jórészt a modern fejlesztési-ráfordítási tényezők hiányából eredt.

A nemzetközi piaci viszonyok és hazai termelési feltételek együttesen határozták meg a mezőgazdasági termelés fejlődési lehetőségeit Közép-Kelet-Európában. Alacsony beruházási összegek és a modern technika lassú fejlődése az egyik oldalon, hatalmas mezőgazdasági túlnépesedés és növekvő munkaerő-befektetés a másikon, olyan bűvös kört teremtett, amely megakadályozta a beruházásokat és a technika fejlődését, illetve a túlnépesedés megszüntetését. A termelékenység ennek következtében Ausztria, Csehszlovákia, Jugoszlávia és Bulgária kivételével úgyszólván alig mutat változást. A búza, rozs, kukorica, burgonya és cukorrépa átlagos hozama a 30-as évek második felében éppencsak meghaladta az első világháború előtti színvonalat.

A termelékenység színvonala jelentékenyen növekedett Ausztriában és Csehszlovákiában. Ausztria esetében megjegyezhető az, hogy az 59. táblázatban szereplő termékek 10–50%-a között mozgó átlaghozam-emelkedésen kívül a gyorsan előretörő, egyre nagyobb szerepet játszó terményeknél is jelentős hozamemelkedés következ-

59. táblázat

A hektáronkénti átlaghozamok indexei 1909—13 és 1935—38 között

Ország	Búza		Rozs		Kukorica		Burgonya		Cukorrépa	
	a	*b*	*a*	*b*	*a*	*b*	*a*	*b*	*a*	*b*
Ausztria	100,0	115,9	100,0	109,7	100,0	153,5	100,0	154,6	100,0	112,4
Csehszlovákia	100,0	116,7	100,0	109,5	100,0	138,0	100,0	148,0	100,0	102,0
Lengyelország	100,0	95,9	100,0	99,1	100,0	118,5	100,0	117,1	100,0	83,6
Magyarország	100,0	115,9	100,0	97,4	100,0	120,3	100,0	90,7	100,0	84,1
Bulgária	100,0	128,3	100,0	109,1	100,0	104,0	100,0	157,7	100,0	93,2
Jugoszlávia ..	100,0	135,2	100,0	100,0	100,0	123,9	100,0	146,1	100,0	96,7
Románia.....	100,0	79,1	100,0	108,7	100,0	77,1	100,0	104,4	100,0	77,7

a = az 1909—13-as évek átlaga az osztrák és cseh területek kivételével, ahol az 1910—14-es, illetve az 1901—1910-es évek átlaga szerepel;

b = az 1935—38-as évek átlagában. (Ausztria esetében az 1930—37-es évek átlaga. A „kukorica" hozama helyett a táblázatban nem szereplő „többi kapásnövény" hozama szerepel.)

Csehszlovákiát a háború előtti cseh—morva területekkel hasonlítjuk össze; Jugoszláviát a háború előtti Szerbiával, ugyanakkor Lengyelország, Magyarország és Románia esetében az 1920. évi területet vettük alapul a számításoknál. Hozzá kell tenni, hogy Szerbia esetében az összehasonlítás azért lehetséges, mivel Szlovénia és Horvátország jóval magasabb, Bosznia-Hercegovina és néhány más új terület viszont jóval alacsonyabb színvonalat reprezentált, ami a szerbiai átlagot alkalmassá teszi az összehasonlításra. Az 1909—13. évi szerb adatok ugyanis hasonlóak az 1920—24. közötti jugoszláviai adatokhoz. A búza átlagos hozama 8,8, illetve 9,1 q volt hektáronként, a rozsé 8,2, illetve 7,3, a kukoricáé 13,8, illetve 13,5, a burgonyáé 41,0, illetve 45,9 q hektáronként.

zett be: az ipari növények hozama közel 60%-kal, a zöldségféléké 50%-kal nőtt, a szőlő átlagtermése pedig háromszorosára emelkedett. Csehszlovákiában az átlagos hozamok (annak ellenére, hogy ezek az elmaradottabb szlovákiai és kárpát-ukrajnai szintet is tartalmazták) a 30-as évek második felében lényegesen túlhaladták az eredetileg is fejlettebb háború előtti cseh–morva átlagot. A bulgáriai és jugoszláviai színvonal viszonylag kedvező fejlődése és a régió fejlettebb területeihez való közelítése ellenére továbbra is

elmaradott volt. A mezőgazdaság termelékenységének elmaradottsága Kelet-Európa országainak összességében Nyugat-Európához képest viszonylagosan növekedett. Míg Csehszlovákiában a 30-as években a 7 fő mezőgazdasági termény átlagos hozama 13%-kal meghaladta az európai átlagot, addig Magyarországon ennek az átlagnak csak 85, Bulgáriában 74, Lengyelországban 74, Jugoszláviában 70, Romániában pedig csupán 63%-át érte el. Az egy férfi munkaerőre jutó mezőgazdasági termelés értéke még kedvezőtlenebb képet mutatott: Jugoszlávia még az európai átlag felét sem érte el, Bulgária, Lengyelország és Románia az európai szint 50–60%-a között mozgott, míg Magyarország az európai átlag háromnegyedét érte el. Ez esetben is csupán Csehszlovákia szárnyalta túl az európai átlagszínvonalat (14%-kal). Az egész mezőgazdasági népesség és az agrártermelés összes értékének aránya Csehszlovákia és Magyarország esetében nem sokat változott, míg Jugoszlávia nem érte el az európai átlag 40%-át sem, a többi ország pedig kb. az európai szint 50%-a körül mozgott.

A Nyugat-Európával történő összehasonlítás különlegesen kiemeli a két világháború közötti kelet-európai agrárfejlődésről festett kép meglehetősen sötét színeit. Ez az összehasonlítás azonban bármennyire is fontos és nélkülözhetetlen jellegzetes vonások értékeléséhez, mégis veszélyezteti a reális értékelést. Ha valaki összehasonlítja a nyugat- és kelet-európai mezőgazdasági trendeket, beleértve a hozamokat is, tulajdonképpen két különböző minőséget próbál párhuzamba állítani, a történeti fejlődés két különböző helyzetében és fokán álló területet akar összehasonlítani. Mint az előzőekben már bemutattuk, a nagy tőkeforrásokkal rendelkező mezőgazdasági importőr országok lehetőségei a valóságban összehasonlíthatatlanok voltak a szegény mezőgazdasági exportőr országok lehetőségeivel. Megalapozottabb képet kapunk tehát akkor, ha az összehasonlítás körét kiszélesítjük, és bevonjuk a vizsgálódásba a tengerentúli exportőr országok mezőgazdasági hozamainak fejlődését és színvonalát is.

A kelet-európai fejlődési tendenciák valóságos értékeléséhez és

a reális összehasonlítás megvonásához sokkal megfelelőbb alapot adnak a 60. táblázat adatai.

Anélkül, hogy a 60. táblázat önmagáért beszélő adatait kom-

60. táblázat

Átlagos hozamok hektáronként q-ban, 1920—24 és 1935—38 között

Ország	1920—1924					1935—1938				
	Búza	Rozs	Kukorica	Burgonya	Cukorrépa	Búza	Rozs	Kukorica	Burgonya	Cukorrépa
Nyugat-Európa										
Belgium	25,3	22,7	—	170,3	278,5	26,8	23,2	—	200,8	285,3
Franciaország	13,8	11,1	10,5	79,5	234,5	15,5	11,5	15,8	110,2	253,2
Hollandia ...	27,5	19,8	—	158,9	312,4	29,6	21,9	—	187,5	370,3
Nagy-Britannia	21,8	—	—	151,9	—	22,5	15,7	—	167,2	211,9
Németország	17,4	13,8	—	122,9	238,8	23,3	17,4	—	170,6	312,3
Svájc	20,2	20,4	29,2	145,8	334,7	22,9	21,0	29,1	152,5	376,5
Svédország ..	19,1	15,4	—	108,4	225,8	23,4	18,6	—	137,8	364,0
Közép-Kelet-Európa										
Bulgária	8,5	7,9	8,8	35,1	129,7	13,6	10,8	11,8	62,6	169,4
Csehszlovákia	14,7	13,8	16,2	98,1	238,4	17,5	16,1	20,7	133,2	290,0
Jugoszlávia ..	9,1	7,3	13,5	45,9	152,8	11,9	8,2	17,1	59,9	188,6
Lengyelország	10,6	10,1	10,6	116,0	193,4	11,9	11,1	12,8	120,6	213,1
Magyarország	11,1	9,9	13,7	58,3	172,0	14,6	11,4	20,7	72,3	206,9
Románia.....	8,5	7,6	10,7	79,4	159,6	10,2	10,0	10,1	89,3	159,6
Ausztria*	13,8	13,4	—	85,9	223,5	16,0	14,7	—	132,9	251,4
Tengerentúli országok										
USA	9,5	8,9	17,8	73,0	229,0	8,7	7,8	15,1	79,0	258,5
Kanada	10,6	11,1	28,4	106,6	219,2	6,9	6,5	24,9	85,2	220,9
Argentína ...	8,4	5,0	16,8	61,5	—	9,7	6,8	17,1	51,3	—
Ausztrália ...	9,2	8,6	16,5	67,3	273,8	8,2	—	14,3	74,8	276,0

* 1920—1924 helyett az 1910—1914 évek, 1935—1938 helyett az 1930—1937 évek átlaga.

mentálnánk, csupán az adatokból levonható három legfőbb következtetést szeretnénk hangsúlyozni. Mindenekelőtt kiemelhető, hogy az ún. „világtendenciák" nem azonosíthatók a nyugat-európai fejlődés folyamataival. Ez utóbbiak egyedülállóak voltak a két világháború közötti években. (Ugyanis az, hogy a hozamok már a kiinduló időszakban is különlegesen magasak voltak, és ennek ellenére a vizsgált időszakban is lényegesen tovább emelkedtek.) Másodsorban megállapítható, hogy az exportőr országok, vagyis a tengerentúli és kelet-európai országok általában nem versenyezhettek a nyugat-európai importőr országokkal, és megőrizték mezőgazdaságuk külterjes jellegét: a hozamok stagnáltak, vagy csak nagyon mérsékelten növekedtek, és mindkét terület esetében mélyen a nyugat-európai színvonal alatt maradtak. Harmadsorban az is nyilvánvalóan kitűnik, hogy a tengerentúli exportőr országok terméshozamai még a kelet-európai tendenciáknál is kedvezőtlenebb képet és alacsonyabb színvonalat tükröztek. Míg a technikai szintkülönbség, valamint a termelési költségek szintjének eltérései igen gyorsan növekedtek, a hozamok terén nem figyelhetünk meg lényegesen eltérő fejlődési tendenciákat a vizsgált időszakban, és a tengerentúli országok annak ellenére, hogy jóval gazdagabbak voltak és hatalmas tőkeforrásokkal rendelkeztek, mégsem értek el kedvezőbb előrehaladást vagy magasabb színvonalat, mint a kelet-európai országok.

A világtendenciákat figyelembe véve tehát a közép-kelet-európai országok mezőgazdasági hozamainak fejlődése önmagában, ha meglehetősen lassú is volt, mégis bizonyos eredménynek tekinthető: a térség országai többé-kevésbé mégiscsak helytálltak a kedvezőtlen körülmények közepette, és valamelyest növelték vagy legalábbis fenntartották a már korábban elért színvonalat.

Részben a terméshozamok mérsékelt fejlődése, de különösen a növekvő munkaerő-ráfordítás és a művelés alá vont területek lényeges kiterjesztése nyomán a mezőgazdasági termelés egyértelmű fejlődést mutat a 20-as évek eleje és a 30-as évek második fele között. Ötéves átlageredményeket alapul véve, 1920–24 és 1935–38 között a búzatermelés Bulgáriában és Lengyelországban megkét-

szereződött, Romániában, Csehszlovákiában és Jugoszláviában a növekedés 75%-ot tett ki, míg Magyarországon mintegy 65%-ot. Az osztrák búzatermelés tükrözte a legmérsékeltebb eredményeket – 1923–29, illetve 1930–37 között – 27%-os növekedéssel. Ugyanezen időszakban a kukoricatermelés Magyarországon és Jugoszláviában mintegy 80–86%-kal, Lengyelországban több mint 70%-kal, Romániában 43%-kal, Bulgáriában 37%-kal, Csehszlovákiában pedig 15%-kal nőtt.

Az állattenyésztés fejlődése többé-kevésbé hasonló képet mutatott. Lényeges fejlődés csak Lengyelországban és Csehszlovákiában figyelhető meg. Az előbbi ország esetében a szarvasmarha-állomány a 30-as évek második felében a 20-as évek első feléhez képest mintegy egynegyeddel növekedett, a sertésállomány azonban mintegy 50%-kal nőtt. Csehszlovákia esetében a leglényegesebb előrehaladást a sertésállomány 40%-os emelkedése jelentette. Magyarországon az állatállomány nem növekedett. Jugoszláviában a szarvasmarha- és sertésállomány létszámban stagnált, a ló- és juhállomány azonban csaknem egyötöddel, illetve egynegyeddel növekedett. Romániában a szarvasmarha-, juh- és sertésállomány – főként a 30-as években – egyaránt csökkent. Bulgáriában a szarvasmarha-állomány 1920–1932 között stagnált, majd a következő években mintegy 18%-kal csökkent, miközben a sertésállomány valamelyest növekedett. Ausztriában a juh- és lóállomány 50, illetve 10 %-os csökkenése mellett a szarvasmarha-állomány 10%-kal nőtt, a sertésállomány azonban – 1923–1934 között – megkétszereződött.

Nem hagyható azonban figyelmen kívül az, hogy a szarvasmarha-állomány és helyenként a juh- és sertésállomány csökkenését részben ellensúlyozta a baromfiállomány bővülése és különösképpen az állatállomány minőségének javulása. Ez a folyamat nyilvánvalóan rajzolódik ki az olyan tényekből, mint pl. a bulgáriai baromfiállomány 58%-os növekedése 1910–1939 között, vagy az olyan jelenségekből, hogy a magyarországi szarvasmarha-állományban az ún. magyar fajta igásállatok 17%-os aránya (1924). 11%-ra csökkent (1938). Egyidejűleg a magasabb tejhozamot biztosító tarka

tehén fajták térhódításával az átlagos tejhozamok 17%-kal emelkedtek. Hasonló tendencia tükröződik a sertésállomány fajtaváltozásában is, amennyiben a zsírsertések rovására a hússertések aránya növekedett (6-ról 19%-ra).

A jugoszláv állattenyésztés lényeges minőségi fejlődésére utal, hogy a vizsgált időszak végére a szarvasmarha-állomány 45%-át már jobb minőségű (szimentáli, svájci barna stb.) fajták képezték, míg a hazai fajták az összállomány 55%-át tették ki. Az átlag azonban ebben az esetben is úgy alakult ki, hogy a szlovéniai és horvátországi állomány minősége már eredetileg is kedvezőbb volt. (Dráva és Dunav megyékben a szarvasmarha-állomány 99,6, illetve 84,4%-a jobb minőségű állatokból állt.) Ezzel szemben a Száva–Duna vonaltól délre –, s ez a vidék volt az állattenyésztés igazi hazája, hiszen az ország szarvasmarha-állományának több mint fele ide koncentrálódott – a korábbi helyzet alig változott. Ezen a vidéken továbbra is a félnomád állattenyésztés jellegzetességei és a hazai rossz tej- és húshozamú, igavonó típusú fajták domináltak. (Az ún. bŭsa típusú, kisnövésű, rossz tartáshoz és kemény munkához szokott tehén évi tejhozama pl. csak 300 kg-ot tett ki, míg a jobb minőségű fajták évi tejhozama elérte az 1600 kg-ot; – mindkét esetben a borjúnevelés tejszükséglete után fennmaradó tiszta hozamokat számítva.) Vardar és Zeta megyékben viszont a szarvasmarha-állománynak mindössze 3,5, illetve 2,6%-a volt jobb minőségű fajta, s 97% körül mozgott a bŭsa és hasonló fajták aránya.

Szükségtelen hangsúlyozni, hogy az állattenyésztés fejlődése szoros összefüggésben állt a szántóművelés, illetve a mezőgazdaság általános fejlettségi szintjével. A szántóművelés elmaradottsága maga is az állattenyésztés fejlődésének akadályává vált. Ebben az összefüggésben mindenekelőtt a megfelelő téli és tavaszi takarmányellátás hiányát emelhetjük ki. Egyes becslések szerint Jugoszláviában a téli hónapokban a szarvasmarha- és juhállomány összességében mintegy 154 000 tonna súlyveszteséget szenvedett (és mintegy 1750 tonna gyapjúveszteséget), nem is beszélve a kényszervágások igen nagy számáról, amelyekkel az állatállomány tömeges elhullását akarták megelőzni, különösképpen aszályos éveket

követően. (Jugoszláviában 1921-ről 1922-re a szarvasmarha-állomány csaknem egyötödével, a sertésállomány pedig 15%-kal csökkent. Romániában 1929-ről 1930-ra a szarvasmarha-állomány 12%-kal esett vissza. Magyarországon 1932-ről 1933-ra a sertésállomány csökkenése elérte a 20%-ot.) A fejlődés tehát meglehetősen mérsékelt volt.

Mindezek a szerény fejlődési eredmények nem idézhettek elő gyors termelésnövekedést a mezőgazdaságban. Annál kevésbé, mivel a bekövetkezett termelésnövekedés részben csupán az első világháború éveiben elszenvedett veszteségek pótlására szolgált.

1934–38-ban Magyarországon a legfontosabb növények közül csupán a kukorica, búza és burgonya termelése haladta meg az 1911–15. évi szintet (53, 12, illetve 10%-kal az előbbi felsorolás sorrendjében). Az egyéb termékek, mint pl. az árpa, rozs, zab és cukorrépa termelése 13–40%-kal is alacsonyabb volt. Az állatállomány – számosállatban, minden haszonállatot kifejezve – 1938-ban 15%-kal alacsonyabb volt, mint 1911-ben. A négy legfőbb gabonaféle termelése Lengyelországban – azonos országterületen számítva – 1934–38-ban 7%-kal haladta meg az 1909–13-as színvonalat. A burgonyatermelés ugyanezen időszakban 41%-kal nőtt, a cukorrépa termelése viszont csaknem 32%-kal visszaesett. 1913–1938 között az ország szarvasmarha-állománya 22, sertésállománya 37%-kal növekedett, viszont a juhállomány 22%-kal csökkent. Csehszlovákiában – ez esetben is azonos országterületet számolva – 1910 és 1938 között a sertésállomány több mint 43%-kal nőtt, a ló- és szarvasmarha-állomány azonban stagnált, a juhállomány pedig 50%-kal csökkent.

A háború előtti termelési színvonalhoz viszonyítva az osztrák mezőgazdaság egyes ágai lényeges előrehaladásról tanúskodtak. A gabonatermelés kivételével, amelynek mennyisége 1910–14 és 1930–37 között nem egészen 6%-kal nőtt, a kapásnövények, valamint a zöldségfélék termelése közel kétszeresére ugrott, a gyümölcstermelés pedig 50%-kal emelkedett. Az állatállomány a háború előtti szintet – a juh- és lóállománytól eltekintve (10–10%-os csökkenés) – úgyszólván minden területen meghaladta. Igaz, a szarvasmarha-

állomány csak rendkívül szerény (5%-os) növekedést ért el, a sertésállomány azonban 53%-kal nőtt.

A térség egyik legsikeresebb mezőgazdasági országa Bulgária, az 1908–1919. évi mezőgazdasági termelési színvonalat 1926-ban érte el, és a 30-as évek végére mintegy 70%-kal túl is szárnyalta azt. Ugyanezen években az állattenyésztés mintegy 20%-kal fejlődött: a szarvasmarha-állomány ugyan 8%-kal csökkent, a sertésállomány azonban 45%-kal, a juhállomány pedig 10%-kal nőtt 1910–1939 között.

Mindent egybevéve, az 1910-es évek elejéhez viszonyítva a fejlődés meglehetősen mérsékelt volt.

61. táblázat

A bét fő termény termelési értéke, 1909—13 — 1934—38

Terület	Összes értékegység 1934—38-ban		Az összes értékegység indexe a két világháború közötti területen számítva		
	millióban	Európa összesen %-ban	1909—13	1924—28	1934—38
Közép-Kelet-Európa..	45,1	23,8	100	98	117
Balkáni országok.....	26,1	13,8	100	87	116
Európa összesen	189,3	100,0	100	95	113

Az állatállomány számát tekintve a háború előtti színvonallal összehasonlítva, különösképpen ami a sertésállomány számát illeti, a kép alig volt kedvezőbb. Ismét *Svennilson* számításait figyelembe véve, a kelet-európai fejlődés valamelyest kedvezőtlen képet mutatott az európai átlaghoz képest.

A prosperitás rövid periódusai, amelyek a háborút követő kimerültség hosszú éveit és a világgazdasági válság súlyos megrázkódtatásait váltották fel, nem tettek lehetővé semmiféle dinamikus fejlődést a mezőgazdasági technikai művelési módszerek és termelési eredmények terén. A két világháború közötti évek jórészt a

62. táblázat

A szarvasmarha- és sertésállomány alakulása 1913—38 között

Terület	Összes állatszám 1934—38-ban millió db		Európa összesen %-ában		Összes férfi munkaerőre jutó állatszám 1930-ban		Index 1913 = 100 a két világháború közötti területre számítva			
							1928		1934—38	
	szarvasmarha	sertés	szarvasmarha	sertés	szarvasmarha	sertés	szarvasmarha	sertés	szarvasmarha	sertés
Közép-Kelet-Európa	18,8	16,4	17,9	20,1	2,0	1,8	100	93	107	125
Balkáni országok...	10,8	7,6	10,3	9,3	1,0	0,8	115	137	115	151
Európa összesen ...	105,1	81,5	100,0	100,0	2,3	1,75	105	107	110	127

stagnáció időszakát jelentették, legfeljebb kicsiny, részterületen elért előrehaladással. Ez világjelenség volt. A kelet-európai mezőgazdaság helyzete azonban különlegesen hátrányos volt. A rendkívül mérsékelt eredményeket tehát ilyen különlegesen kedvezőtlen körülmények ellenére sikerült elérni. A termelés dinamikus fejlődésére természetesen sehol sem volt lehetőség, a tengerentúli mezőgazdaság azonban, amely eredetileg is kevés munkaerővel, s a területhez viszonyított alacsony népességszámmal működött, hamarosan igen magas szintű tőke-munkaerő arányt érhetett el, és igen nagy fejlődést mutatott a mezőgazdaság gépesítésében, valamint a termelési költségek csökkentésében. Nyugat-Európa viszont a mezőgazdaság intenzifikálása terén tett jelentékeny lépéseket. Ezzel szemben Közép-Kelet-Európa a mérsékelt előrehaladást csupán a mezőgazdaság további extenzív kiterjesztésére alapozhatta. Ez nyilvánvalóan előrehaladást jelent, különösképpen a Balkánon, ahol ez a fejlődés korábban még nem következett be olyan mértékben, mint ahogy az Európára jellemző volt. Ennek ellenére e fejlődés

mégis a történelmi lemaradás újabb forrását is magában rejtette: Közép-Kelet-Európa ugyanis ezekben az évtizedekben nem követhette a mezőgazdaság fejlődésének modern világtendenciáit, konzerválta elmaradottságát és paraszti tömegeinek nyomorát.

A mezőgazdasági termelés fejlődésének áttekintését befejezve, ismételten aláhúzhatjuk a nemzetközi piaci és árviszonyok, valamint az általános közép-kelet-európai gazdasági fejlettség, s ezen belül a tőkefelhalmozási képesség és az iparosodottság adott fokának általános hatásait. A kortárs gazdasági és politikai irodalmat, de a második világháborút követő években született és részben a két világháború közötti érvelési rendszerre alapozott tudományos munkák jelentős részét is valamiféle sajátos szemlélet jellemezte Közép-Kelet-Európában. Néhány szerző (olyan országokban, amelyekben az első világháborút követően radikális földreformot valósítottak meg) a földosztást okolta, míg mások (azokban az országokban, amelyekben a nagybirtok fennmaradt) a radikális földreform elmaradását tették felelőssé a mezőgazdasági fejlődés lelassulásáért. Hadd idézzünk ezzel kapcsolatban két ellentétes álláspontot a 30-as évekből. *O. Frangeš* pl. a jugoszláv földreformot tekintette a mezőgazdasági bajok fő forrásának, miután az szétrombolta a fejlett nagybirtok létének előnyeit. *Révai József* viszont 1939-ben közzétett tanulmányában kijelenti: „A nagybirtok manapság már nem az, mint korábban volt, a maga módján a tőkés agrárfejlődés úttörője. A nagybirtok most a mezőgazdasági fejlődés minden formáját akadályozza. Ez már nem a porosz típusú agrárfejlődés folytatása többé, a porosz utas agrárfejlődés zsákutcába jutott. A nagybirtok ma semmi más, mint egy teljesen szükségtelen parazita a magyar társadalom testén." (Marxizmus és népiesség.)

Annak ellenére, hogy mindkét, politikai tartalmában és céljaiban gyökeresen eltérő érvelés sok alapvető igazságelemet tartalmaz, a mezőgazdasági stagnációnak, illetve a fejlődés rendkívül mérsékelt szintjének okai, mint azt az előzőekben vázolni próbáltuk, jóval általánosabbak és mélyebbek voltak. Az agrárfejlődés problémáinak megoldását nem lehetett egyik vagy másik intézkedésben, illetve egyik vagy másik országban elszigetelt módon megtalálni. A

földreformok, annak ellenére, hogy okoztak bizonyos kedvezőtlen gazdasági hatásokat a fejlett nagybirtok felszámolásával, korántsem tekinthetők az agrárfejlődés megtorpanása valóságos okainak, s csupán igen kis szerepet játszhattak abban. A földreformok ugyanakkor rendkívüli történelmi, társadalmi és politikai jelentőségük és gazdasági hatásuk ellenére sem válhattak a két világháború közötti közép-kelet-európai mezőgazdaság súlyos zavarainak megoldásává.

A sajátos történeti helyzetben éppen a valóságos megoldások hiánya vált forrásává annak a változásnak, amely a mezőgazdaságnak a közép-kelet-európai gazdaságban betöltött szerepében a két világháború közötti periódusban bekövetkezett.

A mezőgazdaság tehát továbbra is rendkívül fontos szerepet játszott a nemzetgazdaságban. A különlegesen kedvezőtlen körülmények ellenére a mezőgazdaság hozzájárult a gazdasági növekedéshez és segített fenntartani, sőt, valamelyest fejleszteni is a korábban már elért gazdasági fejlettségi színvonalat Közép-Kelet-Európában.

Ennek ellenére míg az 1860–80-as évektől a mezőgazdaság a közép-kelet-európai gazdasági dinamizmus egyik legfőbb hajtóereje volt, a két világháború közötti időszakban a nemzetgazdaság legsebezhetőbb pontjává vált. A mezőgazdaság jelentette a gazdasági fejlődés szűk keresztmetszetét, amely hátráltatta, s akadályozta az oly égetően szükséges gazdasági fejlődést és általános társadalmi-gazdasági átalakulást.

6. Iparosítási kísérlet: eredmények és kudarc

A térség nagy birodalmának felbomlása, új országok és országhatárok kialakulása a korábban kialakult ipari kapacitás potenciális átrendeződésével járt együtt. Ez az átrendeződés természetesen új helyzetet és problémákat teremtett, felborította a korábban kialakult termelési és fogyasztási kapcsolatokat, de azon az alapvető tényen, hogy a térség területeinek többsége az ipari fejlettség alacsony szintjén áll, természetesen nem változtatott. A háborút megelőző esztendőhöz képest a változás nem volt túl jelentős, közvetlen háborús pusztítás a terület túlnyomó többségét nem érte. A két ország, illetve terület közül, amelyen tartósan folytak hadműveletek, Szerbia esetében az iparban nem sok pusztítást lehetett okozni, a lengyel területeken már inkább történtek érdemlegesebb anyagi veszteségek, de főleg a nyersanyag- és árukészletekben, mintsem magában az ipar állótőke-berendezésében. A bolgár és román ipar – mivel országaik később kapcsolódtak be a háborúba – a háború első esztendeiben még bizonyos konjunktúrát élveztek, amelynek eredményeként az 1910–11-es állapotokhoz képest 30–40%-kal növelték termelésüket, de a viszonylag alacsony általános szint következtében ez aligha változtathatott az ország gazdasági struktúráján. Végül nem kétséges, hogy a háború alatt növekedett a Monarchia nehéz- (hadi) iparának termelési kapacitása is, amely azonban inkább bonyolította, semmint könnyítette a háború utáni átrendeződés, nem utolsósorban a békegazdálkodásra való átállás nehézségeit.

Az ipar helyzete azonban az új körülmények és feltételek kö-

vetkeztében eo ipso módosult valamennyi országban, függetlenül attól, hogy korábban milyen helyet foglalt el az ország termelési szerkezetében és gazdasági dinamikájában. Azokban az országokban, ahol korábban is az ipar volt a vezető szektor, aligha lehetett más, valamiféle mezőgazdaság-centrikus gazdaságpolitikát kezdeményezni, jóllehet – mint láttuk – az autarkiás törekvések jegyében mind Csehszlovákia, mind Ausztria nagyobb súlyt helyezett mezőgazdaságának támogatására.

Azokban az országokban viszont, ahol az ipar szerepe korábban jelentéktelen vagy másodlagos volt, egy sor tényező szorgalmazta az iparcentrikus gazdaságpolitikát:

1. a háborút közvetlenül követő átmeneti nehézségek, amikor sem a szükséges deviza, sem mezőgazdasági exportfelesleg nem állott rendelkezésre a hatalmas ipari importigény fedezésére;

2. az a lassan kijegecesedő új világgazdasági és belső gazdasági helyzet, amely világossá tette, hogy a háború előtti dinamikus agrárexport, mind külső piac hiányában, mind a mezőgazdaság belső nehézségei miatt, többé nem állítható vissza, tehát a gazdasági fejlődés korábbi pillérei módosítandók;

3. az a politikai és gazdaságpolitikai igény, amely mint láttuk, a politikai függetlenség zálogát is a hazai ipar kifejlesztésében, a régi ipari szállítóktól (és részben politikai ellenségtől), Ausztria-Magyarországtól független gazdaságpolitika megerősítésében látta;

4. az iparfejlesztés objektív lehetősége, amely a legtöbb országban éppen az elmaradottság következményeként járható útnak ígérkezett.

Tekintettel arra, hogy valamennyi ország igen nagy – sőt túl nagy – munkaerő-felesleggel rendelkezett, hogy néhány alapvető tömegfogyasztású iparcikkben a külföldi import dominált, figyelembe véve továbbá, hogy néhány iparágban a termelés kibővítése az adott technikai szinten nem túl jelentős tőkeberuházással biztosítható volt, az ipar, illetve egyes iparágak fejlesztése lehetett az a terület, amelyen az igények és szükségletek a legkönnyebben találkozhattak. Ebben a gazdasági ágazatban a növekedés gazdasági szempontjai ugyanakkor nemzeti ideológiai formát is ölthettek.

A nemzetgazdaság belső szociális ellentmondásai némi levezetőszerepet nyerhettek, és a strukturális átalakulás hiánya bizonyos fejlődési eredménnyel volt leplezhető. A nacionalista gazdaságpolitika tehát kiélhette magát, és a gazdaság általános dinamizmusának hiányát az ipari növekedés számaival ellensúlyozhatta.

A két világháború közötti gazdasági növekedés középpontjába tehát az ipar került. A növekedés korlátait azonban mind az egyes országok belső helyzete, mind a világgazdaság korabeli fejlődési tendenciái meghatározták, s egyértelmű fékező hatásokat gyakoroltak. Ha az országok általános gazdasági szintje nem vagy alig emelkedett, akkor a stagnáló környezet magát az ipart is fékezte, piacát korlátozta. Az ipar fejlődésének ugyanis mindenekelőtt a belső gazdasági források átcsoportosítására, a jövedelmek növekedésére (elvileg az iparosítás önmagában is növeli a jövedelmeket), a szükségletek kitágulására kell alapozódnia. A gazdasági javak bizonyos átcsoportosítása kétségtelenül megtérül az ipari fejlesztéssel. A mezőgazdasági munkások egy része az iparba áramlik át, a befektetett tőke relatív és abszolút nagysága emelkedik, és a technikai változások is erre a szektorra összpontosulnak. Mindezek a jelenségek azonban csak igen korlátozottan jelentkeztek az adott körülmények között:

1. az iparfejlődés ugyanis még a népességszaporulatot sem volt képes felszívni, így a lakosság foglalkozási struktúrájában semmiféle érdemleges változást nem tudott előidézni;

2. a mezőgazdaság – amely a foglalkoztatást illetően abszolút, a nemzeti jövedelem termelését illetően relatív uralkodó szektor – nem volt képes lényeges jövedelemtöbbletet kitermelni, amely az ipar számára belső piaci igényként jelentkezett volna. A mezőgazdasági jövedelmek azonban sem a nagybirtok, sem a parasztgazdaság esetében nem érték el a háború előtti szintet (jórészt a termelés sem), ezért sem a beruházási javak, sem a fogyasztási cikkek piacán nem teremtettek olyan dinamikus és bővülő szükségletet, amely az iparfejlődésre megfelelő szívóhatást gyakorolt volna;

3. az állami költségvetés a háborús leromlás, infláció, alacsony belső tőkefelhalmozás következtében nem rendelkezett olyan lehe-

tőségekkel, amelyek – pl. állami beruházások, megrendelések formájában – képesek lettek volna az ipar belső piacát addicionálisan kitágítani.

Ilyen körülmények között a piaci ösztönzés csak korlátozott lehetett, és az iparosítás jellegét, de bizonyos fokig mértékét és határait is az importhelyettesítés határozta meg. Tekintettel arra, hogy minél fejletlenebb volt az ország, importjában annál inkább az iparcikkek domináltak, sőt, maga az ipari importstruktúra is egyoldalú fogyasztásicikk-orientációt mutatott, az importhelyettesítésű iparosítás tehát szükségszerűen a fogyasztási cikkek termelésére helyezte a hangsúlyt. A fejlesztés ilyen jellegét erősítette, hogy viszonylag kevés szakképzett és több olcsó, tanulatlan munkaerőt kívánt, technikai igényei pedig inkább a 19. században, mint a 20. században gyökereztek. Ebből következett, hogy a tőke szerves összetétele viszonylag alacsony volt, és hogy a hagyományos fogyasztási iparok nyugati pangása következtében a szükséges – természetesen használt – gépek a piacon olcsón voltak kaphatók. Az importhelyettesítő iparosítás mértékének, a külföldi áruk kiszorításának lehetősége azonban még akkor is korlátozott volt, ha maga az iparosítás kétségtelenül új pótlólagos szükségleteket és piacokat teremtett. Az importhelyettesítés ugyanis csakis védővámok segítségével történhetett, ami a belső árszínvonal emelkedését eredményezte, s más szektorok forrásainak elvonásával járt. Ceteris paribus: a régi fogyasztási színvonal maximuma esetén sem lehetett a belső piac kiterjesztésével számolni, jóllehet a külföldi cikkek kiszorítása egy ideig biztosíthatta az ipar belső piacának bővülését.

A világgazdaság fejlődése is erőteljesen meghatározta az iparcentrikus gazdaságpolitika lehetőségeit. A két világháború közötti mérsékelt gazdasági fejlődés nem utolsósorban abból a körülményből fakadt, hogy megszűnt, kiapadt a piacoknak az a dinamikus, mennyiségi és térbeli tágulása, amely az első világháború előtti gazdasági fejlődést kísérte és ösztönözte. A háború előtti fejlődés egyik – bár távolról sem döntő – mozgató rugója éppen az volt, hogy a délkelet-európai országok is mindinkább bekapcsolódtak az iparosítási folyamatba, s emelkedő jövedelmük, az európai munka-

megosztás keretében a nyugati ipari piacot bővítette. A háború után részben ez is megszűnt, ami maga is – ha nem is döntően – hozzájárult a fejlett világgazdaság zavaraihoz. Valóságos bűvös kör alakult ki, hiszen az ipari országok kereslete Délkelet-Európa mezőgazdasági cikkei iránt sem volt már a régi. A külkereskedelem volumene tehát a húszas évek végén messze elmaradt a háború előtti szint mögött. Az elzárkózási törekvések ellenére tehát aligha lehetett azzal számolni, hogy bármely közép-kelet-európai kis ország függetleníteni tudja magát a világgazdaság uralkodó tendenciáitól, és az alapjában stagnáló korszakban viharos ipari és gazdasági átalakulást hajthat végre. Az iparcentrikus gazdaságpolitika csupán azt eredményezhette, hogy a térség országaiban a nemzetgazdaság legdinamikusabb szektorává az ipar vált, és az ipari fejlődés üteme valamelyest túlhaladta az ipari növekedés európai mértékét.

A fejlett tőkés világgal összevetve csökkent-e ennek nyomán a közép-kelet-európai országok ipari elmaradottsága? Ha azt vizsgáljuk, hogy a belső fogyasztásnak milyen hányadát fedezte a hazai termelés, akkor feltétlenül igennel válaszolhatunk erre a kérdésre, hiszen valamennyi ország iparcikkfogyasztásának jóval nagyobb részét elégítette ki a hazai ipar, mint korábban. Ha az ipari fejlettség más mutatóit – a beruházott tőke nagyságát, a termelékenységet, az egy főre jutó ipari termelést, a technológia színvonalát, az ipari termelés szerkezetét – nézzük, úgy a válasz már távolról sem egyértelmű. Az importhelyettesítő iparosításnak ugyanis további fő sajátossága éppen abban állt, hogy nem követte, hanem bizonyos mértékig elszakadt a világgazdaság legfontosabb új tendenciáitól. A két világháború közötti pangás és recesszió időszaka ugyanis a gazdaságilag legfejlettebb országokban a nagy átalakulás, a strukturális válság időszaka is volt. Az értékesítés nehézségei, a további ipari növekedés lehetősége és iránya meghatározó kérdésként jelentkezett. Az extenzív iparosítás folytatása a belső és külső piaci lehetőségek szempontjából egyaránt lehetetlenné vált. A pangás nem utolsósorban a hagyományos iparágak, a textilipar, a bányászat, a kohászat és bizonyos fokig a gépipar korábbi vezető ágai-

nak fejlődésképtelenségéből fakadt. Ezek előtt az ágazatok előtt zárult be a piac. A 19. századi fejlődést meghatározó irányító ágazatok képtelenek voltak az új – az extenzív terjeszkedést lezáró – szakaszhoz alkalmazkodni. Ebben az időszakban a fejlett országok ipari pangása mögött, tehát a kapitalista világpiac beszűkülése, a kapitalizmus belső válsága mellett, nagy belső strukturális átcsoportosulás is meghúzódik. A tőke, a technika, a munkaerő nagy része a régi iparágakból az új iparágakba, a villamosenergia-iparba, az elektrotechnikai iparba, a vegyészetbe, az autóiparba, a gépipar új feldolgozó ágazataiba húzódott át. Ezek az iparágak fejlődőképesek voltak, de a korábbinál jóval nagyobb tőkét, technikai felkészültséget és intenzív, magasabb jövedelmekre alapozott piacot igényeltek. Az iparosodott országoknak ezt az útját azonban a középkelet-európai országok kevéssé tudták követni. Míg ott a strukturális válság további újabb gazdasági fellendülés előfeltételeit is magában rejtette, addig itt a látszólag gyorsabb ütemű, de elavult szerkezetű iparosítás csupán rövid életű fellendülést biztosíthatott, amely mögött a technikai-ipari elmaradottság további elmélyülése húzódott meg.

Az importhelyettesítő iparosítás legkedvezőbb lehetősége ugyanis éppen az iparilag legelmaradottabb balkáni államokban nyílt meg. Ebben szerepet játszott az, hogy a korábban kicsiny Románia és Jugoszlávia jelentős területi változások következtében 15–20 milliós lélekszámú belső piaccal rendelkezhetett. Az újonnan hozzájuk csatolt területek tekintélyes része korábban az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozott, és innen fedezték iparcikk-szükségletük nagy részét is. Mi sem volt – politikai és gazdasági szempontból – egyszerűbb, mint a régi (legalábbis az osztrák és magyar) szállítókat kizárni. Ezenkívül ezekben az országokban a fogyasztási iparok oly kezdetleges szinten álltak, hogy a különböző piacvédő intézkedésekkel, az állami támogatás korábban kialakult rendszerének újjáélesztésével és továbbfejlesztésével könnyű volt a belső fogyasztás egy további részét a hazai ipar számára biztosítani, és ezáltal a termelés bővítését megfelelően ösztönözni. A háború utáni zava-

ros gazdasági helyzet, az új államiság is ilyen irányú impulzusokat adott.

Jugoszláviában, amely egészében rendkívül heterogén gazdasági struktúrát örökölt, a háborút követően erős ipari konjunktúra keletkezett. Az iparilag viszonylag fejlett szlovén területek mellett Horvátország – amely a régi Magyarországon a gazdaságilag elmaradottabb vidékek közé tartozott – magasabb ipari fejlettségi szintet képviselt, mint a régi Szerbia, s még inkább mint a tradicionális gazdaságból alig kibontakozott Macedónia, Montenegro vagy Bosznia-Hercegovina. Az új országhatárok között 12 millió lakos élt, és 1831 gyári jellegű (20 munkásnál többet foglalkoztató) üzem működött. Az elkövetkező négy esztendőben 682 új gyárat létesítettek (115 334 lóerő beállításával). Ebből 187 élelmiszeripari, 76 textil- és 121 faipari üzem volt. A következő években 580 új üzem kezdte meg működését, s ezek közül 169 az élelmiszer-, 90 a textil- és 72 a faiparban (44 441 HP). A gazdasági válság időszakában újabb 520, a háború előtti években pedig további 411 új üzem létesült (összesen 110 000 HP-t alkalmazva). Az új gyárak közül 201 volt textilgyár, 236 élelmiszeripari üzem és 111 a fatelep és faárugyár.

Az 1938-as esztendő statisztikai felmérése, valamint az újonnan keletkezett vállalatok adatai alapján – más számításokat is figyelembe véve – nagyjából a következő képet nyerjük a jugoszláv ipar fejlődéséről. Több mint 2000 új vállalat alakult, azaz a gyárak száma mintegy megkétszereződött. 1938-ban 12 milliárd dinárra becsülték a befektetett tőke értékét. Ennek mintegy 35–40%-át tették ki a két világháború között alapított új vállalatok beruházásai. Ha figyelembe vesszük a régi vállalatok bővítését is, akkor feltehetően közel járunk az igazsághoz, ha a beruházott tőke mintegy megkétszereződésével számolunk. Az újonnan keletkezett vállalatokban alkalmazott erőgépek teljesítménye 270 000 HP volt, az üzemben álló géppark 871 000 HP kapacitásából, ami mintegy 45%-os növekedést mutat. A betölthető munkahelyek számát 300 000 főre becsülték, amelyből 195 000 az új vállalatokban volt.

Mindezeket az adatokat figyelembe véve reálisnak tűnik az a számítás, amely az ipari termelés indexét az 1919-es területen a 63. táblázat szerint határozza meg.

Az újonnan beruházott tőke közel 25%-a a textiliparra jutott.

63. táblázat

Az ipari termelés indexe Jugoszláviában*

Év	Index
1913	100
1929	140
1932	116
1939	190

* (Számítás S Stadjek Nacionalni dohoduk Jugoslavije 1923/39 u stalnen i teknim cenama Beograd 1959 alapján.)

A 900 millió dinár új beruházás mintegy 150%-kal növelte a textilipar kapacitását. Sajátos módon a villanytelepek részesedtek a második helyen a beruházásokból, 746 millió dinárral. 1938-ban az iparban alkalmazott lóerő 60%-a a villanytelepeken található. Ez a kapacitás természetesen nem annyira az ipari termeléssel, mint inkább a települések villamosításával állt kapcsolatban.

Az élelmiszeripar közel 700 milliós beruházása következett a harmadik helyen. Ennek következtében az élelmiszeripar kapacitása mintegy 35%-kal növekedett. A vaskohászat 470 millió és a faipar 335 millió dináros beruházásai nyomán a vaskohászat termelése több mint megkétszereződött, a faipar termelési kapacitása 50%-kal bővült.

Egészében a két világháború közötti ipari fejlődés elsősorban a könnyűipari ágazatokra összpontosult. A húszas években számos textilgyár települt át Csehszlovákiából és Lengyelországból. Ennek ellenére inkább csak csökkent, de nem szűnt meg a hazai piacnak a külföldi textilgyártmányokra utaltsága.

A nehéziparban a kitermelő ágazatok mellett a vaskohászat és a

vegyipar mutatott érdemlegesebb fejlődést. Ez utóbbiak már a harmincas évek háborús készülődéséhez kapcsolódtak. Ilyen létesítmény volt a zeniciai nagy acélmű, amelyet a Krupp-cég épített, valamint a bori rézfinomítók és más fémkohászati üzemek. Természetesen a kitermelő iparok helyzete kedvezőbb volt, tekintettel arra, hogy a vas- és színesércek terén Jugoszlávia egyike volt Európa vezető országainak.

Míg a széntermelés 1938-ban sem érte el a 6 millió tonnát, addig az ércek kitermelése jelentősen növekedett (64. táblázat).

64. táblázat

Az érctermelés alakulása Jugoszláviában

Érc	1919	1929	1939
	ezer tonna		
Vasérc	19	195	667
Rézérc	16	329	984
Ólomérc	53	113	775
Bauxit	31	103	319
Antimonérc	—	—	35
Krómérc	55	42	45
Mangánérc	—	—	5

Viszont a kitermelt érc túlnyomó többségét külföldre szállították: az ólom és cink 95%-át, a bauxit 95%-át, a krómérc 40%-át. A hazai ércfeldolgozás ennek megfelelően alacsony színvonalon állt. A nyersvastermelés 100 000 t-ra rúgott, az acéltermelés 235 000 t-ra, a hengerelt áruk gyártása 150 000 t-ra. A réztermelés 40 000 t, az ólomtermelés 10 000 t, a cinktermelés 5000 t volt, s az alumíniumtermelés nem haladta meg a 2000 t-t.

A román iparfejlődést is hasonló impulzusok érték. Az újjáalakult Románia erdélyi része iparilag ugyan fejlettebb volt, mint az ún. Regát, de mivel Erdély iparosodottsága sem állt túl magas fokon a háború előtt, az új Románia lényegében ugyanúgy agrár-

ország maradt, mint a régi. A háború utáni leromlás következtében, továbbá mivel 1919 és 1924 között Romániában nem bontakozott ki Jugoszláviához hasonló ipari konjunktúra, nagyjából 1924 körül beszélhetünk a háború előtti termelési szint eléréséről. Feltételezhető azonban, hogy az üzemek számának gyarapodása (1924-ig ezer gyár létesült) tiszta gyarapodást is jelentett. Erre annál is inkább következtethetünk, mivel az üzemek száma 1938-ig nem emelkedett tovább (3800). Ezzel szemben az alkalmazott erőgépek lóerő-teljesítménye 1921 és 1938 között több mint megkétszereződött (216%), 1924 és 1938 között viszont csak 90%-kal növekedett.

65. táblázat

Az alkalmazott munkáslétszám, és erőgépek teljesítményének alakulása Romániában

Év	Erőgépek	Munkáslétszám
	a gyáriparban	
	ezer HP-ben	ezer főben
1921	344	157
1928	384	206
1938	746	289

Az alkalmazott munkáslétszám is közel 90%-os növekedést mutat (65. táblázat). Mindezt figyelembe véve az ipari termelés indexe – az 1920-as határok között – a 66. táblázat szerint rekonstruálható.

Figyelembe véve, hogy Románia rendkívül határozott, a többi környező ország intézkedéseit meghaladó protekcionista intézkedésekkel ösztönözte az importhelyettesítő iparosítást, az index nem túlságosan meggyőző. A harmincas évek ipari támogatása és az állami beavatkozás egyéb formái sem voltak elég hatékonyak. Igaz, a textilipar itt is megsokszorozta termelését. A húszas években ugyanis a hazai termelés a szükségletnek csak egynegyedét fedezte,

66. táblázat

Az ipari termelés indexe Romániában

Év	Index
1913	100
1929	137
1932	122
1938	180

a termelésbővítés lehetősége tehát adva volt. Az olajkitermelés mellett a textilipar is kezdett fontos iparággá válni.

Amíg azonban a textilipar csakis a hazai piacon érvényesült, addig az olajipar alapjában a nemzetközi piachoz kapcsolódott, s alig állt összefüggésben az ipar többi ágának fejlődésével.

67. táblázat

A szénhidrogén-kitermelés alakulása Romániában

Év	Olaj-kitermelés ezer t	Gáz-kitermelés millió m^3
1921	1168	180
1924	1860	362
1928	4282	613
1936	8703	1813
1938	6594	1860

Az olajkitermelés – amelynek értékét az ipari termelés 15–20%-ára becsülték – visszaesése nyilván közrejátszott abban, hogy a harmincas évek végének ipari fejlődése nem volt túlságosan gyors, holott ekkor már az importhelyettesítő iparosítás hagyományosan gyorsan fejlődő ágazatai, a textil-, a bőr- és papíripar mellé a háborús konjunktúra hatásait érző nehézipar is felzárkózott.

Más fűtőanyagok termelését illetően Románia helyzete távolról sem volt kedvező. A széntermelés 2,2 millió tonnáról a húszas évek konjunktúrája során ugyan 3 millió tonnára emelkedett, a

válság mélypontján azonban ismét 2,2 millió tonnára esett vissza, és a termelés a háborúig sem érte el az 1920-as évek maximumát.

Tekintettel arra, hogy az alacsony színvonalú termelés jelentős része barnaszén volt, a viszonylag alacsony szénfogyasztás ellenére szénbehozatalra szorult az ország.

A színesércek gazdagsága – az aranytermelés ötszörösére, az ezüsttermelés tízszeresére növekedett, viszonylag nagy mennyiségben fordult elő ólom, réz és cink is – ellenére a vas- és fémfeldolgozóipar gyengén fejlődött. Ezekre az ágazatokra a beruházott tőke alig 20%-a jutott. A mangántermeléstől eltekintve, nem mutatkozott figyelemre méltó növekedés, csak az 1930-as évek végén, a háborús konjunktúra hatására.

68. táblázat

Az alapanyag-termelés alakulása Romániában

Megnevezés	1921	1929	1938
	tonnában		
Vas	33 000	72 000	127 000
Acél	38 000	143 000	239 000
Réz	1 075	1 435	5 818
Ólom	3 682	5 652	73 545
Elektromos energia — millió kWó	172	290	537

Az építőanyag-iparban különösen a cementtermelés növekedett, amely 1922-ben 150 000 tonnát, 1929-ben 316 000 tonnát, 1938-ban pedig 510 000 tonnát tett ki. A belföldi szükségletet, amely egy főre számítva a magyar színvonal 1/3-a körül mozgott, ez a termelési szint bőven fedezte.

A bekövetkező strukturális átalakulás következtében a korábban vezető élelmiszeripar szerepét az 1920-as évektől a textilipar vette át, amely az ipari termelésben 10%-ról 22%-ra növelte részesedését, miközben az ipari munkások korábbi 7%-a helyett már a munkások 25%-át foglalkoztatta. Ami a beruházott tőkét illeti, az élelmiszeripar és a textilipar részesedése egyaránt 22–22% volt.

Ez az átalakulás annak nyomán következett be, hogy a textilipar a húszas években megkétszerezte, majd a harmincas években ismét megkétszerezte termelését.

Bulgária mint vesztes ország, nem élvezhette a piac kitágulásának előnyeit, sőt a jóvátétel fenyegető réme kezdetben egyenesen gátolta az ipari beruházásokat. Ezzel szemben mint a Balkán iparilag legelmaradottabb országa, az importhelyettesítés bőséges lehetőségeivel rendelkezett. A háború után a hazai ipar a belső tömegcikkfogyasztásnak alig 1/3-át tudta csupán fedezni, holott 1921-ben az ipari termelés 40%-kal meghaladta az 1911-es szintet. (A termelésnövekedés nagy része 1911 és 1915 között ment végbe.) Közvetlenül a háborút követő években az infláció, a leva gyors értékvesztése beruházási konjunktúrát teremtett, amelyet a kormány importtilalmi intézkedései és ipartámogató politikája is elősegített. Néhány új élelmiszeripari ágazat (mindenekelőtt a dohányipar) ekkor indult fejlődésnek. A húszas évek második felében az importtilalmak a textilipar, valamint a növényolajipar termelését mozdították elő. Az ipari termelés 1929-ben mintegy kétszerese volt az 1921-es szintnek. A gazdasági válság időszakában az ismételt behozatali tilalmak, majd a kvótarendszer, valamint devizarendszabályok bevezetése eredményeként néhány további importhelyettesítő iparág is fejlődésnek indult.

Egészében a bolgár ipar fejlődési üteme gyorsabb volt, mint a két szomszéd országé, de ez elsősorban a rendkívül alacsony bázisszint következménye volt.

69. táblázat

A munkáslétszám változása Bulgáriában*

Év	Üzemek száma	Munkáslétszám	Alkalmazott lóerő
1912	345	15 509	31 659
1922	1513	45 600	83 183
1937	3043	81 497	320 362

* A háború előtti és utáni adatfelvétel bázisa némileg eltérő.

Az ipari beruházások értéke 1920 és 1924 között 807 millió levát tett ki, 1925 és 1929 között 2,5 milliárdot, 1930 és 1934 között pedig 2 milliárdot. Ugyanennyi volt a következő három esztendő beruházása is. Mivel az első világháború előtti beruházás értékét mintegy 2 milliárdra becsülhetjük, ez az ipari kapacitások mintegy megháromszorozódását jelentette.

A növekedés a villamosenergia-termelésben volt a leggyorsabb. Ennek közvetlen ipari jelentősége azonban mégis elmaradt a textilipar mögött, amely évente átlagosan 8%-kal növelte termelését. A textilipar termelési értéke a két világháború között mintegy négyötszörösére ugrott. Hasonlóan gyors volt a papíripar termelésének bővülése, valamint a vegyészeti ipar előrehaladása is.

70. táblázat

Az ipari termelés indexe Bulgáriában

Év	Index
1915	100
1929	179
1932	195
1937	245

Az adatok Bulgária esetében arra utalnak, hogy a húszas évek fejlődése gyorsabb volt, mint a harmincas éveké. A harmincas években ugyanis az importhelyettesítő iparosítás ellenére éppen a korábban legjelentősebb élelmiszeripari ágakban a rendkívül szűk belső piacra való tekintettel bevezették az ún. zártszámrendszert, megtiltva új vállalatok alapítását és a régi vállalatok kibővítését. 1937-ben rendeleti úton hatályon kívül helyezték a korábbi iparfejlesztő intézkedéseket.

Az iparosodás elmaradottságát tükrözte, hogy 1939-ben 1927 erőmű 266 millió kW energiát termelt (1922-ben ennek egytizedét). A széntermelés 2 millió tonna körül mozgott, a vasérctermelés

300 000 tonna volt, acélt mindössze 6000 tonnát termeltek, a hengereltáru-termelés pedig nem haladta meg a 4000 tonnát.

A hazai textilipar az igen alacsony belső fogyasztás 85%-át volt képes kielégíteni.

A balkáni országok iparfejlődése tehát ütemében viszonylag gyors volt. Az ipar vált a népgazdaság dinamikus szektorává. Az importhelyettesítő iparosítás sajátos ellentmondása azonban éppen abban állt, hogy az iparfejlődés iránya és technikai fejlődési útja gyökeresen eltért a világ élenjáró ipari országainak iparfejlődésétől, és gyakorlatilag nem került előtérbe a modern ipari-technikai fejlődést hordozó iparágak fejlesztése.

Bizonyos fokig másként alakult a helyzet a térség másik két országában, Magyarországon és Lengyelországban, ahol az iparosítás már a századforduló körül jobban előrehaladt, s ahol egyes ágazatokban már magasabb ipari fejlettségi szintet értek el. Az iparfejlődés mindkét ország esetében – mint láttuk – elválaszthatatlan kapcsolatban állt a lejátszódott nagyarányú területi változásokkal. Az ún. történeti Magyarország felbomlása (az Osztrák–Magyar Monarchiából való kiszakadással együtt), illetve a független lengyel állam megteremtése – három különböző fejlettségi szintű terület egyesítése útján – erőteljesen befolyásolta a további ipari fejlődést. Az új országterületből adódó nyersanyag- és piacproblémák ellenére ezekben az országokban változatlanul fennállt az iparosítás szükségessége. A hagyományos iparágak azonban ennek ellenére súlyos válságba kerültek, s az új iparágak kifejlesztésének lehetőségei is kedvezőtlenek voltak.

Magyarországon e tendenciák teljes egyértelműséggel jelentkeztek. Az ország – mint láttuk – az első világháború előtt különösen az élelmiszeripar területén, de néhány nehézipari ágazatban is igen dinamikus fejlődést ért el, amely részben a monarchiai piacra (élelmiszeripar), részben a történeti Magyarország viszonylag széles és – a komoly mezőgazdasági konjunktúra, valamint az infrastruktúra nagyarányú kiépítése folytán – igen expanzív piacára támaszkodott (közlekedési eszközök és mezőgazdasági gépek gyártása). Mindez más iparágak fejlődésére is kihatva, egészében gyors ipari fejlődést

eredményezett. A hagyományos iparágak azonban az új körülmények között súlyos válságba jutottak. Az élelmiszeripart a Monarchia piacainak elvesztése tönkretette, annál is inkább, mivel a belső jövedelmi szint stagnálása, illetve visszaesése folytán a belső fogyasztás sem bővült. A nehézipar belső piacának összezsugorodása mellett – a vasúthálózat hossza az új országterületen a korábbi 1/3-át tette ki – a mezőgazdaság kedvezőtlen piaci és árviszonyai, a beruházási tevékenység lefékeződése okozott súlyos helyzetet. Így éppen azok a hagyományos ágazatok küzdöttek súlyos válsággal, amelyek korábban az ipari termelés dinamizmusának hordozói voltak. Az élelmiszeripar, amely a háború előtt az ipari termelés 39%-át állította elő, 1938-ban is közel 10%-kal kevesebbet termelt, mint az első világháború előtt, és az egykor világhírű budapesti malomipar jó részét lebontották.

A széntermelés mintegy 32%-kal emelkedett, az 1913-as 7 millió tonnáról 9,36 millió tonnára, a vastermelés 190 000 tonnáról 335 000 tonnára, az acéltermelés 443 000 tonnáról 647 000 tonnára, de a vas- és fémipar, valamint a gépipar termelése csak közvetlenül a második világháború előtti években érte el az 1913-as szintet. A hagyományos iparágak válsága következtében tehát Magyarországon iparfejlődésről nem is lehetett volna szó, ha nem jelentkeznek más kiutak. Az iparosítás alacsony szintje, valamint a Monarchia keretében kialakult sajátos iparfejlődés, sajátos ipari munkamegosztás azonban ez esetben is lehetővé tette az importhelyettesítő iparosítást. A fogyasztási iparok ugyanis az első világháború előtt a belső fogyasztásnak csak a töredékét tudták kielégíteni. A magyar gazdasági élet tehát nem volt kizárólag az új iparágak fejlesztésére korlátozva. Igaz, az importhelyettesítés mértékét a Balkán-országokkal szemben az ipari fejlődés korábbi, viszonylag magasabb szintje korlátozza. Másfelől azonban az egészében magasabb gazdasági fejlettség és jövedelemszint kedvezőbb lehetőségeket is biztosított. A húszas években hatalmas textilipari alapítási hullám bontakozott ki, amely a beruházások 1/3-át kötötte le. A leszerelt malmok olcsó épületet, a kiselejtezett angol gépek alacsony

árú állótőke-beruházást, a nagy magyar munkaerő-tartalék olcsó női munkaerőt biztosított a textilipari konjunktúrához.

A pamutfonóorsók száma 39 000 db-ról 324 000 db-ra, a szövőszékek száma 4000-ről 14 000-re emelkedett. A textilipar termelése végül is négyszeresére nőtt, s képessé vált a hazai fogyasztás – korábbi 1/3-a helyett – egészének kielégítésére. Nagyjából hasonló fejlődés ment végbe a papír- és bőriparban is. A könnyűipar gyors fejlődése tehát ellensúlyozta a hagyományos iparágak válságát. Erre annál is inkább szükség volt, mivel az új, modern iparágakra való áttérésre csak korlátozott mértékben került sor. Leginkább talán a villamosenergia-termelésben, amely már a háború előtt is rendelkezett bizonyos tradíciókkal. Egyrészt a villamosenergia-termelés az olcsóbb új előállítási eljárás és a magas feszültségű távvezetékek révén a városok mellett a falvak egy részében (a lakosság mintegy 2/3-ára kiterjedően) is meghonosította a villanyvilágítást, másrészt gazdasági (ipari és közlekedési) alkalmazása is megindult. Az előrehaladásra utal, hogy míg 1921-ben 276 millió kWó villamos energiát termeltek, addig 1938-ban már közel 1 milliárd kW órát. Az elektrotechnikai ipar egyes ágazatai meghonosították a világszínvonalú tömegtermelést. A Ganz-gyár árammérői, az Egyesült Izzó kriptonlámpái, az Orion-gyár rádió- és rádiócsőgyártása kimondottan modern exportiparágak kiépítését jelentették. Ezen iparágak termelési volumene azonban semmilyen szempontból sem volt elég nagy az ipari fejlődés dinamizmusának biztosításához.

A vegyészeti iparban is jelentkeztek törekvések az új helyzethez való alkalmazkodásra. Igaz, mind a Hungária Műtrágyagyár átalakítása, mind a Péti Nitrogénművek létrehozása bizonyos mértékig a háborús készülődéshez kapcsolódott. Talán a gyógyszeripar érte el a legfigyelemreméltóbb eredményeket. A Chinoin-gyár bevezette a gyógyszeralapanyagok gyártását, s néhány ágazatban nagy kapacitások épültek ki. A vegyészeti ipar egészének termelése a háború előttihez képest mintegy 50–60%-kal emelkedett, ennek ellenére sem tudta azonban betölteni a válságban levő hagyományos iparágak helyett a vezető iparág szerepét.

A modern iparágakra való átállás hiánya leginkább a gépipar

71. táblázat

A munkáslétszám és az erőgéppark alakulása a magyar gyáriparban

Év	Erőgéppark ezer HP-ben	Munkáslétszám ezer főben
1913*	826	246,6
1924	961	243,1
1929	1330	270,0
1932	1520	176,2
1938	1736	330,0

* Az 1920. évi országterületre vetítve, villamosenergia-termeléssel együtt, bányászat nélkül.

72. táblázat

Az ipari termelés indexe Magyarországon

Év	Index
1913	100
1924	65
1929	112
1932	84
1938	128

* Az 1920. évi országterületre vetítve.

feldolgozó ágazatainak mérsékelt fejlődésében jelentkezett. A vasútkorszakban Magyarország viszonylag korán alkalmazta a vasutat, és kiépítette az ehhez kapcsolódó iparágakat, amelyek az egész iparfejlődésnek nagy ösztönzést adtak. A vasút azonban többé már nem töltötte be a multiplikátor szerepét. Számos ipari országban az autóipar vette át ezt a funkciót. Ez azonban Magyarországon, ahol az autóközlekedés 1938-ig teljesen jelentéktelen, nem következett be. Hiányzott az a dinamikus, centrális helyzetben levő nehézipari szektor, amely a modern iparfejlődés hajtóerejévé válhatott volna. A

régi ipari szektorok válságát tehát Magyarországon csak kis mértékben tudták az új modern ágazatok fejlesztésével ellensúlyozni. Az iparfejlődés hangsúlya ez esetben is az importhelyettesítő iparfejlesztésre esett. Ennek relatív hatása, és ennek megfelelően az iparfejlődés egészének dinamizmusa azonban elmaradt a háború előtti magyar iparfejlődés vagy a balkáni országok két világháború közötti iparfejlődése mögött. A magyarországi gazdasági helyzetet súlyosbította az is, hogy a többi szektor fejlődése rendkívül lefékeződött, és ezért az ipari szektor gyenge dinamizmusa a népgazdaság egészére rányomta bélyegét.

A géppark növekedése azonban elsősorban a villamosenergia-termelés kibővítése miatt volt gyorsabb, az iparfejlődés üteme csak igen mérsékelt lehetett.

Lengyelország az önálló államhatárok keretei között három különböző ipari fejlettségű területet egyesített. A viszonylag fejlett hagyományos nehéziparral, főleg szénbányászattal és kohászattal rendelkező volt nyugati területek mellett a korábban Oroszországhoz tartozó volt lengyel főkormányzóság ipari szintje Magyarországhoz volt hasonló. Élelmiszeripar mellett némi gépipart is találhattunk e területen, a vezető iparág viszont az orosz piacra dolgozó textilipar volt. Végül a jelentős lengyel intelligenciát, vezető réteget kitermelő Galícia ipari struktúrája és szintje a századforduló után kibontakozó olajkonjunktúra ellenére a Balkán-országokhoz volt hasonló. Az új állam iparának strukturális válsága – eltekintve a háborús pusztulástól, amelynek eredményeként 1919-ben a termelés a háború előtti szint 30%-a körül mozgott – két, egymással szoros kölcsönhatásban álló körülményre vezethető vissza. Egyrészt az addig más gazdasági egységekhez kapcsolódó országrészeket nem sikerült azonnal valóságos gazdasági egységgé kovácsolni. Ehhez viszonylag hosszú átmeneti időre volt szükség. Másrészt a más piacokhoz igazodó iparágak az új állami területen belül távolról sem tudtak megfelelő piacra találni, és különösen az orosz piacok elvesztése miatt jórészt állandó fogyasztási hiánnyal küzdöttek.

Tekintettel arra, hogy a lengyel ipar az ún. hagyományos iparágakra alapozódott, s ezen ágazatok nemzetközileg jelentkező pan-

gása a speciális lengyel viszonyok között a nyugatinál súlyosabban éreztette hatását. A problémát tovább súlyosbította az, hogy a tőkefelhalmozás elégtelensége, az alacsony belső felhalmozás miatt a strukturális válság nyugati megoldása nem volt járható út, és az elmaradott országok importhelyettesítő iparosítása még azon a szinten sem volt megvalósítható, mint Magyarországon. Mivel Lengyelország igen erős exportorientációjú textiliparral rendelkezett, a külföldi fogyasztási cikkek kizárása nem lehetett az ipari termelés ösztönzője. Ez egyértelműen tükröződött a termelés stagnációjában (73. táblázat).

73. táblázat

Az ipari termelés indexe Lengyelországban

Év	Index
1913	100
1938	95

Igaz, hogy a harmincas években történt kísérlet a hagyományos iparokról az új dinamikus ágakra való átállásra, az ún. központi iparvidék kiépítésére, de ez csak az elektrotechnikai ipar és a vegyipar területén hozott eredményeket. Ez legfeljebb kompenzálta a hagyományos szénbányászat, kohászat, gépipar és textilipar visszaesését. A strukturális változást jobban figyelembe vevő növekedési index is legfeljebb 5–6%-os termelésnövekedést mutatna 1913-hoz képest.

A lengyel ipar a hagyományos termékek túlnyomó többségében a második világháború előtt kevesebbet termelt, mint 1913-ban (74. táblázat).

Érdemleges gyarapodást csupán néhány vegyészeti cikk és a cement termelése, továbbá a papírgyártás terén mutattak fel. Bár a háború előtti egész munkáslétszámra vonatkozóan nem rendelkezünk összefoglaló adatokkal, a húszas évek második felének gyors növekedését – 1925-ben 589 000 fő, 1928-ban 869 000 fő – jórészt még

74. táblázat

A főbb ipari termékek termelésének alakulása Lengyelországban

Termék	Mennyiség	1913	1938	Index 1913 = 100
Szén	millió t	41	38	93
Olaj	ezer t	1114	507	45
Földgáz	m^3	687	584	85
Vas	ezer t	1055	879	83
Acél	ezer t	1677	1441	86
Hengerelt áru	ezer t	1244	1044	84
Szén	ezer t	2207	860	39
Cukor	ezer t	571	491	86
Textiláru	ezer t	193	96	50

a régi munkáslétszám eléréseként foghatjuk fel. Az 1930-as években viszont a létszám már nem növekedett, és 1938-ban is csupán 776 000 fővel érte el csúcspontját.

A lengyel ipar strukturális válsága természetesen elválaszthatatlan a többi közép-kelet-európai országban jelentkező gazdasági körülményektől, nevezetesen attól, hogy nem alakult ki a gazdaság új dinamikus vezető szektora. A mezőgazdasági termelés fejlődése – ha egyáltalán beszélhetünk fejlődésről – minimális volt. Az alacsony termelés – az egy főre jutó termelés csökkent – alacsony jövedelmeket eredményezett, vagyis az ipar igen szűk belső piacra építhetett.

Az ország lakosságának több mint 55%-át kitevő mezőgazdasági lakosság az iparcikk-fogyasztásból alig 25%-kal részesedett. A közlekedési szektorban eszközölt állami beruházás annak ellenére, hogy a vasúthálózat bővítése és a gdyniai tengeri kikötő kiépítése a beruházási piacon némi pótlólagos keresletet teremtett, nem tudta megközelíteni azt a gazdasági hatást, amelyet a vasútépítés időszakában biztosított. Az autóipar kiépítéséhez pedig sem tőke, sem piac nem volt. A hagyományos iparágak közül a bányászat és a kohászat a Németországgal folytatott vámháborútól szenvedett. A harmincas években azután a piachiány számos vállalat pénzügyi csődjét okozta.

Végső soron tehát a lengyel ipar nem tudott úrrá lenni a strukturális válságon. Az ország iparosodása nem haladt előre, továbbra is az agrárszektor vitte a vezető szerepet.

Az iparfejlődés gyökeresen eltérő képe és fejlődési útja rajzolódik ki a volt Osztrák–Magyar Monarchia nyugati tartományait vizsgálva. Csehszlovákia – mint már utaltunk rá – legalábbis ami Cseh- és Morvaországot illeti, a Monarchia legfejlettebb és legiparosodottabb területeit örökölte. Ezt a szintet a szlovák, s még inkább a rutén területek alacsony fejlettsége sem ellensúlyozhatta. A volt Monarchia lakosságának 27%-a, de ipari népességének 44%-a jutott Csehszlovákiára. A bányászati és kohászati kapacitások több mint 50%-át, a textilipar 72%-át, az üvegipar pedig 84%-át Csehszlovákia örökölte. A történelmi előzmények mellett a háború utáni indulás is kedvezőbb volt. Az ipari termelés 1918–19-ben a háború előtti szint 2/3-ára csökkent ugyan, de az új önálló állam a győztes hatalmak táborához tartozott. Jóvátétel nem fenyegette, infláció sem bontakozott ki, s a kisebb pénzromlás után, amely az exportra kedvező is volt, viszonylag hamar sikerült biztosítani a pénzügyi stabilizációt. Az iparcikkek iránti külső kereslet kedvezett az exportorientációjú csehszlovák iparnak. Ezért már a húszas évek elején igen nagy külkereskedelmi exporttöbbletet sikerült elérni, s ez kisebb változásokkal egészen a válság időszakáig jellemző maradt. Tekintettel arra, hogy a csehszlovák export 70%-a ipari készáruból állt, az ipari termelés növekedésének egyik legfőbb ösztönzője az exportnövekedés volt. Az üvegipar, a bőr- és cipőipar termelésének 1929-ben több mint 50%-át exportálták. A textil- és ruházati ipar, továbbá a vas- és kohászati ipar termelésének is közel felét exportálták. Bármennyire erős is volt a csehszlovák ipar exportorientációja, aligha lehet eltekinteni növekedésének belső tényezőitől. A nemzeti jövedelem növekedése 1913 és 1937 között évi átlagban közel 2%-ot tett ki. Ezen belül a húszas években 5–6% körül mozgott, ami nagy beruházási konjunktúrára utal. A beruházások szintje 1920–1930 között megkétszereződött, és 1929-ben a nemzeti jövedelem 15%-a körül mozgott, ami közép-kelet-európai

viszonylatban szokatlanul magas arány. A konjunktúra munkaerőkeresletet és bérszintemelkedést is eredményezett.

Mindennek következtében, bár a csehszlovák ipar szerkezete erősen hagyományos jellegű volt, a textilipar és bőripar domináns szerepe mellett a kohászat és a bányászat maradt a vezető ágazat (tehát a 19. századi ipari forradalom sajátos ágai), mégis a húszas években sikerült jelentősebb ipari fejlődést elérni. Az ipari termelés volumene 40%-kal növekedett. A növekedés elsősorban a nehézipar fejlődéséből származott (1928-ban 194%). A könnyűipar területén inkább a korábbi szint tartását lehetett biztosítani (1929-ben 95%).

1920–1929 között azonban a bőr-, a textil-, továbbá a vas- és gépiparban 12%-os átlagos évi növekedést értek el.

A csehszlovák ipar fejlődésében a gazdasági válság gyökeres fordulatot jelentett. Nem csupán a válság okozta visszaesésről volt szó, amely mintegy 30%-kal vetette vissza a termelést. Az 1930-as években azonban már nemcsak növekedésre nem került sor, hanem az 1929. évi szintet sem tudták többé elérni. Nem kétséges, ebben közrejátszott az, hogy az ipar strukturális válságát a húszas években nem oldották meg, csak – sajátos körülmények miatt – elodázták. (Különösen 1920–1925 között, amikor a régi piacok protektív elzárása még kevésbé érvényesült, és a hagyományos iparágak fejlesztésére még mód nyílott.) A fordulatot a gazdasági válság idézte elő, amikor is éppen a hagyományos vezető iparágak – a bányászat, a kohászat, a gépipar és a textilipar – estek erősen vissza (index: 1929=100, 1933=70). Ezzel szemben a gyengébb iparágak, amelyek nem voltak exportorientációjúak, sőt esetleg importigényt is hagytak, mint például az élelmiszeripar és a vegyipar, a harmincas években sem estek vissza, sőt vámintézkedések eredményeként még néhány százalékkal növelték is termelésüket. A probléma lényegét azonban Csehszlovákia esetében a belső piac elzárása nem oldhatta meg, mivel az erősen exportra alapozódott ország ipari exportja mintegy 30%-kal csökkent. A szomszéd piacok elvesztésének jelentőségére utal, hogy míg a többi közép-kelet-európai ország részesedése a csehszlovák külkereskedelemből a húszas évek közepén

még kb. 33%-ot tett ki, addig 1929-ben már 30% alatt volt, 1937-ben pedig nem érte el a 20%-ot sem. A belső beruházások indexe a harmincas években sohasem érte el az 1929-es szintet, és még a viszonylag legkedvezőbb 1937-es esztendőben is mintegy 15%-kal elmaradt mögötte. A végig jellemző nagyfokú ipari munkanélküliség mellett a bérek is átlag 10–15%-kal csökkentek. Más szektorok stagnálása következtében 1929–1937 között a nemzeti jövedelem nem növekedett.

Egészében a két tényező együttes és kölcsönhatása idézte elő, hogy a csehszlovák ipar strukturális válsága a harmincas években tört a felszínre. Az átcsoportosítás részben a mezőgazdasági protekcionizmushoz kapcsolódva az élelmiszeriparban az importhelyettesítés formájában jelentkezett. Egyidejűleg azonban a jelentős belső tőkefelhalmozásra támaszkodó, a válságig kedvező külkereskedelmi és fizetési mérleggel rendelkező országban a korszerűsödés jelentősebb formái is mutatkoztak, elsősorban a vegyészeti iparban. Míg ugyanis a többi iparág a legjobb esetben stagnált, a vegyipar mintegy 50%-kal növelte termelését a harmincas években. Az iparág súlya azonban csekély volt ahhoz, hogy az általános helyzeten változtathasson. Csehszlovákiában a régi iparágak egy részének kapacitását leépítették. A fonóorsók száma 3,9 millióról 2,7 millióra, a szövőszékek száma 137 000 db-ról 75 000 db-ra csökkent. A hagyományos élelmiszeripar ágai közül a cukoripar 50%-kal (1913-ban 14 millió q, 1937-ben 7 millió q), a söripar 33%-kal, a szeszipar 15%-kal termelt kevesebbet, mint a háború előtt.

Mindez azt jelentette, hogy a harmincas években a csehszlovák ipar termelési volumene nagyjából az első világháború előtti szint körül mozgott. Bár történet-fejlődési előnyét a többi közép-kelet-európai országhoz képest Csehszlovákia megőrizte, technikai, technológiai lemaradása mindinkább kibontakozott.

A csehszlovák ipar helyzetéről szólva végezetül utalnunk kell arra, hogy a strukturális válságot elmélyítette a cseh, illetve szlovák területek közötti iparosodottsági különbség. A szlovák területek ipara a köztársaság ipari termelésének csupán 10%-át állította elő. Míg a cseh területeken 40:32 volt az ipari és mezőgazdasági né-

75. táblázat

Az ipari termelés indexe Csehszlovákiában

Év	Index
1913	100
1920	60
1924	102
1929	141
1933	73
1937	107

pesség aránya, addig Szlovákiában 17:67. Ez az aránytalanság a két világháború között azonban nemhogy csökkent volna, hanem elmélyült. Jó néhány szlovákiai iparág ugyanis, amely a korábbi Magyarország struktúrájában életképes és gazdaságos volt, az új körülmények között életképtelennek és gazdaságtalannak bizonyult. Számos üzemet bezártak és leállítottak. Szlovákia részesedése tehát a köztársaság ipari termeléséből valamelyest még tovább csökkent.

A csehszlovák bányászat 1913-ben 14,1 millió tonna feketeszenet hozott felszínre, 1937-ben 17 milliót, viszont a barnaszéntermelés 23 millióról 18 millió tonnára esett vissza.

76. táblázat

Csehszlovákia nyersvas-, acél- és villàmosenergia-termelésének változása

Év	Nyersvas- és acéltermelés ezer t-ban		Villamos-energia-termelés millió kWó-ban
1913	1237	1237	1759
1929	1645	2193	2621
1937	1675	2315	4115

A csehszlovák ipar fejlődése a húszas évek nagy fellendülése folytán még így is lényegesen kedvezőbb volt, mint a térség másik ipari országáé, Ausztriáé.

Az osztrák ipar, amely a volt Monarchia Lajtán-túli területeinek iparából az üzemek számát tekintve 44%-ot, a termelés volumenét tekintve 35%-ot örökölt, 1919-ben nyersanyag- és energiahiánnyal küzdve, korábbi piacainak jó részét elveszítve, a háború előtti termelési szintnek csupán 50%-át érte el. Az inflációs korszak csak részben kedvezett az ipar helyreállításának. A tényleges tőkeképződés alacsony volt. Az építkezési tevékenység stagnált, és 1924-ben a termelés, jóllehet az inflációs konjunktúra hatására igen sok új vállalat alakult, még mindig csak a háború előtti szint 75%-át érte el. A húszas évek második felének konjunktúrája is csak a háború előtti szint megközelítésére volt elegendő. A mezőgazdaság erőteljesebb fejlődése, valamint a vízi energiák jobb kihasználására alapozódott energiatermelés fejlesztése növelte az ipari termelés lehetőségeit. 1918-tól 1933-ig a vízi energia révén termelt villamos energia 895 millió kWó-ról 1958 millió kWó-ra emelkedett. Ugyanakkor a hagyományos exportszektorok, különösen a bécsi és Bécs környéki gépipar és vasipar súlyos nehézségekkel küzdött. Más iparágak viszont a cseh iparral voltak egybefonódva (a textiliparban ennek következtében a fonodák kapacitása jelentősen meghaladta a szövödék teljesítőképességét, így a hazai fonal feldolgozására nem volt lehetőség), és ezért váltak egyes esetekben túlméretezetté, fejlődésképtelenné.

Az új körülmények között a vasiparnak csak ércbázisa volt, s kapacitása jóval túlhaladta a belső piac felvevőképességét. Ez a túldimenzionáltság jellemezte a gép- és elektromos ipart is.

Az osztrák ipar természetesen változatlanul exportorientációjú volt. A húszas évek végén az ipari termelés exportra kerülő hányadát a termelés mintegy 45%-ára becsülték. Sok ágazat volt, amely termelésének jóval több mint felét exportálta. A gépipari termelés 60%-a, a papíripari termelés 73%-a, az acélipar termelésének pedig 70%-a került kivitelre. Sajátos helyzet volt viszont, hogy számos más iparág, különösen az élelmiszeripar és a bányászat (szén igen kevés volt az országban) nem tudta a hazai szükségletet kielégíteni. A monarchiai cukoripar jó része a cseh területeken volt, és bár a sör- és szeszipar kapacitása elegendő lett volna, ez esetben

azonban a nyersanyagot kellett importálni. Nem javított a helyzeten, hogy a húszas évek elején még főként a hagyományos iparágak (textil-, nehézipar) kapacitását bővítették. 1927 és 1929 között a termelés növekedése végül is 35–40%-ra volt becsülhető.

A válság idején azonban az építkezési tevékenység 50%-kal csökkent, az ipari termelés pedig 38%-kal esett vissza. A munkanélküliek száma közel félmillióval emelkedett.

A harmincas években részben megfordult a helyzet. A súlyos munkanélküliség mellett a belső piac nem nőtt, az export, különösen a dunavölgyi országokban tovább csökkent, viszont a kibontakozó háborús konjunktúra a bányászat és kohászat, továbbá a nehézipar más ágai számára keresletet teremtett, így a nehézipar termelése 1937-ben majdnem elérte az 1929-es szintet. Az ipar összes termelése viszont még mindig 21%-kal, az építkezések pedig 50%-kal elmaradtak a válság előtti szinttől.

77. táblázat

Az ipari termelés indexe Ausztriában

Év	Index
1913	100
1920	50
1924	75
1929	98
1932	61
1937	77

A vas- (389 000 t) és acéltermelés (650 000 t) 1937-ben csak kétharmadát tette ki az 1913-as szintnek (1929-ben 3/4-ét). A cementtermelés 57%-ot ért el, a gépipari termelés értéke 36%-ot (1929-ben 69%). Gyorsan nőtt viszont a papíripar termelése (123, illetve 253%-ra), valamint – a magyar verseny kiszorítása következtében – az élelmiszeripar termelése. A cukortermelés (253%) és a szesztermelés (159%) növekedésével ellentétben viszont a söripar, ahol a hazai termelés korábban is dominált, a munkanélküli-

ség és a fogyasztás csökkenés következtében, visszaesett (31%). Egyes számítások szerint a fogyasztási cikkek tényleges fogyasztása 1937-ben még 30%-kal alacsonyabb volt, mint a válság előtt. Az osztrák mozdony- és vagongyártás korábban a Monarchia piacaira termelt. Az új helyzetben az értékesítési válsággal küzdő gépipar számos vállalata megszűnt. Erőteljes centralizációs, fúziós folyamatok játszódtak le, és főként azok a vállalatok maradtak fenn, amelyek áttértek a személy- és teherautó- vagy motorkerékpár-gyártásra. Az elektrotechnikai ipar háromszor annyi terméket tudott előállítani, mint a belső piac fogyasztási igénye, s mindvégig csupán félkapacitással dolgozott.

A széntermelés valamelyest emelkedett, jóllehet messze nem elégítette ki a belső szükségletet (78. táblázat).

78. táblázat

Az osztrák széntermelés

Év	Barnaszén	Feketeszén
	ezer tonnában	
1913	3136	166
1929	3525	208
1937	3242	230

Az összes energiatermelés viszonylag csekélyebb mértékben emelkedett a harmincas években (a vízi energia 1750 millió kWó-ról 2400 millió kWó-ra), 2550 millió kWó-ról 2890 millió kWó-ra, azaz mintegy 10%-kal. Míg 1921-ben a szén szerepe 73%-ot tett ki az ország energiaellátásában, addig 1938-ban már csak 55%-ot.

Az ipari termelés általában mérsékelt ütemű fejlődése a két világháború között a közép-kelet-európai országok iparának lényeges ágazati, szerkezeti átcsoportosulásával járt együtt. Mint a legtöbb ország esetében már utaltunk is rá, az ipari stagnáció vagy növekedés általában nagy belső iparági mozgás átlagaként alakult ki, amikor egyes iparágak jelentősen hanyatlottak, mások viszont megsokszorozták termelésüket. Magyarország ipari termelésének las-

sú növekedése pl. olyan szélsőséges iparági eltolódások eredőjeként jött létre, hogy a korábban legjelentősebb élelmiszeripar termelése az első világháború előtti szint háromnegyedére hanyatlott, a leggyengébb textilipar viszont megnégyszerezte termelését. Az élelmiszeripar és a textilipar ütemváltása, az előbbi fejlődésének lelassulása, az utóbbi felgyorsulása a Balkán-országokra általában ugyancsak jellemző volt.

A gyáripar ágazati szerkezetében végbement lényeges változások a termelés iparági megoszlása alapján rendkívül szembetűnőek (79. táblázat).

79. táblázat

Az ipar ágazati szerkezete a két világháború között*

Ágazat	Magyarország		Lengyelország		Románia		Jugoszlávia		Bulgária	
	1913	1938	1913	1938	1922	1938	1913	1938	1913	1938
Vas-, fém- és gépipar	26	29	20	19	12	17	20	17	6	3
Vegyipar	8	9	4	8	22	21	3	8	4	2
Textil-, bőr- és ruházati ipar	11	21	44	16	20	26	9	26	24	22
Élelmiszeripar	41	29	18	31	27	23	59	27	58	51

* A táblázat inkább csak a fejlődési tendenciák, semmint a pontos ágazati megoszlás összehasonlítására alkalmas. Magyarország esetében a területi változások kiküszöbölésével készült a számítás, Romániára vonatkozóan az 1922. évi adathoz hasonlítunk. Lengyelország és Jugoszlávia esetében azonban az összehasonlítás nem pontos, mivel az első világháború előtti adat a Lengyel Királyságra, illetve Szerbiára vonatkozik. Ugyanakkor nem lehetséges a pontos iparági egybevetés sem, mivel egyes esetekben a vas-, fém- és gépipartól nem tudtuk különválasztani a bányászat és kohászat termelési adatait, a textil-, bőr- és ruházati ipar rovata pedig néha csak a textiliparra, egyes esetekben pedig az egész könnyűiparra vonatkozik.

A gyáripar szerkezeti változásának adataiból kitűnik, hogy a kelet-délkelet-európai országok két világháború közötti iparfejlődése a textil- és más könnyűipari ágak jelentős előretörése jegyében bontakozott ki. A könnyűipar termelése az összes ipari termelés egy-

ötödére-egynegyedére emelkedett. Egyidejűleg az élelmiszeriparok hanyatlása volt megfigyelhető. Ez a korábban domináns ágazat a gyáripari termelésnek mindössze egynegyedét állította elő. A nehézipar feldolgozó ágazatainak részesedése ugyanakkor stagnált, vagy csak nagyon mérsékelten emelkedett.

E legfőbb tendenciák értékelésénél természetesen figyelembe kell vennünk, hogy az érintett országokban a korábban jellemző kirívó aránytalanságok kiegyensúlyozódása játszódott le. Mégsem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül, hogy az ipar ágazati szerkezetének átalakulása Közép-Kelet-Európában lényegében éppen a technikai fejlődés korszerű követelményeivel ellentétes tendenciát tükröz. Az iparosodott országokban ugyanis a két világháború között folytatódott az a századforduló körül meginduló folyamat, amely a tőkék nehéziparba való áramlására, a nehézipar relatív súlyának az összes többi iparág rovására történő megerősödésére vezetett. Egyidejűleg viszont a textilipar és más könnyűipari ágak viszonylagos részesedése jelentősen csökkent.

Bár az összehasonlítást megnehezíti, hogy a 20. század elejére vonatkozó adatok nem azonos alapon készültek, mint az 1938-as feldolgozások, hogy belső ágazati átcsoportosítások stb. viszonylag jelentősebb pontatlanságra is vezethetnek, mégis, ha a fejlődés mértékét nem is pontosan, de a fejlődés irányát egyöntetűen és plasztikusan tükrözik a következő adatok. Az angol nehézipar 1913. évi 32%-os részesedésével szemben 1938-ban már a gyáripari össztermelés 48%-át képviselte, Németországban ugyanebben az időszakban 45%-ról 58%-ra emelkedett a nehézipar súlya, míg Franciaországban a századforduló idejétől (1900) 1938-ig 25%-ról 46%-ra, Belgiumban (1898) 29%-ról 56%-ra növekedett részesedése. A svéd nehézipar súlya 1913-ról 1938-ra 34%-ról 47%-ra ugrott. A századfordulótól eltelt négy évtized leforgása alatt Dániában is rendkívüli mértékben, az 1897-es 19%-ról 36%-ra növekedett a nehézipar részaránya. Hollandiában pedig, ahol a nehézipar még 1920-ban is csupán 20%-kal részesedett, 1938-ban már a gyáripar össztermelésének 50%-át tette ki. 1938-ban Olaszországban az ipari termelés 54%-át, Norvégiában pedig 48%-át képviselte a nehézipar.

A textilipar részesedésének rohamos visszaszorulására utal viszont az, hogy az első világháború előtti évekhez képest a II. világháború küszöbére Angliában az összes gyáripari termelés 26%-áról 8%-ára zuhant. Németországban 19%-ról 7%-ra, Franciaországban a textilipar a századforduló idején az össztermelés 37%-át reprezentálta, 1938-ban már nem egészen 13%-át. Hollandiában az 1920. évi 16%-ról 1938-ra 9%-ra süllyedt az iparág részesedése.

A közép-kelet-európai országok többségében a 20. század elejei iparszerkezeti egyoldalúság, az élelmiszeripar túlzottan nagy, a könnyűipar aránytalanul kicsiny részesedésének felszámolása tehát a fejlett ipari országok iparszerkezeti változásaival ellentétes irányú tendenciát tükröz.

A textilipar és más környnyűipari ágak olyan periódusban törtek rohamosan előre, amikor a fejlettebb ipari országokban azok részaránya jelentősen csökkent. Az általunk vizsgált térség országainak gyáriparában az említett iparágak általában a nyugat-európait meghaladó részesedésre tettek szert. Ugyanakkor a nehézipar feldolgozó ágazatainak rohamos nyugati előretörésére itt egyáltalán nem került sor. Márpedig a két világháború közötti ipari fejlődés egész menete, a fejlett ipari országok gyáripari termelésének belső megoszlása világosan mutatja, hogy a második világháború előtt az ipar színvonalának legdöntőbb ágazati mutatója a nehézipar, s különösképpen a gépipar fejlettsége, részesedési arányának nagysága az ipari összetermelésen belül.

A közép-kelet-európai országokban a nehézipar részesedése általában is alacsonyabb szinten állt, mint a fejlettebb nyugat-európai országokban, s a lemaradás éppen a vizsgált periódusban jelentősen fokozódott. Különös figyelmet érdemel a gépipar elmaradottsága. A Nyugat-Európában általában több mint 20%-os gépipari részesedéssel szemben Magyarországon az iparág súlya még az össztermelés 10, Jugoszláviában pedig 1%-át (!) sem tette ki. Az iparosodás terén Európában legelmaradottabb Balkán-országokban a nehézipar a kitermelő vagy elsődleges feldolgozást végző ágazatokra korlátozódott, míg a gépipar úgyszólván teljesen hiányzott.

Sajátos módon a térség két iparilag fejlett országa sem tudta

már kielégíteni az iparfejlődés modern strukturális követelményeit. A csehszlovák iparban ugyan a nehézipar dominált (51%). A vas-, fém- és gépipar termelése (bányászattal együtt) az összes ipari termelés 36%-ára rúgott, a vegyiparé 9%-ra, a textil-, bőr- és ruházati iparé 30%-ra. Jelentéktelen volt viszont az élelmiszeripar, amely az össztermelés alig 10%-át képviselte.

Az osztrák iparra vonatkozóan sajnos nem rendelkezünk termelési értéken alapuló statisztikákkal. Az 1930-as cenzus munkáslétszám adatai a következő képet adják: a nehéz- és könnyűipar aránya 53:47. A domináns szektor, a vas- és gépipar állította elő az ipari termelés közel 40%-át. Ezt követte a textil- és ruházati ipar a termelés több mint 35%-ával. A vegyipar részesedése 7% körül mozgott, az élelmiszeripar aránya viszont 13%-ot tett ki.

A két világháború közötti iparfejlődés a korábban kevésbé iparosodott országokban a nagy- és kisipar arányát is lényegesen módosította. A balkáni országokban a háború előtt elsősorban a kisipar dominált, a két világháború között azonban a helyzet lényegesen megváltozott (80. táblázat).

80. táblázat

A nagy- és kisipar hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez Bulgáriában és Jugoszláviában

Év	Bulgária milliárd leva		Jugoszlávia milliárd dinár	
	folyó árakon			
	nagyipar	kisipar	nagyipar	kisipar
1929	3,0	6,0	6,7	8,4
1937	6,47	4,9	5,1	3,8

A folyó árak nyilvánvalóan alaposan torzítanak ugyan, és különösen Jugoszlávia esetében a valóságosnál kedvezőtlenebbnek tüntetik fel a kisipar helyzetét, mégis nagyjából tükrözik a kisipar jelentőségét. Szembetűnő a különbség, ha akár a közepesen fejlett

Magyarországgal, akár a fejlett Csehszlovákiával hasonlítjuk össze a jugoszláv ipart.

Bulgáriában 1934-ben a 20 munkásnál többet foglalkoztató 753 üzemben 71 478 munkás, az összes ipari munkás 1/3-a dolgozott. Romániában 2399 üzem foglalkoztatott 20-nál több munkást. A 616 743 ipari munkás 50%-a dolgozott ezekben az üzemekben. A nagyipari munkásság mintegy 35%-a viszont az 500 munkásnál többet foglalkoztató gyárakban található.

81. táblázat

A nagy- és kisipar hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez Csehszlovákiában, Magyarországon és Lengyelországban

Év	Csehszlovákia milliárd korona		Magyarország milliárd pengő		Lengyelország milliárd zloty	
	nagyipar	kisipar	nagyipar	kisipar	nagyipar	kisipar
1929	18,5	6	1,2	1,0	—	—
1937	18,0	6	1,3	0,6	9,2	2,1

Tekintettel arra, hogy az építőipart mindenütt a kisiparhoz számították, amely indokolt a fejletlenebb országok esetében, de vitatható Csehszlovákia, sőt részben Lengyel- és Magyarország esetében is, az arányok így is világosan tükrözik a fejlett és fejletlen országok színvonalkülönbségét. Bár a kisipiar kategóriája jelentősen eltért a különböző országokban – volt ahol az 5 munkás foglalkoztatása jelentette a határt, másutt viszont 10, vagy amennyiben gépet nem alkalmaztak, a 20 munkás foglalkoztatását tekintették a nagyipar kritériumának –, mégis a 82. táblázat a foglalkoztatás alapján bizonyos képet adhat a kisipar jelentőségéről.

Az olcsó munkaerő, az alacsony munkabérek, a kisipar minőségi munkáját bizonyos fokig alkalmassá tették a gépesített, de a korszerű tömegtermelést csak ritkán meghonosító gyáriparral való ver-

82. táblázat

A foglalkoztatott munkáslétszám és a kisipari üzemek számának alakulása Kelet-Európában

Ország	Kisipari üzemek száma	Foglalkoztatott munkáslétszám
Lengyelország (1937)	373 529	550 000
Csehszlovákia (1937)	333 969	600 000
Magyarország (1940)	200 000	230 000
Románia (1930)	138 500	300 000
Jugoszlávia (1933)	142 304	275 000
Bulgária (1934)	81 900	130 000

seny felvételére. Ahol a munkaerő drágább volt, ott viszont jobban érvényesült a nagyipari termelés önköltségcsökkentő hatása. Ez magyarázza – akár a nemzeti jövedelem, akár a foglalkoztatottság szempontjából – Csehszlovákia egészén eltérő helyzetét, a nagyipar abszolút domináns szerepét. Lengyelország és Magyarország ebben a tekintetben is a közepes fejlettség jegyeit mutatta, míg a balkáni országokban a kisipar visszaszorulása ellenére még mindig erősebb, vagy a nagyiparral közel azonos szerepet játszik.

Ami a nagyipar koncentrációját illeti, Csehszlovákiában 13 000 üzem foglalkoztatott 20-nál több munkást, s ezekben 1930-ban kereken 1 400 000 munkás dolgozott. Az alkalmazott erőgépek kapacitása 2,4 millió lóerőt tett ki. 500 000 munkás, vagyis a munkások 35%-a dolgozott az 500 munkásnál többet foglalkoztató 446 üzemben, és ezekben összpontosult a gyáriparban alkalmazott erőgéppark több mint fele (1,3 millió lóerő) is. Lengyelországban 6000 üzem dolgozott 20-nál több munkással (1937), 785 000 munkást foglalkoztatva, ezeknek közel 45%-a az 500 munkásnál többet foglalkoztató gyárakban található.

Magyarországon a munkások 35%-a dolgozott 500 munkásnál többet foglalkoztató üzemekben.

Az a nagyiparon belüli koncentrációs és kartellizálódási folyamat, amelyet a háború alatt a Monarchia nyugati tartományaiban

teljesen a németországihoz hasonló mértékben láttunk kibontakozni, amely Magyarországon erősen tért hódított és sporadórikusan a Balkánon is megjelent, most felgyorsult és kiteljesedett.

Ugyanis szinte valamennyi iparágban, ahol a két világháború között számottevő fejlődés volt tapasztalható – néhány nagy, tegyük hozzá, a külföldi tőkével összekapcsolódott vállalat – szerzett domináns szerepet.

Romániában, jóllehet 1938 körül összesen közel 4000 gyári jellegű vállalat volt található, a különböző iparágakban működő nem több, mint 100 társaság, az ipari tőke mintegy 2/3-át ellenőrizte. Nem különbözött a helyzet Magyarországon sem. A mintegy 3000 gyári vállalat közül mindössze 100-ban található a munkások 43%-a és a géppark 52%-a.

A koncentráció előrehaladása talaján növekedett a monopóliumok befolyása. A két világháború között a kartellek széles körű elterjedése ugyanakkor összefüggött az ipari és bankmonopóliumok nemzetközi fejlődésével is, amennyiben gyakorta a nemzetközi monopolizációs folyamathoz kapcsolódtak. A két világháború közötti időszak konjunkturális helyzetét is tükrözi, hogy a kartellek többsége elsősorban piacbiztosító jelleggel jött létre. A kartellek által szilárdan tartott monopolárak magas profitot biztosítottak a monopolszervezeteknek, és megsarcolták a paraszti és munkáslakosságot (mind az ipari és az agrárárak, mind az árak és bérek, valamint jövedelmek viszonylatában). Éppen az általános konjunktúra hiánya következtében az ipari fejlődést csak részben finanszírozták a nemzeti jövedelem emelkedési többletéből, részben viszont a mezőgazdasági és fogyasztói jövedelmek egy részének az ipari monopolár segítségével történő átszivattyúzása, s ebből a forrásból az ún. ipari önfinanszírozás biztosította az ipar bővítését. A monopóliumok elterjedtségét példázza, hogy amikor 1937-ben – mint több más országban, az általános kartellellenes hangulat következtében – Romániában is kartelltörvényt hoztak (amely kötelezően előírta a kartellek regisztrálását) – a húszas évek mintegy 30 kartellszervezetével szemben már – 94 kartellszervezet működött az országban, mintegy 1600 vállalattal (ebből 1203 a vegyészeti iparban). Ez a

94 szervezet a befektetett ipari tőke 50%-át, a gépi erő 53%-át, a termelési érték 23%-át reprezentálta.

A monopolszervezetek egy része a hivatalos kartell elnevezés ellenére magasabb monopolisztikus formát testesített meg. 43 olyan szervezetről tudunk, amely túlment az árvédő, piac- vagy termelésfelosztó egyezményeken, és közös eladási szervezetet is létesített, tehát szindikátus jelleget öltött. Egyes ágazatokban, például a vasiparban, a fémiparban, a szénbányászatban és a faiparban egy-két nagy társaság korlátlan befolyással monopolizálta a belső piacot. Mivel zömmel kulcsiparágakról volt szó, ezek a monopolpozíciók végső soron a nem monopolizált szektorok – elsősorban a fogyasztási iparok – helyzetét is befolyásolták.

Magyarországon szinte teljesen azonos volt a helyzet. A kartellek száma itt már a háború előtt 100 körül mozgott, a húszas évek végén létszámukat 150–180-ra becsülhetjük. 1931-ben 256 kartellt jelentettek be – az új kartelltörvény alapján –, s 1938-ban már 357 kartellt tartottak nyilván. Ez a 357 kartell az egész ipari termelés 41%-át képviselte, de a vas- és fémiparban a termelés 96%-a, a kő- és agyagiparban 83%-a, a szénbányászatban pedig 100%-a monopolizálva volt. Lengyelországban 1919-ben mindössze 11 kartell működött, 1929-ben már 100 (s ezek ellenőrizték a termelés 40%-át), 1936-ban viszont a kartellek száma elérte a 266-ot. Itt is a szén-, a vas-, a fa-, a petróleum- és a cementkartell volt a legerősebb, de virágzott a cukorkartell is. A lengyel kartellek jó néhány nemzetközi szervezet tagjai voltak, például részt vettek a fa- és szénexport szabályozásában, a délkelet-európai vas- és acélpiac felosztásában stb.

Jugoszláviában a húszas évek 30 kartellszervezetével szemben 1938-ban 68 ipari kartell működött. A monopolszervezeteknek 293 gyár volt tagja, a legtöbb a vegyiparban, valamint a vas- és fémiparban működött. A beruházott ipari tőke 23%-át a kartellek ellenőrizték. Ez az arány a kohászati iparban 50%-ot is elért.

Bulgáriában is több kartellszervezet és szindikátus alakult a harmincas években. A kartellizált termelést azonban ez esetben csupán az ipari termelés 20–33%-ára becsülték.

Csehszlovákiában a kartellek már a 20. század elejétől jelentősek voltak. A nyugat-európai monopolizációs folyamat jellegzetességei a csehszlovák gazdaságban is megfigyelhetők voltak. Különösen erősen kartellizált ágazatok voltak a gépipar és a bányászat. A vegyészeti iparban is sikerült néhány nagy monopolvállalatnak kartellegyezményt létrehoznia. Ezzel szemben viszonylag gyengébb volt a monopolizáció a könnyűiparban. Összességében az ipari termelés 70%-ára becsülték a kartellizált vállalatok részesedését. A válság után ez az arány még növekedett is az állami kényszerkartellizálás révén, amely éppen a korábban nem kartellizált iparágakban (élelmiszeripar) volt a legjelentősebb.

1928-ban, amikor a kartellek hivatalos bejelentését elrendelték, 538 monopolszervezetet regisztráltak, 1937-ben viszont már 1132 kartellmegállapodást tartottak nyilván, amelyből 940 szervezet belföldi, 212 viszont nemzetközi megállapodás alapján működött. Nyilván a csehszlovák ipar magas fejlettsége játszott közre abban, hogy a kartellizáltság különösen magas fokú volt, s a csehszlovák vállalatok rendkívül szoros kapcsolatban álltak a nemzetközi monopolszervezetekkel.

A húszas évek védővámjai, majd a speciális import- és exportkorlátozások csakúgy, mint a térségben uralkodó tőkehiány, mind elősegítette a kartellek elterjedését és befolyásuk növekedését. Jóllehet Magyarországon és Romániában, Jugoszláviában és Lengyelországban egyaránt igen erős sajtókampány folyt a kartellek ellen, s mi sem volt könnyebb, mint a kartellizált és szabad árak közötti diszparitás (és a kartellek agrárolló kialakulásában játszott szerepének) bizonyítása, semmiféle hatékony intézkedés nem történt a kartellek ellen. Bár minden országban (Magyarországon 1931-ben, Lengyelországban 1933-ban, Romániában 1937-ben) született kartelltörvény, ez lényegében csupán regisztrálási kötelezettséget, s bizonyos kormányellenőrzést írt elő. Igaz, fel lehetett oszlatni a kartelleket, vagy törvénytelennek nyilvánítani ármegállapításaikat, ilyen intézkedésre azonban csak igen ritkán, s zömmel a jelentéktelenebb kartellek esetében került sor. A harmincas évek második felét sokkal inkább az a törekvés jellemezte, hogy bizonyos válságban levő

ágazatokban az állam maga igyekezett kényszer-kartellizálással a versenyt kiküszöbölni.

Az ipari monopolszervezetek mögött, az első világháború előtt kialakult tradicionális fejlődési útnak megfelelően, gyakorta a külföldi tőkét találhatjuk, amely – csökkenő mértékben s természetesen nem minden országban egyformán – továbbra is nagy befolyást gyakorolt a térség országainak nemzetgazdaságára, mindenekelőtt a hiteléletre és az iparra. Nagy szerepet játszottak a bankok is, amelyek már jóval kevésbé függtek a vezető bécsi bankházaktól, de szerepük, pénzügyi és hitelpolitikájuk jórészt nem változott, és mindenekelőtt a húszas években többé-kevésbé közvetlenül részesedtek minden jelentősebb alapításban, vállalatbővítésben vagy létesítésben.

Ami Ausztriát illeti, a túldimenzionált bécsi bankrendszer fokozatos leépülése a húszas években, majd válsága a harmincas évek elején nem változtatott lényegesen az ipar és a bankok kapcsolatán, az „haute finance" uralmán. A vállalatok saját forgótőkéje az infláció idején jórészt megsemmisült. A finanszírozás zömmel rövid vagy középlejáratú bankhitelek útján történt. Mikor a válság kirobbant és a Bodencreditanstalt tönkrement, ebből súlyos nehézségek támadtak, és számos vállalat tönkrement. Az állam segítségével megmentett Creditanstalt viszont megerősíthette monopolpozícióját és ipari érdekeltségi hálózatát. Hasonlóan alakult a csehszlovákiai helyzet is. A gazdasági fejlettség magasabb fokán álló országban a bankok már előzőleg is döntő szerepet játszottak. A politikailag függetlenné vált államban azonban elsősorban a prágai nagytőke – mindenekelőtt a Zivnostenska Banka – befolyása erősödött meg. Ez utóbbi nagybank a hitelintézeti tőke 40–50%-át tartotta közvetlen ellenőrzése alatt.

A Zivnostenska Banka valamennyi jelentős exportiparág – a cukoriparban, a szesziparban, a vas-, acél- és gépiparban – számos nagyvállalatában volt érdekelt, és erős pozíciókkal rendelkezett a vegyiparban, a papíriparban, a textiliparban és az üvegiparban is.

Nem változott a bankok és az ipar kapcsolatának jellege Magyarországon sem. A koncentrációs folyamat előrehaladása az iparban

és a hiteléletben, valamint az állami önállóság létrejötte és ezzel összefüggésben Bécs megrendült pozíciója a hiteléletben, megerősítette a vezető budapesti nagybankok hitelezési monopóliumát. A húszas évek angol–amerikai kölcsönei ezt a monopóliumot nem csorbították, hiszen a kölcsönök túlnyomó többségében a nagybankok közvetítésével, s igen magas haszonrészesedéssel jutottak el Magyarországra. Ez a hitelezői monopólium még jobban megszilárdította a néhány nagybank köré tömörült tőkéscsoport centrális helyzetét, s az egész gazdasági élet felett gyakorolt ellenőrző szerepét. Az ipari részvénytársaságok tőkéjének 60%-át a vezető bankcsoportok ellenőrizték. A Magyar Általános Hitelbank és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank a hozzájuk kapcsolódó vezető nehézipari konszernekkel együtt a magyar ipar több mint 50%-át tartották kezükben.

Jugoszláviában a Monarchiából örökölt horvát hitelrendszer nagyobb tőkeerővel rendelkezett, mint a régi szerb királyság bankrendszere, ezért a háború után Zágráb vált az új állam pénzügyi centrumává. 1929-ben a hitelintézeti tőke 47%-a volt Zágrábban. A jugoszláv bankok elsősorban a folyószámlahiteleken keresztül szereztek erős befolyást az iparvállalatoknál. Ezek a hitelek elérték a mérlegtételek 50%-át is, és a cukor-, cement- és papíriparban az ellenőrzés legfontosabb formáját képezték. Más ágazatokban viszont alapítások és tőkefelemelések útján érvényesült a bankok irányító szerepe. A Jugoslav Bank 1919 és 1924 között például 27 vállalat alapításában és 47 tőkefelemelésben vett részt. Az Első Horvát Takarékpénztár 30 iparvállalatot tartott közvetlenül ellenőrzése alatt.

Romániában igen erős bankkoncentráció ment végbe a harmincas években. Ennek eredményeként az öt nagybank (Banca Romineasca, Banca de Credit Romana, Banca Commerciala Romana, Banca Commerciala Italiana si Romana és a Socitate Bancara Romana) vezető szerepe még egyértelműbbé vált, mivel 1939-ben az összes hitelintézeti tőke több mint 50%-át ellenőrizték.

A román bankok közül három, a Credit Romana, a Marmorosch Bank és a Commerciala Romana rendelkezett különösen erős

ipari érdekeltséggel. Az első főleg a fa-, textil- és növényolajiparban, az utóbbi inkább a gépgyártásban és az élelmiszeriparban. Egészében a vezető nagybankok az ipari részvénytársaságok tőkéjének 47%-át ellenőrizték. Ennél is nagyobb volt részesedésük a vas- és fémiparban (67%) és az építőanyag-iparban (60%).

Bulgáriában is felismerhető a vezető nagybankok uralkodó szerepe a gazdasági életben. 1929-ben hét nagybank az ipari tőke 30%-át ellenőrizte. A legnagyobb ipari vállalatok és a nagybankok közötti szoros összefonódást itt is kimutatja a gazdaságtörténeti irodalom, jóllehet a bolgár gazdasági viszonyok fejletlensége az alacsonyabb fokú centralizációban is jelentkezett.

Lengyelországban a bankkoncentráció magas fokára utal, hogy hat nagybank a hitelintézetek részvénytőkéjének és mérlegállományának mintegy felét ellenőrizte. A bankok ellenőrzése alatt álló iparvállalatok részvénytőkéjét az összes befektetett ipari tőke 1/3-ára tehetjük.

A térség országai gazdaságának monopolizáltsága, ipari és banktőkéjének összefonódása úgyszólván elválaszthatatlan kapcsolatban áll a külföldi tőke szerepével. A külföldi tőkeérdekeltségek részesedése ezen országok gazdaságában az első világháború előtt meghatározó szerepet játszott. A háborút követő átalakulások nyomán a hazai tőke általános térhódításának lehettünk tanúi, s a húszas évek közepétől megélénkülő tőkeimport főként hitelek beáramlása formájában történt. Működőtőke-befektetésekre, ipari alapításokra csak szerény mértékben került sor. A korábban birtokolt és újonnan megszerzett gazdasági pozíciók természetesen továbbra is jelentősek voltak, és éppen az egyes országok legfontosabb bank- és ipari vállalatainak körére terjedtek ki; előmozdítva ezzel az érdekeltségek bankösszefonódásainak, hazai és nemzetközi monopóliumokhoz való kapcsolódásának lehetőségét.

A külföldi tőke szerepe – mint az első világháború utáni folyamatok vizsgálata során arra már utaltunk – még a térség legfejlettebb országaiban is említést érdemlő maradt. Csehszlovákia alapjában tőkeexportáló ország volt, amely 1925–1937 között a válság három évének kivételével aktív tőkeforgalmi mérleget mutatott ki, s

jelentős külföldi befektetésekkel is rendelkezett. (A jugoszláviai külföldi befektetések 12%-a, a bulgáriainak 5%-a csehszlovák kézben volt, de további érdekeltségeket birtokoltak Magyarországon, Romániában és más országokban is.)

Ennek ellenére a külföldi tőke csehszlovákiai pozícióinak jelentőségére utal, hogy az összes részvénytársasági tőke mintegy 25–30%-ára becsülhető a külföldi tőke közvetlen érdekeltsége. Az első világháborút követően a visszavásárlások hatására főleg a német és az osztrák érdekeltségek szorultak vissza. A győztes hatalmak tőkeérdekeltsége viszont továbbra is jelentős maradt. Az ipari részvénytársaságok 30%-ában volt külföldi tőke, amelynek szerepe különösen az erősen koncentrált nehéziparban, főleg a kohászatban volt a legjelentősebb. Az összes külföldi érdekeltség 36%-a erre a két iparágra esett, amelyekben a vállalatok többsége külföldi érdekeltségű volt. Emellett a vegyiparban, a gép- és elektrotechnikai iparban találhattunk az átlagot meghaladó külföldi érdekeltséget.

A közepesen fejlett közép-kelet-európai országok esetében a külföldi tőkeérdekeltségek jelentősége természetesen jóval nagyobb volt. Magyarország gazdaságában az első világháború előtt uralkodó külföldi tőkepozíciók a két világháború között jelentősen visszaszorultak, s a hazai tőkéscsoportok lényegesen megerősödtek. Az újonnan beáramló tőkék főként hitelek formáját öltötték. A számottevő csökkenés ellenére azonban az második világháború küszöbén is a gazdaság fontos pozíciói találhatók külföldi kézen. A négy nagybank közül a vezető Magyar Általános Hitelbank 20%-os francia és ugyanakkora osztrák részesedése érdemel különleges figyelmet, s a másodrendű nagybankok között találjuk a Magyar–Olasz Bankot és az Angol–Magyar Bankot. Az iparvállalatok húszas években megfigyelhető magyarítása, jelentős osztrák részvényérdekeltség visszavásárlása útján, a harmincas években is folytatódott, sőt a Creditanstalt-Bankverein bukása nyomán még újabb lendületet is nyert. Mégis 1938-ban a magyar iparvállalatok részvényeinek 24%-a továbbra is külföldi kézen, felerészben német tulajdonban található.

A lengyel gazdaságot még erősebben szőtte át a külföldi befolyás. A harmincas évek második felében az összes részvénytársasági vál-

lalat tőkéjének több mint 40%-a volt külföldi kézen. Ezen belül néhány kulcspozícióban különösen domináns a külföldi részesedés. A bányászat és kohászat területén a 26, külföldi tőkével működő vállalat az összes tőke 71%-át tartotta kezében. Az olajiparban 17 vállalat közel 87%-át, az elektrotechnikai iparban 18 vállalat 55%-át és a vegyészeti iparban 59 vállalat 60%-át. A közlekedésbe fektetett tőke közel 30%-át, a villamos-, gáz- és vízi erőművek tőkéjének 46%-át ellenőrizték külföldi pénzcsoportok.

A lengyel részvénytársaságokba fektetett tőke legnagyobb hányada (27%-a) a második világháború előtt francia kézen található. Második helyen az Egyesült Államok pénzügyi csoportjai (19%) következtek, és csak ezt követte a jelentősen lecsökkent – 1931-ben még 25%-ra rúgó – német (14%), valamint belga (13%) érdekeltség.

A Balkán-országok gazdaságában az egyes esetekben bekövetkező csökkenés ellenére a külföldi tőke meghatározó szerepe továbbra is megfigyelhető. Románia esetében például a legjelentősebb és az első világháború előtt majdnem egészében külföldi kézen található kőolajiparban számottevően erősödött a hazai vállalkozók érdekeltsége. Ennek ellenére az olajiparba befektetett tőke – ami az iparba invesztált összes tőkének 40–50%-át tette ki – 77%-a továbbra is külföldi (20%-ban francia–belga) kézben volt. Valamelyes csökkenés ellenére továbbra is jelentős a külföldi részesedés a kohászatban, a cellulóz- és papíriparban, s a befektetések 60%-áig emelkedik a textil, cement- és építőanyag-iparban. Egészében azonban 1938-ra a román kézben levő tőke már túlhaladta a külföldi befektetések értékét.

Jugoszlávia összes iparvállalati (4257) tőkeállománya 12,2 milliárd dinárra rúgott. 183 vállalat teljesen, 318 vállalat pedig túlnyomóan külföldi kézben volt. A mintegy 500 vállalat tőkeereje az összes tőke több mint 1/3-át (közel 4,2 milliárd dinárt) tette ki.

A döntő jelentőségű bányászatban a vállalatok 69%-a, a villamosenergia-termelésben 83%-a, a vegyészetben 70%-a teljesen vagy túlnyomóan külföldi kézen található. A közlekedési vállalatok tőké-

jének mintegy 40%-át, a biztosító intézeti tőke 38%-át tartották érdekeltségükben külföldi csoportok.

Első helyen ez esetben is a francia érdekeltségek álltak, amelyek az ipari befektetések 1/4-ét birtokolták. Ezt követték az angol (17%) és amerikai (15%), valamint a német (11%) és olasz (10%) érdekeltségek.

Bulgáriában, ahol az ipari elmaradottság és nyeranyagszegénység folytán a külföldi tőke korábban sem rendelkezett jelentős pozíciókkal, az ipari részvénytőkének 1921-ben 26%-a, 1938-ban 18%-a volt külföldi kézen. Külföldi pénzcsoportok azonban jelentős befolyással rendelkeztek a bolgár bankrendszerben.

A modern tőkés fejlődés két világháború közötti folyamatait tehát továbbra is jelentős mértékben befolyásolta a külföldi tőke erős szerepe a közép-kelet-európai országokban. Igaz, a külföldi tőke részesedése csökkenő tendenciát mutatott, és elmaradt az első világháború előtti mértékhez képest, mégis az ipar, a bányászat, valamint a közlekedés tőkeállományának 1/5-e és 3/4-e közötti részesedési arányával a második világháború küszöbén is sajátosan befolyásolta a térség országainak gazdasági struktúráját.

Az ipar két világháború közötti fejlődési eredményeinek megítéléséhez elengedhetetlenül fontos, hogy a második világháború küszöbére elért ipari fejlettségi szintet, a közép-kelet-európai országok Európában elfoglalt helyét megkíséreljük meghatározni.

Támpontot nyújthat ebből a szempontból az egyes országok lakosság és ipari termelés szerinti részesedése az összeurópai népességből, illetve ipari termelésből (83. táblázat).

Mint a 83. táblázat adatai mutatják, a második világháború előtt – s általában a modern kapitalizmus időszakában – az európai ipari termelés kb. 2/3-át a három nagyhatalom állította elő. Ezen országok ipari részesedése – Franciaország kivételével – kétszeresen is nagyobb volt, mint a népességarányában elfoglalt helyük. A fejlett iparral rendelkező kis országok iparosodottságuk ellenére is csupán elenyésző szerepet játszhattak az európai össztermelésben. Belgium, Svédország, Svájc mégis lakosságuk részarányát meghaladó mértékben részesedtek abból. Ehhez a csoporthoz állt közel Csehszlovákia és Ausztria is, amelyeknek ipari részesedése valamelyest meg-

83. táblázat

Az egyes országok részesedése az összeurópai népességből és ipari termelésből, 1938-ban

Ország	Népesség az európai népesség %-ában	Ipari termelés az európai ipari termelés %-ában
Anglia	11,7	23,7
Németország	16,8	32,1
Franciaország	10,2	11,2
Belgium	2,1	2,9
Svájc	1,0	1,4
Svédország	1,5	2,7
Csehszlovákia	3,7	3,1
Ausztria	1,7	1,4
Magyarország	2,2	0,9
Lengyelország	8,5	2,5
Bulgária	1,5	0,2
Románia	4,8	0,8

haladta, illetve megközelítette lakosságuk szerinti részesedésüket. Ezzel szemben Magyarország esetében a népesség arányához képest közel 60%-os lemaradást láthatunk, s ennél is nagyobb Lengyelország, valamint a balkáni államok ipari termelési részarányának elmaradása Európa lakosságából való részesedésükhöz képest.

Az előzőekben megrajzolt képet a lakosság és az ipari termelés egymáshoz való arányának együttes mutatója, az egy főre eső termelés színvonalának nemzetközi összevetése teheti teljesebbé (84. táblázat).

A felsorolt országok közül a közép-kelet-európai országok egy főre jutó ipari termelése kirívóan alacsony volt. Ausztria és Csehszlovákia ugyan az egy főre jutó ipari termelés nyugat-európai értékének – 15 ország átlaga – 2/3-át érte el, ugyanakkor a magyar ipari termelés a nyugat-európai államok 1936–38. évi átlagos termelési színvonalának csak 43%-át, a lengyel ipari termelés mintegy 1/3-át, a román pedig mindössze kereken 1/6-át. Ez a részesedés egyes esetekben, pl. Magyarország vonatkozásában még valamivel

alacsonyabb volt az 1913. évi részesedési szintnél (43,8%) is, holott nem egy elmaradottabb európai országban – Olaszország, Finnország stb. – számottevően növekedett az átlagszínvonal. Az ipar mérsékelt fejlődési üteme nem volt alkalmas a közép-kelet-európai or-

84. táblázat

Az egyes országok ipari termelésének értéke, és az egy főre eső ipari termelés alakulása, 1938-ban

Ország	Az ipari termelés értéke millió dollárban	Az egy főre eső ipari termelés értéke dollárban
Anglia	6696	140
Németország	9066	132
Franciaország	3155	76
Belgium	830	96
Svédország	771	122
Hollandia	665	77
Ausztria	400	59
Csehszlovákia	875	57
Magyarország	241	26
Lengyelország	711	21
Románia	234	12

ságok legsúlyosabb gazdasági problémáinak megoldására, a gazdaság elmaradott struktúrájának átalakítására. Az ipari, s általában a nem mezőgazdasági népesség a két világháború között önmagában ugyan nem jelentéktelen mértékben nőtt. A nem mezőgazdasági népesség Európában 1920 és 1940 között átlagosan 33%-kal növekedett. Ugyanakkor Romániában, Bulgáriában és Jugoszláviában több mint 100%-kal, Lengyelországban közel 100%-kal, Magyarországon több mint 50%-kal.

Ennek ellenére a lakosság foglalkozási megoszlása úgyszólván egyáltalán nem, vagy csak csekély mértékben változott. Románia kereső népességének 1910-ben és 1939-ben egyaránt 80%-a dolgozott a mezőgazdaságban. Teljesen jelentéktelen, nem egészen 2%-os

csökkenés következett be 1910 és 1940 között Bulgáriában az agrárlakosság arányában, ami az utóbbi időpontban ugyancsak 80%-on állt. Jugoszláviában az 1920. évi 79%-os arány mindössze 76%-ra mérséklődött. A keresők arányának valamelyest jelentékenyebb módosulására és korszerűbb megoszlására utalnak a lengyel és magyar adatok. Lengyelországban 1920 és 1940 között 72%-ról 65%-ra, Magyarországon 56%-ról 51%-ra csökkent az agrárlakosság aránya.

A társadalmi-gazdasági struktúrában tehát nem következett be nagyobb változás. A szerény ipari fejlődés lényegében nem hozott változást a közép-kelet-európai országok relatív fejlettségi szintjében és Európában elfoglalt helyében sem. Vessük egybe a különböző fejlettségi típusú országok lakosságának foglalkozásmegoszlási adatait (85. táblázat).

A gazdasági nacionalizmuson alapuló importhelyettesítő iparosítás tehát mérsékelt változásokat eredményezett a közép-kelet-európai országok gazdasági struktúrájában. Nem kétséges, hogy a kedvezőtlen nemzetközi konjunktúraviszonyok, a nemzetközi gazdasági tendenciáktól és befolyásától erősen függő, kicsiny, gazdaságilag gyenge országok gazdasági fejlődése számára eleve korlátokat állítottak. Az is bebizonyosodott azonban, hogy az iparfejlesztés nem lehet eredményes forradalmi átalakulás vagy radikális reformok nélkül az elmaradott gazdasági-társadalmi struktúra mellett, fejletlen belső piacon és alacsony, kiélezett egyenlőtlenséggel elosztott jövedelmek közepette. A gazdasági fejlődés összefüggő rendszerében az iparosodás a két világháború között csak átmeneti lendítő erő lehetett. Hamarosan érvényesülni kezdtek a többi gazdasági szektorból, a belső és külső piaci hatásokból származó fékező erők, amelyeket az ipar fejlődése nem tudott áttörni. Az ipari forradalom folyamatának befejeződésére nem kerülhetett tehát sor, és nyilvánvalóvá vált, hogy ez csak olyan új társadalmi-gazdasági körülmények között valósulhat meg, amikor a felhalmozás lehetőségét radikális intézkedésekkel biztosítják, amikor az iparfejlesztés egészségesebb gazdasági-társadalmi alapokra épülhet, kibővülő belső piacra, és szűk gazdasági elzárkózás helyett bővülő nemzetközi kapcsolatokra.

85. táblázat

A kereső népesség százalékos megoszlása Európában, 1930-ban

Ország	Mezőgazdaság, halászat	Ipar, bányászat	Kereskedelem, közlekedés	Egyéb
1. *Fejlett ipari országok*				
Anglia	7	37	23	33
Németország	29	40	19	12
Franciaország	36	34	17	13
Belgium	17	48	21	14
Svájc	21	45	19	15
Svédország	36	32	18	14
Csehszlovákia	28	42	14	16
Ausztria	32	34	18	16
Hollandia	21	38	23	18
2. *Agrár-ipari országok*				
Spanyolország	56	21	8	15
Portugália	51	19	9	21
Lengyelország	65	17	8	10
Magyarország	51	23	8	18
3. *Agrárországok*				
Bulgária	80	8	4	8
Jugoszlávia	79	11	4	6
Románia	74	12	4	10

7. A gazdasági élet egyéb ágai; költségvetés, külkereskedelem; a nemzetgazdaság növekedése és szerkezeti változásai

A tőkés gazdaság kibontakozásának periódusában az infrastruktúra kiépítése a modern gazdasági átalakulás előfeltétele volt. A közlekedési hálózat kiépítése alapozta meg mind a nemzeti piac egységesítését, mind a világgazdaság vérkeringésébe való bekapcsolódását. A modern bankhálózat megteremtése a tőkefelhalmozást gyorsította meg. A modern gazdasági rendszerek kiépítése és különösen az iparosítás elképzelhetetlen lett volna e szektorok fejlesztése és bizonyos fejlettsége nélkül. A két háború között e szektorok funkciója bizonyos értelemben módosult. A háború előtti – nem túl magas fejlettségű – gazdaság igényeinek azt a minimumát már biztosította, amely a funkcionáláshoz szükséges volt. Az infrastruktúra és az alapvető termelési szektorok közötti rendkívül erős kapcsolat ellenére a termelési ágazatok fejlődése akkor is elképzelhető volt, ha az infrastruktúra nem fejlődik tovább, nem korszerűsödik. Nyilvánvaló azonban, hogy a termelés megalapozott, tartós növekedése az infrastruktúra lemaradása esetén – egy bizonyos ponton túl – nem volt lehetséges. A két világháború közötti közép-kelet-európai gazdasági fejlődés egyik jellegzetes sajátossága éppen az infrastrukturális ágazatok modern átalakulásának, továbbfejlődésének erőteljes lemaradásában észlelhető.

Ha a 19. század közepétől, utolsó harmadától kibontakozó gyors növekedés egyik központi tényezője a lendületes vasútépítés és általában az infrastruktúra jelentős fejlődése volt, úgy a két világháború között az infrastruktúra fejlődése úgyszólván leállt, vagy csupán rendkívül mérsékelt előrehaladást mutatott. Közép-Kelet-

Európa országainak vasúti közlekedése és általában a hagyományos közlekedési ágazatok növekedése ezekben az években lényegében egy helyben topogott. A vasútépítés megtorpanása önmagában természetesen nem lett volna ellentétes a modern közlekedés fejlődési követelményeivel, hiszen a vasútépítés és általában a hagyományos közlekedési ágazatok ezekben az évtizedekben általában már stagnáló tendenciát mutattak. Csakhogy a hagyományos közlekedési ágak stagnációja a fejlettség magasabb szintjén álló országokban a modern közlekedési ágak rohamos fejlődésével járt együtt. A közúti hálózat kiépülése és az autóközlekedés térhódítása, a rendszeres légi közlekedés és szállítás megjelenése biztosították a közlekedés dinamikus fejlődését. Számos országban jelentős lakásépítkezési tevékenység, a modern oktatási és egészségügyi hálózat kiépülése járult az infrastruktúra tartós növekedéséhez.

A közép-kelet-európai országok első világháború előtti jelentős vasútépítési tevékenysége a két világháború között nem folytatódott. A megrekedés azonban – ellentétben a nyugat-európai országokkal – olyan szinten következett be, amikor a legtöbb esetben még egyáltalán nem beszélhetünk európai szintű vasútsűrűség kiépüléséről. A század elején csupán a térség legfejlettebb országai, az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó területek közelítették meg a nyugat-európai szintet a 100 km²-re jutó 5–6 km hosszúságú vasútvonalukkal. A térség többi országa 100 km²-enként 1–3 km vasútvonallal több évtizedes elmaradottságot mutatott.

Bármilyen nagy különbség is mutatkozott a cseh és szlovák területek infrastrukturális ellátottságában, mégis a Csehszlovák Köztársaság viszonylagos vasútsűrűsége világviszonylatban is élenjárt. 1921-ben 100 km²-re 9,7 km, 100 000 lakosra 104 km vasúthossz jutott, amit alig néhány európai ország színvonala szárnyalt túl. Tekintettel arra, hogy a vasúthálózat lényegében nem növekedett – csupán néhány keleti–nyugati vonalat (Kassa–Prága) kapcsoltak össze – a csehszlovák vasútsűrűség a két világháború között lényegében nem változott. A lélekszám emelkedése következtében azonban a 100 000 lakosra jutó vonalhossz 94 km-re csökkent.

A húszas évek viszonylag kedvezőbb konjunktúra viszonyai köze-

pette a vasutak technikai korszerűsítése, a mozdonypark és a vágányok felújítása mégis előrehaladt. Másrészt Csehszlovákia volt a térség egyetlen olyan országa, ahol az autóipar érdemlegesen fejlődött, s ezzel párhuzamosan kismértékben megindult a modern úthálózat kiépítése is. A csehszlovák autóközlekedés fejlődésére utal, hogy 1000 lakosra 1929-ben 2,8, 1938-ban pedig már 8,2 személy- és tehergépkocsi jutott, ami megközelítette a nyugat-európai szint alsó határát. (A gépkocsisűrűség tekintetében az Egyesült Államok vezetett, ahol a második világháború előtt 1000 lakosra már 205 gépkocsi jutott; Angliában és Franciaországban 43,1, illetve 49, a többi nyugat-európai országban 10–24 a megfelelő szám.)

A háború utáni Magyarországon a vasúti közlekedés korábban kiépült kapacitása elegendőnek bizonyult a lassú gazdasági növekedés szállítási követelményeinek kielégítésére. Az európai viszonylatban 7. helyen álló vasúti vonalsűrűség (100 km²-re 9,3 km vasúthossz jutott) újabb vonalépítést alig tett szükségessé. A mozdony- és vagonpark ugyan távolról sem volt elegendő, bővítésére vagy technikai korszerűsítésére viszont csak nagyon vontatottan került sor. A vasút technikai fejlődésének első eredménye a MÁVAG 1923-ban konstruált új, 424-es típusú korszerű gőzmozdonyainak üzembe állítása volt, majd a kereken 200 km hosszúságú Budapest–Hegyeshalom vasútvonalnak a harmincas évek elején befejezett villamosítása, s ezzel összefüggésben 14 db ekkor kialakított és világszínvonalon álló Ganz-villanymozdony üzembe állítása. A gyár Diesel-vonatait és sínautóit elsősorban exportra termelték, de néhány modern Diesel-sínautó a hazai vonalakon is hozzájárult a vasúti közlekedés korszerűsítéséhez.

A vasút helyzete Ausztriában sem változott, a meglevő 6700 km hosszúságú vasúthálózathoz nem építettek új vonalakat. Az államháztartás nehézségei és az áruszállítás csökkenése folytán a mozdony- és vagonpark is alig bővült. A gépkocsipark 1922-ben 8000 darab személy- és 3500 darab teherautóból állt. Az állomány 1937-re 32 000 személy- és 19 000 teherautóra emelkedett. Legnagyobb mértékben a motorkerékpárok száma nőtt (4500 darabról 65 500-ra).

Lengyelországban kedvezőtlenebb volt a helyzet. Az örökölt vasúthálózat egyrészt fejletlenebb volt, mint például Magyarországon (1921-ben 100 km²-re 4,6 km, illetve 100 000 lakosra 66 km vasúthossz jutott), másrészt a vasúthálózat távolról sem volt egységes. Lényeges vonalak hiányoztak, vagy nem csatlakoztak egymáshoz. Sem a fővárossal, sem az ország tengeri kikötőjével – amelynek nagy szerepe volt az áruforgalomban – nem volt megfelelő összeköttetés. Korabeli számítások szerint legalább 6000 km új vasútvonalra lett volna szükség. Ezzel szemben összesen mindössze 1770 km új vasútvonal épült (720 km a húszas években, 1050 km a harmincas években). Ezek közül a legfontosabb a sziléziai szénbányászat összekötése volt a gdyniai tengeri kikötővel (amely 1938-ra egyébként kis halászfaluból a Balti-tenger legfontosabb tengeri kikötőjévé vált). A harmincas évek végén Varsó környékén az elektrifikálás is megindult, igaz, mindössze 85 km hosszú vonalat villamosítottak. Ami a vasutak felszereltségét illeti, a mozdonyállományt 1922-ig gyorsan fejlesztették, a háborús károsodás pótlására. A tehervagonpark 1929-ig megháromszorozódott. A válság után azonban újabb fejlesztésre már nem került sor.

A gépkocsi szerepe viszont jelentéktelen maradt a közlekedésben. Az országban 1938-ban regisztrált 32 000 személy- és 8600 tehergépkocsi rendkívül alacsony motorizáltsági szintre utalt, hiszen az 1000 lakosra jutó gépkocsiállomány csupán 0,8 db volt.

A balkáni országok vasúthálózata jóval alacsonyabb szinten állt, jóllehet ez a szint az első világháború előtti helyzethez képest valamit emelkedett. Ez a javulás azonban elsősorban a területi változások következménye volt, Erdély Romániában, Szlovénia, illetve Horvátország, Jugoszláviában a háború előtti Szerbiához és Romániához képest közlekedésileg is magasabb fejlettségi szinten állt. A két világháború közötti vasútépítés azonban messze elmaradt a szükségletektől, bár Bulgáriában közel 1500 km új vasútvonal épült, Jugoszláviában pedig 1400 km új sínhálózatot fektettek le. Teljesen jelentéktelen volt viszont (alig 200 km) a vasúthálózat bővülése Romániában.

A balkáni országokban a közlekedési infrastruktúra bővülése a

szállított áruk mennyiségének lényeges növekedésében, a mozdonyok és vagonok számának erős emelkedésében jelentkezett. A közlekedési eszközöket jórészt a külföldi ipar termelte, és csupán Romániában alakult ki olyan gépipar, amely alkalmas volt a szükségletek egy részét kielégíteni. A tengeri szállítás fejlesztése mindhárom országban figyelmet érdemel, viszont a gépkocsi térhódítása még úgyszólván meg sem indult.

A második világháború előtt a Balkán-országokban 100 km² területre 3–4 km hosszú vasútvonal jutott, szemben az 1920. évi 2,5–3,5 km-rel. Mivel a népesség növekedése lényegesen gyorsabb volt, mint a vasútépítés, a 100 000 lakosra jutó vasúthálózat hossza csökkent, és általában 50–60 km-t tett ki.

A vasútvonalak felszereltségét az 1000 lakosra jutó mozdonyok, személy- és tehervagonok számával fejezzük ki (86. táblázat).

86. táblázat

Ezer lakosra jutó mozdonyok, személy- és tehervagonok száma Kelet-Európában

Ország	Ezer lakosra jutó mozdonyok, személy- és tehervagonok száma
Csehszlovákia	7,46
Magyarország	5,63
Lengyelország	5,45
Jugoszlávia	4,15
Románia	3,31
Bulgária	1,92

A vasúti közlekedés tehát csak rendkívül mérsékelt előrehaladásról tanúskodik a két világháború közötti Közép-Kelet-Európában. A korábbi lemaradás pótlásáról egyáltalán nem beszélhetünk. A vasúti közlekedés megrekedését ugyanakkor nem ellensúlyozta a kor legmodernebb szállítási technikájának, az autóközlekedésnek a gyors térhódítása sem. A térség országai legfeljebb csak az első lépéseket tették meg az autóközlekedés meghonosítására. Jól mu-

tatja ezt az ún. motorizálási mutató, ami a gépjárműszámot az ország területe és lakossága vetületében fejezi ki. 1938-ban 14 európai ország átlagos motorizálási mutatója 5,7 volt, ezzel szemben Csehszlovákiáé csak 1,8, Magyarországé 0,5, Lengyelországé, Jugoszláviáé és Romániáé pedig mindössze 0,3.

A modern távközlés kezdetlegességére utal a telefonhálózat szegényessége. Az 1000 lakosra jutó készülékek száma Csehszlovákiában és Magyarországon 15–16, Lengyelországban 9, a Balkán-országokban pedig mindössze 3–4 darab volt. A telefon, rádió és más távközlési eszközök – vasútsűrűséggel együtt számított – indexe alapján a Dunavölgy országai közül egyedül Ausztria állott európai szinten, Csehszlovákia és Magyarország annak már csak 75–50%-a között, a Balkán-államok pedig 50% alatt.

Az infrastruktúra általános fejlődési szintjére vet fényt – az építkezési, útépítési tevékenység közvetett és átfogó mutatójaként – az egy főre jutó cementfogyasztás alakulása is. Ez Bulgáriában, Romániában, Jugoszláviában és Csehszlovákiában valamelyest emelkedett, Magyarországon és Ausztriában viszont csökkent a harmincas évek átlagában a húszas évekhez viszonyítva. Az átlagos fogyasztás a térség országaiban 15–25 kg között mozgott. Kivételt csak Csehszlovákia és Ausztria képezett, ahol a 60–70 kg-ot is elérte. Még ez utóbbi is messze elmaradt a nyugati államok 100 kg körüli fogyasztásához képest. Igaz, a cementfogyasztás Kelet-Európában a beruházási konjunktúrának jóval kevésbé megfelelő mutatója, tekintettel arra, hogy az építkezéseken a hagyományos építőanyagokat kevésbé váltotta fel a cement, mint Nyugat-Európában vagy az Egyesült Államokban.

A közlekedés és hírközlés fejlesztésében már a háború előtt is nagy szerepet játszott az állam, elsősorban beruházásaival, illetve megrendeléseivel. A közlekedési-hírközlési szektor lassú fejlődése és a térség országainak súlyos államháztartási gondjai között tehát nyilvánvaló összefüggést találhatunk. Ezt az összefüggést mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a közlekedési beruházások többsége éppen a húszas évekre esett, amikor az államháztartást rész-

ben belső forrásokból, részben külföldi kölcsönök révén sikerült egyensúlyba hozni.

Az államháztartás a húszas évek elején többnyire kettős gonddal küzdött. Részben a területi változások – a létrejött új állami keretek következményeivel, amennyiben meg kellett oldani a különböző pénzügyi és adórendszerek egységesítését – problémáival, részben pedig szembe kellett nézni a leromlott gazdasági helyzet konzekvenciáival, a nagy költségvetési hiánnyal, amelyet az inflációs papírpénz kibocsátással sem lehetett áthidalni. A költségvetés teóriáját ezekben az években még jórészt az első világháború előtti ortodox pénzügyi elmélet uralta, amely elsősorban a költségvetési egyensúly feltétlen fenntartásából indult ki. Tekintettel arra, hogy a kiadások és bevételek egyensúlyát csak igen nehezen lehetett megteremteni, a kormányok jórészt a kiadások, pontosabban a beruházások csökkentésével próbálták az egyensúlyt megteremteni.

Ennek ellenére Lengyelországban 1926, Bulgáriában csak 1927–28 volt az első esztendő, amikor nem mutatkozott komoly költségvetési deficit. Magyarországon a stabilizációtól (1924), Romániában 1922-től, Jugoszláviában pedig 1923-tól jelentkezett költségvetési többlet.

Ez a helyzet azonban részben az állami beruházások csökkentése, illetve alacsony szinten tartása, részben az államadósság növekedése következtében alakult ki. A költségvetési egyensúly egyébként is kérészéletű volt, hiszen a válság valamennyi országban felborította az egyensúlyt. Az 1929–30. költségvetési évben már egyedül a bolgár államháztartás mutatott fel jelentéktelen többletet. Az 1932–33. költségvetési évben viszont már egyetlen államháztartás sem tudta bevételeiből fedezni kiadásait. Pedig Csehszlovákiától eltekintve – amely stabilabb gazdasága következtében mindig intenzívebb állami beruházási politikát folytatott –, valamennyi ország erősen, Bulgária 60, Magyarország és Lengyelország 80, illetve 75, Jugoszlávia 90%-ra csökkentette kiadásait. Ezzel szemben viszont a bevételek 60–70%-ra estek vissza, így a deficit elkerülhetetlen volt.

A kormányok – részben még a húszas évek inflációs periódusának súlyos szociális problémáitól riasztva – többnyire deflációs po-

litikát folytattak. Ezzel elkerülhetetlenül együtt járt a beruházások csökkentése is. (Lengyelországban a Közmunkaügyi Minisztérium 1929-ben 163 millióval csökkentette az állami beruházásokat, Jugoszláviában a gazdasági minisztériumok költségvetése 234 millió dinárról 162 millió dinárra esett vissza.) A költségvetési deficit gondját a húszas években jórészt az államadósság (illetve külföldi adósság) növelésével igyekeztek enyhíteni (87. táblázat). Erre természetesen csakis a pénz viszonylagos stabilitása mellett volt kilátás. A húszas évek elején, mikor még nem lehetett szó külföldi kölcsönről, a nemzeti bankok útján bocsátottak ki belső kölcsönöket, később pedig kincstárjegyek kibocsátásához folyamodtak.

87. táblázat

Belső államadósság

Ország	Millió egység nemzeti valutában			
	1925	1929	1933	1938
Bulgária	5 268	5 450	6 888	8 428
Csehszlovákia	21 361	27 362	30 346	36 843
Magyarország	—	163	284	428
Lengyelország	194	363	759	2 130
Románia	26 088	16 663	19 306	33 869
Jugoszlávia	—	—	8 426	—

Az államháztartás, de az egész gazdasági élet helyzetét súlyosbították a külföldi tőketevékenység megváltozott feltételei. A külföldi tőke, akár közvetett, akár közvetlen formában, különösen az infrastruktúra (vasúthálózat) kiépítésében játszott korábban jelentős szerepet. A két világháború között viszont a korszak nagy részében – 1919 és 1923 között, majd 1931 után – nem lehetett külföldi tőkéhez jutni. Több ország, mindenekelőtt a volt Monarchia országai számára a hitelfeltételek is lényegesen rosszabbodtak. A hitelek jelentős részét pedig szükségcélokra kellett felhasználni. Az 1919 és 1923 között folyósított mintegy 330 millió dollár hitel például élelmiszersegély formájában áramlott a közép-kelet-európai ország-

gokba. Az éhínség veszélye a hitelek felvételét (Csehszlovákia 81 millió, Magyarország 2,3 millió, Lengyelország 151,6 millió, Románia 51,9 millió, Jugoszlávia 43,3 millió dollár hitelt kapott) indokolttá tette. A tartozások törlesztése azonban, bár a kamatterhet később csökkentették, növelte a háború előtti, illetve háborús adósságok által egyébként is erősen megterhelt államháztartásokat, fizetési mérlegeket.

Az 1924 után jelentkező hitelinfláció ugyan jelentősen növelte az államok eladósodását, mégis figyelmet érdemel az, hogy az 1919 előtti adósságok milyen lényeges terhet jelentettek. A 3,8 milliárd dollár összes adósságból ugyanis 2,1 milliárd régebbi keletű volt (88. táblázat).

88. táblázat

Külföldi államadósság-állomány 1931-ben millió dollárban

Ország	Államadósság				
	összesen	háború előtti	az összesen %-ában	háború utáni	az összesen %-ában
Bulgária	138,9	90,1	64,9	48,8	35,1
Csehszlovákia	395,6	281,4	71,1	114,2	28,9
Magyarország	732,9	249,5	34,0	483,4	66,0
Lengyelország	865,5	359,3	41,5	506,2	58,5
Románia.....	1 022,7	649,9	63,5	372,8	36,5
Jugoszlávia	634,8	460,9	72,6	173,9	27,4

Az adósságok után esedékes 150 millió dolláros évi kamat és törlesztés összegét az 1930., illetve 1931. évi külkereskedelmi mérleg többlete fedezhette volna. Ennek lehetőségét azonban a külkereskedelmi cserearányok erős romlása következtében 50 millió dollárra csökkent külkereskedelmi aktívum (1932-ben) már nem biztosíthatta. A gazdaság labilitását súlyosbította az, hogy a tőkebeáramlás megszűnése következtében az egyáltalán elérhető külkereskedelmi többletet az adósságterhek törlesztése mindenképpen fel-

emésztette, s ezzel a beruházási tevékenység fontos forrása kapcsolódott ki (89. táblázat).

89. táblázat

A fizetési mérleg adatai a két világháború között millió dollárban

Ország	Tőkemozgás	Áru és szolgáltatás	Aranymozgás	Törlesztés és kamat
Bulgária	+ 41,0	+ 18,2	− 1,2	− 58,2
Magyarország	+323,1	−110,2	−13,7	−186,8
Lengyelország	+294,6	+102,3	−72,3	−361,2
Jugoszlávia	+ 63,8	+ 78,9	—	−168,9
Csehszlovákia	−196,5	+496,4	−37,5	−183,1

A táblázatban szereplő négy tőkeimportáló országban a tőkemozgás több mint 700 millió dollár aktívummal zárult. Ennek nagy részét törlesztésre és kamatfizetésre fordították. Tényleges gyarapodást Lengyelországban az aranykészletek növekedése, Magyarországon pedig az importtöbblet finanszírozása jelentett. Csehszlovákia helyzete annyiban volt eltérő, hogy a külkereskedelmi mérleg többlete lehetővé tette a tőkekivitelt, illetve a külföldi kézben levő csehszlovák részvények egy részének visszavásárlását.

A külföldi tőkebeáramlás a húszas években előmozdíthatta és elő is mozdította a belső tőkefelhalmozást. Az egyszerű pénzügyi mérleg megvonása azonban nyilvánvalóvá teszi, hogy a két világháború közötti években törlesztés és kamatfizetés címén végül is nagyobb összeg áramlott a hitelezőkhöz, mint a nettó tőkebehozatal összege.

Ilyen körülmények között a korszak gazdasági fejlődésében Közép-Kelet-Európa országaiban a külföldi tőke nem játszott ösztönző szerepet. Sőt, aligha vitatható, hogy a felhalmozás növekedésének lelassulásában ez a tényező is közrejátszott, nem utolsósorban azáltal, hogy a külkereskedelem többletbevételeit is elszívta. A külföldi hitelekből ugyanis mindössze csak 4–5 évenként fedezhették az importtöbbletet, míg a korszak nagyobb részében éppen az adósságok törlesztése vette igénybe az exporttöbbletet (90. táblázat).

90. táblázat

Külföldi adósság törlesztése az export százalékában

Év	Bulgária	Magyarország	Lengyelország	Románia	Jugoszlávia
1924	9,2	2,4	9,0	3,5	—
1926	8,5	11,1	7,5	9,5	11,5
1928	12,3	17,9	11,3	14,6	18,5

Mennyiben tudott a közép-kelet-európai országok külkereskedelme eleget tenni ezeknek az igényeknek? Mindenekelőtt négy, a térség országainak külkereskedelmi helyzetét döntően befolyásoló mozzanatra kell utalnunk. Először is, a Monarchia felbomlására, ami a külkereskedelem funkcióját erősen megnövelte a térség országaiban, hiszen a korábbi belkereskedelem (részben Magyarországon belül, részben az osztrák és a cseh területek, végül pedig a volt Monarchia két része között) jelentékeny hányada külkereskedelemmé változott. Másodszor, az uralkodó gazdaságpolitikát említhetjük, ami az országok jellegétől függően vagy a hazai ipar vagy a mezőgazdaság védelmét és fejlesztését célozva önellátási tendenciákat hordozott, s nem utolsósorban pénzügyi okokból is a külkereskedelem csökkenése irányában hatott.

Harmadik tényezőként a világgazdaság új folyamatait említhetjük. A háború előtti dinamikus fejlődés ugyanis megszűnt. A súlyos értékesítési nehézségek következtében a külkereskedelem volumene alig haladta meg az első világháború előtti szintet. A külkereskedelem szerepének lényeges csökkenését különösen az előző periódussal összevetve érzékelhetjük.

Az 1891–95. és az 1911–13. évek között a külkereskedelem volumene megkétszereződött. Ezzel szemben a két világháború közötti fejlődést a 91. táblázat adatai szemléltetik.

Végezetül nem hagyható figyelmen kívül az, hogy – kisebb periódusoktól eltekintve – a térség elsősorban mezőgazdasági exportra berendezkedett országai számára a nemzetközi ármozgás, illetve a külkereskedelmi cserearány kedvezőtlen volt. A korábbi export-

91. táblázat

A külkereskedelem volumene

Év	Index
1913	100
1928	113
1937	114

szektorok tehát nem kaptak megfelelő ösztönzést, sőt a fellépő súlyos elhelyezési gondok visszahúzó hatást gyakoroltak. A külkereskedelmi ármozgást a 92. táblázat adatai jellemzik.

92. táblázat

Nyersanyagok, élelmiszerek és iparcikkek árindexei és árarányai

Év	Nyers-anyagok	Élelmi-szerek	Ipar-cikkek	Árarány	
				élelmi-szer / iparcikk	nyers-anyag / iparcikk
	árindexe 1913 = 100				
1921	120	148	186	80	65
1924	133	154	153	100	87
1929	121	134	142	94	85
1932	53	67	90	74	59
1938	51	58	70	81	71

Az első világháború után a térség valamennyi országa – függetlenül belső gazdasági szerkezetétől – erősen a külkereskedelemre volt utalva. A két ipari ország, Ausztria és Csehszlovákia ugyanis megközelítően sem tudta saját termeléséből fedezni élelmiszer-szükségletét, másrészt iparuk erősen exportorientált volt, hiszen korábban éppen a Monarchia piacain fejlődtek ki.

Csehszlovákia termelésének legalább 30%-át kellett exportálni ahhoz, hogy a gazdaság növekedését biztosíthassák. Az iparra vonatkozó számítások, figyelembe véve a belső piac állapotát, azt mutatják, hogy az ipari termelés 40%-át kellett külső piacokon

értékesíteni. Egyes jellegzetes exportiparágak termelésüknek 70–90%-át is exportra termelték. A háborút követő első esztendőkben a fejlett csehszlovák ipar messzemenően ki tudta elégíteni a környező országok ipari szükségletét, amely 1920 és 1922 között átlagban 5 milliárd korona exporttöbbletet jelentett. Ebben az időben a csehszlovák export 50%-a még a volt Monarchia területére irányult.

A későbbi években, 1929-ig az exporttöblet átlag 2 milliárd koronára csökkent. A visszaesés oka azonban nem az ipar importigényének csökkenéséből, hanem a kezdetben Csehszlovákia számára rendkívül kedvező cserearány romlásából következett. Csehszlovákia ugyanis mintegy megkétszerezte exportvolumenét. A csehszlovák ipar elsősorban a fogyasztási cikkek exportját tudta lényegesen növelni, és az export fokozása nagymértékben hozzájárult a csehszlovák ipari termelés növekedéséhez. Az 1920-as évek második felében az export értéke a nemzeti termék 30%-a körül mozgott. A gazdasági válság viszont – a korábbi exportpiacokon kibontakozó elzárkózási törekvésekkel – katasztrofális hatást gyakorolt a csehszlovák exportra. A válság következtében éppen Csehszlovákiában volt a legerősebb az export visszaesése, és a harmincas években az export volumene a válság előtti szint 50%-a körül mozgott, s 1937-ben is csak annak 70%-áig emelkedett. Az exportorientációjú csehszlovák ipar ezt a súlyos megrázkódtatást nem tudta kiheverni, s a termelés volumene többé nem érte el a válság előtti szintet. Minden gazdasági nehézség ellenére, Csehszlovákia külkereskedelme erősen különbözött a térség többi országának külkereskedelmétől. Mindenekelőtt az export színvonala – amely a húszas években közel 1 milliárd dollárral tetőzött (1934-es dollárértékkel számítva) – volt jóval magasabb, mint a többi országban: több mint tízszeresen haladta meg a bolgár, ötszörösen a jugoszláv, háromszorosan a román és magyar, kétszeresen a lengyel export értékét. Természetesen a harmincas években a helyzet Csehszlovákia hátrányára erősen romlott. Másrészt különbözött Csehszlovákia a térség többi országától az export összetételét illetően is. A cseh-

szlovák ipar nagyfokú alkalmazkodási készsége folytán a kivitel mindvégig ipari jellegű maradt (93. táblázat).

A csehszlovák külkereskedelem a húszas években még nagyfokú elaszticitást is tanúsított. Az exportban domináns könnyűipar nem-

93. táblázat

A csehszlovák külkereskedelem az egész érték százalékában

Megnevezés	Export			Import		
	1922/24	1928/29	1937/38	1922/24	1928/29	1937/38
Nyers- és fűtőanyag, élelmiszer	37	26	24	65	56	53
Iparcikk	63	74	76	35	44	47

csak tartani, de – 50% helyett 55%-ra – növelni is tudta részesedését a kivitelben.

A vas- és gépipar exportja nagyjából változatlan maradt, lényegesen növekedett viszont a vegyészet, a színesfémipar stb. exportrészesedése, különösen a harmincas években, amikor a könnyűipar exportrészesedése csökkent, viszont ezek az iparágak 9%-ról 26%-ra növelték exportrészesedésüket.

Kezdetben a csehszlovák külkereskedelem elsősorban a közép-kelet-európai térségbe irányult. E térség részesedése – Ausztria nélkül – az exportból és importból a 95. táblázat szerint alakult.

94. táblázat

A csehszlovák külkereskedelem értéke millió dollárban folyó áron

Év	Export	Import
1920.....	391	332
1924.....	839	781
1929.....	1027	1001
1932.....	370	374
1937.....	417	383

95. táblázat

A közép-kelet-európai országok részesedése a csehszlovák külkereskedelemben

Év	Export	Import
	millió dollárban	
1920	83	25
1924	169	130
1929	215	160
1932	58	64
1937	63	51

A szomszéd országok szerepének visszaesése a csehszlovák külkereskedelemben teljesen egyértelmű, hiszen 1929-ben az exportnak még több mint 20%-a irányult ezekbe az országokba, 1937-ben pedig már csak 15%-a. Ausztriát is figyelembe véve az 1929-es arány 30%, az 1937-es mintegy 20%.

Ami az iparilag hasonlóan fejlett Ausztriát illeti, helyzete bizonyos mértékig hasonló volt Csehszlovákiáéhoz. A korábbi piacok túlnyomó része az új határokon túlra került, és az export fenntartása a gazdaság fejlődésének elengedhetetlen feltétele volt.

Ugyanakkor Ausztria rovására lényeges különbség mutatkozott a két ország külkereskedelmi helyzetében. Ez főként abból fakadt, hogy Ausztria gazdasági helyzete összehasonlíthatatlanul kedvezőtlenebbül alakult, mint Csehszlovákiáé. Ausztria háború utáni leromlása sokkal súlyosabb volt, az inflációt csak nagy külföldi kölcsönnel lehetett leküzdeni, jóvátétel fenyegette, illetve sújtotta, súlyos és állandó politikai válságok nyomasztották a gazdasági életet. Nyilván az általános gazdasági helyzet is lényegesen hozzájárult az exportszint elmaradásához, s az új helyzethez való alkalmazkodás sokkal kisebb eredményeihez. Ugyanakkor a csehszlovák és az osztrák ipari struktúra különbsége is lényeges szerepet játszott az alkalmazkodás nehézségeiben. Az osztrák iparban nagyobb helyet foglalt el a beruházási javak termelése, így a környező országok – komoly beruházási konjunktúra hiánya folytán – még a húszas

években sem tudtak ezeknek olyan felvevőpiacot biztosítani, mint a csehszlovák tömegfogyasztási cikkeknek. Ez a különbség főleg a húszas években éreztette hatását, a harmincas években az importhelyettesítő iparosítás következtében a csehszlovák ipar is jórészt elvesztette piacait. Nem fordult azonban kedvezőre az osztrák ipar helyzete sem. Piacait nem tudta visszanyerni, sőt az újonnan kifejlődött bilaterális kereskedelem keretében még jobban visszaszorult a német gazdasági expanzió nyomán. Mindenesetre a harmincas években az osztrák és csehszlovák külkereskedelem hasonló tendenciákat mutat. A válság következtében mindkettő – európai méretekben – a legnagyobb visszaesést szenvedi el, és egyik sem éri el többé az 1929-es exportszintet.

A húszas évek elején az osztrák külkereskedelem igen súlyos deficittel küzdött. A nyersanyagok jelentős részét, valamint az ország élelmiszerszükségletének nagy hányadát importálniuk kellett. Ausztria a húszas évek végén is közel 50%-kal többet importált, mint exportált. Mintegy 1 milliárd schilling értékű állat- és élelmiszerbehozatalnak, továbbá 1,9 milliárdra rúgó szénbehozatalnak nem volt ellentétele. Félgyártmányokban és késztermékekben ugyan exporttöbblet jelentkezett, de az import ezek esetében is elérte az export 80%-át, vagyis itt sem keletkezett olyan többlet, amely ellensúlyozhatta volna az élelmiszerimport többletét. Az importcikkek kb. 1/3-át tették ki az élelmiszerek, kb. 15–17%-át a nyersanyagok és 50%-át az iparcikkek. A kivitel viszont 85–90%-ban ipari gyártmányokból és félgyártmányokból állt. A nyersanyagkivitelben viszont a fa (10%) volt a legjelentősebb tétel.

Az export értéke elérte a nemzeti jövedelem 1/3-át. A jelentős importtöbbletet, ami 1923–28 között elérte a 6,7 milliárd schillinget (1 milliárd dollár), részben hosszú és rövid lejáratú kölcsönökből, részben a régi külföldi érdekeltségek eladásából fedezték. A külkereskedelem területi átcsoportosulása az exportban erőteljesebben játszódott le, mint az importban. Az importban a középkelet-európai országok részesedése 48%-ról 38%-ra esett vissza, az exportban viszont 51%-ról 31%-ra.

Az iparosodott Csehszlovákiával és Ausztriával ellentétben a kö-

96. táblázat

Ausztria külkereskedelme

Év	Behozatal	Kivitel
	millió schilling	
1924	2271	1907
1929	2286	2125
1932	914	720
1937	1049	1366

zép-kelet-európai térség agrár-agráripari országainak külkereskedelme néhány közös vonást mutatott.

Először, az export valamennyi ország esetében fontos szerepet játszott ugyan az első világháború előtti gazdasági átalakulásban, mégis a külkereskedelem csak igen alacsony (Bulgária, Szerbia, Románia) vagy közepes (Magyarország, Lengyelország) színvonalon állt.

Másodszor, a háború az agrártermelésben rendkívül súlyos és hosszantartó következményekkel járt. A háborút követő jó néhány esztendőben a térség országai nemcsak exportképességüket veszítették el, de még élelmiszerből is behozatalra szorultak.

Az 1909–13 közötti évek átlagosan 26 millió q körül mozgó gabonaexportja helyett 1919–23 között évi 3 millió q gabonabehozatalra került sor. Az egyoldalúan agrárexportáló országok tehát éppen azokat az éveket nem tudták kihasználni, amikor Európában nagy volt az élelmiszerkereslet, amikor a külkereskedelmi csereárány számukra kedvező volt, és amikor az infláció, a valutaleértékelés is ösztönözhette volna az exporttevékenységet.

Harmadszor, valamennyi országban rendkívül alacsony volt az exportdiverzifikáció lehetősége, vagyis túlságosan kevés (néha csak egyetlen) termék tette ki az export nagy részét. Ennek következtében a kedvezőtlen ármozgások vagy piacnehézségek különösen érzékenyen érintették az országokat, gyakorlatilag súlyos függésbe hozták a világgazdaságtól vagy néhány, árucikkeiket felvevő országtól.

97. táblázat

Az öt legfontosabb exportcikk aránya az exportban százalékban

Ország	1925	1933	1937
Bulgária	74	70	61
Magyarország	34	35	34
Lengyelország	47	45	42
Románia	86	81	86
Jugoszlávia	50	52	56

Mint látjuk – a 97. táblázatban –, éppen a három legfejletlenebb országban a legnagyobb az exportcikkek koncentrációjának aránya.

Negyedszer, a háborút közvetlenül követő évek rendkívüli élelmiszerkereslete hamar megszűnt, és a tradicionális exportcikkek kereslete alig vagy igen lassan növekedett. Ez kapcsolatban állt a fogyasztási szokásokban bekövetkezett változásokkal. Míg ugyanis a fejlett ipari országokban 1880–1913 között a gabonafogyasztás gyorsan emelkedett, a két világháború között már stagnált. A kelet-európai országok tehát alig tudták növelni élelmiszerexportjukat: 1924–1929 között Bulgária, Jugoszlávia 17%-kal, Magyarország 8%-kal, Románia mindössze 7%-kal. Az egy főre jutó élelmiszerexport még a húszas évek konjunkturális csúcspontján is mintegy 30%-kal maradt a háború előtti szint alatt.

Ötödször, kisebb-nagyobb eltérésekkel valamennyi ország importjában az iparcikkek behozatala dominált. A szélső értékeket Lengyelország (50%), illetve Románia (80%) képviselték. Az iparcikk-behozatal döntő tételét a fogyasztási cikkek (az import 40–50%-a) tették ki. Az importhelyettesítő iparosítás és az ezt szolgáló magas behozatali vámok csak lassan és főként a harmincas évekre idéztek elő változást. A nehézipari, főleg beruházási javak behozatala – amely a gazdaságok struktúráját megváltoztathatta volna – viszonylag csekély maradt. Ez különösen Lengyelországra és Magyarországra volt jellemző, mivel ezeknek az országoknak viszonylag fejlett nehézipara az alacsony belső szükségletet jórészt

kielégítette, sőt mint láttuk, súlyos strukturális nehézségekkel küzdött.

Magyarországon a külkereskedelem jelentősége ugyan ugrásszerűen megnőtt, lehetőségei azonban az elmaradott, drága termelés hatására igen kedvezőtlenül alakultak. Az európai külkereskedelem a századeleji 50%-os növekedéssel szemben 1929-ben is csak 1%-kal haladta túl az 1913. évi szintet. A magyar külkereskedelem a húszas évek elejének mélypontjához képest gyorsan nőtt. A kivitel 1920 és 1925 között megnégyszereződött, s a behozatal is közel kétszeresére emelkedett, de ez csak a külkereskedelem valamelyes normalizálásának folyamatát tükrözi. Annál is inkább, mivel az évtized második felében már nem sokat változott a külkereskedelem szintje. A külkereskedelmi tevékenység 1929. évi csúcspontján, amikor az előző év rekordtermelése nyomán ugrásszerűen, mintegy 25%-kal emelkedett az export, a külkereskedelem változatlan áron számított volumene még mindig 15–20%-kal elmaradt a háború előtti színvonal mögött.

A következő évtizedben a külkereskedelem rendkívül mértékben visszaesett, folyó árakon a válság előtti csúcsszínvonal harmadárafelére süllyedt (98. táblázat).

98. táblázat

Magyarország külkereskedelmi forgalmának alakulása

Év	Behozatal		Kivitel		Egyenleg millió pengő
	millió pengő	index 1920=100	millió pengő	index 1920=100	
1920	484,1	100	190,6	100	−293,5
1924	815,3	168	667,0	350	−148,3
1929	1 063,7	220	1 038,5	545	− 25,2
1933	312,5	65	391,3	205	+ 78,7
1938	410,6	85	522,4	274	+111,8

A jelentősen lecsökkent volumenű külkereskedelem struktúrájában azonban nagy változás következett be. A már bemutatott gazdaságpolitikai intézkedések és termelési változások hatására az

importon belül 1913 és 1937 között zuhanásszerűen csökkent az ipari készáruk részesedése (62-ről 27%-ra), s jelentősen nőtt a nyersanyagok és félgyártmányok aránya (38-ról 73%-ra). A kivitel belső arányai azonban alig módosultak, sőt a hagyományosan legfőbb tételt képező élelmiszer- és nyersanyag-kiszállítás még fokozódott is (52-ről 59%-ra); (lásd a 99. táblázatot).

99. táblázat

Magyarország külkereskedelmi szerkezete százalékban

Megnevezés	Behozatal				Kivitel			
	1913	1929	1933	1937	1913	1929	1933	1937
Nyersanyag	25,0	37,5	42,1	42,5	52,0	59,9	64,7	58,8
Félgyártmány....	13,3	22,5	28,3	30,6	10,0	6,9	7,3	10,6
Ipari készáru	61,7	40,0	29,6	26,9	38,0	33,2	28,0	30,6

Ha a 99. táblázatot úgy csoportosítjuk át, hogy az élelmiszeripari termelést kiemeljük az iparcikkek kategóriájából, és a nyers- és fűtőanyagokkal azonos kategóriának tekintjük, akkor még egyértelműbb képet kapunk a külkereskedelem szerkezeti változásáról (100. táblázat).

100. táblázat

A magyar külkereskedelem szerkezetének változása százalékban

Megnevezés	Behozatal			Kivitel		
	1922—24	1928—29	1937—38	1922—24	1928—29	1937—38
Nyersanyag és élelmiszer	31	37	43	83	78	69
Iparcikk	69	63	57	17	22	31

A behozatalban természetesen az élelmiszernek nem volt jelentősége, a nyersanyagoknak (pl. a textilipari nyersanyagok 10%-körüli részesedésének) és a fűtőanyagoknak annál inkább. Az iparcikkek behozatalában a fogyasztási cikkek aránya 49%-ról 26%-

ra csökkent. Az egyéb iparcikkeké (köztük a vegyipari termékeké) 14%-ról 22%-ra emelkedett, a beruházási javak behozatali aránya 7% körül stagnált.

A kivitelben az élelmiszer részesedése 66%-ról 55%-ra esett vissza, az iparcikk-kivitelében viszont a könnyűipari termékek aránya megkétszereződött (6%-ról 12%-ra).

A külkereskedelem területi megoszlása is radikálisan módosult. Az első világháború előtt Magyarország külkereskedelmének 70%-a a Monarchia osztrák és cseh területeivel folyt. A két világháború között a Monarchia területén keletkezett országokkal folytatott kereskedelem összezsugorodott: 1929-re az összes külkereskedelem alig több mint felére, 1937-re viszont már alig több mint 1/4-ére csökkent. A harmincas évtizedben – mint korábban bemutattuk – rohamosan növekedett Németország (és részben Olaszország) részesedése a magyar külkereskedelemben, 1938-ban a magyar külforgalom fele bonyolódott Németországgal.

Lengyelország külkereskedelme gyökeres átalakulást követelt meg, azokhoz az arányokhoz és irányokhoz képest, amelyek a háború előtt a különböző lengyel területeken kialakultak. Ebben az átalakulásban lényeges szerepet játszott az, hogy a hagyományos orosz piac, ahová a régebbi lengyel királyság exportjának 80%-a irányult, részben gazdasági, de leginkább politikai okokból teljesen megszűnt, s az egész időszakban jelentéktelen szerepet töltött be a lengyel külkereskedelemben. Ezt csak részben ellensúlyozta az, hogy az egységes Lengyelország, a korábbinál lényegesen szélesebb belső piaccal rendelkezett. Mégis, részben a háborús leromlás és élelmiszer-behozatali szükséglet, részben az exportnehézségek miatt, a független Lengyelország első külkereskedelmi statisztikája 30%-os importtöbbletet mutatott ki. A háború előtti lengyel területek közül a volt lengyel királyság jelentős iparikészáru-exportőr volt, a Német Birodalomhoz csatolt lengyel területek exportját elsősorban a mezőgazdasági termékek és ipari nyersanyagok képezték. Galícia legfőbb exportterméke az olaj volt. A háború után Lengyelország kivitele abban a tekintetben előnyösen különbözött a térség többi országának kivitelétől, hogy nem az élelmiszerek játszották a ve-

zető szerepet. Ez mindenekelőtt nagyobb exportelaszticitást biztosított. A nyersanyagárak kedvezőtlen alakulása, valamint a gazdaság belső egyenetlenségei miatt azonban végül is az élelmiszerexport aránya valamelyest növekedett. Lengyelország külkereskedelme szempontjából kedvezőtlen volt az, hogy a húszas években Németország – amely a Szovjetunió kiesésével az ország legfontosabb kereskedelmi partnerévé vált – a Lengyelországra gyakorolt politikai nyomást kereskedelmi háborúval egészítette ki. A délkelet-európai országok viszont Lengyelország számára mindig csak másodlagos kereskedelmi partnernek számítottak. Egészében a lengyel külkereskedelem kedvezőtlenebb eredményeket mutatott, mint általános fejlődése, holott a belső piac késői kialakulása miatt a lengyel gazdaság exportérzékenysége kisebb volt ugyan Ausztriáénál és Csehszlovákiáénál, de lényegesen nagyobb a Balkán-országokénál (101. táblázat).

101. táblázat

Lengyelország külkereskedelme millió dollárban

Év	Import	Export
1922	276	214
1924	483	413
1932	163	205
1938	247	225

Lengyelország exportja a húszas évek konjunktúra-időszakában átlagosan évi 5,2%-kal nőtt, a harmincas években 4,8%-kal, de a válság éveinek súlyos visszaesése következtében 1924 és 1938 között – hasonlóan az európai kereskedelem általános tendenciájához – csökkenés mutatkozott. A külkereskedelem szerkezete a 102. táblázat szerint alakult.

A kivitelben, mint már utaltunk rá, valamelyest növekedett az élelmiszerek aránya, miközben a nyersanyagok részesedése változatlan maradt, az iparcikk kivitele pedig visszaesett, amiben különösen a textilkivitel csökkenése játszott döntő szerepet.

102. táblázat

A lengyel külkereskedelem szerkezete százalékban

Megnevezés	Export			Import		
	1922—24	1928—29	1937—38	1922—24	1928—29	1937—38
Élelmiszer, nyers- és tüzelőanyag ..	72	76	76	51	50	47
Iparcikk	28	24	24	49	50	53

Az import legfőbb tételei között az élelmiszerek aránya visszaszorult, és a nyersanyagok súlya növekedett. Az iparcikkek behozatalában 1922-ben a könnyűipari termékek még 25%-os részesedéssel szerepeltek, főként azért, mivel az egységes belső piac lassan alakult ki, és a volt porosz és galíciai terület iparcikkellátását részben még a hagyományos forrásokból, import útján elégítették ki. 1938-ban azonban a könnyűipari cikkek aránya a behozatal 11 %-ára csökkent, míg a beruházási javak aránya 10%-ról 16%-ra, az egyéb iparcikkeké pedig 12%-ról 25%-ra növekedett.

A külkereskedelem területi megoszlását illetően a térség többi, nem ipari országától eltérő fejlődés figyelhető meg. Tekintettel arra, hogy a külkereskedelem korábban nem a Monarchia, illetve a Balkán felé irányult, ebben a kereskedelmi kapcsolatban nem is következett be lényegesebb változás. A közép-kelet-európai országokból származó lengyel import mindvégig 12–25% között mozgott, míg a kivitel 20–22%-a irányult ugyanide. A leglényegesebb változás Németország szerepében következett be. A Németországból származó import a lengyel behozatal 35–40%-áról 20%-ára, a Németországba irányuló export a kivitel 50%-áról 18%-ára esett vissza. Közép-Kelet-Európa országai közül egyedül Lengyelország folytatott jelentős kereskedelmet az Egyesült Államokkal is; exportjának 12%-a irányult a tengerentúlra.

A Balkán-országok külkereskedelmében érvényesültek leginkább az elmaradottságból származó gazdasági hátrányok. Az exportelaszticitás fokozására történtek ugyan kísérletek, s a hagyományos exportcikkeket (főleg gabonát) igyekeztek újabbakkal kiegészíteni, de

ezek is főként csak nyersanyagok (olaj, színesércek) lehettek, s ezért a külkereskedelmi cserearányok megjavítására, vagy az exportstruktúra lényeges megváltoztatására nem került sor.

Romániában az olaj révén sikerült biztosítani az exportszerkezet bizonyos átalakítását. Erre a háború utáni Románia mezőgazdasági fölöslegének csökkenése következetében különösen szükség volt. Románia sem tudta ugyanis kihasználni a háborút követő nagy élelmiszer-konjunktúrát, s a húszas évek lassú (évi 7%-os) élelmiszerexport-növekedése sem állíthatta helyre az export régi struktúráját. A húszas évek elején hatalmas importtöbblet keletkezett, három év alatt kb. 250 millió dollár. Később sikerült valamelyes kiviteli többletet elérni, de 1928-tól ismét importtöbblet jelentkezett.

Az olajkivitel jelentősége számottevően nőtt – 1923-ban 13%, 1929-ben már 38% –, és ez lényegesebb szerkezeti változásokat idézett elő a román export szerkezetében. Az egyéb kiviteli cikkek 86%-át azonban továbbra is az élőállat-, a gabona- és faexport tette ki. Romániában az export növekedése elmaradt a termelés növekedése mögött, sőt az egy főre jutó külkereskedelem volumene csökkent.

Érdemlegesebb volt a változás az import területén, ahol Románia a legszigorúbb protekcionista intézkedésekkel, majd igen magas vámtarifákkal ösztönözte iparosítását. Ennek ellenére az importnak még 1929-ben is 86%-a iparcikk volt. Az ország sokoldalú adottságaival is összefüggött, hogy a nyersanyag-behozatal az import mindössze 5%-át tette ki.

A válság következtében, bár az olajexport részben ellensúlyozta a hagyományos mezőgazdasági cikkek exportjának visszaesését, a román kivitel mintegy 50%-kal csökkent (103. táblázat).

A harmincas években tehát sajátos módon külkereskedelmi többlet keletkezett, holott a román exportcikkek külkereskedelmi ára jelentősen csökkent. Ez gyakorlatilag csak az exportvolumen lényeges növelésével volt elérhető. Míg ugyanis a húszas évek elején minden importált tonna áruért 4,5 tonna román árut kellett exportálni, addig a válság időszakára ez az arány 1:14-re módosult, majd a harmincas években 1:10-re mérséklődött. Az exportban az olaj ré-

103. táblázat

A román külkereskedelem millió dollárban

Év	Import	Export
1920	232	115
1924	222	240
1927	344	387
1932	122	170
1938	136	157

szesedése már csak kismértékben növekedett, a búza, a fa és az élőállat kivitele pedig csökkent (104. táblázat).

A legfőbb arányok tehát látszólag nem sokat változtak. Az importot helyettesítő iparosítás a fogyasztási iparcikkek behozatalát illetően azonban itt is meghozta eredményeit. Míg a húszas évek elején az összes import több mint 50%-át tette ki a fogyasztási, főleg textilipari cikkek behozatala, a válság előtt ez az arány 42%-ra, majd 1938-ra 25%-ra csökkent. Növekedett viszont a vegyészeti termékek és a beruházási javak importja. Ez utóbbi cikkek behozatala már megközelítette az import 20%-át.

A külkereskedelem területi struktúráját illetően a legfontosabb változásokat a nyugati országok fokozatos visszaszorulása jellemezte. Olaszország, Anglia és Franciaország a korszak kezdetén 50%-kal részesültek a román importból. A húszas évek végén részesedésük már csak 25%, s a hanyatlás tovább tartott. A vezető

104. táblázat

A román export és import százalékos megoszlása

Megnevezés	Export			Import		
	1922—24	1928—29	1937—38	1922—24	1928—29	1937—38
Nyersanyag, élelmiszer	97,5	96,0	96,0	13,5	13,5	14,0
Iparcikk	2,5	4,0	4,0	86,5	86,5	86,0

szerep végig Németországé volt, amelynek részesedése a harmincas években már megközelítette a 30%-ot. A dunavölgyi országok szerepe az importban csekély, 1927-es csúcspontján mindössze 35%, a háború előtt pedig 30% körül mozgott.

Az exportban a dunavölgyi országok részesedése hasonlóan hanyatló tendenciával 1937-ben már 20%-ra csökkent. Ez esetben is Németországé a vezető szerep, de távolról sem olyan egyértelműen, mint az importban. Románia ugyanis viszonylag előnyösebb helyzetet élvezett az olajexport révén, a kizárólag vagy főleg gabonát exportáló és a német piacra jobban ráutalt országokkal szemben.

Jugoszlávia területe annyira megváltozott a háború után, hogy szinte alig lehetne az új állam külkereskedelmét a régi Szerbia külkereskedelmével összevetni. Az alapvető jellegzetességek, mint az alacsony egy főre jutó külkereskedelmi szint és az egyoldalú struktúra azonban változatlanul fennmaradtak. Az egyoldalú mezőgazdasági exportot a horvát vagy boszniai faexporttal és bányászati termékekkel egészítették ki. A réz-, pirit-, vasérc-, és bauxitexport a húszas években rohamosan növekedett. A kivitel 50%-át azonban továbbra is élelmiszerek tették ki.

A háborút követő első három év – Romániához hasonlóan – közel 250 millió dollár importtöbbletet eredményezett, majd néhány évben jelentéktelen exporttöbblet mutatkozott, s 1927 után ismét behozatali többlet alakult ki. A harmincas években viszont sikerül kiegyensúlyozni a külkereskedelmi mérleget. A súlyos exportvisszaesés és a kedvezőtlen árualakulás közepette ezt nem utolsósorban az import radikális korlátozása tette lehetővé (105. táblázat).

Jugoszlávia azok közé az országok közé tartozott, amelyek a harmincas években legerősebben kapcsolódtak a német piachoz. 1928-ig a Németországba irányuló export sohasem haladta túl a jugoszláv kivitel mintegy 10%-át, 1938-ban viszont már elérte a 35%-ot is. Olaszországnak a húszas évek végén volt nagy szerepe (mintegy 25%), a dunavölgyi országok részesedése azonban ez esetben is csökkenő tendenciát mutatott; 1929-ben még 40% körül mozgott, 1938-ban már a 25%-ot sem érte el. Az import alakulása

105. táblázat

Jugoszlávia külkereskedelme milló dollárban

Év	Export	Import
1920	66	173
1924	206	178
1929	236	266
1933	78	67
1938	116	115

ehhez hasonló tendenciákat és nagyjából hasonló arányokat mutatott (106. táblázat).

Az exportban az 1920-as években csökkent az élelmiszerek aránya az ipari nyersanyagok javára, a harmincas években viszont, a Németországgal folytatott kereskedelem folytán, újból nőtt. Az importban az élelmiszerek mérsékelt csökkenésével szemben a nyersanyagok aránya valamelyest nőtt. Ha nem is a Romániához hasonló radikális mértékben, de 50%-ról 32%-ra csökkent a fogyasztási cikkek behozatala, amivel szemben a gépek importrészesedése 18%-ról 25%-ra, az egyéb iparcikkeké 6%-ról 12%-ra emelkedett.

Bulgária a térség egyetlen olyan országa, amelynek külkereskedelmét a területi változások nem befolyásolták lényegesen. Bulgária azonban nem rendelkezett olyan lehetőségekkel, mint Románia vagy Jugoszlávia, hogy hagyományos élelmiszerexportját nyersanyagexporttal egészítse ki. Az élelmiszerexport áruösszetétele azon-

106. táblázat

Jugoszlávia külkereskedelmi struktúrája százalékban

Megnevezés	Export			Import		
	1922—24	1928—29	1936—38	1922—24	1928—29	1936—38
Nyersanyag, élelmiszer	85	83	83	26	27	25
Iparcikk	15	17	17	71	73	75

ban gyökeresen megváltozott. Már a háború előtt és alatt fontos exportcikké vált a dohány. Ez a folyamat a húszas években tovább folytatódott. 1912–1920 között a dohánytermelés megötszöröződött, az export megtízszereződött. A bolgár külkereskedelmet ennek ellenére is rendkívül kedvezőtlenül befolyásolta, hogy igen kevés nagy volumenben exportálható cikkel rendelkezett, s ez a körülmény erősebb külkereskedelmi partnereitől való gazdasági függését igen nagy mértékben fokozta. Másrészt, mint kis ország, termelése igen erős specializációt kívánt és viszonylag jelentős – az ország fejlettségével nem is teljesen arányos – külkereskedelmet.

A húszas években, bár a külkereskedelem volumene elérte a háború előtti szintet, eleinte jelentősebb importtöbblet mutatkozott. Csakhogy Bulgária – mint vesztes ország – az importot nem fedezhette kölcsönökből vagy segélyekből. Az ország importszükséglete azonban még átmenetileg sem élelmiszerekben jelentkezett, s ezért a külkereskedelmi mérleg egyensúlyát importkorlátozásokkal igyekeztek megteremteni. A kedvezőtlen nyersanyaghelyzet miatt azonban még a fogyasztási cikkekre orientálódó importhelyettesítő iparosítás mellett is szükség volt nyersanyagok behozatalára. A nehézipar fejlesztésének igényeit pedig csakis a nyersanyag- és gépbehozatal növelésével lehetett kielégíteni.

Az export ezért végül is a húszas évtizedben mindig elmaradt az import mögött. A bolgár ipar és gazdaság szintje alacsonyabb volt, mint a térség más országaiban. Az élelmiszerek aránya még 1929-ben is az összkivitel 80%-ára rúgott, s a búza, kukorica, tojás, zöldbab és dohány önmagában a kivitel 74%-át tette ki. Az importot igen magas vámokkal korlátozták. Ennek azonban nem csupán protektív szerepe, de pénzügyi jelentősége is volt. A vámbevételek ugyanis az államháztartás jövedelmének közel 1/3-át tették ki, és erre a költségvetés egyensúlya miatt igen nagy szükség volt. Másrészt a vámok a valuta megszilárdításában is szerepet játszottak, mivel az import megnövekedése esetén a fizetési mérleg felbillenésétől tartottak. Márpedig Bulgária importjában így is 78%-kal részesedtek az ipari termékek.

A bolgár export Romániához hasonlóan 1927-ben érte el tető-

pontját. A válság alatt az export kevésbé csökkent, mint az import, jóllehet ennek a belső tőkefelhalmozásra súlyos következményei voltak a cserearányok jelentős eltolódása miatt. A válság következtében a külkereskedelem országonkénti megoszlása is lényegesen módosult. Az ár- és értékesítési gondokkal küzdő Bulgária külkereskedelmét egyoldalúan Németországhoz kapcsolta, annál is inkább, mivel a piaci lehetőség mellett, mint láttuk, a németek átmenetileg hajlandók voltak magasabb árat fizetni, és klíring alapon kereskedni. Bulgária a klíringországokkal általában elég jelentős kiviteli többletet ért el. Ezekre az évekre gabonaexportja teljesen jelentéktelenné vált, a dohánykivitel stagnált, viszont néhány új kiviteli cikk jelent meg, főként a hús, a tejtermékek és a gyümölcs. Az öt legfontosabb kiviteli termék részesedése 1929-ben az export háromnegyedére, 1937-ben kevesebb, mint kétharmadára rúgott. A behozatalt viszont tovább szigorították, és a fogyasztási cikkek részesedése felére csökkent. 1930-ban még a textilfogyasztás 25%-át sem tudták hazai termelésből fedezni, 1938-ban viszont már több mint 40%-át (107. táblázat).

107. táblázat

Bulgária külkereskedelmi szerkezete százalékban

Megnevezés	Export			Import		
	1922—24	1928—29	1936—38	1922—24	1928—29	1936—38
Élelmiszer, nyersanyag	96	93	96	23	22	17
Iparcikk	4	7	4	77	78	83

Az exportban a gabona részaránya az első világháború előtti 66%-ról 15%-ra csökkent, viszont a dohány részesedése 1%-ról 34%-ra, a gyümölcs- és zöldségféléké 2%-ról 18%-ra emelkedett.

Az importban a könnyűipar részesedése 46%-ról 20%-ra csökkent, ezzel szemben a gépek és beruházási javak 21% helyett a behozatal 1/3-ára emelkedtek (108. táblázat).

108. táblázat

A bolgár külkereskedelem volumene millió dollárban

Év	Export	Import
1920	46	61
1924	61	70
1929	78	101
1932	41	42
1934	61	60

A bolgár külkereskedelem a húszas években csak két esztendőben, 1926-ban és 1927-ben tudott valamelyes többletet felmutatni. Az 1930-as években viszont egyetlen esztendő (1932) jelentéktelen passzívumától eltekintve, külkereskedelmét mindig aktívummal zárta. Kedvezőtlen árviszonyok között ezt kivitelének megkétszereződésével érte el. Az importnak 1929-ben mintegy 30%-a származott a közép-kelet-európai országokból, s ez csupán 25%-ra csökkent a harmincas években. A háború után Olaszország volt a legfontosabb partner, és a nyugat-európai országok is lényegesebb szerepet játszottak. 1924-től azonban már Németországé a vezető szerep, a bolgár import több mint 30%-ával. A harmincas évek végén pedig a bolgár importnak már 50%-a származott Németországból. Az export jórészt hasonló arányokat mutatott, Németország részesedése több mint 55%-ot tett ki, viszont a dunavölgyi országok aránya már 15%-ot sem ért el.

A külkereskedelem valamennyi ország esetében erősen meghatározta a gazdasági fejlődés menetét, a nemzetgazdaság, illetőleg főbb szektorai növekedését. Az átfogó mutatók, természetesen több tényező hatására, torzítanak. A modern gazdasági fejlődés egyetlen olyan hosszabb szakaszát sem ismerjük, amikor ilyen hosszantartó gazdasági hanyatlás következett be, ami az átlagokat végül is erősen befolyásolta. A mintegy két évtizedet felölelő korszakból az első néhány esztendő – bár önmagában növekedést mutat –, mégsem emelte a növekedési indexek értékét, mivel ekkor csak a háború okozta visszaesés pótlásáról lehetett szó. A válság néhány

éves súlyos visszaesést jelentett. Ha tehát 1920 és 1938 között számítanánk a növekedést, akkor a mutatók felfelé torzítanak. Ha 1924 és 1938 között, akkor lefelé, mivel figyelmen kívül hagynánk, hogy a háború következtében egy évtized jórészt kiesett a gazdasági fejlődésből.

A növekedési átlag mutatóit ugyancsak erőteljesen befolyásolta az, hogy a megelőző korszakban a nemzetgazdaság növekedését valamennyi ágazat együttes, jóllehet különböző ütemű fejlődése alakította ki. A két világháború között viszont néhány szektor fejlődése más szektorok stagnálásával vagy visszaesésével járt együtt. Az aggregátmutatók tehát ismét csak részben fejezik ki a gazdasági mozgás lényegét. Végül az ármozgások is sokkal radikálisabbak voltak, mint a korábbi összehasonlítható fejlődési szakaszokban. Ez ugyancsak megnehezíti a növekedési tendenciák, illetve a különböző gazdasági szektorok nemzeti jövedelemhez való hozzájárulásának megbízható mérését.

Mindenesetre az összesítő adatok arra utalnak, hogy – az egyetlen Ausztriát kivéve – valamennyi országban az ipar képviselte a nemzeti jövedelem legdinamikusabb szektorát, ennek következtében az ipar hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez megnövekedett.

A gazdasági fejlődés fontos mutatója a nemzeti jövedelem termelésének megoszlása, ami – a kereső népesség foglalkozási megoszlásával ellentétben – a technikai színvonal és a munka termelékenysége közötti ágazati különbségek hatásait is kifejezi (109. táblázat).

A gazdaság korszerűsödésének az ipar térnyerése által jellemzett folyamata tehát a két világháború között nem jelentéktelen mértékben haladt előre Közép-Kelet-Európa országaiban. A Balkán-államok a második világháború küszöbén lényegében megközelítették a magyar és lengyel gazdaság negyedszázaddal korábbi, századeleji fejlettségi szintjét, struktúráját. Ráléptek az egyoldalú agrárjellegből való kivetkőzés útjára. Magyarországon és Lengyelországban a mezőgazdaság és ipar részesedése az össztermelésből a kiegyenlítődés felé tendált, jellegzetesen agráripari struktúra kialakulására

109. táblázat

A nemzeti jövedelem termelésének százalékos megoszlása*

Ország	Mezőgazdaság		Ipar		Egyéb	
	1	2	1	2	1	2
Ausztria	25	35	47	43	28	22
Csehszlovákia**	33	23	51	53	16	24
Magyarország	44	37	30	36	26	27
Lengyelország	—	39	—	32	—	29
Románia***	60	53	24	28	16	19
Jugoszlávia***	58	54	21	22	21	24
Bulgária	71	63	16	18	13	19

* Az 1. rovat 1913. évi adat, a háború utáni területekre számítva. A 2. rovat 1938. évi adat.

** Csak a cseh—morva területre vonatkozó 1913. évi adat.

*** 1922. évi adat.

utalva. Ausztria és Csehszlovákia viszont lényegében az iparosodott nyugat-európai gazdaságszerkezet jellemvonásait tükrözte.

1938-ban ugyanis a fejlett, iparosodott európai országokban (Anglia, Svédország, Németország, Svájc, Belgium) az ipar részesedése a nemzeti jövedelemből – szolgáltatások nélkül számítva – 60–70%-ok között mozgott, s az egyéb erősen iparosodott országokban (Franciaország, Hollandia, Dánia, Norvégia, Ausztria, Csehszlovákia és Olaszország) is elérte vagy túlhaladta az 50%-ot. Magyarország és Lengyelország ezzel szemben közepes fejlettséget mutatott, amennyiben a nemzeti jövedelemnek 30–40%-a származott az iparból. Ennél is kedvezőtlenebb a kép a Balkán-országok esetében, amelyekben az ipar részesedése csak 20–25% körül mozgott.

Ezek az adatok természetesen arra is fényt vetnek, hogy az éles európai fejlettségi szintkülönbségek mitsem tompultak, Kelet-Európa történelmi elmaradása továbbra is fennállt.

Csehszlovákiában a nemzeti jövedelem (pontosabban a bruttó nemzeti termék) – egyes vélemények szerint vitatható számítások

szerint – 1937-ben közel 50%-kal haladta meg a háború előtti szintet. A növekedés a húszas években történt, mivel 1937-ben a nemzeti jövedelem összvolumene 1,6, az egy főre jutó volumene pedig közel 5%-kal maradt el az 1929-es szint mögött. Ezt a növekedést a nemzeti jövedelem 10–15%-ának beruházásával érték el. A csehszlovák nemzeti termék tehát 1913–1937 között évi 1,7%-kal növekedett.

Ausztriában a bruttó nemzeti termék 1920-ban egyharmaddal maradt el az 1913-as szint mögött, 1929-ben viszont már 5%-kal túlhaladta azt. Sajátos módon azonban a mérsékelt növekedés a vámok védelmében gyorsabban fejlődő mezőgazdaságnak volt köszönhető. 1933-ban a nemzeti jövedelem ismét mintegy 1/5-del az első világháború előtti szint alá süllyedt, és az Anschluss előtti évben még nem érte el az 1913-as szintet (1913 = 100, 1937 = 91). Tekintettel arra, hogy a mezőgazdaság termelése ekkor már közel 20%-kal túlhaladta az első világháború előtti színvonalat, nyilvánvaló, hogy részesedése a nemzeti jövedelem termelésében az iparral szemben – Közép-Kelet-Európában egyedülálló módon – növekedett (110. táblázat).

1913 és 1929 között tehát évi 0,3%-os átlagos növekedés tapasztalható, amelyet 1929 és 1933 között évi 1,8% csökkenés vált

110. táblázat

Ausztria nemzeti terméke

Év	A nemzeti termék		Az egy főre jutó nemzeti termék indexe
	millió schillingben	indexe	
1913	10 802	100,0	100,0
1920	7 175	66,4	69,6
1924	9 565	88,5	91,3
1929	11 358	105,1	106,7
1933	8 803	81,5	81,7
1937	9 802	90,7	91,1

fel. Ennek nyomán a nemzeti jövedelem végül is átlagosan évente 0,4%-kal csökkent.

Magyarországon egyértelműen az ipar volt a nemzetgazdaság dinamikus szektora. A húszas évek elejének súlyos gazdasági leromlását követően a termelés színvonala csak 1924–25-ben érte el a háború előtti szintet. Az évtized második felében néhány éves kedvező konjunktúra következett, amikor is az ipar mellett a szolgáltatások is fontos szerepet játszottak. Ebből következik, hogy lényegesen eltérő képet nyerünk, ha a nemzeti jövedelemnél csak az ún. materiális jószágtermelést (mezőgazdaság, ipar, kereskedelem, közlekedés) vesszük figyelembe, vagy ha a szolgáltatásokat is bevonjuk számításainkba (111. és 112. táblázat).

111. táblázat

Magyarország nemzeti jövedelme 1938/39-es árakon

Év	A nemzeti jövedelem			
	millió pengőben[1]	index	millió pengőben[2]	index
1911—13	3900	100	3257	100
1924—25	3842	98	3083	94
1928—29	4999	128	4078	125
1937—38	5626	144	4313	132

[1] rovat = Eckstein, Matolcsi stb. alapján.
[2] rovat = Fellner.

Akár az első, akár a második számítást vesszük is alapul, az átlagos évi 1–1,5%-os nemzetijövedelem-növekedés jelentősen elmaradt a háború előtti évi 2,5%-os növekedés mögött. A nemzeti jövedelem beruházási hányada ugyanis meglehetősen alacsony volt. Még a húszas évek második felének konjunktúrája idején sem haladta túl a 8%-ot, és a tőkeképződés mintegy 35%-a nem közvetlenül a termelőágazatokba, hanem házépítésbe áramlott. Ami az egyes ágazatok arányát illeti a nemzeti jövedelem termelésében

– mindkét számítás szerint –, egyértelmű a mezőgazdaság visszaszorulása (112. táblázat).

A változásban lényegesen közrejátszott az, hogy a mezőgazdaság hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez 1928–29-ben abszolút ér-

112. táblázat

Magyarország nemzeti jövedelmének összetétele folyó árak alapján számított százalékban

Ágazat	1911—13[1]	1928—29[1]	1911—13[2]	1928—29[2]
Mezőgazdaság	50	38	58	47
Bányászat, ipar	23	29	28	37
Kereskedelem, közlekedés	9	14	14	16
Szolgáltatás	18	19		

[1] = Eckstein, Matolcsi stb. alapján.
[2] = Fellner.

tékben is 10%-kal alacsonyabb volt, mint az első világháború előtt. A harmincas években természetesen a növekedés lelassult. A válság idején mintegy 10–15%-os nemzetijövedelem-csökkenés következett be. Ezt 1935-től ismét növekedés váltja fel, és 1938-ra a nemzeti jövedelem színvonala mintegy 10–12%-kal túlhaladta az 1929-es szintet (lásd a 111. táblázatot).

A beruházási tevékenység a harmincas években jóval elmaradt a húszas évek beruházásai mögött. A válság idején pedig a beruházások szintje 66%-kal csökkent és 1937–38-ban – tehát a fegyverkezési program megindítása előtt – még 40%-kal elmaradt a húszas évek csúcsszínvonalához és mintegy 15%-kal a húszas évek konjunkturális átlagához képest. Mivel az agrárválság súlyosabban hatott az országra, mint az ipar válsága, a mezőgazdaság hozzájárulása a nemzeti jövedelem termeléséhez tovább csökkent, és 1938-ban nagyjából azonossá vált az ipar részesedésével (31–32%). Nem kétséges, hogy ebben az arányban a harmincas évek súlyos agrárollójának torzító hatása is lényeges szerepet játszott. A mezőgazdaság termelési színvonala azonban kétségtelenül alacsony

volt, nem haladta meg az első világháború előtti szintet (1938-as árakon még nem is érte el azt, de ez, mint jeleztük, részben torzít). Az ipar és a többi szektor mérsékeltebb növekedésével is lényegesen növelte a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulását. A mezőgazdaság nagy súlya és az ipari fejlődés mérsékelt üteme mellett végül is a nemzeti jövedelem növekedése évi átlagban 1–1,5% között mozgott.

A nemzeti jövedelem összehasonlító vizsgálata Lengyelország esetében szinte lehetetlen. Egyrészt a háború előtti nemzeti jövedelem megállapítása a három különböző, más nemzetgazdasági egység részét képező területen áthidalhatatlan nehézségeket támaszt, másrészt a két világháború közötti időszakra sem rendelkezünk a nemzeti jövedelmet vizsgáló átfogó aggregát adatokkal. Mindenesetre a két legfontosabb szektorra vonatkozó adataink arra utalnak, hogy a nemzeti jövedelem emelkedése igen mérsékelt lehetett. Ha az ipari termelés esetében az optimálisabb számításokból indulunk ki, akkor is a lengyel ipar csak mintegy 5–6%-kal termelt többet, mint a háború előtt. Bár a mezőgazdaság helyzete kedvezőbb volt, a nemzeti jövedelem emelkedése összességében mérsékelt maradt, sőt feltehető, hogy 1929-ben erősen, de 1938-ban is még mintegy 10%-kal elmaradt az első világháború előtti szint mögött.

1929-re rendelkezésre áll egy lengyel nemzetijövedelem-becslésünk, amely azonban nem a termelés alapján, hanem a fogyasztási módszer szerint készült, és 26 milliárd zlotyra becsüli az ország nemzeti jövedelmét. 1937-re viszont a bruttó hazai nemzeti termék adataival rendelkezünk, ami 25 milliárd zlotyra rúg.

Tekintettel az árváltozásokra, ez utalhatna némi növekedésre, bár más becslések szerint a nemzeti jövedelem folyó áron 1929-ben 28, 1937-ben 18 milliárd zloty volt, figyelembe véve az árváltozást, ez megközelítően azonos érték. Ez az adat azonban csupán igen nagy fenntartással kezelhető.

Az első világháború előtti kiindulóponttól eltekintve, gazdag adatsorral rendelkezünk a nemzeti jövedelem fejlődésére vonatkozóan Jugoszláviában. Sőt, egy későbbi számítás a háború előtti Jugo-

szláviára is megkísérelte a nemzeti jövedelem nagyságának és összetételének rekonstruálását. (Különösen az összetételt illetően kell azonban torzítással számolnunk, mivel a számítás 1953-as árakon készült.) (113. táblázat.)

113. táblázat

Jugoszlávia nemzeti jövedelmének alakulása 1953-as áron

Év	Milliárd dinárban	Index
1909—12	560	100
1924	622	111
1929	789	141
1932	681	122
1938	889	159

Az adatok szerint tehát Jugoszlávia nemzeti jövedelme 1923-ban túlhaladta a háború előtti szintet, és a húszas években évi 4%-os évi növekedést tapasztalhatunk. Ezt a válság idején 12%-os visszaesés követte. 1938-ban viszont már mintegy 12%-kal a válság előtti szint fölött volt a nemzeti jövedelem volumene (évi 1% körüli növekedés). Az egész időszak évi átlagos növekedését 2,5% körül határozhatjuk meg. A gyorsabb népességnövekedés következtében az egy főre jutó növekedés már csak 1,5%-ot tett ki, tehát ugyancsak alacsony szinten mozgott.

Egy másik számítás alapján (114. táblázat) a növekedés még kedvezőtlenebb képet mutat.

Eszerint a háború utáni helyreállítási periódustól eltekintve (amely az átlagos növekedési rátát kedvezőtlenebbé tenné), 40%, azaz évi 2,3%-os növekedéssel számolhatunk, vagyis az egy főre jutó növekedés alig haladja meg az 1%-ot.

A nettó beruházási színvonal végig alacsony volt. Az inflációs periódusban a nemzeti jövedelem 6–7%-ára rúgott, a húszas évek végének és a harmincas évek második felének konjunkturális periódusaiban csak 5–6% körül mozgott. A beruházott tőke az iparban nőtt a leggyorsabban, egészében évi 3,5%-kal. A mezőgazda-

114. táblázat

A nemzeti jövedelem alakulása Jugoszláviában

Év	Volumen-index	Az egy főre jutó nemzeti jövedelem indexe
1923	100	100
1929	126	115
1933	111	97
1938	140	117

sági tőke növekedése a húszas években minimális volt, a harmincas években viszont felgyorsult.

A társadalmi termék alapján végzett számítás szerint (folyó áron) a nemzeti jövedelem termelésének ágazati összetétele a 115. táblázat szerint alakult.

115. táblázat

A nemzeti jövedelem termelésének ágazati összetétele Jugoszláviában, százalékban

Év	Mezőgazdaság (erdészettel)	Ipar (építőiparral)	Közlekedés	Kereskedelem
1923	60,3	24,3	3,1	12,3
1929	56,7	25,9	5,1	12,3
1938	52,2	30,5	5,5	11,8

A mezőgazdasági árak esése ez esetben is feltétlenül torzítja a képet, bizonyos összefüggéseket azonban így is megvilágít. Nevezetesen azt, hogy az ipar volt a legdinamikusabb szektor, de ugyanakkor a szektorális átalakulás meglehetősen lassú volt.

Románia háború előtti nemzeti jövedelmére nem lehet megbízható képet kapni. Az 1922-ből származó első számítást is csak fenntartással fogadhatjuk. Ezzel szemben 1929-től az Enciclopedia Romania által közzétett nettó társadalmi termékadatok közel áll-

tak a nemzeti jövedelemhez. Az 1927. évvel kezdődő adatsor azonban nem teszi lehetővé a húszas évek viszonylag jelentékeny fellendülésének figyelembevételét, s úgyszólván a csúcsról indul. Az 1938-ig elért növekedési eredmény ezért a valóságnál kedvezőtlenebb képet tükröz. Más közvetett számítások szerint 1928-ig a háború előttihez képest a nemzeti jövedelem mintegy 25%-kal nőtt, s ezt figyelembe véve 1938-ig mintegy 45–50%-os növekedést feltételezhetünk. Egyéb közvetett adatok is arra utalnak, hogy ez az érték közel állhat a valósághoz (116. táblázat).

116. táblázat

Románia társadalmi terméke 1938-as árakon

Év	Bruttó társadalmi termék		Nettó társadalmi termék	
	milliárd lei	index	milliárd lei	index
1926	416	100	226	100
1928	427	102	227	100
1930	393	94	239	106
1938	490	118	263	116

A mezőgazdaság lényegében stagnált. A számítások szerint az évi átlagnövekedés zéró körül mozgott. A külföldi befektetésektől elzárkózó gazdaságpolitika növelte a tőkehiányt, amely a mezőgazdaságban még súlyosabban jelentkezett, mint az iparban. A harmincas évek súlyos mezőgazdasági válságának leküzdése a mezőgazdaság részesedését csupán a húszas évek konjunktúraértékével tette azonossá.

Az iparosítás természetesen a nemzeti jövedelem alakulásában is éreztette hatását. Az ipar hozzájárulásának értéke a nemzeti jövedelemhez 1926 és 1938 között mintegy 45%-kal nőtt, a kereskedelemé és közlekedésé 15%-kal, a szolgáltatásoké pedig 25%-kal. Az arányok tehát az ipar javára tolódtak el. Az ipar részesedése a nemzeti jövedelemből 1926-ban 23%-ot, 1938-ban pedig 29%-ot tett ki, miközben a mezőgazdaság részaránya 40%-ról

34%-ra esett vissza. A válság a román ipart kevéssé sújtotta, egyrészt, mivel az importhelyettesítő iparosításnak a pénzügyi válság okozta rendszabályok további ösztönzést adtak, másrészt, mivel az olajkitermelést a válság nem érintette.

Más – reálisabbnak tűnő – számítások szerint az ipar és a mezőgazdaság aránya a nemzeti jövedelem termelésében 22%, illetve 53% volt. Ezt támasztja alá az, hogy az aktív lakosság 73%-a a mezőgazdaságban, 14%-a pedig az iparban talált megélhetést. Ez a számítás azonban nem vette figyelembe a szolgáltatásokat, s ez önmagában is némileg módosítja a mezőgazdaság, illetve az ipar arányát.

Bulgária nemzeti jövedelme 1913-hoz képest már a húszas évekre is jelentősen gyarapodott. Bulgária azok közé a kivételes országok közé tartozott, amelyek a mezőgazdaságban is érdemleges növekedést tudtak felmutatni. A húszas években ezt a növekedést 40%-ra tehetjük, a válság okozta 30%-os visszaesés után azonban a harmincas évek második fele már csak rekonstrukciós jellegű lehetett.

A húszas évek ugyanakkor figyelemre méltó ipari, beruházási konjunktúrát is teremtettek. A vámvédelem néhány importhelyettesítő iparágban különösen nagy növekedést idézett elő. Az ipari termelés általában is gyorsan növekedett. Az 1924-től rendelkezésre álló pontosabb számítások 1924 és 1929 között 10%-ra becsülik a nemzeti jövedelem bruttó növekedését. Ez azonban nem lehet reális, annál kevésbé, mivel érthetetlen és megalapozatlan módon az ipar visszaesésével számol, amit a termelési adatok nem támasztanak alá. A válság után kétségtelen tény, hogy a rendkívül szűk belső piacon további növekedés, nagyjából 1935-ig, nem mutatkozott. Ezt követően azonban gyors termelés- és nemzetijövedelem-növekedésről adhatunk számot. Az ipar volumene azonban még mindig oly jelentéktelen volt, hogy a nemzeti jövedelem alakulása lényegében kizárólag a mezőgazdasági ciklustól függött.

Ennek ellenére a mezőgazdaság részesedésének csökkenése ez esetben is megfigyelhető. Bár a különböző árakon történő számítások mellett a hibahatár igen nagy, mégis az igazsághoz közelebb

járunk a bolgár gazdaság fejlettségét illetően, ha a mezőgazdaság részesedését mintegy 50%-ra becsüljük (a háború előtt kb. 65% volt), az iparét pedig 15–20%-ra.

Bármekkora is volt a nemzeti jövedelem emelkedésének eltérése az egyes országokban, általános vonásként figyelhető meg, hogy az évi 2%-ot sehol sem haladta túl. A lassú növekedés egyben a nemzetgazdaságok szerkezeti átalakulásának szükségszerű lassúságával járt együtt.

A közép-kelet-európai országok történelmi elmaradottságának konzerválódását mutatja a fejlettségi szint legátfogóbb mutatójának, az egy főre jutó nemzeti jövedelemnek nemzetközi összehasonlítása is.

117. táblázat

Az egy főre jutó nemzeti jövedelem 1937. évi dollárban

Ország	Dollár
Anglia	440
Svédország	400
Németország	340
Belgium	330
Hollandia	306
Franciaország	265
Ausztria	190
Csehszlovákia	170
Magyarország	120
Lengyelország	100
Románia	81
Jugoszlávia	80
Bulgária	75

Huszonnégy európai ország átlag 200 dolláros egy főre jutó nemzetijövedelem-szintjét figyelembe véve a közép-kelet-európai országok az átlag alatt maradtak. Igaz, ezen belül Ausztria alig 5%-kal, Csehszlovákia pedig csak 15%-kal. Ez a szint viszont a leg-

fejlettebb európai országok nemzetijövedelem-szintjének csupán mintegy felét érte el.

Magyarország és Lengyelország egy lakosra számított nemzeti jövedelme csupán az európai szint fele körül mozgott, és a legfejlettebb európai országok szintjének egynegyedére-egyötödére rúgott.

A gazdasági élet igen lassú fejlődése tehát nem volt elegendő a kelet-európai országok gazdaságának gyökeres átalakításához, ugyanakkor a korszerűsítés kapcsán már a századforduló után jelentkező ellentmondásokat tovább mélyítette. Ezek az ellentmondások bizonyos fokig a falu és a város, a mezőgazdaság és a modernebb gazdasági ágazatok ellentéte formájában jelentkeztek.

A falu és a mezőgazdaság annak ellenére, hogy a tőkés átalakulás itt is gyorsan haladt előre, mégis sok vonásában átmentette a hagyományos földesúri-feudális, illetve paraszti-kisárutermelő gazdaságot, s nem utolsósorban életformát, szemben a várossal, amely az ipar, a kereskedelem és a mindenhatóvá váló bankok székhelye, s jelképe volt. A mobil tőke fölénye az ingatlan vagyonnal szemben a korszakban tovább növekedett, nemcsak az objektív fejlődés következményeként, hanem a gazdaságpolitika, a nemzetközi pénzügyi nehézségek hatására is. A még erősen agrárjellegű országokban az agrárlakossággal szemben, bizonyos fokig attól teljesen elkülönülve jelent meg a mobil tőke, amely szervezeteivel, a hitelek feletti uralmával és az árviszonyok meghatározásával mindinkább növelte szerepét és a gazdasági élet feletti uralmát. A kor nemzetközi piac-, ár- és hitelviszonyai természetesen erősítették ezt a tendenciát, amit még inkább elmélyített az, hogy a hagyományosabb jellegű agrár- vagy kisipari szektorral szemben, a nagyiparban, a hiteléletben a kapitalizmus modern formái váltak általánossá.

A két világháború közötti évtizedekben lelassuló gazdasági növekedés végül is nem idézhetett elő döntő strukturális változásokat a közép-kelet-európai országok gazdaságában. A leglényegesebb szerkezeti sajátosságok, az agrár-ipari szerkezet, az ipar korszerűsítése, a belföldi tőkeképződés és külföldi forrásokra utaltság, a külkereskedelem struktúrája, a nemzeti jövedelem színvonala stb.

tekintetében legfeljebb kisebb eltolódás, részleges előrehaladás játszódott le, a gazdaság alapvető strukturális átalakulása nélkül. A 20. század elején tapasztalható dinamizmus lelassult. A gazdasági változásokat nem kísérte lényeges társadalmi átalakulás. Sőt míg a 20. század eleji gazdasági növekedés még az életszínvonal emelkedésével járt együtt, addig a két világháború között a gazdasági növekedés többnyire nem járt együtt a lakosság tényleges jövedelemnövekedésével. Ilyen körülmények között az ellentmondások nem hogy feloldódtak, hanem még inkább elmélyültek, kiéleződtek. Délkelet-Európa politikai, gazdasági és szociális szempontból egyaránt a kontinens állandó válságokkal küzdő, robbanásig feszült belső ellentmondásokkal terhelt területévé vált, ahol minden változásért kiáltott.

8. Népesség és társadalom

A Kelet-Európában lejátszódott hatalmas politikai-területi átrendezés, valamint a két világháború közötti gazdasági változások a térség országainak társadalmi-fejlődési folyamatait is befolyásolták.

A kelet-délkelet-európai országok háború után kialakult lakosságszáma a két világháború között viszonylag jelentős változásokon ment keresztül. A korszak demográfiai fejlődése e térségben több sajátosságot is mutatott.

A legszembetűnőbb jelenség az általános európai népességgyarapodásnál gyorsabb fejlődési ütem. Míg Európában a népesség létszáma 1920 és 1940 között nem egészen 20%-os tiszta szaporulatot mutatott, addig Albániában mintegy 50, Jugoszláviában 35, Bulgáriában 32, Romániában 30 és Lengyelországban 27% volt a szaporulat. Csupán Magyarország népességgyarapodása mozgott az európai átlagon. A két világháború között a balkáni országok népszaporulata volt a leggyorsabb ütemű Európában. Ez jórészt abból adódott, hogy a halálozási ráta a civilizáció terjedésével jelentősen csökkent – általában 20‰-ről 15‰-re esett (Albániában 1938-ban még közel 18‰ – ugyanakkor viszont az alacsony fokú urbanizáció, a falusi életforma konzerválódása folytán a születési arányszám továbbra is jóval magasabb maradt – általában 30‰ körül mozgott (míg Albániában megközelítette a 35‰-et) –, mint az iparosodott országokban.

Az európai átlagot túlszárnyaló népszaporulatot ugyanakkor semmiféle levezetőszelep nem mérsékelte többé. Ha az első világháború előtt éppen a kelet-európai országok kerültek első helyre a kiván-

dorlási statisztikákban, a háború után az amerikai bevándorlási korlátozások folytán a tömeges kivándorlás lehetősége megszűnt. Két évtized alatt Kelet-Délkelet-Európából összesen 400 ezren vándoroltak Amerikába. Magyarországról már csak elenyésző számban távoztak külföldre, s a térség országai közül csupán Lengyelországot és Jugoszláviát hagyták el számottevő tömegek: a visszavándorlás adatait leszámítva 600 ezer, illetve 200–250 ezer fő.

A növekvő lakosságszám szerkezeti megoszlását vizsgálva az az egyik legszembetűnőbb vonás, mint az előzőekből is következik, a soknemzetiségű összetétel. A nemzetiségi kérdés már az első világháború előtt is a térség egyik központi társadalmi problémája volt. Az új helyzetben, az országhatárok gyökeres átrajzolása után azonban a nemzetiségi kérdés is új módon jelentkezett. A nagy birodalmi egységek széthullása, illetve korlátozása nyomán Európa e területén a korábbinál több nép nyerte el nemzeti függetlenségét. A nemzeti-etnikai elvet azonban részben nem lehetett, másrészt nem is akarták következetesen érvényesíteni. A nemzeti újjárendezés tehát nem a kérdés megoldását, csak újrafogalmazását jelentette. A versailles-i békerendszer rendelkezései nyomán a nemzetiségi kérdés valamilyen formában minden kelet-európai ország súlyos társadalmi problémájává vált. Csehszlovákiában és Jugoszláviában eleve kétnemzetiségű, cseh és szlovák, illetve szerb és horvát többség alakult ki. Az újonnan létrejött lengyel államban a lakosság 69%-a volt lengyel, s közel 1/3-a mintegy hat-nyolc különféle nemzetiségű. Romániában a lakosság 72%-a román nemzetiségű, de Jugoszláviában a szerb és horvát lakosságon kívül a népesség 25%-a tartozott egyéb nemzetiségekhez.

A térség többi országában viszonylag csekély, csupán 10% alatti nemzetiségi lakos élt, ezzel szemben ezen országok társadalmát abban a formában érintette a nemzetiségi kérdés, hogy a magyarok, bolgárok, albánok rendkívül nagy tömegei kerültek a nemzeti határokon kívülre, és a kisebbség sorsát élték a szomszédos országok társadalmában. Magyarország és Albánia esetében az ország lakosságának mintegy 1/3-át kitevő tömegek, Bulgária esetében pedig az ország lakosságának kereken 10%-át elérő kisebbség élt más or-

országok keretében. 1939-ben a térség országainak mintegy 110 milliós lakosságából 22 millió fő, vagyis minden ötödik ember valamelyik kisebbséghez tartozott.

A vegyes nemzetiségű összetétel a két világháború közötti Közép- és Kelet-Európában alapvető társadalmi feszültségek forrásává vált. Korábbi történelmi igazságtalanságok reakciójaként újabb, más előjelű igazságtalanságok támadtak. Retorziók és ellenretorziók sújtották a kisebbségeket. Az elnyomás alapjában nem, csak az elnyomók és elnyomott szerepkörök változtak. A nacionalista és irredenta szenvedélyek táptalaján mindenféle retrográd politikai és társadalmi törekvés izmosodhatott meg és találhatott bázisra.

Ebben az összefüggésben utalnunk kell a lakosság összetételének egy további mozzanatára, a vallási megoszlásra is, amely ugyancsak fontossá vált, és részben összeolvadt a nemzetiségi különbségekkel és ellentétekkel, illetve felerősítette azokat. Ez esetenként olyan hangsúlyozott formában jelentkezett, mint a katolikus horvátok és görögkeleti szerbek, a katolikus lengyelek és protestáns németek, a görögkeleti bolgárok és szerbek, valamint a mohamedán törökök (vagy eltörökösödött szlávok) különbsége. Sajátos, helyenként – például Lengyelországban – kimondottan nemzetiségi, máshol – Magyarországon, Csehszlovákiában stb. – viszont vallási elkülönülést fejezett ki a zsidó lakosság helyzete. Mindenesetre csak kivételes volt a lakosság homogén vallási összetétele, mint pl. Ausztriában, ahol 91%-os katolikus többség volt, vagy Csehszlovákiában, ahol a katolikus lakosság aránya 78%-ot tett ki, míg a többi felekezetek csak kicsiny csoportokat képviseltek. Lengyelországban és Bulgáriában is egyetlen felekezet, a katolikus, illetve görögkeleti dominált (75, illetve 84%-kal), de ezekben az országokban már számottevő vallási kisebbségi csoportok is éltek. Lengyelországban 13% görögkeleti és majdnem 10% zsidó, Bulgáriában pedig közel 14% mohamedán. A hagyományok és nézetek különbsége azonban még olyankor is különállás és ellentétek forrása volt, amikor a vallási különbségek nem hordoztak nemzetiségi eltéréseket, mint pl. Magyarországon, a lakosság 65%-át kitevő katolikus és a 21%-ra rúgó református lakosság esetében.

A két világháború közötti évtizedek különleges társadalmi problémájának forrásává vált a térség egyes országaiban élő, viszonylag nagyobb számú zsidó lakosság. Számban és arányban, a lakosság közel 10%-át kitevő lengyelországi zsidóság volt a legjelentősebb. Viszonylag nagyobb, a lakosság 7, illetve 5%-a körüli zsidó népesség élt Romániában és Magyarországon. Ausztriában és Csehszlovákiában csupán 2,5% körül mozgott arányuk, míg Jugoszláviában és Bulgáriában nem érte el az 1%-ot sem.

A két világháború közötti évtizedek és a második világháború történései valamilyen formában mind összekapcsolódtak a nemzetiségi, illetve felekezeti kérdés és nacionalizmus, antiszemitizmus jelenségeivel.

Abban, hogy így alakult a helyzet, nem kis szerepet játszott a kormányok, illetve különböző politikai mozgalmak tudatos törekvése, amellyel a súlyos belső ellentmondásokról, megoldatlan társadalmi, gazdasági bajokról éppen a nemzeti ellentétek felszításával, a hivatalos propaganda uszításaival, területi sérelmek középpontba állításával, antiszemita hecckampányokkal igyekeztek elterelni a figyelmet..

A társadalmi rétegződésnek pedig nem a nemzetiségi és felekezeti megosztottság volt a valóságos ellentmondása. Sokkal inkább a modern polgári társadalomfejlődés gyengeségei, a régi nemesi társadalmak kasztszerű megmerevedettségeinek továbbélése, illetve a bürokratikus hatalmi adminisztráció brutális autokratív törekvései és a legszélesebb paraszti és fejlődő munkástömegek társadalmon kívülisége, jogfosztott kiszolgáltatottsága.

A társadalom struktúrája és sajátosságai szempontjából a térség országai három, sok vonatkozásban eltérő típust képviseltek.

Az első típusba sorolható osztrák és csehszlovák társadalmak tulajdonképpen nem szorulnak részletesebb vizsgálatra e keretek között, hiszen ezekben az országokban nagyjából a Nyugat-Európában jól ismert társadalomszerkezeti vonások és társadalomfejlődési jellegzetességek érvényesültek.

Mindkét országban a modern kapitalizmusra jellemző, monopolpozíciókat élvező nagytőkés uralkodó osztályok és a nagyszámú,

jól szervezett proletariátus képezték a társadalom alapvető, szemben álló osztályait, miközben a tőkés fejlődéssel kialakuló, meglehetősen széles polgári középrétegek, modern értelmiség és a számában, arányában már korábban is visszaszorult, de a háborút követő földosztás révén (Csehszlovákiában) valamelyest megnövekvő birtokos parasztság a kor jellegzetes társadalomszerkezeti modelljét tükrözte.

A két világháború között csak viszonylag kisebb változások figyelhetők meg, főként Csehszlovákiában.

Mindkét országra elmondható, hogy az erősen arisztokrata-nagybirtokos befolyást is tükröző Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása után a burzsoázia gazdasági és politikai hegemóniája megerősödött. A nagybankok és nagyipar élén álló, kevés számú nagytőkés család uralta a gazdaságot, és rendkívül széles körű nemzetközi kapcsolatokkal, valamint belső társadalmi-politikai befolyással rendelkeztek. Csehszlovákiában a két világháború között a nagyburzsoázia jelentős erősödésére utal az, hogy a korábban külföldön elhelyezett értékpapírok és részvények jelentős részét visszavásárolta. Az osztrák és magyar tőkeérdekeltségek hamarosan a cseh nagytőke kezére kerülnek. A Wiener Bankverein fiókhálózatát a Vseobecna ceska bankovai jednota, a Merkur leányvállalatait a Ceske Komercni Banka, az Österreichische Länderbank hálózatát a Banka pro obchod a promysl vette át.

A hatalmas ipari termelés zöme szűk monopoltőkés csoportok kezében volt. Így pl. a vasipari termelés mintegy 90%-a, a nyersacéltermelés 80%-a az Egyesült Csehszlovák Vasművekbe tömörült három konszern kezében volt. A Zivnostenska Bank a csehszlovák hitelintézeti tőke 40–50%-át tartotta közvetlen ellenőrzése alatt. Mindemellett a csehszlovákiai nagyburzsoázia még jelentősebb tőkeexportáló tevékenységet is folytatott: a jugoszláviai külföldi befektetések 12%-át, a bulgáriainak 5%-át tartotta kezében.

A nagytőkés osztályok térhódításához az is hozzájárult, hogy a hagyományos nagybirtokos arisztokrácia az első világháború után lényegesen meggyengült. A végrehajtott földreform nemcsak a szlovákiai magyar nagybirtokot szorította ki, de a cseh nagybirtokos

osztályt is gyengítette; 1920 és 1937 között 1,3 millió hektár mezőgazdasági területet osztottak fel, s ezzel a nagybirtokot a szántóterület 1/6-ára szorították vissza.

Az osztrák nagyburzsoázia jelentékenyebb pozícióveszteségei, széles körű monarchiai befolyásának leolvadása, sőt, belső, ausztriai veszteségei ellenére – amelyeket világosan fejez ki a külföldi tőke jelentős pozíciószerzése az osztrák gazdaságban és az osztrák nagytőke korábbi fellegvárait képező bankrendszer súlyos megrázkódtatása –, sem tehette kétségessé a nagyburzsoázia uralkodó pozícióit.

Ausztriában és Csehszlovákiában tehát lényegében a nyugat-európai társadalmakra jellemző monopolista, finánctőkés jellegű nagyburzsoá uralkodó osztályok hegemóniája teljesedett ki.

Ezekben a társadalmakban ugyanakkor a legszámottevőbb, s számszerűen is legnagyobb osztály az ipari proletariátus volt. A két világháború között arányuk már meghaladta a lakosság 1/3-át. Nemcsak létszámukkal, de magas képzettségükkel, hagyományos osztályszervezeteikkel és osztálytudattal, rendkívül erős szervezettségükkel is hasonlítottak a modern nyugat-európai munkásságra. Az Ausztria lakosságának 30%-át koncentráló főváros, a „vörös Bécs" teljesen szociáldemokrata irányítás alatt állt. Az ország lakosságának 10%-át kitevő, 700 ezer főt meghaladó szociáldemokrata aktivisták közel 60%-a Bécsben volt található, s a szocialista városi kormányzat Európában is egyedülálló szociális programot valósított meg 1920 és 1934 között. Ez kiterjedt az adóreformtól a szigorú lakbérellenőrzésen és közegészségügyi programon keresztül egészen az ez időben egyedülálló lakásépítési programig. (Csupán 1924–1928 között 25 000 lakást építettek, többek között a híres Karl Marx Hof-ot, s több hasonló létesítményt.)

Igaz, hogy a bécsi helyzettel gyökeresen ellentétes kép rajzolódik ki a mezőgazdasági-paraszti jellegű, konzervatív, erősen vallásos vidéken.

Érdemes azonban megemlíteni, hogy már az önálló Ausztria első éveiben a társadalmi modernizálódás jellegzetes megnyilvánulásaként a szociális törvényhozás korábbi hiányát mennyire kiterjedt és

csak kevés fejlett országra jellemző szociális törvényhozási munka váltotta fel. Már 1918-ban a gyermek- és a bedolgozómunka törvényes szabályozása, 1919 májusában a nők, a fiatalok éjszakai munkájára vonatkozó törvény, ugyanez év decemberében a munkaidő törvényes szabályozása, 1920-ban a munkáskamarák felállítása, majd a munkanélküli segély bevezetése jelzik a társadalmi átalakulás irányát.

Csehszlovákiában, a másod-harmad generációs, örökletes munkásság ugyancsak erős osztályszervezettséget mutatott, de eltérően az ausztriai helyzettől, ahol 1934-ig a kommunista párt nem tudott jelentősebb befolyásra szert tenni (és az 1932-es választásokon is csupán nem egészen 22 ezer szavazatot, 1,9%-ot nyertek), a munkások hatalmas tömegei nemcsak a tőkés rendszerrel álltak élesen és harcosan szemben, de a szociáldemokrata reformprogram helyett a radikális kommunista program mögé sorakoztak fel. Az osztályellentétek világos kifejeződése volt, hogy a legális csehszlovák kommunista párt nagy tömegbefolyást képviselt.

Ezekben az országokban a középrétegek is túlnyomóan polgári jellegűek voltak. A kereskedelem és közlekedés területein kiterjedt kispolgári tömegek találtak életlehetőséget.

Hozzá kell tennünk: ezekben az ágazatokban dolgozott a lakosság 14, illetve 18%-a (Csehszlovákiában, illetve Ausztriában). Ezenkívül a gazdaságilag aktív népességen belül Ausztriában az önállóak és segítő családtagjaik száma 1934-ben megközelítette az 1 250 000 főt, vagyis az összes aktív népesség 37%-át. A magas, 4–5% körüli szabad foglalkozású réteg is a Nyugat-Európára jellemző arányokra emlékeztet. A paraszti lakosság viszont már csupán a lakosság 1/4-e és 1/3-a között mozgott.

A Nyugat-Európára emlékeztető társadalmi szerkezet ellenére mindkét ország társadalmát számos sajátos vonás szőtte át. Ausztria modern polgárosodottsága és fejlett proletariátusa ellenére sajátosan konzerválódott, mintegy izolált szigetként maradt fenn a volt birodalmi arisztokrácia, s a vörös Bécsben 19. századi hangulatot idéző zártkörű báljaival, rendjeles kellékeivel mentette át funkció nélküli világát. Ha ez inkább csak sajátos színt, hangulati elemeket és lát-

ványosságot jelentett, nagyon is valóságos társadalmi teherré vált a korábbi hatalmas birodalom igazgatására kiépített hivatali-katonai bürokrácia foglalkozás nélkül maradt, feleslegessé vált ezreinek elhelyezése, eltartása. Nagy tömegeikben a nyugdíjasok rétegét gyarapították. Ezeknek száma 800 ezerhez közelített, s 1910-hez képest 1934-ben arányuk 46%-kal nőtt (miközben az ipari foglalkozásúak létszáma csak 5%-kal, a közhivatalbeli alkalmazottak és szabadfoglalkozásúaké ugyancsak 5%-kal emelkedett, a mezőgazdasági népesség, a kereskedelmi és forgalmi alkalmazottak létszáma pedig mintegy 10–10%-kal csökkent).

Csehszlovákiában az új, egységes állami keretekbe illesztett Cseh- és Morvaország gazdasági színvonala jóval magasabb volt, mint Szlovákiáé és ez a társadalmi szerkezet nagy különbözőségeivel járt. A fejlettségi szint és társadalmi jelenségek regionális eltérései természetesen majd minden országra jellemzőek, de Csehszlovákia sajátos kétnemzetiségű összetétele talaján mindez különleges társadalmi kérdésként jelentkezett. Szlovákiában ugyanis, a cseh területektől eltérően, a jellegzetes kelet-európai agrártársadalom vonásai rajzolódnak ki a lakosság foglalkozási megoszlásából. Míg a cseh területeken az ipari népesség aránya elérte a 41%-ot, addig Szlovákiában csak 18%-ot tett ki, az ún. harmadik szektorban dolgozott a lakosság 24, illetve 18%-a, ezzel szemben a 24%-os cseh agrárnépességi aránnyal szemben Szlovákia lakosságának 57%-a a mezőgazdaságban talált megélhetést. Egyetlen ország két nagy egysége tehát két eltérő társadalomszerkezeti modellt testesített meg, ami az új csehszlovák állam egyik sarkalatos társadalmi és politikai problémájává vált.

Mindez azonban nem változtathat az előzőekben felvázolt képen, Ausztria és Csehszlovákia – az ország egészét tekintve – nyugatias társadalmi szerkezetén.

Gyökeresen eltérő társadalmi modell figyelhető meg a lengyel és magyar, illetve részben a román társadalmak tagolódásában és fejlődési sajátosságaiban. Ezekben az esetekben már a nyugat-európaitól számos alapvető vonatkozásban eltérő képletet találunk, annak ellenére, hogy a két világháború között végbement korszerű-

södés a polgári társadalmak jellegzetes vonásait erősítette ezekben az országokban is. A fő tendencia ugyanis ezekben az országokban vitathatatlanul a burzsoázia térnyerése és a proletariátus növekedése, illetve ezen alapvető osztályok ellentétének éleződése volt. Mégis, a volt nemesi társadalmak osztálystruktúrája és társadalmi jellegzetességei alapvető kontinuitást is konzerváltak. Ez az uralkodó osztályok esetében is igen jellegzetesen érvényesült, különösen Lengyelországban és Magyarországon.

A volt nemesi társadalmakra jellemző nagybirtokos, arisztokrata uralkodó osztályok és a tőkés fejlődés során felnövekvő nagyburzsoázia kettőssége és egymásmellettisége, az előző, tradicionális uralkodó körök politikai dominanciáját és társadalmi presztízsét a gazdaságilag ugyan már jelentékenyebbé izmosodott nagyburzsoázia nem kérdőjelezhette meg.

A korábban már említett háború utáni földreformok természetesen ezekben az országokban sem hagyták érintetlenül a nagybirtokrendszert. Mérsékelt megvalósításuk azonban korántsem volt alkalmas a nagybirtokos osztályok helyzetének megtörésére. A volt nemesi társadalmak továbbra is befolyásos és az uralkodó elit csúcsait reprezentáló nagybirtokos osztálya eredményesen szegült szembe a társadalom polgári modernizálásával. Igaz ugyan, hogy Lengyelországban az idegen nemzetiségű nagybirtokosok ellen (a volt német és monarchiai területeken) a birtokok felső határát alacsonyan vonták meg (60–180 hektár), s a volt Lengyel Királyság területein megállapított felső határ (300 hektár) is alkalmas lett volna a nagybirtok radikális korlátozására, de végül is a reformot annyira elodázták, annyira részlegessé tették, hogy országosan a nagybirtokhoz tartozó földeknek csak 1/4-ét vették igénybe, és a művelhető földterület 20%-át továbbra is kezükön hagyták. Magyarországon az 1919 őszén győztes ellenforradalom nem utolsósorban éppen a földreform jelszavával igyekezett a parasztságot a földosztást elmulasztó proletárdiktatúra ellen fordítani. Az 1920-ban kibocsátott földreformtörvény azonban a hatalmat visszanyert osztályok, közöttük a nagybirtokos osztály érdekeit már minél teljesebben igyekezett megóvni. Végül is Magyarországon a térség leg-

mérsékeltebb földreformjainak egyike valósult meg. Nem is állapították meg a földbirtok felső határát, s a művelhető földterület 6%-át igénybe véve, a nagybirtokból mindössze 300–400 ezer hektár földet hasítottak le, ami a nagybirtok gazdasági pozícióit nem gyengítette: 1935-ben a kereken másfélezer, 600 hektárt meghaladó gazdaság, a gazdaságok 0,1%-a uralta a földterület 24%-át, s a föld 40%-a tartozott a 100 hektárt meghaladó gazdaságok keretébe. Itt tehát nem történt lényeges változás a volt nemesi társadalom alapjainak lerombolása terén. A nagybirtokos arisztokrácia hatalma és történeti hagyományai folytán továbbra is a magyar politika legfőbb meghatározói közé tartozott, köréből került ki a kormánypárt vezető magja, s a felsőház visszaállítása (1926) után intézményes befolyása is megszilárdult.

Mindez egyáltalán nem állt ellentétben a nagyburzsoázia jelentős erősödésével.

Lengyelországban ennek ellenére a legújabb számítások mindössze 200–300 ezer főre teszik – családtagokkal együtt – a nagy- és középburzsoázia számát, miközben a nagytőke csúcsán mindössze mintegy 100 család tartotta kezében az ipari és banktőke jelentős részét. Ez a viszonylag szűkebb burzsoázia azonban több, lényegesen eltérő, sőt ellentétes rétegre tagolódott.

A hagyományos burzsoázia a korábban Németországhoz tartozott területeken, elsősorban Felső-Sziléziában jórészt német vállalkozói csoportokból, a volt Orosz Birodalomból kivált lengyel területeken pedig lengyel, de nem kis részben zsidó tőkésekből állt. Ez utóbbi csoportok jelentőségére utal az, hogy Lengyelországban a nagy iparvállalatoknak – főként a könnyűiparban – közel fele, a kereskedelmi vállalatoknak pedig több mint fele zsidó tőkések tulajdonában volt. Ezek mellett működött a lengyel nagyburzsoázia hagyományos csoportja, a részben nemesi eredetű nagytőke, ami főként a nagybirtok ipari üzemeiből fejlődött ki, s ebből adódóan elsősorban a bányászatban, kohászatban dominált. Az önállóvá vált Lengyelországban azonban az etnikailag rendkívül heterogén, rendkívül eltérő és egymástól elszigetelt nemzetiségi és felekezeti cso-

portokra tagolódó nagyburzsoázia nem válhatott vezető hatalmi erővé.

A hagyományos nagyburzsoázia mellett az önálló lengyel állam létrejöttét követően az uralkodó osztályok csoportjaiba emelkedett az államhatalom vezető bürokratikus-katonai elitje is. Ez annál is jelentősebb volt – s annyiban is mutatta a jellegzetes kelet-európai vonásokat –, mivel a stagnáló lengyel gazdaság fellendítése érdekében a két világháború között különlegesen erős állami intervenció bontakozott ki. Lengyelországban egyedülállóan erős állami szektor épült ki a bankügy és ipar terén, s az ezt igazgató gazdasági vezető tisztviselői csoportok hamarosan meghatározó gazdasági hatalomra tettek szert.

Magyarországon inkább a hagyományos nagyburzsoázia dominált. A térség országaiban talán a legkevesebb változás ebben a vonatkozásban itt történt. A századforduló idejére megszilárdult magyarországi nagyburzsoázia pozíciói a háború – illetve a magántulajdont kisajátító proletárdiktatúra leverése – után változatlanok maradtak. A gyáripar és bankok élén álló fináncarisztokrácia szűk csoportja, mintegy fél száz család óriási gazdasági hatalommal rendelkezett. A Hitelbank, a Magyar Általános Kőszénbányatársaság csoportja, valamint a Kereskedelmi Bank, a Salgótarjáni Kőszénbányatársaság, a Weiss Manfréd Művek csoportja uralta a magyar ipar és banktőke mintegy felét.

Magyarországon a nagytőkés csoportokban nagy számmal voltak találhatók zsidó tőkések, s bár a Horthy-rendszer éles, uralkodó eszmeáramlattá emelt nacionalizmusa, antiszemitizmusa a zsidóság radikális kiszorítását hangoztatta, ez a nagytőke pozícióit hosszú ideig nem érintette. Az 1920-as évek elejének véres zsidópogromjai ellenére, az ellenforradalom konszolidációja nyomán, az évtized második felében a monopoltőke gazdasági hatalma, sőt politikai befolyása is csúcspontra emelkedett. A visszaállított felsőházba a kormányzó arisztokraták és főpapok mellett a nagytőke reprezentánsait is kinevezték. A vezető állami gazdasági tisztségviselők, a gazdasági tárcák képviselői, a gazdaságpolitika irányítói,

a Nemzeti Bank vezetői a nagytőkés körökkel összefonódott csoportokból kerültek ki.

A harmincas évektől azonban nemcsak a zsidó nagytőkés körök politikai befolyását korlátozták, hanem megindult gazdasági pozícióik ostroma is. Ez részben a válság után megerősödő állami beavatkozással is összefüggésben állt. Az állam támogatásával kibontakozott az ún. keresztény középosztály anyagi megerősítését célzó politika. Az évtized második felében nem egy újabb monopolpozíció jutott e feltörekvő rétegek kezére, főként a külkereskedelmi monopóliumok és az államilag finanszírozott szövetkezetek útján. A harmincas évek végén kormányprogramként jelentkezett az „őrségváltás" törekvése, ami részben az új kurzus embereit jövedelmező „Strohman"-pozíciókhoz juttatta, de emellett is új burzsoá elemeket segített felemelkedni az iparban és a bankügy terén.

Míg Lengyelországban és Magyarországon a burzsoázia további erősödése ellenére is fennmaradt tehát a kettős, nagybirtokos-arisztokrata és nagytőkés uralkodó osztály jellegzetes kelet-európai képlete, addig Romániában a korábban hasonló jellegű uralkodóosztály-szerkezetben lényeges átalakulás következett be. Ez mindenekelőtt annak következménye volt, hogy a háborút követő földreform, nem utolsósorban a nem román (magyar, orosz) nagybirtokosok kiszorítása érdekében, alapvető csapást mért a régi nemesi társadalom szerkezetére. A nagybirtok összezsugorodott, az összes földterület 17%-a maradt az 500, és 27%-a a 100 hektárnál nagyobb birtokok keretében. E területek jelentős része is erdőgazdaság volt. A szántóföld terület 86%-a viszont a 100 hektár alatti kategóriába esett. A román mezőgazdaságban és társadalomban ezzel a parasztgazdaság vált dominánssá. A nagybirtokos vezető réteg a háború utáni reform nyomán tulajdonképpen elvesztette gazdasági hegemóniáját, de korábbi társadalmi-politikai vezető szerepét is. Általában beolvadt az újonnan kifejlődő uralkodó elitbe, s annak egyik alkotó elemét képezte. Az új hatalmi elit soraiban viszont a bürokratikus, államtisztviselői dzsentri elemek és az új román nemzeti burzsoázia dominált. A román uralkodó osztályok tehát jelentékeny

mértékben veszítették el a korábbi nemesi társadalom jellegzetes ismertetőjegyeit.

Ezzel párhuzamosan játszódott viszont le a román nagyburzsoázia különlegesen jelentős térhódítása. Ez részben a hagyományos csoportok további erősödésével függött össze. Romániában, Lengyelországhoz és Magyarországhoz hasonlóan – s eltérően akár a csehszlovák, akár a balkáni folyamatoktól – a burzsoázia hagyományos, első világháború előtt is befolyásos csoportjai körében nagyobb számban voltak találhatók zsidó nagyiparosok és bankárok. A Marmorosch Blank, a Banca Comercială Română és más régi, a külföldi pénzcsoportokkal összekapcsolódott nagybankok körül kialakult csoportjait és az egyéni kézen levő nagyipar 48%-át zsidó tőkések tartották kezükben, és a részvénytársasági vállalatok vezetőinek 1/3-a is körükből került ki. Az ipar és bankügy fejlődése tehát a közügyekből határozottan kirekesztett, a román társadalom testéből sok vonatkozásban – nagy közvetett befolyása ellenére is – kizárt és kevésbé asszimilálódott zsidó nagyburzsoáziát erősítette.

A romániai nagyburzsoázia fejlődése szempontjából azonban társadalmilag lényegesen új vonásként jelentkezett a nemzeti burzsoázia előretörése. A Liberális Párt körül csoportosuló politikai gárda vezetésével már az 1910-es években megindult a román burzsoázia állami segítséggel történő felkarolása. A külföldi alapítások engedélyezéséhez szabott feltételek (a román vezetők bizonyos paritásának előírása), adópolitikai intézkedések és más módszerek vezették be e törekvéseket. A háború és az új Románia létrejötte után a nemzeti burzsoázia támogatása határozott kormánypolitikává vált, és megerősödött. Az ellenséges javak és vállalatok nosztrifikálása, romanizálása a volt monarchiai és magyar érdekeltségek tömegét adta a román nagytőke kezére. Az évtized közepén hozott bányatörvény minden új vállalat vezetésében román többséget tett kötelezővé, és fokozatosan hasonló változásokat akartak elérni a már működő társaságoknál is.

A Liberális Párt körül a Banca Românească és további négy nagybank formájában új tőkecsoportosulás formálódott, és rövidesen a régi bankokkal hasonló érdekszférát épített ki. A harmincas évek

külkereskedelmi és devizaszabályozásai révén megteremtett újabb állami monopóliumok további fegyvert adtak a román nagyburzsoázia erősítéséhez, kereskedelmi, pénzügyi csoportjainak gyarapításához, és mindezek révén nemcsak a külföldi vállalkozások, de a hazai zsidó érdekeltségek rovására is végrehajtott térnyeréshez.

Ha a hagyományos nemesi társadalmak esetében tehát csak Romániában következett be radikális erőviszony átbillenés a nagybirtokos arisztokrácia és nagyburzsoázia között, s ha az egyébként mindenhol erősödő burzsoázia Lengyelországban és Magyarországon nem is tehette kérdésessé a nagybirtokos osztályok pozícióit, ez egyáltalán nem jelentette azt, hogy a nagybirtokot ne érte volna súlyos új kihívás. Lengyelországban egyértelműen megfigyelhető a nagybirtokosság hanyatlása. Az arisztokrácia tradicionális különállását és felsőbbségét a helyi gazdasági-társadalmi és hatalmi élet döntő pozícióit megtartva, a központi kormányzat területén mégis a hatalom megosztására kényszerült. Részben maga is értelmiségi szakterületekre áramlott, és az újonnan formálódó hatalmi elitbe integrálódva, egyre inkább annak csak egyik, de nem mindenhatóan meghatározó elemét alkotta.

Hasonló volt a helyzet Magyarországon is. Az arisztokrácia korántsem tudta megőrizni első világháború előtti pozícióit. S ez nem elsősorban a burzsoázia térnyerésének mintegy a polgárosodással együttjáró hatására történt. A forradalmat követő ellenforradalom a birtokos osztályok alsóbb kategóriáit, a dzsentri, katonatiszti rétegeket erősítette meg, azokat, akik a 20-as évek elején a politikai hatalmi pozíciók mind nagyobb részét akarták maguknak biztosítani. Jóllehet a nagybirtokos osztály befolyása később konzerválódott, de politikai szempontok (nagy részük legitimista Habsburg-párti), gazdasági okok (az erősödő burzsoázia gazdasági befolyása mögött elmaradtak), társadalmi célszerűségek erős kompromisszumra kényszerítették, s a kormányzati, országos és helyi politikai vezetésben az erősödő dzsentri, katonatiszti, államhivatalnoki rétegek felsőbb csoportjainak kénytelenek voltak minél nagyobb szerepet átengedni.

A magyar nemesi társadalom kulcspozícióit korábban is betöltő,

magát előszeretettel történelmi középosztálynak nevező csoportok szerepe a két világháború között tehát növekedett. A nagybirtokos arisztokrácia politikai szerepe csökkenésének haszonélvezői elsősorban éppen a dzsentri, katonatiszti, államhivatalnoki rétegekből verbuválódott csoportok voltak, akik az ellenforradalom végrehajtásában, s az új politikai hatalmi berendezkedés megvalósításában különösen jeleskedtek, s akiknek sorai a korszakban a társadalom egyéb elemeiből részben gazdagparaszti, kispolgári sorból a dzsentrihez, illetve a dzsentri szellemhez asszimilálódott csoportokkal egészültek ki. Ezek a rétegek az államhatalom kulcspozíciói révén kívánták romló gazdasági helyzetüket konszolidálni. Agrárius és új, fasiszta jelszavakat hirdetve támadták a burzsoáziát, különösen a zsidó tőkét, egyidejűleg a birtokmegoszlás igazságtalanságát emlegetve, a nagybirtokos osztály gazdasági és politikai visszaszorítását is szorgalmazták. Természetesen nem valamiféle szociális igazság, hanem a vagyon, a jövedelmek és a hatalmi pozíciók újraelosztása érdekében. A húszas évek elejétől hirdetett programok realizálására azután a harmincas években, nem utolsósorban német nyomásra nyílott fokozatosan lehetőség, amikor a hagyományosan úri és korábban üzletellenes beállítottságú rétegek a kereskedelem és ipar területe iránt is egyre élénkebb érdeklődést mutattak. Először állami koncessziókat szereztek, majd állami ipari létesítményekben jutottak gazdasági vezető szerephez, végül pedig a szorgalmazott, s 1938 után bevezetett ún. zsidótörvények révén a dzsentri, katonatiszti rétegeknek sikerült általánosabb „őrségváltást" is kierőszakolniuk. Az úri középosztály társadalmi szerepének növekedését azonban nem csupán a nagybirtokos osztály politikai és társadalmi szerepének csökkenése segítette, de az a körülmény is, hogy a részben zsidó eredetű, bár Magyarországon egyedülállóan erősen asszimilálódott polgárság társadalmi-politikai befolyásának növekedését – amely az első világháború előtt tapasztalható volt – sikerült megakadályoznia, valamint, hogy maga az úri középosztály is modernizálódott a harmincas években kialakuló új, erősen technikai és más értelmiségiek hozzácsapódásával.

Lengyelországban az új önálló nemzeti állam létrehozása terem-

tette meg azt a hatalmi bázist, amely a szintén nemesi eredetű középosztály megerősödését lehetővé tette. A schlachtának a 19. században gazdaságilag hanyatló és tönkrement utódai, a tisztikarban és az új államapparátusban találták meg azt a támaszt, amely lehetővé tette, hogy az erejét vesztett nagybirtokos osztállyal egybeolvadva egyre inkább új uralkodó osztályt formáljanak. Az államhatalmi funkciók emellett lehetővé tették, hogy a gazdasági életben (ipar, kereskedelem) is a korábbinál jóval nagyobb szerephez jussanak, annak ellenére, hogy nézeteiket, mentalitásukat továbbra is inkább az úri-nemesi, semmint a polgári vonások jellemezték. Nem kétséges végül, hogy a lengyel középosztály formálódásában is szerepet játszottak a gazdasági-társadalmi korszerűsödési folyamat olyan következményei, mint az értelmiségi rétegek és a városi lakosság számának és súlyának növekedése.

Ami az értelmiség gyors számszerű gyarapodását illeti, erre utal, hogy az 1931. évi népszámlálás családtagokkal együtt közel 1,4 millió főt számlált az értelmiségi családokban. A gyorsan növekvő lakosságon belül 1921–1939 között az értelmiség aránya a lakosság 4%-áról 5%-ára emelkedett. Bár az új értelmiség túlnyomóan az államigazgatás és általában az állami önállóság jelentkező igényei alapján fejlődött, a harmincas években jelentős tömegeik mégsem találtak alkalmazásra. Így azután míg az értelmiség egy szűk rétege az állami elitbe emelkedhetett, több mint 80 ezer értelmiségi család már 1931-ben munkanélküliként nyomorgott, s értelmiségi „túltermelés" alakult ki.

A városi lakosság ugyanakkor állandóan gyarapodott. 1921-ben a lakosság 24, 1931-ben 27, s 1938-ban már 30%-a élt városokban.

A városi lakosság bővülésének jelentős tényezője volt a kispolgári rétegek tőkés fejlődéssel együtt járó növekedése az ipar, a kereskedelem és a szolgáltatások területén. Lengyelországban egyes becslések 3,2–3,5 millió főre teszik a nem mezőgazdasági kisárutermelésből élő lakosság létszámát. Körükből családtagokkal együtt félszázezer főt is alig haladt meg a 4–15 munkást alkalmazó ipari vállalkozók köre, de alsóbb kategóriák, az egyedül dolgozó és nem-

egyszer még az átlagos munkásfizetést sem biztosító kisiparosok, házaló kereskedők a proletár lét határán mozogtak.

A két világháború között mindenesetre előrehaladt a polgári jellegű középrétegek létszámának és arányának növekedése.

Ez a folyamat egyébként Romániára is a legteljesebben jellemző volt. A nagybirtokos osztály visszaszorulása és a területileg megháromszorozódott új ország közigazgatása, államhatalmi funkciójának szükséglete alapozta meg a középosztály megerősödésének lehetőségét. Romániában bizonyos dzsentri behatások ellenére a középosztály már 1918 előtt is erősebben polgári jellegű volt, mint Lengyelországban vagy Magyarországon. 1918 után pedig éppen ezen államhivatalnoki, értelmiségi és etnikailag román polgári rétegekből álló középosztály vált az ország legbefolyásosabb politikai tényezőjévé. Különösen a Liberális Párt uralmi rendszere volt alkalmas arra, hogy ezt a réteget az állami koncessziók (külföldi, Erdélyben például a magyar tulajdon elkobzása) révén megerősítse, és hamarosan nemcsak a bürokratikus politikai vezető rétegeket, de az ipari és bankpozíciókat uraló burzsoáziát is kineveljen soraiból. Nem kétséges, hogy az úri jellegű középosztályok megerősödése, a kormány és államhatalmi pozícióknak a nagybirtokos osztálytól való fokozott átvétele, az addig megvetett, lenézett kereskedelmi és ipari – mint gazdaságilag előnyös – pályák iránt megmutatkozó érdeklődés, új formában vetette fel az ún. zsidókérdést, a zsidó származású polgársághoz és a belőlük formálódó polgári középosztályhoz való viszonyt. Ez a középrétegek gondolkodását, társadalmi-gazdasági mozgását már az első világháború előtt is foglalkoztató, de az általános liberális érában gyakorlati lépésekben nem realizálható probléma az első világháború után kilépett az ideológiai keretekből. A mindennapi belpolitikai harcok összefüggésébe került, nem utolsósorban az úri autokrata, fasiszta politikai nézetek és az ezekhez kapcsolódó állami gazdaságpolitikai intézkedések formájában. (Részben tért el e tekintetben a román helyzet, ahol a békeszerződés előírásai nyomán a zsidók kései emancipációjára került sor, bár ez sem akadályozta meg azt, hogy a nemzetinek nevezett középosztály éppen a kormány és közigazgatási ha-

talom révén ne törekedjen kiszorításukra az üzleti életből és az értelmiségi pályákról.)

Az „úri középosztályok" intézményesült politikai antiszemitizmusa összefüggésben állt a középrétegek fejlődésének azon modern, már a 19. században meginduló, de a világháború után felgyorsuló folyamatával, hogy jelentékenyen erősödtek a középrétegek tőkéspolgári fejlődéssel összekapcsolódó elemei, amelyek Magyarország, Lengyelország és Románia esetében nem kismértékben éppen a zsidóság köréből kerültek ki.

A polgári középrétegek gyarapodásának fontos elemeként növekedett a kereskedelem és az ipar, általában a gazdaság közép- és kistulajdonosi rétege, s egyidejűleg a gazdasági tisztviselők – a köztisztviselőkkel szembeállítva: magántisztviselők –, közöttük a vállalatok vezető alkalmazottainak csoportjai. A 10–100 munkást foglalkoztató ipari vállalkozók, a 3–20 alkalmazottal dolgozó kereskedők, a bank, az ipari és kereskedelmi vállalatok igazgatói, cégvezetői, vezető tisztviselői képezték azt a városi nagypolgárságot, amelynek köre Magyarországon mintegy 12 ezer családra rúgott, vagyis nagyjából a középbirtokosok, köztisztviselők felső rétegének létszámával volt egyenlő. E csoportok anyagi helyzete, ha a közügyekből jórészt kirekesztették is őket, sokkal kedvezőbb volt.

A városi nagypolgárságot, bár anyagilag hatalmas különbségek választották el az alatta elhelyezkedő rétegektől, az élet valóságában rendkívül sok szál, átmeneti forma kapcsolta össze a város kispolgári, értelmiségi középrétegeivel. Gyakorta ugyanazon család soraiban is megtalálhatók voltak mindkét réteg képviselői. Egyébként is sok hasonlóság teszi bonyolulttá a határok világos megvonását.

A kereskedelem, ipar és közlekedés területén működő önálló kisvállalkozók száma Magyarországon 300–350 ezer család körül mozgott. Szűk felső csoportjuk alig választható el a nagypolgárságtól. Alsóbb rétegei körében viszont tízezer számra találhatók félproletárjellegű kisegzisztenciák.

A magántisztviselők létszáma is rohamosan emelkedett, az iparban a háborút követő évtizedben másfélszeresére nőtt. A kor egyik

legfontosabb új tendenciájaként különösen gyors volt a magasan kvalifikált szakértelmiség létszámnövekedése.

Az értelmiség körében élesen jutott kifejezésre a középrétegek két különböző csoportjának általában megfigyelhető eltérése és szembenállása. A magyar polgári fejlődés elmaradottsága, a paraszti és munkástömegek felemelkedését eltorlaszoló konzervatív uralmi rendszer körülményei között a lecsúszó nemesi eredetű középrétegek mellett, a középrétegek soraiban már korábban is nagy szerepet játszottak a társadalomba beépülő idegen eredetű elemek, így már a 19. század második felétől a kialakuló értelmiség is alapjában két forrásból táplálkozott. Egyrészt a földjét vesztett dzsentrikből, másrészt a főként idegen eredetű városi polgárságból. E két réteg nemcsak társadalmilag különült el, de a választott értelmiségi pályákat illetően is. A „nemesi értelmiség" az államigazgatásba, a városi-polgári, részben zsidó értelmiség pedig onnan lényegében kirekesztve, a szabad értelmiségi pályákra áramlott. 1930-ban pl. a bírói, ügyészi és egyéb igazságügyi tisztviselői gárdában mindössze 2% volt a zsidó jogászok aránya, az ügyvédek között azonban 49%. A közigazgatási tisztviselők között arányuk nem érte el a 2%-ot, a közoktatásban 3–6%-ot, viszont az orvosok 1/3-a, az újságírók 1/3-a, a színészek 1/4-e az ipari és pénzügyi tisztviselők 1/3-a, a kereskedelmi tisztviselők fele zsidó volt Magyarországon.

A két világháború közötti magyar társadalomban tehát a magyarországi zsidóság szélsőségesen polgárosult társadalmi struktúrája éles különbséget, ellentétet mutatott a lassan polgárosodó, túl sok feudális elemmel áthatott magyar társadalom egészével szemben. A magasfokú polgárosodásra utal, hogy szemben az ország lakosságának 67%-os falusi többségével, a zsidóság 56%-a a tíz legnagyobb városban élt. Mezőgazdasági foglalkozású csak 3% akadt körükben, míg 76%-uk az ipar, kereskedelem és közlekedés ágazataiban dolgozott. A magyarországi zsidóság kereken 1/3-a önálló kistulajdonos, 28%-a értelmiségi és tisztviselő volt, vagyis 60%-ban a középrétegekhez tartoztak. Munkás és segédszemélyzeti pályákon csak 1/4-ük élt.

A társadalmi-gazdasági fejlődés e sajátos torzulásai képezték te-

hát a talaját az antiszemitizmus általános társadalmi kulcskérdésként való beállításának. Ez viszont éppen a társadalmi-gazdasági szerkezet torzulásainak megőrzésére, az úri társadalomstruktúra konzerválására törekvő rétegeknek állt elsősorban érdekükben, de szélesebb paraszti és munkás tömegek előtt is úgy volt beállítható és úgy jelenhetett meg, mintha nem a nemesi társadalom konzervált maradványai, a konzervatív úri uralmi rendszer, hanem éppen a zsidóság elhelyezkedése korlátozná életkörülményeiket, felemelkedésüket, jobb boldogulásukat.

A középosztály kialakulásában Lengyelország és Románia igen sok hasonlóságot mutatott a magyar fejlődéshez, és középpontjába ott is egyfelől a középosztály, a modern értelmiségi tisztviselőréteg erős számszerű növekedése, másfelől a zsidóság viszonylagos nagy súlya és ennek mesterséges előtérbe állítása, illetve az ebből eredő konfliktus került.

Lengyelországban a városi lakosság növekedése, az erős államigazdasági szektor kialakulása (a maga bürokratikus igényeivel), a magángazdaság fejlődése, valamint az infrastruktúra bővülése, oktatási és egészségügyi létesítmények felállítása egyaránt növelte az alkalmazottak és a kispolgárság létszámát. Az oktatás és az egészségügy dolgozóinak létszáma 1921-ben kereken 150 000 főt, 1938-ban 300 000 főt tett ki. Mintegy 100 000 új alkalmazottat foglalkoztatott a közlekedés és a szállítás. Egészében az alkalmazottak aránya 4,1%-ról 5,2%-ra nőtt, ami közel 800 000 új foglalkoztatottat jelentett (családtagokkal együtt). A kispolgárság aránya ugyan nem változott és továbbra is 11% körül mozgott, de létszámban ez is közel 900 000 főnyi növekedést takart.

Romániában is rendkívül erősen növekedett a városlakók és az értelmiségi foglalkozásúak aránya. Az 1930-as évek végére már 3,5 millió főre becsülték a városi népesség létszámát. Ezen belül jelentősen felduzzadt az adminisztratív és értelmiségi dolgozók aránya. 25 ezer állami funkcionáriust, több mint 50 ezer adminisztratív alkalmazottat tartottak nyilván. Közel 20 ezer főt tett ki a pedagógusok, 8 ezer főt az orvosok száma, és az egyetemi hallgatók létszáma meghaladta a 30 ezer főt.

A modern gazdasággal együtt járó polgári társadalom fejlődése, mint utaltunk rá, Lengyelországban és Romániában is együtt járt az ún. zsidókérdés konfliktusának kiélezésével. Jóllehet mind a lengyel, mind a román zsidóság asszimilációs és kulturális szint szempontjából jóval elmaradt a magyarországi mögött (Romániában 10% analfabéta volt a zsidók között), és mindkét országban jóval nagyobb volt körükben a proletárok vagy félproletár kisiparosok, alacsony életszínvonalon élő falusi kiskereskedők aránya, mégis mindkét országban a középosztály és értelmiség fejlődése is jórészt zsidó kérdésként jelent meg.

A lengyel zsidóság társadalmi rétegződése is élesen elütött Lengyelország általános társadalmi tagolódásától. A zsidó lakosságnak mindössze 4%-a élt mezőgazdaságból, több mint 42%-a viszont az iparból, 37%-a pedig kereskedelemből. Míg a lengyel lakosság 11%-át tette ki a nem paraszti kispolgárság, addig a lengyel zsidóság 60%-a ide tartozott, s az összes kisiparos 40%-a zsidó volt. S bár a zsidó lakosság 27%-a munkásként dolgozott, vagyis a proletariátus aránya nagyjából megegyezett a proletariátus átlagos lengyelországi arányával, jórészt soraiból került ki a gazdasági szektorok alkalmazotti rétege is. Közigazgatási pályákra vagy az oktatás területére azonban még kevésbé jutottak be, mint Magyarországon. Ami pedig a szabad foglalkozású értelmiséget illeti, itt szerepük közel hasonló volt. Az egyetemi diplomával rendelkezők között ugyan csökkenő tendenciát tükrözve, a harmincas években mintegy 25% zsidó származású volt.

Jórészt azonos volt a helyzet Romániában. A különbség inkább abban jelentkezett, hogy az iparban és kereskedelemben elfoglalt szerepük mellett később jelentkezett a zsidóságnak az értelmiségi pályákra való áramlása. 1938-ban azonban Bukarestben már az ügyvédek 40%-a zsidó volt, s a romániai banktisztviselők 75%-a, a kereskedelmi alkalmazottak közel 2/3-a körükből került ki. Nagy szerepük volt más intellektuális foglalkozásokban is. Az egyetemeken a húszas évek elején a beiratkozott diákok legalább 50%-a zsidó volt. Különösen erősen törekedtek az orvosi, a gyógyszerészi és a bölcsészkarokra. 1941-ben az orvosok 25%-a volt zsidó. S

míg általában az ország lakosságának 1,6%-a végzett főiskolát, addig a zsidók 6%-a.

Ha a hagyományos osztálystruktúrában nem is következett tehát be radikális átalakulás, mégis, a két világháború közötti évtizeden mind az uralkodó osztályok, mind a középrétegek körében fontos változásokat hoztak, új formában helyezték előtérbe a dzsentri, nemesi eredetű középrétegek szerepét, és elsőrendű politikai kérdéssé emelték az ún. zsidókérdést, ami a társadalom szélsőséges ellentmondásai közepette Lengyelországban, Magyarországon és Romániában a tömegek félrevezetésének legfőbb eszközévé vált, elterelve a figyelmet a valóságos társadalmi problémákról.

A volt nemesi társadalmakban ugyanis az egyik alapvető, de mindenképpen legjellegzetesebb társadalmi konfliktus a két világháború között is a parasztkérdés maradt. Ezekben az országokban – ez a gazdasági fejlődés egész addigi útjából következett – már a paraszti lakosság létszáma is sajátosan nagy volt. Az 1930. évi népszámlálások idején Magyarországon a keresők 51%-a, Lengyelországban 65%-a, Romániában pedig 78%-a található a mezőgazdaságban. A társadalom többségét képviselő paraszti lakosság pedig, a nemesi társadalmak megmerevedett kasztszerűségének továbbélése folytán, úgyszólván ki volt rekesztve az országok társadalmából. Súlyos nyomorban, középkori tudatlanságban és életformában, szélsőséges jogfosztottságban, s a társadalmi osztályfalak rendkívüli szilárdságában, gyakorlatilag áttörhetetlenségében konzerválódott a parasztság tömegeinek társadalmon kívülisége.

A súlyos paraszti nyomorúságot a háborút követő földreform alig befolyásolta, hiszen – Románia kivételével – éppen a volt nemesi társadalmak által meghatározott országokban volt a legmérsékeltebb földosztás. A parasztság hatalmas tömegei tehát változatlanul földtelenek maradtak, vagy önálló megélhetéshez alkalmatlan töredék parcellákon tengődtek. Még Romániában is csak a parasztság 1/4-e rendelkezett önálló megélhetésre nagyjából alkalmas földterülettel (ha az 5-től 50 hektár közötti birtokkategóriát ilyennek ítélhetjük). A parasztok 52%-a viszont félproletár sorban, 2 hektárnál kisebb töredékparcellán élt. Igaerő még a viszonylag

gazdagabb vidékeken is csak minden második-harmadik gazdaságban volt, a szegényebb vidékeken pedig negyedik-hatodik gazdaságban. Átlagosan minden második gazdaságban volt csak eke.

A radikálisabb földreform tehát legfeljebb csak megnövelte a balkáni jellegű elmaradott nyomorparcellák számát. A többségükben vályogviskókban lakó, rendkívül kezdetleges – kukorica, tejtermékekre szorítkozó – táplálkozási körülmények között és minimális iparcikkigényüket jórészt háziiparból előteremtő, túlnyomóan írástudatlan román parasztság nem tehetett szert társadalmi befolyásra és különösen nem társadalmi-politikai vezető szerepre. Ennek ellenére a lejátszódott változások feltétlenül közrejátszottak abban, hogy a hatalmas szociális feszültség közepette az értelmiség és egyes felemelkedett paraszti rétegek nemcsak önálló parasztpárti szervezkedésének teremtsen alapot, de kormányzó párttá is emelje a Maniu vezette pártot.

A földreform hatására Lengyelországban is erősödött a birtokos parasztság. 734 ezer földtelen család földhöz juttatása, és további 859 ezer család parcellájának kiegészítése a birtokos parasztságot megerősítette. Az 5-től 100 hektárig terjedő gazdaságok foglalták le a földterület 42–43%-át.

A birtokos parasztság erősödése ellenére azonban a földtelenség alapvető problémáját nem számolták fel. A paraszti lakosság nagy tömegei agrárproletárok voltak. Ebben a korábbi polarizáltság mellett nem utolsósorban az is szerepet játszott, hogy a parasztságnak juttatott föld mennyisége nem tartott lépést az agrárnépesség gyors szaporodásával sem. Míg a két világháború közötti évtizedekben évente átlag 133 ezer hektár földet parcelláztak fel, az agrárnépesség évi gyarapodása átlag 250 ezer főre rúgott. Végül is a paraszti lakosság közel 20%-a földtelen mezőgazdasági munkás, napszámos volt.

A parasztság nemesi társadalmakra jellemző körülményei alig változtak Magyarországon. Az életképes birtokos parasztság csak szűk réteget alkotott. A 2-től 50 hektárig terjedő gazdaságok az összes gazdaságnak csak alig több mint 1/4-ét tették ki, és a földterületnek mintegy 42%-át képviselték. Ezt felülről a gazdag pa-

rasztság vékony rétege egészítette ki. De jellegzetes módon különösen nagy tömegek szorultak az életképtelen töredékparcellákra, félproletár sorba. A 2–3 hektárig terjedő birtokok ugyan a földterületnek csak 1/10-ét tették ki, de az összes birtok több mint 70%-a, vagyis a birtokos parasztcsaládok zöme ebbe a kategóriába tartozott. E rendkívül nagy arány nem egyszerűen a birtokaprozódás nyomán földjét vesztő, lesüllyedő paraszti rétegek felduzzadása következtében alakult ki. Számuk ugrásszerű növekedésében szerepet játszott a háború utáni földosztás, aminek során 250 ezer földnélküli családnak családonként átlagosan nem egészen 1 hektár földet juttatva, az életképtelen parcellatulajdonosok számát közel megkétszerezte. Az újbirtokosok a nagy depresszió éveiben jórészt el is veszítették földjüket.

A nagybirtok uralma még nagyobb tömegeket szorított ki teljesen a földről.

A magyar parasztság, mintegy 40%-a földtelen, s ugyanúgy, mint az első világháború előtt, részben a latifundiumokhoz kötött cseléd, részben a két világháború között különösen bizonytalan munkalehetőségekhez jutók évente 100 napnál átlagosan többet alig dolgozó mezőgazdasági munkás, napszámos.

A magyar parasztság földtelen, vagy törpebirtokos többsége családtagokkal együtt mintegy 3 millió fő, az ország lakosságának több mint 1/3-át tette ki.

A paraszti tömegek erőteljes differenciáltsága, sőt ellentétes – bérmunkát alkalmazó gazdagparaszti és agrárproletár – osztályokra szakadása ellenére, ami a tőkés viszonyok kelet-európai térhódításának világos következménye volt, a parasztság mégis, egészében, bizonyos fokig egységes, zárt világot jelentett. A gazdagparasztság ugyanis – Magyarországon az összes földterület 1/5-e összpontosult már kezében – korántsem tagozódhatott be az uralkodó osztályok soraiba. Kisebbrendűnek számított, és annak is érezte magát; paraszti mivolta miatt sokkal hátrányosabb helyzetben volt, mint a vele anyagilag hasonló szinten álló városi polgár, vagy akár az anyagilag sokkal kedvezőtlenebb helyzetben levő, esetleg közepes tisztviselői szinten élő dzsentri hivatalnok. Az úr és paraszt feudá-

lis ellentétpár maradványai tehát úgyszólván megkövesedtek. Igaz ugyan, hogy a két világháború közötti Kelet-Európában történt előrehaladás a paraszti elkülönültség elmosódása irányában. A kisbirtokos parasztok jobban közelítettek valódi osztálylényegükhöz, és levetve paraszti múltjuk erkölcsi, művelődési, társadalmi tartozékait, egyre tisztábban kispolgárrá váltak. Ugyanígy halad előre a mezei munkások paraszti arculatának elmosódása és egyértelműbb munkásarculatának kialakulása. Mégis és egyidejűleg, a birtokos parasztság rétegződésének és az egyes rétegek anyagi helyzetének jelentős eltérései ellenére a falusi életmód elmaradottsága, az életfeltételek, a kulturális színvonal azonosságai, a nagybirtokkal való szembenállás és az úri nemzettestből való kirekesztettség az egységes vonásokat erősítette.

A nagybirtok által megnyomorított parasztság tömeges földtelensége vagy töredék-nyomorparcellán való tengődése, rendkívüli kulturális elmaradottsága és társadalmi kivetettsége problémája hatotta át a lengyel és a magyar társadalmat. Ez a probléma maradt a két világháború között is a legfontosabb társadalmi feszültségek forrása és a legsürgetőbb megoldást követelő kérdés.

A „parasztkérdés" középponti szerepe sem változtat azonban azon a tényen, hogy a modern tőkés fejlődés előrehaladása a kelet-európai társadalmak legdöntőbb osztályfrontját már a tőke és munka között húzta meg. Már a falusi proletárrétegek munkás arculata is kialakulóban volt, s még inkább így volt ez a faluról elszakadt proletár tömegekkel. A tőkés fejlődés jellegzetes vonásaként ugyanis tovább nőtt a városi proletár elemek száma és szerepe.

A városi munkásság a két világháború közötti Magyarországon döntő társadalmi tényezővé vált. Nemcsak milliót meghaladó létszáma tette azzá – bár ez biztosította Csehszlovákia és Ausztria után egyedülállóan nagy létszámát, a lakosság 1/4ét–1/3-át kitevő arányát –, hanem a munkásság teljes integrálódása a magyar társadalomba.

A városi proletariátus legfontosabb rétegét a mintegy 600 ezer ipari munkás alkotta, akiknek közel fele változatlanul a kisiparban dolgozott. A gyáripari munkások rétege tehát nem volt széles, nem

érte el az összes kereső 1/10-ét sem, de ennek ellenére már erős, hagyományokkal rendelkező réteget jelentett. Növekedett örökletes, második generációs csoportjainak súlya: a gyári munkások 1/3-a már munkáscsaládból származott. Rendkívül jól képzett, magasan kvalifikált, erősen szervezett szakmunkás gárda dolgozott a vas- és gépiparban és a nyomdászatban.

A két világháború között azonban jelentékeny változások mentek végbe a munkásság összetételében. Az ipar ágazati szerkezetének változásai, a könnyűipari ágak előtérbe nyomulása következtében jelentékenyen nőtt a tanulatlan munkások, illetve a betanított munkások aránya. Részesedésük a korábbi 1/6-ról több mint 1/4-re emelkedett. Ezzel függött össze az, hogy a női munka korábban oly jellegzetesen alacsony aránya is emelkedett. Korábban csak minden ötödik gyári munkás volt nő, a harmincas évek végén már minden harmadik.

A nehézipari férfi szakmunkások domináns szerepét tehát egyre inkább a könnyűipar tanulatlan vagy betanított, jelentős részben női munkás típusa váltotta fel.

Az ipari munkások két világháború közötti helyzetében más lényeges változások is bekövetkeztek, s ez mindenekelőtt az állandó munkanélküliség megjelenésében öltött testet. A munkanélküliek létszáma még a konjunktúracsúcsokon is elérte az ipari munkások 10%-át, a válság súlyos éveiben pedig minden harmadik munkás vesztette el kenyerét. A kereseti lehetőségek egyébként is romlottak, és a prosperitás idején is csak a háború előtti évek, a „békebeli" szint 80–90%-át érték el. Igaz, hogy ezzel szemben a társadalmi korszerűsödés megnyilatkozásaként kiépült a szociális törvényhozás. A harmincas évek közepétől – jórészt a tudatos háborús felkészülés részeként – törvényesen bevezették a nyolcórás munkaidőt, a családi pótlékot, a fizetett szabadság intézményét, és a foglalkoztatottak mintegy 1/3-ára terjedt már ki a társadalombiztosítás.

Kelet-Európa egyes országaiban, főként a sziléziai nehéziparban és a lodzi textilvidéken, a jugoszláviai szlovén és Zágráb környéki iparvidéken és más országok egyes ipari körzeteiben is a kialakult,

hagyományossá vált másod-harmadgenerációs munkásosztály képezte a magas szakképzettséggel rendelkező, jól szervezett, osztálytudatos európai munkásság típusát. Ezek az ipari munkásrétegek azonban a kelet-európai társadalmakban elenyésző kisebbséget képviseltek. Lengyelországban az összes városi proletariátus létszáma csak a lakosság 1/10-ét tette ki. Az ipari munkások és bányászok 1,1 milliós létszáma még elmaradt az agrárproletariátus száma mögött, s ugyanakkor az iparon belül a kisipari és gyári munkások aránya nagyjából megegyezett. (A nagyobb, 200 munkásnál többet foglalkoztató üzemekben csupán 400 ezer munkás dolgozott.)

A szűkebb ipari munkásság körében a két világháború között ugyancsak végbemegy a Magyarországon is megfigyelhető átalakulás: míg az első világháború előtt a lengyel ipari munkás tipikus alakja a viszonylag jobban kereső, magasan kvalifikált, szervezett férfi szakmunkás volt, addig a háború utáni hosszas dezorganizáltság, termelésbénultság szétveri a munkásság régi törzsét, és később a felhígulás jellegzetes tünetei mutatkoznak. A harmincas évek lengyel ipari munkása többségében már a rosszul fizetett, tanulatlan, a parasztságtól még alig elszakadt, szervezetlen munkás figurája. Ez a felhígulás azonban egyben az osztály kiterjedését is tükrözte. A lengyel gazdaság összes ágazatában – a mezőgazdaságot is figyelembe véve – dolgozó munkások száma a két világháború között gyorsabban nőtt, mint a népesség általában, és aránya 26%-ról 31%-ra emelkedett. (Romániában még csak a születő, bár számában gyorsan növekvő proletariátus képe rajzolódik ki. Nem feledhetjük el, hogy míg Magyarországon a keresők 23%-a, Lengyelországban 17%-a dolgozik már az iparban, Romániában még csupán 7%-a. A román társadalom tehát, amely a legtöbb vonatkozásban sajátos átmenetet képvisel a magyar–lengyel fejlődési típus és a balkáni fejlődésmodell között, ebben a vonatkozásban a balkáni országok jellegzetességeit tükrözi.)

A viszonylag szűk körű és jelentős tömegeiben elsőgenerációs új munkásosztály létszámánál összehasonlíthatatlanul nagyobb szerepet játszott a kelet-európai társadalmakban. A munkásosztály ugyanis a kevés számú ipari centrumba koncentrálódott, s magas-

fokú szervezettséget mutatott. A szakszervezetek és szocialista pártok, a kommunista mozgalom rendkívüli dinamizmusa és aktivitása rendkívüli politikai és szervezeti erőtöbbletet biztosított, ami megsokszorozta a fiatal munkásosztályok erejét és társadalmi hatásának kisugárzását.

Számos alapvető hasonlóság ellenére mégis a társadalmi fejlődés eltérő típusa jellemzi a balkáni országokat. Az önálló uralkodó osztállyal korábban nem rendelkező balkáni országokban, mint az első világháború előtti évtizedekben már láttuk, sajátos új uralkodó osztály formálódott. Ez a folyamat haladt tovább a két világháború között is. Korábban a szerb és bolgár uralkodó osztályokat a meggazdagodott kereskedők, tőkés ipari vállalkozók, vezető bank- és ipari tisztviselők, háztulajdonosok, a parasztság meggazdagodott – kereskedéssel és hitelezéssel is foglalkozó – felső rétege és az államhivatalnoki-tisztviselői elit képezte. E sajátos balkáni uralkodó osztály jellege nem változott az új Jugoszlávia létrejöttével, hiszen a horvát és szlovén területeken, valamint Bosznia-Hercegovinában a rendkívül radikális földreform maradéktalanul szétverte a nemesi társadalmak jellegzetes földbirtokos elitjét. Az uralkodó osztályok köre a világháború után elsősorban a tőkés fejlődés előrehaladásával gyarapodó burzsoázia révén szélesedett. Ebben közrejátszott az idegen kézen levő vállalatok egy részének nosztrifikálása, hazai vállalkozók kezére juttatása. Jugoszlávia a békeszerződésekben leszögezett elvek alapján vette át a horvát–szlovén területen és a Vajdaságban levő volt magyar, illetve osztrák érdekeltségeit.

Nem kisebb jelentőségű azonban az sem, hogy a megerősödött önálló államiság keretei között rendkívül megnövekedett az új hatalmi elit, s ez a kiszélesedett államapparátus révén bürokratikus-hatalmi elemekkel bővült, és az uralkodó osztályok ezért inkább tőkés-bürokratikus jelleget nyertek. Soknemzetiségű államok esetén ez utóbbi elemek társadalmi vezető pozícióját az uralkodó nemzethez tartozás is erősítette. Így azután a Jugoszlávia minden területén domináns szerb vezető tisztviselők, vagy – ennyiben a román uralkodó osztályok is hasonló vonásokat mutattak – a Regátból származó román vezető elit éppen az uralkodó nemzet érdekeinek kép-

viselőjeként élvez kiváltságos pozíciót a más nemzetiségek által lakott vidékeken.

Az uralkodó osztály, illetve a vele összefonódott felső középrétegek, állami pozíciójukat leplezetlen vagyonosodásra, anyagi előnyök szerzésére használták. A korrupció intézményes rendszer volt, a hivatalnoki poszt biztos meggazdagodási lehetőség. Ez a körülmény azután még inkább összekapcsolta és sajátos balkáni burzsoáziává ötvözte az uralkodó elit különböző rétegeit. Jugoszláviában ez a vezető réteg a társadalom mintegy 5–10%-át tette ki.

A sajátos balkáni fejlődés természetesen a középrétegek alakulását is meghatározta. Bulgáriában és Jugoszláviában a középosztály fejlődése és formálódása szerves következménye volt a két ország lassú gazdasági átalakulásának és korszerűsödésének. A gazdag parasztok és kereskedők iskolázott gyermekei már nagyobb számban jutottak be az államapparátusba, és a növekvő létszámú szabad foglalkozású rétegek, a tanítók (Jugoszláviában 11 ezerről 31 ezerre emelkedett létszámuk) és a papok is jórészt soraikból kerültek ki. A hagyományos bürokratikus és tiszti rétegekkel együtt tehát számban és befolyásban növekvő új középosztály formálódott, amely felső csúcsain már-már egybeolvadt az uralkodó osztállyal, lefelé viszont a kispolgári rétegekkel állt szoros érintkezésben. Ezekben az országokban, ahol sem dzsentri-, sem zsidókérdés nem létezett, a középosztálynak polgári (gazdasági) és úri (állami) foglalkozásokra való szétválása ugyan nem lelhető fel, mégis a középosztály vezető magját itt sem a burzsoázia, a polgárság, hanem sokkal inkább az állami tisztviselők, funkcionáriusok adták. A növekvő számú, egyetemet végzett fiatal értelmiség számára a felemelkedés legbiztosabb útját elsősorban ez jelentette, nemcsak társadalmi, de anyagi értelemben is. Ebből adódott, hogy mindkét, alapjaiban még paraszti társadalomban aránytalanul nagy tisztviselő réteg alakult ki (Bulgáriában minden 1000 lakosra 17 tisztviselő jutott).

Az európai értelemben vett középrétegek a balkáni országokban csak gyengén, kezdetlegesen fejlődtek ki, s a tőkés átalakulással együtt járó polgári középrétegek gyengesége mellett elsősorban a bürokratikus-tisztviselői, államapparátushoz kapcsolódó középréte-

gek domináltak. Ezek sajátos helyzetükből adódóan másként helyezkedtek el a társadalmi hierarchiában, mint Európa más országaiban. Sokkal inkább elszakadtak a társadalom alsóbb rétegeitől, paraszti többségétől, és ez még földrajzi értelemben is kifejezésre jutott: a tisztviselői középrétegek képezték a szerény létszámú városi lakosság jelentős részét, ők képviselték – különböző szinten – a hatalmat, és felsőbb csoportjaik úgyszólván elválaszthatatlanul összeolvadtak az uralkodó osztályokkal, sőt, annak fontos rétegévé váltak.

Ezzel a sajátos uralkodó osztállyal és szűk körű társadalmi elittel szemben a lakosság túlnyomó többsége, kereken 80%-a paraszt volt. A hagyományos balkáni paraszttársadalmak jellegzetes vonásai az első világháború után bizonyos vonatkozásban még felerősödtek, amikor az egyenlősítő bulgáriai földreform, s a szerb típusú birtokstruktúrát általánossá szélesítő jugoszláviai reform nemcsak a nagybirtokot verte szét (ahol korábban volt), de a parasztgazdaságnak is alacsony felső határt szabott. Jugoszláviában az 50 hektár feletti birtokok (még 7 ezer sem volt az országban) a földterületnek – jórészt erdőterületeken – 10%-át sem foglalták le. Bulgáriában pedig csupán mintegy félezer 50 hektár feletti gazdaság volt a földterület 1,6%-án.

A régi szerb birtok- és parasztságszerkezet egyébként annyiban is országossá szélesedett Jugoszláviában, hogy a törpebirtokosok rétege is viszonylag vékony maradt. A 2–3 hektárig terjedő birtokok tulajdonosai a birtokosoknak csak 1/3-át tették ki, míg a birtokos családok 2/3-a 2–50 hektár közötti földterülettel rendelkezett. Ezen belül az 5–10 hektáros gazdaságok az összes gazdaság közel 1/3-át tették ki, és a földterület 62%-át uralták, vagyis a birtokos paraszti réteg abszolút túlsúlya érvényesült.

Jugoszláviában tehát a szerb paraszti társadalom tradícióihoz igazodtak az új területek is. Ezzel azonban nemcsak a horvát vagy más nemzetiségű nagybirtokos osztályt söpörték el, de a balkáni paraszttársadalmak elmaradottságát és életképtelen jellegét is általánossá tették. Bár a parasztok mintegy 90%-ának földje volt, legnagyobb részük azonban nem tudott megélni belőle. A parasztcsalá-

dok 1/3-a rendkívüli mértékben eladósodott, és a gyors szaporodás nyomán gyakorlatilag feleslegessé váló agrárnépesség többsége is ott maradt a falvakban. A primitív gazdálkodás – a használt ekék 1/3-a még mindig középkori faeke – körülményei között a túlnépesedett jugoszláv falvakat az elmaradottság, a szegénység jellemezte.

Változatlanul hasonló volt a helyzet egyébként Bulgáriában is, ahol korábban is a parasztgazdaság dominált, s ahol a háború után végrehajtott reform – ami a földterület 6%-át érintette – inkább csak korrekciós igénnyel lépett fel.

A balkáni országokban tehát a paraszti nyomorparcella maradt változatlanul a jellemző. Korabeli számítások az 5–15 hektár közötti gazdaságtípust tekintették – átlagos körülmények között – a családi megélhetés alapjának. Ezzel szemben Jugoszláviában és Romániában is a családok 3/4-e, Bulgáriában pedig közel 2/3-a 5 hektár alatti földterülettel rendelkezett. A túlnépesedés általános jellemvonására utal, hogy Jugoszláviában az agrárlakosság közel fele, Bulgáriában pedig mintegy egyharmada (Romániában e két szint között) az adott alacsony termelékenységi szint mellett is felesleges volt.

A balkáni parasztság kulturális és egészségügyi helyzete, táplálkozási és lakáskörülményei már az elmaradottság és nyomor Európán kívüli mélységeit idézték. A harmincas évek végén Jugoszláviában pl. az átlagosan magas, napi 3 ezer kalória értéket elérő napi táplálkozás 77%-a gabonafélékből állt, s egyes vidékeken a parasztság körében a fogyasztott kalória 85–90%-át kukoricából biztosították. Nem véletlen, hogy 1937-ben Jugoszlávia vezette az európai tbc halálozási ranglistát, 10 ezer lakosra 20 halálesettel. (Egy 1934. évi felmérés szerint – s ez a lakásviszonyokra is utal – a fertőző tuberkulózisban szenvedő betegek 43%-a még Belgrádban is egy ágyban aludt egészséges családtagokkal, de 86%-uk azonos szobában élt – és fertőzött – egészséges családtagokkal.)

Arra, hogy a táplálkozási, lakás- és egészségügyi helyzet nem volt sokkal kedvezőbb a térség más országaiban sem, világosan utal az, hogy tuberkulózis okozta halálozási rangsorban Jugoszláviát Ro-

mánia (10 ezer főre 18 halálozással) és Magyarország (15 halálozással) követi. Az egészségügyi ellátás a balkáni országokban rendkívül kezdetleges volt. Romániában pl. 10 ezer lakosra 4,6 orvos jutott, de falun csupán 1,1, ami azonos volt az indiai orvosi ellátottság szintjével.

A kulturális elmaradottság ellen egyes országokban jelentősebb erőfeszítéseket tettek. Jugoszláviában pl. 1919 és 1940 között az elemi iskolák száma 5600-ról 9169-re, a tanulók száma 650 000-ről 1 493 000-re nőtt, miközben a tanítók száma megháromszorozódott. A nagymérvű írástudatlanság – ami a rendkívül erőteljes regionális különbségek (Macedóniában 84%, Szlovéniában 9% volt az analfabetizmus aránya 1921-ben) átlagaként – 1921-ben a lakosság 52%-ára terjedt ki, végül is 1940-re is csak 40%-ra csökkent. Romániában 50%, Bulgáriában mintegy 32% volt az írástudatlanság aránya.

A nyomorgó, vegetáló, a társadalom többségét képező és zömében írástudatlan, középkori életformában élő parasztság léte olyan társadalmi feszültségek forrása volt, amely a parasztkérdést tette – illetve tartotta a 20. század közepéig – ezen országok legfőbb társadalmi problémájává.

Az ipari proletariátus ezekben az országokban még éppen csak születőben volt. A balkáni országokban a két világháború között végbement iparfejlődéssel összefüggésben relatíve gyorsan, de abszolút számban még igen alacsony szinten növekedett a városi és azon belül az ipari proletariátus létszáma, haladt előre a proletariátus kialakulása, ami az első világháború előtt még alig volt jellemző. Jugoszláviában az ipari népesség a lakosság 1/10-ét tette ki, gyári munkásként viszont csak kereken 300 ezer kereső dolgozott, vagyis családtagokkal együtt sem tett ki többet arányuk a lakosság 4–5%-ánál. Bulgáriában viszont az ipari népesség mindössze 8%-ot tett ki, a gyári munkások létszáma pedig a harmincas években megkétszereződött létszámmal is mindössze 100 ezer főt, vagyis az összlakosságon belül aránya nem haladta meg a 2%-ot. A leggyorsabb előrehaladást Románia érte el. A munkásosztály létszáma az új állam kialakulása után megtöbbszöröződött: a húszas évek

elején mintegy 60 000 munkás dolgozott a bányászatban és 140–150 ezer ember dolgozott az iparban. Az élelmiszeripari munkások döntő súlya megszűnt, és számszerűen a harmadik helyre szorult vissza a faipari, kohászati és gépipari munkások mögött. A kohászati és gépipari munkások elsősorban a resicai nagyüzemek, nagy részben szakképzett és szervezett munkásai voltak. A faipar dolgozóinak túlnyomó többsége viszont a fakitermelés paraszti jellegű, többnyire nem is állandóan foglalkoztatott szakképzetlen és szervezetlen munkásrétegét jelentette, s ez tette ki a román ipari munkásság közel 1/3-át. A statisztikák szerint a munkásság 45%-a volt szakképzett és 55%-a szakképzetlen. Tekintettel arra, hogy a szakképzett munkások közé számolták a betanított munkások egy részét is, az arány feltehetően kedvezőtlenebb.

A két világháború közötti iparfejlődés elsősorban a textilipart és a gépipart erősítette meg, mintegy 50%-kal növelve a munkásosztály összlétszámát. (Ebből 26% a textil, 18% a vas- és gép-, továbbá 15% a faipar ágazataira esett.) Ez természetesen a női munkaerő létszámnövekedését vonta maga után, a most már 300 000 főt meghaladó gyári és közel 500 000 főre rúgó ipari munkásosztály soraiban.

A balkáni országok csekély létszámú munkásosztálya tulajdonképpen még éppen csak megindult az osztállyá szerveződés útján. Nagy részük még a faluhoz kapcsolódott, és a szezonjellegű gyári foglalkoztatás után visszatért falura. Aki már végleg ipari foglalkozásúvá vált, az is frissen került el a mezőgazdaságból. Elsőgenerációs munkásság volt ez, még számos falusi, paraszti szokást őrizve. Nagyobb részük gyengén vagy egyáltalán nem szervezett, és ezért rendkívül kiszolgáltatott. A nagy munkaerőkínálat nyomán igen rossz bérekkel, a modern szociális törvényhozás hiányától is sújtva, a 20. század közepén is sok szempontból a kora 19. századi viszonyokra emlékeztető körülmények között élt a balkáni munkásosztály, e lassan átalakuló társadalmak leggyorsabban fejlődő osztálya. Mégis, még ez a legfrissebb és kicsiny létszámú osztály is felmutathatta a koncentráltság és – legalábbis vezető törzse esetében – a szervezettség olyan fokát, amely ezen országok második világháború alatti történetét a kommunista pártok fellépése révén döntően befolyásolhatta.

9. A német hadigazdaság rendszerében

Az a módszeres törekvés, amellyel a hitleri Németország már a harmincas évek folyamán megpróbálta „életterét" Közép- és Kelet-Európa egész térségére kiterjeszteni, 1938-tól, illetve a második világháború idejétől új fejezetéhez, megvalósulásához érkezett. Az Anschluss, majd Csehszlovákia szétdarabolása és a cseh területek bekebelezése az általunk vizsgált térség legfejlettebb országait a Német Birodalom integráns részévé tette, politikailag és gazdaságilag maradéktalanul bekebelezte. Nem utolsósorban éppen ennek hatására, valamint a szédületesen növekvő német katonai potenciál és politikai hatalom konzekvenciájaként ez időtől rohamosan növekedett Németország befolyása a délkelet-európai térségben, hogy a meg nem szállt országok egy részére mind hatásosabb politikai és gazdasági nyomást gyakorolva azokat csatlósként egyre szorosabban magához kapcsolhassa. Ez az alárendelődés azután különösen a világháború kirobbanása, majd a Szovjetunió megtámadása után haladt gyors ütemben előre. Ez utóbbi események ugyanakkor arra is módot nyújtottak, hogy a behódolni nem hajlandó, vagy addig meg nem szállt országokat katonai erővel kényszerítsék megadásra s csatolják a német hódoltsági zónához. Ha az Anschluss és Csehszlovákia szétdarabolása pontos dátumhoz kapcsolható események voltak, korántsem köthető ilyen határozott időponthoz a csatlós hálózat kiépítése. Azért nem, mivel ez esetben folyamatokkal állunk szemben, amelyeknek előrehaladó menetében állomások, de hullámzások is voltak. A háború kezdetén, vagy a később megtámadott országok leigázása ugyan formailag ismét határozott időponthoz

kapcsolható, a valóságban azonban az állandó partizánharcok következtében az illető országok német „megszervezése" ugyancsak hosszas folyamattá vált. A háborús német nagytérgazdaság, amelyben a kiterjeszkedő náci birodalom, a katonailag megszállt hódoltsági területek és a csatlós országok hálózata illeszkedett összefüggő egységbe, a német hadigazgaság függvénye, illetve részeként csak folyamatosan kiépülő rendszerként fogható fel az 1938 utáni években.

A közép- és kelet-európai országok gazdaságának második világháború alatti története tehát – más és más módon – Németország hadigazdaságának történetével kapcsolódik össze. A vizsgált országok valamilyen formában mind a náci hadigazdaság részévé váltak. Bár a legfőbb kérdésben Ausztriától Bulgáriáig és Lengyelországtól Jugoszláviáig minden ország sorsa jórészt hasonló volt, a katonai és politikai fejlemények különbözőségei a gazdaságok helyzetét és a Németországhoz való kapcsolódás módját is lényegesen befolyásolta. Végül is a térség országait ebben a vonatkozásban három csoportba sorolhatjuk. Az elsőbe tartozik Ausztria és Csehszlovákiának a Német Birodalomba bekebelezett része. A másodikba a csatlós országok sorolhatók: Magyarország, Románia és Bulgária. Ezeknek formai önállósága megmaradt, német megszállásukra csak később, egyes esetekben a háború végén került sor. Bizonyos fokig hasonló volt a Hitler által létrehozott Szlovákia helyzete is. Végül külön csoportba sorolhatjuk a katonailag leigázott országokat: Lengyelországot és Jugoszláviát, amelyeknek területén a háború úgyszólván egész időszakában harcok dúltak.

Ami az első csoportot illeti, a német hadigazdaságba való beilleszkedésük mindenekelőtt jó néhány közös vonást mutatott. Mind Ausztria, mind Csehszlovákia bekebelezésére békés körülmények között még a második világháború kitörése előtt került sor, mindkettőt, ha nem is teljesen egyenlő mértékben, a birodalom szerves részének tekintették, mindkettő fejlett ipari gazdaság, tehát nem a délkelet-európai országok többségének szánt élelmiszer- és nyersanyagtermelő szerepet játszotta. A német gazdaságpolitika célkitűzése ezen országok teljesen szerves beépítésére irányult olyan for-

mában, hogy az ipari kapacitás a német hadigazdaság részévé váljék nemcsak termelési és pénzügyi szempontból, de a tulajdonviszonyok vonatkozásában is, hogy a felhalmozott tőke, arany- és devizatartalék egyértelműen a német hadigazdaság finanszírozási forrását képezze. Ezeket az alapvető közös vonásokat az sem módosította, hogy különbségek voltak a két bekebelezett ország jogi helyzetében. Ausztria „Alpen und Donau Reichsgau" néven közvetlenül a birodalom egyik tartományává vált, a cseh-morva protektorátus viszont a Nagy Német Birodalom részeként formailag bizonyos mértékig különállt. Volt különbség a gazdaságpolitikai kiindulás tekintetében is. Ausztria esetében ugyanis a német hadigazdaságba való beilleszkedés néhány évre nagy fellendülést idézett elő a már évek óta vergődő, válsággal és dekonjunktúrával küszködő osztrák gazdaságban, ezzel szemben a cseh területeken ez a „beilleszkedés" távolról sem jelentette, még ideiglenesen sem, a gazdasági élet jelentős fellendülését. Volt különbség a lakossággal és a munkaerővel szemben folytatott politikában is, hiszen míg Ausztria német lakosságát, beolvasztva ugyan, de a német Herrenvolk kategóriájába sorolták, addig a cseheknek az „alsóbbrendű szlávoknak" szánt életkörülmények jutottak osztályrészül.

Ausztria és a cseh területek fontos szerepet játszottak a német hadigazdaságban. A bekebelezés után német kézre került az Osztrák Nemzeti Bank 400 millió schilling értékű arany- és devizakészlete, továbbá 200 milliós klíringkövetelése. Már korábban szóltunk azokról a részvény-pakettekről, amelyek az osztrák és cseh bankok állományából kerültek német kézre, és növelték a német gazdasági pozíciókat a délkelet-európai országokban. A két ország területén található fontos-értékes nyersanyagkincsek, az osztrák fa, olaj és magnezit, a cseh szén, s mindenekelőtt a jelentős ipari és azon belül is hadiipari kapacitások, a vas- és acélipar, a gépgyártás, a járműipar és fegyvergyártás a német ipari potenciál számottevő gyarapodását eredményezte. A bekebelezést követően a hatalmas, középeurópai jelentőségű ipari és bankérdekeltségeket sietve építik be a német gazdaságba. A német csapatok bevonulása tulajdonképpen csak az első lépés volt, amivel felértek a bekebelezés további lépé-

sei: az Anschluss után a zsidótulajdon kisajátítása, az állami és közületi érdekeltségek átvétele, továbbá a nagy német konszernek módszeres behatolása-beépülése, addigi érdekeltségeik rohamos kiterjesztése az osztrák gazdaság jelentős részét a német tőke kezére játszotta. A vezető bécsi bankokat a német bankrendszerbe illesztették. A Credit-Anstalt-Bankverein, amely néhány kisebb bankot is magába olvasztott, a Deutsche Bank érdekeltségébe került, a Länderbank pedig a Dresdner Bankhoz. Számos kisebb vállalat fuzionáltatása, kölcsönök juttatása, szabadalmi egyezmények stb. segítették az osztrák vállalatok német anya-intézményekhez kapcsolását. Végül is a háború végére mintegy 200 ausztriai vállalat volt közvetlenül német kézen, s ezek révén úgyszólván az egész olajipar, az elektromosipar, a vegyészet, a vas- és fémipar jelentős része is.

A Csehszlovák Nemzeti Bank arany- és devizakészletének egy része (mintegy 100 millió dollár értékben) azonnal Berlinbe került. (A készlet másik része Nyugaton volt.) Hamarosan megkezdődött a cseh tulajdon tömeges mértékű kisajátítása is, amelyben a Deutsche Bank, a Dresdner Bank, az I. G. Farbenindustrie, a Hermann Göring Művek, valamint később az SS gazdasági vállalkozásai játszottak vezető szerepet, hasonlóan mint a többi délkelet-európai országban. Először a Szudéta-vidéki bankhálózatot vették át a német nagybankok, majd a Cseh Leszámítoló Bank – a vezető cseh bankok egyike – került a Dresdner Bank befolyása alá. Ezen keresztül kezdődött meg az iparvállalatok tulajdonának megszerzése. Megkönnyítette a cseh tulajdon megszerzését az a tény is, hogy a márka és a cseh korona árfolyama között hamis arányokat állapítottak meg. (Ez történt a többi megszállt, illetve csatlós országban is.) A zsidótulajdon elkobzása mellett – ennek értéke közel 6 milliárd koronára rúgott – a legkülönbözőbb eszközök felhasználásával kényszerítették ki ún. Treuhand-egyezmények megkötését, amelyek keretében meghatározatlan időre „bérbe adták" a vezető cseh vállalatokat német konszerneknek. Különösen a Göring konszern drasztikus térhódítása szembetűnő. Ez a társaság ugyanis hamarosan nyolcvan cseh nagyvállalatot kaparintott meg 150 ezer munkással. Kezére került a Witkowitz vasmű, a Skoda Művek, a Poldona Ko-

hóművek és más ipari óriásvállalkozások. A Tátra-autógyár a Dresdner Bank kezére került. A Mannesmann-konszern szerzi meg a prágai vasúti társaságot és számos osztravai iparvállalatot. Végül is a protektorátus ipari részvénytőkéjének mintegy fele jutott német kézre, de ezen belül a szénbányászat, a cement-, a papír- és az olajipar 90–100%-a, a legtöbb iparág minimálisan egynegyede-egyharmada.

A túlnyomóan német kézre került osztrák–cseh gazdaságot azután szervezetileg is teljesen beépítették a német hadigazdaság gépezetébe. Az erőteljesen centralizált, kiterjedt állami beavatkozási rendszert megtestesítő ismert – s e keretek között természetesen nem tárgyalható – német hadigazdasági rendszer finanszírozási, megrendelési, anyaggazdálkodási módszereivel az osztrák–cseh gazdaság a náci hadigazdaság szerves részévé vált, és jellegzetes háborús fejlődési utat futott be.

A hadigazdaság keretében már 1938 után hatalmas háborús konjunktúra bontakozik ki az addig talpra állni képtelen Ausztriában. Míg 1937-ben 320 ezer munkanélkülit tartottak nyilván, két év leforgása alatt 250 ezren elhelyezkedéshez jutottak. Hatalmas ipari létesítmények építését kezdték meg, részben a német területekkel való szerves gazdasági kapcsolat megteremtésére törekedve. A stratégiai-védelmi szempontokkal egyetemben ez játszott közre Felső-Ausztria erőteljes hadiipari fejlesztésében. (Az eddigi bécsi, illetve alsó-ausztriai ipari centrum – 1934-ben az ipari és kereskedelmi foglalkoztatottak 65%-a koncentrálódott itt – mellett.) Linzben nagy kikötőt építettek, és a kibővült szállítási lehetőségek nyomán három nagy nehézipari létesítményt telepítenek a városba: kokszművet, acélművet és nitrogéngyárat. A linzi kohászati bázis méreteire utal, hogy eredetileg 2 millió tonna nyersvas előállítására tervezték, acélművel és hengerművel látták el. A háború éveiben végül is 50–70%-os kapacitással épült fel az üzem 0,5 millió tonnás vas- és 120 ezer tonnás acéltermeléssel. Ugyancsak Linzben épült fel egy 60–70 ezer tonna műanyagtermelési kapacitással rendelkező, 1942-ben üzembe helyezett vegyészeti üzem. Ranshofenben nagy alumínium művet építettek, amelynek 60 ezer tonnás tervezett

kapacitása az akkori világtermelés 10%-ára rúgott. A gyár 1943-ban már 40 ezer tonna alumíniumot állított elő. Számos más új létesítmény – ezek sorában az újonnan megteremtett olajipar – és a meglevő gyárak fejlesztése nyomán az osztrák ipar stratégiai jelentőségű ágai gyorsan fejlődtek. A vasérc- és nyersvastermelés pl. 1937 és 1943 között 67, illetve 149%-kal növekedett. Az olajtermelés a háború előtti 33 ezer tonnáról 1,2 millió tonnára ugrott.

Átfogó statisztikák hiányában igen jó tájékoztatást nyújt az a reprezentatív adatfelvétel, amely 1678 nagyüzem adatai alapján készült, s ami szerint 1945 márciusában az alkalmazotti létszám az 1934. évi szintet 100-nak tekintve átlagosan 239 volt. A vas-, acél- és gépipar esetében azonban 482, a bányászatnál 234. Ezzel szemben a textiliparban 85, a papíriparban 102, az élelmezési iparban pedig 107.

A cseh ipar fejlődése már nem volt ilyen jelentős. A széntermelés 1939–1943 között több mint egyharmadával növekedett (118. táblázat).

118. táblázat

Csehszlovákia széntermelése

Év	Feketeszén	Barnaszén	Koksz
	millió t		
1939	18,8	19,4	3,2
1941	21,0	22,4	3,7
1943	24,6	27,6	4,3
1944	23,2	26,8	4,5

A vasérctermelés növekedése azonban már 1941-ben tetőzött, és a későbbiekben már nem érte el ezt a szintet. Az acéltermelést 2,3 millió tonnáról 1943-ig csak 2,56 millió tonnára tudták emelni. A villamosenergia-termelés, kapcsolatban a hadiipar általános felfutásával, valamivel gyorsabban, 44%-kal bővült (1939=4,6 millió kWó, 1943=6,7 kWó).

Az ipari termelés alakulását leginkább a foglalkoztatottak száma tükrözi. 1941 szeptemberében 730 000 fő dolgozott a gyáriparban, 1944 áprilisában pedig 901 000 fő. A vas-, gépipari és kohászati üzemek létszáma 200 000 fővel bővült, miközben a könnyűipar munkáslétszáma csökkent.

A cseh fegyverkezési ipar, a repülőgépgyártás, tankok, teherautók, motorkerékpárok, ágyúk és nehézfegyverek szempontjából egyaránt fontos része volt a német hadiiparnak.

A jellegzetesen egyoldalú háborús erőfeszítések nyomán fellendülő nyersanyag- és nehézipari termelés mellett ugyanakkor fokozatos hanyatlás jellemzi a fogyasztási iparok termelését. A hiányos osztrák adatok is világosan jelzik a tendenciát: a papíripar, amely 1941-ig valamelyest még túlhaladta az 1937. évi szintet, 1941 után a háború előtti szint alá süllyedt. A pamutfonal-termelés viszont már 1941-ben is a háború előtti felére esik vissza. A cseh textilipar munkáslétszáma 1944-ben a háború előttinek csupán 40%-án állt, a bőriparé 80%-án.

A legfontosabb élelmiszerek termelése is csökkent, a söripar termelése pl. 15, a cukoriparé 5%-kal.

Mindezek eredményeként a háborús termelési színvonal viszonylag mérsékelt emelkedést mutatott. A cseh-morva protektorátus ipara változatlan áron számítva a háborús csúcsponton csak 18%-kal termelt többet, mint a háború előtt.

119. táblázat

Csehszlovákia mezőgazdasági termelése millió q-ban

Megnevezés	1939	1940	1941	1942	1943	1944
Gabona	46,3	36,7	34,9	31,7	39,9	29,0
Burgonya	80,4	65,6	65,9	55,4	62,6	43,5
Cukorrépa	45,4	43,7	42,5	37,7	35,4	40,2

Ausztriában az ipar jelentősebb felfutása mellett igen súlyos volt a mezőgazdaság visszaesése. A búza terméseredménye az 1937. évi 4 millió mázsáról 1944-re 3 millió alá süllyedt, a rozstermés 4,8

millióról 2,8 millióra, a burgonyatermelés pedig kevesebb, mint a felére esett (36,1 millió mázsáról 17,5 millió mázsára). Ugyanakkor a sertésállomány 1,2 millió darabbal, a baromfiállomány közel 4 millió db-bal csökkent (1,7, ill. 5,3 millió darabra).

A tejtermelés a felére csökkent, a tehenek és sertések száma közel 10%-kal lett kevesebb négy esztendő alatt.

A háborús gazdaság másik típusa alakult ki Németország délkelet-európai szövetségesei esetében. Magyarország, Románia, Bulgária és részben a német bábállamként 1939-ben létrejött Szlovákia példázták ezt a típust. Ezekben az országokban a politikai függetlenség elemei, az önálló – bár természetesen a német kívánságok által erősen befolyásolt – belpolitika többé-kevésbé fennmaradt. (Romániában 1940 őszétől, Bulgáriában 1941 tavaszától voltak ugyan német csapatok, de ezek az egységek nem gyakoroltak közvetlen megszálló funkciókat. Magyarország német megszállására viszont csak 1944 tavaszán került sor.) A második világháború kezdete azonban már egybeesett a nyílt gazdasági offenzíva megindításával, amely egyértelműen azt szolgálta, hogy ezek az országok politikailag Németország szövetségeseivé, gazdaságilag a német Grossraumwirtschaft szerves részévé váljanak. Ha a müncheni döntést követve Németország már saját kizárólagos érdekszférájának tekintette Délkelet-Európát, úgy a nyugati villámháború sikere után pozíciója oly mértékben megerősödött, hogy eddig is elég kevéssé álcázott gazdasági koncepciója egyértelmű nyíltsággal nyerhetett megfogalmazást. S a megfogalmazás az adott helyzetben már nem csupán teoretikus kívánságot, hanem a ténylegesen érvényesítendő gyakorlatot jelentette. A félhivatalos Berliner Börsenzeitung 1941 tavaszán több cikkben fejtette ki a német álláspontot. Eszerint a délkelet-európai államoknak „természetes körülményeikhez kell alkalmazkodniuk" és „az iparosodás ellentétben áll ezen államok mezőgazdasági karakterével". „A politikai revízióval egyidejűleg a délkelet-európai államoknak gazdaságilag is alkalmazkodniuk kell a kontinentális térgazdaság követelményeihez. Mezőgazdasági termelésüket a kontinens többi részének szükséglete fogja irányítani, s a főtermény legyen a gabona- és olajos magvak, kiegészítésképpen más ipari nö-

vények is termesztendők és ezzel kapcsolatban kifejlődhet egy mezőgazdasági ipar... A nyersanyagtermelést ki fogja egészíteni azok helyi feldolgozása félkész terménnyé, vízi erők kihasználása útján (olaj, ércek, könnyűércek)."

Ami a délkelet-európai országok iparát illeti – a berlini magyar ügyvivő a magyar külügyminisztériumba küldött bizalmas jelentésében – háromirányú törekvésben összegezte a német elképzeléseket. A mezőgazdasági iparágak fejlesztésénél „irányított együttműködésre", azaz kizárólag és teljes mértékben a német piac szükségleteihez való igazodásra törekednek. Más, már meglevő iparágakat német érdekeltséggé kívánják átalakítani. Végül a német szempontból kényelmetlen ipari vállalatok keletkezését minden eszközzel meg fogják akadályozni. (Országos Levéltár. Külügyminisztérium. Gazdaságpolitikai Osztály. Res 466–1941.)

Ami a koncepció első két elemét, a mezőgazdaság és nyersanyagtermelésnek a német hadigazdaság érdekében történő maximális fejlesztését illeti, jóllehet, az erre irányuló törekvés egészen a háború befejeztéig következetesen érvényesült, eredményeket csak részben könyvelhetett el.

Magyarország, Románia, Bulgária mezőgazdasága távolról sem tudta azt a funkciót betölteni a háború időszakában, amelyet a német elképzelésekben szántak nekik. Jóllehet 1934-től a megfelelő kereskedelmi szerződések révén, már biztosított volt, hogy a 30-as években még jelentősnek tűnő, s a német hadigazdaság vezetői szerint még fokozható feleslegek, kivétel nélkül Németországba vándoroljanak, a háború idején csak egyes cikkekben sikerült a kivitelt fokozni. A Németországba exportált mezőgazdasági termékek mennyisége messze alatta maradt a német követeléseknek.

A délkelet-európai országok mezőgazdaságának belső problémái a háború időszakában különös élességgel törtek felszínre. Hamarosan kiderült, hogy a válság s a válság után jelentkező óriási terményfeleslegek, amelyeknek eladása ez országok gazdaságának és külkereskedelmének alapvető problémájaként jelentkezett, csupán a rendkívül alacsony belső fogyasztás, s a bőségesen rendelkezésre álló munkaerő következménye. Az alacsony terméshozamok és ter-

melékenység, a nagymértékben kézi munkát alkalmazó művelés viszont már magukban rejtették a problémát, hogy a termelés növelését a termelékenység fokozása útján, gépek és megfelelő tőke híján aligha lehet megoldani. Mint ahogy ugyanezen okok nem tették lehetővé, hogy a munkaerő nagyarányú elvonása (jóllehet nagy részük korábban az év jelentős részében munka nélkül volt) viszonylag gyorsan pótolható legyen, ami már a hagyományos, kevésbé intenzív termelésnek is bizonyos időszakokban nehézségeket támasztott, a németek által követelt intenzívebb ágazatok gyors fejlesztését pedig egyenesen akadályozta.

Ha egyfelől tehát a mezőgazdasági termelés növelését nem lehetett biztosítani, sőt többnyire a mezőgazdasági termelés csökkenése volt tapasztalható, másfelől egyetlen ország sem rendelkezett a régi terményfeleslegekkel, mivel a haditermeléssel kapcsolatos iparosodás, az urbanizáció előrehaladása, s még inkább a hadsereg élelmezése az eddiginél jelentékenyebb belső szükségletet teremtett.

Az 1938-as rekordtermés Magyarországon, az 1939-es – hasonlóan kimagasló – terméseredmények Romániában, eleinte elfedték a valóságot. A háború első éveiben még jelentősen növekedett minden országból a Németországba irányuló mezőgazdasági export, s úgy tűnt, hogy az iparba vagy hadseregbe vonult munkaerőt a nagy mennyiségű német mezőgazdasági gépimport pótolni tudja. Romániába például néhány év alatt több ezer traktor, aratógép, s több tízezer más mezőgazdasági gép érkezett. Ez azonban csak részben pótolta a kiesett munkaerőt, de nem emelte a terméshozamokat. A műtrágyafogyasztás, amely a 30-as években is katasztrofálisan alacsony volt, a háború alatt szinte teljesen megszűnt, az állatállomány csökkenése pedig a természetes trágyát csökkentette. Új mezőgazdasági területek bevonásáról nem lehetett szó, sőt többnyire valamelyest csökkent is a művelés alatt álló területek nagysága. Ilyen körülmények között – egy-egy kimagasló esztendőtől eltekintve – a terméseredmények erősen a háború előtti szint alatt maradtak. A harmincas évek második felének átlagát összehasonlítva a háború alatti átlagokkal, így mintegy 20–30%-os csökkenést regisztrálhatunk a délkelet-európai országok mezőgazdasági termelésében. Ez a

csökkenés elsősorban a gabonafajták visszaesésének volt a következménye.

Ezt az egyértelműen negatív képet ugyan néhány speciális ágazat termelésének növekedése valamelyest ellensúlyozta, mindenekelőtt a németek által igen erősen forszírozott olajos magvak termelése, de a vetésterület kiterjesztése és a fokozott exportképesség ezekben az ágazatokban is sokkal erősebben a harmincas évekre, illetőleg a háború első szakaszára volt jellemző, semmint a későbbi időszakra. Bulgáriában, ahol a 30-as években leginkább futtatták fel a németek által igényelt terményeket, a napraforgómag-termelés 1937-ben érte el a maximumot, 1939–40-ben 10%-kal alatta maradt, 1941-ben ismét megközelítette ezt a szintet, de 1942–43-ban csak 50%-a körül mozgott.

Hasonló volt a helyzet más olajos magvak esetében is, kivéve a szójababot, amelynek termelése 1941-ig meredeken emelkedett, majd utána gyorsan csökkent. Hasonló a tendencia néhány más ipari növény esetében is. Visszaesett a zöldség- és a gyümölcstermelés, sőt a dohánytermelés is, amely pedig az egyik legfontosabb német importcikk volt, s kivitele 1937–43 között több mint megháromszorozódott.

Romániában az ipari növények és egyéb növények vetésterülete 1940 és 1943 között 7,4%-ról 11,6%-ra emelkedett. A bab- és borsótermelést jelentősen növelték, de az olajos magvak és ipari növények termelése többnyire nem érte el az 1939-es szintet. Magyarországon is csak a napraforgó és a szójabab esetében van lényeges termelésnövekedés.

A mintegy 25%-os termeléscsökkenés és az erősen megnövekedett belső fogyasztás mellett egyik ország sem volt képes eleget tenni a németek által támasztott igényeknek. A mezőgazdasági szállítások iránti túlzott német igények, amelyek a hazai ellátást veszélyeztették, s belső szociális feszültséget teremtettek, állandó konfliktusokat idéztek elő a németek és szövetségeseik között. Ez az ellentmondás nem csupán a növénytermesztés vonalán jelentkezett. Az állattállomány egyedül Magyarországon emelkedett a háború első szakaszában – szarvasmarha: 1940-ben 2 068 000, 1942-ben

2 365 000, sertés: az 1940-es 4,4 millióról 1942-re 4,7 millióra –, de itt a belső fogyasztás ezt a többletet annál is inkább erősen igénybe vette, mivel az ország háború alatt szerzett területének jó része mezőgazdaságilag nem volt önellátó. A Jugoszlávia elleni hadjárat óta megszerzett, mezőgazdasági szempontból igen gazdag Bácska terményfeleslegét a háború időtartamára a németeknek voltak kénytelenek lekötni. Bulgáriában és Romániában az állatállomány nem emelkedett, sőt 1941 és 1944 között 15–25%-kal csökkent. Így a háború második szakaszában az élőállatexportot meg kellett szüntetni Németországba, s az állati és tejtermékek kivitele is jelentősen csökkent, s messze elmaradt a háború előtti teljesítményektől. Elmaradt még akkor is, ha igen jelentős tétel volt a két országban állomásozó német katonák magáncsomag-küldeménye, amely zömmel élelmiszer-küldeményekből állt (120. táblázat).

Sok vonatkozásban eredményesebb volt a német gazdaságpolitikának az a célkitűzése, amely szövetségeseit nemcsak élelmiszerszállítónak kívánta igénybe venni, hanem nyersanyagszállítónak is. Elsősorban Románia és Magyarország rendelkezett néhány olyan, a hadigazdaság szempontjából alapvető ipari nyersanyaggal, amiből a német ellátás erősen a két ország termelésére épült. Magyarországon a bauxit, Romániában az olaj volt ebből a szempontból a legjelentősebb, de a román fa és egyéb színes ércek, a magyar olaj és mangán is igen fontos volt a német hadigazdaság nyersanyagellátása szempontjából. Ezekben az ágazatokban tehát a németek minden eszközzel szorgalmazták a termelés növelését, nem egy esetben hajlandóak voltak érdemleges beruházásokkal is előmozdítani azt, abból a célból, hogy a fokozott termelés mind nagyobb részét saját céljaikra vehessék igénybe. A román és magyar ipari nyersanyagokat még hasznosan egészítette ki a szlovák bábállam felfokozott vas- és mangánérc-termelése, az itt található fakincs, valamint kisebb mértékben a bolgár vasérc is.

A német repülőgépipar és más hadiipari ágazatok szempontjából már a harmincas években jelentős szerepet töltött be a magyar bauxit, amely mennyiségileg Európában a második helyen állt. A viszonylag gyorsan felfutó, 1938-ban 1/2 millió tonna kitermelt érc

120. táblázat

A fontosabb mezőgazdasági termékek termelése Magyarországon, Romániában és Bulgáriában

Magyarország (1938-as terület) (ezer q-ban)

Megnevezés	1934—38 átlaga	1940	1941	1942	1943
Búza	22 180	18 190	18 860	17 030	23 790
Rozs	6 970	5 970	5 600	5 130	6 690
Kukorica	23 060	23 970	21 200	18 040	18 210
Árpa	6 080	5 510	6 030	5 110	7 050
Cukorrépa	9 600	11 680	9 060	7 380	7 260
Burgonya	21 370	23 720	21 200	18 040	18 210
Románia (1940-es terület)					
Búza	26 000	16 210	22 860	11 160	27 540
Rozs	1 650	850	1 010	670	1 250
Kukorica	40 320	41 470	36 280	23 850	31 220
Árpa	5 960	5 740	4 550	4 090	6 860
Cukorrépa	3 980	5 620	6 080	3 610	7 800
Burgonya	12 390	12 500	11 260	14 840	19 270
Bulgária					
Búza	16 900	14 040	12 250	7 820	14 980
Rozs	2 670	1 960	1 380	850	1 480
Kukorica	9 130	9 750	9 230	5 130	5 260
Árpa	3 650	2 520	2 340	1 430	2 480
Cukorrépa	1 150	2 820	3 370	2 190	3 500
Burgonya	1 090	1 270	1 180	1 720	2 200

jelentős részét Németországban dolgozták fel. A háború alatt a kitermelést körülbelül megkétszerezték (1943-ban 1 millió tonna) és annak kereken 90%-át (900 000 tonnát) Németországba vitték. Elsősorban a német hadigazdaság érdekében történt a háború előtt amerikai tőkével megindult magyar olajtermelés viharos felfuttatása

is. 1938-ban 42 ezer tonna, 1943-ban viszont már 842 000 tonna volt a magyarországi nyersolajtermelés, ebből ásványolaj formájában 458 000 tonna került Németországba. A németek egyébként különböző koncessziókkal az ország valamennyi, még fel nem kutatott területén biztosították maguknak az olajtermelés jogát.

Nagyjából megkétszereződött a magyarországi mangánérctermelés is (50 000 tonnáról 100 000 tonnára emelkedve), s a Németországba szállított mennyiség itt is 60% körül mozgott.

Ha a mezőgazdaság és nyersanyagtermelés vonatkozásában a német törekvések végig változatlanok maradtak, hiszen itt a német hadigazdaság közvetlen érdekei teljesen egybeestek a nácizmus által megvalósítandó új Európa tervezett munkamegosztásával, addig az ipar területén a közvetlen érdekek és perspektivikus elképzelések hamarosan szembekerültek egymással. Utaltunk már arra, hogy a németek a leghatározottabban ellenezték a feldolgozóipar (nehézipar vagy könnyűipar) minden formáját, azokat fölöslegeseknek, üvegházi iparoknak titulálták, s nyíltan visszafejlesztendőnek ítélték. Ez az iparellenesség leginkább Magyarországgal szemben érvényesült, amely már a 30-as években a délkelet-európai agrárországokkal szemben határozottan agrár-ipari karakterű volt, s viszonylag erősebb iparral rendelkezett. 1939–40-ben a magyar ipar leépítésére, tönkretételére irányuló törekvések – részben közvetlen politikai nyomás, részben növekvő verseny útján – tényleges ellentétekhez vezetett a két kormány között. Ez az iparellenesség 1941 második felétől a Szovjetunió elleni háború kitörésétől először lassú, majd egyre erősebb módosuláson ment keresztül. Részben a háború egyre növekvő szükségletei igényelték a német hadiipari kapacitás messzemenő növelését, s ebből a célból a csatlós országok korábban elsorvasztandónak ítélt ipari kapacitásának felhasználását. Másrészt a nyugati hatalmak növekvő légitámadásai a német ipari kapacitás ellen is arra ösztönözték a német hadvezetést, hogy a csatlós országokban – amelyek nem voltak még kitéve a bombázásoknak – igyekezzenek a haditermelést fokozni. 1941-ben tehát két irányban indultak meg a tárgyalások, egyrészt a meglevő hadiipari kapacitás német szállításokra való felhasználására, másrészt az egyes

ágazatokban – köztük zömmel olyan ágazatokban, amelyeknek fejlesztését korábban minden eszközzel gátolták – német segítséggel történő új kapacitások kiépítésére, amelyeket legalább 70%-ban minden esetben német szállítások számára kell fenntartani. (Magyar Országos Levéltár. Weiss Manfréd Lőszergyár 85, 1941. aug. 25.)

Nincsenek pontos átfogó adataink a németek számára gyártott hadianyag összes értékéről, tény azonban, hogy Magyarország legnagyobb hadiipari üzemei 30–80%-ban a német ipari gépezet számára dolgoztak. 1942 végén az iparügyi miniszter az országgyűlés titkos bizottságában cáfolta azt az adatot, amely szerint a hadiipari termelésnek csak 15%-a maradna az országban. A cáfolat azonban legfeljebb a 15% vonatkozásában volt meggyőző, viszont azok az adatok, amelyek szerint kb. 60% ment Németországba, elfogadhatónak tűnnek.

Fontos formáját képezte a magyar hadiipari kapacitás lefoglalásának a német hadsereg számára végzett bérmunka rendszere. Ez eleinte – részben német szabadalmak, tervek alapján – főleg a könnyűfegyver és lőszerszállítás célját szolgálta. 1941-ben 130, 1942-ben 580, 1944 tavaszán 825 millió P-re emelkedett a német bérmunkarendszer magyar kormány által biztosított hitelkerete. Különleges helyet foglalt el a bérmunkarendszerben a közös repülőgépgyártási program. 1941-ben történt megállapodás az ún. Messerschmitt-tervre vonatkozóan. Az elképzelés az volt, hogy a két legnagyobb magyarországi gépgyár bevonásával kiépítik a magyar repülőgépipart, havi 50 (ME 109) és 50 (ME 210) repülőgép, valamint 700 Daimler-Benz repülőgépmotor gyártására. A hatalmas, mintegy 3 milliárd P-s beruházás eredményeként 1943 végén ténylegesen megindult a sorozatgyártás, s 1944 nyaráig, amikor is mintegy 600 ME 109 vadászgépet, 100 ME 210 többfeladatos gépet, s közel 1000 repülőmotort állítottak elő.

Részben a közös repülőgépgyártással volt kapcsolatos a magyar alumíniumipar háború alatti fejlesztése. „A németek, akik esztendőkön át küzdöttek az ellen, hogy nálunk alumíniumgyár épüljön, most átcsaptak a másik végletbe" – állapította meg a magyar iparügyi miniszter (Magyar Országos Levéltár. Országgyűlési Bizott-

ságok. 1941. nov. 4.). Valóban, a háború alatt német kezdeményezésre 1942-ben 60 000 t kapacitású timföldgyár s a hozzákapcsolódó alumíniumgyár felépítésére megalakult a Dunavölgyi Timföldipari Rt.

A hadiipar egyes ágazatainak a németek által is ösztönzött fejlesztése csak erősítette azt a folyamatot, amely 1938-tól egyre erősebben a saját hadsereg fejlesztésének, ipari szükségletének maximális kielégítésére, s evvel kapcsolatos beruházási konjunktúrában jelentkezett. Magyarországon 1938-ban dolgoztak ki olyan beruházási programot, amely 1939–40-ben az ipar nagyarányú, s többékevésbé minden iparágra kiterjedő fellendülését idézte elő. 1940-ben a magyar gyáripar 32%-kal termelt többet, mint 2 évvel korábban, azaz a háborús konjunktúra 2 év alatt nagyobb növekedést indukált, mint a két világháború közötti időszak húsz esztendeje összességében. 1941-től ez az általános konjunktúra megtört; a hadigazdaság tipikus jelenségei kezdtek érvényesülni: a nehéziparban a hadiipar ágazatainak gyors növekedésével szemben a polgári fogyasztásra termelő iparágak nyersanyag- és munkaerőhiány következtében történő gyors elsorvadása. A nehézipar fejlődése továbbra is gyors, számításaink szerint a vas- és fémipar 50%-kal növelte termelését, a gépipar pedig több mint 150%-kal. A magyar gyáriparban a háború alatt alkalmazott 100 000 új munkás 85%-a ebben a két iparágban nyert alkalmazást. A széntermelés 1942-ben 12,6 millió t-val tetőződött, mintegy 35%-os növekedéssel. A nyersvastermelés 335 000 t-ról 420 000 tonnára, az acéltermelés 647 ezer tonnáról 785 ezer t-ra emelkedett. A villamosenergia-termelés 1,2 milliárd kWó-ról 1,8 milliárd kWó-ra nőtt. Ezzel szemben a könnyűiparban: a textil-, a bőr-, a papíripar 25–30%-os termelésvisszaesésének lehetünk tanúi, s csökkent az élelmiszeripar termelése is. Egészében az 1943-as háborús csúcsponton a magyar ipar 38%-kal termelt többet, mint a háború előtt. A nehézipar részesedése az ipari termelésben 44%-ról 51%-ra növekedett, s a könnyű- és élelmiszeripar ennek megfelelően csökkent. A háború időszaka az ipar szerepét erősen növelte az ország gazdaságában. Először csökkent a mezőgazdasági népesség részesedése az 50% alá,

s először haladta túl az ipari termelés részesedése a nemzeti jövedelemben a mezőgazdaságét. Ha a háború időszaka nem is változtatott alapjában Magyarország társadalmi-gazdasági elmaradottságán, iparát fejlesztve, a délkelet-európai országok viszonylatában megerősítette magasabb színvonalán.

Romániában már az 1939-es szerződés, amelyben a németeknek nagy mennyiségű petróleum- és gabonaszállítást sikerült biztosítaniuk, határozottan fellépett a délkelet-európai országokba irányuló általános német program realizálásával, és az iparosítás leállítását követelte. Ez a célkitűzés talált megfogalmazásra a szerződés ama pontjában, amely „az ipar területén való együttműködést" mondta ki.

Így a háború első időszakában itt is az élelmiszer- és a nyersanyag termelése állt előtérben. A német cégek egy sor vállalatot létesítettek, amelyek éppen e cikkek fokozott exportját szorgalmazták. Az 1940 tavaszán megkötött olajszerződés kimondta, hogy a román olaj kiszállítása a háború előtti árakon történik. Az 1940. decemberi 4-i szerződés ismét a mezőgazdaság, továbbá az erdészeti termékek exportjának a növelését biztosította. 1940–41-ben a román olajtermelés több mint 60%-a ment már Németországba. S a németek ez esetben is további termelésnövelésre tartottak igényt. 1940-től 1944 augusztusáig összesen 10,3 millió t olajat szállítottak Németországba, s kb. 1 millió t-ra becsülték a német hadsereg által Romániában felhasznált petróleum mennyiségét. Viszont a már 1936-tól csökkenő olajtermelést a háború alatt sem tudták növelni. Ennek szintje 1938-ban 6,6 millió t volt, 1940-re 5 millióra esett vissza, majd a további években 5,5 millió t körül ingadozott.

A mezőgazdaság kizsákmányolása odáig ment – 1940 és 44 között 1,4 millió t gabonát szállítottak Németországba –, hogy hasonlóan Magyarországhoz, a kenyérjegy, sőt egyes időszakokban a teljes korlátozás bevezetése volt szükséges az export biztosítása céljából.

Egyes esetekben szerződésben mondták ki, hogy a lakosság élelmezésére csak a német szükségletek után fennmaradt mennyiségeket lehet fordítani.

Jelentős volt továbbá a román nyersanyagszállítások közül a faexport. Mintegy 1/2 millió t fa és faáru ment a háború időtartama alatt Németországba.

Ezek a szállítások a román gazdaság kirablását jelentették. Eleinte, mikor még a németek eleget tettek ellenszállítási kötelezettségeiknek, a rablás elsősorban az alacsonyan tartott román olajárak, s az állandóan emelkedő német ipari árak különbözete révén valósult meg. Egyes román közgazdászok 95 millió dollárra becsülték az ebből származó román veszteséget. Később a kiszállítások ellenértékének jelentős részét egyáltalán nem térítették meg. A román ipar esetében is jelentkezett bizonyos háborús konjunktúra. Az egyébként jelentéktelen nehézipar – amelynek legfontosabb vállalatai, mint a resicai vas- és fémkombinát, vagy a Malaxa gépipari konszern német (Hermann Göring Művek) tulajdonba kerültek – természetesen lényegesen növelte termelését. Az acéltermelés 260 000 t-ról 350 000 t-ra emelkedett. A román repülőgépipar – szintén német ellenőrzés alatt – inkább javítási munkát végzett, a növekedés sokkal inkább a lőszer- stb. gyártásban volt. Más ágazatokban az ipar fellendülésére utal a német beruházási javak behozatalának növekedése. Természetes viszont, hogy a könnyűipari ágak itt is visszaestek.

Bulgáriában az ipar fejletlensége, a nehézipar gyengesége folytán kevésbé volt érezhető a háborús konjunktúra. A németek csak kevéssé tudták a bolgár ipart fegyverkezésük szolgálatába állítani. Az egyetlen iparág, amely a háború időszakában lényegesen tudta növelni termelését, az élelmiszeripar volt, mely 1941-ben már 50%-kal termelt többet, mint a háború előtt, de azután erősen visszaesett, nem utolsósorban a rossz termések következtében előállt nyersanyaghiány miatt. A vegyészeti ipar csak Bulgária hadbalépését megelőzően mutatott némi fejlődést. A nehézipar más ágai többnyire elmaradtak a háború előtti szinttől, bár a széntermelés megduplázódott (2,1 millió tonnáról 4,7 millió tonnára), a villamosenergia-termelés pedig 266 millió kWó-ról 318 millió kWó-ra emelkedett. A könnyűipar viszont 1943-ra 30–40%-kal kevesebbet termelt, mint a háború előtt. Így a bolgár ipar termelése 1939-et 100-

nak véve, 1941-ben 118-cal érte el a maximumot, 1942 és 43-ban viszont már 113-ra, illetve 110-re csökkent.

A háború alatt a bolgár iparosodás gazdasági és társadalmi hatása szempontjából viszonylag sem volt olyan jelentős, mint a magyar vagy a román.

Szlovákiában a háborús konjunktúra, részben a fejlettebb cseh ipar korábbi versenyétől történt megszabadulás, részben bizonyos iparágaknak a német kiszállításokra terjedő fejlesztése révén nagyarányú ipari fellendülést idézett elő. A szlovák ipar 1943-ban 63%-kal termelt többet, s 50%-kal foglalkoztatott több munkást, mint 1937-ben, de a vegyészeti ipar több mint megháromszorozta, a bőripar pedig közel megháromszorozta termelését.

Az egyoldalú hadikonjunktúra jellegzetes ipari hatásai tehát, főként 1941 után a délkelet-európai országokban is érvényesültek. Az elmaradott, szűk volumenű ipar körülményei között azonban a német hadiipar kiegészítéseként fejlesztett ágazatok sokkal inkább a bombázások következtében tudatosan decentralizált német haditermelés kifejezett részlegei voltak, semmint a gazdaság egészére kiható és azzal összefüggő iparosodási folyamat eredményei.

Az általános konjunktúrahatásokat e kiélezett szerkezeti aránytalanságoknál is jobban ellenpontozta azonban, hogy a csatlós országok gazdasága a német hadigépezetnek alárendelve, egyre inkább a nyílt kifosztás súlyos gazdasági konzekvenciáit szenvedte. A növekvő méretű élelmiszer-, nyersanyag-, majd ipari szállítások egyre jelentősebb hányadát ugyanis ellenszolgáltatások nélkül szállították Németországba. A háború éveiben felhalmozódó német tartozásokat már nem is igyekeztek leplezni, mint a harmincas évek klíringtartozásait, hanem megváltozott pozíciójukból – mint pl. Magyarország esetében tette Litter német pénzügyminisztériumi főtisztviselő – nyíltan kijelentették: „a magyar szállítások zömét tulajdonképpen a közös háborúhoz való kontribuciónak kell tekinteni, amelynek ellenértéke el lesz könyvelve". (Magyar Országos Levéltár. Külügyminisztérium. Gazdaságpolitikai osztály. Az 1942. évi magyar–német gazdasági tárgyalások anyaga.)

Az ellenszolgáltatás nélküli kiszállítások értéke, különösen 1941

után ugrásszerűen emelkedett. Magyarország esetében pl. 1941-ben még csak 140 millió márka német tartozás állt fenn, 1942-ben már 500 millió, 1943-ban 1 milliárd márka, 1944-ben pedig újabb – ekkor már a német megszállás költségeivel növelt – 1,5 milliárd márka gyülemlett fel. Hasonló folyamatokra utal Németországnak Bulgáriával szemben bekövetkező eladósodása is. 1941-ben 210 millió márkát tett ki a német adósság állománya, 1942-ben 380 milliót, 1943 végén pedig 680 milliót. A Bulgáriában állomásozó német csapatok ellátása a háború egész időszakában további mintegy 250 millió márkát emésztett fel. A Szlovákiával fennálló német tartozás 1939 és 1944 között – a vasúti szállítások értékét, a német csapatok ellátását is figyelembe véve – 1 milliárd márkát tett ki, amelyből 50% volt a klíringszámlán felgyülemlő tartozás. Románia esetében 1944-ig 900 millió márka klíringtartozás halmozódott fel, amelyet egyes román számítások szerint további 1 milliárd márka megszállási költséggel kell felemelni.

A német adósságok méretére utal, hogy a Magyarországgal szemben fennálló, mint láttuk a többi országhoz hasonló arányú tartozásösszeg az összes magyar háborús kiadások egynegyedét tették ki, s olyan tehertételt jelentettek, amelyek nagymértékben hozzájárultak az inflatorikus gazdaság kialakulásához. A meg nem fizetett német rendeléseket ugyanis az illető államok kincstárának kellett kiegyenlíteni, s erre nem volt más lehetőség, mint nagy mennyiségű fedezetlen papírpénz kibocsátása. A fedezetlen papírpénzkibocsátás 40%-át Magyarország esetében éppen a német tartozások tették szükségessé. Világosan példázza ezt, hogy a csatlós országok háborús pénzromlásának döntő oka ezen országok gátlástalan német kifosztása volt. Romániában a forgalomban levő pénzmennyiség több mint hatszorosára emelkedett, Bulgáriában pedig mintegy tízszeresére.

A német hadigazdaságba való betagolás méretére utal, hogy Magyarország, Románia és Bulgária vásárlásai és eladásai úgyszólván kizárólagosan, a háború évében 75–80%-ban Németországgal folytak.

A csatlós országok erős háborús igénybevétele, a német hadi-

gazdasághoz való kapcsolása olyan erőfeszítéseket igényelt, amelyeket csakis a legerősebb állami beavatkozás biztosíthatott. Már 1938 után, majd főként 1941-től az állami beavatkozás széles körű háborús rendszere épült tehát ki az említett országokban.

A beavatkozás legfontosabb új formái éppen az előzőekben bemutatott német megrendelésekhez és természetesen a méreteiben ahhoz közelítő belső katonai rendelések kielégítéséhez kapcsolódtak. A hatalmas együttes megrendelésállomány ugyanis a mezőgazdaság, bányászat és ipar termelésének legnagyobb részét igénybe vette, vagyis a termelő vállalatok a háború éveiben jórészt állami megrendelések alapján működtek. Ettől elválaszthatatlanul a gazdaság finanszírozása is egyre inkább az állam kezébe ment át. Az állam a nemzeti jövedelem mind nagyobb részét a költségvetés keretében használta fel. Magyarország esetében pl. 1938–39-ben a nemzeti jövedelemnek csupán 33%-át mozgatta a költségvetés, de ez az arány 1944-re 71%-ig emelkedett. (A hadikiadások összege ugyanekkor az egész nemzeti jövedelem 12%-áról – a német tartozásokkal együtt – 44%-ára ugrott.)

Az állam szerepe azonban kiterjedt az élelmiszerek és iparcikkek adagolása (jegyrendszer), a mezőgazdasági termények kötelező beszolgáltatásának megszervezése, valamint a szigorú ipari anyag- és energiagazdálkodás irányítására is. Mindezt az állami árszabályozás rendszerének bevezetése egészítette ki. Gyakorlatilag minden fűtő- és nyersanyag, fontos beruházási és fogyasztási cikk állami elosztás útján cserélt gazdát, az állam által meghatározott és ellenőrzött árakon. Ezt az erőteljes központosítást természetesen megfelelő állami intézmények kiépítése, anyag- és árhivatalok, különféle kormánybiztosságok és állami központok, államtitkárságok megszervezése és funkcionálása kísérte.

A harmadik csoportba sorolt országok: Lengyelország és Jugoszlávia háborús gazdasági helyzetéről úgyszólván lehetetlen átfogó képet rajzolni. Ezek az országok nemzeti önállóságuk elvesztésével nemcsak politikai egységként szűntek meg létezni, de gazdasági egységük sem maradt fenn, még abban az értelemben sem, amint a Cseh–Morva protektorátus esetében. Jugoszlávia egy része pl. né-

met megszállás alá került, más részeit olasz megszállók vették át. A volt országterület egy részét Magyarországhoz, más részét Bulgáriához csatolták, s Horvátország bábállamként „önállósult". Lengyelország nyugati területeit német tartományként a III. Birodalomhoz csatolták. A korábbi Lengyelország keleti, nyugatukrán és nyugatbjelorusz területei 1939-ben a Szovjetunióhoz kerültek, majd a Szovjetunió elleni német támadás után 1941 nyarán a németek megszállták. Csupán a központi területekből létrehozott, és természetesen német megszállás alatt tartott lengyel főkormányzóság képviselt bizonyos fokig önálló adminisztratív egységet. Ezek után nyilvánvaló, hogy egységes lengyel, vagy jugoszláv gazdaságról a megszállás idején szó sem lehetett. Ehhez járult azután a kibontakozó és reguláris hadseregek háborújává növekvő partizánháború, ami úgyszólván az egész háború alatt, de különösen annak utolsó szakaszában, hadszíntérré változtatta ezeket az országokat.

A német megszállás alatt álló lengyel és jugoszláv területeken a német csapatok bevonulása után, először a gazdaság teljes lerombolásának, megsemmisítésének elvét követték. A Lengyelországot ellenőrző megszálló hatóságok pl. 1939 októberében Göringtől azt az utasítást kapták, hogy mivel önálló lengyel gazdasági életre nincs szükség, bontsanak le minden fontosabb gyárat, szállítsanak el minden gépet és amennyire lehetséges minden erőművet, fontosabb közlekedési vonalat. Még a telefon- és távírókábelek felszedését, s néhány egyvágányú vasúttól eltekintve, a vasutak elpusztítását is tervbe vették.

Röviddel ezután azonban megváltozott a náci program. A megszállt országot ugyan változatlanul hadizsákmánynak tekintették, és önálló gazdaságát nem akarták fenntartani, de a meglevő gazdasági források megsemmisítése helyett azok maximális kihasználását, és a Német Birodalom céljaira való felhasználását kívánták. Ennek megfelelően a háborús felkészülés Göring által irányított négyéves tervét kiterjesztették a megszállt lengyel területekre is. A Hans Frank náci főkormányzó által kiadott irányelvek alapján a mezőgazdasági termelés növelése, és a nyersanyagkincsek legteljesebb

kiaknázása és mindezeknek Németországba való kiszállítása volt a cél.

E törekvések jegyében a stratégiai nyersanyagok kitermelésének fokozása érdekében egyes területeken még jelentősebb beruházásokat is eszközöltek. Így volt ez a lengyel szénbányászatban, a horvát olajkitermelésben és a jugoszláviai, főként a bori színesfémbányászatban. A német igényeket azonban a legtöbb területen nem is annyira a termelés növekedéséből elégítették ki, mint inkább a lakosság éhségszínvonalra szorított ellátásának és a nem német hadi célokra termelő üzemeknek leállítása révén. A gátlástalan fosztogatás képe tárul elénk az évről évre növelt lengyelországi gabonarekvirálások adataiból: 1940-ben 370 ezer tonna gabona, 1941-ben 700 ezer, 1942-ben 1,2 millió és 1943-ban 1,5 millió tonna gabona gyűlt össze, és került legnagyobb részben kiszállításra Németországba. Hasonló tendenciát mutatott a hús, zsír, burgonya és más élelmiszerek kiszállítása is.

Nem állnak rendelkezésre pontos és összefoglaló adatok a nyersanyagok és iparcikkek kiszállításáról, de a szabad rablás a gazdaság ezen területeire is kiterjedt. A lengyel bányászat és ipar termelése csak a nyersanyagkitermelő ágazatokban fokozódott. A széntermelés pl. 1938 és 1943 között 38 millió tonnáról 57 millió tonnára emelkedett. Néhány más nyersanyagtól eltekintve azonban általában nem a termelés emelkedése volt jellemző a lengyel iparra, hanem a leszerelések, kiszállítások, az üzemek leállítása következtében bekövetkező visszaesés. Számos iparág a háború előtti szintnek csupán 20–30%-át állította elő, és egyes számítások szerint a lengyel bányászat és ipar termelése maximálisan a háború előtti 60%-ára rúgott csupán. Bár kétségtelen, hogy a Szovjetunió megtámadása után részben a bombatámadásoktól való biztonság miatt, a Németországba bekebelezett sziléziai területeken különösen a vas-, gép- és vegyészeti iparban igyekeztek részben új beruházásokkal is fokozni a termelést.

A kifosztásra és a leigázásra törő német gazdaságpolitika azonban nem elégedett meg ennyivel. A lakosság szájától elvont élelmiszerek, az elrabolt nyersanyagok mellett tömegméretekben hurcolta kény-

szermunkára a lengyel és jugoszláv munkásokat a Birodalom hadiüzemeibe. A háború éveiben, 1943 nyaráig csupán az ún. főkormányzóság területéről 1,28 millió kényszermunkást vittek Németországba, s ezek mellett mintegy 600–700 ezer lengyel hadifogoly dolgozott a birodalom hadigazdaságában. A náci tervek szerint – teljesítésükre nem kerülhetett sor – egyenesen 4 millió főre kívánták növelni a lengyel kényszermunkások számát.

A leigázott, szétdarabolt, kirablásra ítélt országok háborús gazdasága a legsúlyosabb pusztulás képét mutatta.

Jugoszláviában, ahol természetesen a szétdarabolás mellett az állandó partizánháború következtében még kevésbé sikerült valamiféle szervezett hadigazdaságot kiépíteni, ugyancsak az élelmiszer- és nyersanyagkivitel volt a németek számára a legjelentősebb. Egyes becslések szerint a megszállás négy esztendeje alatt 10 millió t élelmiszert hurcoltak el a megszállók. Ami a nyersanyagokat illeti, a horvát területekről elsősorban a fa (egyes adatok szerint az erdőállomány 40%-át kivágták), illetve az újonnan feltárt olajmezők termelésének fokozását szorgalmazták, a megszállt szerb területen viszont természetesen a színesércek termelését igyekeztek növelni. Ez utóbbiak fejlesztése érdekében még bizonyos beruházásokat is eszközöltek.

A német hadigazdasághoz kapcsolt közép- és kelet-európai országok egy részében, tehát az egyoldalú hadikonjunktúra jellegzetes gazdasági folyamatai játszódtak le, más országok viszont – eltérő mértékben – a Német Birodalom javára történő kifosztás következményeit is szenvedték. Ha az osztrák és cseh gazdaság hadiipari jellegű felfutása, a magyar és román gazdaság különlegesen egyoldalú konjunktúrája mellett érvényesülő német kifosztási törekvések, valamint a lengyel és jugoszláv gazdaság teljes kirablása és elpusztítása a háború éveiben nagy különbségeket mutatott, a háború végére ezek a különbségek sok vonatkozásban elmosódóban voltak. A háborús igénybevétel okozta gazdasági kimerülés és még inkább az 1944–45-ös évek hadműveletei, a vizsgált országok hadszíntérré válása és jelentős részének több hónapos súlyos fronthar-

cok, légitámadások okozta pusztulása végül is a térség országainak többségét különlegesen nagymértékben sújtotta.

A második világháború végén a közép- és kelet-európai országok többsége rendkívül súlyos háborús károsodást szenvedett. Nemcsak a háború éveiben egyes ágazatokban végbement felfutás eredményei semmisültek meg, hanem néhány ország termelési szintje a háború előtti állapothoz képest is visszahanyatlott.

A háborús károsodás mértéke természetesen nem kis különbségeket mutatott. A legérzékenyebb veszteségeket Lengyelország, Jugoszlávia és Magyarország szenvedték. Előbbieket főként a háború egész időszakának megelőzően vázolt eseményei folytán, Magyarország elsősorban a területén dúló féléves súlyos frontharcok és részben a bombázások következtében.

Jugoszlávia 1941. évi lakosságának több mint 10%-át, 1,7 millió embert veszített. A nemzetgazdaság pusztulását jelzi a vasúti közlekedés kapacitása felének megsemmisülése. Több mint 6 ezer km sínhálózat, az összes vonalhossz több mint fele elpusztult vagy megsérült. Az 1940. évi mozdonypark fele, a személy- és tehervagonállomány több mint fele megsemmisült, s egyidejűleg tönkrement a javítókapacitás fele is. Úgyszólván az egész gépkocsiállomány, sőt a parasztszekerek 40%-ának megsemmisülése, a tengerjáróhajók fele, a folyami és partmenti hajópark 2/3-a, a telefon- és távíróhálózat 45%-ának pusztulása teszi teljessé a közlekedés és hírközlés példátlan méretű károsodásának képét. A kiépült infrastruktúra pusztulásának képe kiegészül a háború előtti épületállomány 1/6-ának megsemmisülésével, vagy súlyos sérülésével. A mezőgazdaság háborús veszteségei is hasonló méreteket öltöttek. A mezőgazdasági gépek és felszerelések 40–50%-a, a lóállomány 60, a szarvasmarhaállomány 53%-a, a juh-, kecske- és baromfiállomány fele pusztult el.

Az ipari termelés a gépek leszerelése, a gyárak és anyagkészletek megsemmisülése folytán ugyancsak súlyosan visszahanyatlott. Az acélipar – a szlovéniai és boszniai két acélmű kulcsjelentőségű berendezéseinek megsemmisítése miatt – teljesen megbénult, a két világháború között legjelentősebb fejlődést elért textilipar pamutkapacitásának 40, gyapjúkapacitásának – orsó és szövőszék –

20%-át veszítette el. A vasérckitermelés a háború előtti szint 30%-ára esett vissza, s bár az egyes iparágak között különbségek voltak, az összes ipari termelés az 1939. évi szint 30–35%-ára hanyatlott vissza.

A Lengyelországot ért veszteségek hasonlóan súlyosak voltak. A vasúti fővonalaknak ez esetben 40%-a, a vasúti épületek és berendezések 70%-a, a nagyobb vasúti hidak ugyancsak 70%-a semmisült meg. A posta- és távíróhálózat 64%-a hasonló sorsra jutott. Varsó épületeinek 85%-a esett áldozatul a háborúnak, a lengyel főváros csaknem teljes egészében elpusztult. A mezőgazdasági épületek 15%-a semmisült meg. A mezőgazdaságot ért veszteségek legérzékenyebb pontja a szarvasmarhaállomány 60, a lóállomány 75 és a sertésállomány 80%-ának elvesztése volt. A kíméletlen német rablógazdálkodás nyomán az erdőterület 25%-a is elpusztult.

Az ipar károsodása is különlegesen súlyos volt. Egyes számítások szerint 1939 és 1945 között az ipar vesztesége 11,5 milliárd dollárt tett ki, ami az összes nemzeti vagyon 1/10-ének értékét is meghaladta. Az ipar károsodása azonban a háború előtti országhatárokra számítva nem tükröz valós képet, hiszen a háború utáni Lengyelország hatalmas területi változásokon ment át, s ez gazdaságilag legerősebben éppen az ipart érintette. A volt keleti területeken ugyanis, amelyek az új rendezés nyomán a Szovjetunióhoz kerültek, igen gyenge volt az ipar, míg az újonnan Lengyelországhoz csatolt nyugati területek erősen iparosodottak voltak. Igaz, hogy az utóbbi területek ipari kapacitásának 20%-át elszállították, vagy elpusztult, de a megmaradt ipar révén a háború utáni Lengyelország ipara a súlyos háborús veszteségek ellenére is erősebb volt, mint a háború előtt.

Magyarország nemzetgazdaságának vesztesége Lengyelországhoz és Jugoszláviához hasonlóan a közlekedés területein volt a legsúlyosabb. A vasúti pályatestek 40%-a, a mozdonyok fele elpusztult (további 1/4-e megsérült, üzemképtelenné vált). A vasút közel 70 ezer járművéből 49 ezer darabot elhurcoltak a visszavonuló német és magyar csapatok, a megmaradt járműpark fele pedig megsemmisült. Teljesen elveszett a folyami hajópark is. Rendkívül érzékeny

veszteség volt az összes nagy folyami híd és a kisebb hidak – összes hosszúság alapján – 36%-ának felrobbantása. A közlekedésbe fektetett nemzeti vagyon fele pusztult el!

A mezőgazdaság veszteségei sorában ez esetben is a szarvasmarhaállomány 44, a lóállomány 56, a sertésállomány 79 és a juhállomány 80%-ának pusztulása volt a legsúlyosabb.

Jelentős károk érték az ipart is, amelynek épület- és berendezésállománya 50%-ban sérült, a hajtógépek 1/3-a, a munkagépek 75%-a veszett el. Az ipar háború utáni termelési szintje – az anyag- és készlethiányoktól súlyosbítva – a háború előttinek 25–30%-ára zuhant vissza.

A nemzetgazdaságot ért károk képét kiegészíti, hogy Budapest épületállományának mintegy 4%-a megsemmisült, további 23%-a pedig súlyosan megsérült.

Méreteiben ugyan viszonylagosan elmaradt az említett három ország mögött, de összkihatásában mégis igen jelentős volt Ausztria háborús vesztesége. A bombázások és különösen az ország keleti felében dúló hadműveletek következtében kb. 38 milliárd schillingre tették az anyagi károsodást. Ennek tekintélyes része a lakóházakra (egyedül Bécsben 37 ezer lakás teljesen megsemmisült), közlekedési hálózatra esett. De az ipari üzemekben is 46 ezer gép pusztulását regisztrálták, egyedül az építőanyagipar 40%-át vesztette el békekapacitásának.

Kisebbek voltak a közvetlen háborús veszteségek Csehszlovákiában (különösen a cseh területeken) és még inkább Romániában és Bulgáriában. Romániában az olajmezők bombázásán túlmenően a károsodás elsősorban a közlekedési hálózatot és az állatállományt érte, s jórészt hasonló volt a helyzet Bulgáriában is.

A közép- és kelet-európai országok nagy része tehát rendkívül súlyos háborús veszteségeket szenvedett. Jugoszlávia, Lengyelország és Magyarország – s ehhez állt közel Ausztria is – esetében a károsodás az utolsó békeév egész nemzeti jövedelmének 2–4-szerese között mozgott. E hatalmas veszteségek – a rendelkezésre álló eltérő és sokszor pontatlan becsléseket figyelembe véve – az illető országok nemzeti vagyona kb. 1/3-ának pusztulását jelentette. Az

országok másik csoportja ugyan szerényebb károsodást szenvedett, Csehszlovákia esetében ez nagyjából egyévi nemzeti jövedelem összegével volt azonos, Románia és Bulgária esetében az évi nemzeti jövedelem 1/3-áig emelkedett csupán a veszteség, de a háború végére kimerült gazdaság, elfogyott készletek, fizikailag is leromlott lakosság, elhasznált termelőapparátus úgyszólván mindenhol kritikus gazdasági helyzetet idézett elő.

121. táblázat

A háborús károk mértéke a közép- és kelet-európai országokban

Ország	Háborús veszteségek millió dollárban 1938-as áron	Az 1938-as nemzeti jövedelem %-ban
Lengyelország	20 000	350
Csehszlovákia	4 200	115
Magyarország	4 330	194
Románia	683	29
Bulgária	420	33
Jugoszlávia	10 497	374

A szövetséges hatalmak második világháborúban aratott győzelme, a hitleri Németország teljes veresége, ha rendkívül súlyos gazdasági helyzetben találta is a közép- és kelet-európai országokat, felszabadította őket a Német Birodalom súlyosan érvényesülő expanziója alól, és a legtöbb esetben a Hitlert kiszolgáló konzervatív vagy fasiszta rezsimek, quisling-kormányzatok összeomlásával járt együtt. Mindez a fegyverszüneti, majd békeszerződési rendszerek segítségével új társadalmi erők előtt tette szabaddá az utat és a térség országainak gazdasága számára is gyökeresen új lehetőséget teremtett.

III.

Helyreállítás és tőkekisajátítás a második világháború után 1945–1949

A náci Németország katonai veresége és összeomlása, valamint a kelet-európai országok felszabadulása a német megszállás alól nemcsak a háború és megszállási rendszer keserű éveinek végét jelentette, hanem rendkívüli horderejű politikai és társadalmi változások kiindulásává is vált. A gyökeresen megváltozott belső erőviszonyok – a baloldali és forradalmi erőknek az ellenállási mozgalmakban játszott vezető szerepe, a régebbi kormányzati rendszerek kompromittálódása vagy csődje – a teljesen átalakult nemzetközi helyzet – a Szovjetunió döntő szerepe a német megszállók kiűzésében és a hitlerizmus megdöntésében, valamint megváltozott súlya a világpolitikában – világossá tették, hogy semmiképpen sem lehet szó ezekben az országokban a háború előtti állapotokhoz való visszatérésről. Míg a háború előtt Közép-Kelet-Európa országainak többségében konzervatív, autokratív-fasiszta jellegű kormányok voltak uralmon, most általában a korábbi ellenzéki, demokratikus polgári, baloldali paraszti és munkáspártok koalíciós kormányzati rendszere vette át a hatalmat. Míg korábban a kommunista pártok többségükben illegalitásba kényszerített, elszigetelt helyzetben, úgyszólván a társadalmonkívüliség állapotában voltak, és nem kaptak lehetőséget arra, hogy beleszólhassanak a kormányok tevékenységébe, most mindenhol az új kormányok fontos vagy éppen vezető erejévé váltak, s kulcspozíciókra tettek szert.

Ebben a helyzetben úgyszólván már a háború másnapján kezdetét vette a politikai demokratizálás és szociális törvényhozás sok évtizedes elmaradottságának pótlása, s a társadalmi haladás addig

elnyomott erőinek felszabadulásával valóságos társadalmi forradalom volt kibontakozóban. A háborút követő első évek történelmi eseményeinek azután éppen a forradalmi folyamatok kibontakozása adta meg legfőbb tartalmát. Az előtérbe lépő, rendkívül dinamikus erőt képviselő, a sok évtizede megoldatlan súlyos társadalmi, politikai és gazdasági kérdésekre gyors megoldás programjával fellépő kommunista pártok, amelyek a térségben döntő politikai erővé váló – és a volt német csatlós országokban a Szövetséges Ellenőrző Bizottság révén politikai-katonai ellenőrzést gyakorló, hadseregével is jelen levő – Szovjetunió közvetlen támogatását is élvezték, egyre jelentősebb tömegbefolyásra tettek szert, és fokozatosan a politikai hatalom uraivá váltak.

A legnagyobbrészt fokozatos – felkelés és polgárháború nélkül lejátszódó – átalakulás záróakkordját a térség országainak többségében a kommunista pártok politikai hatalomátvétele és a proletárdiktatúra politikai hatalmi rendszerének megvalósítása képezte 1947–48 folyamán. A háború utáni rövid átmeneti korszak tehát a kapitalizmusból a szocializmusba való forradalmi átmenet jellegét nyerte, és ezáltal gyökeresen új politikai-társadalmi és gazdasági feltételeket teremtett a közép-kelet-európai országok háború utáni fejlődése számára.

A társadalmi-gazdasági átalakulás első legfontosabb lépéseként a térség országai – a földbirtokmegoszlás különbségei szerinti eltérésekkel – földreformokat hajtottak végre. Természetszerűen következett ez a térség országainak – előző fejezetekben bemutatott – gazdasági és társadalmi struktúrájából, az országok egy részében fennmaradt és az első világháborút követő földreformok által sem felszámolt nagybirtokrendszer létéből, a tömegméretű és alapvető társadalmi problémát megtestesítő paraszti földtelenségből és az abból származó pauperizmusból. Vitathatatlan ugyanakkor a földreformok elsődleges politikai jelentősége, a paraszti többségű lakosság széles tömegeinek megnyerését célzó törekvése, a kommunista pártok és a különböző színezetű, de jelentős politikai erőt képviselő parasztpártok egységes fellépési, együttműködési lehetősége. Mindebből következett, hogy a háború végén létrejött baloldali pártkoalí-

ciók, a lublini Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság 1944. július 22-i programja, a cseh és szlovák Nemzeti Frontra épülő kormány kosicei programja, vagy a magyar Függetlenségi Front 1944 decemberi szegedi programja első és legfőbb követelései között különböző földreformterveket fogalmazott meg. Az 1944–1945 folyamán, a háborút követő első hónapokban végrehajtott földreformok jelentős különbségeket mutattak, legnagyobb szabásúak természetszerűleg azokban az országokban voltak, amelyekben a nagybirtok addig a leghatalmasabb maradt. Magyarországon az Ideiglenes Kormány által 1945. március 18-án kibocsátott törvény értelmében – kevés kivétellel – minden 100 holdat meghaladó földesúri és minden 200 holdat meghaladó paraszti földbirtokot felosztottak. A háborús bűnösök és nácik földjének elkobzása, a többi földterület formai megváltás fejében történt igénybevétele révén az új államhatalom 3,3 millió hektár földterülethez jutott, amiből 642 ezer parasztcsalád között 1,9 millió hektár földet osztott szét. A fennmaradó, fel nem osztott területek, főként erdőségek képezték alapját a kiterjedt állami gazdaságok kiépítésének. Az összes földterület több mint egyharmadának igénybevételével és mintegy egynegyedének felosztásával a magyar földreform a második világháborút követő legradikálisabb földosztás volt, amely a formailag kimondott, de gyakorlatilag végre nem hajtott kártalanítás és az ugyancsak törvénybe iktatott paraszti megváltás ellenére valóságos agrárforradalmat eredményezett.

Hasonló radikalizmussal bonyolították le a földreformot Lengyelországban is. Az 1944. szeptember 6-i rendelet mindenekelőtt a németek, a háborús bűnösök és az árulók földjének elkobzását mnodta ki, de elrendelte minden 100 hektárt meghaladó földbirtok megváltás nélküli igénybevételét is. Az összesen elvett 13,8 millió hektár földterületből 788 ezer új gazdaságot létesítettek, 216 ezer földtelen családot juttatva földhöz, és 572 ezer parasztcsalád birtokát egészítve ki. A létrehozott új gazdaságok legnagyobb része, 483 ezer gazdaság, átlagosan 8,3 hektár területtel a volt németlakta területeken létesült.

A lengyel földreform, amely az ország háború utáni jelentős

területi és népességváltozásával is szoros összefüggésben állt, és az új nyugati területekről kitelepített német lakosság helyébe a Nyugat-Bjelorusszia és Nyugat-Ukrajna területéről áttelepülő lengyel lakosság letelepítésével, az ország földterülete közel felének kisajátításával és több mint egyötödének felosztásával járt együtt, egyszer s mindenkorra megszüntette a nagybirtok uralmát a nagybirtokrendszer egyik leghatalmasabb fellegvárában.

A magyar és lengyel földosztás mértéke mögött ugyan elmaradt, de mégis átfogó strukturális változásokat idézett elő a Csehszlovákiában végrehajtott földosztás. Az 1945. június 21-i törvény értelmében ugyanis az összes ellenséges tulajdonban levő földet elkobozták, s az összes 1,8 millió hektár szántó és 1,3 millió hektár erdőterület a cseh–morva területek több mint egyharmadát, s Szlovákia földterületének több mint egytizedét tette ki. Az elkobzások nyomán 122 ezer családnak juttathattak (összesen 1,04 millió hektár) földet.

Ezt a lépést egészítette azután ki 1947 júliusában az első világháború utáni földreform revíziójaként törvénybe iktatott új földreform novella, amely általában 150 hektárban jelölte meg a földbirtokok felső határát, s újabb 700–800 ezer hektár föld felosztását tette lehetővé. 1948 márciusában a felső határt újabb rendezéssel 50 hektárban állapították meg, ami ismét mintegy 700 ezer hektár igénybevételét jelentette.

A három intézkedés összesen 4,5 millió hektár földterületet érintett, ami 350 ezer földtelen vagy törpebirtokos parasztcsalád kezére juttatott 1,7 millió hektár földet, s mintegy 2,5 millió hektár területen jelentős állami erdő- és szántógazdaság létesítését alapozta meg. A reform végül is az összes földterületnek mintegy 14%-át osztotta szét, de ez a viszonylag jelentős változás nem annyira a birtokstruktúra átalakulásában jelentkezett – a nagybirtok a második világháború előtt sem volt számottevő, s az 50 hektár feletti földterülettel rendelkező birtokok részaránya lényegében nem változott –, mint inkább a birtokosok összetételében: egyrészt az állami földtulajdon kiterjedésében, másrészt a nemzetiségi politika konzekven-

ciájaként a német és magyar nemzetiségű parasztság felcserélésében cseh és szlovák nemzetiségű birtokos parasztsággal.

A Balkán-országokban végrehajtott földreformok mérete és jelentősége már eltörpült az eddig említett országok földosztásaihoz képest. Ezekben az országokban ugyanis vagy az eredetileg fennálló paraszti földbirtoklás (Jugoszlávia, Bulgária) vagy az első világháború után végrehajtott földosztás (Románia) eredményeként a földterület majdnem egésze paraszti kézen volt. A második világháborút követő földreformok tehát inkább kisebb korrekciók végrehajtására, törpebirtokok kiegészítésére, újonnan keletkezett földtelen csoportok földhöz juttatására szolgáltak. Romániában az összes művelhető földterület 8%-át osztották fel az 1945. március 22-i törvény értelmében. Ez esetben is a németek és háborús bűnösök tulajdonának elkobzása, továbbá az 50 hektár feletti birtokok igénybe vétele képezte a felosztható földek alapját, amiből 860 ezer igénylőt juttattak átlagosan 1,2 hektár, összesen 1,1 millió hektár földterülethez. Jugoszláviában az 1945. augusztus 29-i törvény értelmében az összes művelhető földterület mintegy 5%-át osztották fel. Az ellenséges tulajdon elkobzása mellett a birtoknivellálódást mozdította elő az, hogy a szántóföldeknél 25–35 hektárban, az összes földterületnél pedig 45 hektárban maximálták a birtokterületeket. Ennek révén több mint 1,5 millió hektárt vett igénybe az állam, s ebből 797 ezer hektárt osztott szét 316 ezer család között. A földhözjuttatottak sorában azonban mindössze 71 ezer föld nélküli volt, s a fejenként átlagosan kiosztott 2,5 hektár föld többnyire csak birtokkiegészítésül szolgált. Az igénybevett földek felén állami gazdaságok létesültek.

A legkisebb kiterjedésű birtokreform Bulgáriában játszódott le, ahol az összes földterületnek mindössze 2%-át vették igénybe, s mintegy 1,5%-át osztották szét. Az egyháztól elvett 120 ezer hektár mellett a reform során kereken 2,5 ezer birtokból hasítottak le további 45 ezer hektár területet, s az így nyert földek többségét 120 ezer család birtokállományának kiegészítésére fordították.

Mindezen változások nyomán a kelet-európai országok birtokmegoszlási struktúrája, amely a megelőző történeti korszakokban

rendkívül jelentős különbséget mutatott, most úgyszólván egyformává vált, és egyaránt a kisparaszti gazdaságok uralmát tükrözte.

A lejátszódott változások és kialakult új birtokszerkezet átfogó képét mutatja a 122. táblázat.

A háborút követő földosztások az érintett országok egy részében már önmagukban is túlmutattak a feudális maradványok felszámolásán, és nyilvánvalóan tükrözték a hatalomban részesülő kommunista és más baloldali erők tőkeellenes törekvéseit is. Ez jutott érvényre a tőkés iparvállalatok kezén levő földterületek (Magyarországon mintegy 0,5 millió hektár) igénybevétele mellett tulajdonképpen a gazdagparaszti birtokok sokszor jelentős megnyirbálásában is. A tőkeellenes tendenciák pedig már ez esetben is együtt jártak az állam gazdasági szerepének – ez esetben az állami gazdaságok jelentős kiterjesztése formájában érvényesülő – megnövekedésével. Ha mindez a belső és nemzetközi politikai erőviszonyok hatására még nem is érvényesülhetett maradéktalanul és következetesen, de az ellenséges tulajdon elleni fellépés és a legvagyonosabb rétegek korlátozása formájában már kiterjedt mértékben törhetett utat.

A kommunista és munkáspártok kezdeményezésére és az antifasiszta erők úgyszólván általános egyetértésével a háború után kialakított politikai követelések sorában első perctől kezdve helyet kapott az ellenséges vagy együttműködő tőke elkobzása, sőt – bár e tekintetben volt különbség a programokban – a legnagyobb monopóliumok korlátozása, néhány bázisiparág államosítása is. A háború alatt a német tőke részesedése akár a megszállt, akár a csatlós országokban jelentősen kibővült – nem utolsósorban vagyonelkobzások (főleg zsidó tulajdon esetén), az angol, francia, holland, belga, sőt amerikai érdekeltség átvétele révén. Emellett a németekkel együttműködő kollaboráns burzsoázia jórészt elmenekült, s üzemeik stb. az elhagyott javak kategóriájába kerültek. Ilyen körülmények között e program végrehajtása önmagában is jelentősen kibővítette az állami tulajdont. A volt ellenséges vagyon kisajátítása, sőt bizonyos gazdasági kulcspozíciók államosítására a térség országainak többségében a háborút követő hónapokban már valóban sor került.

122. táblázat

A földterület százalékos megoszlása birtokkategóriák szerint a második világháború előtt (1) és a földreformok után (2)

Birtokkategória hektárban	Csehszlovákia		Lengyelország		Magyarország		Románia		Bulgária		Jugoszlávia	
	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)
0—2	7,8	7,9	25,1	6,0	10,9	23,1	12,8	57,7	5,3	6,7	6,5	7,6
2—5	14,3	17,9	32,5	21,5	9,2	27,3	15,2		24,7	30,9	21,5	28,3
5—50	61,9	74,2	15,7	72,5	33,5	49,6	39,8	39,3	68,4	62,4	62,4	64,1
50—100			26,7		5,5		4,5	3,0	1,6		3,2	
100—	16,0				40,9		27,7				6,4	

A legkiterjedtebb tőkekorlátozást a győztes országok sorába tartozó Jugoszláviában, Lengyelországban és Csehszlovákiában hajtották végre. Mindhárom országban rendkívül hamar állami tulajdonba vették az ellenséges és kollaboráns kézben levő érdekeltségeket. Ezt követően pedig 1945–46 folyamán az ipar és gazdaság számos fontos területét államosították.

Jugoszláviában már 1944 végén rendelet jelent meg az ellenséges és kollaboráns vagyonok elkobzásáról. Az 1946 januári alkotmány elvileg deklarálta minden ásványkincs, erőforrás, valamint a közlekedés köztulajdonát. Ezt követte az 1946 decemberi törvény, amely minden nemzeti jelentőségű ipar államosítását kimondta. Tekintettel a megfogalmazás tág határaira: a bányák, az erőművek, a vas- és fémművek szinte teljesen, a vegyészet, az építőanyag-ipar túlnyomó többségükben állami tulajdonná váltak. Ennek hatására 1945–46-ban már az ipar 82%-a került állami tulajdonba.

Az ellenséges vagyon államosítása alkotta a lengyel tőkekisajátítás első lépéseit is. Ezt hamarosan, 1946 januárjában új radikális intézkedés követte, amely minden fontosabb iparágban államosította az 50 munkásnál többet foglalkoztató üzemeket. Ennek eredményeként a munkáslétszám alapján az ipari szektor 84,3%-a került állami kézbe. A Nemzeti Bankot nemcsak államosították, de teljesen új központi bankot hoztak létre, a régi bankhálózatnak is csak egy kis része éledt újjá, az is szigorúan állami ellenőrzés alatt.

Viszonylag korán indult meg Csehszlovákiában is az állami szektor kiépítése. 1945-ben a rendeletek egész sorozata szabályozta a különböző iparágak helyzetét, s hol a nemzeti érdeket, hol a vállalatok nagyságát figyelembe véve jelölték meg az egyes iparágakban az államosítandó üzemtípust, amely 150 és 500 munkás között mozgott. Már ezek a rendeletek az állami szektor részesedését kb. 57%-ra emelték az iparban. Az állami szektor mértéke iparáganként természetesen eltérő volt. A bányászat 100%-a, a vegyészet 70, a textilipar 50, a faipar 20%-a, a nyomdaiparnak viszont csak 3%-a került állami tulajdonba. Ez az 1945 végére kialakult helyzet 1948-ig nem változott lényegesen.

Más volt a helyzet Magyarország, Románia és Bulgária esetében,

ben. Ezekben az országokban a háborút követően mind a belső politikai erőviszonyok, mind nemzetközi státusuk és lehetőségük következtében nem kerülhetett sor államosításokra. Az új hatalmi viszonyok azonban hamarosan lehetővé tették a tőke egyre kiterjedtebb korlátozását. A háború utáni gazdasági káosz, a súlyos háborús veszteségek vagy kimerülés elkerülhetetlenné tette az államhatalom legerőteljesebb beavatkozását a gazdaságba. Magyarország esetében ez már 1945–46-ban, a háború utáni első gazdasági évben oda vezetett, hogy – mint a gazdaság legfőbb állami irányítási szervezete, a Gazdasági Főtanács 1946 tavaszán megállapította – a gyáripar bevételeinek 75%-a állami forrásokból származott. A bányászat, a vas-, fém- és gépipar ugyanis termelését több mint 90%-ban állami megrendelések – újjáépítési és jóvátételi szállítások – alapján folytatta, a textilipar pedig termelésének mindössze 30%-át értékesíthette szabadon. A korábban mindenható nagybankok a háborút követő infláció során szétolvadt betétállományukkal ugyancsak elveszítették önálló akcióképességüket. Ebben a helyzetben szerepük az állam fedezetlen papírpénzkibocsátó tevékenysége révén előteremtett összegek közvetítésében merült ki. A részvénytársasági nagybankok forrásai 1945 végén is 90%-ban, 1946-ban pedig mintegy 76%-ban jegybankhitelekből származtak.

Ha mindezek mellett figyelembe vesszük, hogy az általános és rendkívül súlyos tüzelő- és nyersanyaghiány, az élelmiszer és egyéb fogyasztási cikkek katasztrofális elégtelensége elkerülhetetlenné tette a háborús jellegű hiánygazdálkodás, a kötött állami elosztási-adagolási rendszer fenntartását, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy az állam kiterjedt gazdasági tevékenységet folytatott.

A bevatkozás említett formái nemcsak a háborút követő hónapok átmeneti jelenségei voltak. A fokozatos gazdasági talpraállás idején ugyanis nem kerülhetett sor az állami beavatkozás enyhítésére, sőt számos területen egyenesen ennek fordítottja játszódott le. 1946 és 1948 között az állami beavatkozás fenntartását, sőt kiterjesztését az infláció megfékezésére, majd a pénz értékállóságának fenntartására tett erőfeszítések tették elkerülhetetlenné. Magyarországon az 1946 augusztusában, kizárólag belső erőforrásokra ala-

pozva végrehajtott stabilizáció szigorú deflációs pénzpolitikával, maximálisan szabályozott hitelpolitikával, teljesen központosított árszabályozási és ellenőrzési tevékenységgel és az államháztartási egyensúly biztosítását szolgáló különlegesen erőteljes adópolitikával volt csupán végrehajtható és fenntartható.

Ezek az intézkedések olyan gazdaságirányítási rendszert teremtettek, amelyben a hagyományos piaci szabadság, a kereslet-kínálat játéka alapján mozgó piaci árak a felülről végrehajtott szabályozás szűk keretei közé szorultak. Az állam rendkívüli befolyásra tett szert a gazdaságban, s az államhatalom változott politikai-társadalmi jellege mellett ez a magántőke erőteljes korlátozásával járt együtt: sajátos államkapitalista gazdálkodás kialakulására vezetett.

Az iparvállalatok legnagyobb része az általános pénzhiány, hitelkorlátozás, kötött árszint és nagy állami terhek szétfeszíthetetlen gyűrűjébe szorult, s fokozódó mértékben deficitessé vált. „A hatóságilag megállapított papírárak – mint eddig – most sem fedezik a termelési költségeket – állapította meg Magyarország legnagyobb papírgyárának jelentése. – Ennek következtében a vállalat továbbra is folyamatos veszteséggel dolgozik. E veszteség kb. a bruttó forgalom 20%-ára tehető." A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének 1947 júniusi közgyűlésén Fellner Pál elnök panaszolta: „Úgyszólván naponként raknak részben a kormány, részben az adott viszonyok új és új terheket az ipari termelés roskadozó vállaira, amelyek a páratlanul súlyos adóterheken felül további oly megterhelést jelentenek, amelyek kifelé az ipari árakban jutnak kifejezésre, de amelyek tekintetében az ipar csak pénzbeszedő a kincstár részére. Számításaink szerint ma már az ipari árszint 35–65%-a ilyen természetű kiadás." (Két beszéd. Bp. 1947. 67. l.)

A vállalatok valóban egyre nagyobb állami adó- és hiteltartozást halmoztak fel, s egyre szorítóbb kiszolgáltatottságba kerültek az államhatalomtól. A legkülönbözőbb kormánytilalmak és a vállalatok vezetése mellé állított, széles körű ellenőrzési-beleszólási joggal felruházott ún. üzemi bizottságok tevékenysége lehetetlenné tett minden kibúvót, de az üzemek leállítását, a tőkék átcsoportosítását is.

Mindez a tőke oly erőteljes korlátozását jelentette, ami már a tőkekisajátítást készítette elő.

Az államkapitalista korlátozás jellegzetes kísérőjelenségeként Magyarországon 1945 és 1948 között a részleges államosítás több lépésére is sor került. A Függetlenségi Front 1944 decemberi programja alapján már 1945 decemberében megszületett a szénbányák állami kezelésbe vételét (1946 nyarától államosítását) kimondó törvény. Ennek nyomán – a több évtizede állami tudajdonban levő néhány nagy vas- és gépgyárral együtt – a gyáripari munkások és bányászok 22%-a már állami vállalatokban volt alkalmazva. 1946 novemberében – formailag a jóvátételi szállítások idejére – állami kezelésbe vették a négy legnagyobb nehézipari üzemet, majd államosították az energiatermelő telepeket. 1946 végén az ipari munkások több mint 43%-a található már az állami szektorban. A fokozatos államosítások következő lépésére 1947 nyarán és őszén került sor. Ekkor a 10 legnagyobb bank került az állam tulajdonába, ami nemcsak a hitelrendszerben tette lényegében teljessé az állam monopóliumát, hanem az ipar további jelentős részét – a munkásoknak akkor már 58%-ával – is az állami szektorhoz kapcsolta.

Bár az államkapitalista tőkekorlátozás legtisztább formája Magyarországon valósult meg, alapjában hasonló politika érvényesült a térség más országaiban is. Igaz, Csehszlovákiában és Lengyelországban ez csak kiegészítő jellegű lehetett a döntő jelentőségű államosítások mellett. Romániában és Bulgáriában pedig csak később indult meg és kevésbé határozott formában bontakozhatott ki. Bulgáriában a felszabadulást közvetlenül követő időben nem volt szó államosításról. A Hazafias Front megelégedett a profitok ellenőrzésével, a szövetkezetek támogatásával és munkás üzemi bizottságok létrehozásával. Ezek és más intézkedések, amelyek részben a tervezéshez is kapcsolódtak, alkalmasaknak tűntek a tőkekorlátozás biztosítására, annál is inkább, mivel a háborús bűnösök és nyerészkedők vagyonainak elkobzásával, a dohány és alkohol állami monopóliumának kiterjesztésével az állami szektort valamelyest kibővítették.

Románia esetében a pénzügyi stabilizációhoz kapcsolódva a

Nemzeti Bank 1946 decemberében végrehajtott állami kézbe vétele teremtette csupán meg az állam gazdasági ellenőrző szerepének lehetőségét, ami akkor főként a hitelirányítás terén valósult meg. 1947 közepétől azután már széles fronton bontakozott ki a felülről megvalósított ellenőrzési-korlátozási politika. Az ipar- és kereskedelemügyi minisztérium átszervezése, a különböző gazdaságirányítási hivatalok centralizálása és kommunista vezetés alá helyezése (Georghiu-Dej miniszteri kinevezésével) vezette be az állami anyaggazdálkodás, áruértékesítés, áralakulás stb. teljes szabályozását. A tőkésvállalatok szervezetileg is az állami kézben volt, iparági szervezésben kiépített Officiale Industriale kereteibe kerültek, ami a vállalati döntések jogát az állam kezébe juttatta.

Mindezen lépések lezárásaként, az 1947–48 fordulója körül lejátszódó politikai fordulat, a proletárdiktatúra bevezetése, a koalíciós kormányzat felszámolása eredményeként 1947–48 folyamán az államkapitalista korlátozás feladásával radikális államosításokra került sor. Bulgáriában 1947. december 24-én hoztak törvényt az ipar államosításáról, ami az addig 6%-os állami szektor részesedését egy csapásra 85%-ra emelte. Magyarországon 1948. március 25-én mondották ki a 100-nál több munkást alkalmazó üzemek államosítását, ami az ipar – munkáslétszám alapján – 83%-ára növelte az állami szektor súlyát. Romániában az 1948. június 11-i rendkívül radikális törvény rugalmas kritériumokat megszabva egy csapásra az ipar 85%-át vette állami tulajdonba.

A bekövetkezett fordulat egyébként minden országban teljessé tette az államosítást. Csehszlovákiában ekkor rendelték el minden 50-nél több munkást alkalmazó üzem államosítását, Jugoszláviában már a helyi jellegű üzemekre is kiterjesztették az államosítást. Magyarország 1949 decemberében már 10 munkásnál szabta meg a magánvállalkozás felső határát, de nem egy területen – pl. a nyomdaiparban – 100%-os államosítást hajtott végre.

A magánvállalkozás felszámolása terén bekövetkezett fordulat a gazdaság minden területére kiterjedt, s a korábbi állami ellenőrzés és korlátozás után teljessé tette az állami irányítást a külkereskedelem és a belföldi nagykereskedelem terén is, egyidejűleg megin-

dítva az állami kiskereskedelmi hálózat kiépítését. Az 1945 és 1948 között még mindenhol jelentős magán külkereskedelmi vállalkozást (Csehszlovákiában az import 2/3-a, az export közel 1/2-e, Magyarországon az egész külkereskedelem 60%-a magán kézben volt) teljesen felszámolták. A belső nagykereskedelem államosítására is a legtöbb országban 1948–49-ben került sor (Csehszlovákia, Magyarország, Románia). Jugoszlávia mindezt már 1945–46-ban végrehajtotta, és sajátos módon hamarabb, 1946–47-ben játszódtak le e folyamatok Bulgáriában is.

A forradalmi átalakulás és a rendkívül kiterjedt állami beavatkozás – bár a radikális államosítások a legtöbb országban az átmeneti periódus záróakkordját képezték – a háborút követő helyreállítás alapvetően kedvező feltételeit teremtették meg. A társadalmi-gazdasági feltételek átalakulása ugyanis lehetővé tette a gazdasági fejlődés, adott esetben a helyreállítás új mozgatóerőinek, az összes társadalmi, nemzetgazdasági érdeknek közvetlen érvényre juttatását: maximális erőkoncentrációt és tudatosságot, ami a háborús összeomlást követő kaotikus viszonyok között különös jelentőséget nyert. A központilag szabályozott helyreállítás lehetősége realizálódott a tervszerű gazdálkodás bevezetésében. Szélesebb értelemben a tervezés, szorosabban véve valamiféle állami irányítás, beavatkozás gondolata a 30-as évektől a közgazdasági gondolkodás vezérmotívumává vált. A liberalizmus gazdasági ideológiájával és gyakorlatával való szakítás törekvése polgári politikai körökben is erősödött. A háború utáni súlyos helyzet, a termelőerők pusztulása, a nyersanyaghiány, a szűkös fogyasztási javak elosztásának szükségessége pedig még inkább erősítette azt a gondolatot, hogy a gazdasági folyamatok irányításában valamiféle tervszerűségnek kell érvényesülnie.

A tervezés – ez az eredetileg szocialista gondolat és gyakorlat – tehát fogalmilag kitágult, és szinte egész Európában teret nyert. Mégis már ebben a közvetlenül háborút követő időszakban is lényeges tartalmi különbség volt a nyugat-európai és a kelet-európai országok tervezése között. A különbségek abból fakadtak, hogy Kelet-Európában a társadalmi-politikai átalakulás következtében erős

állami szektor épült ki és a munkásosztály a politikai hatalom részesévé vált.

A részleges, vagy erőteljesebb államosítások nyomán erősödő állami szektor és a kiterjedt állami korlátozó-ellenőrző tevékenység többszektorú gazdaság kialakulására vezetett, s kedvező feltételeket teremtett a központi tervezés megteremtéséhez. Az első gazdasági terveket, néhány hónapos eltéréssel, 1947-ben dolgozták ki, illetve léptették életbe. Januártól Jugoszlávia első 5 éves terve már a szovjet mintájú iparosítás programjával indult. Ugyanakkor kezdték meg Lengyelországban a 3 éves újjáépítési terv megvalósítását, de ennek keretében az új lengyel állam gazdasági egységének megteremtését is központi célként jelölték meg. A csehszlovák 2 éves terv, amelynek kezdő dátuma ugyancsak 1947 januárja volt, a helyreállítási célok mellett előtérbe állította Szlovákia iparosításának megindítását is. Az ugyanezen év áprilisában induló bolgár 2 éves terv és az augusztussal érvénybe lépő magyar 3 éves terv középpontjában a helyreállítás, a háború előtti termelési színvonal elérésének programja szerepelt. Ebben a periódusban egyedül Románia nem dolgozott ki helyreállítási tervet.

E tervek keretében a kelet-európai országok kiteljesítették sajátos államkapitalista gazdaságirányítási rendszerüket, amelyben a központi tervcélokat – az egy Jugoszlávia kivételével, amely ebben az időben a 30-as évekbeli szovjet tervezés módszerét próbálta alkalmazni – nem kötelező erejű tervmutatók végrehajtása, hanem a piaci viszonyok között, irányított piacgazdálkodás módszereivel történő érvényesítése biztosította. A tervezés ezekben az években még csak a gazdaság központi területeire és ágazataira terjedt ki, s főként azt szolgálta, hogy a lehetőségekhez mérten legnagyobb beruházásokat a háborús károsodás következtében keletkezett ún. szűk keresztmetszetek felszámolására fordítva gyors megtérülést és magas produktivitást biztosítsanak. A központi ágazatok dinamikus fejlődése révén pedig a gazdaság egészét előrelendítsék. Mindezek során minden terv tartalmazott bizonyos strukturális változások irányában ható elemeket, az ipar és azon belül a termelési javak előállításának előtérbe helyezésével.

A tervgazdálkodás bevezetése és általában a háborút követő helyreállítási munka kedvező társadalmi-gazdasági keretei lehetőséget nyújtottak a helyreállítás rendkívül kedvezőtlen finanszírozási problémáinak megoldásához. A helyreállítás hatalmas költségterhet jelentett, hiszen a közép-kelet-európai országok, különösképpen Lengyelország, Jugoszlávia és Magyarország – mint láttuk – egyedülállóan súlyos háborús károsodást szenvedett, elveszítve addig létrehozott nemzeti vagyonuk 1/3-át, 40%-át.

Az egyszerre jelentkező helyreállítási kiadásokat ugyanakkor a leromlott, nemegyszer a háború előtti termelési szint egyötödére, egynegyedére visszahanyatlott termelés és hasonlóan lecsökkent nemzeti jövedelem forrásaiból kellett előteremteni. Súlyosbította a helyzetet az, hogy a térség országai korábban jóval szerényebb beruházási feladataik megoldása során is bőséggel támaszkodtak külföldi forrásokra. 1945 után, a hasonlíthatatlanul nehezebb belső gondok közepette azonban külső források igénybevételének lehetőségére alig nyílt mód. A kivételt ebből a szempontból az UNRRA által, főként Jugoszláviának és Lengyelországnak nyújtott jelentősebb segélyösszegek képezték. Az 1945. március 24-én aláírt egyezmény értelmében 1947 júniusáig, a szállítások befejezéséig Jugoszlávia 415 millió dollár értékű segélyben részesült. A szállítmányok legnagyobb részét élelmiszerek (33%) és ruházati cikkek képezték. 1945 és 1946 folyamán az ország gabonaszükségletének 60%-át, zsiradékszükségletének 100%-át az UNRRA-szállítások fedezték, biztosítva egyben az egész gyógyszerellátást. A segélyek ugyanakkor az ipar és a közlekedés helyreállítását is előmozdították mintegy 100 millió dolláros értékben. A szállítások összes értéke az 1938. évi jugoszláv nemzeti jövedelem 23%-át tette ki, ami egyben a háború előtti évek, az 1934–38. évi összes import 50–60%-ával volt egyenértékű.

Lengyelország 1945–46 folyamán ugyancsak jelentős, összesen 481 millió dollár értékű UNRRA-segélyeket kapott. (Ebből 92 millió dollár értéket 1945 folyamán, 306 millió dollár értéket pedig 1946-ban. 1947 májusában már csak 2,3%-os szállítási hátralék volt.) Ez utóbbi évben az összes piacra hozott áru 11%-át a

segélyprogram keretében szállított cikkek tették ki. Főként a 300 millió dollár összeget is meghaladó élelmiszer-, ruházati cikk- és gyógyszerszállítások voltak jelentősek, s csak járulékos szerepet játszhatott a mezőgazdaság helyreállításához folyósított 76 millió dollár értékű és az ipar céljaira rendelkezésre bocsátott 95 millió dollár értékű állat-, felszerelés-, gép- és nyersanyag.

Figyelmet érdemel még az UNRRA által Csehszlovákiának folyósított 261 millió dollár értékű segély, amelynek közel fele volt élelmiszer, de viszonylag jelentékeny volt az ipari, a közlekedési valamint egyéb cikkek és felszerelések szállítása is.

A térség más országaiban, főként a volt náci csatlós országokban azonban az UNRRA segélyprogramja már jelentéktelen volt. Magyarország számára pl. 1946 januárjában mindössze 4 millió dollár értékű élelmiszer- és gyógyszersegélyt hagytak jóvá. (A leromlott gazdasági állapotokra utal, hogy ez a szerény segélykeret is az 1946. évi egész magyar import egynegyedét érte el.)

Az igénybe vehető külső források körét csak nagyon kevés kölcsönlehetőség bővítette. Ez is jórészt a győztes státusban levő államok számára állt rendelkezésre.

Lengyelország pl. 1946 áprilisában 40 millió dolláros amerikai hitelt kapott az Export–Import Bank útján vasúti és bányafelszerelések vásárlására, s további 50 millió dollárt az Egyesült Államok európai hadfelszerelési cikkeiből történő vásárlásra. Lengyelország 1947 nyaráig összesen 250 millió dollár hitelt kapott. Csehszlovákia az Egyesült Államoktól, Angliától és Kanadától közvetlenül a háborút követő években 150 millió dollár hitelt vett fel.

A többi ország kölcsönfelvételi lehetőségei az előbbi szerény méretektől is elmaradtak. A Magyar Általános Hitelbank képviselői pl. 1946 nyarán Londonban folytatott tárgyalásaik során kölcsönkérésükre Anthony Rotschildtól végül is azt a választ kapták, hogy a kért kölcsönt „. . . illetékes hatóságokkal megbeszélte, ahonnan azonban azt a választ kapta, hogy a Magyarországnak nyújtandó hitelekkel egyelőre várni kell." (Országos Levéltár, Hitelbank. 239. cs. 1946. október 7.) Az ország ebben a szakaszban 37 millió dollár hitelhez jutott. Ezt kiegészítette az az 1947 elején nyert lehe-

tőség – az amerikai kormány 1946 elejei döntésének realizálásaként –, hogy az amerikai hadsereg európai felszereléséből 15 millió dollár hitelkeret erejéig vásárolhasson. (Főként 500 gőzmozdony és jelentős teherautó-állomány megvásárlása segített a közlekedés rekonstrukciójában.) Ilyen hitelt Csehszlovákia is kapott 60 millió, Lengyelország pedig 74 millió dollár értékben.

Bár az Egyesült Államok kormánya 1947 februárjában bejelentette, hogy a katonai javak vásárlására folyósított hitelkeretet kétszeresére emeli, június elején ez utóbbi összeg folyósítását leállították.

1945 és 1946 folyamán tehát – lényegében a Jugoszláviának és Lengyelországnak juttatott UNRRA segély kivitelével – csupán kisebb, főként áruvásárlási hitelekhez juthattak a közép-kelet-európai országok. Régi hitelező partnereik általában elzárkóztak az újabb hitelek folyósításától. Ez részben azon gazdasági helyzet következménye volt, hogy a volt hitelezők egy része közvetlenül a háború után nem is rendelkezett tőkefeleslegekkel, másrészt a háború előtti tartozások ügyének rendezésétől tették függővé a további kapcsolatokat is. A kelet-európai országok többsége ugyanis – a harmincas évek pénzügyi válsága idején befagyasztott visszafizetései következtében – 1945-ben a húszas években felvett, gyakran mértéktelenül nagy hitelek jelentős fennmaradt hányada törlesztésével volt adós. (Magyarország pl. 1945. szeptember 30-án 2,8 milliárd pengő, vagyis több mint 0,5 milliárd dollár tartozásállománnyal rendelkezett.) A hitelező országok az esetek többségében addig kereskedelmi megállapodások megkötésére sem voltak hajlandóak, amíg az adós ország nem vállalta tartozása egy részének fokozatos, áruszállítások útján történő törlesztését. A legfőbb elzárkózási ok azonban nyilvánvalóan nem gazdasági, hanem politikai jellegű volt, s Kelet-Európa – a Nyugat számára – bizonytalan politikai státusával állt összefüggésben. A várakozás álláspontjára helyezkedő nyugati nagyhatalmak jelentős hiteleket semmiképpen sem akartak folyósítani. Nem realizálódhatott tehát a magyar kormány nyugati hitelhez fűződő reménye, amire félhivatalos formában Antos István kommunista pénzügyi államtitkár 1946 április-

sában jelentett be igényt mintegy 450 millió dollár összegben. A sokkal határozottabban megfogalmazott, 600 millió dollár összegű lengyel hitelkérelmet, amelyet a lengyel kormány a Világbankhoz nyújtott be, 1947 elején visszautasították.

Amikor főként 1947 közepétől a nyugati magatartás lényeges változáson ment keresztül, és vitathatatlanul politikai célokkal összefüggésben lehetőséget nyitottak nagyobb hitelek felvételére, s amikor megindult a Marshall-program, akkor már az egyre élesedő hidegháború körülményei között a Szovjetunió elzárkózott a részvételtől, s ennek nyomán a csatlakozás gondolatával foglalkozó csehszlovák és lengyel kormány is visszalépett. Az ez időtől bekövetkező politikai fordulat, a kelet-európai országokban 1947–48-ban megvalósított ún. fordulat éve idejétől már a kiélezett szembenállás, elzárkózás, sőt a kölcsönök nyújtásának, illetve felvételének elvi elutasítása zárta le hosszú időre a hagyományos tőkekapcsolatok minden útját. A lengyel 3 éves terv, amely a finanszírozás 15–20%-át külföldi forrásokra alapozta, a magyar 3 éves terv, amelyet szociáldemokrata kezdeményezésre eredetileg két variánsban készítettek el, s a második variáns a beruházások 13–18%-át építette kölcsönökre, végül is csupán saját erőforrásra alapozva valósulhatott meg. Ezen alapjában nem változtathatott az a körülmény sem, hogy a Szovjetunió – a jórészt 1945 első hónapjaiban nyújtott kisebb élelmiszer- és nyersanyagszállítási kölcsönök után – 1947-től bizonyos hiteltámogatást adott a kelet-európai országoknak. Jugoszlávia, Lengyelország és Románia 1947-ben, Csehszlovákia és Bulgária 1948-ban kapott 10–25 millió dollár közötti nyersanyagvásárlási, beruházási és – Lengyelország és Csehszlovákia esetében – devizahiteleket a Szovjetuniótól. 1948–49-ig ezek együttes összege mintegy 90 millió dollárt tett ki, ebből 51 milliót a lengyel és csehszlovák devizahitel.

A Szovjetunió háború utáni szerény hitelezési lehetőségei – az említett devizahitelek kivételével – főként a külkereskedelmi tevékenységhez kapcsolódtak, és áruszállítási hitelekben testesültek meg (25 millió dollár értékben élelmiszer, 15 millió dollár keretben közlekedési eszközök). Bár a szovjet hitelakciók nyilvánvaló összefüg-

gésben álltak az említett politikai fejleményekkel, egyidejűleg elválaszthatatlanok a kelet-európai országok világháború után bekövetkezett gyökeresen új külkereskedelmi orientációjától is. A régi kereskedelmi partnerek időleges vagy tartós kiesése, a rendkívül kritikus háború utáni hónapok izolációja, szállításképtelensége idején ugyanis a kelet-európai országok többsége számára a Szovjetunióval való kereskedelem nyújtott egyedüli lehetőséget a helyreállításhoz nélkülözhetetlen nemzetközi gazdasági kapcsolatok megalapozására. A Szovjetunió az első hónapokban főként nyersanyagszállításai, gyapot, vas és érc, gabona stb. szállítmányai révén számos kelet-európai ország 1945. évi importjában 80–90%-os részesedéssel rendelkezett, s a következő években is a legbiztosabb piacként és nyersanyagszállítóként játszott fontos szerepet a kelet-európai rekonstrukcióban. Külkereskedelmi részesedése ugyan a hagyományos kapcsolatok részleges helyreállítása után csökkent, de 1948-ban is a külkereskedelem volumenének egyötöde körül mozgott, sőt Romániában az egynegyedes, Bulgáriában pedig az 50%-os részesedést is meghaladta.

Egyre jobban kiterjedt a térség országainak egymás közötti kereskedelme is, olyannyira, hogy a háború előtti 1/10–1/6-os részesedéssel szemben a helyreállítási periódusban 1/3–3/4-es részesedésre ugrott.

A szovjet hitelezési tevékenység tehát hozzájárult a háború utáni rekonstrukció külkereskedelmi oldalról történő alátámasztásához, de a finanszírozás gondjait lényegében nem enyhítette. A helyreállítás súlyos feladatait a kelet-európai országoknak alapjában saját erőforrásaikból kellett megoldaniuk.

A rendkívüli erőfeszítéseket igénylő feladat megoldása a háború előtt hagyományosan alacsony belső felhalmozásra képes és súlyos háborús károsodást szenvedett országokban nagyon nehéz volt. A volt csatlós országok esetében pedig úgyszólván kilátástalannak tűnt. Ez utóbbi országoknak ugyanis nemcsak saját szerény erőforrásaikra utalva kellett szembenézniük a feladattal, hanem egyidejűleg eleget kellett tenniük a hitleri Németország oldalán viselt háborúban okozott károk jóvátételére előírt kötelezettségek fizeté-

sének is. A térség országai közül Magyarországra, Romániára és Bulgáriára nehezedtek súlyos terhek. A szövetséges hatalmak és Magyarország között 1945 januárjában megkötött fegyverszüneti egyezmény 12. pontja kimondta, hogy Magyarország köteles a Szovjetunió, Csehszlovákia és Jugoszlávia területeinek megszállásában vállalt részvétele során okozott károk egy részét megtéríteni, és ezek fejében a Szovjetuniónak 200, Jugoszláviának 70, Csehszlovákiának pedig 30 millió dollár értékű jóvátételt fizetni. Az összeg, amelyet 6 év leforgása alatt, főként áruszállítások formájában tartozott megfizetni, önmagában nem lett volna súlyos, de a rendkívül leromlott gazdaság körülményei között, az újjáépítés egyidejű feladataival mégis a legnagyobb erőfeszítéseket és áldozatokat követelte. Fokozta a terheket, hogy az áruszállítások esetében a 10–15%-kal megnövelt 1938. évi világpiaci árakat vették alapul, s a magyar ipari termelés önköltségi színvonala következtében ez a névlegesnél jóval nagyobb kötelezettségeket támasztott. A hivatalos 1938. évi átváltási kulcs érvényesülése esetén 1 dollár 5,15 magyar pengővel volt egyenértékű, ami kereken 1,5 milliárd pengő értékű jóvátételi szállításokat feltételezett volna. A valóságban az árszintkülönbségek folytán egy jóvátételi dollár 10,21 pengő áruértéknek felelt meg, s a 300 millió dollár értékű magyar szállítások 1,5 milliárd helyett 3 milliárd 1938. évi pengő értékre rúgtak. Mindez a jóvátétel fizetésének első évében, az 1945–46-os gazdasági évben a lecsökkent nemzeti jövedelem 17%-át emésztette fel, az 1946–47-es évben ez az arány 10%-ra csökkent, majd a következő években 7–7%-ra.

Romániát a fegyverszüneti megállapodás hasonlóan 300 millió dollár jóvátétel fizetésére kötelezte a Szovjetuniónak, amit ugyancsak hat év alatt volt köteles törleszteni, mégpedig 55%-ban olaj és olajtermékek szállítása révén. A helyreállítás éveiben ez az összeg a jóval kisebb károsodást szenvedett, de alacsonyabb fejlettségi szinten álló román nemzetgazdaságot rendkívül igénybe vette. A költségvetési kiadásoknak az 1946–47-es gazdasági évben közel 38, az 1947–48-as évben pedig majdnem 47%-át a jóvátételi fize-

tés vette igénybe, ami a nemzeti jövedelemnek 14–15%-a körül mozgott.

Bulgária jóvátételi kötelezettsége viszonylag jelentéktelenebb volt, összesen 65 millió dollárra rúgott. Ebből 25 milliót Jugoszláviának, 40 milliót pedig Görögországnak kellett fizetnie.

A súlyos jóvátételi igénybevétel természetszerűen hátrányosan befolyásolta az érintett országok rekonstrukciós lehetőségeit, és fontos forrásokat vont el a gazdaságból. Mégis egyoldalú lenne a szállítások hatását kizárólag ebből a szempontból megítélni. A jóvátételi szállítások megindítása ugyanis a háborút követő hónapokban, általában 1945 nyarától, olyan időpontban jelentkezett halaszthatatlan kötelezettségként, amikor a gazdaság teljes dezorganizáltsága, bénultsága közepette számos fontos területen kényszerű ösztönzést adott. Az erők elodázhatatlan koncentrálására, a termelőmunka megindítására kényszerített. Rendkívül jellemző ennek bizonyítására, hogy éppen a jóvátételi kötelezettségek nyomán, a legkritikusabb háború utáni hónapokban született meg az előzőleg úgyszólván hiányzó magyar szerszámgépipar. A jóvátétel keretében ugyanis szovjet részről a magyar ipar 5 ezer db modern szerszámgépének leszerelését kívánták. Ezzel szemben „a magyar kormány azt ajánlotta, hogy a leszerelendő használt szerszámgépek helyett inkább legyárt 3450 darab szerszámgépet. Az orosz jóvátételi bizottság ezt az ajánlatot elfogadta." (Szakszervezetek Országos Tanácsának Levéltára. Nehézipari titkárság 1945. Budapest.) A leszerelések helyett a két legnagyobb magyar gépgyár, a csepeli Weiss Manfréd Művek és a Budapest–Salgótarjáni Gépgyár meghonosította a szerszámgépek sériagyártását. Hasonló lendületet adott a jóvátételi kötelezettség a román olajkitermelő és feldolgozó iparnak is.

A jóvátétel súlyos terhei tehát, mivel túlnyomó többségében iparcikkek szállításával törlesztették azokat, egyidejűleg a rekonstrukció gyors megindításának tényezőjévé is vált, s különösen az 1945–46-os években bekövetkezett váratlanul gyors talpraálláshoz nyújtott ösztönzést.

A jóvátételi kötelezettséggel összefüggésben kell utalnunk a rekonstrukciós évek másik sajátos jelenségére, a Szovjetunió által

létesített vegyesvállalatok kérdésére Romániában, Magyarországon, valamint Bulgáriában és Jugoszláviában. A vegyesvállalatok létesítése tulajdonképpen a fegyverszüneti egyezmény azon pontjához kapcsolódott, amely kimondta a külföldön található német vagyonok elkobzását a győztes országok javára. A volt csatlós országok területén levő német érdekeltségeket pedig a Szovjetuniónak fizetendő német jóvátétel részeként tekintették. A megelőző fejezetekből kitűnt, hogy Magyarországon, Romániában és – jóval kisebb mértékben – Bulgáriában is a háború végén számottevő német érdekeltség volt a gazdaságban. A német tulajdonban levő részvények viszont most automatikusan szovjet tulajdonba mentek át. Az egyes bank- és iparvállalati töredék-részvényérdekeltséget a szovjet állam számos esetben nem tartotta meg, hanem államközi megállapodások útján részvénycseréket bonyolított le, s a több vállalatban fennálló töredék-érdekeltségeket egyes esetekben kevesebb vállalatban koncentrálta. A korábban teljesen német tulajdonban álló és most egészében szovjet kézbe került érdekeltségek mellett tehát létrejöttek a vegyes érdekeltségű vállalatok, s ezek szolgáltak alapul az ún. vegyesvállalatok intézményének megteremtéséhez. A magyar–szovjet bauxit és alumíniumipari vállalat létrehozásának közvetlen előzményeként pl. a Dunai Timföldgyár és az Alumíniumérc Bánya és Ipari Rt. meglevő szovjet részvényérdekeltséget – az utóbbi esetben 42,2% – magyar kézben levő részvények átengedésével 50%-ra emelték fel, ennek fejében viszont a Szovjetunió más vállalati érdekeltségeiről mondott le, pl. a Bauxit-Ipar Rt. 35,2%-os részvénypakettjéről. A vegyes közlekedési vállalatok esetében a magyar állam engedett át részvényérdekeltséget szovjet berendezési tárgyak szállítása fejében: a vegyes dunahajózási társaság létrehozásakor a szovjet részről 1800 lóerő kapacitású vontatóhajó és 14 ezer tonna teherbíróképességű uszálypark szállítását vállalta. 1946. április 8-án szovjet–magyar kormányközi egyezményt írtak alá, amely a Magyar–Szovjet Bauxit-Alumíniumtársaság, a Magyar–Szovjet Nyersolajtársaság és az ugyancsak vegyesvállalati szervezésű MESZHART dunahajózási és MASZOVLET légiközlekedési vállalatok megalapítását tartalmazta.

Az 50–50%-os részvénymegoszlással létrehozott vegyesvállalatok szovjet vezetés alatt álltak, minden esetben szovjet igazgató vezetésével működtek, és privilegizált jogi-gazdasági helyzetet élveztek. A kiépülő vegyesvállalati hálózat, annak ellenére, hogy a bauxit- és alumíniumipar, valamint az olajbányászat és -feldolgozás révén fontos pozíciók tartoztak hatáskörébe, Magyarországon nem volt jelentős, és 1948-ban, az akkorra már teljesen kialakult hálózat a magyar iparnak – munkáslétszám alapján – mindössze 3,7%-ára terjedt ki. E pozíciók jelentőségén a víziszállítás egészének ellenőrzése és a részleges bank- stb. érdekeltségek sem változtattak lényegesen.

Összehasonlíthatatlanul nagyobb befolyáshoz jutottak a vegyesvállalatok a román gazdaságban. A gazdaságilag fejletlenebb Romániában ugyanis – mint láttuk – a külföldi tőke szerepe a háború előtt is jelentősebb volt, a gazdasági életet erősebben ellenőrzése alatt tartotta, mint Magyarországon. A potsdami értekezlet határozatai a német vagyon és befektetés szovjet tulajdonjogára vonatkozóan – különösen néhány vezető alapanyagiparban – jelentős szovjet részesedést teremtett. Összesen 8 nagy szovjet–román vállalat létesült, a közös bank, légitársaság, hajózási társaság, továbbá biztosítótársaság mellett, ez a vas- és fémtermelésre, a szénbányászatra, az olaj- és földgázkitermelésre terjedt ki. Ezek közül a szénbányászatban a magyar kormánytól jóvátételben megkapott petrozsényi bányarészvények alkották a közösvállalat kiindulópontját. Egyes adatok szerint 1946-ban a vegyesvállalatok részesedése a román nagyipari vállalatoknál és pénzintézeteknél a részvénytőke 35%-át is elérte, s ha e számítás pontossága iránt kételyeket is támaszthatunk, annyi bizonyos, hogy éppen az újjáépítés és a nemzetgazdaság számára kulcsiparokban volt döntő a vegyesvállalatok befolyása. S jóllehet az ipar államosítása után 1948-ban, amikor számos államosított vállalatot a vegyesvállalatokhoz csatoltak, szerepük és súlyuk még tovább növekedett, befolyásuk már a rekonstrukció időszakában is az adott politikai és gazdasági helyzet következtében jóval túlhaladta a nemzetgazdaságban ténylegesen elfoglalt pozícióikat.

Bulgáriában a jóvátétel fejében a Szovjetuniónak juttatandó német vagyon csupán a bányászatban volt jelentős. 1946-ban Gorabso nevű közösvállalat alakítására került sor. Ez a vállalkozás a rhodopei színesércek kibányászásával foglalkozott. A többi német vagyon – elsősorban az építőanyag-iparban, valamint a hajóépítésben – 1950-ig kizárólag szovjet tulajdonban maradt, és csak 1950-ben alakult át vegyesvállalattá.

Rövid ideig működött két vegyesvállalat Jugoszláviában is. Keletkezése itt nem német tulajdonra vezethető vissza, hiszen itt ez nem a Szovjetuniót illette, hanem a légi- és víziközlekedés kiépítésére irányuló jugoszláv erőfeszítésekre. A polgári légiközlekedés kiépítésére alakult Justa, valamint a közös Dunahajózási Társaság a Juspdol, 1949-ben két évi tevékenység után a jugoszláv–szovjet ellentét következtében beszüntette tevékenységét.

Az önerőre alapozott helyreállítási feladatok és az egyidejű jóvátételi kötelezettség a finanszírozás egyetlen lehetőségét hagyta nyitva: az inflációs pénzpolitikát.

A kelet-európai országokban már a háború éveiben előrehaladt a pénzromlás. A háborús erőfeszítések és a Németországnak történő ellenszolgáltatás nélküli szállítások nyomán Jugoszláviában, Bulgáriában, Magyarországon, Romániában már jelentős mértékű infláció bontakozott ki. A forgalomban levő bankjegymennyiség Jugoszláviában a háború éveiben 42-szeresre, Bulgáriában 22-szeresre, Magyarországon 14-szeresre, Romániában pedig 6-szorosra ugrott. Ilyen előzmények után a súlyosan visszahanyatlott termelési szint talaján, az ugrásszerűen megnövekedett finanszírozási szükséglet közepette a háborút követő években egyes országokban, főként Magyarországon és Romániában elszabadult az infláció. Jól szemlélteti e folyamatot a forgalomban levő pénzmennyiség ugrásszerű növekedése. Magyarországon a háború küszöbén forgalomban volt 0,9 milliárd pengővel szemben 1945 tavaszán 14,5 milliárd, 1946 júliusában viszont már – a világtörténelemben mindeddig példa nélkül álló mértékben – 47,4 quadrillió pengőre ugrott a pénzmennyiség. Ez utóbbi szédületes papírpénztömeg valóságos vásárlóértéke viszont mindössze 3,5 millió pengőre, a háború előtti váltó-

pénzmennyiség töredékére zuhant. Romániában az 1939. évi 39 milliárd leit kitevő pénzforgalom 1945 májusára 560 milliárdra, 1947. augusztus 15-re pedig 48 451 milliárdra ugrott.

A térség más országaiban csak szerény mértékű infláció játszódott le. Erre utal, hogy Jugoszlávia már 1945 áprilisában végrehajtotta valutarendezését, aminek során nemcsak a megszállás kaotikus pénzügyi viszonyait számolták fel, de a 292 milliárdos pénzmennyiséget erőteljes állami intézkedésekkel először 6, majd 18 milliárd dinárra redukálták. Csehszlovákiában a rendkívül mérsékelt háborús pénzromlást – ha az 1938. évben forgalomban levő pénzmennyiség = 100, akkor az 1945. évi pénzmennyiség = 254 – 1948 végéig is viszonylag lassú pénzhígulás követte, s az utóbbi időpontban csak 3,6-szer annyi pénz volt forgalomban, mint a háborút követő hónapokban. Lengyelországban 1945 vége és 1948 vége között már erősebben, mintegy 7-szeresére emelkedett a bankjegyforgalom.

A mérsékelt vagy szélsőségesen gyors inflációk a kelet-európai országokban fontos szerepet játszottak a háború utáni talpraállásban, nagy terheket hárítva a lakosság tömegeire, de sajátos inflációs konjunktúrát teremtve. Az értékét rohamosan veszítő pénztől a tőke főként a beruházásokba menekült, és lehetségessé vált hatalmas valorizálatlan állami hitelekkel megoldani a gazdaság tőkehiányát, s legnagyobbrészt fedezetlen papírpénz-kibocsátás útján fizetni a jóvátételi szállítóknak. Ahol az infláció feletti ellenőrzés lehetősége már megszűnt, és a pénzromlás mértéke hamarosan veszélyessé vált a termelőmunka és a lakosság életszükségleteinek biztosítása szempontjából is, mint pl. Magyarországon, az inflációt viszonylag hamar, már 1946 augusztusában megfékezték. Romániában erre a lépésre 1947 nyarán került sor. Az infláció megszüntetését követően azonban nem történt hosszabb, lényegesebb visszaesés, megakadás a helyreállítás ütemében. Bizonyos deflációs jelenségek s az ezzel járó hitelezési és forgótőkezavarok ugyan mutatkoztak, de ezek hatása nem volt összevethető az első világháború utáni stabilizációk deflációs hatásával, szanálási válságával. Nem torpant meg az újjáépítés menete. Annál kevésbé, mivel 1947-ben már a kelet-európai

országok többségében megkezdődött a helyreállítási tervek végrehajtása, ami nagy erőkoncentrációval, megfelelő szelektív célok előtérbe állításával nemcsak biztosítani tudta a helyreállítás folyamatos ütemét, hanem bizonyos értelemben még fokozta is azt. A tervezés során ugyanis sikerült a gyors produktivitású beruházásoknak prioritást biztosítani, a helyreállított termelőeszközöket a korábbinál racionálisabban kihasználni. Figyelembe véve, hogy az újjáépítés határtermelékenysége rendkívül gyors volt, a tervcélok jó megvalósítása a háborús pusztítások révén keletkezett szűk keresztmetszetek felszámolása révén viszonylag alacsonyabb beruházás mellett is nagy termelésnövekedést lehetett elérni. A különböző tervek részben 1948-ra, részben 1949-re irányozták elő a helyreállítási periódus lezárását, s ami a gazdasági élet legfőbb mutatóit, mindenekelőtt a nemzeti jövedelem és ipari termelés szintjének alakulását illette, ezek arról tanúskodnak, hogy 1948-ra vagy legalábbis 1948 utolsó hónapjaira a háború előtti termelési szintet Románia kivételével elérték. Így még azokban az országokban is, hol a helyreállítási terv még áthúzódott 1949-re, ebben az esztendőben már a háború előtti szint felett termeltek (123. táblázat).

Az újjáépítés menetét, s viszonylagos gyorsaságát akkor látjuk világosan, ha figyelembe vesszük, hogy a nyugat-európai országok többségében, jóllehet a háborús károsodás itt általában a kelet-

123. táblázat

Ipari termelés és nemzeti jövedelem a kelet-európai országokban
Index: 1938 = 100

Ország	Ipari termelés		Nemzeti jövedelem	
	1948	1949	1948	1949
Lengyelország	140	165	117	125
Magyarország	107	137	88	124
Románia.....	85	114	79	90
Bulgária	184	245	111	138
Jugoszlávia	150	168	—	—
Csehszlovákia	108	122	106	113

európainál alacsonyabb volt, az ipari termelés és nemzeti jövedelem rekonstrukciója nem haladt ilyen gyorsan. A kelet-európai újjáépítés ütemét viszont meggyorsította az, hogy a háromszektoros népgazdaságban viszonylag rugalmas tervezési módszerekkel, elsősorban a szűk keresztmetszetek felszámolására törekedtek. Így bizonyos termelési egységek üzembe helyezése automatikusan más egységek újra üzemeltetését is lehetővé tette. Legplasztikusabban ezt a tőkekoefficiens alakulása fejezi ki. Magyarországon például 1947–48-ban egy egységnyi beruházás 2,5 egységnyi nemzetijövedelem-növekedést eredményezett, a háború előtt viszont általában 1:0,6 volt az arány.

Másik fontos tényezője volt a helyreállítás gyors ütemének a viszonylag nagy munkaerő-felesleg, amely nemcsak a munkásgárdának a termelésbe való bevonását tette lehetővé, de a termelésnek extenzív úton, a munkaerő növelése útján való bővítését is. (Ebben a tekintetben csak Csehszlovákia jelentett kivételt, hol a helyreállítás nem annyira a háborús pusztulások rekonstrukcióját, hanem a háború előtti termelékenységi szint elérését igényelte, így itt a helyreállítási periódus erősen intenzív jellegű volt.) Magyarországon például 1946 és 1948 között mintegy 150 000 új munkást vontak be a gyáriparba, s ez 80%-os létszámnövekedést jelentett, miközben a termelés a háború előtti szint 40%-áról 107%-ára emelkedett. (A szénbányászatban például 40%-kal több munkást alkalmaztak, mint a háború előtt ahhoz, hogy az 1938-as termelési szintet elérjék.) Csehszlovákiában viszont már 1945–46 folyamán 10%-os munkáslétszám-növekedéssel tudtak 50%-os iparitermelés-emelkedést biztosítani. Lengyelországban 3 év alatt 40%-kal nőtt a foglalkoztatott munkások száma, és messze túlhaladta már a háború előtti szintet.

A helyreállítás gyors üteme mellett sajátos jellemzőként emelhető ki e folyamat további két, általában érvényesülő tendenciája. Miközben gyors ütemben pótolták a lerombolt kapacitásokat és közelítették a háború előtti termelési színvonalat, kétirányú strukturális eltolódást figyelhetünk meg. Egyrészt a nemzetgazdaságok szerkezetében már ebben a periódusban megindult az ipar fokozatos előtérbe nyomulása, a mezőgazdaság visszaszorulása. Míg az ipar

helyreállítása a legtöbb országban már 1946-ban a háború előttit meghaladó termelőkapacitások rekonstrukciójára és 1948–49-re az utolsó békeévek szintjét túlszárnyaló termelési eredményekre vezetett, addig a mezőgazdaság termelési volumene ugyanezen években egyetlen kelet-európai országban sem érte el a békeévek eredményeit, azoknak – Csehszlovákia, Magyarország és Románia esetében – 90%-a körül mozgott, Lengyelországban alig haladta túl annak 3/4-ét, s csupán Bulgária közelítette meg a harmincas évek végének termelését. A mezőgazdasági célkitűzések vonatkozásában ezek az eredmények azt mutatják, hogy a rekonstrukciós tervek gyakori túlszárnyalása, ipari célkitűzéseinek határidők előtti teljesítésével ellentétben a mezőgazdasági termelésre előirányzott munkálatokat Csehszlovákia, Románia és Bulgária nem teljesítette.

Mindez arra utal, hogy az ötvenes évektől kibontakozó folyamatok első megnyilvánulásait már a helyreállítási periódusban is észlelhetjük.

A strukturális változások másik szembetűnő mozzanataként az iparon belül lejátszódó ágazati átcsoportosulásra hivatkozhatunk. Az ipar általában gyors helyreállítása mögött ugyanis a térség minden országában a termelési javak előállításának különösen gyors fejlődése, gyakran a háború előtti szintet jóval meghaladó termelőképességének kiépülése és az egyéb iparágak elmaradása húzódott meg. Különösen kiélezett formában jellemezte ez a lengyel helyreállítást. 1947 nyarán pl. a gépipari termelés már több mint kétszeresen haladta meg a háború előttit, s az 1938. évi termelési szintet 100-nak tekintve a vegyészeti termelés indexe 139, a bányászaté 126 pontot tett ki, ugyanakkor, amikor a textilipar megfelelő indexe csupán 95, az élelmiszeriparé 74, a bőriparé pedig mindössze 21 volt.

Magyarországon a háború előtti termelési szint átlagos elérésén belül 1948-ban a következő eltérések figyelhetők meg: a nehézipar termelési indexe 1938-hoz képest 124, az élelmiszeriparé csak 94, a könnyűiparé pedig 86.

Hasonló arányok jellemezték Csehszlovákia ipari termelését is, ahol 1948-ban az *A* szektor indexe 125, a *B* szektoré viszont csak

83 volt. Bulgáriában 229, illetve 166, Romániában 92 és 79 a megfelelő szám. Még kiugróbb a különbség Jugoszláviában, ahol a terv a szocialista iparosítás jegyében kimondottan törekedett a két szektor arányának gyökeres megváltoztatására. Így alakult ki a 352-es, illetve a 165-ös termelési szint.

Ezek az ipari ágazati-szerkezeti változások részben – főként 1948-tól – tudatos iparosítási elgondolások konzekvenciái voltak, de általában a gazdasági lehetőségek elkerülhetetlen megnyilatkozásainak ítélhetők. Aligha történhetett volna ugyanis másként a helyreállítás, mint a termelési javak, nyersanyagok termelésének legerőltetettebb fejlesztésével, hiszen az újjáépítés igényei és – egyes országok esetében – a jóvátételi szállítások kötelezettségei ezen ágazatok termékei iránt támasztották a legnagyobb keresletet.

A termelés helyreállítása nem párosult a korábbi, az 1929–33-as válság következtében amúgy is erősen csökkent külkereskedelmi színvonal elérésével. A mezőgazdaság – mint láttuk – lassabban érte el a háború előtti szintet, mint az ipar. Exportfeleslegét tovább csökkentette az, hogy a javak igazságosabb elosztása (földreform) következtében, relatíve nőtt a parasztok önfogyasztása. Az importigényeket viszont az exportfedezet hiánya mellett a fizetési nehézségek is alacsonyabb szinten tartották. Így változatlan áron számítva az export 1948-ban 65, az import csupán 84%-a volt a háború előttinek.

Természetesen erősen változott a külkereskedelem földrajzi megoszlása. A térségben jelentős szerephez jutott a Szovjetunió, amely a háború előtt jelentéktelen, 1945-ben viszont szinte kizárólagos külkereskedelmi partner volt, emellett erősen gyarapodott. Ugyanakkor a két világháború közötti tendenciával szemben, fejlődött az egyes országok egymás közötti kereskedelme is. Bulgária, Románia és Jugoszlávia 70–80%-ban kereskedett Kelet-Európával.

Csehszlovákia, Magyarország és Lengyelország exportjának 40–50%-a irányult ide, és hasonló arányú volt Kelet-Európa importrészesedése is.

1948–49-re tehát a kelet-európai országok általában és egészében befejezték a háborús károk helyreállításának feladatait, elérték az utolsó békeév termelési szintjét (124. táblázat).

124. táblázat

Néhány főbb ipari termék termelésének alakulása

Ország	Villamos energia, kWó			Acél ezer t			Cement ezer t			Cukor ezer t			Pamutfonal ezer t		
	1938	1948	1950	1938	1948	1950	1938	1948	1950	1938	1948	1950	1938	1948	1950
Bulgária	266	550	797	6	5	5	225	378	602	25	61	79	72	12	66
Csehszlovákia	4052	7515	9280	1873	2621	3122	1273	1658	1998	525	517	732	89	68	77
Magyarország	1399	2228	3001	647	770	1048	323	317	797	101	221	253	21	24	33
Lengyelország	4000	7514	9421	1468	1955	2515	1700	1824	2514	546	624	953	85	82	92
Románia.....	1130	1500	2113	284	353	555	510	657	1028	95	99	138	17	21	29
Jugoszlávia	1090	2061	2048	230	368	428	712	1169	1220	37	180	223	19	28	30

Igaz ugyan, hogy ezzel a legszélesebb értelemben vett helyreállítás még nem fejeződött be, hiszen számos területen – mezőgazdaság, fogyasztási iparágak, szolgáltatások – még további rekonstrukciós munka várt megoldásra. Másrészt a helyreállítás periódusát leszűkítve értelmeznénk, ha a háború előtti termelési szint elérésével lezártnak tekintenénk azt, s nem vennénk figyelembe, hogy tulajdonképpen a rekonstrukciós folyamat részét képezi – az elpusztultak pótlása, a visszaesés bepótlása mellett – az időközben elmaradt növekedés pótlása is. Az ötvenes évek elejére tehát még számos helyreállítási feladat maradt, s ezek egyidőre erősen befolyásolták a gazdaság növekedését. Ennek ellenére az 1948-ban kiteljesedő politikai fordulat talaján a háború előtti termelési szint elérésére alapozva 1949–50-től a gazdasági fejlődés új periódusa nyílt meg a kelet-európai országokban.

Bibliográfiai összefoglalás

A *Bevezetésben* tárgyalt 16–18. századi gazdaságtörténeti előzmények, a sajátos kelet-európai fejlődési út kibontakozása és Nyugat-Európától való elkanyarodása problémakörére lásd:

G. F. KNAPP: Grundherrschaft und Rittergut. Leipzig, 1897.; G. F. KNAPP: Die Bauernbefreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Theilen Preussens I–II. Leipzig, 1883.; J. NICHTWEISS: Zur Frage der Zweiten Leibeigenschaft und des sogenannten Preussischen Weges der Entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft Ostdeutschlands. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. Berlin, 1953. 3. szám.: S. D. SZKAZKIN: Osznovnü problemü tak nazüvaemogo „Vtorogo izdanija kreposztnicsesztva" v Szrednej i Vosztocsnoj Evrope. Voproszü Isztorii. Moszkva, 1958. 2. szám.; A. KLÍMA–J. MACŮREK: La question de la transition du féodalisme au capitalisme en Europe centrale (16e–18e siècles). X. Congrès International des Sciences Historiques. Göteborg–Stockholm –Uppsala, 1960. IV.; J. KULISCHER: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. München–Berlin, 1929.; J. TOPOLSZKI: Iszszledovanija po agrarnoj isztorii v narodnodemokraticseszkoj Pol'se. Ezsegodnik po agrarnoj isztorii. Moszkva, 1959.; W. ABEL: Die landwirtschaftlichen Grossbetriebe Deutschlands. Première Conférence d'Historie Economique. Stockholm, 1960.; W. RUSINSKI: Hauptprobleme der Fronwirtschaft vom 16. bis 18. Jahrhundert in Polen und den Nachbarländern. Première Conférence d'Histoire Economique. Stockholm, 1960. A legújabb irodalomban a kelet- és nyugat-európai agrárfejlődés elkanyarodásának teoretikus

megvilágítását nyújtja PACH Zs. PÁL: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Budapest, 1963. c. munkája, melynek fejtegetéseire elsősorban támaszkodtunk. A kérdés egyik legfrissebb, értékes új szempontokat kifejtő munkája: J. WALLERSTEIN: The Modern World System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. New York–San Francisco–London, 1974. A Balkán kérdésére elsősorban A. MILLER: The Ottoman Empire. Cambridge, 1927.; L. S. STAVRIANOS: The Balkans since 1453. New York, 1963.; The Balkans in Transition. Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century. Ed. by CHARLES and BARBARA JELAVICH Berkeley–Los Angeles, 1963. A 16–18. századi kelet-európai fejlődés kialakult koncepcióját vitatja GUNST PÉTER: Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének néhány kérdése. Valóság, 1974. 8. sz., továbbá MAKKAI LÁSZLÓ: Egység és különbség az európai feudalizmus kialakulásában. Történelmi Szemle, 1976. 1. sz.

I. rész

Átmenet a modern tőkés gazdaságba és az ipari forradalom Közép- és Kelet-Európában

Az I. részben tárgyalt korszak teoretikus kérdéseire, mind a tradicionális gazdaságból modern tőkés gazdaságba való átmenet, mind pedig a modern gazdaság szektorális és növekedési problémáira elsősorban a következő munkákra építettünk:

K. MARX: A tőke I–III. Budapest, 1949., 1955.; V. I. LENIN: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Budapest, 1949.;

A. TOYNBEE: Lectures on the Industrial Revolution of the 18th Century in England. London, 1887.; S. KUZNETS: Six lectures on Economic Growth. Illinois, 1959. és Post war Economic Growth. Cambridge, 1964.; W. ROSTOW: The Stages of Economic Growth, a Non Communist Manifesto. Cambridge, 1960.; The Economics of Take off into Sustained Growth. Ed. by W. ROSTOW. London, 1963.; és The Process of Economic Growth. London, 1960.; M. DOBB: Studies in the Development of Capitalism. London, 1960.; Problemi storici della industrialisazione e dello sviluppo Urbino. 1965.; J. SCHUMPETER: Business Cycles. New York, 1964.; Capital Formation and Economic Growth. Ed. by M. ABRAMOVITZ. Princeton, 1955.; A. GERSCHENKRON: Economic Backwardness in Historical Perspective. Cambridge, 1962.; Economic Progress. Ed. by L. H. DUPRIEZ. Louvain, 1955.; B. HOSELITZ: Sociological Aspect of Economic Growth. Glencoe, 1960.; P. BAIROCH: Révolution industrielle et sousdéveloppement. Paris, 1963.; W. HOFFMANN: Stadien und Typen der Industrialisierung. Jena, 1931.; W. SOMBART: Der moderne Kapitalismus. München–Leipzig, 1928.; M. WEBER: General Economic History. Illinois, 1950.; The Cambridge Eco-

nomic History of Europe. Vol. VI. The Industrial Revolutions and After. Ed. by H. J. HABAKKUK–M. POSTAN. Cambridge, 1965.; A History of Technology. Ed. by CH. SINGER. Vol. IV–V. Oxford, 1954, 1958.; E. A. G. ROBINSON: The Economic Consequences of the Size of Nations. London, 1970.; E. MENSFIELD: The Economics of Technological Change. London, 1969.; A. KENWOOD–A. LONGHEED: The Growth of the International Economy 1820–1960. London–Sydney, 1971.

A fejezetben vizsgált korszakban a fejlődésben élenjáró országok fő fejlődési folyamatairól úgyszólván kimeríthetetlen történeti irodalommal rendelkezünk. Munkánk jellege feleslegessé teszi, hogy a nyugat-európai gazdasági fejlődésre vonatkozóan akár csak megközelítő részletességű bibliográfiát nyújtsunk. Csupán néhány legfőbb összefoglaló munkára utalunk tehát, azokra, melyeket a Nyugat-Európára vonatkozó összehasonlító vizsgálat során elsősorban vettünk figyelembe. Az összehasonlításhoz természetesen számos támpontot nyújtottak az előbb említett teoretikus munkák is. Ezek mellett a modern átalakulás úttörő országára, *Angliára* vonatkozóan elsősorban a következő művekre utalhatunk: T. S. ASHTON: The Industrial Revolution 1760–1830. London–New York–Toronto, 1948.; PH. DEANE: The First Industrial Revolution. Cambridge, 1965.; J. D. CHAMBERS: The Workshop of the World. British Economic History from 1820 to 1880. London–New York–Toronto, 1961.; H. L. BEALES: The Industrial Revolution 1750–1850. An Introductory Essay. London, 1958.; A. K. CAIRNCROSS: Home and Foreign Investment. 1870–1913. Studies in Capital Accumulation. Cambridge, 1953.; H. J. HABAKKUK: American and British Technology in the 19th Century. The Search for Labour saving Inventions. Cambridge, 1962.; P. MANTOUX: The Industrial Revolution in the 18th Century. An Outline of the Beginnings of the Modern Factory System in England. London, 1961.; Studies in the Industrial Revolution. Essays Presented to T. S. ASHTON: Ed. by L. S. PRESNELL. London, 1960.; P. MATHIAS: The First Industrial Nation. An Economic History of Britain. 1700–1914. London, 1969.; E. HOBSBAWM: Industry and Empire. London, 1969.; The Causes

of the Industrial Revolution in England. Szerk. R. M. HARTWELL. London, 1968.; The Industrial Revolution. Szerk. R. M. HARTWELL. Oxford, 1970. A kontinentális Nyugat-Európára lásd: SH. B. CLOUGH–CH. W. COLE: Economic History of Europe. Boston, 1952.; A. BIRNIE: An Economic History of Europe. 1760–1939. London, 1951.; J. H. CLAPHAM: The Economic Development of France and Germany 1815–1914. Cambridge, 1955.; W. O. HENDERSON: The Industrial Revolution in Europe 1815–1914. Chicago, 1961.; W. BOWDEN–M. KARPOVICH–A. USHER: An Economic History of Europe since 1750. New York, 1937.; W. TREUE: Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit 1700–1960. Stuttgart, 1962.; H. SÉE: Französische Wirtschaftsgeschichte. Jena, 1930–1936.; A. L. DUNHAM: The Industrial Revolution in France. 1815–1848. New York, 1955.; H. MOTTEK: Wirtschaftsgeschichte Deutschlands. Berlin, 1960.; R. CAMERON: France and the Economic Development of Europe. New Jersey, 1963.; J. KUCZYNSKI: Studien zur Geschichte der Kapitalismus. Berlin, 1958.; Studien zur Geschichte der Industriellen Revolution. Red. H. MOTTEK. Berlin, 1960.; P. BENAERTS: Les origines de la grande industrie Allemande. Paris, 1933.; F. K. LÜTGE: Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Berlin, 1960.; A. SARTORIUS VON WALTERSHAUSEN: Deutsche Wirtschaftsgeschichte 1815–1914. Jena, 1923.; La Rivoluzione Industriale. Studi Storici, Roma, 1961. II.; A. MILWARD and S. B. SAUL: The Economic Development of Continental Europe 1780–1870. London, 1973.; D. LANDES: The Unbound Prometheus. Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present. Cambridge, 1969.; T. KEMP: Economic Forces in French History. London, 1971.; Essays in French Economic History. Szerk. R. CAMERON. Homewood Ill. 1970.; Essays in European Economic History. Szerk. F. CROUZET. London, 1969.; W. FISCHER: Wirtschaft und Gesellschaft im Zeitalter der Industrialisierung. Göttingen, 1972.; Gazdag anyagot nyújt az országtanulmányokat tartalmazó új Európa gazdaságtörténet sorozat, a C. M. CIPOLLA szerkesztésében megjelent Fontana Economic History of Europe témába vágó kötetei: The Industrial Revo-

lution. London, 1973.; The Emergence of Industrial Societies. I–II. kötet. London, 1973. Ez utóbbi kötetből külön is kiemelhető N. Gross tanulmánya a Habsburg Monarchiáról, ami már közvetlenül érinti kötetünk szűkebb témakörét. Az európai gazdaságtörténetet a világ gazdaságtörténet részeként tárgyalja J. Ciepielewski–J. Kostrowicka–Z. Landau–J. Tomaszewski: A világgazdaság története a XIX. és a XX. században. Budapest, 1974. c. népszerű összefoglalása.

1. A modern gazdasági átalakulás és az ipari forradalom értelmezése

A 19. század első felének közép- és kelet-európai politikai viszonyait, speciálisan a Habsburg Monarchia általános politikai helyzetét vizsgálva: H. Hantsch: Die Geschichte Österreichs. Graz–Wien–Köln, 1963.; E. Zöllner: Geschichte Österreichs von den Anfängen bis zur Gegenwart. Wien, 1961. A kérdés marxista megvilágítását adja a magyar történeti irodalom oldaláról Hanák Péter: Probleme der Kriese des Dualismus am Ende des 19. Jahrhunderts. Studien zur Geschichte der österreichisch–ungarischen Monarchie, Budapest, 1961.

A balkáni népek nemzeti küzdelmeinek legátfogóbb képét rajzolja meg D. Djordjevich: Les luttes des peuples balkaniques. Beograd, 1965. A román történeti fejlődés alapos áttekintése az: Istoria României. IV. kötet. Bukarest, 1964.

A 19. század első felének társadalmi-gazdasági átalakulását, különös tekintettel a mezőgazdaság meginduló tőkésedésére és a jobbágyviszonyok kérdésére Ausztria vonatkozásában főként J. Blum: Noble Landowners and Agriculture in Austria 1815–1848. Baltimore, 1948., továbbá: J. Blum: The Condition of the European Peasantry tournal of Modern History. 1974. szept., valamint K. Grünberg: Studien zur österreichischen Agrargeschichte, Leipzig, 1901.. Magyarországra főként Mérei Gyula: Mezőgazdaság és agrártársadalom. Budapest, 1948. A polgári átalakulás általános elvi

problémáira és különösen a régi viszonyok bomlása és az új tőkés elemek kialakulása közötti fáziskülönbségre NIEDERHAUSER EMIL: The Problems of Bourgeois Transformation in Eastern and South-Eastern Europe, Nouvelles Etudes Historiques. Budapest, 1965. I.

A polgári fejlődés első balkáni jeleire N. TODOROV: Sur quelques aspects du passage du féodalisme au capitalisme dans les territoires balcaniques de l'empire Ottoman. Revue des Etudes Sud-Est Européennes, Bucarest. I. 1–2.; J. GROSZUL–N. MOHOV–P. SZOVETOV: Ob oszobennosztjah perehoda ot feodalizma k kapitalizmu. Voproszü Isztorii, 1965. 11. sz.; A. OŢETEA: Consideraţii asupra trecerii de la feudalism la capitalism in Moldova şi Ţara Romînească. Studii şi materiale de istorie medie. Bucureşti, 1960.; Zs. NATAN: Sztoponszka Isztorija na Bulgaria. Szófia, 1957.; A térség fejlettebb országainak ipari fejlődését tárgyalja H. HASSINGER: Der Stand der Manufakturen in den deutschen Erbländern der Habsburger Monarchie am Ende des 18. Jahrhunderts. Die wirtschaftliche Situation in Deutschland und Österreich um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert. Stuttgart, 1964.; J. SLOKAR: Geschichte der österreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I. Wien, 1914.; Visszatekintéseivel ehhez a korszakhoz is értékes adatokkal szolgál a Die Habsburgmonarchie 1848–1918. Band I. Die Wirtschaftliche Entwicklung. Szerk. A. BRUSATTI. Bécs, 1973. Magyarországra MÉREI GYULA: Magyar iparfejlődés 1790–1848. Budapest, 1950.; Csehországra J. PURŠ: The Industrial Revolution in the Czech Lands. Historica, Prag, 1962.

Az ipari forradalom fogalmának történetéhez: G. N. CLARK: The Idea of the Industrial Revolution. Glasgow, 1953.; A fogalom első használatára: J. S. MILL: Principles of Political Economy. London, 1865.; K. MARX: Tőke I. köt.; F. ENGELS: A munkásosztály helyzete Angliában. Budapest, 1954.; A probléma általános forrásaira: Quellen zur Geschichte der industriellen Revolution. Herausgeber: W. TREUE, H. PÖNICKE, K. H. MANEGOLD. Göttingen, 1966.; A különböző felfogások legmarkánsabb képviselői közül az ipari forradalom kategóriájának relativizálására BOWDEN–KARPOVICH–USHER: An Economic History of Europe since 1750. New

York, 1937.; G. UNWIN: Studies in Economic History. Ed. by R. M. TAWNEY. 1927.; a részleges technikai újításokkal való azonosításra E. M. CARUS-WILSON: An Industrial Revolution of the Thirteenth Century. Economic History Review. London, 1941. XI. 1. Az egész ipar belső átalakulásának koncepciójára Sz. G. SZTRUMILIN: Ocserki ékonomicseszkoj isztorii Roszszii i SzSzSzR. Moszkva, 1966.

A társadalmi-gazdasági átalakulás szélesebb értelmezésére MARX és TOYNBEE már idézett munkái mellett J. K. NEFF: The Industrial Revolution Reconsidered. Journal of Economic History, New York, 1943. I.; T. S. ASHTON: i. m.; P. BAIROCH: i. m.; A. GERSCHENKRON: i. m.; SH. CLOUGH–A. COLE: i. m.; V. JATZUNSKY: Industrialisation of Russia before 1917. Première Conférence d'Histoire Economique. Stockholm, 1960.; D. LANDES: Technological Change and Development in Western Europe, 1750–1914. c. monografikus igényű tanulmányát a Cambridge Economic History of Europe VI. kötetében; H. L. BEALES: The Industrial Revolution 1750–1850. London, 1958.; E. HOBSBAWM: A forradalmak kora. Budapest, 1964.; az utóbbi álláspont határozott exponálása mellett a nézetkülönbségeket rendszerezi D. C. COLEMAN: Industrial Growth and Industrial Revolutions. Essays in Economic History III. New York, 1962. Ed. by E. M. CARUS-WILSON c. kötetben.

Az ipari forradalom marxista irodalmában mutatkozó álláspontra és nézetkülönbségekre a már hivatkozott SZTRUMILIN és JATZUNSKY mellett lásd: J. KUCZYNSKI: Zum Problem der industriellen Revolution. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. Berlin, 1956. 3. sz.; J. PURŠ: Einige teoretische Probleme der industriellen Revolution. Probleme der Ökonomie und Politik in dem Beziehungen zwischen Ost und West Europa vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Berlin, 1960. c. kötetben.; G. MORI: Rivoluzione industriale: storia e significato di un concetto. Studi Storici, 1964. 1. sz.; A. ŠPIES: K problematike počiatku priemyslovej revolucie na Slovenku. Historický Časopis. Bratislava, 1954.; BEREND T. IVÁN–RÁNKI GYÖRGY: Az ipari forradalom kérdéséhez Kelet-Délkelet-Európában. Századok, Budapest, 1968. 1. szám. I. PIETRZAK-PAWLOWSKA:

Features of Industrialisation of Agricultural Countries in Europe (up to 1918). Studia Historiae Oeconomicae. 1974. 9. sz.; J. PURŠ: Průmyslná revoluce. Praha, 1973.

2. A modern gazdasági fejlődés demográfiai előfeltételei

A korszak általános demográfiai problémáira, valamint a nyugat-európai fejlődési folyamatokra rendkívül gazdag anyagot nyújt G. SUNDBARG: Aperçus Statistiques Internationaux. Stockholm, 1908.; valamint M. REINHARD: Histoire de la population mondiale de 1700 à 1848. Paris, 1949. című munkái, továbbá Raum und Bevölkerung in der Weltgeschischte. Ploetz. Würzburg, 1958. III. rész. A népesedési folyamatoknak beható értékelését nyújtja D. V. GLASS–E. GRABAIK: World Population 1800–1950. a Cambridge Economic History of Europe Vol. VI. I. részének II. fejezetében. Tanulságos megállapításokat tartalmaz a 19. század népességi fejlődésére vonatkozóan még a Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Jena, 1909. megfelelő címszava. A probléma további összefoglalására lásd még C. M. CIPOLLA: The Economic History of World Population. Baltimore, 1965. népszerű összefoglalását, valamint a Population Movements in Modern European History. Szerk. H. MOLLER. New York, 1965.; SH CLOUGH: Rise and Fall of Civilisation. New York, 1957.; Az angol szigetek demográfiai forradalmát T. S. ASHTON: The Industrial Revolution 1760–1830. London–New York–Toronto, 1950.; továbbá újabban PHYLISS DEANE foglalta markánsan össze az ipari forradalomról írt idézett könyvében. A nyugati országokra a már említett általános összefoglaló munkákon túlmenően P. ARIES: Histoire de la population française. Paris, 1948. Az európai kivándorlásra vonatkozó legújabb kutatási eredményeket összegezi s egyben rövid, országonkénti áttekintést is nyújt a kérdésről: G. DUPEAUX: Les Migration. XIV. International Congress of Historical Sciences, San Francisco, 1975.; E. WRIGLEY: Népesség és történelem. Budapest, 1974.; H. MÜL-

LER: Population Movement in Modern European History. New York, 1964.; R. EASTERLIN: Influences of European Overseas Emigration before World War I. Economic Development and Cultural Change, 1961.

A kelet-európai országokra általánosságban W. MOORE: Economic Demography of Eastern and South Eastern Europe. Geneva, 1945.; emellett az Osztrák–Magyar Monarchiára: Einige Daten zur wirtschaftlichen Entwicklung Österreich–Ungarns in den letzten 50. Jahren. Zusammengestellt von der Anglo–Österreichischen Bank, anlässlich ihres fünfzigjährigen Jubileums (év és hely nélkül); valamint PISZTORY MÓR: Az Osztrák–Magyar Monarchia statisztikája. Budapest–Pozsony, 1884. A Magyarországra vonatkozó irodalomból a legjobb összefoglalást: Magyarország történeti demográfiája (Szerk. KOVACSICS JÓZSEF, Budapest, 1963) című kötetben THIRRING LAJOS: Magyarország népessége 1869–1949 között című tanulmánya nyújtja. Oroszországra újabban RASKIN: Szto let naszelenija. Moszkva, 1963. nyújt áttekintést. Lengyelországra L. WELLISZ: The Problems of Post war Economic Reconstruction of Poland. Washington, 1944. tartalmaz használható adatokat. Bosznia–Hercegovina gazdasági és kulturális viszonyaira: P. SUGÁR: Industrialisation of Bosnia–Hercegovina 1848–1918. Seattle, 1963. című munkáját tudtuk értékesíteni. A kivándorlás kérdéseire pedig számos már említett munkán túlmenően W. F. WILCOX–T. FERENCZY: International Migration. Genf, 1929. I. nyújt értékes felvilágosítást. A legújabb munkák közül PUSKÁS JÚLIA: Kivándorlás Magyarországról az Egyesült Államokba 1914 előtt. Történelmi Szemle 1974. 1–2. sz. tanulmányát emelhetjük ki.

3. Agrárátalakulás és a tőkés agrárfejlődés kibontakozása

A nyugat-európai agrárfejlődésre a már említett teoretikus és összefoglaló munkák ide vonatkozó fejtegetésein kívül mindenekelőtt B. H. SLICHER VAN BATH: The Agrarian History of Western

Europe A. D. 500–1850. London, 1963. című, gazdag anyagot tartalmazó, s a kérdést átfogó igénnyel tárgyaló munkájára utalunk. A mezőgazdasági fejlődés konjunkturális alakulásának átfogó statisztikai vizsgálatát nyújtja W. ABEL: Crises agraires en Europe (XIII–XX. siecles) Paris. 1973.; Hasznos népszerű összefoglalás a CH. WARNER szeerkesztésében megjelent kis tanulmánygyűjtemény: Agrarian Conditions in Modern European History. New York–London, 1966. A Cambridge Economic History idevágó kötetében F. DOVRING: The Transformation of European Agriculture címmel írt plasztikus összefoglalást, mely Nyugat-Európa mellett már Kelet-Európát is bevonja vizsgálódásai körébe. Kelet-Európa átfogó agrártörténetére bár inkább az első világháború utáni, de bizonyos fokig a 19. századi, a 20. század eleji kérdésekre is tanulságos W. MOORE: Economic Demography of Eastern and South Eastern Europe, Geneve, 1945.; D. WARRINER: Economic of Peasant Farming. London, 1939. című munkái.

A jobbágyfelszabadítás és előzményei történetét az Osztrák–Magyar Monarchia, a lengyel területek és Románia szempontjából NIEDERHAUSER EMIL: A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában. Budapest, 1962. című monográfiája dolgozta fel. A szerző másik tanulmánya „A parasztság Európában". (A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Szerk. SZABÓ ISTVÁN, Budapest, 1965. című munka II. kötetben) vizsgálódásait egyrészt a balkáni területekre is kiterjeszti, másrészt nem csupán a jogi és intézményes viszonyok problémáira korlátozódik, hanem a mezőgazdaság fejlődését szélesebben is érinti.

Az osztrák és cseh területek agrárviszonyaira lásd K. GRÜNBERG: Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse in Böhmen, Mähren und Schlesien. Leipzig, 1893–1894., továbbá K. GRÜNBERG: Studien zur österreichischen Agrargeschichte. Leipzig, 1901. A téma magyar vonatkozásához lásd PACH ZSIGMOND PÁL: Az oroszországi és magyarországi porosz utas agrárfejlődés egyező és eltérő vonásairól a 19. század második felében c. tanulmányát. Közgazdasági Szemle, 1958. I. Az agrárviszonyok és a mezőgazdasági fejlődés átfogó, tankönyv jellegű kifej-

tésére törekednek BEREND T. IVÁN–SZUHAY MIKLÓS: A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1918. című kötet idevágó fejezetei. Budapest, 1972.

A tradicionális gazdálkodási formák eltűnésére és maradványaira a jobbágyfelszabadítással kapcsolatban idézett munkákon túl Magyarországra: Parasztságunk a Habsburg önkényuralom korszakában. Szerk. S. SÁNDOR PÁL, Budapest, 1951., továbbá SZABAD GYÖRGY: A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra. Budapest, 1957.

Oroszországra LENIN: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Budapest, 1949.; SZ. DUBROVSZKIJ: K voproszu ob obscsine v Roszszii v nacsale XX veka. Ezsegodnik po agrarnoj isztorii Vosztocsnoj Evropü. Kiev. 1962.; A. GERSCHENKRON: Agrarian Policies and Industrialisation in Russia 1861–1917. The Cambridge Economic History of Europe VI. kötetében. Cambridge, 1965.

Romániára D. MITRANY: The Land and the Peasant in Rumania. Oxford, 1930.; C. CORBU: Ţărănimea din România între 1864 şi 1888. Bukarest, 1970.

A magyar és német bérleti rendszer elterjedtségét PUSKÁS JÚLIA vizsgálja: Die kapitalistischen Grosspachten in Ungarn am Ende des 19. Jahrhunderts. Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie. Budapest, 1961. című kötetben; az orosz bérleti rendszerre lásd LJASCSENKO idézett munkáját, Romániára pedig M. SERBIAN: Rumäniens Agrarverhältnisse. Berlin, 1913.; V. LIVEANU: Factorii determinanţi ai variaţilor arenzii ţărăneşti la începutul secolului al XX-lea în România. Studii. 2. sz. 1971. A jelzálog-hitelezés terjedésére: Handwörterbuch der Staatswissenschaften megfelelő címszavát, valamint VARGHA GYULA: A magyar hitelügy és hitelintézetek története. Budapest, 1896.; és C. JONESCU: Die Geschichtliche Entwicklung und der gegenwärtige Zustand der rumänischen Landwirtschaft. Bonn, 1901.; továbbá R. CAMERON szerkesztésében: The Early Banking in the Industrial Revolution. New York, 1967.

A gépek alkalmazására a már idézett munkákon túlmenően mindenekelőtt V. SLAVESCU: Die Agrarfrage in Rumänien. Halle, 1914.

A balkáni agrárfejlődésre speciálisan lásd L. STAVRIANOS: The Balkans since 1453. New York, 1958. és J. TOMASEVICH: Peasant, Politics and Economic Change in Yugoslavia. Stanford, 1955.; Emellett R. ARATINOVICH: Les Ressources et l'activité économique de la Yougoslavie. Paris, 1930.; továbbá G. ENTSCHEFF: Die Industrie Bulgariens mit besonderer Berücksichtigung der Mehl und Wollindustrie. Leipzig, 1915. c. munkáját emeljük ki. Bár inkább a későbbi időszakot tárgyalja, adatai erre a korszakra is értékesek: G. MOLLOFF: Die sozialökonomische Struktur der bulgarischen Landwirtschaft. Berlin, 1936.; D. KOSEV: Za kapitalisticseszkoto razvitie na bulgarskite zemi prez 60-te i 70-te godini na XIX. v. Sofia, 1968.

Ausztriában a mezőgazdasági termelés növekedésére és az állatállomány alakulására: Wirtschaftskunde der Länder der ehemaligen österreichisch–ungarischen Monarchie. Wien, 1919. 6. Heft. E. PUTEARI: Die Rinder- und Schweinezucht. A már idézett Die Habsburgmonarchie 1848–1918. c. kötetben K. DINKLAGE: Die Landwirtschaftliche Entwicklung c. tanulmánya nyújt új anyagot.

Magyarországra MATLEKOVITS SÁNDOR: Magyarország az ezredik évben. II. Budapest, 1896.; S. M. EDDIE: Die Landwirtschaft als Quelle des Arbeitsangebots. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. 1969.; S. EDDIE: The changing pathern of Landownership in Hungary Economic History Review. 1967.; SZUHAY MIKLÓS: L'évolution des cultures à charrue en Hongrie de 1867 à 1914. Nouvelle Études Historiques. Budapest, 1960.; S. STRAKOSCH: Die Grundlagen der Agrarwirtschaft in Österreich. Wien, 1906.; és Österreichische Statistik B. LXXXIII. Wien, 1909. A magyar agrárfejlődés újszerű kvantitatív megközelítése KATUS LÁSZLÓ tanulmánya a Social-Economic Researches on the History of East-central Europe. Studia Historica. Budapest, 1970. c. kötetben.

Magyarországon a Mária Terézia-féle úrbérrendezés kérdéseire ECKHART FERENC: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon Mária Terézia korában. Budapest, 1922.; és ECKHART FERENC: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815. Bu-

dapest, 1958.; valamint SZABÓ DEZSŐ: A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában. Budapest, 1933.; A XIX. század első felének fejlődésére, a különböző földbirtoktípusokra, a paraszti és földesúri föld arányaira: FÉNYES ELEK: Magyarország leírása I–II. Pest, 1847.; és VARGA JÁNOS: Typen und Problemen des bäuerlichen Grundbesitzes in Ungarn. Budapest, 1965.; A magyar jobbágyfelszabadítás kérdésére VARGA JÁNOS: A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848–49-ben. Budapest, 1971.; A XIX. század végének birtokviszonyaira PUSKÁS JÚLIA: A magyarországi mezőgazdaság tőkés fejlődésének vizsgálata az 1895. évi üzemstatisztika adatai alapján. Történelmi Szemle, Budapest, 1964.

A lengyelországi jobbágyfelszabadításra J. RUTKOWSKI: Historia gospodarcza Polski. Poznań. 1947.; és A. ROSTWOROWSKI: Die Entwicklung der bäuerlichen Verhältnisse im Königreich Polen im 19. Jahrhundert. Jena, 1896.

Oroszországra P. I. LJASCSENKO: Isztorija narodnogo hozjajsztva SzSzSzR. Moszkva, 1952.; és P. A. HROMOV: Ékonomicseszkoe razvitie Roszszii v XIX–XX vekah. Moszkva, 1950.

Romániára I. ADAM–N. MARCU: Studii despre dezvoltarea capitalismului în agricultura României. (După reforma din 1864.) Bucureşti, 1956.; A. OŢETEA: Le second asservissement des paysans roumains (1746–1821). Nouvelles études d'Histoire. Bucureşti, 1955. és A. OŢETEA: Le second servage dans les Principautés danubiennes (1831–1864). Nouvelles études d'Histoire. Bucureşti, 1960.; D. B. IONESCU: Die Agrarverfassung Rumäniens, ihre Geschichte und ihre Reform. Leipzig, 1901.; Szerbiára N. KONSTANTINOVIĆ: Seljačko gazdinstvo u Jugoslaviji. Beograd, 1939.; J. TOMASEVICH: Peasant, Politics and Economic Change in Yugoslavia. Stanford, 1955.; B. ARSITCH: La vie économique de la Serbie du Sud au XIXe siècle. Paris, 1936.; Bulgáriára Zs. NATAN: Sztopanszka isztorija na Bulgarija. Szófia, 1957.

A tőkés agrárfejlődés eltérő típusainak marxista értelmezésére LENIN: A szociáldemokrácia agrárprogramja az 1905–1907-es első orosz forradalomban, továbbá Az agrárkérdés és a „Marx-kritikusok". Lenin Művei. 13. kötet.

A kelet-európai fejlődési típusok összehasonlítására lásd még PACH ZSIGMOND PÁL: A magyarországi és oroszországi porosz utas agrárfejlődés különbsége. Közgazdasági Szemle, 1958.; és SÁNDOR PÁL: A XIX. század végi agrárválság Magyarországon. Budapest, 1958.

Oroszországra LJASCSENKO és HROMOV idézett munkái mellett N. EGIAZAROVA: Agrarnüj krizisz konca XIX veka v Roszszii. Moszkva, 1959.

Romániára L. PASVOLSKY: Economic Nationalism of the Danubian States. New York, 1926.; és I. EVANS: Agrarian Revolution in Rumania. Oxford, 1927.; A. OŢETEA: Consideraţii asuprā trecerii de la feudalism la capitalism în Moldova. Studii şi materiale de istorie medie Vol. II. Dezvoltarea economiei Moldovei între anii 1848 şi 1864. Bucureşti, 1963.

Bulgáriára A. JARANOFF: La Bulgarie Economique. Lausanne, 1919. és ZS. NATAN idézett munkája.

Szerbiára A. STANOJEVIĆ: Die Landwirtschaft in Serbien. Halle, 1913.

Az állatállomány fejlődésére nemzetközi méretekben is hasznos adatokat tartalmaz GAÁL LÁSZLÓ: A magyar állattenyésztés múltja. Budapest, 1966.

4. A modern bankrendszer és közlekedés kiépülése

A fejezetrészben vizsgált folyamatok nyugat-európai történetére az elöljáróban közölt teoretikus és Nyugat-Európára vonatkozó összefoglaló munkák mellett hivatkozhatunk még L. GIRARD: Transport című tanulmányára a The Cambridge Economic History VI. kötetében, valamint a következő munkákra:

L. KNOWLES: Economic Development in the Nineteenth Century. France, Germany, Russia and the United States of America. London, 1932.; L. PRESSNELL: County Banking in the Industrial Revolution. Oxford, 1956.; L. H. JENKS: The Migration of British Capital to 1875. London, 1927.; J. BOUVIER: Le Crédit Lyonnais

de 1863 à 1882, les années de formation d'une banque de dépôts. Paris, 1961.; R. CAMERON: France and the Economic Development of Europe. Princeton, 1961.; L. SCHWERIN VON KROSIGK: Die grosse Zeit des Feuers. Der Weg der deutschen Industrie. Tübingen, 1957–1959. A kontinentális Nyugat-Európa fejlődési sajátosságára és ezen belül a bankok szerepére vonatkozóan A. GERSCHENKRON idézett munkája nyújt alapvető szempontokat. Mind a nyugati, mind az oroszországi bankok szerepére érdekes tanulmányokat tartalmaz az R. CAMERON szerkesztésében megjelent, idézett kötet: The Early Banking in the Industrial Revolution. New York, 1967. M. LEVY-LEBOYER: Les Banques Europeennes et l'industrialisation internationale dans la premiere moitié du dixnenvieme siecle. Paris, 1964.; Banking and Economic Development. Szerk. R. CAMERON. Oxford, 1972. Ez utóbbi kötetből az általunk vizsgált területre vonatkozó két tanulmányt, R. RUDOLPH egyes kérdésekben vitatható koncepciójú Ausztriáról és J. LAMPE Szerbiáról írott munkáját külön is megemlíthetjük.

Az *osztrák-cseh* területek bankügyére vonatkozó gazdag irodalomból elsőként a legnagyobb osztrák bank történetét anyagában rendkívül gazdagon, de inkább az ünnepi méltatás jellegével megírt Hundert Jahre Creditanstalt-Bankverein. Wien, 1955. című munkát, valamint E. MÄRZ két, a Schmollers Jahrbuch 1957., illetve 1959. évi kötetében megjelent tanulmányát említhetjük: Besonderheiten in der Entwicklung des österreichischen Bankwesens és Die historischen Voraussetzungen des Creditmobilierbankwesens in Österreich.; E. MÄRZ: Die Entwicklung des Bankwesens in den letzten Jahrzehnten der Österreich–Ungarischen Monarchie című tanulmánya a Die Frage des Finanzkapitals in der Österreichisch–Ungarischen Monarchie. Bukarest, 1965. c. kötetben látott napvilágot. Ugyanitt jelent meg. J. KŘÍŽEK: Beitrag zur Geschichte der Entstehung und des Einflusses des Finanzkapitals in der Habsburg Monarchie in den Jahren 1900–1914. Fontos adatokat szolgáltat a kérdéshez F. STEINER: Die Entwicklung des Mobilbankwesens in Österreich. Wien, 1913.; Hundert Jahre der österreichischen Wirtschaft. Wien, 1948.; Szerk. H. MAYER: Tafeln zur Währungsstatistik. II. rész.

Wien, 1904.; Legújabban E. MÄRZ: Österreichs Industrie und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I. Wien, 1968. A legújabb munkák közül utalhatunk a Die Habsburgmonarchie 1848–1918. c. kötetből E. MÄRZ, valamint K. SOEHER gazdag tényanyagot tartalmazó tanulmányaira. Új szempontokat fogalmaz meg, erősen vitatható jelleggel D. GOOD Stagnation and Take-off in Austria Economic History Review. 1972.

A Rothschild-bankházak Ausztriát is érintő történetére C. CORTI: Der Aufstieg des Hauses Rothschild 1770–1830. Leipzig, 1927.; Das Haus Rothschild in der Zeit seiner Blute 1830–1871. Leipzig, 1928. Modernebb, de az osztrák ágra viszonylag kevesebbet nyújt J. BOUVIER: Les Rothschilds. Paris, 1966. A *magyar bankügyre* bőségesen állnak rendelkezésre a nagybankok történetét tárgyaló kötetek. Elsősorban HEGEDÜS LÓRÁND: A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és fennállásának története. Budapest, é. n.; FENYVESI ADOLF: A Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület 50 éves története. Budapest, 1890.; PÓLYA JAKAB: A budapesti bankok története az 1867–1894. években. Budapest, 1895. A magyar banktörténeti összefoglalások közül VARGHA GYULA: A magyar hitelügy és hitelintézetek története. Budapest, 1896.; A. MATLEKOVITS: Das Königreich Ungarn. Leipzig, 1900.; Magyar Statisztikai Közlemények 35. A Magyar Szentkorona Országainak Hitelintézetei az 1894–1909. években. Budapest, 1931.; SÁNDOR VILMOS: Nagyipari fejlődés Magyarországon. Budapest, 1954. Az orosz bankügy fejlődésére LENIN: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban, valamint HROMOV és LJASCSENKO idézett művei mellett F. POLJANSZKIJ: Pervonacsal'noe nakoplenie v Roszszii. Moszkva, 1958.; The State and Economic Growth. Ed. by H. G. AITKEN. New York, 1959.; F. GINDIN: Ruszszkie kommercseszkie banki. Moszkva, 1948.

A lengyel királyságra E. PILTZ: Poland, her People, History, Industries, Finance, Science, Literature, Art, and Social Development. London, 1909.; F. BUJAK: Poland's Economic Development. London, 1926.; W. KULA: Historia gospodarcza Polski w dobie popowstanio wej 1864–1918. Warszawa, 1947.; I. KOSTROWICKA–

Z. LANDAU–J. TOMASZEWSKI: Historia Gospodarcza Polski XIX–XX wieków. Warszawa, 1966.

A balkáni ügyekre vonatkozóan C. COLOCOTRONIS: L'organisation bancaire des pays balkaniques et les capitaux étrangers. Paris, 1934.; H. FEIS: Europe the World's Banker. New York, 1965.; E. ENE: Les Banques en Roumanie, 1915.; J. KIRKNER: Die Industrie Serbiens. Halle, 1912.; P. ERCUTA: Die Genesis des modernen Kapitalismus in Rumänien. Leipzig, 1941.; G. CIOROCANU: La Roumanie Economique. Paris, 1927.

Az osztrák–cseh területek közlekedésfejlődésére a bankügy vonatkozásában már idézett munkák mellett: Fünfzig Jahre Staatsschuld. Wien, 1912.; I. GRAILER: Das österreichische Verkehrswesen és A. GRATZ: Die österreichische Finanzpolitik. Mindkettő a Hundert Jahre der österreichischen Wirtschaft című, már idézett kötetben.; P. KUPKA: Die Eisenbahnen Österreich–Ungarns 1822–1867. Leipzig, 1868. Továbbá a Die Habsburgmonarchie 1848–1918. c. kötetből K. BACHINGER tanulmánya.

A magyar vasútfejlődésre UJHELYI GYULA: A vasútügy története. Budapest, 1910.; MATLEKOVITS SÁNDOR: Magyarország államháztartásának története. Budapest, 1894.; Technikai fejlődésünk története 1867–1927. Budapest, 1927.; FÖLDI TAMÁS: A magyarországi vasútépítés a külföldi nagytőke profitforrása. Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon. 1867–1900. Budapest, 1956. című kötetben.

Az orosz és lengyel vasútügyre a már idézett orosz és lengyel összefoglaló gazdaságtörténeti munkákat vettük alapul.

A balkáni vasúthálózat kiépülésére H. FEIS már idézett munkája mellett M. R. DIMTSCHOFF: Das Eisenbahnwesen auf der Balkan-Halbinsel. Bamberg, 1894.; Aspecte ale economiei româneşti. (Consiliul Superior Economic. Oficiul de Studii, cercetări şi îndrumări. Cuvînt lămuritor de N. Lupu-Kostaky.) Bucureşti, 1939.; D. ARATICH: Histoire des chemins de fer yougoslaves. Paris, 1938.; J. BOUSQUET: Les chemins de fer bulgares. Paris, 1909.

A vasúti panamák ügyére L. SCHÖNBERGER: Die Ungarische

Ostbahn. Ein Eisenbahn- und Finanzskandal. Wien, 1873.; valamint FÖLDI TAMÁS idézett tanulmánya.

A vasútépítés általános gazdasági hatásait tárgyaló teoretikus munkák közül külön említjük S. POLLARD: The Development of the British Economy, 1914–1950. London, 1962.; A. FISCHLOW: American Railroads and the Transformation of the Ante-Bellum Economy. Cambridge, 1965.; W. ROSTOW: Leading Sectors and the „Take off". The Economic of Take off into Sustained Growth c. idézett kötetben.

5. Az állam szerepe

A *kérdés elvi felvetése* és kifejtése elsősorban A. GERSCHENKRON már idézett munkájában található. A szerző idevágó gondolatainak megfogalmazása volt: Typology of Industrial Development as a tool of Analysis. Deuxième Conférence Internationale d'Histoire Economique. Paris, 1962.; Számos aspektus sokoldalú megközelítését tartalmazza a H. G. AITKEN *szerkesztette,* The State and Economic Growth. New York, 1959. című tanulmánykötet. Az elvi megalapozás terén kiemelhetők továbbá B. F. HOSELITZ munkái, Enterpreneurship and Capital Formation in France and Britain since 1770., tanulmánya a Capital Formation and Economic Growth c. idézett kötetben, valamint The Progress of Underdeveloped Areas. Chicago, 1952. A kérdés elvi kifejtése szempontjából hasznos továbbá P. T. BAUER–B. S. JANEY: The Economics of Underdeveloped Countries. London–Cambridge, 1957.; A. O. HIRSCHMAN: The Strategy of Economic Development. New Haven, 1958.; N. SPULBER: The State and Economic Development in Eastern Europe. New York, 1966.; A. ECKSTEIN: Individualism and the Role of the State in Economic Growth. Economic Development and Cultural Change 1958. A kérdés legújabb irodalmából elméleti igényével kiemelhető B. SUPPLE: The State and the Industrial Revolution 1700–1914. c. tanulmánya a Fontana Economic History idézett harmadik kötetében (London, 1973.).

Az elvi probléma legszélesebb értelmezésében számos kérdés kapcsolódik gondolatilag a szovjet gazdasági stratégiáról a húszas évek kibontakozó elméleti vitáihoz. A vitára és ezzel kapcsolatos irodalomra lásd M. DOBB: Soviet Economic Development since 1917. London, 1948. és A. ERLICH: The Soviet Industrialisation Debate 1924–1928. Cambridge, 1960. E kérdés hazai irodalmából különösen SZAMUELY LÁSZLÓ: Az első szocialista gazdasági mechanizmusok. Budapest, 1971. c. kötete érdemel figyelmet.

Az állam kelet-európai szerepének áttekintésénél az Osztrák–Magyar Monarchia és Magyarország esetében elvi igényű KATUS LÁSZLÓ: Economic Growth in Hungary during the Age of Dualism. A Quantitative Analysis. A Social-Economic Researches in East-Central Europe már idézett kötetében. RÁNKI GYÖRGY: A Monarchia gazdasági fejlődésének kérdései. Világosság, 1974. 6. sz.; A. PAULINYI tanulmánya a Die Habsburgmonarchie 1848–1918. c. kötetben. A *vasútfinanszírozás* esetében általában a vasútügyre már idézett munkák szolgálnak alapul. Ezek mellett Geschichte der Eisenbahnen der österreichisch-ungarischen Monarchie. Wien–Teschen–Leipzig, 1897–1899, 1909.; J. KAIZL: Die Verstaatlichung der Eisenbahnen in Österreich. Leipzig, 1855.; E. NEMÉNYI: Die Verstaatlichung der Eisenbahnen in Ungarn. Leipzig, 1890.

Az államvasúti rendszer nyugat-európai elterjedésére az általános gazdaságtörténeti munkák mellett G. KELLER: Der Staatsbahngedanke bei den verschiedenen Völkern, historisch dargestellt, Aarau, 1897.; Handwörterbuch der Staatswissenschaften. III. Jena, 1909. Eisenbahnen (Politik) címszó.; L. STRAVRIANOS idézett munkája.

A vámkérdés és ipartámogatás ügyére F. HERTZ: Die Schwierigkeiten der industriellen Produktion in Österreich. Wien, 1919.; E. MÄRZ: Österreichische Industrie und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I. Wien, 1968.; W. OFFERGELD: Grundlagen und Ursachen der industriellen Entwicklung in Ungarn. Jena, 1914.; Emlékirat a hazai kis- és gyáripar fejlesztéséről. Budapest, 1909.; SZTERÉNYI JÓZSEF–LADÁNYI JENŐ: A magyar ipar a világháborúban. Budapest, 1934.; SÁNDOR VILMOS: Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867–1900. Budapest, 1954.; BEREND T. IVÁN–RÁNKI GYÖRGY:

Magyarország gyáripara 1900–1914. Budapest, 1955.; J. KIRKNER: Die Industrie und Industriepolitik Serbiens. Halle, 1913.; O. P. GRAF: Die Industriepolitik Alt-Rumäniens und die Grundlagen der Industrialisierung Gross-Rumäniens. Bukarest, 1927.; V. DINU: Die Landwirtschaft Rumäniens unter dem Druck der Krisen. Bukarest, 1933.; N. N. CONSTANTINESCU: Aspecte ale dezvoltării Capitalismului premonopolist în Romînia. Bucureşti, 1957.; L. PASVOLSKY: Bulgaria's Economic Position. Washington, 1929.; I. SAKAZOV: Bulgarische Wirtschaftsgeschichte. Berlin, 1929.; A. GERSCHENKRON: Some Aspects of Industrialisation in Bulgaria 1878–1939. Economic Backwardness in Historical Perspective c. idézett kötetben. Az állami támogatás továbbgyűrűző közvetett hatásának fontos szempontjára hívja fel a figyelmet H. ROSSOVSKY: Japanese Capital Formation. Journal of Economic History. New York, 1959. September.

6. Beruházások és a külföldi tőke

A külföldi tőketevékenység, tőkekivitel elvi kérdéseire, valamint nyugat-európai vonatkozásaira C. K. HOBSON: The Export of Capital. London, 1914.; R. HILFERDING: A finánctőke. Budapest, 1957.; LENIN: Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. Budapest, 1967.; S. KUZNETS: International Differences in Capital Formation and Financing. Capital Formation and Economic Growth című idézett kötetben.; K. BERRILL: Foreign Capital and Take off. The Economics of Take off into Sustained Growth című idézet kötetben. A. H. IMLAH: British Balance of Payments and Export of Capital. Economic History Review. 1952. No. 2.; H. FEIS, R. CAMERON és L. SCHWERIN VON KROSIGK idézett munkái; Organisation for European Economic Cooperation. Report on International Investment. OEEC. Paris, 1950.; P. DOUGLAS: Capital in the United Kingdom. Journal of Economic and Business History 1929–1930.; A kelet-európai beruházási tevékenység összefoglalására BEREND T. IVÁN: Investment Strategy in East-Central Europe

in the 19th–20th Centuries. Sixth International Congress of Economic History. Koppenhága, 1974.

Az *osztrák–cseh területek* tőkeimportja és -exportja kérdésére H. BENEDIKT: Die wirtschaftliche Entwicklung in der Franz-Joseph-Zeit. Wien–München, 1958.; Tabellen zur Währungsstatistik. 2. Teil. idézett kötete.; J. KŘÍŽEK: Die wirtschaftlichen Grundzüge des Österreichisch–Ungarischen Imperialismus der Vorkriegszeit. Prag, 1963.; F. FELLNER: Das Volkseinkommen Österreichs und Ungarns. Statistische Monatsschrift, 1916. Ez utóbbi munka Magyarországra vonatkozóan is alapvető forrás. Hasonlóan a szerző másik tanulmánya is, amely A nemzetközi fizetési mérleg alakulása Magyarországon. Budapest, 1908. címen jelent meg. A kérdés feldolgozását azonban csak az újabb irodalom végezte el, elsősorban SÁNDOR VILMOS és BEREND–RÁNKI már idézett munkái, továbbá BEREND T. IVÁN–RÁNKI GYÖRGY: Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon 1867–1914. Történelmi Szemle, 1966. 2. szám.; KATUS LÁSZLÓ: A kelet-európai iparosodás és az „önálló tőkés fejlődés" kérdéséhez. Történelmi Szemle, 1967. 1. szám.

Oroszországra vonatkozóan a többször idézett összefoglaló gazdaságtörténeti munkák mellett S. PROKOPOWITSCH: Über die Bedingungen der industriellen Entwicklung Russlands. Tübingen, 1913.; P. OL: Inosztrannüe kapitalü v Roszszii. Moszkva, 1922.; lásd még B. ISCHAIHANIAN: Die ausländischen Element in den russischen Volkswirtschaft. Berlin, 1913.; I. BOVIKIN: Oroszország ipari fejlődésének társadalmi-gazdasági problémái. Történelmi Szemle, 1973.. 3–4. sz.; R. GIRAULT: Emprunts russes et investissements francais en Russie 1887–1914. Paris, 1973.; V. Sz. DJAKIN: Germanszkije kapitalü v Roszszii. Leningrád, 1967.; B. ANANICS: Rosszija i mezsdunarodnüj kapital. 1897–1914. Leningrád, 1970.; J. MCKAY: Pioneers for Profit. Foreign Enterpreneurship and Russian Industrialisation. Chicago, 1970.; J. MAY: Das deutsche Kapital in Russland 1850–1894. Berlin, 1970.

A Balkán-országok vonatkozásában a külföldi tőke tevékenységének legátfogóbb elemzését adja H. FEIS idézett munkája, valamint E. KOHLRUSS: Die französischen Kapitalanlagen in Südosteuropäi-

schen Länder. Leipzig, 1934.; A külföldi tőke tevékenysége oly fontos mozzanata a balkáni országok gazdaságának, hogy e térség országainak gazdaságtörténetével foglalkozó úgyszólván minden munka foglalkozik a kérdéssel. Éppen ezért a már eddig idézett monográfiák és tanulmányok, elsősorban az N. LUPUKOSTAKY szerkesztette kötet V. SLAVESCU, C. COLOCOTRONIS, L. PASVOLSKY, J. TOMASEVICH, P. ERCUTA, J. KIRKNER, R. ARATINOVIĆ és A. JARANOFF munkái e kérdésnél is fontos támpontot nyújtottak. Lásd továbbá R. POIDEVIN: Les interets financiers francais et allemands en Serbie de 1895 a 1914 Revue Historique, 1964. Ezek mellett a következő munkákra hivatkozhatunk: A. TAMBORA: The Rise of Italian Industry and the Balkans 1900–1914. The Journal of European Economic History, 1974. 1. sz.; M. A. GEORGESCU: Le régime juridique et financier des capitaux étrangers en Roumanie. Paris, 1933.; O. CONSTANTINESCU–N. N. CONSTANTINESCU: Cu privire la problema revoluţici industriale în Romînia. Bucureşti, 1957.; N. ARKADIAN: Industrializarea României. Bucureşti, 1936.; N. N. CONSTANTINESCU: Contribuţii la istoria capitalului străin în Romînia. Bucureşti, 1960.; T. SAVIN: Capitalul străin în Romînia. Bucureşti, 1947.; M. PEARSTON: The Oil and the Romanian State. Oxford, 1973.; M. LAMER: Die ausländischen Kapitalanlagen im Balkan. Weltwirtschaftliches Archiv, 1939.; M. SIMITCH: La dette publique de la Serbie de l'origine à la guerre de 1914. Paris, 1923.; S. DIMITRIJEVIĆ: Das ausländische Kapital in Jugoslavien vor dem zweiten Weltkrieg. Berlin, 1963.; D. MILIĆ: Strani Kapital u rudarstvu Srbije do 1918 g. Belgrád, 1970.; S. CURICIN: Pénétration économique et financière des capitaux étrangers en Yougoslavie. Paris, 1933.; D. KASTRIS: Les capitaux étrangers dans le finance Roumaine. Paris, 1921.; S. RĂDULESCU: La politique financière de la Roumanie. Paris, 1923.; Sz. DAMJANOV: Freszkoto ikonomicseszko pronikvane v Bulgariia 1878–1914. Szófia, 1971.; Sz. TODOROVA: Diplomaticseszkata istoriia na vunsnite zaemi na Bulgariia 1882–1912. Szófia, 1971.; A. CSAKALOV: Formi, razmer i deinoszt na csuzdie Kapital v Bulgarii 1878–1944. Szófia, 1962.

7. A gyáripar kialakulása és a nemzetgazdaság modernizálódása

Az osztrák és cseh területek iparfejlődésének gazdag statisztikai anyagából és irodalmából a manufaktúrafejlődés kérdésére mindenekelőtt K. PRIBRAM: Geschichte der Österreichischen Gewerbepolitik von 1740–1860. Leipzig, 1907.; H. HASSINGER: Der Stand der Manufakturen in den deutschen Erbländern der Habsburg Monarchie am Ende des 18. Jahrhunderts. Die wirtschaftliche Situation in Deutschland und Österreich um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert. Stuttgart, 1964. című munkáját használtuk.

H. FREUDENBERGER: Industrialisation in Bohemia and Moravia in the 18th Century. Journal of Central European Affairs, Boulder Colorado. 1962. című tanulmánya a korai iparosodás első jelenségeit dolgozza fel. Átfogóbb igényű A. KLÍMA: Manufakturní období v Čechách. Praha, 1955. című monográfiája.

A gépek első alkalmazására újabban D. LONG: Philippe de Girard and the Introduction of Mechanical Flax Spinning in Austria. Journal of Economic History, 1959. című tanulmánya hoz új részadatokat. Átfogóbb igényű viszont J. PURŠ munkája: The Industrial Revolution in the Czech Lands. Prag, 1962. Kevésbé modern, viszont anyagban rendkívül igényes, és a fejlődés fő folyamatának mindenoldalú leírására törekszik J. SLOKAR: Die Industrie in Österreich című már idézett munkája, valamint A. SALZ: Geschichte der böhmischen Industrie in der Neuzeit. Leipzig, 1913. című monográfiája.

Az iparfejlődés általános menetére próbál összefoglaló elemzést nyújtani: N. GROSS: Industrialization in Austria in the Nineteenth Century. University of California, Berkeley című kéziratos disszertációja, amely elsősorban a rendelkezésre álló statisztikai források mélyreható elemzésével hívja fel a figyelmet. A W. WEBER szerkesztette: Österreichische Wirtschaftsstruktur gestern-heute-morgen. Berlin, 1961. című kötetben S. KOREN írt alapos fejezetet az osztrák ipar fejlődéséről. Legújabban H. MATIS: Österreichs Wirtschaft 1848–1914. Konjunkturelle Dynamik und gesellschaftlicher Wandel

im Zeitalter Franz Joseph I. Berlin, 1972. A régebbi forrásokból és irodalomból: Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie I–XX. (1828–1848). A korai gazdasági fejlődésre ad igen sokoldalú képet, a későbbi rendszeres statisztikai kiadványok mellett F. SCHMITT: Statistik der österreichischen Kaiserstaates. Wien, 1867. című munkája, továbbá J. COERNIG: Statistisches Handbüchlein für die österreichische Monarchie. Wien, 1861.; és J. HAIN: Handbuch der Statistik des österreichischen Kaiserstaats. Wien, 1853., valamint az 1902. évi nagy üzemstatisztikai felvétel: Österreichisches Statistisches Handbuch. Wien, 1904. Áttekinti az osztrák iparfejlődést a „Hundert Jahre der Österreichischen Wirtschaftsentwicklung" ide vonatkozó, valamint a Die Habsburgmonarchie 1848–1918 c., idézett kötet H. MATIS, K. BACHINGER, valamint R. RUDOLF által írt fejezetei is.

Kisebb korszakokat vagy speciális problémákat vizsgál: „Die Entwicklung von Industrie und Gewerbe in Oesterrich in den Jahren 1848–1888. Wien, 1888. és H. BRACHELLI–F. MIGERKA: Oesterreichs kommerzielle und industrielle Entwicklung in den letzten Jahrzehnten. Wien, 1873., J. ZAPF: Die Wirtschaftsgeschichte Wien's unter der Regierung seiner K. und K. apostolischen Majestät des Kaisers Franz-Joseph I. (1848–1888.) Wien, 1888.

A Ferenc József unalkodásának 50., illetve 60. évfordulójára kibocsátott jubileumi kiadványok: Die Grossindustrie Österreichs. Wien, 1898. öt kötete és Die Grossindustrie Österreichs három kötete. Wien, 1908. anyagában az egyes cégek történetét is beleértve rendkívül részletesen ábrázolja vagy inkább ismerteti az egyes iparágak fejlődését.

A cseh területek fejlődését J. PURŠ különböző cikkei világítják meg, lásd: K otázce průmyslové revoluce v hlavních odvětvích. 1954. és Použití parních strojů v průmyslu v českých zemích v období do nástupa imperialismu. Československý Časopis Historický. Praha, 1954. II. 3. sz.

A 20. század eleji problémákra viszont F. HERTZ tanulmányai szolgáltatnak figyelemre méltó szempontokat: Die Produktionsgrundlagen der oesterreichischen Industrie vor und nach dem

Kriege. Wien, 1917., továbbá Die Schwierigkeiten der industriellen Produktion in Oesterreich. Wien, 1910.

Átfogó igényű, de kevés statisztikai anyagot nyújt H. BENEDIKT: Die wirtschaftliche Entwicklung in der Franz Joseph Zeit. Wien, 1958. című monográfiája. Az egyes iparágakra lásd még: Wirtschaftskunde der ehemaligen Österreichisch–Ungarischen Monarchie. Heft 9.; F. KREIWANG: Die Papierindustrie.; F. HENDERICH: Die Baumwollindustrie.; továbbá F. JURASCHEK: Baumwollproduktion und Handel und Industrie im letzten Dezenium. Statistische Monatsschrift, 1895. Az osztrák nemzeti jövedelemre vonatkozóan alapvető FELLNER FRIGYES: Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme. Budapest, 1916. c. munkája. Bizonyos fokig korrigálja GÜRTLER: Das Volkseinkommen Oesterreichs und Ungarns. Weltwirtschaftliches Archiv 1918. és E. WAIZNER: Das Volkseinkommen Alt-Oesterreichs und seine Verteilung auf die Nachfolgestaaten. Metron, 1928. Újabb, de a korszakra csak 1913. évre vonatkozó számításokkal csatlakozik a sorhoz A. KAUSEL–N. NÉMETH–H. SEIDEL: Österreichs Volkseinkommen 1913 bis 1963. Monatsberichte des Österreichischen Institutes für Wirtschaftsforschung. Wien, 1965.

Mind az ipari, mind a külkereskedelmi helyzetre lásd még a Compass Leonhard megfelelő köteteit a századforduló után.

A *magyar iparfejlődésre* vonatkozó főbb statisztikai források közül kiemelhetjük FÉNYES ELEK: Magyarország leírása I–II. Pest, 1847.; KELETI KÁROLY: Hazánk és népe. Budapest, 1872.; LÁNG LAJOS: Magyarország statisztikája. II. Budapest, 1887.; A Magyar Korona Országainak Gyáripara az 1898. évben. Budapest, 1901.; A Magyar Korona Országainak Gyáripara az 1906. évben. Budapest, 1911.; A Magyar Korona Országainak üzemi és munkásstatisztikája az 1910. évről. Budapest, 1915. Az ipartörténeti feldolgozások gazdag anyagából a feldolgozott korszakok sorrendjében: MÉREI GYULA: Magyar iparfejlődés 1790–1848. Budapest, 1951.; FUTÓ MIHÁLY: A gyáripar története. Budapest, 1944.; LEDERER EMMA: Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon. Budapest, 1952.; SÁNDOR VILMOS és BEREND–RÁNKI már idézett munkái.; WEINER MOSZKÓ: A magyar cukoripar története. Budapest, 1903.;

SÁNDOR VILMOS: A budapesti malomipar története. Tanulmányok Budapest múltjából. Budapest, 1954. A külkereskedelemre: Külkereskedelmi forgalmunk 1882–1913. Budapest, 1923.

Az Osztrák–Magyar Monarchián belül az osztrák és magyar gazdasági fejlődés kölcsönhatásaira és ellentmondásaira I. T. BERENDGY. RÁNKI: Das Niveau der Industrie Ungarns zu Beginn des 20. Jahrhunderts im Vergleich zu dem Europas. Studien zur Geschichte der Österreichisch–Ungarischen Monarchie. Budapest, 1961.; P. HANÁK: Hungary in the Austro–Hungarian Monarchy: Preponderancy or Dependency? Austrian History Yearbook. Houston, Vol. VII. Part. 1. 1967.; RÁNKI GYÖRGY: Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági fejlődésének néhány problémája. Valóság, Budapest, 1968. 4. szám.; BEREND T. IVÁN: A közép- és kelet-európai gazdasági integráció kérdéséhez. (Történelmi előzmények.) Közgazdasági Szemle, Budapest, 1968. 2. szám. valamint KATUS LÁSZLÓ már idézett tanulmánya. A Monarchia gazdaságának európai helyére vonatkozóan I. SVENNILSON: Growth and Stagnation in the European Economy. Geneva, 1954.; S. v. WALTERSHAUSEN: Die Entstehung der Weltvirtschaft. Jena, 1931.

Az *orosz iparosodásra* LENIN, LJASCSENKO, HROMOV, GERSCHENKRON, PROPOKOWITSCH BOVIKIN többször idézett munkái mellett: Ocserki ékonomicseszkoj isztorii Roszszii v pervoj polovine XIX veka. Szerk. M. K. ROZSKOVA. Moszkva, 1959.; valamint különösen V. K. JATZUNSZKY: Krupnaja promüslennoszt' Roszszii v 1790–1860 gg c. tanulmánya.; R. PORTAL: The Industrialisation of Russia. The Cambridge Economic History of Europe VI. kötetében, Cambridge, 1965.; R. GOLDSMITH: The Economic Growth of Tsarist Russia. Economic Development and Cultural Change. Chicago, IX. 1961.; B. GILLE: Histoire économique et sociale de la Russie. Paris, 1949.; A. GERSCHENKRON: The Rate of Industrial Growth in Russia since 1885. Jorunal of Economic History. New York, 1947. Supplement.

A *lengyel királyságra* W. KULA: Historia gospodarcza Polski w dobie popowstaniowej 1864–1918. Warszawa, 1947.; valamint PILTZ és BUJAK idézett munkáira utalunk. Legújabban A. JE-

ZIERSKI: The Problems of Economic Growth of Poland in the Nine-teenth Century. Studia Historiae Oeconomicae. Poznan, 1974. 9. sz.

Az *iparfejlődés és nemzetijövedelem-növekedés Nyugat-Euópával való egybevetésére* elsősorban S. KUZNETS: Post war Economic Growth. Cambridge, 1964.; S. J. PATEL: Rates of Industrial Growth in the last Century. Economic Development and Cultural Change. Chicago, 1961.; valamint W. HOFFMAN és J. CHAMBERS már idézett, Angliára vonatkozó adatait vettük alapul. Oroszországra vonatkozóan: A. VAJNSTEIN: Narodnüj dohod Roszszii i SzSzSzR Moszkva, 1969.

A *lakosság foglalkozási megoszlására* elsősorban a századforduló körüli népszámlálási statisztikák nyújtanak támpontot, valamint W. WOJTINSKY: Die Welt in Zahlen. Berlin.

A *Balkán-országok ipari fejlődésére* főként O. CONSTANTINESCU és N. N. CONSTANTINESCU már idézett munkái, G. ENTSCHEFF, K. POPOFF, R. ARATINOVIĆ, J. KIRKNER, Zs. NATAN, L. PASVOLSKY és mások többször idézett monográfiái adnak képet. Ezek mellett hivatkozhatunk még A. STRAT: Des Possibilités du développement industriel de la Roumanie. Paris, 1932.; N. P. ARCADIAN: Industrializarea. României. Bucureşti, 1936.; I. DUMITRESCU: Die Grossindustrie Rumäniens. Bonn, 1914.; G. ZANA: L'industrie roumaine au cours de la seconde moitié du XIXe sciécle. Bukarest, 1973.; I. SAKAZOV: Bulgarische Wirtschaftsgeschichte. Leipzig, 1929.; K. LAMBREV: Polozsenieto na rabotnicseszkata klaszsza v Bulgarija ot oszvobozsdenieto do nacsaloto na XX vek. 1878–1904. Szófia, 1954.; M. MIRKOVIĆ: Ekonomska Historia Jugoslavije. Zagreb, 1958. La Serbie économique 1914–1918. Genève, 1918.; Zs. NATAN–V. HADZSINIKOLOV–L. BEROV: Ikonomikata na Bulgariia do szocialiszticseszkata revolucija. Szófia, 1969.; J. LAMPE: Varieties of unsuccessful industrialisation. The Balkan States before 1914 Journal of Economic History. 1975 March.

Az ipar ágazati szerkezetének problémájára és a szektorok szerepének kérdésére W. HOFFMAN, W. ROSTOW, S. KUZNETZ idézett munkái szolgálnak kiindulásként. A századforduló külkereskedelmi

kapcsolatának átfogó statisztikai elemzését nyújtja, s kitér a kötetben vizsgált térség szerepére a nemzetközi kereskedelemben P. BAIROCH: European Foreign Trade in the XIX. Century: The Development of the Value and Volume of Exports. The Journal of European Economic History. 1973. 1. sz.

8. A modern tőkés fejlődés új jelenségei a századforduló körül

A monopóliumok és finánctőke kialakulásának, szerepének elvi vonatkozásaira R. HILFERDING, C. HOBSON, V. LENIN idézett, közismert munkáira utalunk. Továbbá LENIN: Füzetek az imperializmusról. Művei 39. kötetében. A finánctőke fogalmára vonatkozó újszerű marxista igényű fejtegetéseivel tűnik ki J. BOUVIER: Capitale bancaire capitale industrielle et capitale financiere. La Pensée, 1974. 10. sz.; lásd továbbá J. BOUVIER–R. GIRAULT: L'imperialisme français devant 1914. Paris, 1976.; P. A. BARAN–P. M. SWEEZY: Monopolycapital. London, 1973. A finanáctőke és imperializmus közötti összefüggés revíziójával kísérletezett W. MOMMSEN: Finanzimperialismus vor 1914. San Francisco, 1975.

A folyamatok bemutatásánál alapul szolgált: Die Frage des Finanzkapitals in der Österreichisch–Ungarischen Monarchie. Bukarest, 1965. című kötet, amely a Budapesten 1964-ben megrendezett konferencia szekciójának előadásait és vitaanyagát tartalmazza. Elsősorban J. KŘÍŽEK és E. MÄRZ már idézett tanulmányait emelhetjük ki. Továbbá utalhatunk BEREND T. IVÁN–RÁNKI GYÖRGY: A monopolkapitalizmus kialakulása és uralma Magyarországon. 1900–1944. Budapest, 1958.; Verhandlungen der Kartellenquête. Wien, 1912.; VARGA JENŐ: Magyar kartellek. Budapest, 1912.; ZSOLDOS GÉZA: Bankkoncentráció. Budapest, 1914.; ALLMAYER–BECK: Materialen zum österreichischen Kartellwesen. Wien, 1910.; O. JÁSZI: The Dissolution of the Habsburg Monarchy. Chicago, 1929.; N. N. CONSTANTINESCU–V. AXENCIUC: Capitalismul monopolist în Romînia. Bucureşti, 1962.; I. MUNTEANU–GH. MATEI: Aspecte ale

dezvoltării capitalismului monopolist în Romînia. Bucureşti, 1957.; V. AXENCIUC: Les monopoles dans l'industrie de la Roumanie. Revue Roumaine D'Histoire. Bukarest, 1965. 1. szám.; Zs. NATAN–L. BEROV: Monopolisztics nijat kapitalizm v Bulgarija. Szófia, 1958.; M. GEFTER három tanulmánya az Isztoricseszkie Zapiszki 1952. 38.; 1953. 43. és 1954. 47. számaiban.; G. CSIPEROVICS: Szindikatü i tresztü v dorevoljucionnoj Roszszii i v SzSzSzR. Moszkva, 1927.; valamint HROMOV és LJASCSENKO idézett összefoglaló munkáinak megfelelő fejezetei. Az újabb irodalomból: I. BOVIKIN: Zarozsdenyie finanszovogo kapitala v Roszszii. Moszkva, 1967.; V. SEPELOV: Akcionernüe Kompanii v Rosszii. Leningrád, 1973.; Wirtschaft und Gesellschaft im Vorrevolutioneren Russland. Szerk. M. GEYER. Köln, 1971. Monopolii i inostrannij Kapital v Rossii. (Szerk. H. VJALKIN.) Leningrád, 1965.

9. Társadalmi szerkezet

Társadalomtörténeti feldolgozások sokkal kisebb számban állnak rendelkezésünkre, és a kutatás jóval kevésbé haladt előre, mint a gazdaságtörténet problémáinak kimunkálása. A kutatások elmélete és módszertana még igen kevéssé kidolgozott, és számos olyan határfeladat van (demográfia, szociológia, néprajz), ahol erős érintkezés tapasztalható, sőt az ilyen jellegű tanulmányok inkább szolgálják a társadalomtörténeti összefoglalást (közvetlen társadalomtörténeti híján).

A Nyugat-Európára vonatkozó társadalomtörténeti tanulmányok is jórészt vagy összefoglaló vázlatát nyújtják a kapitalista társadalom átalakulásának és következményeinek, vagy pedig részletkérdésekre összpontosulnak.

Kelet-Európában közvetlenül a második világháborút követően H. SEATON-WATSON: Eastern Europe between the two World Wars. London, 1941. c. könyvében tett kísérletet a különböző társadalmi osztályok, rétegek legfontosabb jellemzőinek összefoglalására, melynek során az 1914 előtti időszakra is visszanyúlt.

A népesség összetételére különben a népszámlálási adatok mellett elsősorban E. WOJTINSKY: Die Welt in Zahlen című sorozatának megfelelő kötetére támaszkodtunk.

A modern kelet-európai társadalmak két típusára lásd I. TÓTH ZOLTÁN: A sok nemzetiségű állam néhány kérdéséről. MTA Társadalmi és Természettudományi Osztály Közleménye. 1956. 7. sz. A társadalomszerkezet és fejlődésre vonatkozó általános képhez igen jól, hasznosan forgatható: D. WARRINER: Economics of Peasant Farming. London, 1939.; N. SPULBER: The State and Economic Development in Eastern Europe. 1966.; Az osztrák társadalomra lásd: A. J. MAY: Vienna in the Age of Franz Josef. Oklahoma, 1966.

A magyar társadalomra: HANÁK PÉTER: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon. Történelmi Szemle, 1974. 4. szám.; HANÁK PÉTER: Vázlatok a századelő magyar társadalmára. Valóság, LACKÓ MIKLÓS: Ipari munkásságunk összetételének alakulása. Budapest, 1961.; KOLOSSA TIBOR: Adatok az agrárpoletariátus arányához. Történelmi Szemle, 1959. 1–2. sz.; VÖRÖS ANTAL: A paraszti termelőmunka és életforma jellegének változásai a Dunántúlon. Történelmi Szemle, 1966. 2. sz. VÖRÖS KÁROLY: Budapest legnagyobb adófizetői 1873-ban. Tanulmányok Budapest múltjából. Budapest, 1970.; JÁSZI OSZKÁR: The dissolution of the Habsburg Monarchy. Chicago, 1931.; Magyarország történeti demográfiája. Budapest, 1963. (Szerk. KOVACSICS JÓZSEF); PÖLÖSKEI FERENC: Földmunkás és szegényparaszt mozgalmak Magyarországon. Budapest, 1962.; BEREND T. IVÁN–RÁNKI GYÖRGY: Magyarország gyáripara. 1900–1914.; HORVÁTH ZOLTÁN: Magyar századforduló. Budapest, 1961.; VARGA JENŐ: Magyar kartellek. Budapest, 1913.; W. MC CAGG: Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary. New York, 1972.; A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Szerk. SZABÓ ISTVÁN. Budapest, 1965.; Külön kiemeljük NIEDERHAUSER EMIL összehasonlító tanulmányát „A parasztság Európában". amely a kelet-európai parasztság társadalmi struktúrájának néhány fő vonását rajzolja meg: SZEKFŰ GYULA: Három nemzedék. Budapest, 1920. c. munkájában a zsidókérdés

és a magyar dzsentri kialakulásának az ellenforradalmi rendszer ideológiai megalapozásához járuló interpretációját nyújtja.

Lengyelországra: S. KIENIEWICZ: Historia Polski 1795–1918. Varsó, 1969.; A. ŻARNOWSKA: Klasa robotnicza Krolestwa Poskiego, Warszawa, 1974.; J. ŻARNOWSKY: A lengyel értelmiség a 20. században. Történelmi Szemle, 1974. 1–2. sz.; Polska klasa robotnicza. Varsó, 1970.; Spoleczenstwo Krolestwa Polskiego. (Szerk. W. KULA) Varsó, 1965–1968.; W. SZULI: Polozenie klasy robotniczej. W. Wielkopolsce Wlutach 1871–1914. Poznan, 1970.; W. Zydzi Polsce odrodzonej. Varsó, 1933.; R. KOLODZIEJCZKY: The Bourgeoisie in Poland in the 19th and 20th Century. Studia Historiae Oeconomicae 5. Poznan, 1970.

Romániára: N. N. CONSTANTINESCU: Situaţia clasei muncitoare din România 1914–1944. Bukarest, 1966.; D. MITRANY: The Land and the Peasant in Rumania (1930); J. EVANS: Agrarian Revolution in Rumania (1927); J. BERKOWITZ: La question des israelites en Roumania (1923); P. ERCUTA: Die Genesis des modernen Kapitalismus în Rumänien (1941); Mişcarea muncitorească şi legislaţia muncii in România 1864–1944. Szerk. N. PETREANU és J. CEAUŞESCU. Bukarest, 1972.; ST. ZELETIN: Burghezia română originea şi rolul ei istoric. Bukarest, 1925.; C. DOBROGEANU-GHEREA: Neoiobăgia. Bukarest, 1910.; D. HUREZEANU: Problema agrară şi lupta ţărănimii din Romînia la începutul secolului al XX-lea (1904–1906). Bukarest, 1961.; S. MANUILA: Structure et évolution de la population rurale. Bukarest, 1940.; Relaţii agrare şi mişcări ţărăneşti în România 1908–1921. Edited by V. LIVEANU et. al. Bukarest, 1967.; The Balcans in Transition. Szerk. CH-B. JELAVICH. Berkeley, 1966.

Bulgáriára: K. LAMBREV: Polozsenieto na raboticseszkata klaszsza v Bulgarija. Szófia, 1954.; G. MOLLOFF: Die Sozial-ökonomische Struktur der bulgarischen Landwirtschaft. Szófia, 1936.

Jugoszláviára: J. TOMASEVICH: Peasant Politics and Economic Change in Jugoslavia. Stanford, 1955.; J. KOVAĆEVIĆ: Polozaj radnicke klase u Hrvatskoj i Slavonji 1867–1914. Belgrád, 1972.

II. rész

Változások és megrekedés a két világháború között

A két világháború közötti világ-gazdaságtörténet gazdag irodalmából ezúttal is csupán azokat a munkákat sorakoztatjuk fel, amelyek a korszak gazdasági fejlődésének legfőbb új folyamatait, jelenségeit elemzik és megvilágítják azokat a mennyiségi és minőségi összefüggéseket, amelyek nélkül a kötetben vizsgált térség gazdaságtörténete önmagában aligha lenne érthető. Miután a Nagy Októberi Szocialista Forradalmat követő szocialista gazdasági átalakulás folyamataira vizsgálódásunk nem terjed ki, a kérdés gazdag irodalmának bemutatására sem vállalkozhatunk. A korszak közép- és kelet-európai tőkés fejlődésének értékelése és összehasonlítása szempontjából igen fontosak az alábbi munkák:

I. SVENNILSON: Growth and Stagnation in the European Economy. Geneva, 1954.; Industrialisation and Foreign Trade. Geneva, 1945.; W. S. és E. S. WOYTINSKY: World Production and Population. New York, 1953.; W. A. LEWIS: Economic Survey 1919–1939. New York, 1953.; P. T. ELLSWORTH: The International Economy. New York, 1964.; CH. KINDLEBERGER: The World in Depression. Boston, 1969.; S. KUZNETS: Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations. I–X. Economic Development and Cultural Change. 1964–1967.; D. LANDES: The Unbound Prometheus. Cambridge, 1969.; H. HEATON: The Economic History of Europe.; A. BIRNIE: An Economic History of Europe 1760–1939. London, 1951.; W. TREUE: Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit 1700–1960. Stuttgart, 1962.; A C. CIPOLLA szerkesztette Fontana Economic History of Europe V. és VI. kötete; VARGA J.–L. A.

MENDELSOHN: New Data's to Lenin's Imperialism. Moscow, 1934.; A. KENWOOD–A. LONGHEED: The Growth of the International Economy. 1820–1960. London–Sydney, 1971.

A világ különböző régióinak fejlődéséről erre a korszakra vonatkozóan is hasznos tájékoztatást nyújt J. CIEPIELEWSKI–I. KOSTROWICKA–Z. LANDAU–J. TOMASZEWSKI: A világgazdaság története a XIX. és XX. században. Budapest, 1974.

1. A háború következményei: felbomlás és újjárendeződés

Az első világháború utáni a közép- és kelet-európai területi-politikai átalakulás, a monarchiák felbomlása és új államalakulások kérdéseit tárgyaló rendkívül gazdag irodalomból ezúttal hadd utaljunk csupán a következőkre:

S. SAUCERMAN: International Transfers of Territory in Europe. Washington D. C. 1937.; H. HANTSCH: Die Geschichte Österreichs. Graz–Wien–Köln, 1936.; E. ZÖLLNER: Geschichte Österreichs von den Anfängen bis zur Gegenwart. Wien, 1961.; R. KANN: Werden und Zerfall des Habsburges Reiches. Graz, 1962.; GRATZ GUSZTÁV: A forradalmak kora. Budapest, 1935.; HAJDU TIBOR: A Magyar Tanácsköztársaság. Budapest, 1969.; NEMES DEZSŐ: Az ellenforradalom története Magyarországon 1919–1921. Budapest, 1962.; C. A. MACARTNEY: Hungary and her Successors. The Treaty of Trianon and Its Consequences. 1919–1937. New York, 1937.; E. HOLZER: Die Entstehung des Jugoslawischen Staates. Berlin, 1929.; The Cambridge History of Poland. Ed. by W. F. REDDAWAY–J. H. PENSON. Cambridge, 1951.; H. SETON-WATSON: Eastern Europe between the Wars. 1914–1941. Cambridge, 1945.; Isztorija Csehoszlovakii. Szerk. N. I. MELNIKOV–A. NEDOREZOV–Sz. PRASZOLOV. Moszkva, 1960.; Isztorija Jugoszlavii. Red. Ju. V. BROMLEJ–L. B. VALEV. Moszkva, 1963.; Isztorija Bolgarii. Red. P. N. TRETJAKOV–Sz. N. NIKITIN. Moszkva, 1954–1955.; The Balkans in

Transition. Ed. by B. and CH. JELAVICH. Berkeley, 1963.; L. S. STAVRIANOS: The Balkans since 1453. New York, 1958.

A háborús kiemerülés, kaotikus gazdasági állapotok, súlyos mezőgazdasági és ipari termeléscsökkenés-problémáit mutatják be G. GRATZ–R. SCHÜLLER: Der wirtschaftliche Zusammenbruch Österreich–Ungarns. Wien, 1930.; K. ROTHSCHILD: Austrias Economic Development. London, 1946.; W. T. LAYTON–CH. RIST: The Economic Situation of Austria. Report Presented to the Council of the League of Nations. Geneva, 1925.; SZTERÉNYI JÓZSEF–LADÁNYI JENŐ: A magyar ipar a világháborúban. Budapest, 1933.; BEREND T. IVÁN–RÁNKI GYÖRGY: Magyarország gazdasága az első világháború után 1919–1929. Budapest, 1966.; J. FALTUS: Povojnová hospodárska kriza v rokoch 1921–1923 v Československu. Bratislava, 1966.; R. OLŠOVSKÝ–V. PRUCHA–H. GEBAUEROVÁ–A. PRAŽSKÝ–A. DOBRÝ–J. FALTUS: Přehled hospodářského vývoje Československa v letech 1918–1945. Praha, 1963.; Central-Eastern Europe Cruzible of World Wars. Ed. by J. S. ROUCEK. New York, 1946.; D. JOVANOVICH: Les effets economiques et sociaux de la guerre en Serbie. Economic and Social History of World War c. sorozatban. New Haven, 1930.; K. S. PATTON: Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. (Jugoslavia.) Washington, 1928.; V. DINU: Die Landwirtschaft Rumäniens unter dem Druck der Krisen. Bukarest, 1933.; M. MIRKOVIĆ: Ekonomska Historija Jugoslavije. Zagreb, 1958.; H. PROST: La Bulgarie de 1912 a 1930. Paris, 1931.; Zs. NATAN: Isztorija ekonomicseszkogo razvitija Bolgarii. Moszkva, 1961.; TH. ALTON: Polish Postwar Economy. New York, 1956.; J. TAYLOR: The Economic Development of Poland. 1919–1950. New York, 1952.; I. TOMASEVICH: Foreign Economic Relations. 1918–1945. Post war Foreign Economic Relations. A. Jugoslavia, 1949.; R. ARATINOVICH: Les Ressources et l'activité economique de la Yougoslavia. Paris, 1930.

A háborút követő inflációra a már idézett munkák mellett külön említést érdemel S. STRAKOSCH: Der Selbstmord eines Volkes. Wien, 1922.; Hundert Jahre Creditanstalt. Wien, 1956.; G. HEIDELBERG: Die Wirkung der Inflation und Sanierung auf dem

ungarischen Geld- und Kapitalmarkt. Budapest, 1927.; G. ZDZIECHOWSKI: O pieniądzu w budżecie. Warszawa, 1927.; V. MADGEARU: Evoluţia economiei romîneşti. Bucureşti, 1940.

A háborús tartozás, terhek és jóvátétel problémakörére a már idézett munkák közül különösen K. S. PATTON könyvét emelhetjük ki, továbbá a következő munkákra utalhatunk: E. KOHLRUSS: Die französischen Kapitalanlagen in Südosteuropa im Rahmen der gesamten Auslandsverschuldung der südosteuropäischen Länder. Leipzig, 1934.; T. S. KOSAROFF: La dette publique extérieure de la Bulgarie 1879–1932. Paris, 1933.; X. NETTA: La dette publique de l'état roumain. Paris, 1935.; A magyar jóvátétel kérdésére: Országos Levéltár, Budapest, Pénzügyminisztérium, Miniszterelnökségi Iratok és Szabóky-iratok állaga.

A földosztás témakörét dolgozzák fel D. WARRINER: Land reform and Economic Development. (Az „Agriculture in Economic Development. Szerk. C. EICHER–L. WITT, New York–Toronto–San Francisco–London, 1964." c. kötetben.); I. EVANS: Agrarian Revolution in Roumania. Cambridge, 1924.; D. MITRANY: Land and the Peasant in Rumania. New Haven, 1930.; H. ROBERTS: Rumania. Political Problem of an Agrarian State. New Haven, 1951.; M. CONSTANTINESCU: L'evolution de la propriété rurale et la réforme agraîre en Roumanie. Bucharest, 1925.; V. MADGEARU: Evoluţia economiei româneşti după război mondial. Bukarest, 1940.; S. ZAGOROFF–J. VÉGH–A. BLIMOVICH: The Agricultural Economy of the Danubian Countries. 1935–45. Stanford, 1955.; D. WARRINER: Economics of Peasant Farming. London–New York–Toronto, 1939.; W. MOORE: Economic Demography of Eastern and South Eastern Europe. Geneva, 1945.; Études Danubiennes Bulgarie. X. Paris, 1935.; DOLMÁNYOS ISTVÁN: A kelet-európai földreformok néhány problémája. Agrártörténeti Szemle, 1962, 1963, 1964, 1965.; W. RUMER: Die Agrarreformen der Donaustaaten. Eine agrarpolitische Untersuchung der Bodenreformen Österreichs, Ungarns, der Tschechoslowakei, Bulgariens, Rumäniens und Südslavien in der Jahren 1917 bis 1926. Innsbruck, 1927.; M. SERING: Agrarrevolution und Agrarreform in Ost- und Mitteleuropa. Berlin,

1929.; J. KORATSCHAFF: La réforme agraire en Bulgarie. Paris, 1926.; M. BOMOFF: La réforme agraire en Bulgaria. Revue internationale d'agriculture. 1934. No-10.; J. S. PETKOFF: Landwirtschaftsgestaltung und Agrarpolitik Bulgariens unter besonderer Berücksichtigung der Agrarreform der Zeit nach dem Weltkriege. Sofia, 1941.; C. MADAJCZYK: Burżnazyjno – obszarnicza reforma rolna w Polsce 1918–1939. Warszawa, 1956.; E. LIPINSKI: Development of Agriculture and Industry. Warszawa, 1955.; Osteuropa Handbuch. Jugoslavien. Köln–Graz, 1954.; Polen. Köln–Graz 1959.; N. SPULBER: The Economics of Communist Eastern Europa. London–New York, 1957.; J. MICHL: Revolučné ovzduši vzniku proti československé pozemkové reformy a jeho odraz u českych politických stran. Historie a musejnictví. 1956. č. 1–3.; J. VZENILEK: Pozemková reforma v Československé republice. Praha, 1924.; Szegényparaszt- és földmunkásmozgalmak Magyarországon. Szerk.: PÖLÖSKEI FERENC–SZAKÁCS KÁLMÁN. Budapest, 1963.; The Balkan States. I. Economy. A review of the economic and financial development of Albania, Burgaria, Greece, Romania and Yugoslavia Since 1919. London, 1936.

A nacionalizálásra lásd Contribuţii la istoria capitalului străin în Romînia. Szerk. N. N. CONSTANTINESCU. Bucureşti, 1960.; Országos Levéltár. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Magyar Általános Hitelbank, Salgótarján Kőszénbánya Társaság állaga.; C. COLOCOTRONIS: L'organisation Bancaire des pays balkanique et les capitaux étrangers. Paris, 1934.; Österreichs Wirtschaftsstruktur. Szerk. W. WEBER. Berlin, 1964.; B. ALEKSANDER: Das jugoslavische Bankwesen. Zagreb, 1926.; V. KOSAK: Die bankmässige Finanzierung der jugoslawischen Industrie. Frankfurt, 1938.

Az inflációs konjunktúrára és termelésalakulásra a fentiek mellett még figyelembe vettük I. SVENNILSON: Growth and Stagnation in the European Economy. Geneva, 1954. című munkáját.

2. *Rekonstrukció és belső ellentmondásai*

A húszas évek második felének konjunkturális viszonyait valamennyi, a korszakkal foglalkozó általános gazdaságtörténeti munka tárgyalja, így a nyugati országokra vonatkozóan ez esetben is igen széles körű gazdaságtörténeti irodalom áll rendelkezésünkre, melyekből különösen a következőket hasznosítottuk: I. SVENNILSON: Growth and Stagnation in the European Economy c. idézett munkája; COLIN CLARK: The Conditions of Economic Progress, 1951.; Industrialisation and Foreign Trade. Geneva, 1945.; E. STALEY: World Economy in Transition. New York, 1939.; A. BOWLEY: Some Economic Consequences of the Great war. London, 1930.; SH. CLOUH–CH. COLE: Economic History of Europe. Boston, 1952.; C. DAY: Economic Development of Europe. New York, 1948.

A háborút követő időszak gazdaságpolitikai, vámpolitikai irányzataira és intézkedéseire vonatkozóan F. HERZ: The Economic Problem of the Danubian States. A Study on Nationalism. London, 1947.; H. LIEPMANN: Tariff Levels and the Economic Unity of Europe. London, 1938.; L. PASVOLSKY: Economic Nationalism of the Danubian States. New York, 1929.; SZÉKELY ARTHUR: A Dunamedence kereskedelmi politikája a két háború közé eső húsz esztendőben. Budapest, 1944.; Továbbá LAYTON–RIST: The Economic Situation of Austria.; és J. TOMASEVICH: Foreign Economic Relations c. idézett munkái.; M. LAMER: Weltwirtschaftliche Verflechtungen Südslaviens. Zagreb, 1933.; A. BASCH: European Economic Nationalism. Washington, 1943.; RÁNKI GY.: The Role of the State in the Economy in the Interwar Period. Oxford Papers. 24.

Az egyes országokra vonatkozó irodalomból még kiemelhetjük Ausztriára: G. SLAVIK: Der Aussenhandel und die Handelspolitik Österreichs, 1918 bis 1926. Wien, 1928.; Hundert Jahre österreichische Wirtschaftsentwicklung. Wien, 1948.; Csehszlovákiára: A. TIBAL: La Tchécoslovaquie. Paris, 1935.; Die Wirtschaft der Tschechoslowakei 1918–1928. Praha, 1928.; Magyarországra: BUZÁS JÓZSEF–NAGY ANDRÁS: Magyarország külkereskedelme 1919–

1945. Budapest, 1961.; Reményi Lajos: Külkereskedelempolitika Magyarországon 1919–1924. Budapest, 1962.; Berend T. Iván–Ránki György: Magyarország gazdasága az első világháború után. Budapest, 1966.; Fucsek László: A Duna-völgy államainak gazdasági közeledése. Budapest, 1932.; Romániára: Die wirtschaftliche und finanzielle Organisation Rumäniens in 1926. Bukarest, 1927.; Les forces économiques de la Roumanie, 1930. Bucureşti, 1931.; Bulgáriára: H. Prost: La Bulgarie de 1912 à 1930. Paris, 1932.; Lengyelországra: R. Gorewski: Die wirtschaftliche Entwicklung Polens. Warszawa, 1935. A tőkeellátás problémáira s a külföldi kölcsön szükségességére a stabilizációhoz mindenekelőtt J. M. Keynes: The Economic Consequences of the Peace. New York, 1921.; valamint E. Kohlruss: Die französischen Kapitalanlagen c. idézett munkái.

A stabilizáció történetére és a velük kapcsolatos népszövetségi kölcsönökre: The Problem of International Investment. Report by the Royal Institute of International Affairs. London, 1937.; A. Brown: Industrialisation and Trade. London, 1943. Ausztriára: Bericht über die Industrie, den Handel und die Verkehrsverhältnisse in Wien und Niederösterreich während der Jahre 1921 und 1922. Wien, 1922.; K. Rothschild: Austrias Economic Development. London, 1946.; Hundert Jahre Creditanstalt. Wien, 1956.; W. Weber: Oesterreichs Wirtschaftsstruktur gestern, heute, morgen. Berlin, 1962.; L. Pasvolsky: Economic Nationalism in the Danubian Countries c. idézett munkája.; Magyarországra: Berend T. Iván–Ránki György: Magyarország gazdasága az első világháború után. Budapest, 1966.; Ormos Mária: Az 1924. évi magyar államkölcsön megszerzése. Budapest, 1963.; G. Heidelberg: Die Wirkung der Inflation und Sanierung auf den ungarischen Geld- und Kapitalmarkt. Budapest, 1927.; Bulgáriára: Zs. Natan: Isztorija ékonomicseszkogo razvitija Bolgarii. Moszkva, 1967.; C. Colocotronis: L'organisation Bancaire és H. Prost: La Bulgarie de 1912 à 1930. Paris, 1931. c. idézett munkái.; továbbá L. Leschtoff: Die Staatschulden und Reparationen Bulgariens 1878–1927. Leipzig, 1929.; Romániára: La Roumanie économique. Bu-

cureşti, 1928.; Die wirtschaftliche und finanzielle Organisation in Rumänien in 1926. Bucureşti, 1927.; GYÁRFÁS ELEMÉR: A lei árfolyama és a pénzügyi válság. Cluj–Kolozsvár, 1924.; D. GHEORGHIEI: Finanţele României după războiu 1914–1930. Bucureşti, 1934.

A lengyel stabilizáció kérdését elsősorban az amerikai szakértő bizottság világította meg: Reports Submitted by the Commission of the American Financial Experts headed by E. KAMMERER. Warsaw, 1926.; R. GORECKI: Poland and her Economic Development. London, 1935.; Jugoszláviára: R. ARATINOVICH: Les ressources et l'activité économique de la Yougoslavie. Paris, 1930.; M. MIRKOVIĆ: Ekonomska Historija Jugoslavije. Zagreb, 1958.; H. CURICIN: Pénétration économique et financière des capitaux étrangers en Yougoslavie. Paris, 1935. Csehszlovákiára mindenekelőtt a pénzügyminiszter memoárja: A. RAŠÍN: Les finances de la Tchécoslovaquie jusq'à la fin de 1921. Paris–Praha, 1923.; J. FALTUS: Povojnová hospodárska kríza v Československu. Bratislava, 1966.

A külföldi tőke szerepére és a kölcsönök felhasználására L. BEROV: Le capital financier occidental et les pays balkaniques dans les années vingt. Études Balkaniques. Szófia, 1966.; Bulgáriára: L. PASVOLSKY: Bulgaria's Economic Position. Washington, 1930.; Lengyelországra: L. WELLISZ: Foreign capital in Poland. London, 1938.; Z. LANDAU: Foreign Loans of the Polish State. Studia Historiae Oeconomicae. Poznan, 1974.; P. DOUGLAS: The Economic Independence of Poland. Cincinnatti, 1934.; Jugoszláviára: M. TOŠIĆ–A. VEGNER–P. RUDANKO–G. STREKUROV: The Balance of Payment of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in 1926. Belgrade, 1928.; H. CURICIN: Pénétration économique. Paris, 1935.

A román gazdaságpolitikára és a külföldi tőke kérdésére V. MADGEARU: Romania's New Economic Policy. London, 1930.; N. N. CONSTANTINESCU: Contribuţii la istoria capitalului străin în România. Bucureşti, 1960.; C. COLOCOTRONIS: L'organisation bancaire des pays balcaniques et les capitaux étrangers. Paris, 1935.; A húszas évek gazdasági fejlődésének fő mutatóira I. SVENNILSON:

Growth and Stagnation in the European Economy. Geneva, 1954.; P. ALPERT: Twentieth Century of Economic History of Europe.

A mezőgazdasági kérdésekre D. WARRINER: Economics of Peasant Farming. London, 1939.; Les Balcans, leur passé et leur présent. Belgrad, 1936.; C. HUDACZEK: Die österreichische Volkswirtschaft und ihr Wiederaufbau. Wien, 1946.; Economic Review Published by the Oesterreichische Creditanstalt für Handel und Gewerbe. Wien, 1931.; H. KALLBRUNNER: Die Wiederaufbau der Landwirtschaft Oesterreichs. Wien, 1926.; Aspecte ale economiei româneşti. Szerk. N. LUPU-KOSTAKY, Bucureşti, 1939.; J. TAYLOR: The Economic Development of Poland 1919–1950. New York, 1952.; TH. ALTON: Polish Postwar Economy. New York, 1955.; R. GORECKI: Poland and her Economic Development és P. DOUGLAS: The Economic Independence of Poland c. idézett munkái; CH. ROMANESCO: Le mouvement Bancaire en Roumanie depuis 1918. Paris, 1929.; M. LIBROS: La situation économique et financière de la Roumanie en 1929. Bukarest, 1930.

3. A világgazdasági válság hatása és az állami beavatkozási politika

Az 1929–1933. évi világgazdasági válság elméleti és történeti problémáiról széles körű szakirodalom született. Egykorú helyzetértékelések, utólagos gazdaságtörténeti feldolgozások és közgazdasági-elméleti elemzések nagy számmal láttak napvilágot. Az alábbiakban – az egyes országokra vonatkozó irodalom mellett – csak néhány összefoglaló vagy elméleti igényű munkát emelünk ki: A nagy válság legátfogóbb marxista vizsgálatát adta E. VARGA: Die grosse Krise und ihre politischen Folgen. Moskau–Leningrad, 1934.; I. A. TRACHTENBERG: Kapitalistische Reproduktion und Wirtschaftskrise. Berlin, 1957.; L. A. MENDELSZON: Teorija i isztorija ékonomicseszkih kriziszov i ciklov. Moszkva, 1964.; Az összefoglaló munkák közül továbbá a következőkre utalhatunk: W. KÖPKE: Crisis and Cycles. London, 1936.; The World Economic Crisis and the

Way of Escape. London, 1932.; E. MERREL: Responses to Economic Collapse. The Great Depression of the 1930. Boston, 1964.; G. KROLL: Von der Weltwirtschaftskrise zur Staatskonjunktur. Berlin, 1953.; J. HOFFMANN: Die grosse Krise. Frankfurt, 1952.; The Great Depression Revisited. Szerk. H. VAN DER WEE. Hague, 1972.; J. K. GALBRAITH: The Great Crash. Boston, 1961.; CH. KINDLEBERGER: The World in Depression. Boston, 1969.

Az egyes országokra vagy gazdasági ágazatokra nagy mennyiségben rendelkezésre álló statisztikák, évkönyvek stb. felsorolásától ezúttal eltekintve, hadd utaljunk csupán a következőkre: Statistisches Handbuch der Weltwirtschaft. Berlin, 1937.; I. SVENNILSON: Growth and Stagnation többször idézett munkája, továbbá a Royal Institute of International Affairs kiadványa: South-Eastern Europe: A Political and Economic Survey. London, 1939.; Munkánkban tárgyalt egyes országok gazdasági válságára vonatkozó legátfogóbb munkák között említhetjük: Österreichs Wirtschafsstruktur gestern-heute-morgen. Szerk. W. WEBER. I. kötet. Berlin, 1961.; Hundert Jahre Creditanstalt. Wien, 1956.; Hundert Jahre österreichische Wirtschaftsentwicklung. Szerk. H. MAYER. Wien, 1948. Monatsberichte des Österreichischen Instituts für Wirtschaftsforschung. Wien, 1930–1933.; K. ROTHSCHILD: Austria's Economic Development. London, 1946.; Přehled hospodářského vyvoje Československa v letech 1918–1945. Praha, 1963.; A. TIBAL: La Tchécoslovaquie. Etude économique. Paris, 1935.; A. DOBRÝ: Hospodářská krise československého průmyslu ve vztahu k Mnichovu. Praha, 1959.

Az 1929–1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon. Szerk. INCZE MIKLÓS. Budapest, 1955.; A Magyar Gazdaságkutató Intézet helyzetjelentései 1929 és 1933 között; Ungarisches Wirtschafts-Jahrbuch 1929 és 1933 közötti kötetei; L. GROSZFELD: Ekonomicseszkij krizisz 1929–1933 gg. v Pol'se. Moszkva, 1954.; Z. LANDAU–J. TOMASZEWSKI: Zarys historii gospodarczej Polski 1918–1939. Warszawa, 1960.; Z. LANDAU: Polish countryside in the years 1929–1935. Acta Poloniae Historica. IX. 1963.; F. ZWEIG: Poland Between Two Wars. London, 1944.; R. GORECKI: Poland and her Economic Development. London, 1935.; V. SLAVESCU: La

situation économique de la Roumanie et sa capacité de paiement. Bucureşti, 1934.; E. GRUNBERG: L'industrie roumaine et la crise mondiale. Paris, 1936.; Zs. NATAN: Isztorija ekonomicseszkogo razvitija Bolgarii, Moszkva, 1961.; M. MIRKOVIC: Ekonomoska strukture Jugoslavije. Beograd, 1952.; R. SCHÖNFELD: Die Balkanländer in der Weltwirtschaftskrise. Viertelsjahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. 1945. 2.

Az átfogó világtörténeti munkák, valamint az általános gazdaságtörténeti összefoglalások megfelelő, válságot tárgyaló fejezetei mellett számos olyan munka, tanulmány sorakoztatható fel, mely a válság egyik vagy másik mozzanatára vonatkozóan nyújt értékes tájékoztatást. Ezek sorában említhetjük: Austria-Public Finances. Third Report by the Financial Organisation of the League of Nations. Geneva, 1937.; C. HUDACZEK: Die österreichische Volkswirtschaft und ihr Wiederaufbau. Wien, 1946.; Výrobni podmínky, organisace a výsledky zemědělských závodů v Československu. Prague, 1935.; R. GRADOWSKI: Polska 1918–1939. Warszawa, 1959.; L. GROSZFELD: Ekonomicheski Krisis 1929–1933 gg. v Polse. Moszkva, 1954.; M. EHRENDIENER: L'organisation Bancaire en Yougoslavie. Zagreb, 1936.; M. LAMER: Weltwirtschaftliche Verflechtungen Südslaviens. Zagreb, 1933.; V. DINU: Die Landwirtschaft Rumaniens, Bucureşti, 1933.; N. MARCU: Unele aspecte ale crizei economice din 1929–1933. („Industria şi agricultura Romîniei. Probleme Economice. IX. 1956. No. 11."); G. SARAKOFF: Wirtschaftsstruktur und aussenhandel Bulgariens. Jena, 1940.; M. MATOLCSY–S. VARGA: The National Income of Hungary 1924/25–1936/37. London, 1938.; KONKOLY-THEGE GY.: A magyar föld jelzálogos terhei az 1932. év végén. Budapest, 1933.; J. MOLLOFF: Die Sozialökonomische Struktur der bulgarischen Landwirtschaft. Berlin, 1936.; S. ZAGOROFF–J. VÉGH–A. BLIMOVICH: The Agricultural Economy of the Danubian Countries 1935–45. Stanford, 1955.; N. VUČO: Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930–1934. Beograd, 1968. Szükségesnek tartjuk külön megemlíteni azokat a munkákat, melyek elsősorban a válság nyomán kibontakozó állami beavatkozás kérdéseire összpontosítják figyelmüket: H. S. ELLIS: Exchange Control

in Central Europe. Cambridge, 1941.; A. BASCH: The Danubian Basin and the German Economic Sphere. London, 1944.; N. MOMTCHILOFF: Ten Years of Controlled Trade Agreements. League of Nations, Geneva, 1945.; A. JOVANOVICH: Mémoires sur le contrôle des changes en Yougoslavie. Paris, 1939.; J. TOMASEVICH: Foreign Economic Relations. 1918–1941. A. Jugoslavia. United Nations Series. 1949.; S. OBRADOVITSCH: Zwischen Clearing und Devise. Leipzig, 1939.; BEREND T. IVÁN–RÁNKI GYÖRGY: Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában 1933–1944. Budapest, 1958.; SZUHAY MIKLÓS: Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években. Budapest, 1962.; C. BOBTCHEV: Réglemantion du commerce et de la politique commerciale en Bulgarie. Sofia, 1939.; L. BEROV: Chranoisnos 1930–1944. Szófia, 1960.

A kérdésre vonatkozóan fontos adatokkal szolgálnak L. WELLISZ, E. KOHLRUSS és J. TAYLOR korábban idézett munkái is.

4. A német gazdasági térhódítás; a közép- és kelet-európai „nagytérgazdaság"

A náci német gazdaságpolitika kiterjedt irodalmából ezúttal elegendő a „nagytérgazdaság"-gal összefüggő németországi gazdaságpolitikát tárgyaló fontosabb munkák kiemelése: R. ERBE: Die nationalsozialistische Wirtschaftspolitik 1933–1938 im Lichte der modernen Theorie. Zürich, 1958.; H. LOSSOS: Bilanz der deutscher Devisenbewirtschaftung. Jena, 1940.; A. SCHWEITZER: Die wirtschaftliche Wiederaufrüstung Deutschlands von 1934–36. Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft. 1958. No. 4.; A. SCHWEITZER: Big Bussiness in the Third Reich. Bloomington, 1964.; K. BORCHARDT: Ein neues Urteil über die deutsche Währungs- und Handelspolitik von 1931 bis 1938. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. 46. Band. Dezember. 1959.; H. RITTERSHAUSEN: Die deutsche Aussenhandelspolitik von 1879 bis 1948. Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft. 1948.

A náci Németország és Kelet-Délkelet-Európával való gazdasági kapcsolataira E. WAGEMANN: Der Neue Balkan. Hamburg, 1939.; H. GROSS: Die wirtschaftliche Bedeutung Südosteuropas für das Deutsche Reich. Stuttgart–Berlin, 1938.; R. W. KINGSMANN: Südosteuropa und Grossdeutschland. Breslau, 1939.; W. DARRÉ: A Német Birodalom és a délkelet-európai államok együttműködése a mezőgazdaság terén. Budapest, 1940.; A. BASCH: The Danube Basin and the German Economic Sphere. London, 1944.; South-Eastern Europe. A Political and Economic Survey. The Royal Institute of International Affairs. London, 1939.; HANS JÜRGEN SCHRÖDER: Délkelet-Európa Németország gazdaságpolitikájában különös tekintettel Jugoszláviára. Történelmi Szemle, 1975. 4. sz.; HANS JÜRGEN SCHRÖDER: Deutsche Südosteuropapolitik. Geschichte und Gesellschaft, 1975. 3. sz.

A Kelet-Délkelet-Európára irányuló német gazdaságpolitikára vonatkozó feldolgozások mellett támaszkodtunk a következő levéltári forrásokra: Deutsches Zentral Archives. Potsdam. Auswärtiges Amt. Handelspolitische Abteilung.; Public Record Office. London. German Foreign Ministry.; National Archives, Washington. German Foreign Ministry.; Magyar Országos Levéltár. Külügyminisztérium. Gazdaságpolitikai osztály.

Az egyes országok esetében Ausztriára vonatkozóan támpontként szolgál az Österreichs Wirtschaftsstruktur már idézett kötete, valamint K. ROTHSCHILD: Austria's Economic Development. c. idézett munkája.

Magyarországra összefoglaló feldolgozást nyújt BEREND T. IVÁN–RÁNKI GYÖRGY: Magyarország a fasiszta Németország „életterében". 1933–1939. Budapest, 1960.; Bulgáriára L. BEROV: Kam vaprosza za vansnotargovszkata orientacija na Balgarszkija fasizm. 1929–1944. g. A Trudove na viszsija ikonomicseszki insztitut „Karl Marx" – Szófija, 1954.; G. SAKAZOFF: Wirtschaftsstruktur und Aussenhandel Bulgariens. Jena, 1940.; Zs. NATAN: Isztorija ekonomicseszkogo razvitija Bolgarii. Moszkva, 1961.; Jugoszláviára J. TOMASEVICH és S. OBRADOVITSCH már idézett munkái.; Romániára N. N. CONSTANTINESCU: L'exploitation et le pillage de l'économie

Roumanie par l'Allemagne Hitlerienne dans la période 1939–1944. Revue Roumanie d'Histoire. 1964. 1. szám.; Aspecte ale economiei româneşti. Szerk. N. LUPU-KOSTAKY. Bucureşti, 1939.; A. NIRI: Istoricul unui tratat înrobitor. Bucureşti, 1965.

5. Agrártermelés és a mezőgazdaság szerepe

A mezőgazdasági termelés fejlődésére vonatkozó számítások a gazdag nemzeti statisztikai anyag mellett az International Yearbook of Agricultural Statistics, a Statistical Yearbook of the League of Nations, valamint I. SVENNILSON idézett könyvének adataira épülnek.

Gazdag anyaggal szolgálnak R. ARATINOVICH, T. ALTON, H. PROST, M. MIRKOVIC, J. MOLOFF, S. ZAGOROFF–J. VÉGH–A. BLIMOVICH, W. MOORE, D. WARRINER, V. DINN, J. EVANS, D. MITRANY, V. MADGEARU, J. TAYLOR, R. OLŠOVSKÝ, SZUHAY MIKLÓS, Z. LANDAU már idézett munkái.

Ezek mellett a két világháború közötti agrárfejlődés kérdésére különösen fontos elvi összefüggésekre irányítja a figyelmet az Agriculture in Economic Development. Szerk. C. EICHNER–L. WITT. New York–Toronto–San Francisco–London, 1964. E kötetből külön is említést érdemelnek N. GEORGESCU-ROEGEN: Economic Theory and Agrarian Economics.; CH. KAO–K. ASCHEL–C. EICHNER: Disguised Unemployment in Agriculture: A Survey; D. WARRINER: Land Reform and Economic Development c. tanulmányai. Ide kapcsolható az értékes módszertani elveket megfogalmazó tanulmány is: S. KUZNETS: Economic Growth and the Contribution of Agriculture: on Measurements. (International Journal of Agrarian Affairs. Vol. 3. April. 1961.); valamint K. MANDELBAUM: The Industrialisation of Backward Areas. Oxford, 1945.; P. N. ROSENSTEIN-RODAN: Problems of Industrialisation of Eastern and South-Eastern Europe. Economic Journal. Vol. 53. June–Sept. 1943.

Az egyes országokra vonatkozó munkák közül a mezőgazdaság helyzetét és fejlődését, a birtokszerkezetet, a termelékenységi, tech-

nikai szintet, a népességfelesleg, illetve értékesítés problémáit behatóan tárgyalják továbbá: J. TOMASEVICH: Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia. Stanford, 1955.; J. PETRICEVIĆ: Untersuchungen über die Betriebsformen der Bauerbetriebe Kroatiens. Agram. 1942.; N. VUČO: Poljoprivreda Jugoslavije 1918–1941. Beograd, 1958.; B. STOLJSAVLJEVIĆ: Prodirnaje Kapitalisma u selo 1919–1929. Zagreb, 1963.; O. FRANGEŠ: The Agrarian Reform in the Northern Areas of Yugoslavia, Economist. Nov. 1935.; O. FRANGEŠ: Die sozialökonomische Struktur der jugoslavischen Landwirtschaft. Berlin, 1937.; J. MÄRZ: Jugoslavien. Probleme aus Raum, Volk und Wirtschaft. Berlin, 1938.; S. DIMITRIJEVIĆ: Privredni Razvitak Jugoslavije od 1918–1941 godine. Beograd, 1962.; M. J. KOMODINIĆ: Problem seljačkib dugova. Beograd, 1934.; Yugoslavia – Geographical Handbook Series. Vol. II. Naval Intelligence Divison. 1944.; The Balkan States. I. Economy. London, 1936.; Economic Development in South-Eastern Europe. London, 1945.; M. TILTMAN: Peasant Europe. London, 1936.; Bulgaria. Ed. L. DELLIN, New York–London, 1957.; J. PETKOFF: Landwirtschaftsgestaltung und Agrarpolitik Bulgariens unter besonderer Berücksichtigung der Agrarreform der zeit nach dem Weltkriege. Sofia, 1941.; B. NEUMAN: Balkan Background. New York, 1945.; Enciclopedia României. Vol. VIII.; Sate româneşti. Vol. III. Situaţia economică. Bukarest, 1941.; GUNST PÉTER: A mezőgazdasági termelés története Magyarországon 1920–1938. Budapest, 1970.; BEREND T. IVÁN–SZUHAY MIKLÓS: A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944. Budapest, 1973.; Osteuropa Handbuch – Poland. Köln–Graz, 1959.; Sbornik Dvacet let československého zemědělství. Praha, 1938.; V. PLEZVA: Agrárna otázka na Slovensku za predmníchovskej Čsr. Historický Časopis. 1961. No. 2.; Pologne 1919–1939. Vol. III. Vie économique. Neuchatel. én.; E. LIPINSKI: Development of Agriculture and Industry. Warszawa, 1955.

6. *Iparosítási kísérlet: eredmények és kudarc*

A két világháború közötti iparfejlődésre a Népszövetség különböző összefoglaló statisztikáin és helyzetelemzésein túlmenően rendkívül gazdag, a különböző országok hivatalos statisztikai adatszolgáltatásából származó anyag áll rendelkezésünkre.

Elsősorban a statisztikai anyag, de részben már annak elemzése is Industrial Statistics OEEC Statistical Bulletins. Páris, 1955.; Patterns of Industrial Growth 1938–1958. New York, 1960.; Economic Survey of Europe United Nations 1948.

Erősen statisztikai anyagot tartalmaz, de ugyanakkor az első nagyobb igényű hasznos áttekintés volt Industrialisation and Foreign Trade. Geneva, 1945. Sokoldalú tudományos közgazdasági elemzését nyújtja a korszak legfontosabb tendenciáinak I. SVENNILSON: Growth and Stagnation című többször idézett munkája. A nyugat-európai fejlődést, főleg annak technológiai összefüggéseire helyezve a súlyt, D. LANDES: The unbound Prometheus c. könyve elemzi sokoldalúan.

A két világháború közötti kelet-európai iparfejlődés néhány általános kérdését elemzi: N. SPULBER: The State and Economic Development in Eastern Europe. New York, 1966.; W. PIPER: Grundprobleme des wirtschaftlichen Wachstums in einigen südosteuropäischen Ländern in der Zwischenweltkriegszeit. Berlin, 1961.; B. NEUMAN: Balkan Background. New York, 1945.; P. ROSENSTEIN-RODAN: Problems of Industrialisation in Eastern and South Eastern Europe. 1943.; N. SPULBER: The Economics of Communist Eastern Europe. K. MANDELBAUM: The Industrialization of Backward Areas. Oxford, 1953.

Az egyes országok két világháború közötti iparfejlődésére a következő munkákat vehettük figyelembe: Ausztriára vonatkozóan K. ROTHSCHILD és W. WEBER, valamint a Hundert Jahre österreichische Wirtschaftentwicklung idézett munkái mellett hasznosítottuk az osztrák Konjunktúrakutató Intézet kiadványait és az Austria-Public. Third Report by the Financial Organisation of the League of Nations. 1937. ápr.–aug. Geneva, 1937.; c. kiadványt. Cseh-

szlovákiára a már idézett Přehled hospodářského vývoje Československa v letech 1918–1945. c. kötet mellett lásd A. ZAUBERMAN: Industrial Progress in Poland, Czechoslovakia and East Germany 1937–1962. London, 1962.; Rozvoj Československého průmyslu. Praha, 1962.; Magyarországra BEREND T. IVÁN–RÁNKI GYÖRGY: The Hungarian Manufacturing Industry, its Place in Europe. 1900–1938. Etudes Historiques. Budapest, 1960.; valamint ugyanezen szerzők Magyarország gazdasága az első világháború után 1919–1929.; és Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában, 1933–1944. c., ugyancsak idézett munkák. Lengyelországra J. TAYLOR, L. WELLISZ, F. BUJAK, E. LIPINSKI és E. PILTZ idézett munkái mellett R. GRADOWSKI: Polska 1918–1938. Warszawa, 1959.; F. ZWEIG: Poland Between two Wars. London, 1944.; J. TOMASZEWSKI: Zarys historii gospodarczej Polski 1918–1939. Warszawa, 1960.; Z. LANDU–J. TOMASZEWSKI: Zarys historii gospodarczej Polski. Warszawa, 1962.; A. KOZIK: Razvitije promuslennoszti Polsi. Moszkva, 1959.; A Balkán országokra N. LUPU KOSTAKY és V. MADGEARU idézett munkái mellett N. ARCADIAN: Industrializarea României, Bucureşti, 1936.; V. AXENCIUC: La place occupée par la Roumanie dans la division mondiale capitaliste á la veille de la seconde guèrre mondiale. Revue Roumaine d'Historire. 1966. No. 4.; Rômânie. ED. S. FISCHER-GALATI. London–New York, 1957.; A. STARK: Des Possibilités du developpement industriel de la Roumanie. Paris, 1932.; M. KUKOLECA, M. MIRKOVIC, R. ARATINOVICH idézett munkái mellett értékes adatokat tartalmaz az Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, 1960.; Jugoslavien; Osteurope Handbuch. Köln–Graz, 1954.; Zs. NATAN, A. GERSCHENKRON idézett munkái mellett L. BEROV: Kam vaprosza za tempovete na kapitaliszticseszkata indusztrializacija na Bulgarija. Izvesztija na Ikonomicseszkija Insztitut na BAN, 1954.; J. TOMASEVICH: Foreign Economic Relations. A. TEICHOVA: Industry in Eastern Europe. Oxford Papers, 1974.; J. MONTIAS: Economic development in Communist Rumania. Cambridge, 1963.; Z. PRYOR: Chechoslovak Economic Development between the two World

Wars, Oxford Papaers 11.; N. CONSTANTINESCU–V. AXENCIUC: The Economic Development of Romania in the period between 1919–1939. Oxford, Oxford Papers 21.; L. BEROV: The Economic development of Bulgaria between the two World Wars. Oxford Papers 10.; A. KALTSCHUFF: Die Indusstrialisirung Bulgariens, Leipzig, 1939.; A. DOBRÝ: Základni směry vývoje Československého průmyslu v letech 1913–1938 a některé otázky sociálě politické. Československy Časopis historický, 1964.; BEREND T. IVÁN–RÁNKI GYÖRGY: A magyar gazdaság száz éve. Budapest, 1972.; M. PEARSTON: The Oil and the Rumanian State. Oxford, 1971.; Enciclopedie Romanie. Bucharest, 1940.

A monopóliumok, valamint a bank- és ipari tőke összeolvadásának kérdése az ötvenes évek marxista gazdaságtörténet-írásának egyik fontos tematikai problémáját képezte, ezért szinte minden országban született ilyen jellegű összefoglaló munka, s a korszakkal foglalkozó általános gazdaságtörténeti irodalom is figyelmet szentel a kérdésnek. Az általános munkák felsorolását itt mellőzve, hadd hivatkozzunk a következőkre: R. WAGNER: Panstvi kapitalistických monopolů v Československu. Praha, 1958.; BEREND T. IVÁN–RÁNKI GYÖRGY: A monopolkapitalizmus kialakulása és uralma Magyarországon. Budapest, 1958.; N. N. CONSTANTINESCU–V. AXENCIUC: Capitalismul monopolist în România. Bucureşti, 1962.; V. AXENCIUC: Les monopoles dans l'industrie de la Roumanie. Revue Roumanie d'Histoire, 1965. 1. sz.; továbbá A. VIGOLI: Cercetări asupra capitalului financiar în ţara noastră. D. GIURESCO: Les Monopoles en Roumanie avant et après la stabilisation. Paris, 1932.; Zs. NATAN–L. BEROV: Monopoliszticseszkájat Kapitalizm v Bulgarija. Szófia, 1950.; N. ARCADIAN: The cartell system in Rumania. Bucureşti, 1938.

Jugoszláviára vonatkozóan nem az előző munkák átfogó jellegével: V. KOSAK: Die bankmässige Finanzierung der jugoslawischen Industrie. Frankfurt, 1938.; S. KUKOLECA: Cartels and their Signification for the Jugoslav Economy. Socialnij Arhiv. Beograd, 1939. julius, december; B. MACHETCH: Etablissements de Crédit et Banques locales en Yougoslavie. Paris, 1923.; A. EHRENDIENER:

L'organisation bancaire en Yougoslavie. Zagreb, 1936.; Lengyelországra elsősorban R. GRADOWKY: Polska 1918–1939. Niektóre zagadnienia kapitalizmu monopolistycznego.; Z. LANDAU: Foreign Loans of the Polish state. Studia Historial Oeconomicae 1974.; D. ALADJEV: Das Auslandskapitel in Bulgarien. Berlin, 1943.; A. TEICHOVA: Concentration combination and cartelization in Central and South-East Europa since 1920. Oxford Papers 19.; A. TEICHOVA: An Economic Bankground to Munich. Cambridge, 1974.

A külföldi tőke tevékenységére vonatkozóan a fent említett munkák számos útmutatást nyújtanak. A téma önálló vizsgálatára vonatkozik V. N. BANDERER: Foreign capital as an Instrument of National Economic Policy. Hague, 1964.; M. LAMER: Die Wandlungen der Ausländischen Kapitalanlagen auf dem Balkan. Weltwirtschaftliches Archiv, 1938.; továbbá N. N. CONSTANTINESCU: Contribuţii la istoria capitalului străin în România. 1960.; L. WELLISZ: The Foreign Capital in Poland; S. CURICIN: Pénétration économique: J. TOMASEVICH: Foreign Economy Relations című idézett munkái; A. DIMITRIJEVICH: Das ausländische Kapital in Jugoslavien vor dem Weltkrieg. Berlin, 1964.; A. PREDESCU: Die Wirtschaftsstruktur Romäniens. Dresden, 1940. International Currency Experience 1949. Geneva.

7. A gazdasági élet egyéb ágai: a költségvetés, külkereskedelem, a nemzetgazdaság növekedése és szerkezeti változásai

Az infrastruktúra fejlődésére és fejlettségi szintjére L. WELLISZ: Foreign Capital in Poland; W. MOORE: Economic Demography of Eastern and Southern Europe; M. MIRKOVIĆ: Ekonomska struktura Jugoslavije; J. MOLOFF: Die sozialökonomische Struktur der bulgarischen Landwirtschaft; I. SVENNILSON: Growth and Stagnation in the European Economy többször idézett munkái, valamint a Les Balkans c. folyóirat 1933. évfolyama; CSERNOCH ATTILA–EHRLICH ÉVA–SZILÁGYI GYÖRGY: Infrastruktúra fejlődésének néhány jel-

lemzője. Társadalmi Szemle, 1971. márc.; Mutatószámrendszer az infrastruktúra nemzetközi összehasonlítására. Statisztikai Szemle, 1972. május; továbbá EHRLICH ÉVA: Infrastrukture and an international comparison of relationship with indicators of development in Eastern Europe. Oxford Papers 35.

Az államháztartás kérdéseit a hivatalosan közzétett adatokon túlmenően: J. SPINGLER tanulmánya (Some aspects of public finance of East European Countries between the two World Wars. Oxford Papers 15.) elemzi, továbbá L. PASVOLSKY: Bulgaria's Economic Position. Washington, 1930. és L. PASVOLSKY: Economic Nationalisu of the Danubian States. New York, 1928. Financial Reconstruction of Hungary. Geneva, 1926.; C. KIRIŢESCU: Sistemul bănesc al leului şi precursorii lui. Bukarest, 1964.

A két világháború közötti nemzetközi tőkemozgást legösszefoglalóbban és erős adatkritikával NOTEL RUDOLF tanulmánya világítja meg. (International Capital Movements and Finance. Oxford Papers 20.)

A külkereskedelemre számos speciális külkereskedelmi statisztikával rendelkezünk, ezek és az irodalom legújabbkeletű és átfogó feldolgozását Z. DRABEK végezte el. (Foreign Trade and Trade Policies in the Interwar Period. Oxford Papers 43.), emellett CH. KINDLEBERGER: The terms of trade. London, 1962. Report on Exchange controls Leauge of Nations 1939. Enquery into clearing Agrement. Geneva, 1933. Industrialisation and Foreign Trade. Geneva, 1945.; Europa's Trade. Geneva, 1942., The Balkan States. London, 1936.; W. A. LEWIS: World Production Price and Trade 1870–1960. Manchester, 1936.; P. EINZIG: The History et Foreign Exhange. London, 1962.; J. TAYLOR: Economic Development of Poland és A. BASCH: Germany and the Danube Basin című már idézett munkái.

Nemzeti jövedelem alakulására N. SPULBER: The State and Economic Development in Eastern Europe. New York, 1966.; BEREND T. IVÁN–RÁNKI GYÖRGY: Magyarország gazdasága az első világháború után 1939–1929. Budapest, 1966.; MATOLCSY MÁTYÁS–VARGA ISTVÁN: Magyarország nemzeti jövedelme 1924/25–

1934/35. Budapest, 1936.; F. HERTZ: The Economic Nationalism. London, 1947.; Enciclopedia României. Bukarest, 1940.; valamint J. TOMASEVICH: Foreign Economic Relation; T. ALTON: Polish postwar Economy című, többször idézett munkái, továbbá E. LETHBRIDGE tanulmánya: Aggregate Economic activity in Eastern Europe. Oxford Papers 39.; I. VINSKI: National Product and Fixed Assets in the Territory of Jugoslavia, 1909–1959. Income and Wealth London, 1961.

8. Népesség és társadalom

A fejezetben tárgyalt kérdéskör tudományos irodalma – amint a megelőző korszak esetében is említettük – szegényesebb, mint a gazdaság helyzetét vizsgáló publikációk köre.

A demográfiai folyamatokat nyomon követő összegező munkák közül figyelmet érdemelnek D. V. GLASS–E. GRABAIK: World Population 1800–1950, a Cambridge Economic History of Europe Vol. VI. 1965. c. kötetben; E. KIRK: Europe's Population in the Interwar Years. London, 1946.; W. MOORE: Economic Demography of Eastern- and South-Eastern Europe. London, 1945.; D. WARRINER: Economics of Peasant Farming. London, 1939. Az egyes országokra viszonylag gazdag demográfiai anyagot tartalmaznak a statisztikai évkönyvek, illetve speciális kiadványok.

A kelet-európai társadalmi fejlődés értékes összehasonlító és összefoglaló szempontjait emeli ki H. SEATON-WATSON: Eastern Europe Between the Wars 1918–1941. London, 1945. A lakosság többségét kitevő agrárnépesség átfogó képét rajzolja fel ZAGOROFF–VÉGH–BLIMOVICH többször idézett munkája.

Az egyes országokra rendelkezésre álló legfőbb társadalomtörténeti munkák közül: F. TREMEL: Wirtschafts- und Sozialgeschichte Österreichs. Wien, 1969.; M. DROZDOWSKI: The National Minorities in Poland 1918–1939. Acta Poloniae Historica 1970. 22. szám; M. MIESZCZANKOWSKI: Struktura agrarna Polski międzywojennej. Varsó, 1966.; J. ŻARNOWSKI: Społeczeństwo Polski

międzywojennej. Varsó, 1969.; J. ŻARNOWSKI: A lengyel értelmiség a 20. században. Történelmi Szemle. 1974. 1–2. szám; R. KOLODZIEJCZYK: The Bourgeoisie in Poland in the 19th and 20th Century. Studia Historiae Oeconomicae. 5. Poznan, 1970.; M. CIECHOCIŃSKA: Położenie Klasy rabotniczej w Polsce 1929–1939. Studia i Materiały. Varsó, 1965.; M. DROZDOWSKI–J. ŻARNOWSKI: Die Socialstrukturellen Veränderungen in der Republik Polen. Studia Historiae Economicae. 4. szám. 1969.; G. GLIKSMANN: L'aspect économique de la question juive en Pologne. Paris, 1930.; N. N. CONSTANTINESCU: Situaţia clasei muncitorească dîn România 1914–1944. Bukarest, 1966.; Mişcarea muncitorească şi legislaţia muncii în România 1864–1944. Szerk. N. PETREANU–J. CEAUŞESCU. Bukarest, 1972.; H. SCHUSTER: Die Judenfrage in Rumanien. Leipzig, 1939. A parasztságra vonatkozóan fontos információkkal szolgál R. MITRANY többször idézett munkája.; P. J. MARKOVIĆ: Strukturne promene u selu kao resultat ekonomskog razvitka 1900–1960. Belgrád, 1963.; R. TROUTON: Peasant Renaissance in Yugoslavia. London, 1952. Ebben az összefüggésben is fontos forrás J. TOMASEVICH többször idézett munkája.; I. T. SANDERS: Balkan village. Lexington, 1949. Bulgáriára vonatkozóan további forrás J. MOLOFF már idézett kötete.

9. A német hadigazdaság rendszerében

A németek által megszállt, illetve már csatlós országokban alkalmazott német gazdaságpolitika bizonyos fokig feldolgozást nyert a német háborús gazdaságpolitikával foglalkozó munkákban, így pl. Hitler's Europe. Szerk. A. TOYNBEE. London, 1954.; A. MILWARD: The Germany Economy of War. London, 1965.

A. BASCH: The Danube Basin and the German Economic Sphere. idézett munkájában.- P. EINZIG: Hitler's New Order in Europe. London, 1941.; M. WITT: The Economics of Barbarism. London, 1942.; K. BRANT: Management of Agriculture and Food in the German Occupied and other Areas of Fortress Europe. Stanford,

1953. Griff nach Südosteuropa. (Szerk.: W. SCHUMANN. Berlin, 1973.); Viszonylag csekély a speciális irodalom Ausztriára vonatkozóan. Adatainkat és megállapításainkat mindenekelőtt K. ROTHSCHILD: The Austrian Economy since 1945. London–New York, 1950. című munkájára, továbbá a már többször idézett Hundert Jahre Österreichische Wirtschaftsentwicklung, valamint Österreichs Wirtschaftsstruktur című munkáira alapoztuk. Használtuk továbbá F. ROMINEK: Österreichs wirtschaftliche Ausbeutung. 1938–1945. Wien, 1966. c. munkáját.; Az Oxford Papers sorozat 5., 12., 13., 14., 5. és 16. darabja; E. RADICE: East European Economy During the Second World War, a kérdéskör legújabb összefoglalását adja.

Csehszlovákia gazdaság- és társadalomtörténetét a német megszállás időszakában V. KRÁL háromkötetes monográfiája dolgozta fel. V. KRÁL: Otázky hospodářského a sociálního vývoje v českých zemích 1938–1945. I–III. Praha, 1952–1959. Összefoglalást nyújt továbbá mind a cseh–morva protektorátus, mind Szlovákia gazdasági viszonyairól Přehled hospodářskeho vývoje Československa v letech 1918–1945. című kötet. Figyelemre méltó még L. CHMETA: Hospodářska okupace Československa, její metody a důsledky. Praha, 1946. c. munkája, mely közvetlenül a háború után készült az első összefoglalás igényével. Szlovákiára vonatkozóan. L. KOVAČIK: Slovensko v sieti nemeckého finančného kapitála. Bratislava, 1955. című könyve; L. LIPTÁK: Podrobenie slovenského priemyslu nemeckým kapitálom v čase fašistického panstva. Historický Časopis. 1955. című tanulmánya. Továbbá V. BAICK: Polnohospodárstvo za slovenského štátu. Bratislava, 1958.

A délkelet-európai országok háború alatti mezőgazdasági termelésére legátfogóbb ZAGOROFF–VÉGH–BLIMOVICH: The Agricultural Economy of the Danubian Countries 1935–1945. c. idézett műve.

Magyarországra BEREND T. IVÁN–RÁNKI GYÖRGY: Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában. Budapest, 1958.; A német hadigazdaságba való beilleszkedés és a németek által való kifosztás kérdésére I. T. BEREND–GY. RÁNKI: Die deutsche wirtschaftliche Expansion und das ungarische Wirtschaftsleben zur Zeit des zweiten Weltkrieges. Acta Historica, 1958.

Romániára N. N. CONSTANTINESCU: L'exploitation et le pillage de l'économie Roumaine par l'Allemagne Hitlerienne dans la période 1939–1944. Revue Roumaine d'Histoire. 1964. 1. sz.; M. MAIEVSKI: Contribuţii la istoria finanţelor public ale Romîniei între cele două războaie mondiale. 1914–1944. Bucureşti, 1957.

Bulgáriára Zs. NATAN: Isztorija ékonomicseszkogo razvitija Bolgarii, továbbá L. BEROV: Kam vaprosza za Vansnotargovszkata orientacija na bulgarszkija fasizm. Szófia, 1954.; P. KIRCENOV: Nacionalen dohod na Balgarija. Szófia, 1964.

A hadigazdaság szervezetére az említett munkákon kívül Szlovákia vonatkozásában lásd A. HORNVIZ: Militarizácia ekonomiky tzv. slovenského štátu. Ekonomický Časopis. 1956. Lengyelország háború alatti gazdasági helyzetét az alábbi munkák felhasználásával ábrázoltuk: S. PIOTROWSKI: Hans Frank's Diary. Warsaw, 1961.; I. KOSTROWICKA–Z. LANDAU–J. TOMASZEWSKI: Historia Gospodarcza Polski XIX i XX. Wieka, Warszaw, 1966.; Cz. MADAJCZYK: Die deutsche Besatzungspolitik in Polen. 1939–45. Wiesbaden, 1967. A jugoszláv mezőgazdaságra vonatkozóan ZAGOROFF–VÉGH–BLIMOVICH: The Agricultural Economy című többször idézett munkáját használtuk.

A háborús pusztulásra K. ROTHSCHILD: The Austrian Economy since 1945. c. idézett munkája; F. NEMSCHAK: Zehn Jahre österreichische Wirtschaft 1945–1955. Wien, 1965.; F. HEISSENBERGER: The Economic Reconstruction of Austria 1945–1952. Washington, 1953.; J. MARCZEWSKI: Planification et croissance économique des démocraties populaires. Paris, 1956.; J. GOLDMANN: Czechoslovakia; Test Case of Nationalisation. Praha, 1948.; J. TOMASEVICH: Postwar Foreign Economic Relations c. idézett műve. BEREND T. IVÁN: Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon 1945–1948. Budapest, 1962.; Magyar Gazdaságkutató Intézet 54. számú helyzetjelentése. Budapest, 1947.; A Közgazdaság Évkönyve. Budapest, 1947.; Rehabilitation of Polish Economy. Polish Post arch and Information Service. New York, 1948.; TH. ALTON: Polish Postwar Economy idézett munkája; Economic Survey of Europe in 1948. Geneva, 1949.

III. rész

Helyreállítás és tőkekisajátítás a második világháború után 1945–1949

A német megszállás alól felszabadult és új társadalmi-gazdasági fejlődési útra tért Kelet-Európa történetét ma már rendkívül kiterjedt politikai irodalom tárgyalja. Bibliográfiai összefoglalásunkban nem utalunk a korszakra vonatkozó általános politikai vagy történeti munkákra, hanem csupán a fontosabb, szoros értelemben vett gazdaságtörténeti, közgazdasági elemzésekre.

A kiterjedt nemzeti statisztikai kiadványok, évkönyvek, speciális publikációk mellett ezúttal hadd utaljunk csupán a rendelkezésre álló és a komparatív elemzést elősegítő nemzetközi statisztikákra: Economic Survey of Europe in 1949. Geneva, 1950.; Economic Survey of Europe Since the War. Geneva, 1953.; Patterns of Industrial Growth 1938–1958. New York, 1960.

A periódus egészét fogja át általános – részben nemzeti területet elemző, részben összehasonlító jellegű – gazdaságtörténeti igénnyel: Berend T. Iván: Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon. 1945–1948. Budapest, 1962.; J. Taylor: The Economic Development of Poland 1919–1950. New York, 1952.; E. Lipinski: Development of Agriculture and Industry. Warsawa, 1955.; S. Roussinov: Economic Development of Bulgaria After the Second World War. Szófia, é. n.; Rewolucja c wladza ludowa w Krajach europyskich 1944–1948. Warso, 1972.; A. Jezierski: Historia gospodarcza Polski Ludowej 1944–1968. Warso, 1971.; B. Debrin: Bulgarian Economic Development Since World War II. New York, 1973.; C. Bobrowski: La Jugoslavie Socialiste. Paris, 1956.; Z. Landau–Tomaszewski: Odbudova gospodarci

europejskich Krajow socialisticznych 1944–1948. Warszawa, 1973.; W. BRUS: Post War Reconstruction and Socio-Economic Transformation in Eastern-Europe. Oxford Papers, 41–42. 1974.; A. KARPINSKI: Dwudziestolczie 1944–1964 w razvoju gospodarczym Polski i sweta. Warso, 1964.; Le développement Social et économique de la Bulgaria 1944–1964. Szófia, 1966.; Industria Romîniei 1944–1964. Academia RPR. Bukarest, 1964.

Az átfogó igényű tanulmányok mellett különösen nagy számmal állnak rendelkezésre a korszak egyes speciális problémáit tárgyaló munkák:

A földreformra vonatkozóan: J. KOTATKO: Land Reform in Czechoslovakia. Prague, 1948.; La Réforme agraire en Roumanie. Bukarest, 1946.; J. GANEV: Agrarna Reforma v Chuzhbina i u Nas. Sofia, 1947.; SZAKÁCS S.: Földosztás és agrárfejlődés a magyar népi demokráciában 1945–1948. Budapest, 1964.; S. ZAGAROFF–J. VÉGH–A. BLIMOVICH: The Agricultural Economy of the Danubian Countries 1935–1945. Stanford, 1955.; ORBÁN SÁNDOR: Két agrárforradalom Magyarországon. Budapest, 1972.

Az államosítás és tőkekisajátítás problémáját vizsgálja: J. GOLDMAN: Czechoslovakia: Test Case of Nationalisation. Prague, 1947.; La Tchechoslovaquie en marche vers la socialisme. Prague, 1948.; V. VINOGRADOV: Voproszü teorii i praktiki szocialiszticseskoj nacionalizacii promüslennostü. Moszkva, 1964.

Az államkapitalizmus metódusának elméleti problémájával és speciális megkülönböztető jegyeinek elméletével, mint a szocializmushoz vezető sajátos úttal foglalkozik BEREND T. IVÁN: Der Schutz der Währungsstabilisierung und der staatskapitalistische Weg der Kapitalenteigung in Ungarn. 1946–47. Acta Historica. Budapest, 1963. Vol. IX. No. 1–2.

A történelem első újjáépítési terveinek történetére: RÁNKI GYÖRGY: Magyarország gazdasága az első 3 éves terv időszakában 1947–1949. Budapest, 1963.; G. BRAIBANT: La Planification en Tchechoslovaquie. Paris, 1948.; J. GOLDMAN–J. FLEK: Planned Economy in Czechoslovakia. Praga, 1949.; G. KEMÉNY: Economic Planning in Hungary. London, 1952.; C. BOBROWSKY: Dix ans de

planification en Pologne. Problemes économiques des Démocraties populaires, vol. II. Paris, 1955.; Etude sur la situation et les perspectives economiques de l'Europe. Geneva, 1948.; M. BERNAČEK: Czechoslovak Planning 1945–1948. Soviet Studies. 1970. Julius.

A külföldi segély, kölcsön problémáiról és a külkereskedelemről lásd: M. GOLDMAN: Soviet Foreign Aid. New York, 1967.; T. ALTON: Polish Postwar Economy. New York, 1955.; A. ZAUBERMAN: Industrial Progress in Poland, Czechoslovakia and East Germany 1957–1962. London–New York–Toronto, 1964.; V. SZERGEJEV: Vnesnjaja Torgovlja, 1961. 12. szám; M. DEWAR: Soviet Trade with Eastern Europe. Oxford, 1951.; Vnesnjaja Torgovlja SzSzSzR. Szerk. D. F. FOKON. Moszkva, 1964.

Táblázatok jegyzéke

1. A népesség lélekszámának alakulása a 19. században
2. A lakosság évi átlagos növekedése
3. Az osztrák–cseh területek birtokstruktúrája a 19. század végén
4. Magyarország birtokstruktúrája 1895-ben
5. Románia birtokstruktúrája a 19. század végén
6. Szerbia birtokstruktúrája 1897-ben
7. Bulgária birtokstruktúrája 1899-ben
8. A mezőgazdaság gépesítési színvonala a századfordulón
9. Búza- és kukoricatermelés
10. 1000 lakosra jutó állatszám
11. Részvénytársasági bankok az osztrák–cseh területen
12. A magyarországi pénzintézetek saját és idegen tőkeállománya
13. Vasútsűrűség 1850-ben és 1896–97-ben
14. A külföldi tőke szerepe az osztrák gazdaságban 1900-ban
15. A magyarországi beruházások arányai
16. Az Oroszországban befektetett összes külföldi tőke
17. Az osztrák–cseh ipar 1880-ban
18. Az osztrák ipar munkáslétszáma
19. Az osztrák gyáriparban alkalmazott gépek lóereje 1902-ben
20. Az osztrák ipari termelés
21. Ausztria gyáripari termelése 1911-ben
22. Egy főre jutó fogyasztás 1907-ben
23. Magyarország gyáripara 1898–1913
24. Oroszország gyáripari termelésének alakulása
25. A Lengyel Királyság gyáripara 1910-ben

26. A dolgozó lakosság foglalkozás szerinti megoszlása
27. Az osztrák nemzeti jövedelem megoszlása 1913-ban
28. Ausztria nemzeti jövedelme 1911–1913-ban
29. A nemzeti jövedelem növekedése Magyarországon
30. A román ipar fejlődése a 20. század elején
31. A bolgár ipar fejlődése a 20. század elején
32. A bolgár ipar 1911-ben
33. A szerb ipar 1910-ben
34. Közép-Kelet-Európa külkereskedelmének fejlődése 1850–1913 között
35. A külkereskedelem földrajzi megoszlása 1880–1913 között
36. Közép-Kelet-Európa országainak 5 legfontosabb exportterméke
37. A tíz legnagyobb búzaexportáló ország részesedése a világ exportjában 1910–1913 között
38. A hét legfontosabb lisztexportáló ország részesedése a világ exportjában 1910–1913 között
39. A textil- és élelmiszeripar részesedése az ipari termelésből
40. Közép- és Kelet-Európa országai a világháború előtt és után
41. A közép- és kelet-európai országok birtokstruktúrája a két világháború között
42. A külföldi eladósodás Közép-Kelet-Európában 1931-ben
43. Néhány főbb termék ára a válság időszakában
44. Az export értéke a válság időszakában
45. A mezőgazdasági termékek és mezőgazdaságban használt ipari termékek árindexeinek alakulása Romániában 1929–1937 között
46. A külkereskedelmi ár- és cserearányok változása
47. Az import értéke a válság időszakában
48. A közép- és kelet-európai országok pénzügyi helyzete
49. A klíring alapon folytatott külkereskedelem az összes forgalom %-ában 1938-ban
50. Németország külkereskedelme Délkelet-Európával
51. A német külkereskedelem területi átcsoportosulása
52. A délkelet-európai országok részesedése néhány fontos cikk németországi importjában

53. Németország szerepe a délkelet-európai államok külkereskedelmében
54. A délkelet-európai országok Németországgal folytatott külkereskedelmének alakulása
55. A búza árindexe
56. Foglalkoztatottság és az aktív népesség növekedése a délkelet-európai országokban
57. A gabonafélék részesedése a szántóföldi művelésben Kelet-Európában
58. Egy traktorra jutó szántóterület hektárban
59. A hektáronkénti átlaghozamok indexei 1909–13 és 1935–38 között
60. Átlagos hozamok hektáronként q-ban, 1920–24 és 1935–38 között
61. A hét fő termény termelési értéke 1909–13 és 1934–38 között
62. A szarvasmarha- és sertésállomány alakulása 1913–38 között
63. Az ipari termelés indexe Jugoszláviában
64. Az érctermelés alakulása Jugoszláviában
65. A foglalkoztatott munkáslétszám és erőgépek teljesítményének alakulása Romániában
66. Az ipari termelés indexe Romániában
67. A szénhidrogén-kitermelés alakulása Romániában
68. Az alapanyag-termelés alakulása Romániában
69. A munkáslétszám változása Bulgáriában
70. Az ipari termelés indexe Bulgáriában
71. A munkáslétszám és az erőgéppark alakulása a magyar gyáriparban
72. Az ipari termelés indexe Magyarországon
73. Az ipari termelés indexe Lengyelországban
74. A főbb ipari termékek termelésének alakulása Lengyelországban
75. Az ipari termelés indexe Csehszlovákiában
76. Csehszlovákia nyersvas-, acél- és villamosenergia-termelésének változása
77. Az ipari termelés indexe Ausztriában

78. Az osztrák széntermelés
79. Az ipar ágazati szerkezete a két világháború között
80. A nagy- és kisipar hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez Bulgáriában és Jugoszláviában
81. A nagy- és kisipar hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez Csehszlovákiában, Magyarországon és Lengyelországban
82. A foglalkoztatott munkáslétszám és a kisipari üzemek számának alakulása Kelet-Európában
83. Az egyes országok részesedése az összeurópai népességből és ipari termelésből, 1938-ban
84. Az egyes országok ipari termelésének értéke és az egy főre eső ipari termelés alakulása 1938-ban
85. A kereső népesség százalékos megoszlása Európában 1930-ban
86. Ezer lakosra jutó mozdonyok, személy- és tehervagonok száma Kelet-Európában
87. Belső államadósság
88. Külföldi államadósság-állomány 1931-ben
89. A fizetési mérleg adatai a két világháború között
90. Külföldi adósság törlesztése az export százalékában
91. A külkereskedelem volumene
92. Nyersanyagok, élelmiszerek és iparcikkek árindexei és árarányai
93. A csehszlovák külkereskedelem
94. A csehszlovák külkereskedelem értéke millió dollárban
95. A közép-kelet-európai országok részesedése a csehszlovák külkereskedelemben
96. Ausztria külkereskedelme
97. Az öt legfontosabb exportcikk aránya az exportban
98. Magyarország külkereskedelmi forgalmának alakulása
99. Magyarország külkereskedelmi szerkezete
100. A magyar külkereskedelem szerkezetének változása
101. Lengyelország külkereskedelme
102. A lengyel külkereskedelem szerkezete
103. A román külkereskedelem
104. A román export és import százalékos megoszlása

105. Jugoszlávia külkereskedelme
106. Jugoszlávia külkereskedelmi struktúrája
107. Bulgária külkereskedelmi szerkezete
108. A bolgár külkereskedelem volumene
109. A nemzeti jövedelem termelésének százalékos megoszlása
110. Ausztria nemzeti terméke
111. Magyarország nemzeti jövedelme
112. Magyarország nemzeti jövedelmének összetétele
113. Jugoszlávia nemzeti jövedelmének alakulása
114. A nemzeti jövedelem alakulása Jugoszláviában
115. A nemzeti jövedelem termelésének ágazati összetétele Jugoszláviában
116. Románia társadalmi terméke
117. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem 1937. évi dollárban
118. Csehszlovákia széntermelése
119. Csehszlovákia mezőgazdasági termelése
120. A fontosabb mezőgazdasági termékek termelése Magyarországon, Romániában és Bulgáriában
121. A háborús károk mértéke a közép- és kelet-európai országokban
122. A földterület százalékos megoszlása birtokkategóriák szerint a második világháború előtt (1) és a földreformok után (2)
123. Ipari termelés és nemzeti jövedelem a kelet-európai országokban
124. Néhány főbb ipari termék termelésének alakulása

Név- és tárgymutató

AGRÁRPROLETARIATUS; lásd PARASZTSÁG alatt
ANALFABETIZMUS 51–53, 268, 547, 558
ANGLIA 18–20, 41, 47, 51, 56, 74, 87, 91–92, 100, 104, 111, 113, 117–119, 122, 130–135, 138–139, 148, 152, 156, 159–160, 170, 177, 185, 202–203, 206–207, 249–250, 304–308, 316–317, 326, 328–330, 341–342, 347, 378, 402, 418, 464–465, 485, 507, 514, 606
ANSCHLUSS 306, 397–399, 561
ANTISZEMITIZMUS; lásd ZSIDÓSÁG alatt
ANTOS István 607
ARISZTOKRÁCIA; lásd NAGYBIRTOKOSSÁG alatt
ASHTON, T. S. 37
AUSZTRIA 181–184, 188, 210–211, 216–217, 257, 264, 266, 272, 287, 295–297, 299–301, 306–307, 316–318, 326, 347, 373–374, 376, 379–380, 396–397, 436, 459, 504, 514–516, 523–524
– állam gazdasági szerepe, állami beavatkozás 105, 120–121, 125–126, 353, 371, 374
– bank- és hitelügy 77, 93–96, 134, 136, 266, 314, 317–318, 364–366, 472, 564
– gazdasági helyzet az első világháború után 259, 497
– gazdasági helyzet a második világháború végén 587
– ipar 125, 129, 135–136, 156–167, 170, 176, 259, 291, 337–338, 361–363, 460–462, 466, 477–479, 497–498, 564–566
– külföldi tőke 131, 134–137, 316–318, 327–328, 332
– külkereskedelem (lásd még: GAZDASÁGI KÖZÖSSÉG) 160, 184, 199–200, 497–499
– mezőgazdaság 58–60, 77, 79, 85–89, 259, 411–415, 419–420, 423–424, 430–431, 567–568

Ausztria (folytatás)
- a német hadigazdaság rendszerében 562–568
- népesség és társadalom 43–45, 49, 228–229, 232–234, 241, 247–248, 529–534
- oktatás 51–52
- tőkeexport 137–140, 142–143, 147, 149, 151–153, 266, 316
- vasút és egyéb közlekedési ágazatok 93, 104–106, 113, 120–121, 259, 317, 485, 488

Állam
- szerepe a gazdaságban, állami beavatkozás 104, 108–110, 117–130, 290, 296–300, 352–358, 368–379, 472, 488, 537, 539–540, 581, 596–605
- szerepe a vasútépítésben 95–96, 104–108, 110–112, 120–123
- állami ipartámogatás 120, 123–129, 155, 171, 444, 447–448
- állami pénzügyek, költségvetés 93–94, 99, 103, 105–108, 110–112, 121, 123–125, 134, 136, 140–142, 144, 147–153, 155, 259, 266–267, 270–272, 276–278, 290, 307–314, 317–322, 324–325, 331–332, 342, 354–358, 367, 369–370, 383, 437, 488–491, 510, 580–581, 599–600, 610–611, 614–615
- államkapitalista tőkekorlátozás, gazdaságszabályozás a második világháború után 599–602, 604
- államosítások, állami vállalkozások
  - a tőkés fejlődés időszakában 120–123, 356, 373, 537
  - a második világháború után 593–598, 601–602
  - a mezőgazdaság állami támogatása 352–358

Árak (lásd még: Külkereskedelmi cserearányok) 210, 213–214, 275, 277–282, 291, 333, 336, 341–342, 344–347, 349–351, 353–358, 374, 383, 386–387, 389, 391, 394, 401, 403–405, 433, 438, 450, 469, 471, 494, 504, 506, 511, 513, 517–518, 520, 578, 581, 600, 610

Bairoch, P. 37

Balkán 17, 20–22, 25, 44, 47, 49, 52–53, 65, 80–84, 90, 100, 103, 109–110, 112, 125–126, 134, 146–147, 152–153, 189–190, 197–198, 200, 205, 221, 223, 225, 228, 230, 236–237, 240–241, 246, 251, 265, 283, 301, 306, 327, 332, 337–338, 343, 359–360, 380, 405–406, 408, 411, 413–414, 432, 440, 447, 449–450, 452, 463, 465–466, 468–469, 476, 478, 486, 488, 504–505, 513–514, 527, 554–559, 595

BANK ÉS HITEL 91–103, 117–118, 134, 136, 140–146, 148, 152–153, 181, 216–219, 290, 309–315, 324, 342–343, 363–368, 598–602, 615
– ipari érdekeltségek, az ipar bankfinanszírozása 96, 98–100, 102–103, 472–474
– mezőgazdasági hitelek, jelzáloghitelezés és -adósságok 75, 77–78, 96, 98–100, 103, 310
– a forgalom bankfinanszírozása 95–96, 98, 102–103, 105–106, 110–111
BAUXIT 327, 443, 572–573, 612–613
BEALES, H. L. 37
BELGIUM 41, 51, 56, 87, 92, 123, 131, 149, 159, 177, 203–204, 305, 328, 402, 464, 477–479, 514
BELGRÁD 101, 557
BERUHÁZÁS 74–75, 92, 95–96, 102, 105–111, 114, 118, 127–130, 132–133, 135, 138–142, 144, 146–147, 150–152, 191, 194, 265, 283, 290–291, 317–318, 321, 324–325, 331, 351, 360–361, 363, 378, 400, 408, 423, 436, 438–439, 441–442, 446–448, 450–451, 455–458, 488–490, 492, 497–498, 515–517, 519–520, 522, 572, 575–576, 583, 604–605, 608, 615–617
BÉCS 93–94, 96, 106–107, 110, 137, 156–157, 229, 233, 247, 259, 287, 460, 472–473, 532–533, 587
BÉKESZERZŐDÉSEK, FEGYVERSZÜNETI EGYEZMÉNYEK
– az első világháború után 257–258, 266, 270–272, 297, 528, 554
– a második világháború után 588, 610, 612
BÉRMUNKARENDSZER 24, 26, 29, 62, 69, 72–74, 78–79, 82
BLANQUI, L. 34
BUDAPEST 49, 168–169, 249, 587
BULGÁRIA 118, 189–190, 198, 205, 222–223, 263–265, 269, 271–272, 297–298, 309–311, 376, 522–523, 569, 582, 610–611, 614
– állam gazdasági szerepe, állami beavatkozás 122, 126–128, 352, 355, 357, 372, 374, 489–491, 510, 601, 604
– bank- és hitelügy 100, 102–103, 152–153, 223, 322, 367, 474
– gazdasági helyzet az első világháború után 262
– gazdasági helyzet a második világháború végén 587–588
– ipar 127–128, 153, 193–195, 197, 222–223, 262, 337, 435, 447–449, 467, 470, 478, 572, 578–579, 602, 614, 616, 619
– külföldi tőke 149, 151–153, 321–322, 327–330, 332, 477, 491–492, 608
– külkereskedelem 198–201, 499–500, 509–512, 609, 619

Bulgária (folytatás)
– mezőgazdaság 66–67, 82–84, 86–88, 262, 282–283, 336, 347–348, 352, 355, 357, 405, 407, 409, 411–413, 415–417, 419–425, 427–429, 431, 569–573, 595, 597, 618
– német gazdasági penetráció 388–390, 399, 511–512
– a német hadigazdaság rendszerében 568–573, 578–580
– népesség és társadalom 43, 190, 226, 241, 245–247, 251, 406, 479–480, 527–530, 554–558
– oktatás 52
– vasút és egyéb közlekedési ágazatok 110–111, 113, 122, 486, 488

Carus-Wilson, E. M. 36, 38
Castiglione, C. 329
Céhes ipar; lásd Ipar alatt
Clough, S. B. 37
Coleman, D. C. 36–37
Csehszlovákia (Cseh- és Morvaország)
– 181–184, 210–211, 217, 257, 264, 267–269, 272, 287, 295–297, 299–302, 307, 347, 357, 373, 380, 396–397, 436, 442, 504, 514–515, 523–524, 610, 615
– állam gazdasági szerepe 352–353, 367–368, 371, 374, 489–491, 598, 604
– bank- és hitelügy 77, 93–96, 322–323, 366–367, 472, 564
– gazdasági helyzet az első világháború után 262
– gazdasági helyzet a második világháború végén 587–588
– ipar 155–157, 159–162, 165, 262, 268, 291, 335, 337, 363, 456–459, 466–468, 471, 477–479, 485, 494–496, 564–567, 572, 579, 598, 602, 616–619
– külföldi tőke 134, 137, 322–323, 327, 333, 475, 491–492, 606–608
– külkereskedelem (lásd még: Gazdasági közösség) 160, 184, 494–497, 619
– mezőgazdaság 58–60, 77, 79, 85, 87–88, 274, 279–280, 336–337, 344, 351–353, 407, 411–413, 415, 417–419, 422–425, 428, 430, 567, 594–595, 597, 618
– német megszállás, a gazdaság beolvasztása 397–400, 561–567, 579–580
– népesség és társadalom 228–229, 233, 241, 247–248, 268, 458–459, 528–534

Csehszlovákia (folytatás)
– oktatás 51
– tőkeexport 474–475, 492
– vasút és egyéb közlekedési ágazatok 93, 105–106, 114, 484–485, 488

Dánia 123, 203–204, 464, 514
Deák Ferenc 111
Deflációs pénzpolitika 307, 313–315, 334, 371–372, 489–490, 600, 615
Demográfiai forradalom; lásd Népesség alatt
Deviza
– devizaprobléma, devizahiány 175, 263, 375, 378–379, 386–387, 436
– kötött devizagazdálkodás 310, 369–371, 378–380, 387, 447
Dzsentri 228, 235, 237–240, 540–542

Egészségügy, táplálkozás és lakásviszonyok 42, 48–49, 532, 557–558
Egyesült Államok 46–47, 92, 304–305, 316–317, 326, 330, 341–342, 378, 401–402, 410, 418, 476, 485, 488, 505, 606–607
Engels, F. 23, 34
Eötvös József 52
Ellenforradalom 260, 280, 304–305, 535, 537, 540–541
Értelmiség 233–234, 238–239, 241, 531, 540, 542–543, 545–548

Fasizmus 377, 530, 541, 543, 563, 588, 591
Feis, H. 149, 152
Felárrendszer; lásd Valutaárfolyamok alatt
Fellner Pál 600
Feudalizmus 18, 21–25, 231–232
– felbomlása Nyugat-Európában 18–20
– újramegerősödése Kelet-Európában 23, 25, 232
Finánctőke; lásd Nagyburzsoázia alatt
Finánctőke; lásd Tőke alatt
Fogyasztás, piac 24, 31–32, 55, 68–69, 74, 83–85, 114–115, 157, 159, 165–166, 173, 194, 202–203, 334, 336, 341, 344, 358–359, 374, 401–404, 408, 437–440, 445–450, 453, 455, 457, 461–462, 488, 494–495, 498, 500, 503, 505, 511, 569, 571–572, 577
Forradalmak és reformok
– a 18. század végén 58, 60

Forradalmak és reformok (folytatás)
– a 19. század második harmadában 63
– 1848 59, 61, 157, 167, 230
– 1917 256, 273, 305
– 1918–1919 256–257, 260, 280, 535
Földközösségi formák 71–72, 77–78, 82, 246
Földreform
– a két világháború között 273–286, 289, 334, 350–351, 433–434, 531–532, 535–536, 538, 548–550, 554, 556–557
– a második világháború után 592–597, 619
Földtulajdon és birtoklás
– feudális 56, 58, 60, 63–64, 66–67
– polgári 56, 65–67
Franciaország 19, 41–42, 51, 56, 92, 94, 104, 113, 118, 122–123, 131–135, 137, 142, 147, 149–153, 159, 177, 182, 202–204, 207, 296, 304–308, 316–317, 326, 328–329, 341–342, 402, 464–465, 476–479, 485, 507, 514
Franges, O. 433
Frank, H. 582
Funk, W. 399

Gazdasági közösség
– az Osztrák–Magyar Monarchiában 160, 167–168, 172, 175–177, 188, 211–214, 219, 264, 499–450, 493, 503
Gazdasági növekedés 115, 132, 137, 142, 147, 152, 158–159, 205, 292, 323–324, 333, 339, 436–437, 458, 485, 494, 512–513, 576, 621
– tényezői 42, 100, 114–115, 334–336, 405, 407–412, 423, 434, 456–457, 483, 515
– üteme 135, 175, 184–187, 338, 439, 456, 514–523
Gazdasági válság
– 1873 97, 106, 140, 158, 171, 209–210, 212
– az első világháború után 291, 304–305
– 1929–1933 312, 318, 322, 341–352, 358–368, 431, 447, 457, 461, 472, 489, 495, 498, 505, 511, 517, 521–522, 550, 569
Georghiu-Dej 602
Gerschenkron, A. 37, 117–118, 128, 130
Gépi nagyipar; lásd Ipar alatt
de Girard, Ph. 156

Goode, W. 325
Göring, H. 582
Gross, H. 386
Gross, N. T. 159

Habsburg birodalom 21, 52, 58, 70–71, 93, 105–107, 119, 134, 139–140, 155–157, 165–166
Hadigazdaság 370, 377–379, 392–393, 565, 570, 573–574, 581, 584
Hadiipar, fegyverkezés 147–151, 260, 320, 325, 377–378, 400, 435, 565–567, 572, 574–576, 578–579
Hilferding, R. 209
Hitler, A. 394, 588
Hivatali-katonai bürokrácia 229–230, 233, 236, 238, 247, 534, 537, 540–543, 554–556
Hoffman, W. 185
Hollandia 51, 56, 74, 91–92, 123, 152, 203, 207, 402, 464–465, 514

Infláció 259–260, 262, 266–270, 289–292, 295–296, 306–309, 311–313, 327, 333, 372, 437, 447, 460, 472, 489, 497, 499, 580, 599, 614–615
Inflációs konjunktúra; lásd Konjunktúra alatt
Ipar 96, 103, 114, 118, 123–129, 139, 141, 143–145, 148–151, 153, 160, 162, 165, 181, 185, 202–205, 259–263, 334–335, 337, 341–342, 358–363, 435–481, 598–602, 616
- autóipar 440, 452, 455, 462, 485
- bányászat 96, 114, 155–156, 158, 160–161, 164–165, 167, 169, 171, 177–178, 180, 193–194, 196, 359–363, 439, 443, 445–446, 448–450, 454–455, 457, 459–461, 466, 470–471, 566, 572–574, 576, 578, 583–584, 618
- bőripar 158, 168, 359–361, 445, 451, 456–457, 576, 579, 618
- céhes ipar 19, 22, 24, 30, 167, 196
- elektrotechnikai ipar 96, 160–161, 173, 215, 330, 440, 451, 454, 460, 462
- élelmiszeripar 102, 124, 127, 160–161, 167–172, 175, 178–180, 191, 193–194, 196, 203–205, 210, 360, 415–416, 441–442, 446, 448–450, 457–458, 460–461, 463–466, 566–567, 576, 578, 618
- építő- és élelmiszeripar 168–169, 180, 196, 210, 359–360, 446, 454, 461, 470

Ipar (folytatás)
- faipar 162, 177, 191–192, 196, 441–442, 470
- falusi háziipar 19, 30, 549
- gépi nagyipar 33, 155–181, 466–468
- gépipar 96, 114, 124–125, 156–157, 162–164, 168–169, 171, 177, 180, 192, 360, 362–363, 439–440, 449–452, 454, 457, 460–462, 465–466, 471, 566–567, 578, 618
- kisipar 173, 187, 193–194, 197–198, 466–468
- manufaktúraipar 19, 30, 33, 155, 178
- papíripar 96, 156, 160, 162, 167–168, 359–362, 445, 448, 451, 454, 460–461, 566–567, 576
- textilipar 96, 102, 124–125, 127–129, 155–157, 159–161, 167–168, 172, 174–175, 177–180, 191–194, 196, 202–203, 205, 210, 359–360, 362–363, 439, 441–442, 444–451, 454, 456–458, 460–461, 463–466, 566–567, 576, 618
- üvegipar 96, 155, 158, 167, 363, 456
- vas- és fémipar 96, 114, 124–125, 156–157, 160–164, 167–171, 177–178, 180, 192, 210, 359–360, 362–363, 439, 442–443, 446, 449–450, 454–457, 459–461, 466, 470, 565–567, 576, 578
- vegyészeti ipar 96, 124, 158, 160, 173, 177, 180, 192–194, 210, 360, 440, 443, 448, 451, 454, 457–458, 466, 469–471, 565, 578–579

Ipari forradalom 33–34, 55–56, 61, 69, 85, 91–92, 100, 104, 115, 131–132, 134, 139, 153, 155–207, 338, 480
- értelmezése 34–39, 181

Ipari munkásság 181, 227, 247–251, 530–533, 551–554, 558–559
- ágazati megoszlása 247, 249, 251, 552, 559, 567, 576
- generációs összetétele 247, 249–251, 533, 552–553, 559
- képzettsége 42, 50–51, 247, 249, 251, 438, 532, 552–553, 559
- megoszlása nagy- és kisipar között 187, 247–249, 251, 551–553
- nemzetiségi összetétele 249

Jacunszkij, V. 37, 207
Jobbágyság, jobbágyrendszer 21–24, 31, 60–61, 69, 226
- felbomlása, megszüntetése 18, 19, 29, 58–59, 61, 63–65, 69, 72–73, 81, 178–179, 232, 244
- második kiadása 23, 26, 58, 63

József, II. 58, 71, 155

Jóvátételi kötelezettségek
– az első világháború után 270–272, 279, 308, 310, 364, 393, 497
– a második világháború után 609–612, 619
Jugoszlávia (Szerbia) 189–190, 198, 223, 257, 265, 270–271, 287, 295–301, 336, 376, 440, 471, 518–520, 610–611, 614–615
– állam gazdasági szerepe, állami beavatkozás 122, 126–127, 352, 355–357, 372, 374, 489–491, 598, 604
– bank- és hitelügy 101–103, 150, 315, 320, 367, 437
– gazdasági helyzet az első világháború után 261–262
– gazdasági helyzet a második világháború végén 585–588
– ipar 126–127, 150–151, 195–197, 205, 291, 337, 359–360, 435, 441–443, 465, 470, 583, 598, 602, 614, 616, 619
– külföldi tőke 149–151, 320–321, 328–330, 332, 476–477, 491–492, 605, 608
– külkereskedelem 90, 198–201, 499–500, 508–509, 619
– mezőgazdaság 66, 82–84, 86–90, 261–262, 273–275, 283, 344, 347–352, 354, 356–357, 405, 409, 411–417, 419–425, 428–430, 595, 597
– német gazdasági penetráció 357, 388–390, 398–400, 508–509
– a német megszállás időszakában 581–584
– népesség és társadalom 43, 190, 226, 241, 245–246, 251, 406–407, 479–480, 527–530, 554–558, 585
– oktatás 52
– vasút és egyéb közlekedési ágazatok 110, 113, 122, 486, 488

Kammerer, E. 313
Kartellek 209–218, 469–472
Keller, R. 129
Keynes, J. M. 305–306
Kiegyezés (1867) 78, 97, 168
Kisipar; lásd Ipar alatt
Kispolgárság
– városi 181, 233, 235, 237, 240, 533, 542–544, 546–547, 555
– paraszti-falusi 227, 237, 240, 242–243, 547
Kivándorlás 45–48, 527–528
Klíring-rendszer; lásd Külkereskedelem alatt
Konjunktúra 338–339, 449–451, 480, 484–485, 500, 506, 522
– alakulása (lásd még: Gazdasági válság) 85, 95, 97, 105–106, 108, 113–115, 157–158, 161, 168, 171, 173–174, 181, 209, 231–232,

290–292, 304–305, 315, 323–324, 333–334, 337, 341–352, 401–404, 431–432, 435, 439, 441, 444, 446–447, 456–457, 461, 469, 563
– háborús konjunktúra a második világháború időszakában 565–567, 576, 578–579, 584
– inflációs konjunktúra az első világháború után 290–292, 460
– inflációs konjunktúra a második világháború után 615
– tényezői 85, 104–105, 107, 114–115, 334–335, 343, 447
KONTINGENTÁLÁSI RENDSZER; lásd KÜLKERESKEDELEM alatt
KÖLTSÉGVETÉS; lásd ÁLLAM alatt
KÖZÉPBURZSOÁZIA
– városi (magántisztviselők és az iparforgalom területén működő középtulajdonosok) 226, 236, 239, 536, 543–544, 554–555
– paraszti, lásd PARASZTSÁG alatt
KÖZÉP-KELET-EURÓPA
– földrajzi határai 17
– történeti régió 18, 20–26
KÖZÉPRÉTEGEK 226, 237–240, 531, 533, 543–548, 555–556
KÖZLEKEDÉS, SZÁLLÍTÁS, HÍRKÖZLÉS 164, 181, 311, 381, 455, 484–488
– folyami és tengeri 24, 61, 91, 161, 165, 388, 487, 565
– közutak, autóközlekedés 104–105, 484, 487–488
– vasút 92–93, 104–115, 120–123, 484–487
KUZNETS, S. 185
KÜLFÖLDI TŐKE 97, 101–103, 106, 110–111, 123, 128–153, 155, 167, 171, 193, 196, 198, 214, 217, 223, 235, 289, 302–314, 316–334, 338, 343, 364, 368, 393, 469, 472, 474–477, 490–492, 605–608
KÜLKERESKEDELEM 30–31, 42, 57, 61, 69, 85, 90, 92, 100, 104, 109, 114, 160–161, 168–170, 172–174, 180–181, 184, 188–189, 195–196, 198–202, 263–265, 290, 294–302, 314, 320, 335–336, 342, 344–347, 351, 358, 360–363, 367, 385, 399, 415, 436, 438–439, 454, 456–458, 460, 491–512, 580, 602–603, 608–609, 619
– állami szabályozása, támogatása 353–359, 368–371, 373–376, 378–380, 382–384, 387, 447, 602
– bilateralizmus, klíring-rendszer 356, 375–376, 379–380, 383–384, 386–387, 389–393, 498, 511, 580
KÜLKERESKEDELMI CSEREARÁNYOK 336, 347–348, 491, 493–495, 499, 506, 511–512

Leitenberger, J. 156
Lengyelország (Lengyel Királyság, lengyel területek) 17, 24, 187, 257, 265, 269–270, 295, 300–302, 312–314, 334, 442, 449, 471, 513–514, 518, 524, 615
– állam gazdasági szerepe, állami beavatkozás 354, 358, 372–375, 489–491, 598, 604
– bank- és hitelügy 99, 313, 315, 372, 474, 598
– gazdasági helyzet az első világháború után 259–261
– gazdasági helyzet a második világháború végén 585–588
– ipar 179–180, 188, 261, 337–338, 361, 452–456, 467–468, 470, 478–479, 583, 598, 616–618
– külföldi tőke 313–314, 323, 328–332, 475–476, 491–492, 605–608
– külkereskedelem 499–501, 503–505, 619
– mezőgazdaság 61–63, 72, 88, 261, 273–274, 277–279, 283, 336–337, 344, 347–349, 351, 354, 358, 407, 409, 411–413, 415, 417–419, 422, 424–425, 427–428, 430, 583, 593–594, 597, 618
– a német megszállás időszakában 581–584
– népesség és társadalom 44, 46–47, 49, 185–186, 229, 231–232, 235, 238–239, 244–245, 250–251, 479–480, 527–530, 534–544, 546–549, 551–553
– vasút és egyéb közlekedési ágazatok 109, 113, 179, 486, 488
Lenin, V. I. 70
Lotharingiai Ferenc 155

Magyarország 20, 118, 139, 144–145, 160, 184, 186, 188–189, 211–219, 257, 263–264, 266–267, 271, 287, 295–298, 300–301, 307–309, 317, 325, 327, 334, 373, 376, 380–381, 436, 459, 471, 513–514, 516–518, 524, 558, 582, 610, 614–615
– állam gazdasági szerepe, állami beavatkozás 107–108, 111–112, 121–125, 127–130, 352, 354–356, 368–371, 374–375, 489–491, 581, 599–602, 604
– bank- és hitelügy 77–78, 97–98, 141–144, 218–219, 267, 290–291, 314–315, 319–320, 331, 364–366, 369, 472–473, 599–600
– gazdasági helyzet az első világháború után 359–360
– gazdasági helyzet a második világháború végén 585–588
– ipar 123–125, 127–130, 139–143, 165, 167–175, 185, 187–188, 204–205, 260, 290, 327, 337–338, 360–361, 449–452, 462–463, 465, 467–470, 478–479, 485, 572–577, 602, 611–613, 616–618

MAGYARORSZÁG (folytatás)
- külföldi tőke 137–144; 318–320, 327–311, 475, 491–492, 606–608
- külkereskedelem (lásd még: GAZDASÁGI KÖZÖSSÉG) 90, 184, 188–189, 199–202, 499–503, 570, 619
- mezőgazdaság 60–61, 71, 73, 75, 77–79, 85–88, 90, 260, 280–281, 283, 334, 336–337, 343–345, 347–349, 351–352, 354–356, 407, 409, 411–413, 415–420, 422, 424–425, 428–430, 569–573, 593, 597, 618
- német gazdasági penetráció 382–387, 390–392, 398, 400
- a német hadigazdaság rendszerében 568–577, 579–580
- népesség és társadalom 43–46, 48–49, 186, 225, 229–231, 234–235, 237–238, 241–243, 248–250, 479–480, 527–530, 534–538, 540–541, 544–546, 548–553
- oktatás 52
- vasút és egyéb közlekedési ágazatok 107–108, 111–114, 121–122, 319, 485, 488, 612–613
MANDELBAUM, K. 407
MANIU, I. 549
MANTOUX, P. 55
MANUFAKTÚRAIPAR; lásd IPAR alatt
MARMOROSCH, J. 235
MARSHALL-PROGRAM 608
MARX, K. 34, 36–37, 72
MAXIMOV, H. D. 247
MÁRIA TERÉZIA 51, 58, 71, 119, 155
MEZŐGAZDASÁG 92, 96, 99–100, 104, 107, 109, 113, 115, 181, 186–188, 198, 203, 259–263, 273–286, 334, 336–337, 342–358, 401–434, 569–573, 592–597, 617–618
- agrárforradalom 55–56
- állattenyésztés 56, 59, 86, 88–89, 337, 409, 417, 428–431, 570–572
- gépesítés 69, 78–80, 351–352, 408, 418–422, 570
- háromnyomásos gazdálkodás 56, 59, 70, 86
- ledolgozási rendszer 62, 72–74, 78
- műtrágya és vegyszerek felhasználása 86–87, 351, 422–423, 570
- megművelt földterület 410–412, 570
- a nagybirtok tőkés árutermelése (porosz típusú fejlődés) 26, 29–30, 61, 65, 70–71, 76, 96, 433
- paraszti árutermelés 19, 23–24, 56, 66–67, 71, 84

Mezőgazdaság (folytatás)
- robotoltató földesúri árutermelés (majorsági gazdálkodás) 23–26, 58, 60, 62–64, 231
- szántóművelés 69, 85–86, 88, 336–337, 352, 409, 411–417, 427–431, 570–571, 573
- tőkés bérleti gazdálkodás 19, 23–24, 56, 75–76, 78
- vetésforgó 56, 70
- zöldség-, gyümölcs- és szőlőtermelés 352, 409, 415–417, 571
Mezőgazdasági túlnépesedés; lásd Népesség alatt
Mill, J. S. 34
Mitrany, D. 74
Moore, W. 407
Moratórium
- külföldi tartozások kiegyenlítésére 312, 369, 372
- belföldi tartozások kiegyenlítésére 354–355
Munkaerő 23, 42, 50–51, 60, 246, 251, 436, 438, 451, 457
- „befektetése" a mezőgazdaságban 405, 407–410, 423
Munkanélküliség, foglalkoztatottság 242, 259, 341–342, 360–363, 405–410, 458, 461, 542, 552, 565, 617
Müncheni egyezmény 397, 399, 568
Műszaki fejlődés, műszaki fejlettségi szint 156, 158, 161, 168–170, 173, 335, 439, 458, 485

Nacionalizálások
- az első világháború után 284, 287–289, 539, 543, 554
Nacionalizmus, nacionalista gazdaságpolitika 32, 226, 238–240, 293–294, 296–297, 300, 302–303, 312, 334, 343, 436–437, 480, 493, 521, 529–530, 537
Nagyburzsoázia (lásd még: Tőke – finánctőke) 229, 233–235, 530–532, 535–540
Nagybirtokosság, arisztokrácia 165, 217–219, 226, 228–236, 276–281, 283, 531–536, 538, 540–541
Nemesi társadalom 227, 237, 240, 243, 535–536, 538–540, 546, 548–549, 554
Nemzeti állam 20–21, 31–32, 63, 65, 232, 235, 528, 534, 536–537, 541–542
Nemzeti jövedelem 184–188, 342, 523–524, 581, 610, 616
- növekedése; lásd Gazdasági növekedés alatt

Nemzeti jövedelem (folytatás)
- termelésének ágazati szerkezete 182–183, 186, 437, 513–518, 520–523, 577
Nemzeti, nemzetiségi kérdés 226, 273–274, 528–530, 594–595
Nemzetközi tőkeáramlás; lásd Külföldi tőke alatt (továbbá: ugyanezen tárgyszó alatt a régió egyes országainál is!)
Németország 41–42, 46–47, 51, 56, 75, 81, 87, 92–94, 96, 113, 118, 123, 131–135, 137–139, 142–144, 147–148, 153, 159–160, 170, 177, 182, 185, 202–204, 209–210, 271, 300, 306, 316, 326–328, 341–343, 347, 356, 364, 368, 370, 376, 386, 402, 464–465, 504–505, 514, 614
- eladósodása Délkelet-Európában 391–394, 579–580
- gazdasági felkészülése a második világháborúra 358, 377–381, 386, 392–394
- gazdasági penetráció 376–400, 498, 503
- a „nagytérgazdaság" megvalósulása 1938 után 561–584
Népesség 41–50, 177, 527–530
- foglalkozási megoszlása 182, 185–186, 190, 207, 249, 437, 455, 458–459, 479–481, 522, 533–534, 548, 553, 558, 576
- korösszetétele 49
- mezőgazdasági túlnépesedés 405–410, 423, 557, 569
- növekedése 41–45, 48–49, 53, 405–406, 479, 527
- nemzetiségi összetétele 225–226, 528–529
- vallási megoszlása 529–530
- várható átlagos élettartam 49–50
Népszövetség 298, 306–312
Niederhauser Emil 81

Oktatásügy 51–53, 558
Olaj 148, 160–161, 190–193, 214–215, 221, 328, 330, 359, 388, 399, 445, 452, 470, 476, 503, 506–508, 566, 572–574, 577, 610, 613
Olaszország 42, 118, 123, 159, 177, 257, 299–300, 304, 307, 329, 376, 464, 479, 503, 507–508, 512, 514
Oroszország 52–53, 118, 180, 184–185, 187, 189, 207, 220–221, 257, 265, 326, 452
- állam gazdasági szerepe 120–122
- bank- és hitelügy 77, 98–99, 145–146, 220
- demográfiai fejlődés 43–44, 46–47, 49, 185–186
- forradalom (1917) 256, 273, 305

Oroszország (folytatás)
- ipar 145, 177–179, 185, 188, 205, 220
- külföldi tőke 144–146
- külkereskedelem 189, 201–202
- mezőgazdaság 63, 70–71, 73, 76–78, 80, 87–88, 90
- vasút 104, 108–109, 113–114, 120–122
Osztrák–Magyar Monarchia (lásd még: Gazdasági közösség) 17, 118, 126, 134, 137–139, 144, 168, 175–176, 181, 184, 188, 210–217, 227–228, 241, 247, 257, 264, 294–295, 398, 415, 440, 449, 456, 484, 493, 505
- állam gazdasági szerepe 95–96, 106–107, 120–122, 125
- bank- és hitelügy 77, 93, 98, 100
- ipar 125, 157–158, 160, 166–168, 176–177, 435
- mezőgazdaság 70, 74, 77, 79, 85
- népesség 43–47, 225
- oktatási rendszer 51–52
- vasút és egyéb közlekedési ágazatok 93, 106, 108, 113, 120–122, 484

Papen, F. 382
Parasztság 227–228, 241–247, 273–276, 278–282, 284, 347–350, 406, 409–410, 538, 548–551, 556–558
- gazdagparasztság 236–237, 240, 243–245, 549–550, 554–555
- kisbirtokos parasztság 242–244, 283, 548–549, 556
- proletár, félproletár (törpebirtokos) rétegei 46, 73, 241–246, 349–350, 548–550, 556–557
- társadalmon kívülisége 231, 240, 242–243, 245, 530–531, 548, 550–551
Paraszttársadalom
- a társadalomfejlődés balkáni típusa 46, 227–228, 236, 240–241, 555–556
Pénzügyi stabilizáció
- az első világháború után 267–270, 306–316, 372, 510
- a második világháború után 599–601, 615
Piac; lásd Fogyasztás alatt
Portal, R. 207
Posse, H. E. 381
Prága 106, 156, 229, 472, 484

Proletariátus; lásd Ipari munkásság alatt
Proletárdiktatúra 592, 602

Reisch 375
Révai József 433
Románia 52, 189–191, 198, 221–222, 257, 263, 265, 269–270, 287, 295–298, 302, 311–312, 336, 440, 471, 520–522, 604, 610, 614–615
– állam gazdasági szerepe, állami beavatkozás 122, 126, 352, 355, 357–358, 372, 374–375, 489–491, 601–602
– bank- és hitelügy 70, 100–101, 103, 148, 222, 321, 366–367, 473–474, 602
– gazdasági helyzet az első világháború után 262–263
– gazdasági helyzet a második világháború végén 587–588
– ipar 126, 148–149, 190–193, 197, 205, 221–222, 263, 337, 359, 435, 443–447, 469–470, 478–479, 487, 572, 577–578, 602, 613, 616, 619
– külföldi tőke 147–149, 321, 328–330, 332, 476, 491, 608
– külkereskedelem 90, 109, 198–202, 499–500, 506–508, 609, 619
– mezőgazdaság 63–65, 70–71, 73–74, 76–77, 80, 83, 85–90, 262–263, 273, 275–277, 321, 336, 344–349, 351–352, 355, 357–358, 405, 407, 409, 411–413, 417–422, 424–425, 428, 430, 569–573, 577, 595, 597, 618
– német gazdasági penetráció 388–390, 399–400, 507–508
– a német hadigazdaság rendszerében 568–573, 577–578, 580
– népesség és társadalom 43, 225–226, 229–231, 234–236, 239–241, 243–244, 251, 406, 479–480, 527–528, 530, 534, 538–540, 543–544, 546–549, 553, 557–559
– vasút és egyéb közlekedési ágazatok 109, 113, 122, 321, 486, 488
Rosenstein-Rodan, P. 407
Rostow, W. W. 38
Rotschild, A. 606
Rotschild-ház (Bécs) 94–95, 97, 105–106, 134–135, 141, 216, 232–233

Schacht, H. 378–380, 390, 392
Schuschnigg, K. 259
Spekuláció
– tőzsdei 290–291
– vasútépítési koncessziókkal 111–112

Stinnes, H. 327
Svájc 51, 118, 376, 418, 477–478, 514
Svennilson, I. 337, 431
Svédország 41, 132, 177, 418, 464, 477–479, 514

Szanálás; lásd Pénzügyi stabilizáció alatt
Szén 156, 158, 160, 164, 169, 171, 177, 314, 359, 361, 363, 443, 445–446, 448–450, 459, 462, 470, 566, 576, 583, 613
Szovjetunió (Szovjetoroszország) 256, 301–302, 305, 504, 561, 574, 582–583, 586, 591–592, 608–612, 619
– szovjet érdekeltségű vegyesvállalatok 612–614
Sztanbuliskij, A. S. 282
Sztrumilin, S. G. 36, 178
Terms of trade; lásd Külkereskedelmi cserearányok alatt
Tervezés, tervgazdálkodás 373, 603–605, 616–617
Thornton, J. 156
Tomasevich, J. 405–406
Toynbee, A. 34, 36–37
Török uralom 20–22, 30, 63, 65–67, 81–82, 228, 237, 247, 273
Törvények
– agrártörvények 58–61, 63–66, 244, 274–282, 358, 593–595
– államosítási törvények 598, 601–602
– feudális törvények 23, 29, 31, 33, 66, 229, 231
– gulhanai Hatti sherif törvények 66
– ipartámogatási törvények 119, 123–129, 179
– kartelltörvények 469–471
– modern polgári jog- és intézményrendszer 33, 167
– nosztrifikálási törvények 287, 539
– oktatási törvények 51–52
– Reglement Organique 64
– szociális törvények 248, 532–533, 552
– zsidóellenes törvények 235, 541
Tőke
– felhalmozás 19, 23, 31, 74–75, 77–78, 92–93, 97, 103, 117–120, 130–131, 134–135, 138–140, 143, 145–146, 165, 196, 232, 265–266, 270, 283, 314–315, 331–334, 392, 408, 433, 437, 454, 458, 492, 511, 609
– finánctőke 96, 209–210, 216–223, 472–474, 531–532, 537

Tőke (folytatás)
- hiány 23, 73, 76–78, 82, 93, 100, 130, 138, 143–145, 165–166, 196, 266, 289, 333, 471, 521, 615
- monopoltőke (lásd még: Kartellek) 209, 217, 220–222, 469–474
- nemzetközi áramlása; lásd Külföldi tőke alatt
- koncentráció 101, 209, 216, 219–221, 472–474

Unrra 605–607
Unwin, G. 35
Uralkodó elit 228–231, 236, 535–538, 542–543, 554–556
Urbárium (Mária Terézia-féle) 58, 60

Valutaárfolyamok, · valutarendszer 266–270, 290, 309–314, 342, 368, 370–372, 378, 388, 499, 610
- burkolt valutaleértékelés (felárrendszer) 370–372
- a német márka mesterséges túlértékelése 388–391, 399, 564
Varga Jenő 219
Varsó 99, 109, 180, 235, 486, 586
Vámok, vámpolitika, vámrendszer 125–127, 129, 167, 176, 179, 209–211, 294–300, 373–374, 382, 384, 387–388, 438, 444, 455, 457, 471, 500, 506, 510, 522
Városfejlődés, urbanizáció 20, 22, 24, 29, 48, 53, 61, 68, 165, 181, 186, 527, 542, 570
Világgazdaság 304–305, 341–343, 401–404, 410, 414, 418, 422–423, 425–427, 432–433, 437, 439–440, 464–465, 477–479, 523
- kialakulása a 16. században 18
- Közép-Kelet-Európa bekapcsolódása és helye a világgazdaságban 20, 24–25, 57, 61, 68–69, 85, 90–91, 115, 193, 197, 202–203, 207, 223, 231, 300–302, 338, 343, 368, 376, 394–398, 438–439, 445, 480, 493, 499
Világháború I.
- gazdasági következményei 255–256, 258–272, 293–294, 452, 489, 499
- a háborút követő területi változások 257–258, 435, 499, 486, 489
Világháború II.
- gazdasági élet a háború alatt 561–584
- gazdasági következményei, háborús károk 584–588, 605

Villamos energia
– termelés és felhasználás 161, 191, 194, 319, 322, 335, 440, 442, 446, 448, 451–452, 459–460, 462, 566, 576, 578

Wagemanu, E. 385
Warriner, D. 284, 407
Warring, C. 111–112
Witte, Sz. 145

Zsidóság és az ún. zsidókérdés 234–236, 240, 529–530, 537–540, 543–548
– antiszemitizmus 239–240, 530, 537–538, 541, 544, 546, 548
– asszimiláció 240, 539, 547
– a zsidóság társadalmi struktúrája 239–240, 545, 547–548
– társadalmonkívülisége 31, 235–236, 539
– zsidóellenes törvények; lásd Törvények alatt

Содержание

Предисловие ко 2-му изданию 13

Предисловие 15

Введение 17

I. РАЗМАХ: ПЕРЕХОД К НОВОМУ КАПИТАЛИСТИЧЕСКОМУ ХОЗЯЙСТВУ И ПРОМЫШЛЕННАЯ РЕВОЛЮЦИЯ 27

1. Толкование нового экономического преобразования и промышленной революции 29

Факторы развертывания капиталистического хозяйства (29) Толкование понятия промышленной революции (34) .....

2. Демографические предпосылки нового экономического развития 41

Демографические изменения в Западной Европе (41) Новые демографические явления в Средней и Восточной Европе (43) Эмиграция (45) Демографические условия в Австро-Венгерской Монархии (47) Образование, система всеобщего обучения (50)

3. Преобразование сельского хозяйства и предпосылки аграрного развития 55

Аграрная революция как предпосылка промышленной революции (55) Содержание Аграрной революции (56) Преобразование в сельском хозяйстве в монархии Габсбургов (58) Освобождение крепостных в Венгрии (60) Реформы крепостного права в Польском королевстве (61) аграрные преобразования в румынском княжестве (63) Аграрные условия на Балкане (66) Типы аграрного развития в Средней и Восточной Европе и производственно-техническое развитие сельского хозяйства (69)

4. Обстройка новой системы банков и транспорта 91

Роль банков и железных дорог в промышленной революции в Западной Европе (92) Сформирование австро-чешской банковской

системы (93) Развитие кредитной системы в Венгрии (97) Начало банковской системы на Балкане (100) Транспорт и экономическое развитие (104) Железнодорожная сеть Австро-Венгерской Монархии (105) Характер и функция железнодорожной сети на Балкане (109)

5. Роль государства 117

Появление проблемы в исторической литературе (117) Роль государства в развитии Западной Европы (118) Поддержка промышленности государством (123) Роль вмешательства государства в развитии Средней и Восточной Европы (128)

6. Капитальные вложения и иностранный капитал 131

Импортный капитал в промышленной революции в Западной Европе (132) Экспорт капитала в Западной Европе (133) Равновесие импорта и экспорта капитала в австро-чешских губерниях (134) Необходимость импортных факторов производства на других территориях Средней и Восточной Европы (137) Роль иностранного капитала в Венгрии (139) Иностранный капитал и румынская нефть (147) Особенности капиталовложений на Балкане (149)

7. Сформирование фабрично-заводской промышленности и усовершенствование народного хозяйства 155

Начало крупной машинной промышленности в Габсбургской империи (155) Индустриализац ияна австро-чешских территориях (160) Медленное развертывание фабрично-заводской промышленности в Венгрии (167) Особенности индустриализации Венгрии (175) Роль Австро-Венгерской Монархии в хозяйственной жизни Европы (177) Венгеро-польско-русский тип развития промышленности (184) Возникновение крупной фабричной промышленности в Румынии (190) Развитие промышленности в Сербии и Болгарии (193) Особенности структуры промышленности в Средней и Восточной Европе (202) Структура национального хозяйства и фабрично-заводская промышленность (203)

8. Новые явления современного капиталистического развития до начала столетия 209

Сформирование монополистического капитализма (209) Картели в Австро-Венгерской Монархии (210) Монополистическое развитие и венгерское хозяйство (212) Сформирование финансового капитала (216) Единичные появления монополистических организаций на Балкане (221)

9. Народонаселение и общество 225

II. ИЗМЕНЕНИЯ И ЗАСТОЙ В ПЕРИОД МЕЖДУ ДВУМЯ МИРОВЫМИ ВОЙНАМИ 252

1. Следствия войны: разложение и преобразование 255

Версальская система мира и преобразование Средней и Восточной Европы (255) Критическая ситуация хозяйства Австрии, Польши и Венгрии (259) Послевоенное хозяйство других стран Средней и Восточной Европы (261) Новые условия в области внешней торговли (263) Инфляция и финансовое положение (266) Репарационные обязательства побежденных в войне наций (271) Радикальная земельная реформа в Югославии и Румынии (273) Умеренная земельная реформа в Польше и Чехословакии (277) Препятствия осуществлению раздела земли в Венгрии (280) Укрепление национальной буржуазии: национализации (284) Инфляционная конюнктура и переход к мирному производству (289)

2. Реконструкция и ее внутренние противоречия 293

Национальная экономическая политика и таможенный вопрос (293) Обстройка самостоятельных таможенных систем и их характер (297) Перемены направления внешней торговли (301) Потребность в капитале для реконструкции (303) Санация в Австрии (306) Стабилизация в Венгрии (307) Займы Лиги Наций и Болгария (309) Румынская стабилизация (311) Дефляционная финансовая политика (314) Иностранные займы в некоторых странах Средней и Восточной Европы (317) Использование импортного капитала и его влияние (323) Позиции иностранного капитала в промышленности и в кредитной организации в некоторых странах Средней и Восточной Европы (326) Иностранный капитал и развитие экономики в двадцатые годы (331) Проблемы производства и реализации продуктов сельского хозяйства (334) Изменения в мировом экономическом положении Средней и Восточной Европы (338)

3. Влияние мирового экономического кризиса и политика государственного вмешательства 341

Взрыв кризиса (341) Аграрный кризис и его влияние на аграрные страны Средней и Восточной Европы (343) Внешняя торговля, расчетный баланс и снижение аграрных цен (345) Ножницы цен и их влияние на крестьянские массы (348) Влияние кризиса на капиталовложения в сельском хозяйстве (351) Кризис и структура обработки (352) Разные формы государственных вмешательств в сельском хозяйстве (355) Новая форма государственного вмешательства, монополизация сбыта (357) Промышленное перепроизводство и его особенности (359) Промышленный кризис в Австрии и Чехословакии (362) Финансовый и кредитный кризис (363) Крушение кредитной системы и опасность государственного краха (365) Первые шаги государственного вмешательства (368) Вязанное девизное хозяйство и завуалированная девальвация валюты (370) Вмешательство государства в области регулирования внешней торговли и производства (373) Билатерализм и клиринговая система (375)

4. Немецкое завоевание хозяйственного пространства; среднеевропейское и восточноевропейское «большое пространственное хозяйство» 377

Приход Гитлера к власти в Германии и нацистская хозяйственная политика (377) «Найер План» и немецкая внешнеторговая политика в Средней и Восточной Европе (379) Немецкое-венгерское дополнительное торговое соглашение в 1934 г. (383) Внешнеторговые соглашения с другими странами Южной Европы (388) Переоценивание марки и его влияние на торговые связи (389) Немецкие клиринговые долги (391) Ведущая роль Германии во внешней торговле Юговосточной Европы (394) Следствия «Анёлусса» и раздробление Чехословакии; монополистическое положение Германии в юговосточном пространстве Европы (397)

5. Аграрное производство и роль сельского хозяйства 401

Свойственные аграрному производству условия; вторжение заокеанских стран на рынки Европы (401) Причины скрытого сельскохозяйственного кризиса (403) Вложение рабочей силы как фактор роста в Восточной Европе (405) Положительные и отрицательные общественно-хозяйственные следствия сельскохозяйственной перенаселенности (408) Расширение обрабатываемой земной площади как один из факторов роста произв одства (410) Третий фактор роста— не капиталоемкие факторы развития (412) Различия в структуре производства между отдельными странами и Балканом, и их причины (414) Сформирование современной структуры обработки (415) Сформирование доли полеводства и животноводства (417) Роль механизации в Западной и Восточной Европе (418) Использование искусственных удобрений (422) Сформирование производительности; сравнение с Западной Европой (423) Изучение различий в урожайности в Западной Европе, в Средневосточной Европе и в заокеанских странах (425) Развитие животноводства (428) Сравнение с довоенным уровнем сельскохозяйственного производства (430) Суммирование особенностей сельскохозяйственного производства (432)

6. Попытки в области индустриализации: результаты и неудача 435

Влияние войны на промышленность стран вышеуказанного пространства (435) Факторы, обусловливающие необходимость хозяйственной политики, важнейшей целью которой является индустриализация (436) Обстоятельства, затрудняющие развитие промышленности (437) Ограниченная, замещающая импорт индустриализация (438) Уменьшение отсталости промышленности по сравнению с развитыми в экономическом отношении странами (439) Промышленное производство в Югославии (441) Развитие румынской промышленности (444) Развитие промышленности Болгарии (446) Развитие промышленности Венгрии в измененных географических и исторических условиях (449) Свойственные промышленному развитию Польше условия (452) Развитие промышленности Чехословакии (456) Развитие австрийской промышленности (460) Изменения в структуре промышленности Средне-Восточной Европы (463) Доля крупной и мелкой промышленности, особенности их раз-

вития (466) Концентрация и картелирование крупной промышленности (468) Роль банковского капитала в развитии промышленности (472) Роль иностранного капитала (474) Место Средне-Восточной Европы в промышленном производстве Европы (477) Результаты замещающей импорт индустриализации (479)

7. Другие отрасли хозяйственной жизни; бюджет, внешняя торговля, рост и структурные изменения в национальном хозяйстве 483

Значение построения транспортной сети (483) Сформирование прокладки железной дороги (485) Показатель моторизации в Средне-Восточной Европе (486) Роль государства в развитии транспорта и службы связи (489) Роль иностранного капитала в инфраструктуре (491) Сформирование государственных долгов (493) Внешняя торговля Средне-Восточной Европы (494) Сформирование внешней торговли Чехословакии (495) Сформирование внешней торговли Австрии (497) Особенности, характеризующие внешнюю торговлю других стран Средне-Восточной Европы (499) Внешняя торговля Венгрии, размер и структура (501) Общая характеристика внешней торговли Польши (503) Внешняя торговля Румынии (506) Размер и структура внешней торговли Югославии (508) Характеристика внешней торговли Болгарии (509) Влияние внешней торговли на развитие национального хозяйства (512) Производство национального дохода его разделение по отраслям народного хозяйства (514) Сравнение производства и разделения национального дохода с развитыми капиталистическими странами (523)

8. Население и общество 527

Быстрое демографическое развитие (527) Смешанный национальный и религиозный состав (528) Структура общества Австрии и Чехословакии (531) Расчленение и особенности развития польского, венгерского и румынского обществ (535) Тип балканских стран (554)

9. В системе немецкой военной экономики 561

Три типа военной экономики Средней и Восточной Европы (562) Аннексированная в Германскую империю Австрия и чешские территории (563) Крутой подъем отраслей военной промышленности под знаком господства немецких концернов (565) Роль сателлитов в немецких планах хозяйства (568) Сырьевые ресурсы на службе немецкой военной экономики (573) Развитие некоторых отраслей военной промышленности (575) Немецкая задолженность (579) Опустошение и разорение хозяйства порабощенной Польши и Югославии (581) Военные убытки в странах Средней и Восточной Европы (585)

III. ВОССТАНОВЛЕНИЕ И ЭКСПРОПРИАЦИЯ ПОСЛЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ В 1945—1949 гг. 589

Новая политическая ситуация после второй мировой войны (591) Земельная реформа — первый важный шаг в области общественно-

экономического преобразования (592) Ограничение капитала, частичная национализация, экспроприация имущества (596) Сформирование свойственны государственно-капиталистических условий в Венгрии (599) 1947—48 гг.; влияние решительного политического переворота на хозяйственную жизнь — национализация (602) Формы планирования в Западной и Восточной Европе (603) Характерные черты первых планов (604) Помощь, поставки УНРРА (605) Иностранные кредиты (606) Советские кредиты (608) Торговля с Советским Союзом (609) Уплата и роль репарации в приведении в движение хозяйственной жизни (610) Создание совестких смешанных предприятий (612) Значение инфляционной финансовой политики (614) Факторы, ускоряющие восстановление в восточноевропейских странах (616) Преобразование структуры народного хозяйства (618) Изменение отраслевой структуры промышленности (619)

Библиографическое заключение 623

Список таблиц 685

Именной и предметный указатель 691

Inhaltsverzeichnis

Vorwort 13

Vorwort zur zweiten Auflage 15

Einleitung 17

I. AUFSCHWUNG: ÜBERGANG ZUR MODERNEN KAPITALISTISCHEN WIRTSCHAFT UND DIE INDUSTRIELLE REVOLUTION 27

1. Die Interpretierung der modernen wirtschaftlichen Umgestaltung und der industriellen Revolution 29

Die Faktoren der kapitalistischen Wirtschaft (29) Die Interpretierung des Begriffes der industriellen Revolution (34)

2. Die demographischen Voraussetzungen der modernen wirtschaftlichen Entwicklung 41

Bevölkerungsveränderungen in Wes-Europa (41) Neue demographische Erscheinungen in Mittel- und Ost-Europa (43) Auswanderung (45) Die demographischen Verhältnisse in der Österreich–Ungarischen Monarchie (47)

3. Agrarumgestaltung und die Voraussetzungen der kapitalistischen Agrarentwicklung 55

Agrarrevolution als Voraussetzung für die industrielle Revolution (55) Der Inhalt des Agrarrevolution (56) Agrarumgestaltung in der Habsburg-Monarchie (58) Die Aufhebung der

Leibeigenschaft in Ungarn (60) Leibeigenenformen im Königreich Polen (61) Agrarumgestaltung in den rumänischen Fürstentümern (63) Grundbesitzverhältnisse auf dem Balkan (66) Die Typen der Agrarentwicklung in Mittel- und Ost-Europa und die produktions-technische Entwicklung der Landwirtschaft (69)

4. Der Ausbau des modernen Banksystems und des Verkehrs ... 91

Die Rolle der Banken und der Eisenbahnen in der industriellen Revolution in West-Europa (92) Die Ausgestaltung des österreichisch–tschechischen Banksystems (93) Die Entwicklung des Kreditsystems in Ungarn (97) Die Anfänge des Banksystems auf dem Balkan (100) Der Verkehr und die wirtschaftliche Entwicklung (104) Das Eisenbahnnetz der Österreich–Ungarischen Monarchie (105) Charakter und Funktion des Eisenbahnnetzes auf dem Balkan (109)

5. Die Rolle des Staates 117

Der Auftritt des Problems in der Geschichtsliteratur (117) Die Rolle des Staates in der westeuropäischen Entwicklung (118) Staatliche Unterstützung der Industrie (123) Die Rolle des Staatseingriffes in der mittel- und osteuropäischen Entwicklung (128)

6. Investitionen und das ausländische Kapital 131

Das importierte Kapital in der westeuropäischen industriellen Revolution (132) Kapitalexport in Westeuropa (133) Das Gleichgewicht des Kapitalimports und -exports in den österreichisch–tschechischen Provinzen (134) Die Notwendigkeit der importierten Produktionsfaktoren in anderen Gebieten von Mittel- und Ost-Europa (137) Die Rolle des ausländischen Kapitals in Ungarn (139) Das ausländische Kapital und das rumänische Erdöl (147) Die Eigenarten der Kapitalinvestitionen auf dem Balkan (149)

7. Die Ausgestaltung des Maschinenbaus und die Modernisierung der Nationalwirtschaft 155

Die Anfänge der maschinellen Großindustrie im Habsburg-Reich (155) Die Industrialisierung der österreichisch-tschechischen Gebiete (160) Die langsame Entfaltung der Fabrikindustrie in Ungarn (167) Die Eigenarten der Industrialisierung in Ungarn (175) Die Rolle der Österreich-Ungarischen Monarchie in der Wirtschaft von Europa (177) Die Industrieentwicklung ungarisch-polnisch-russischen Typs (184) Der Auftritt der maschinellen Großindustrie in Rumänien (190) Die Industrieentwicklung in Serbien und Bulgarien (193) Die Eigenarten der industriellen Struktur in Mittel- und Ost-Europa (202) Die Struktur der Nationalwirtschaft und die Fabrikindustrie (203)

8. Die neuen Erscheinungen der modernen kapitalistischen Entwicklung vor der Jahrhundertwende 209

Die Ausgestaltung des Monopolkapitalismus (209) Die Kartelle in der Österreich-Ungarischen Monarchie (210) Die monopolistische Entwicklung und die ungarische Wirtschaft (212) Die Herausbildung des Finanzkapitals (216) Die vereinzelte Erscheinung der Monopolorganisation auf dem Balkan (221)

9. Bevölkerung und Gesellschaft 225

II. ÄNDERUNGEN UND STECKENBLEIBEN ZWISCHEN DEN BEIDEN WELTKRIEGEN 252

1. Die Folgen des Krieges: Zerfall und Neuordnung 255

Die Friedensregelung von Versailles und die Umordnung von Mittel- und Ost-Europa (255) Die kritische Lage der österreichischen, polnischen und ungarischen Wirtschaft (259) Die Wirtschaft nach dem Krieg in den anderen mittel- und osteuropäischen Ländern (261) Neue Voraussetzungen für den Außenhandel (263) Inflationen und die finanzielle Lage (266) Die Wiedergutmachungsverpflichtungen der besiegten Länder (271) Eine radikale Bodenreform im Jugoslawien und Rumänien (273) Die mäßige Bodenreform in Polen und der Tschechoslowakei (277) Die Sabotierung der Bodenverteilung

in Ungarn (280) Die Stärkung der nationalen Bourgeoisie: Nationalisierungen (284) Die inflatorische Konjunktur und der Übergang zur Friedensproduktion (289)

2. Die Rekonstruktion und ihre inneren Widersprüche 293

Die nationalistische Wirtschaftspolitik und die Zollfragen (293) Der Ausbau der selbständigen Zollsysteme und deren Charakter (297) Die Änderungen der Richtungen des Außenhandels (301) Der Anspruch der Rekonstruktion auf Kapital (303) Die österreichische Sanierung (306) Die Stabilisation in Ungarn (307) Bulgarien und die Anleihen des Völkerbundes (309) Die deflatorische Finanzpolitik (314) Ausländische Anleihen in den einzelnen Ländern Mittel- und Ost-Europas (317) Die Benützung und Wirkung des importierten Kapitals (323) Die Positionen des ausländischen Kapitals in der Industrie und Kreditwesen in den einzelnen Ländern Mittel- und Ost-Europas (326) Das ausländische Kapital und die wirtschaftliche Entwicklung in den zwanziger Jahren (331) Produktions- und Absatzprobleme der Agrarprodukte (334) Die Änderungen in der weltwirtschaftlichen Lage Mittel- und Ost-Europas (338)

3. Die Wirkung der Weltwirtschaftskrise und die Politik des Staatseingriffes 341

Der Ausbruch der Krise (341) Die Agrarkrise und ihre Wirkung auf die Agrarländer von Mittel- und Ost-Europa (343) Die Zahlungsbilanz des Außenhandels und die Verminderung der Agrarpreise (345) Die Agrarschere und ihre Einwirkung auf die Bauernmassen (348) Einwirkung der Krise auf die landwirtschaftlichen Investitionen (351) Krise und Anbaustruktur (352) Verschiedene Formen des staatlichen Eingriffes in der Landwirtschaft (355) Die neue Form des staatlichen Eingriffes, Monopolisierung des Absatzes (357) Die Überproduktion den Industrie und ihre Eigenarten (359) Die Industriekrise in Österreich und in der Tschechoslowakei (362) Finanz- und Kreditkrise (363) Der Zusammenbruch des Kreditsystems und die Gefahr des Staatsbankrotts (365) Die

ersten Schritte des Staatseingriffes (368) Gebundene Devisenwirtschaft und verhüllte Valutenabwertung (370) Der Staatseingriff im Gebiete der Regelung des Außenhandels und der Produktion (373) Der Bilateralismus und des Clearingsystem (375)

4. Deutsche wirtschaftliche Expansion: „Großraumwirtschaft" in Mittel- und Osteuropa 377

Die Machtergreifung durch Hitler in Deutschland und die Nazi-Wirtschaftspolitik (377) Der Neue Plan und die deutsche Außenhandelspolitik in Mittel- und Ost-Europa (379) Das zusätzliche deutsch–ungarische Handelsabkommen von 1934 (383) Außenhandelsvereinbarung mit den anderen südosteropäischen Ländern (388) Die Überwertung der Mark und ihre Wirkung auf die Handelsbeziehungen (389) Die deutschen Clearingsschulden (391) Die Auswirkungen des Anschlusses und der Zerstückelung der Tschechoslowakei (394) Die Monopollage Deutschlands im südosteuropäischen Raum (397)

5. Agrarproduktion und die Rolle der Landwirtschaft 401

Spezifische Bedingungen der Agrarproduktion; Eindringung der Überseeländer auf den europäischen Markt (401) Ursachen der latenten Krise in der Landwirtschaft (403) Arbeitskräfteeinsatz, als Wachstumsfaktor in Ost-Europa (405) Positive und negative gesellschaftlich-wirtschaftliche Folgen der landwirtschaftlichen Überbevölkerung (408) Erweiterung der unter Anbau stehenden Bodenfläche, als einer der Faktoren der Erhöhung der Produktion (410) Der dritte Faktor des Wachstums: die nicht investitionsintensiven Entwicklungsfaktoren (412) Unterschiede in der Produktionsstruktur zwischen den einzelnen Ländern und dem Balkan, ihre Ursachen (414) Ausgestaltung der modernen Anbaustruktur (415) Gestaltung des Verhältnisses zwischen der Viehzucht und der Ackerbauproduktion (417) Rolle der Mechanisierung in West-Europa und Ost-Europa (418) Kunstdüngerverwendung (422) Gestaltung der Produktivität;

ihr Vergleich mit der in West-Europa (423) Untersuchung der Abweichungen in den Produktionserträgen in West-, Mittel-, Ost-Europa und den Überseeländern (425) Entwicklung der Viehzucht (428) Vergleich mit dem Produktionsstand der Landwirtschaft vor dem Krieg (430) Zusammenfassung der Eigenarten der landwirtschaftlichen Produktion (432)

6. Industrialisierungsversuch; Erfolge und Miterfolge 435

Einwirkung des Krieges auf die Industrie der Länder des Raumes (435) Die Notwendigkeit der die industriezentrische Wirtschaftspolitik begründenden Faktoren (436) Die Industrieentwicklung erschwerende Umstände (437) Beschränkte importersetzende Industrialisierung (438) Verminderung des Rückstandes der Industrie gegenüber den entwickelten Ländern (439) Industrieproduktion in Jugoslawien (441) Industrieentwicklung in Rumänien (444) Industrieentwicklung von Bulgarien (446) Industrieentwicklung in Ungarn unter den veränderten geographischen und historischen Umständen (449) Spezifische Umstände in der Industrieentwicklung von Polen (452) Industrieentwicklung in der Tschechoslowakei (456) Entwicklung der österreichischen Industrie (460) Änderungen in der Industriestruktur von Mittel- und Ost-Europa (463) Verhältnis zwischen Großindustrie und Kleinindustrie, ihre Entwicklungseigenarten (466) Konzentration und Kartellisation der Großindustrie (468) Die Rolle des Bankkapitals in der Entwicklung der Industrie (472) Rolle des ausländischen Kapitals (474) Stelle von Mittel- und Ost-Europa in der Industrieproduktion von Europa (477) Ergebnisse der importersetzenden Industrialisierung (479)

7. Übrige Zweige des Wirtschaftslebens; Staatshaushalt, Außenhandel, Wachstum und Strukturänderungen der Nationalwirtschaft 483

Bedeutung des Ausbaus des Verkehrsnetzes (483) Gestaltung des Eisenbahnbaus (485) Motorisierungskennziffer in Mittel- und Ost-Europa (486) Rolle des Staates in der Entwicklung

des Verkehrswesens und Nachrichtenwesens (489) Rolle des ausländischen Kapitals in der Entwicklung der Infrastruktur (491) Gestaltung der Staatsschulden (493) Außenhandel von Ost- und Mittel-Europa (494) Gestaltung des Außenhandels der Tschechoslowakei (495) Gestaltung des Außenhandels von Österreich (497) Die übrigen Länder von Mittel- und Ost-Europa charakterisierende Eigenarten des Außenhandels (499) Ungarns Außenhandel, seine Größe und Struktur (501) Allgemeine Charakterisierung des Außenhandels von Polen (503) Außenhandel von Rumänien (506) Größe und Struktur des Außenhandels von Jugoslawien (508) Charakterisierung des bulgarischen Außenhandels (509) Einwirkung des Außenhandels auf die Entwicklung der Nationalwirtschaft (512) Produktion, Verteilung des Nationaleinkommens nach den Zweigen der Nationalwirtschaft (514) Vergleich der Produktion, der Verteilung des Nationaleinkommens mit denen der entwickelten kapitalistischen Ländern (523)

8. Bevölkerung und Gesellschaft 527

Schnelle demographische Entwicklung (527) Gemischte Nationalitäten- und Religionszusammensetzung (528) Struktur der österreichischen und tschechoslowakischen Gesellschaft (531) Gliederung der polnischen, ungarischen, bzw. rumänischen Gesellschaft und ihre Entwicklungseigenschaften (535) Typen der Balkan-Länder (554)

9. Im System der deutschen Kriegswirtschaft 561

Drei Typen der mittel- und osteuropäischen Kriegswirtschaft (562) In das Dritte Reich einverleibtes Österreich und tschechische Gebiete (563) Starker Aufschwung der Zweige der Kriegsindustrie im Zeichen der deutschen Konzernherrschaft (565) Rolle der Satellitenstaaten in den deutschen Wirtschaftsplänen (568) Lage der Landwirtschaft und der Agrarexport (570) Rohstoffquellen im Dienste der deutschen Kriegswirtschaft (573) Entwicklung der einzelnen Zweige der Kriegsindustrie (575) Deutsche Verschuldung (579) Zerstörung und Ausplünderung der Wirtschaft des unterdrückten

Polens und Jugoslawiens (581) Kriegsschäden der Länder von Mittel- und Ost-Europa (585)

III. WIEDERAUFBAU UND KAPITALENTEIGNUNG NACH DEM ZWEITEN WELTKRIEG 1945–1949 589

Die nach dem zweiten Weltkrieg herausgebildete neue politische Lage (591) Bodenreform – der erste wichtigste Schritt zur gesellschaftlich-wirtschaftlichen Umgestaltung (592) Kapitalbeschränkung, teilweise Verstaatlichung, Enteignung von Eigentümern (596) Herausbildung spezifischer staatsmonopolistischer Verhältnisse in Ungarn (599) 1947–48; Einwirkung der entscheidenden politischen Wendung auf das Wirtschaftsleben – Verstaatlichung (602) Formen der Planung in West-Europa und Ost-Europa (603) Kennzeichen der ersten Pläne (604) UNRRA-Hilfen, Lieferungen (605) Ausländische Kredite (606) Sowjetische Kredite (608) Handel mit der Sowjetunion (609) Zahlung und Rolle der Kriegsreparation in der Ingangsetzung der Wirtschaft (610) Errichtung sowjetischer gemischter Unternehmen (612) Bedeutung der inflatorischen Finanzpolitik (614) Den Wiederaufbau beschleunigende Faktoren in den osteuropäischen Ländern (616) Gestaltung der Struktur der Nationalwirtschaft (618) Veränderung der Struktur der Zweige der Industrie (619)

Bibliographische Zusammenfassung 623

Verzeichnis der Tafeln 685

Namens- und Sachregister 691